

מכתם ליונה

מחקרים בתרבות יהודי תימן
ובסוגיות חברתיות וחינוכיות

הוצאת אפיקים תל-אביב

מכתם ליונה

מחקרים בתרבות יהודי תימן
ובסוגיות חברתיות וחינוכיות

מכתם ליונה

מחקרים בתרבות יהודי תימן
ורחוגיות חברתיות וחינוכיות

A HYMN FOR YONA

Studies in the Culture of the Jews of Yemen and
Their Society and Education

בעריכת: יוסף דחוח־הלוי

עיצוב ועימוד: בלום עיצוב גרפי

הדפסה: דפוס טופספרינט

הוצאת אפיקים - לתחיה רוחנית וחברתית

תשס"ד - בשט"ו לשטרות

2004

כל הזכויות שמורות להוצאת "אפיקים"

רחוב יהודה קרני 21 תל-אביב 69025

טלפונים: 03-6990748, 03-6122098

מסת"ב - 965-7247-04-7

נר לנשמת רעייתי ונוות ביתי

יונה דחוח־הלוי נע"ג

לימדה תלמידים קטנים וגדולים

החכימה את מוריה ואת חניכיה

לימדה בנות ישראל בחוגים למקרא ולתורה שבעל פה

קירבה רחוקים והאהיבה תורה ומדרש לכל תלמידיה

עם הספר

הספר שלפנינו מוקדש לזכרה של המורה יונה דחוח־הלוי בת ר' דוד שמור ז"ל. יונה דחוח־הלוי הייתה מחנכת במלוא מובן המילה. בזכות אהבת הבריות שחננה בה הקדוש ברוך הוא, נמשכה כבר בצעירותה להוראת. רבים היו תלמידיה וכולם העריצו אותה הן בזכות צניעותה והן בזכות חכמתה הרבה. יונה דחוח־הלוי, שהייתה מלאת מרץ, נסתלקה לפתע לבית עולמה בהניחה אחריה חלל ריק שאי אפשר למלאו. מיד לאחר פטירתה נמנו וגמרו אומר כמה מידידיה להנציח את זכרה בדרך הראויה לה ביותר, בכתיבת קובץ מאמרים שיעסוק בתרבותם של יהודי תימן מצד אחד ובסוגיות חברתיות וחינוכיות מצד שני.

ברכות רבות מאליפות מרובבות מלפני שוכן ערבות מוגשות לידיד יקר, אהובי ורעי, איש תרומות ויקר רוח, ר' חיים בר' יחיא בשארי ורעייתו, הוא ובנו ובנותיו הי"ו, איש רודף צדקה וחסד, תורם ביד רחבה וברוח נדיבה, תלמיד חכמים, איש התורה והחכמה.

יעמדו על התודה ועל הברכה מחברי המאמרים שתרמו להוצאת הקובץ: ד"ר משה גברא, ד"ר אהרן גימאני, פרופ' יצחק גלוסקא, נסים בנימין גמליאלי ז"ל, רצון הלוי, ד"ר אסתר הרצוג, ד"ר יוסף בן שמעון טובי, פרופ' יוסף טובי, יוסף יחיא, יוסף מאיר, פרופ' יעקב מירון, ד"ר שלמה סבירסקי, טוביה סולמי, ד"ר יהודה עמיר, הרב ד"ר רצון ערוסי, ד"ר בת־ציון עראקי־קלורמן, ד"ר יעל שי וד"ר רחל שרעבי.

תודה ויקר לד"ר יחיאל קארה יצ"ו, שהאיר את עיני בעצותיו הטובות והחכמות בעריכת הספר.

תודה והוקרה למזכירת מערכת "אפיקים", סנדרה בסכס, על שהשקיעה מאמץ מבורך בהקלדת הספר וסייעה בהוצאתו לאור.

ולבני היקרים דורון, שמואל, דוד, יהונתן, אדיר ושריה, שעודדוני בחום ובאהבה לכל אורך הדרך. לכולם התודה והברכה.

תוכן העניינים

עמוד		
7	מכתם ליונה	יוסף דחוח־הלוי
8	הקן עוד קנך יונה	יוסף דחוח־הלוי
11	לדמותה של מחנכת דגולה	יוסף דחוח־הלוי
17	המסע מתימן לארץ ישראל	יוסף דחוח־הלוי
75	האשה וקיום המצוות בתימן	הרב ד"ר רצון ערוסי
85	דמות האשה ביהדות ובתרבות תימן	פרופ' יצחק גלוסקא
97	כל המעביר על מידותיו	יוסף יחיא
111	קטעי התוספתא שבמדרש הגדול	ד"ר יוסף בן שמעון טובי
123	אשה גדולה - הפתעה גדולה	נסים בנימין גמליאלי
137	ציור הלשון "שינה - יקיצה" בשירת תימן	פרופ' אפרים חזן
153	עיונים בלשון העברית	פרופ' יהודה רצהבי
169	מפירושי ישעיה לרב סעדיה	פרופ' יהודה רצהבי
209	הדין וחשבון של יוסף הלוי על מסעו לתימן (1869-1870)	פרופ' יוסף טובי
243	זכרונות רבקה מיזל על המוסד החינוכי הראשון לילדי התימנים בתל אביב תרע"ג-תרע"ח (1913-1918)	פרופ' יוסף טובי
269	דעות קדומות ומגמות בחינוכם של בני המזרח בדרך התקומה	יוסף מאיר
275	העלייה מתימן לארץ ישראל בתקופה העות'מאנית	ד"ר בת־ציון עראקי־קלורמן
	התנגדות מתיישבים תימנים להדרכה חקלאית כביטוי לשמירה על הזהות	ד"ר רחל שרעבי
301	כביטוי לשמירה על הזהות	
323	פרשת עלייה אחת מתימן	יוסף דחוח־הלוי
333	מאבקה של "התאחדות התימנים" להצלת אחים	יוסף דחוח־הלוי
343	העוני, העושר והמאבק על הגבולות שביניהם מדיניות של הפרדה ורטוריקה של שילוב: הקליטה של ילדי עולי אתיופיה במערכת החינוך	ד"ר שלמה סבירסקי
351	שמונה שירים	ד"ר אסתר הרצוג
381	שירת ישראל בתימן	רצון הלוי
395	שישה שירים	רצון הלוי
403	אבל דודי באהבה יזכרני	טוביה סולמי
413	סדר חלוקת התורה לפרשיות על-פי מסורת תימן	ד"ר יהודה עמיר
421	טקס החופה של יהודי חבאן	ד"ר משה גברא
431	סיפור חיים של אשה בתימן ובישראל	ד"ר יעל שי
441	תריסר ניסיונות שנתנסה בהם בן תימן וקיבל ייסוריו באהבה	נסים בנימין גמליאלי
451	השוויון בחברה הישראלית	ד"ר אהרן גימאני
465	יהודי תימן כמדד להוויה הישראלית	פרופ' יעקב מירון

יונה דחוח'הלוי ז"ל

יוסף דחוח־הלוי

מכתם ליונה

- א קצרים היו ימי חלדך
ולא נמדו בממדך
את לא השלמת את יעודך
אך כפלת בשנים את שדך.
- ב את חיית עז תוך עולמך
הענקת לו מעצם עצמך
מענותך הוכח רומך
לסביבתך ובמו עמך.
- ג ברית בתרים היתה עם
כל הנשגב והנעים
להג ועורים אותך הפעים
ואת עצבת בו רב דעים.
- ד חניכך ספגו תורתך
ראי דמותך ובני בריתך
נטעת בהם נטיעי גתך
הפקת מהם נעים תירושך.
- ה דרךך היתה למישרים
גם לו חיית מאה ועשרים
אזי עתקו ממך אמירים
ללא אמר וללא דברים.
- ו יונת היונים כנף רננים
לו אחיה מאות בשנים
עדו את מולי פנים בפנים
אורך יהל כמנורת הקנים.

הַקֹּץ עוֹד קָנָה יוֹנָה

יוסף דחוח־הלוי

- א. פועם פְּעִימוֹתָיו עֲדִין שְׁעוֹנָה
כְּיוֹם עֲנֻדְתִּיהוּ וְאֵת בְּמִלּוֹא אוֹנָה
צַר לִי הָיִית עֲמָדִי וְאֵינָה
רַק בְּמַחְשַׁבְתִּי עוֹדֶךָ הֵנָּה הַנָּה
- ב. הַסְּדוֹר שָׁבוּ אֶת הַתְּפִלָּת
לְאֲבִיךָ שְׁבַשְׁמִים נְהַרְת וְעִלְזָת
בְּחֻדוֹת ה' מְעֻזָּךָ עֲזָזָת
מִתוֹךְ עֲצֻמְךָ הוֹאֲרֵת וְזִהַרְת
- ג. נוֹסְפָה שָׁנָה אַחַת לְהַעֲדָרְךָ
וְאֵנִי עוֹד חֵי אֵת חַיִּיד וְמוֹתְךָ
הָיָה אֲנִי יוֹם אֵת הוֹיְתְךָ
קֶשָׁה עָלַי חֶסְרוֹן נוֹכְחוֹתְךָ
- ד. שְׁעוֹת רַבּוֹת שֶׁל בְּדִידוֹת עֲרִירָה
אֲנִי מִצְטַנֵּף בִּי בְּתוֹחֲלֵתִי הָעֵרָה
מִצְפָּה צְפִיָּה לְאוֹתָהּ הַתְּמוּרָה
שֶׁבְּרַפְרוּף מְצִיאוֹתְךָ הַנוֹסְכֶת אוֹרָה
- ה. הַקֹּץ קָנָה, יוֹנָה, זֹו אֵינָה אֲשֶׁלִּיָּה
נוֹכְחוֹתְךָ רְוִיָּה, אֵינּוֹתְךָ מֵאֲפִלְיָה
תִּרְתִּי לִי מִפְּלֵט בְּסוּג שֶׁל הַרְפִּיָּה
יִתְגַּדֵּל וְיִתְקַדֵּשׁ שָׁמַיָּה, וְהִלְלוּיָהּ.

לדמותה של מחנכת דגולה

ר' דוד שמור, אביה של רעייתי יונה ז"ל, עלה לארץ ישראל עם הוריו בשנת תרע"א (1911) לפני עליית יבנאלי והוא בן שבע שנים.

כבר בשחר נעוריו נהה ר' דוד אחר הלימודים והיה בו צמאון לדעת, אך מעולם לא השביע נפש שוקקה, שאף תמיד ללמוד בבית ספר דתי, לעלות מכתה לכתה, כשאר הילדים בארץ החדשה, להוכיח כשרונותיו ויכולתו בהשגים לימודיים, אך המצב הקשה תנאי מגורים, פרנסה ועוד, לא אפשרו לו זאת. תחת זאת הוריו שלחוהו ללמוד תורה אצל המארי, כפי שהיה נהוג בתימן – ומלבד היסודות שהיו לו כבר, הלימודים אצל המארי הרחיבו את ידיעותיו. אמנם הוא הצטיין בלימוד התורה, אך אהבתו ללימוד עצמי משכו אותו לקרוא בספרים רבים בנושאים תורניים וגם בעניינים אחרים כפי שהוא מעיד על עצמו: "לא למדתי בבית ספר ולא באוניברסיטה – ואת כל תורתי למדתי בחטיפת שיירים (משולחנם) של זרים", אבל ידיעותיו בתורה ומפרשיה היו לו כאבני יסוד וסייעוהו למשוך בעט סופרים ולכתוב שני ספרים: הראשון ספר "אהבה ואיבה" – יצירה ספרותית אפית חשובה בעלת תכנים ערכיים ומסרים חינוכיים; השני "מכתם לדוד", המוקדש לפעילותו הציבורית והחברתית במושב נחליאל (כיום שכונה בעיר חדרה).

פרופ' יוסף הלוי ז"ל הגדיר את הספר "אהבה ואיבה" כסיפור אפי הראשון שנכתב על ידי סופר תימני.

שני הספרים האלה היו גנוזים בכתב יד ושניהם יצאו לאור לאחר מותו של מחברם.

מזל, אָמָה של יונה ז"ל, אָשָׁה חכמה וישרה: צופיה הליכות ביתה ומעוז לבני משפחתה, עקרת בית הסוככת ככרוב על ילדיה ועל ביתה. היא חינכה את בניה ובנותיה לאהבת התורה, ליראת שמים תמימה, לאהבת ישראל וארץ ישראל. עליה נאמר מאמר חז"ל, הנשים בָּמָאֵי זְכָיִין: בְּאֶקְרוּי בְּנֵיהוּ לְבֵי כְּנֶשֶׁתָא וּבְאֶתְנוּי גְּבֻרֵיהוּ בֵּי רְבָנָא, וְנִטְרִין לְגְבֻרֵיהוּ עַד דְּאֶתוּ מִבֵּי רְבָנָא (ברכות יז, ע"א). תרגום: נשים במה זוכות? בהקראת בניהן לבית הכנסת ללמוד תורה ובהשניית בעליהן לבית המדרש ללמוד משנה וגמרא וממתינות להם עד שבאים מבית המדרש.

הליכותיה ומעשיה הטובים, חכמת נפשה וצניעותה של האם מזל, השפיעו השפעה עצומה על בָּתָהּ יונה. יונה הפנימה את מדותיה של אָמָה ואת סגולותיה היחודיות,

והן הפכו חלק בלתי נפרד מאישיותה ומהוויתה הרוחנית העמוקה. היא רוממה את ערך הנברא בצלם אלהים וקידשה את החיים, מתנת יוצר האדם.

יונה נולדה בנחליאל בחדש תשרי של שנת תרצ"ט (1938), למדה בבית הספר היסודי הדתי ב"נחליאל", ואחר כך בבית הספר התיכון הדתי ע"ש "תחכמוני". אחר כך שירתה שנתיים בצבא בשירות האומה, ולאחר מכן למדה באוניברסיטת חיפה בחוג ללשון העברית ובחוג למקרא, וסיימה את לימודיה לתואר ראשון בהצלחה. במהלך לימודיה באוניברסיטה פרצה מלחמת ששת הימים, וכל התלמידים שוחררו מבחינות אחדות, אך היא לא רצתה להנות מן ההפקר וביקשה להיבחן אחרי סיום המלחמה.

לאחר שסיימה את לימודיה באוניברסיטה, נקראה ללמד בבית הספר ב"אור עקיבא". שנים אחדות לאחר מכן החלה ללמד בישיבה התיכונית "בית שמואל" בחדרה. ההיכרות בינינו הייתה בעת שעסקה בהוראה בישיבה, אחר שנתאלמנתי מאשתי הראשונה. היו מי שניסו להניאה מלהינשא לאיש אלמן אב לארבעה ילדים קטנים, אך לְשִׁבְחָה ייאמר שהיא דחתה את המניאים ולא שעתה לעצתם. אמרה להם: "אני החלטתי לקשור את גורלי בגורלו; בניו טובים והם יהיו חלק מבני העתידיים", היא ראתה בנישואיה מעין מְצָנָה ואתגר חינוכי לטפל בילדי בעלה היתומים מאמם.

מיום שנכנסה יונה לביתנו אחר נישואינו בשנת תשל"ו, נתמלא הבית אורה ושמחה ושפע אהבה ורעות. היא טיפלה בילדיי באהבה ובמסירות, כאם אוהבת ונאמנה ליעודה החינוכי. עקב אהבתה הכנה לבניי ומסירותה הנאמנה להם, גמלו לה הם במשמעת וכבוד, והרעיפו עליה אהבה כבנים לאמם הורתם. יונה דאגה לשלומם, הדריכה אותם בלימודיהם, ליוותה אותם בכל אשר הלכו, ושמרה עליהם מכל משמר. בזכות זאת חנן אותה השם בשני בנים נפלאים ומופלאים, מוצלחים ומקשיבים, למדנים ובני תורה יראי שמים והיא זכתה לראותם בתורתם ובחכמתם. היא שמחה שהתגשם חלומה, שייצאו ממנה בנים כשרים, כפי שביקשה מבורא עולם, אך לדאבון הלב לא זכתה לראותם בחופתם.

לימים נתקבלה לחטיבת הביניים כמורה בבית הספר התיכון ע"ש "שאו"ל" בעיר יבנה. בבית הספר הזה הצליחה בהוראה, והיכתה שורשים בעבודתה החינוכית והלימודית. היא שמחה מאוד שהקדוש ברוך הוא אָנָּה לידה ללמד ילדים הזקוקים לאהבת מורה מחנכת, הנאמנה ליעודה החינוכי. היא נטעה בלב תלמידיה את דעת קונה ודעת חיי עולם. הייתה אומרת בהדגשה יתרה **שהמצוות** מלוות את האדם בימי חייו עלי אדמות כמלאכים טובים, והעֲבֵרוֹת כמלאכי חבלה. דינו של האדם להיות בר-דעת והוא אף חייב לברך את בוראו שחנן אותו ודעת ותבונה, חכמה ויראת החטא. עוד נהגה לומר שהתורה מְצַלֶּת את האדם מכל צרה, והיא עץ-חיים

ומקור שמחה לאדם.

נוסף על עבודתה בבית הספר, שיתפה עמי פעולה בפעילותי הספרותית והחברתית במסירות רבה; ליוותה אותי לכל מקום שכיתתי את רגליי בשליחות הציבור; דאגה לשלומי ולשלום בנינו; והיטיבה עם כולנו באהבתה הגדולה והכנה.

יונה לא הסתפקה בעבודתה החינוכית בבית הספר ובדאגה לשלום ביתה, אלא יסדה חוג מיוחד לתנ"ך ולתורה שבעל-פה לנשי שכונת רמת-אביב והסביבה. היא גם יזמה חוג לילדי רמת-אביב ללימוד הקריאה בתורה בפרשת השבוע, בתרגום אונקלוס ובשירי שבת. כמו כן למדה בשיטתיות את "מדרש הגדול", חיבורו של רבנו דוד העדני, שנכתב לפני 750 שנה בתימן, כיוון שמצאה בו כר נרחב ללימוד פרשנות התורה והתמצאה בסוגיות ההלכתיות והאגדיות המשוקעות בו.

באחת משבתות העיון שאנו נוהגים לקיים במורשת יהדות תימן, הרצה אחד החברים על אגדות תימן ועל הסיפור העממי שבעל-פה. במסגרת הרצאתו סיפר אגדה אחת אותה שמע מפי מספר בן עירו. אחרי ההרצאה ניגשה אליו יונה ואמרה לו, שהאגדה הזאת מצויה ב"מדרש הגדול" ואף ציינה מראה מקום של אותה אגדה.

בימי חוליה וייסוריה הקשיים לא הרהרה אחר מידותיו של הקב"ה. היא שוחחה עם כל אדם שבא לבקרה בְּשִׁפְלוֹת נפש, בבינה יתרה, בהמיית רגש, ותורת חסד על לשונה. היא הצדיקה על עצמה את הדין, דינו של הקב"ה, זוהי גזרת שמים, הייתה אומרת בהטמעה. בניה ואחיותיה לא משו מעל מיטת חוליה עד שהחזירה את נשמתה לבורא עולם ביום שני, ליל שלישי באלול תשס"א עשרים לחודש אוגוסט אלפיים ואחד למנינם.

אָשָׁה גדולה הייתה יונה, תלמידת חכמים, בעלת מידות טובות, אשת חיל וְאִשָּׁה למופת בכל הליכותיה ומעשיה, נאמנת לבעלה ולמשפחתה. צל דמותה הרוחני מרחף בחלל עולמנו.

היא נחנה בכושר הסתגלות יחודי לאישיותה המורכבת, ועם כל זאת דחתה כל דבר וכל עניין שלא התמזג עם עולמה הרוחני הפנימי. כל נשימה מנשימותיה התלכדה סביב החינוך. בחינוך ילדי ישראל הייתה שקועה בכל נפשה ובכל מאודה.

יונה – שֵׁם שיש בו משמעות של עשייה, של פעילות חברתית יוצרת, של זקיפות קומה ועמידה של כבוד בנושאים חברתיים וחינוכיים ואהבה ומסירות למורשת אבות. היא הייתה ידידת אמת של כולם; וכולם, ללא יוצא מן הכלל, רחשו לה ידידות אמת, חֶבֶד והוקרה רבה. באורח חייה היתה נוחה לבריות, נעימת הליכות ושלמה במעשיה ובהתנהגות עם קרוביה ועם כל אדם מן הסביבה הקרובה והרחוקה.

תכלית חיי האדם עלי אדמות – עלייה בסולם השלמות, השלמות כוללת את כל המידות הטובות – כך היא תמיד אמרה.

יונה רצתה לחיות ולחיות עוד ועוד, לאו דווקא למען הנאת חיים רגילה ואנושית, אלא למען תוכל להמשיך ביעודיה כאם וכמחנכת לילדי ישראל.

איני בא להספידה חייה ומעשיה הם שירה, ובמקום שירה ויצירה – אין מספד. אשת חזון ומעשה הייתה לנו והיא תחסר לנו. לא נותר לנו אלא להתרפק על זכרה, לנסות ללכת בדרכיה ולהמשיך במורשת מעשיה, תוך כדי הארת דמותה ומופת חייה.

חזקה עלינו שננצור את זכרה ונחנך לאורה.

יונה הלכה בתום, חיה בתום, לימדה תורה בתום, והרביצה תורה בתמימות ובנאמנות. דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום, אהבה ורעות. תָּקַל עַל דָּאָבְדִין וְלֹא מִשְׁתַּכְּחִין.

תנו לה מפרי ידיה ויהללוה בשערים מעשיה. זכרה ינון לעד.

המסע מתימן לארץ ישראל

יוסף דחוח-הלוי

המסע מתימן לארץ ישראל

דמות דיוקנו של אבי

אבא מארי שלום ברבי עובדיה דחוח-הלוי, נולד בִּגְבֹל עֶמֶר בשנת תרמ"ט. הוא נשא לו לאשה את תְּרַנְגָּה (אתרוגה), בתו של ר' יוסף דחוח-הלוי (ענף שני במשפחתנו, מקום מגוריו היה בצנעא). הוא היה רב המקום. את משרתו זו ירש מאביו, שגם הוא היה הרב והמנהיג של המקום. הוא קנה את תלמודו מפי אביו ומפי מארי חיים הֶבֶה, שהיה אב בית דין, והוא שהסמיכו לרבנות. מעמדו הציבורי היה הנהגה פנימית של הקהילה וייצוגה כלפי חוץ כאחת. כנהוג בתימן, הוא לא התפרנס ממשרתו, אלא ממשלח ידו, צורפות ומסחר. הוא היה אדם אמיד ובעל נכסים מכובדים למדי: שלושה בתים של ארבע קומות ושלוש קומות ושתי קומות היו לו. גם אדמות היו לו, גם שדות ומטעים, בייחוד מטעי קפה, שהיו מעובדים על ידי גויים. מנהגו היום-יומי היה מאופיין בדקדקנות קפדנית: הוא היה קם בחצות, ולומד זוהר ותיקוני חצות. לאחר התפילה, עסק בלימוד תורה, נביאים וכתובים, משניות והרמב"ם. סדר לימוד זה זהה כמעט עם זה שבספר "חוק לישראל". אף הוא ידע ערבית על בוריה, ובחנותו נמצא ספר קוראן, והוא היה מעיין בו מפקידה לפקידה, וידיעתו סייעה לו במגעיו עם הגויים, בייחוד עם אנשי השררה, לפי שהיה נוהג לתבל את דבריו בפסוקים מן הקוראן שיש בהם אסמכתאות להגנה על ענייני היהודים.

קשריו החברתיים היו גם הרחק ממקום מגוריו. בזכות תלמודו ופעילותו הציבורית, ראו בו יהודי העיירות הסמוכות מורם ומנהיגם, והם פנו אליו בענייני רוח ודת ובבעיות השעה, ונהגו לבקרו בביתו בימי חג ומועד. יום יום היה ביתו בית ועד לתלמידי חכמים שעסקו בלימוד התורה ופירושיה, והשפעתו הייתה גדולה על כל מי ששהה במחיצתו. לבניו הנחיל את אהבת ישראל ותורתו, והטביע בהם את הכמיהה לעלייה לארץ ישראל. הוא היה אומר: "ישיבתנו בגולה היא ישיבת עראי היא, ולגאולה נצפה כל יום. 'חסדי ה' כי לא תמו כי לא כלו רחמיו'".

לאבי היה קול נעים ומתרונן. הוא היה שליח ציבור בבית הכנסת שירש מאבותיו. במזמורי תיקון חצות, היה קולו רועד בכמיהה עזה לציון וירושלים ומרעיד את הלבבות. ומה רבת מתח, נעימה וקסומה, הייתה האווירה סביבו בזמרו את

הפיוטים הנשגבים "אל מסתתר בשפיר חביון" לר' אברהם בן מימון ו"ברכי אצולה" לר' יהודה הלוי. בעת תפילתו בציבור היה מרעיד את לב הכל ומרתקם אליו. נימים נעלמות של חיבה ואמון קשרו את לב הציבור אליו, ולתוכחתו ומוסרו הייתה השפעה רבה עליהם.

אבי היה גבר זקוף קומה, תמיר ובעל מבט חודר ומצח המבטא חוזק ותקיפות. היו לו סגולות של אישיות עניינית: מצומצם מאוד היה בדיבורו, אך נחרץ מאוד במעשיו. אמי הוצרכה לא פעם למתן אותו ולצנן במקצת את כוח תנועתו.

דמותו של אבי הייתה מיוחדת במינה. אור מיוחד היה שופע מעצם נוכחותו בכל מקום שהלך. הוא לימדני את תורת החיים ואת חכמת החיים. מפיו ידעתי שהחיים מצריכים כוחות חיים, שבלי מאמץ מתמיד ובלי מלחמת קיום מתמשכת עלול האדם לרדת לטמיון עד היותו למשא על עצמו ועל סביבתו. מפיו למדתי לחפש תמיד את היושר, אלא שהישר חייב להיות מפוכח וחזק: אסור להיות תמים יותר מדי עם בני האדם, אלא תמים יותר מדי עם בורא עולם. כשהתבגרתי מעט, תפשתי שהחיים, עם כל קשיותם וקשיחותם, ניתנים להיכבש בידי האדם, אם יש לו רצון לעשות כן.

ערב הנסיעה

כאמור, עסק אבי במקצוע הצורפות, בעיקר לאנשי השררה מבני ישמעאל, ואמי עסקה במלאכת התפירה ותפרה את בגדי המטרונות מבנות ישמעאל. כך זכיתי לילדות שלא הייתה משעממת כלל ועיקר: יום היו באים אלינו אנשים ונשים לבושי הדר ומשיבי רוחות בשמים. יום אחד, בבואי הביתה, ראיתי את אמי יושבת ולצדה נערה ישמעאלית צעירה בשם עֵלְיָא, בתו של אַחְמָד לוט, אחד השייכים בסביבה. ומה שמשך את תשומת לבי הייתה העובדה שהיא למדה מפי אמי את חכמת התפירה. ראיתי שהיא שוקדת על לימוד התפירה בתשומת לב מרובה, והדבר הפליא אותי ועורר את סקרנותי. היא הרבתה לצחוק ולהשתעשע ולשאול שאלות. שמעתי אותה אומרת לאמי: "הנה אתם הולכים מעמנו, ואני רוצה שתשאירי לי למזכרת כמה כלים משלך, כמה דברים שאינך צריכה אותם, והם מיוחדים ליהודים, כדי שנזכור תמיד שפעם שכנו בתוכנו יהודים". במהלך הדברים, שמעתי אותה אומרת לאמי: "את יודעת, דודה, כמה בכיתי כשהייתי קטנה על נסיעתה של רבקה בת יעקב".

מן הדברים הללו, הבינותי שאנחנו עומדים לפני נסיעה לארץ ישראל, והסתבר לי שהגויים באים ולומדים את כל המלאכות שהיהודים עשו בעבורם, שאם לא כן ימצאו את עצמם בלא בגד ללבוש ובלא קדרה לבשל בה את מזונותיהם. נאחזתי בהתרגשות עצומה שלא ידעתי כמותה מעודי. הייתי ילד קטן, אבל הבינותי שאבותינו

ואבות אבותינו יצקו את דם לבם ואת כל תמצית כוחם בכיסופיהם לארץ ישראל. הם שרו את שיבת ציון בדם הנפש ואש העצמות, הם שרו ורקדו את ארץ ישראל, הם חיו וגוועו בעבור ארץ ישראל. ידעתי בעל פה את כל השירים והזמירות המדברים בארץ ישראל. אבות אבותינו לא זכו, והנה אנו זוכים ממש בארץ ישראל.

יום היציאה הגיע. בוקר אחד, בוקרו של יום היציאה, התעוררתי בטרם שחר, ויצאתי החוצה הרחק מעט מן הבית. עמדתי ליד הסלע והסתכלתי אל שיאי ההרים שמשביב, שהיו מכוסים ערפל ודמו דמיון מפליא ליהודים עטופי טלית ועטורי תפילין בעמדם בתפילה לפני קונם. הדמיון היה כה מפתיע, עד שנדמה היה לי שגם ההרים יוצאים אִתָּנו לארץ ישראל. שקעתי מעט בהזיות, עד שקול קורא מן הבית עורר אותי מהזיותי. חזרתי הביתה. אבי ציווני להתפלל, לסעוד את לבי ולצאת לדרך. הדבר התרחש בצורה כה מפתיעה, כה פשוטה, עד שאף היום אני מרגיש בכוחה של אותה תנועה. תוך שעה קלה מצאתי את עצמי מורם על גבי חמור ומתרחק מן הבית. ניסיתי להסתכל בפעם האחרונה על בתי העיר, אבל לא ראיתי דבר, כי כל העיר הייתה עטופה ערפילים.

המסע הראשון

חיי אבי התמקדו בשני ערכים שהעסיקו את כל מחשבותיו והיוו את כל מאוּוֹי נפשו, תורה וארץ ישראל. בעיניו התורה וארץ ישראל חד הם: אין תורה בלי ארץ ישראל, שהרי רק בארץ ישראל אפשר לקיים את כל מצוות התורה; ואין ארץ ישראל בלי תורה, שהרי רק מכוח התורה היא ארץ ישראל, ובלעדיה היא ארץ כנען, הווי אומר ארץ ישמעאל. כמיהתו וגעגועיו לציון לא היו מופשטים ורוחניים גרידא. לא פעם ניסה לעקור את עצמו מן הגלות ולעלות לציון, אלא שהיו עיכובים שונים שסיכלו את משאת נפשו, אך עד יום מותו לא חדל מלשאוף לעלות לציון. לפי מבנה הגיוני זה של אבא, עמדה כל המשפחה עם עוד משפחות אחדות נבחרות מקהילת יהודי ג'בל עמר, ויצאנו לדרך כשמגמת פנינו ארץ ישראל. היוזם ומנהיג המסע היה כמובן אבי. הייתי אז כבן שש-שבע שנים.

בדרך לחד־דה

המסע שלנו לארץ ישראל החל למעשה בשנת תרצ"ו, ונמשך מאז תוך הפסקות ועכבות, כולל שהייה בקַעֲטִבָּה, בְּעֵדֵן ובמחנה "גאולה", כשמונה שנים, עד השנים תש"ו-תש"ט ועד לעלייתנו ארצה על כנפי נשרים טבת-שבט תש"ט (ינואר-מארס 1949). שיירה של מספר משפחות מקהילת יהודי ג'בֶל עֵמֶר, שמנתה כשישים נפש, נשים ואנשים וטף, התארגנה ויצאה לדרך. בראש השיירה עמד אבי מורי, מארה דאתרין, שהיה המארגן והרוח החיה של המסע. הגברים הלכו ברגל, ואת הנשים והילדים הרכיבו על גמלים ועל חמורים. אני ישבתי בחיקה של אמי על כר הגמל,

ורוב הזמן ישנתי. הייתי אז ילד כבן שש שנים ותנודות הגמל הרדימוני, כמו הייתי נתון בתוך עריסה מתנדנדת. גם הדרך שהלכנו בה הייתה מדברית ברובה, נופיה אפורים ושוממים, ולא היה בה משהו שיפתיע אותנו ויעורר בנו התעניינות.

יצאנו מעירנו בתחילת חודש אדר של אותה שנה כשמגמת פנינו העיר חֲדִידָה שעל חוף הים האדום. לפי התכנית, היינו אמורים להגיע לחֲדִידָה על גמלינו וחמורינו ומיטלטלינו, ושם לחכות לאנייה מזדמנת שתישא אותנו על סיפונה דרומה עד לעיר עדן. דרך הים נחשבה אז לדרך הבטוחה והקצרה ביותר לעדן, יותר מדרך היבשה, שהייתה חסומה בפני יהודים ורצופה מכשולים רבים. נסיעתנו ארכה ימים אחדים. ביום חנינו בצדי הדרך ליד מקורות מים, ובלילות נטינו ללון בכפר קרוב או באכסניית דרכים. לא אירעה לנו שום תקלה כל ימי הנסיעה.

בעיר חֲדִידָה

חֲדִידָה, עיר מדברית הומה ורבת צבעים וניגודים הייתה, בתיה נאים ורמים מכאן וחושות עלובות ובתי סוכות מכאן. שוק ציורי היה בה, רועש אפוף ריחות. במערה של העיר משתרע נמל גדול הומה סירות דיגים, וממזרח לה מדבר של חולות נודדים. רוחות דרומיות שבאו מן הים התנגשו בהתמדה ברוחות המדבר החמות והעלו סופות חול ותמרות אבק ברחובותיה וסמטאותיה. תושביה שחורים, כושים וערבים, ופרנסתם הייתה בעיקר ממסחר, דיג ואירוח נוסעים ועולי-רגל למכה. יהודים לא מצאנו בה.

השיירה שלנו הצטופפה בפאתי אחד הפונדקים, שלא היה אלא סוכת נצרים ענקית הנתמכת על מוטות. ישבנו על גבי מחצלות בעיגול מסביב לחבילות שלנו, אכלנו מצידתנו שהבאנו מן הבית וישנו על גבי הקרקע. הגברים יצאו בשעות היום לשוט בעיר ולהתעניין בדבר המשך מסענו בדרך הים, והנשים והילדים הקטנים לא הורשו לזוז מן המקום כל ימי שבתנו בחֲדִידָה. הנשים אפו לחם ובישלו את האוכל, ומה שחשוב לא פחות – שמרו על הכלים והמיטלטלים. עיר זו הייתה שורצת גנבים, ועובדה זו חייבה שמירה מעולה על רכושנו, גם לילה גם יומם.

מזג האוויר בעונה זו של השנה עדיין היה נוח, והקל עלינו את השהייה במקום: עדיין לא נשבו רוחות חזקות, וגשמי המונסונים היורדים בראשית האביב טרם החלו. החום עדיין היה נסבל, אם כי הזבובים ושאר שרצים מיררו את חיינו. חֲכִינו לבוא ספינה ערבית, מֶרְכָּב, המפליגה דרך קבע בין עדן וחֲדִידָה אחת לכמה שבועות או חודשים, אך האנייה המיוחלת לא באה. עברו עשרים יום תוך ציפייה מורטת עצבים, ושום אנייה לא נכנסה לנמל. הצידה שלנו אזלה, וחג הפסח עמד בפתח. האנשים ירדו לחגורותיהם, והוציאו את מרבית כספם על אוכל ודמי אכסניא ואחזקת בעלי החיים. הילדים פיתחו פצעים מוגלתיים מעקיצות היתושים והקרציות, וצריך היה להרחיקם בהקדם מן הסביבה הרעה.

כישלון המסע

אובדי עצות וקצרי רוח ישבו האנשים, והחליטו שבמצב זה מוטב להם לשוב לעירם ולבתיהם, כדי שיוכלו לחוג את חג הפסח כהלכתו תוך שלוה ויישוב הדעת. חום הקיץ הלוהט, שכבר התחיל לצלות את פני העיר, והדאגה לבריאותם של הילדים, נוסף על אי-הידיעה על מועד בואה של האנייה – כל אלה דחקו באנשים להחליט כפי שהחליטו.

לא בלב קל קמו האנשים לשוב על עקבותיהם, וגם אז זו הייתה חזרה לזמן קצר בלבד, לצורך התארגנות והצטיידות מחדש, כפי שהם חשבו. הם נעצבו אל לבם שעה שארזו את מיטלטליהם וחבשו את חמוריהם לשוב הביתה, למרות שהיו נכונים ונחושים בדעתם שלא לזנוח את הרעיון, אלא לצאת שוב לדרך לארץ ישראל מיד לאחר חג הסוכות. דיכאון עמוק במיוחד היה נסוך על פניו של אבי. חזותו העידה בו כמי שחרב עליו עולמו. ארץ ישראל הייתה משאת נפשו וחלום חייו, והנה חלמו זה הלך ונמוג והתרחק לנגד עיניו. מי יודע מה ילד יום, חשב בלבו, שכן האדם מזומן למקרים. לא קלה הייתה העקירה מן הבית, ולא היה בטוח אם יעמדו לו כוחותיו להתנסות שוב בעקירה מחדש ובטלטולי דרכים, אולי אף בכישלון נוסף על אף שהיה איש זריז וקל תנועה, נחרץ במעשיו ונחוש החלטה.

זוכר אני אותו רכוב על חמורו בדרך חזרה, ראשו מורכן על חזהו, פיו חתום וזקנו מתבדר ברוח. דומה שכל היגון שבעולם וכל עגמת הנפש עטפו אותו במעטה כבד, עד כי לא הוציא הגה מפיו אלא בדברים הכרחיים. איזה ניגוד עצום היה בין מצב רוחם של האנשים בזמן הנסיעה לכיוון חֲדִידָה לבין מצב רוחם הירוד בדרך חזרה מחֲדִידָה. אז נהרו פניהם ופיותיהם מלאו שירה ורינה, ואילו עתה שרתה דממה כבדה על כולם. ההרגשה הייתה קשה ומעיקה, הרגשה של כישלון, של חוסר תכנון ושל הליכה בעיניים עצומות מבלי לדעת דבר על סדרי התנועה הימית בין חֲדִידָה לעדן – אם היו בכלל סדרים כאלה.

מאסר אבי ומותו

מיום שחזרנו מחֲדִידָה ועד שיצאנו שנית למסע לארץ ישראל, חלפו כשמונה שנים, וסיבות רבות לדבר. ראשית כל, בינתיים פרצה מלחמת העולם השנייה, ובמהלכה ועוד כמה שנים לאחריה, נסגרו שערי ארץ ישראל בפני יהודים, והעלייה מעדן פסקה כמעט לחלוטין. רק מתי מעט ויוצאים מן הכלל זכו באותן שנים לקבל כתבי היתר (סרטיפיקטים) בעזרת קרוביהם בארץ. שנית, במהלך השנים האלו, התרחשו במשפחתנו מאורעות גורליים וכואבים. אבי, כפי שהכרתי אותו הכר היטב, הפך באותו זמן לאיש רגז, נוח לכעוס וחסר מנוחה נפשית. הוא דמה לסוס מלחמה נסער המתרוצץ אָנָּה ואָנָּה בתוך חומה הסוגרת עליו מבלי שיוכל למצוא פֶּרְצָה

שמתוכה יזנק אל המרחב. ראיתיו תמיד בתנועה, בוויכוחים עם אנשים, ובייחוד עם אמי, והשלווה הייתה ממנו והלאה. פעילותו הציבורית ופעלתנותו, ריצתו אחר הפרנסה, מאבקיו עם גויים ועם יהודים, אי-השקט בנפשו ועקשנותו – כל אלה הביאוהו עד משבר. הלאות והעייפות השתלטו עליו והכריעו אותו, ועם זאת לא נכנע ולא אמר נואש ולא הרים את ידיו. הוא היה גבר זקוף קומה, בעל מבט חודר ומצח תקיף, דיבר בצמצום, אך היה תכליתי ונחרץ במעשיו. כל אימת שסכנת שמד ריחפה על ילדים יהודים שהתייתמו לפתע מהוריהם (ובתימן רדופת המגפות, מות ההורים באמצע שנותיהם היה דבר שכיח), היה נוטש מיד את כל עיסוקיו, בין ביום ובין בלילה, ואפילו ביום הכיפורים, ואף להציל את היתומים – להבריחם למקומות מסתור ולמלטם מידי האויבים המתנכלים להם. במקרים מסוג זה הוא היה הכתובת לכל הקהילות שבסביבות עירונו, והיה מוכן למסור נפשו על כל נפש מישראל לבל תיפול טרף לפיהם של כוהני דת האיסלאם.

חויית ילדות מזעזעת

אחד מזיכרונות הילדות הראשונים שלי קשור לערב בהיר וקודר, כשבא אבי מבית הכנסת כשהוא נסער ומזועזע עד עומק נפשו. הוא התרוצץ בחדרו כארי בסוגר, ואני עומד מרחוק וצופה באימה על דמותו. אותו ערב נודע לי מפי אמי על מאורע מחריד שאירע לקהילתו ולמשפחתנו. חויית ילדות זו, הקשורה לגזרת היתומים, זעזעתי בעודי בראשית חיי, והיא תישאר טבועה בזיכרוני עולמית.

וזה אשר קרה: אביהם ואמם של שני אחים יתומים, ילד וילדה, קרובי משפחתנו מבני ג'בל עמר, נפטרו, וגורל בניהם היה צפוי על ידי המלכות לשמד כחוק תימן. אבי יזם פעולה להצלתם, ונעזר לשם כך ביהודי צעיר ונמרץ מבני המקום, בשם דוד ג'רשי. מגמתו הייתה להבריחם לצנעא, משם לעדן ומשם לארץ ישראל. דבר ההברחה נודע לאנשי המלכות, ופעולתם הראשונה הייתה לאסור את אבי. מיד לאחר מכן, הועבר בידי שליחים מיוחדים צו המורה לאתר את הנערים עם מבריחם ולעצורם. הם נלכדו בעיר א-טוילה. דוד ג'רשי נידון למאסר, והילדים הועברו לשמד. הילד והילדה היו בגיל רך מאוד, ואף על פי כן לא היה קל להעבירם על דתם, ורק לאחר נפתולים רבים, הצליחו המשמדים לטשטש את תודעתם היהודית של הילדים ולהשכיחם את שורשם ומקורם. הם גדלו בבית מאמצם, המושל והשופט של א-טוילה, עלי חמוד. הילד גדל והצטיין בלימודיו, ובמרוצת הזמן אף נעשה לאדם חשוב בקרב אנשי הדת המוסלמים והמלכות.

באחד הימים בשנת תש"ג, בהיותו כבר גדול ונכבד בסביבתו, הזדמן המומר לעיר חג'ה, הסמוכה לעיר מולדתו, ג'בל עמר. כאן נודע לו מפי אנשי בני בלייעל שהוריו היהודים הורישו לו נכסים, והם מוכנים להעיד שנכסים אלה מצויים בידי מארי סאלם עואץ' דחוח-הלוי וחבריו סאלם בן מארי חיים פסרה וסאלם מעברי.

ולא איחר המומר לתבוע את אבי וחבריו לדין. הם הושלכו לבית הסוהר של חֲגָה, הנקרא בלשון סגי נהור א-גֶּאפֶע ('המועיל'). שופטם של אבי וחבריו היה לא פחות מאשר סִיף אֶלְאֶסְלַאם אַחְמַד, שהפך ברבות הימים, אחרי מות אביו, האמאם יחיא, לאמאם תימן. הוא אמר לאבי מפורשות שלא יצא מבית הסוהר אלא לבית הקברות המיועד למורדים במלכות, אם לא ישליש את כל המגיע למומר מירושת אבותיו. אבי התריס בתקיפות שאינו חייב אף פרוטה לאותו מומר, והוא לא יתן אף פרוטה, אף אם יעלה לו הדבר במחיר חייו. וכך אמנם קרה הדבר. סֶאֶלְם פְּסָרָה וסֶאֶלְם מְעַבְרִי שיחדו כמה מאנשי השררה והצליחו להיחלץ מהכלא, אך אבי עמד בעקשנותו, ומאסרו נמשך למעלה משמונה חֲדָשִׁים. הוא שוחרר על ידי צו מיוחד מאת האמאם יחיא, בניגוד לרצון בנו.

יום אחד - ואבי נעדר כדרכו מהבית לכמה ימים - הגיעה אלינו הידיעה שנאסר על ידי השלטונות בעיר חֲגָה מקום מושבו של יורש העצר סִיף אֶלְאֶסְלַאם אחמד. הוא נתפס למלכות בעוון הברחת ילדים יתומים והעלמתם בערי מקלט. לא הועילה לו הכחשתו. שופטיו הקנאים, שהאידיאולוגיה שלהם היא השלטת דת האיסלאם על ה"כופרים" והרחבתה עד קצווי ארץ, לא עלתה על דעתם לזכותו מחוסר ראיות. טבעי לו ליהודי שהוא יעשה ככל אשר לאל ידו כדי להבריא ילדים יתומים מחיק האיסלאם ויכחיש את מעשיו. זוהי מלחמה קיומית לגביו ומאבק נואש להישרדותו, ומכאן שגם אם הוא אומר "לא עשיתי" אין להאמין לו, והוא בחזקת אשם ודאי, אף אם אין שום הוכחות נגדו.

אבי מבית כלאו, והמשפחה וראשי הקהילה, ניהלו מאבק ממושך לשחרורו על ידי הגשת בקשות חנינה רצופות ליורש העצר בצירוף תיאור סבלה של משפחתו ושל ילדיו הקטנים שנשארו ללא מפרנס ודואג, אבל כל הבקשות נתקלו בקיר אטום ואין שומע להן. תחת זאת נרמז לאבי, ואף נאמר לו במפורש על ידי יודעי דבר, שאם הוא רוצה לזכות בחירותו, יהיה עליו לשלם סכומי שוחד גדולים ליורש העצר, לשופט הראשי ולשאר משרתים ומלסטמים בעלי עמדה והשפעה. המשפחה נטתה לשלם את הסכומים הנדרשים, אבל אבי התנגד לכך בעקשנות ובכל תוקף. עכשיו היה צריך להיאבק גם בו, לשכנעו להסכים לתשלום דמי השוחד, אך הדבר לא היה קל כלל ועיקר. הוא העדיף להישאר בבית האסורים בתנאי כלא מחפירים, ובלבד שלא לשלם מכספו לבני עוולה.

בקשות הוגשו גם לאמאם יחיא עצמו, וזה היה מפנה אותן לטיפולו של יורש העצר, כאיש הנוגע בדבר. אחמד התעלם גם מבקשות אלה, ואבי נשאר "תקוע" במקומו, והדבר שהשפיע על בריאותו. במלאות שמונה חדשים לשבתו בבית הסוהר, הגיש אבי בקשה נוספת לאמאם יחיא, ודרש ממנו לעשות עמו דין צדק ולהכריע בעניינו. ואכן הפעם החליט האמאם להתערב. הוא הורה לבנו אחמד לשחרר את

היהודי לאלתר. ודבר המלך אין להשיב. אבי יצא לחופשי.

ואולם חירותו של אבי באה באיחור ולא הועילה לו עוד. הוא יצא מכלאו שבור וחולה. תנאי החיים בבית הסוהר פגעו בבריאותו בצורה אכזרית והחישו את קצו. כשלושה שבועות לפני מותו קרא אליו את אחי הגדול, ישעיה, וציווהו בעניין הרכוש שהוא משאיר אחריו – כספים וספרים ושאר נכסים. כמו כן פקד עליו לטפל אישית בקבורתו, להשגיח על אמו ועל אחיו, ולאחר ימי האבל לקום מיד ולצאת לדרך – לעלות לארץ ישראל עם כל המשפחה. "לא לחוס על שום דבר ולא להירתע משום מכשול", אמר לו. מה שלא זכה להגשים בחייו, רצה שיגשימו בניו – לעלות לארץ ישראל, בהקדם האפשרי.

לאחר שגמר לצוות את צוואתו, עלה על מיטת חוליו ולא קם עוד ממנה: הוא נפטר כעבור חודש ימים, בחנוכה בשנת תש"ד, והוא בן חמישים וחמש שנים בלבד. יהי זכרו ברוך.

התחנה ראשונה – צנעא

בתום ימי האבל, ראיתי את אחי הגדול והנה הוא במצב שהיה בו אבי. הוא כמו החליף אותו בצורה ובהתנהגות, בתנועות הידיים ובהבעת הפנים, וכמו היה חיקוי שלו: שיניו נעשו מהודקות, מצחו התקמט בשעה של מאמץ מחשבתי, וכולו נעשה דרוך כמיתר הקשת. לנוכח התכונה שמסביב, הרגשתי שעומד להתחולל שינוי בחיינו. ואמנם לא טעיתי. באחד הערבים ראיתי כמה אנשים מידידי המשפחה עוזרים על יד אמי בהכנות לקראת היציאה לדרך, אורזים חפצים, צוררים חבילות, משיאים עצות, וההברה עברה מפה לאוזן בין האחים והאחיות: "מחר אנו יוצאים לצנעא. אנו עולים לארץ ישראל". ישנתי שינה טרופה ומבולבלת מרוב התרגשות, ורק לפני עלות השחר נעצמו עיניי. גם אחיי הקטנים ממני היו אחוזי שמחה והתרגשות לא פחות ממני ולא נרדמו בקלות. לא הספקנו לישון הרבה, עד שלפתע שמעתי את קול אמי קוראת לי ולאחיי לקום מיד להתלבש. אם כן אנו, יוצאים לדרך. ראיתי שהכל כבר היה ארוז ומוכן ליציאה. החמורים עומדים בחוץ חבושים, ואחי הגדול עוסק בעבודת ההעמסה והקשירה. אכלנו פת שחרית בחטף ויצאנו לדרך. שמש בוקר מלטפת של סוף כסלו תש"ד. העפתי מבט על העיירה שנולדתי בה, וגדלתי וחשתי צביטה קלה בתוכי. ככלות הכול, ביליתי כאן את ימי ילדותי ונערוטי וארבע-עשרה שנות חיי הראשונות. עברנו את הרכס הנשקף ממול, ועיירתי גַּבְל עֵמֶר נעלמה מעיניי לעולמים.

אחי ישעיה נשאר בעיירה לעבודת מאסף. היה עליו לחסל את ענייני המשפחה, לגבות כספים מאנשים שהיו חבים לאבי, למכור מיטלטלים וחפצים שנותרו בבית ולבוא אחרינו. גם אשתו, שנולד לה בנה בכורה, העדיפה להישאר בתימן עם בעלה. קבענו להיפגש בצנעא.

נסענו לאֲטֵנו חמש נפשות – אמי ואני, שני אחיי הקטנים ממני ואחותי הקטנה. לפנות ערב הגענו לעיר פְּחֶלְאן, ונטינו ללון בביתו של אחד מיהודי המקום. הוא קיבל את פנינו במאור פנים. למחרת השכמנו עם שחר והמשכנו את דרכנו בכיוון צנעא. בסוף היום הגענו לעיירה עִמְרָאן – עיר מחוז מפורסמת ובה קהילה יהודית גדולה. אנשי המקום הוליכו אותנו לביתו של אחד היהודים, ששימש כאכסניה לעוברי דרך. אמנם בעל הבית קיבל סכום כסף בעבור הלינה, אבל גם הוא הנעים לנו את שהייתנו בביתו וכיבד אותנו כמיטב יכלתו.

ביום השלישי לעת ערב, נשקפה אלינו מרחוק העיר צנעא בכל הדרה ושלל קובותיה ומגדליה, עטויה ערפילים דקים שעמדו בשמיה. חייבים היינו להחיש צעדינו כדי שנספיק להגיע לעיר לפני שקיעת החמה, בטרם ייסגרו שעריה. הגענו עם קרני האור האחרונות, וכפשע היה בינינו ובין לינה מחוץ לחומה תחת כיפת השמים. נכנסנו לרובע היהודי, קאע אֶלְיָהוּד, והובלנו על ידי מכרים ידידים אל בית פנוי שהיה שייך ליהודי ושמו מארי אברהם הכהן. בעל הבית עלה זה מקרוב לארץ ישראל, וביתו עבר לרשות האמאם כדין כל יהודי העוזב את תימן, שנכסי מקרקעין שלו מוחרמים לאוצר המלכות. נמצא עתה שאנו דיירים זמניים בבית השייך להוד רוממותו, בשכר דירה. שלא כמתוכנן, נשארנו בצנעא כמה חודשים, מחכים לאחינו הגדול ישעיה ולביתו, שבוששו להגיע משום מה.

שלא כאמנו, שהייתה מודאגת בגלל העיכוב של אחי, אנו הילדים דווקא נהנינו מעצם ישיבתנו בצנעא, והדרך לא אצה לנו. ראינו כאן עולם חדש, הרבה יהודים בעלי צורה, עשירים ועניים, בתי כנסת מפוארים, רחובות ארוכים ובתים עטורי גנים, שווקים רוחשים ושווקים, שפע של סחורות וחנויות מלאות כל טוב – עיר ואם בישראל.

מותה של אשת אחי

כעבור חמישה חֲדָשִׁים לשבתנו בצנעא, הגיעתנו בשורה רעה ומרה מאחי, וממנה נודעה לנו סיבת התעכבותו. הוא סיפר שאשתו הצעירה שולמית נפלה למשכב, ולאחר זמן, למרבה הצער והיגון, מתה והשאירה אחריה עולל רך בן חודשים אחדים. אחי נאלץ לשבת שבעה על מות אשתו ולטפל בתינוקו, בנו בכורו.

בהגיע הבשורה המרה לאוזני אמי על מות כלתה, היא הגיבה בהידוק שיניים ועצירת רגשות, תוך התאמצות עליונה לבל תפרוץ ביללה ובזעקה שתחריד חלילה את ילדיה. אנו נמצאים בעיר נכרייה, רחוקים מקרובינו וידידינו ואנשי מקומנו, והיא הייתה חייבת להתאפק. היא כבשה את כאבה העמוק בתוכה, בכתה במסתרים, והשתדלה לתפקד כרגיל מתוך דאגה שלא לשבש את תכנית המסע שלנו. אלא שהמתחולל בתוכה השתקף בפניה, והטיל צל קודר על עיניה היפות. שרירי לחייה הרועדים ופניה הענווים, שינייה ההדוקות ודמעתה העצורה – כל אלה הוכיחו לי

שהיא ידעה לעמוד ולקיים את דברי הצוואה של אבינו, שאמר לה שאסור לבכות על דבר ולא להזדעזע משום דבר, אלא יש לעמוד כצור איתן מול כל פגע ולכוון את כל הרצון וכל כוחות הנפש למטרה אחת ויחידה - לצאת את תימן ולעלות לארץ ישראל. וגם אם יהיו המכשולים גבוהים כהרים, והמכאובים עמוקים מתהומות, שומה היה עליה להתגבר עליהם. והיא אכן גילתה תעצומות נפש, לא נשברה ולא סטתה מתכניתה. היה לה ביטחון גדול בה', שהוא יתעלה, לא יעזוב אותה ולא ייטוש את ילדיה.

מצנעא עד קַעֲטָבָה

סוף סוף הגיע אחי אלינו לצנעא עם תינוקו היתום מאמו, ואחותי נעמי מינקתו, ושני יתומים ממשפחתנו ונושא כליו. עם הגיעו, נטל לידו את ארגון המשך המסע, כך שתוך ימים אחדים יצאנו לדרך. עתה כבר מנינו עשר נפשות עם אחי ישעיה והתינוק הרך.

נסענו על חמורים שכורים, וכעבור ארבעה ימים הגענו לעיר דְ'מָאָר. בקטע זה של הדרך, חברנו לכמה משפחות יהודיות מן הצפון הרחוק, שעשו אף הן את דרכן לארץ ישראל, והלכנו בשיירה אחת. הם סיפרו לנו שהרבה מאנשיהם כשלו בדרך ומתו, בעוד אחרים שהקדימו אותם אכן הצליחו להגיע בשלום לעדן.

בדְ'מָאָר התוודענו אל עוד כמה משפחות יהודיות, שגם הן עשו את דרכן לארץ ישראל, שהתעכבו בה עד שיתבהר המצב בדרכים. הם סיפרו לנו שגבול קַעֲטָבָה סגור בפני יהודים. ידיעות אלה הדאיגו אותנו, אבל חזקה הייתה עלינו צוואתו של אבי להמשיך קדימה ולא להירתע משום מכשול. גם ערגתנו לארץ ישראל גברה על הדאגה והפחד שבלב מפני הבלתי צפוי. דאגנו רק לתינוק היתום, העולה הצעיר ביותר במשפחה, שהיה בן עשרה חודשים. אמנם מצב בריאותו היה מניח את הדעת, אבל חששנו לו מטלטולי הדרכים. אחותי האמצעית, נעמי, טיפלה בו באהבה ובחמלה ובמסירות ללא גבול, היניקה אותו משדיה, וכולנו התפללנו שהוא יחזיק מעמד.

אל-סְדָה

נשארנו בדְ'מָאָר ימים אחדים למנוחה וללימוד המצב, ולאחר מכן המשכנו בדרכנו. בחרנו להגיע לקַעֲטָבָה דרך אל-סְדָה ולא דרך יְרִים-דְמָת, משום שהראשונה נראתה לנו נוחה ובטוחה יותר. נסענו בתוך ארץ נושבת ופורייה, הרים רמים ויישובים רבים ושדות ירוקים, ולא היה יישוב שלא מצאנו בו קהילה יהודית. התנהלנו לאטנו, חנינו בכל מקום, ובלילות התארחנו אצל אחינו היהודים. לא היינו צריכים למהר. כבר היה ידוע לנו בבירור שהגבול סגור, וכי בין כך ובין כך נגזר עלינו להיתקע בקַעֲטָבָה עד שנמצא לעצמנו דרכי חילוץ. לאחר שלושה ימים, הגענו לעיר אַ-סְדָה.

א-סְדָה, הנחשבת לאחת הערים היפות בתימן בנויה על צלע הר ויושבת על פלגי מים, מקורות נהר בְּנָא. בהיותה עיר מחוז, הייתה בה גם קהילה יהודית גדולה ומפורסמת בחכמיה. כנער סקרן, יצאתי מיד לתור בעיר לראות את אנשיה, בתיה ושוקיה. עשיתי אחת הנה ואחת הנה, ובתוך כך ראיתי לפתע פמליה גדולה של יהודים שועטת ברחוב, יהודים הדורים בעלי תואר וצורה. בראשם צעד בגאון יהודי נמרץ לבוש מחלצות, שהיה משוחח ומניף ידו בפסקנות כדרך נגיד ומצווה. אילו לא היו לו פאות משני צדעיו, הייתי חושב אותו לאחד השרים הגדולים במלכות הישמעאלים. מימי לא ראיתי יהודי שופע אדנות וסמכותיות כמוהו, ולא פלא שהתרשמתי עמוקות למראהו. לא ידעתי מי הוא ומאין הוא. שאלתי עוברים ושבים: "מי האיש הזה?" כמה מהם ענו לי שהוא יהודי פלוני מעיר הבירה צנעא. שם האיש לא אמר לי אז ולא כלום, אך החוויה שהסבה לי אישיותו הייתה בלתי נשכחת.

עשר שנים לאחר עלותי ארצה, ראיתי את האיש הנכבד הזה בירושלים והתוודעתי אליו. ראיתי שגם כאן בארץ ניכרת בו ובמעשיו ובהליכות ביתו אותה אצילות ורחבות וסמכותיות שהיו לו בעבר. הוא עשה חיל גם בירושלים, וביתו משמש עד היום כבית ועד לחכמים ואנשי מדע. בין שאר מעשיו הטובים, יסד את "מכון שלום לשבטי ישורון" והוציא לאור ספרי יסוד חשובים בנושא יהדות תימן.

בין א-סְדָה וקְטֵבָה

שהינו בעיר א-סְדָה ימים אחדים, ואחר המשכנו דרומה לכיוון קְטֵבָה. דרך זו נמשכת יום שלם בהליכה מאומצת של אנשים למודי מסעות, אך לנו, עם התינוק, היא נמשכה שלושה ימים תמימים. הנופים והמראות שנתגלו לעינינו במהלך הנסיעה היו מהממים ביופיים. תחילה הלכנו כברת דרך ארוכה במורד נהר בְּנָא בין שדות.

קמנו עם שחר, חבשנו את חמורינו ונסענו. הלכנו כל הזמן בדרך שוממה והררית, משעולים עקלקלים ועליות ומורדות. הצמח השולט באזור הזה הוא הקקטוס הענק, המגיע לגובה של יותר מעשרה מטרים, והוא נקרא עֶמְק. הלכנו כחצי יום עד שהגענו לכפר יהודי, ושם חנינו ועשינו את הלילה. כפר זה עומד על שפת הר גבוה, והקור במקום מקפיא את הדם ומגליד את המים.

למחרת היום השכמנו וירדנו בהר הנקרא נְקִיל אֶלְמֶרְפָּאם, הר תלול בנוי שלושה מפלסים, כל מפלס הוא הר גבוה בפני עצמו. הירידה הייתה מייגעת מאוד, והיא נמשכה עד חצות היום. לאחר מנוחה, הלכנו עוד כשעה בדרך מישורית, והנה אנו בקְטֵבָה.

קֶטְבָּה

קֶטְבָּה, עיר גבול בין תימן הצפונית שבירתה צנעא לבין תימן הדרומית שבירתה עֶדֶן, יושבת בתוך בקעה רחבת ידיים, מוקפת חומה סביב ומבוצרת. מרכז השלטון, כולל בית המכס ומגורי חיל משמר, נמצאים בחצר נפרדת מחוץ לחומה, מבוצרת, הקרויה אֶלְעֶרְצִי. כל אדם הבא מעדן חייב לעבור דרך אֶלְעֶרְצִי ולשלם מכס על הסחורה או על המזומנים שהוא מביא עמו, לפני שהוא זוכה לבוא בשער העיר או להמשיך לפנים הארץ. אבל אדם הבא מתימן ופניו לעדן, פטור מלעבור דרך בית המכס והוא חופשי לעבור את הגבול. גבול זה לא היה תמיד סגור בפני יהודים, אלא היה נפתח ונסגר לסירוגין בהתאם למצבי הרוח של המדיניות הערבית והבריטית כלפי בעיית ארץ ישראל.

בעיר זו הייתה קהילה יהודית קטנה המושרשת במקום מזה דורות רבים, ולה שני בתי כנסת בינוניים בגודלם. הגענו אל שער העיר מבעוד יום, וביקשנו להיכנס לשכונת היהודים, אך השוערים עצרו בעדנו ומנעו את כניסתנו. הסתבר שבאותה תקופה העיר הייתה מוצפת במאות יהודים שנהרו מכל קצות תימן ונתקעו בה בגלל איסור הכניסה לעדן מצד הבריטים ושליטי מדינות החסות. אלה היו יהודים בעלי אמצעים, שיכלו לְשַׁפּוֹר לעצמם חדרי מגורים, ולכן הם הורשו להישאר בתוך החומה. יהודים עניים, שלא יכלו לשכור מקום מגורים או למצוא דירה, התפרסו על הגבעות שמחוץ לעיר, מהם התגוררו בתוך מערות ומהם בתוך סוכות ואוהלים שהתקינו לעצמם.

אחי שכנע את השוערים להניח לנו להיכנס, לאחר שהוכיח להם כי יש לנו קרוב משפחה בעיר וגם דירת מגורים. ואמנם היה לאחי מודע בעיר שסידר לנו דירה בשכירות, והודות לכך לא נאלצנו לחנות מחוץ לחומה תחת כיפת השמים.

נכנסנו לקטבה בערב חג הפורים, ושהינו בה עד סוף חודש תשרי תש"ה. משך כל הזמן הזה, לא חדלנו מלחפש דרכים לחדור לעדן, אבל העניין לא היה פשוט כלל ועיקר. בינינו ובין עדן הפרידו ארבע מדינות חסות – אַ-צֶאֱלֵי, אֶלְקֶטִיבִי, אֶלְחֶשְׁבִי וְאֶלְחֶגִי – ומרחק של כשלוש מאות ק"מ של דרך מדבר שורצת שודדים פראים. היו לנו אמצעים די מספיקים בשביל הדרך, והכסף שעמד לרשותנו דרבן אותנו להמשיך ולבדוק כל דרך אפשרית שתוביל אותנו בבטחה למחוז חפצנו. בינתיים חייבים היינו למצוא לעצמנו פרנסה לצורך קיומנו ולא לבזבז את הכסף שיש באמתחתנו. אני ואחי ישעיה קנינו פחי נפט מעבר לגבול והברחנו את הנפט העירה ללא מכס. את הנפט מכרנו אחר כך בבקבוקים בשוק לצורכי מאור, והרווחנו די טוב, ומזה הייתה פרנסתנו. הייתי אז נער כבן ארבע-עשרה שנה, אבל כבר עצמאי לחלוטין ואדון לעצמי. אחי לא עשה קטנה או גדולה ללא התייעצות אתי.

ניסיון שנכשל או נפילה על הפנים בעיניים עצומות

יום אחד בא אלינו בחור צעיר, שמו אברהם קְרֹאנִי, שהכרנו אותו עוד מתימן והיינו קשורים עמו בקשרי ידידות. צעיר זה סיפר לנו שהוא הגיע עתה מעֶדֶן, ועמו משאית גדולה פנויה להובלת נוסעים. עוד סיפר לנו שיש לו מקום בשבילנו ובשביל משפחות נוספות, ואם נוכל לממן את דמי הסעתנו, הרי שנהיה בין המשפחות המאושרות הללו שיגיעו בטח לעֶדֶן. המחירים היו מופרזים, אבל לא הטלנו ספק ביכולתו של קְרֹאנִי לקיים ככל אשר דיבר. התלהבנו מהצעתו והשלשנו לידי את הסכום הנדרש בלא כל היסוס. נתנו בו אמון מלא. לא תיארנו לנו שהבחור הזה יהמר על גורלנו ויוליכנו שולל.

כעבור ימים אחדים, הגיעה המשאית האמורה עם חשכה, ובתוכה הנהג הערבי ועוד יהודי עדני, שמו סְלִים, שהיה שותף לעסק עם אברהם קְרֹאנִי. עלינו על המשאית עם מיטלטלינו בשעת ערב מאוחרת עם משפחות אחדות בעלות אמצעים ששילמו כמונו במיטב כספן. מלמלנו את תפילת הדרך, ונסענו בדרך חתחתים כגנבים בלילה. במקומות רגישים סתה המשאית מהדרך הראשית ונסעה בדרכי עקיפין רצופות מכשולים ומהמורות. היינו שבורים ורצוצים מטלטולי המשאית. נזרקנו מצד אל צד, אך לא הוצאנו הגה מפינו מרוב אימה ומן החשש להעיר שטנים רדומים העלולים לעכב בעדנו. כמה מאתנו שכבו כפגרים מתים, והפקידו את גורלם בידי אלילת המזל.

לילה של ייסורים וטלטלות היה זה, עד שלא יכולנו לתת את דעתנו לשלומו של התינוק בן אחי. כך נסענו כשמונה שעות בדרך לא דרך מרחק שלא עלה על שלושים קילומטר. לפתע התעוררנו מקולו המאיים והמפחיד של חייל ערבי חמוש שהורה לנהג לעצור. המשאית נסעה באורות דלוקים שפילחו את חשכת הלילה, והחייל ציווה על הנהג לכבות את האורות ובדק את המסמכים לאור פנס. השעה הייתה קרוב לארבע לפנות בוקר ולא ידענו היכן אנו נמצאים. ידענו רק שאנו נוסעים בארצו של אֶמִיר אֶ-צֶאלֶע, אחת ממדינות החסות הקטנות בפרוטקטורט הבריטי, אבל לא ידענו היכן נעצרנו. אם עברנו את העיר אֶ-צֶאלֶע אם לאו, לא ידענו. סמכנו על קבלן הנסיעה, ולא שאלנו שאלות. החייל הורה לנו לרדת מהמשאית וירדנו.

נדרשנו להציג רשיונות מעבר, והתברר כי רשיונות כאלה לא היו לנו (אגב, רק מהיהודים נדרשו רשיונות מעבר, ולא מהערבים). היחידים שהיו להם רשיונות היו רק מארגן המסע, אברהם קְרֹאנִי, וחברו סְלִים העדני. מסתבר ששני אנשים אלה התעו אותנו באַמְרָם שיש להם רשיונות בשביל כולנו. הם סברו כנראה שיוכלו לשחד את החיילים בתחנות הביקורת השונות, וזו הייתה איווולת מצדם וחוסר אחריות משווע לחשוב כן. המשאית המשיכה בדרכה עם הנהג הערבי ושני האנשים

הנזכרים, ואילו אנו נשארנו עם טפינו ומיטלטלנו מושלכים בלב המדבר. מצבו של התינוק שלנו היה בכי רע, ואנו היינו מפוחדים וחסרי אונים.

החיילים נהגו בנו בתחילה בגסות ובקשיחות, ואף איימו עלינו באלותיהם, אבל לנוכח מצבנו הגרוע הם ריככו במקצת את התנהגותם והורונו לחזור אל המקום שממנו באנו. הם גם הורו לנו את הכיוון שנוכל לחזור בו לקֶטֶבָה בדרך הקצרה יותר. חושך היה עדיין על הארץ. העמסנו את מיטלטלנו על גבינו, ועשינו את הדרך חזרה ברגל. הלכנו במשך עשר שעות רצופות, והגענו לקֶטֶבָה לפנות ערב. בלילה שעבר ניטלטלנו בתוך המשאית במשך שמונה שעות, ומסתבר שלא הרחקנו לכת. הזמן שעשינו בלילה בנסיעה על המשאית היה שווה להליכה ברגל שעשינו במשך היום.

הגענו לקֶטֶבָה עייפים ורצוצים ומדוכאים על כישלוננו. למרבה הצער והדאבה, התינוק שלנו חלה בדרך. גופו הקטן לא יכול שאת את התלאה שעברנו, ומה עוד שהוא סבל לאחרונה ממיחושים ומשלשולים. נשאנו אותו על גבינו, ואחרי ימים אחדים מת. הבאנו את גופתו לקבר ישראל בקֶטֶבָה לצד קברותיהם של עשרות ומאות מן היהודים שמתו בעת שהתעכבו בעיר זו בשל סגירת הדרכים.

היינו עצובים ומדוכאים. הדאיג אותנו במיוחד מטען הספרים היקרים שלנו, שנאלצנו להשאירו במשאית כפיקדון בידי אברהם קְרֶאָוֶי. אמנם לא פקפקנו ביושרו של האיש, על אף מה שעולל לנו, אלא שהפחד פָּרַסם בנו לגורל הספרים מחשש גנבה או השחתה כתוצאה מהשגחה לקויה. היו אלה כתבי יד שבאו בירושה מאב לבן, והם היו יקרים לנו ביותר, לא רק מפאת ערכם הממשי, אלא גם ובעיקר מכוח רצוננו לקיים את צוואתו של אבינו, שציווה עלינו לפני מותו לשמור על הספרים מכל משמר, שלא למכור מהם אף לא ספר אחד, ואפילו לצורך חיי נפש, אלא שיהיו בידי המשפחה עד עולם. הספרים בתימן היו חביבים על בעליהם כמו הבנים האהובים להוריהם, וידוע המשל על הספר: "יִסְוֵא וְלֹד אֶלְבָּטָן" – 'שווה לפרי הבטן'.

מאז שהוחזרנו מאמצע הדרך על ידי חיילי האמיר, לא התאוששנו מהכישלון שנחלנו ומחרטה על אָבֶדן הכסף ששילמנו לשווא. האווירה בתוך המשפחה הייתה קודרת, גם בגלל האבל על מות התינוק גם מחמת האבל של ימי בין-המצרים. הזמן זחל לו בעצלתיים. אולם אך התקרבו חודש החגים, וכמו רוח חדשה נשבה בתוכנו ותפסה בציצת ראשינו. ראש השנה הממשמש ובא הפיח בנו מחדש רוח חיים וניער אותנו לקום לקראתו ולהתכונן כראוי לבואו. יצאתי עם אחי לרחוב העיר וחיפשנו לעצמנו תעסוקה ומקור לפרנסה.

בצנעא העיר

ובכן שרוי אני בצנעא. רבות שמעתי מפי אמי ז"ל על צנעא העיר, שבה נולדה וגדלה, על שאונה והמונה, על מצעד האמאם ברחובותיה בצאתו למסגד המלכות, על חומותיה הגבוהות ועל צבאותיו המלווים אותו במקצב שירי לכת ותרועת חצוצרות.

ביום שישי בבוקר לבשתי את מיטב בגדיי ויצאתי בגפי לראות את העיר. החילותי פוסע ברחובות הרובע היהודי, קאע אַלְיָהוּד, וסמטאותיו, ועיניי לא שבעו מלראות. אווירה של שבת ריחפה בחלל האוויר. התנהגות האנשים ברחוב, דרך הילוכם ופעלתנותם, קניותיהם וריצותיהם, פניהם הנוהרים ומלבושם החגיגי – כל אלה העידו שהשבת עומדת בשער. ריחות המאפים והתבשילים שעלו מתוך הבתים היו ריחות של שבת.

בעודי מתהלך אָנָּה ואָנָּה, נתקלתי בנער כחוש שהתבונן בי מתוך סקרנות והשתאות, כמו ביקש למדוד אותי, והחל לעשות העוויות כנגדי: היה מנתר אילך ואילך בחפזות של חרגול, שבע רצון מחייו, ולא ידע מה לעשות במרץ התוסס בגופו הדל והצנום.

הייתי זר במקום, בעיר זרה ובין אנשים שאינם מוכרים לי. בתחילה סברתי שהתנהגותו של הנער היא כמנהג המקום, וביקשתי לקשור עמו שיחה. רציתי שיראה לי את הדרך אל העיר הערבית ואל הרחוב הראשי שלה, למקום שהמצעד השבועי של האמאם עתיד לעבור בו. הוא היה כבן גילי, אך מחשבותיו לא היו מחשבותי. ראשו היה שקוע במשחקים. פניתי אליו לדבר עמו, אך במקום להשיב לעניין, הוא שאל אם ברצוני להתכתש עמו, מין משחק שכזה של מבחן כח. עניתי לו שברגע זה אין לי כל חשק להתכתש עם שום אדם, וכי כל רצוני הוא לראות את המצעד של שיירת האמאם. אבל הנער התעקש. הוא חסם את דרכי ועמד על דעתי בכל תוקף: הוא רצה להתכתש עמי ויהי מה, כדי לראות מי יפיל את מי. הייתי בסך הכל נער זר ומפוזר בסביבה זרה, וזה רוצה לשחק אתי משחקים. בלי לחשוב הרבה, תפשתי בחוצנו והשכבתיו ארצה. שמתי ברכי על בטנו, וקראתי בקול של מנצח: "הנה הפלתיך ארצה. עכשיו הראה לי את הדרך אל צעדת האמאם". במקום להיענות לבקשתי, כופף הנער את ברכיו אל חזהו והוא ניסה להעיף אותי למרחק צעדים אחדים, אלא שתחבולה זו לא עלתה בידיו. אז שילח בי בעיטה בשתי כפות רגליו עד שהעיף אותי למרחק רב יותר. הדבר חרה לי. המתנתי עד שעמד על רגליו, זינקתי עליו בחמה שפוכה והתחלנו להתגושש בכל הריצנות. סובבנו זה את זה, שילחנו ידיים ורגליים בניסיון להפיל איש את רעהו, ופתאום – אש וברד ואבני אלגביש: מקל נחת לסירוגין על גבו של כל אחד מאתנו והפליא בנו את מכותיו. התבוננו באיש המכה בנו, וראינו שהיה זה גוי שאץ להפריד בינינו והתחיל להכות בנו להנאתו.

ביקשתי לשאת את רגליי ולהימלט מן המקום מאימת העיר הגדולה, אלא שאותו למוד ניסיון התגלה כבעל תושייה. הוא רמז לי להתרחק מהמקל שבידי הישמעאלי, ואילו הוא עצמו זינק אל רגליו של הערבי והתחנן על נפשו. ברגע שהרפה הערבי מן המקל, נמלטנו שנינו ונבלענו ברחובות הקריה.

הנער, סַעִיד בֶּן סַעִיד, היה לי פתאום לידיד, והובילני למקום בטוח שממנו ניתן היה לדבריו לצפות במצעד התזמורת של האמאם וגם למשוך "משיכות". לא הבנתי מאי משמע "משיכות", ושאלתי את ידידי להשכילני בעניין זה. הוא הביט בתמיהה ופטר בזלזול: "יְהוּדֵי בְּלָאד" (כפרי), אמר בזלזול, והסביר לי שמשמע הביטוי: 'לקנות במשיכה', 'לגנוב'. ואף שחששתי מפני הסתבכות עם נער זה, הלכתי אחריו. הגענו לרחבת השוק של העיר הערבית, וראינו שם דוכנים לממכר פרות ומאכלים שונים וחנויות לממכר דברי סדקית ומלבושים ועוד ועוד. הוא הוליך אותי אל מקום תצפית גבוה, ציווה עליי לשבת שם, במקום שממנו אוכל לראות המצעד של האמאם, ואמר לי: "אחרי המצעד אבוא להחזיר אותך לקאע אַלְיָהוּד".

עמדתי שם ועקבתי אחרי תנועותיו של הנער הערמומי הזה, וראיתי אותו נדחק בין הדוכנים והמוני המוכרים והקונים, נדחק והולך עד שנעלם מעיניי. רעם התופים וקול החצוצרות שהגיעו לאוזניי הסיחו את דעתי ממנו. מרחוק ראיתי את הדגל של האמאם ברמה ושמעתי את קול הזאמל. התהלוכה הלכה והתקרבה למקום שעמדתי בו, ויכולתי לראותה בבירור. הייתה זו הפעם הראשונה שראיתי את האמאם יחיא בכבודו ובעצמו, רכוב על סוס מנומר וסביבו חייליו ושריו ושומרי ראשו. לידי עמד אברך הדור בלבשו, פאותיו המסולסלות מגיעות עד לתחתית לבו, והן עשויות עיגולים עיגולים.

בהתקרב האמאם, שמעתי את האברך מברך בשם ומלכות "ברוך הנותן מכבודו לבשר ודם". אני לא בירכתי, ותחת זאת נחמץ לבי בקרבי וקינאתי בישמעאליים קנאה גדולה. "אימתי יבוא גם לנו כבוד זה?", מלמלתי לעצמי, ועיניי התלחלחו בדמעות. המצעד עבר בסדר מופתי, והיה מרהיב עין ביותר. הלבוש המפואר, הצבעים העזים, הדגלים והפרשים עשו עליי רושם אדיר. לאחר שחלפה התהלוכה, שבתי להרהר בידידי סעיד, ותמהתי היכן הוא נמצא כעת. לא הוצרכתי לחכות זמן רב. ידידי סעיד נראה לפתע באופק וכיסיו מלאים. הוא רמז לי מרחוק ללכת אחריו, והביאני אל ביתו בשכונת היהודים.

בהגיעו אל אחת הסמטאות, עמד לפוש, ואני שאלתיו בתמימות, מה קנה מן השוק. הוא פרץ בצחוק, והחל לרוקן את כיסיו ולפרוש תכולתם על הקרקע. היו שם צימוקים, תבלינים, תמרים ומיני ממתקים שקנה אותם במשיכה. שוב פחדתי ממנו ונרתעתי מפניו. אמרתי לו שכתוב בתורתנו הקדושה "לא תגנוב", והוא ענה לי שכתוב גם "ואכלת את כל העמים".

נכנסנו לביתו וראיתי עוני מסביב. אמו האלמנה יצאה לקראתנו וכיבדה אותנו בפת לחם וספל קהווה. הנער הניח את המלקוח שלו מחוץ לדלת, ורמז לי שלא לומר לאמו מאומה. תוך כדי אכילה, יצא לרגע וחזר, הביא מתוך צוררו את התבלינים והצימוקים והגישם לאמו, ואמר לה שעבד אצל פלוני אלמוני וקיבל אותם בשכרו. את שאר הסחורה הסתיר מעיני אמו ומכר אותו ברחוב לילדים.

השבת בצנעא

השבת בצנעא לא הייתה שונה מן השבת בעיר מולדתי ג'בל עֶמֶר, לבד מתחושת העצמה שמקרינה עיר יהודית גדולה. בְּגִ'בֶל עֶמֶר היו ארבעה בתי כנסת לקהילה קטנה שמנתה בערך שש מאות נפש, ואילו כאן לא טרחתו לספור אותם. התפללתי בבית הכנסת הנקרא "בֵּית אֶלְאֶסְטָא", מן הגדולים בצנעא, והמראה הרהיב את שכלי והדהים אותי. העושר בתוך בית הכנסת וההוד וההדר של התפילה והרינה ממש לא יתוארו. החוויה הייתה מושלמת. האנשים ישבו על מצעות מסביב לקיר בית הכנסת גדול הממדים, ומולם ישבו ילדיהם. המראה של המוני יהודים בבית הכנסת, מעוטפים בטליתות, חימם את הלב. מראה הציבור הרב היה מדהים ומלבב כאחת. ואכן מי שרוצה לספוג את האווירה היהודית חייב לראות את המוני היהודים בזמן שהם נוהרים לבתי הכנסת ובצאתם לבתייהם.

אכן זה היה מראה מיוחד במינו בלתי נשכח, אלפי יהודים רחוצים, לבושים, מצוחצחים ומבושמים צועדים ברגש לבית האלהים, והעצמה היהודית הזאת הייתה לצנינים בעיני הגויים. עוד מעט והיהודים יציפו את הארץ, אמרו צוררי ישראל. בתום התפילה יצאתי החוצה, והנה אותו נער צנעני, ידידי מהיום, מתחכך בי ורומז לי באצבעו להחיש את צעדיי. הוא החזיק בידי, ואמר לי שאם אני רוצה לראותו שוב, עליי לבוא לביתו למחרת בשעות הצהריים.

למחרת היום הלכתי לביתו של הנער סעיד, והופתעתי לראות בית שונה מזה שראיתי אתמול. אחיות ענוגות ואם עדינה וכשרה קיבלו אותי בסבר פנים יפות והגישו לפנינו כיבודים ביד רחבה. האם קשרה עמי שיחה כמדברת אל אחד מבניה, וסיפרה לי כי היא אלמנה זה שלוש שנים. בעלה, צורף אמון, נפטר בדמי ימיו והשאיר אותה עם בניה הקטנים כמעט בלא מחיה, אלא שהקב"ה חנן את בנה האמצעי בזריזות ובתושייה עצמית. הוא עובד כשליח בכל מיני מקומות אצל סוחרים יהודים ובא על שכרו.

היציאה מצנעא

צנעא נתחבבה עליי. אחר ששהיתי בה חודשים אחדים יחד עם אמי ואחיי הקטנים, מצאתי שאפשר לחיות בה חיים טובים למי שהפרוטה מצויה בכיסו. זאת, אף על פי שיהודיה קצת מסוגרים ויחסנים, ואין בהם הפתיחות והלבביות של יהודי

העיירות והכפרים: הם חריפים וממולחים, וקשה ליהודי מיוצאי העיירות והכפרים לעשות עסקים אתם. אנו לא חשבנו להשתהות בצנעא, כיוון שמטרתנו הייתה עדן והעלייה לארץ ישראל.

יצאנו את צנעא ביום ראשון בבוקר, בפנותי לאחור מעל גב החמור שרכבתי עליו, הצמדתי את מבטי אל חומות העיר וראיתי את מגדליה וצריחיה בפעם האחרונה. המראה הכללי היה מרהיב ביופיו, אבל אני ידעתי כי זהו יופי חיצוני בלבד. בפנים העיר עצמה היו גם מראות לא יפים, רחובות עם בתים גבוהים מחוטבים למופת לצד סמטאות חשוכות. עם זאת, נשאתי עִמָּדִי זיכרונות יפים למדי מהעיר הזאת ומבית סבי, אבי אמי, שהיה מתושבי צנעא.

העיר נעלמה מעיניי, ולפניי השתרע מרחב עצום של הרים ומישורים, גיאיות ועמקים. נסענו כל היום, ולפנות ערב נשקף אלינו עמק נרחב מוקף הרים שגיאיים, ואי-שם באחת מפינותיו בתים אפורים, פזורים ללא סדר של העיירה מְעַבֵּר. הבינונו כי הגענו לפונדק דרכים והתמקמנו בו ללינת לילה. לאחר מכן יצאנו לסייר בשוק, ושם נתקלנו בכמה יהודים מקומיים וביהודים נוסעים. התוודענו אליהם וביקשנו לדעת היכן נמצא בית הכנסת. הם הורו לנו את הדרך אליו. הלכנו לשם, התפללנו מנחה וערבית, ושבנו לפונדק.

לאחר נסיעה של יומיים מן העיירה מְעַבֵּר, הגענו לעיר דְ'מָאר השוכנת בעמק גְ'הֶרָאן הפורה. התגוררנו בביתו של הרב וְאֶשְׁצִי, מודע ותיק של אבי, וזכינו לקבלת פנים ביתית. הכרתי שם נער אחד, ידידותי, שלחש באוזני כממתיק סוד: "לא רחוק מכאן גר יהודי אחד עושה נפלאות. כדאי לך לראות אותו". הסיפור הצית את דמיוני, ואני ביקשתי לראות את האיש.

הנער אחז בידי ומשך אותי לעבר הבתים הצמודים לקיר החומה. שם גיששנו באפולוית, באור כוכבים קלוש שהאיר את הלילה הקסום והמסתורי, בתוככי עיר חומה סגורה ומסוגרת, ואין יוצא ואין בא בשכונת היהודים, עד שראינו ממרחק מה את הבית המבוקש. כדי להגיע אל אותו בית, היה עלינו לרדת כמה וכמה מדרגות בתוך שקע. חברי הצעיר נקש קלות בדלת וקרא בשמו של בעל הבית: "עם מוסא, עם מוסא!". מבין סדקי הדלת, ראינו אור חלוש ושמענו צעדים מתקרבים. האיש החזיק נר עששית דולק בידו, ירד במדרגות אל הדלת, פתח את הבריה והמנעול ואמר לנו בקול מתהנהן: "רַמְשָׂא טָבָא". הוא שב ונעל את הדלת ועלה לקיטון מושבו. עלינו אחריו.

"היא, מְסַאכ בשלום, יא עם מוסא!", קרא הנער כמכר ותיק. "מְסַאכום בשלום וְאַלְעָאפִיה, יא אָבִי!. היא, מְנוּ הָאדָא יא אפרים", אמר הזקן, והצביע עליי בשמי ובשם משפחתי, ניחש שאני בדרכי לארץ ישראל וכי אני רוצה שהוא יברך אותי וינחש את עתידי. חשתי יראה סתומה נוכח האיש הזה. הוא התיישב על מושב

נמוך, הזמינני לשבת לצדו, הביט בי ארוכות ואמר: "ובכן, אתה נוסע לארץ ישראל". קולו העמוק הילך עליי קסם והפחידני. לא הייתה נפש חיה בבית מלבדו. לידו היו מונחים מגילות קלף וספרים כתבי-יד משונים למראה.

שעה קלה שתק האיש תפוס-שרעפים. אחר קם ועמד מלוא קומתו, שלף ספר עב פָּרס מתוך ארגז קבוע בקיר שלצדו, הניח אותו על ברכיו ופתח אותו. ראיתי ששמו של הספר "אורים ותומים". רוב דפיו היו עשויים משבצות. הנהן האיש לתוך שפמו, ואמר: "ובכן, אתם נוסעים לארצנו הקדושה. דעו לכם כי שְׁטָנִים רבים וקליפות טומאה אורבים לכם בדרך והם עלולים להתנכל לכם. אבל אשרי אלה מכם שיגיעו, וגם אשרי אלה שלא יגיעו. הרבה מכם יגיעו לארץ עיפתה וצלמוות, והרבה יזכו ויגיעו לארץ הבחירה. ושכרם הוא אחד. אכן רבות התלאות אשר תקרינה אתכם בדרך, הרבה צערים והרבה מכאובים של חבלי משיח".

רציתי לדעת מי הוא האיש הזה, כי הוא נראה זר ומוזר, ודבריו סתומים וחתומים ומזרי אימה. אזרתי אומץ ושאלתי אותו אם יש את נפשו להצטרף אלינו למסע. הלה הביט בי כמשתאה, ושאל: "לאן?". "לארץ ישראל", עניתי. נעץ בי מבט בוהה, ואמר: "וכי סבור אתה, היכן אני שרוי ברגע זה? הלוא אני בארץ ישראל, על הר סמוך לירושלים עיר הקודש. אני אינני כאן". תיקנתי אותו ואמרתי: "אתה נמצא בעיר דְ'מָאָר". והוא הרחרר ואמר: "דְ'מָאָר?! כן, דְ'מָאָר. אבל אני אלוה אתכם אל מחוץ לעיר, וגם אלוה את מתיכם אל עולם האמת וְאוֹרְכֶם את הדרך העולה אל הר הַעֲבָרִים ואל ירושלים".

לפתע התחיל לזמר פרקים מן הזוהר על פה בלשון צחה וברורה ובנעימה של שבת. התנהגותו הייתה תמהונית. לבסוף השתתק, הביט בנו שוב בשביעות רצון ואמר: "אני איני נוסע אתכם, שכן מ"ט שערי טומאה שולטים בעולם, ומתוכם מחנות מחנות של קליפות נישאות על כנפי הלילה ושפירי השחר. לכן אני נמצא כאן ואני נמצא גם שם. אבל אל תיָאָו. הם מתפשטים בעולם ומקטרגים על בני אדם. הנופל בכם לא יירא ולא יפחד, כי הוא יגיע למחוז חפצו".

פתאום נדם האיש. ראינו שנרדם וראשו רכון על הכר. סבור הייתי שהאיש עומד למות ונחרדתי. אפרים הרגיעני, ואמר שכך מנהגו של האיש ושאיין לי מה לחשוש. החלטנו לעזוב את האיש המסכן הזה לנפשו ויצאנו. בדרך נודע לי מפי הנער כי האיש הזה אינו דְ'מָאָרִי, וכי זה מקרוב בא לעיר והוא חי בה בגפו. נשים צדקניות מספקות לו את לחמו ואת מימיו, וכך הוא חי בעולמו הסגור וניזון מחזיונותיו.

למחרת השתוקקתי שוב לראות את האיש לאור היום ולשמוע את שיחו. קראתי לאפרים והלכנו יחדיו אליו. מצאנו אותו סועד את לבו בפת לחם טבולה בחֲלֵבָה. ישבנו מולו דמומים, עד שסיים לאכול ולברך. לבסוף ביקשתיו לומר לי אם

אזכה להגיע לארץ ישראל אם לאו. הוא הביט בי בעין עצומה למחצה, שתק קמעא ואמר בלחש: "אתה תגיע לארץ ובוא תבוא, אך עליך להתנער קודם מן החמס אשר בכיסך".

נזדעזעתי ואמרתי: "מהו החמס שיש בידך, יא מארי?", אך הוא לא ענה לי. פשפשתי במעשיי, ונזכרתי כי בהיותי בצנעא מצאתי ברחוב צרור כסף קטן ובו ריאל אחד. מצפוני הציק לי לקום ולהכריז על האבדה. הוצאתי את הכסף והנחתי לפניו, אף שחמדת הכסף כמעט גברה עליי והשארתי את הצרור בכיסי. "מציאה כשרה, יא מארי", אמרתי לו, "והריהי נתונה לך על גבי הקרקע".

היציאה מד'מאר

עם שחר, לאחר התפילה, יצאנו לדרך ארוכה וקשה. מגמת פנינו הייתה העיר יְרִים ששמעתי רבות עליה ועל חכמיה. הפסקת הצהריים הייתה על שפת נחל צר שזרם למרגלות ההרים. אחד מאנשי שלומנו, שהיה ידוע כאיש דרכים ומסעות, קם לרדת לנחל ורמז לי באצבעו להצטרף אליו. הוא הצביע על אחד הסלים, ורמז לי לרוקן אותו ולקחתו עמי. לא הבינותי מה חפצו לעשות. בלא חמדה, עשיתי כבקשתו. הייתי רעב. ביקשתי לקחת עמי כיכר לחם, אך הוא ביטל את רצוני ואמר: "הנח את הלחם. עוד נזדקק לו".

ירדנו לנחל, נחל הרים שזרימתו חזקה ומימיו עשירים בדגה. שאלני האיש אם אני אוהב דגים, ולא הבינותי מה עניין דגים לכאן. וכי אפשר שיימצאו דגים בנחל כה קטן הזורם בערוץ דק ופתלתול בינות לסלעים? לא ידעתי שהנחל הקטן הזה עשוי עוד להפתיע, וכי אינו כה קטן כפי שחשבתי.

הגענו אל המים, וראיתי מיד הרבה דגים מתרוצצים בפחו הזרם ובמקווים עומדים בעיקולי הנחל. בקטעים הרבים של ערוץ הנחל ובכל עיקול מעיקוליו נוצרים מקווי מים משני צדי הזרם, ובאלה רתשה דגה. המראות היו מקסימים והריחות מבושמים. עצים רבי פארות וְגַדְלֵי צמרות סוככו על זרם הנחל ועל מקווי מימיו, והאוויר שמתחתם היה מרענן ומשובב נפש: גן עדן זוטא. הדגים רצו והתרוצצו אָנָה ואָנָה והיו בהישג יד. כדי לצודם, לא היה עלינו אלא להשקיע סל במים מתחת למפל קטן והדגים צנחו לתוכו עם הזרם.

האיש נטל ענף בידו, הבריח את הדגים לעבר הסל, וצעק לעברי: "הָרִם". עשיתי כדבריו, ובכל הרמה והרמה עלו כעשרה דגים. היו אלה דגים קטנים, אך משובחים מאין דוגמתם. הם נקראים סֵטֶר בפי יהודי הסביבה וטעמם כצפיחית בדבש. צלינו את כל השלל באש ואכלנו בתיאבון.

בעיירה יָרִים

אל יָרִים הגענו לפנות ערב. ראינו אותה מרחוק משתרעת על פני רכסי גבעות אחדות. לא היינו היחידים שבאו בשעריה של עיר זו. שיירות אחדות של גויים, ובהן קבוצות יהודים רכובים על תמוריהם שזה עתה חזרו ממסחרם באחד השווקים היו בין הנכנסים. מלבד כל אלה, שמו דרכם העירה עדרי צאן ובקר, לרוב לאחר יום של מרעה בשדה ובהר. ירדתי מעל החמור, כי חשתי צורך לרוץ ולקפץ, וזינקתי אל תוך עדר צאן שהעלה אבק עד לב השמים. לתמהוני ראיתי בין הנערים הרועים והמנהלים את הצאן גם שני נערים יהודים מסולסלי פאות ויפי תואר. בירכתי אותם לשלום. שאלוני מהיכן אני בא ולאן אני הולך? עניתי להם, וכרגע כמימריה נעשינו מכרים ותיקים, והם החזירו לי שלום וידידות.

מיד התברר לי שאותם נערים הם בני דודים, ואבותיהם מתגוררים יחד עם בני משפחותיהם בבית אחד גדול המתנשא לגובה ארבע דיוטות. בעל הבית הוא המארי של העיר, והוא גם צורף נודע לתהילה שגדולי אומות העולם משכימים לפתחו. המארי הזה קיבל אותנו במאור פנים, אבל גם בהורמנא של בעל בית. אחיי שאלוהו אם אנו מכבידים עליו בגין לילה אחד או שניים בביתו, והוא גער בהם, ואמר שאברהם אבינו עזב את השכינה כדי לקדם פני אורחים. הקצו לנו חדר אחד בקומת הקרקע. משנתיישבנו נקראנו מיד לבית הכנסת לתפילת מנחה וערבית.

בית הכנסת עמד סמוך לבית ולא היינו צריכים ללכת רחוק. חשתי תמיד רגיעה ורווחת לב בין כותלי בית הכנסת, מה גם שבית הכנסת הזה, של מארי סעיד ירימי, היה מרווח ונאה. מעבר לחלון הסמוך להיכל, השתרע מטע של עצי פרי גבוהים, ואפשר היה לראות תורנגולות נוברות בין העצים. משהחשיך היום, זינקו התורנגולות על הענפים וישנו שם בין הצמרות.

מארי סעיד התעניין בנו ושאל לשלום משפחתנו ולמקומנו. תוך כדי שיתח, התברר שהמארי הזה הגיע פעם אל עיר מולדתנו והתארח בבית אבי למעלה משבועיים ימים. הוא שהה במחיצת אבי כל אותם הימים ולמד תורה יחד עמו בבית הכנסת שהיה אבי מתפלל בו. מיד קירב אותנו האיש והפגין כלפינו חיבה יתרה.

לאחר ארוחת הערב בחברת בני המשפחה, קראנו יחד עמו במדרש תנחומא, ואחר פרשנו לישון. חשבנו להשכים קום לתפילת שחרית, ולאחר מכן לצאת לדרך עם זריחת החמה. מארחנו הפציר בנו להישאר בביתו עד לאחר השבת, והסכמנו להצעתו.

ביום שישי בבוקר, אותם שני נערים, ידידי מאתמול, אמרו לי שהם הולכים בשליחות קטנה והציעו לי ללכת אתם. שמחתי על כך. בעלת הבית, יהודייה צדקנית, שמה בסל מאכלים שזה עתה העלתה מהקלחת וסיר מלא דגים מטוגנים במרכז

הסל, ושילחה אותנו אל השיך' המקומי שגר בטירה נישאה על קימוריה ומבואותיה ותומותיה הבעורות. עוד יותר התרשמתי מן השיך' עצמו. הוא היה בעל צורה ומבעו נמרץ. נאמר לי שהוא מחסידי אומות העולם, וכי הוא ידידו של מארי סעיד.

הילדים ביקשו מאשתו של השיך' את הסיר ואת הסל, והיא ביקשה מהם לחכות. היא ידעה שהיהודים אינם מניחים את כלי הבישול שלהם בידי גויים, ולא עיכבה אותם אלא כדי למלא אותם בתמרים וצימוקים, טבק ושאר תבלינים – מתנה למארי סעיד ולאשתו.

שבת יפה ומהנה עברה עלינו בעיר יְרִים, תורה ותפילה ומאכלים ערבים וחוויות בלתי נשכחות. יהודי יְרִים מתחילים את ההכנות לשבת כבר ביום חמישי בערב, והתכונה לקראת השבת מורגשת יפה גם ברחובות ובשווקים.

הבריחה

בזמן שעוכבנו בקֶּטְבָּה, אני ואמי ואחיי הקטנים, מחמת האיסור של האמאם על יציאת יהודים מתימן, התיידדתי עם צעיר יהודי ושמו אברהם חֶקְבִי, הנקרא על שום כפר הולדתו, אֶל-חֶקְבִי, הנמצא לא רחוק מן העיר חֶגְ'ה שמצפון לצנעא. מכירי ואנשי מקומו כינוהו א-חֶקְבִי, היינו חֶתִישִׁי, כיוון שדומה היה לעתוד ההולך בראש העדר בזריזותו לדלג על ההרים ובעצמת כוחו. הוא החזיק בכיסו ספר תהילים קטן וקרא בו לפעמים בבכי ובדמעה ולעתים בעליצות ובהתרוממות הנפש. בחור זה, שהגה בו בכל עת ובכל שעה, נהג לשוטט ממקום למקום ברחבי תימן, ואף עד לעיירתנו גִ'בֶּל עֶמֶר הגיע, והיה לאחד מבאי ביתנו.

באותו זמן, כבר היינו בעיצומן של ההכנות לצאת לדרך לעלות לארץ ישראל, והבחור הזה התנדב לעזור לנו וללוותנו בדרכנו. "אני מכיר את הדרכים", אמר, "ואהיה לכם לעיניים". הסכמנו להצעתו, והוא לא הכזיב. מרגע שיצאנו את ביתנו בְּגִ'בֶּל עֶמֶר לא משה ידו מתוך ידנו בְּנֶסְעֵנוּ ובחנותנו, ועד הגיענו לקֶּטְבָּה. הוא העמיס על החמורים את המיטלטלים ואת הילדים, והוא היה מפרק את המשא מעליהם ודואג להם. חיבבנו אותו ונקשרנו אליו, ואמי ראתה בו שליח משמים.

משהגענו לקֶּטְבָּה ונתקענו בה, נעלם האיש מנגד עינינו, למשך שבועות רבים, ולא ידענו מה היה לו ולאן פנה. הייתכן שהצליח לעבור את הגבול? הכל ייתכן.

יום אחד יצאתי כדרכי לשוטט ברחובות קֶּטְבָּה ובשוקיה, וכולי שקוע במחשבות בשאלה: "מה יהיה עלינו וממה נחיה?". הייתי נסער ודואג בגלל מצבנו, ורציתי לעשות משהו כדי לא להתנוון מחוסר מעש. חיפשתי עבודה כלשהי להרוויח פרוטה למחיה, ועבודה לא מצאתי. מטבעי נתברכתי בעודף מרץ, ולא יכולתי לשבת בחיבוק ידים ולמנות את הימים והלילות. שוטטתי אָנָּה ואָנָּה בחוסר מנוחה ולבי כל

עמי.

לפתע הופיע לנגד עיניי באחת מסמטאות השוק הבחור שלנו יחיא ברבי אברהם שרעבי, המכונה חֶקְבִי, הוא יחיא "התיש". שמחתי לקראתו ובירכתי לשלום. שאלתי לפשר היעלמותו ולמעשיו בימים אלה. במקום לענות לי, משכני בידו לקצה הרחבה של חומות העיר, התיישב על מעקה אבן והחל לספר לי את עלילותיו: "דע לך, ידידי, שאני מתעסק בכל מיני עסקים שונים ומשונים ומתפרנס למחייתי".

שאלתי ממה הוא מתפרנס? והוא הסביר לי שהוא מברית מן המכס פחי נפט ובדים פשוטים מן העיירה א-צאלע אל קעטבה בחסות הלילה, מוכר את הנפט בבקבוקים ומרוויח יפה. ביקשתי ממנו לצרפני לעיסוקו זה כדי שאוכל להשתכר ולו במעט, והוא שאל אותי אם יש באמתתתי סכום מסוים כדי לקנות סחורה. מששמע שיש באפשרותי להשיג את הכסף הנדרש, נחה דעתו, והוא ביטא את קורת רוחו בטפיחה על שכמי. "בן חיל אתה", אמר לי, ובו במקום החלטנו לצאת לדרך, לפני עלות השחר של יום המחר. קבענו מקום להיפגש בו מחוץ לעיר ונפרדנו זה מזה.

בגבול קעטבה

קעטבה הייתה עיר הגבול הדרומית של תימן האמאמית, ובה בית מכס גדול מחוץ לחומת העיר, בצד הדרך הראשה המובילה לפנים המדינה והיוצאת ממנה אל שטחי החסות ואל המושבה הבריטית עֶדֶן.

בית המכס, הקרוי 'דאר אַלְגַּמְרֶכ', וגם אַלְעֶרְצִי ('בסיס צבאי'), היה גם מקום מושבו של מושל האזור, והיה קשור למוקדי השלטון בקשר אלחוטי. הוא נמצא בלב בקעה מישורית מוקפת הרים הפתוחה מצד דרום אל מדינת החסות של אמירות א-צאלע, וכל העובר בדרך נתגלה מיד לעיני הצופה העומד בראש מגדל בית המכס. הסביבה הייתה חשופה וטרשית, ולכן כל אדם הבא מכיוון א-צאלע, עם מטען או בלי מטען, עם שיירה של גמלים או חמורים נושאי סחורות או במשאיות עמוסות, אנוס להיכנס אל חצר בית המכס, ואוי לו למי שינסה להיכנס לתוך קעטבה לפני שעבר את המכס, או ללכת ישר צפונה, אפילו אם אין לו כלום, כי אז הוא נתפס וסופו להפסיד את כל רכושו.

כל האמור לעיל, אמור אך ורק באנשים וסחורות הבאים מכיוון עֶדֶן, אבל לא למי שנוסע בכיוון ההפוך. ולא רק על סחורות משלמים מכס, אלא גם על כסף מזומן: מי שיש לו עשרה ריאלים, שילם מעשרה ריאל אחד וכן הלאה.

כאמור, אנשים היורדים מתימן לעדן, אם סוחרים לקנות סחורה אם פועלים מחפשי עבודה, היו חופשיים לעשות את דרכם באין מפריע, ובית המכס לא התעניין בהם. אבל זה היה רק לגבי הערבים, ואילו לגבי היהודים, המדיניות הייתה אחרת. היהודים לא היו רשאים לצאת את תימן, מחשש שיברחו לארץ ישראל, יחזקו את

היישוב היהודי בארץ וידחקו את רגלי הערבים מפלסטין. אמנם ערביי תימן מודים כולם שארץ פלסטין וירושלים הן של היהודים, ושאיפתם של היהודים להגיע אליה הוא טבעי ומובן, אלא שעם התפתחות הלאומנות הערבית, שניהלה מאבק בלתי פוסק נגד הגירת היהודים לארץ אבותיהם, החלו גם ערביי תימן להתכחש לזכות היהודים לשוב לארצם, בטענה שהיהודים האלה אינם בני ישראל הנזכרים בתנ"ך, אלא סתם ערברב ילידי הקופים. מדיניות זו אומצה על ידי האמאם יחיא משך כל שנות שלטונו למען הסולידריות הערבית והאסלאמית ולמען בֵּית אֶלְמַקְדָּס ('בית המקדש'), וסגר את שערי היציאה בפני יהודי ארצו.

ולא האמאם לבדו עשה כן, אלא גם הבריטים שיתפו פעולה אתו. המדיניות של האימפריה הבריטית, שנטתה לצד הערבים בגלל אינטרסים בריטיים, התיישרה עם הקו הלאומני של מדינות ערב, ומנעה ככל שיכלה חזירת יהודים לעֶדֶן, ואף סגרה את שערי העלייה לארץ ישראל בפני היהודים. יהודי תימן דמו אפוא לדגים במצודה, לכודים מכאן ומכאן בלא שום דרך מילוט. מאות משפחות של יהודים ממרכז תימן וצפונה נתקעו בקֶּטֶבָה בגלל ההסגר, וחיכו שיקרה להם נס ותשתנה המדיניות.

מחוסר מקומות להתגורר בהם בתוך העיר הקטנה והצפופה, הסתופפו רבים מן היהודים העקורים בצל סוכות עראי שהקימו לעצמם סמוך לקיר החומה מבחוץ או מצאו להם מחסות בנקיקי סלעים. רבים מהם חזרו למקומותיהם בפנים תימן. רבים מתו בקֶּטֶבָה, והנשארים חיו במקום בתנאים אימים נתונים לחורב ביום ולקרת בלילה. החזקים מביניהם יכלו להסתנן אל מעבר הגבול באישון הלילה, כיוון שלא היו סגורים בתוך חומות העיר הסוגרת שעריה בלילות, והם יכלו להגיע לעֶדֶן בדרכים שונות ולהזעיק קרובים בארץ ישראל להושיט עזרה להם ולבני משפחותיהם התקועים בעיירה.

אני התלהבתי מן המסחר בנפט, שדיבר עליו ידידי אברהם חֶקְבִּי, וחכיתי בהתרגשות לשעת היציאה באמצע הלילה. היה לנו חמור שהבאנו עמנו מעירנו ועדיין לא עלה בידי למכרו. אמי ואחיי טיפלו בו, והעמיסו עליו עצים מן החורש לצורכי בישול, ופחי מים לשתייה ולצריכה מן הבאר. הוא היה מועיל, ואני יכולתי להיעזר בו להובלת הנפט. הנחתי על גבו את האוכף כבר בערב, תבשתי אותו והאבסתי במעט שעורה כדי שיהיה לו כוח בדרך הארוכה שלפנינו. לקחתי מאחי הגדול עשרה ריאלים מהצרור השמור עמנו לעת מצוקה, וחכיתי לבואו של מיודענו אברהם "התיש". שכבתי לישון מחוץ לסוכה של חברים במקלי ותרמילי, עיני נשואות לשמים הזרועים כוכבים ולא יכולתי להירדם.

התופים המכריזים על העוצר הלילי רעמו מבניין בית המכס לפני יותר משעה, ואני עדיין ער ועירני לכל רחש קל. בית המכס והעיר שבין החומות שרויים

בתרדמת לילה ואני מונה את הכוכבים. לפתע קלטו אוזני נקישות של פרסות רגלי חמור שהקפיצוני על רגליי. זה היה חמורו של "התיש", שהלך וקרב אליי ואדרגו רכוב על גבו. "התיש" רמז לי בידו לזוז, ואני תפסתי ברסן חמורי והלכתי אחריו. לפנינו השתרע שטח הפקר בין-גבולי, מעין אזור חיץ, ברותב שלושה ק"מ בערך, והיה עלינו לעבור אותו בשלום. חדרנו לתוכו בלא הפרעה והמשכנו הלאה. מימינו ניצב מבנה קטן ובודד, דומם ואפל, אך לא ידעתי מהו. חברי לחש לי: "המקום הזה נקרא סַנְאָח, והוא נקודת גבול ובית מכס של אמיר אַ-צֶאלֶע". מכאן והלאה אנו חופשיים מאימתו של האמאם.

עד אותה שעה, לא החלפנו בינינו מְלָה, אך משעברנו את סַנְאָח ונכנסנו לשטח הפרוטקטורט הבריטי, יכולנו לדבר כרצוננו. "התיש" פצח פיו במזמור בתהילים: "'ה' אורי וישעי ממי אירא..." ואני החריתי החזקתי אחריו. הלכנו בדרך כבושה בגלגלי המכוניות, ונכנסנו למישור גדול ורחב הנקרא קַעַא חַג'ד. המישור היה זרוע אילנות רמים של עצי דום, והקרעק מסביב לכל עץ הייתה מכוסה בשכבה של נשורת פרי הדום. רציתי לעצור ולקחת מעט מהפרות הצמוקים בקרקע, אך חברי עצר בעדי, ואמר: "אל תאכל מהם! הם רקובים".

הלכנו כשעתיים עד שהאיר היום והגענו לבאר אחת באמצע המישור. נשים מן הכפרים שעל הגבעות באו לשאוב מים, ואנו עצרנו לנוח ולהשקות את חמורינו. לאחר ששתינו ואכלנו פרוסת לחם, המשכנו הלאה. הלכנו עוד כשעתיים עד שהגענו לעיר אַ-צֶאלֶע, בזמן שהשעון של האמיר השמיע מראש ההר עשר נקישות רמות שהדהדו בכל העיר. השעה הייתה אפוא עשר בבוקר, והיה לנו פנאי לראות את העיר והמבצר שמעליה.

נכנסנו לשוק והסתובבנו בפינותיו השונות לבדוק את מחירי הנפט. ראינו מעט חנויות של יהודים, אחת מהן של יהודי מפורסם, נודע בשערים, ושמו אַבְרָאָהָם סְלִימָאן. זה היה היהודי העשיר ביותר בעיירה אַ-צֶאלֶע, עשיר בכסף ובמצוות ובמעשים טובים. שמעו של האיש הלך לפניו מצנעא ועד עֶדן כיהודי בעל צדקות ועוזר לכל נזקק. בפתח חנותו היו מצבורים של סחורות והרבה ארגזים של פחי נפט. האיש ראה אותנו ושאל למבוקשנו. אמרנו לו שאנו פליטים מקַעֵטְבָה וכי באנו לקנות נפט. אמר לנו: "כמה פחים אתם רוצים?". אמרנו לו: "חמישה פחים לכל אחד מאתנו". אמר: "תקבלו כל כמות שתרצו. בינתיים עליכם לנוח".

בתוך כך התקהלו אנשים רבים פתח חנותו: זה קורא לו לכאן וזה מושך אותו לכאן, אבל הוא לא שכח אותנו. הוא רמז לאחד מנעריי לקחתנו לביתו ולטפל בחמורינו. הוקסמנו מדמותו האצילית של האיש הזה ומעניויותו, ועוד יותר מטוב חנינה ונעימותה של אשתו בעלת הצדקות. סעדנו על שולחנם לחם חם מן התנור, מרק כבש וחֶלְבָה ריחנית. לפנינו הוגש גם ירק החביב עליהם, כֶּרְאָת' רך ומתוק

הנמכר בחבילות בשוק, ושנינו אכלנו ושבענו והותרנו וברכנו לה'. הודינו להם בכל לב ובירכנו אותם. אחר כך יצאנו והמשכנו להסתובב בשוק.

עם נטות היום, קנינו את הנפט הדרוש לנו מחנותו של האיש, העמסנו את הפחים על חמורינו, והפכנו פנינו לשוב לקַעֲטָבָה. הלכנו לאטנו, כדי שנגיע לעיירה לאחר הכרזת העוצר הלילי, בזמן שהכל ישנים, וכדי שאיש לא ירגיש בנו.

סְלִימָאן אֶלְקֶשֶׁמָה

למחרת היום פתחתי פח נפט אחד, והתחלתי למכור נפט בבקבוקים לכל דורש. הנפט היה מצרך חיוני ומבוקש כשמן למאור, וידיי היו מלאות עבודה. עמדתי בפניה צדדית בשוק, מדדתי לכל אחד נפט בבקבוק שלי, ורוקנתי אותו לתוך הבקבוק של הקונה. בתוך כמה שעות מכרתי את כל הפח והרווחתי ריאל שלם.

כך עשיתי יום אחר יום, עד שמכרתי את כל חמשת הפחים והוצרתי להביא סחורה חדשה. היינו נכנסים לעיירה א-צֶאלֶע אחת לשבוע לקנות נפט, ועשינו כן במשך קרוב לחודשיים ימים.

יום אחד, בעֶמְדִי בשער העיר מחוץ לחומה למכור נפט לבני עמנו המתגוררים בסוכות, עמד מולי נער כבן גילי, שנראה לפי מلبושו שהוא ערבי לא מקומי, והתבונן בי שעה ארוכה. הוא נראה מוטרד, ונדמה היה לי שהוא רוצה לדבר אתי. שאלתי אם הוא רוצה לקנות נפט, והוא ענה בשלילה. התעלמתי ממנו והמשכתי בעבודתי, אך הוא נשאר עומד על עֶמְדוֹ. משאספתי את כליי וקמתי לשוב למקום מגורי, נע ממקומו ופסע אחריי. נעצרתי והתבוננתי בו, וראיתי במבטו חוט דק של עצב. תווי פניו היו כמו מוכרים לי. שאלתי שוב לרצונו, והוא פטר בלחש: "ישראל".

- "מה ישראל?", השתוממתי. הוא שלח ידו אל חזהו, וחזר ואמר: "ישראל".
- "אתה ישראל?", שאלתי. במקום להשיב לי, הנהן בראשו. רציתי להיות בטוח במה שהוא אומר, ושאלתי: "יהודי?".
- "כן, יהודי".
- "ולמה אתה לבוש כמו גוי?". הנער שם אצבע על שפתיו החתומות ומשך אותי הצדה.
- "אני יהודי, ואני מבקשך לעזור לי".
- "עדיין לא אמרת לי מדוע אתה חובש לראשך מצנפת של גוי ולמותנך חגורה של גוי?".
- "כי אני כבר גוי, מומר בעל כורחי מזה שלוש שנים, ואני בורח, ורצוני לעבור את הגבול כדי להגיע לעדן ולחזור ליהדותי".

- הייתי המום מן הסיפור שלו ושאלתיו: "ממי אתה בורח?"
  - אני בורח מן השיך' עִמְרָאן האדון שלי.
  - תזרתי ושאלתיו: "מהיכן אתה?"
  - "מן בני בהלול שליד זְלִימָה".
  - "מה שמך?"
  - "סְלִימָאן".
  - "סְלִימָאן מי?"
  - "סְלִימָאן בֶּן הָאֲרוֹן אֶלְקִשְׁמָה".
  - "ומי הכריח אותך להמיר את הדת?"
- "כשמתו הוריי לפני שלוש שנים, תפסו אותי חיילי השיך' ואנסו אותי להמיר את דתי, גילחו את ראשי וסימניי, ואמרו לי: 'מהיום אתה מוסלם, כיוון שאתה יתום'."
- "ואתה מכיר עוד יתומים שהוכרחו להתאסלם?"
  - "כן, אני מכיר שניים מהכפר שלי, את ואחות, קטנים ממני".
  - "ואיך הצלחת לברוח משם?"
  - "כשיהודי הכפר עזבו את המקום ועלו לארץ ישראל, החלטתי גם אני לברוח. כשנסע השיך' לעיר א-רְוֶצָה לפגוש את בן האמאם, ניצלתי את היעדרו וברחתי. הסתתרתי בהרים, אכלתי צמחים ומכל הבא ליד, ונמנעתי מלהראות את עצמי לשום אדם".
  - "סיפורך, יא סְלִימָאן, גורם לי סחרחורת. כמה זמן אָרַךְ לך להגיע לבוא לכאן?"
  - "איני יודע, אולי שלושה חֻדְשִׁים, ואולי יותר".
  - "ודאי אתה רעב גם עייף".
  - "כן, אני רעב ועייף".
- רמזתי לו והובלתיו אל מקום מגורינו. מסרתיו לידי אמי, ואמרתי לו: שב כאן, ואל תזוז ממקומך עד שאשוב".
- הנחתי מידי את פח הנפט הריק, את המשפך ואת בקבוק המידה, וחזרתי לעיירה לקנות לחם והֶלְבָּה מוכנה מאתד הפונדקים. קניתי שני כיכרות לחם חמים וקערית חֶלְבָּה ומיהרתי אל הנער. שמתי את הלחם והחֶלְבָּה לפניו לאכול, והזהרתיו שוב לבל יוציא ראשו החוצה עד שנראה כיצד נוכל לעזור לו.

אמי השגיחה עליו בשעה שאכל, ואני הלכתי לחפש את ידי "התיש" ולהיוועץ בו בעניין הנער. כשמצאתיו, אמרתי לו: "מזומנת לך ולי מצווה גדולה להציל נפש מישראל". מששמע במה מדובר, הרגיעני ואמר: "אל תדאג! בשבוע הבא ייכנס יחד אתנו לעיירה א-צ'אלע, ולא יאונה לו כל דע. למעשה, הנער עצמו כבר עשה את עיקר המלאכה משהצליח להגיע לכאן בכוחות עצמו. חֶלְקֵנוּ אֲנַחְנוּ אִינוּ אלא מזערי - להעבירו את הגבול".

- "רוצה לבוא לראותו?"

- "לא עכשיו. אסוד לנו למשוך תשומת לב סביבר".

- "ומי ידאג להמשך דרכו? והלוא אין בידו אפילו פרוטה אחת".

- "מה פירוש מי ידאג להמשך דרכו? נמסור אותו לידי אַבְרָאָהִם סְלִימָאן, והוא כבר ידאג לו".

- "נכון מאוד. לא חשבתי על זה. ידעתי שאתה איש חכם ובעל הברקות".

- "בינתיים צריך להסתיר אותו ולהשיג לו בגדי יהודי".

- "כגון מה?"

- "כובע וכותנת או חולצה ואזור חלציים".

וכך היה: באחד הלילות העברנו את הנער את הגבול, ומסרנו אותו לידי הנאמנות של אַבְרָאָהִם סְלִימָאן, שדאג להסיעו לעדן ברכב מוטורי ושם למסרו לידי שליח הסוכנות.

עברה שנה. הייתי בְּעֵדָן עם משפחתי מחכים לעלייה. מששמעתי שהגיעו מספר רשיונות עלייה בעבור יתומים, הלכתי למשרד הארץ ישראלי לשאול ולברר אם גם אנחנו בין העולים. היו שם עשרות יתומים ויתומות עומדים בתור פתח המשרד ואני עמדתי אחריהם. לפתע יצא נער אחד מתוך התור, ניגש אליי ואמר לי: "האם אתה מכיר אותי?". הנער היה לבוש יפה, מסודר ומסופר, ולא זכרתיו עוד.

- "אולי תזכיר לי מי אתה?"

- "אני סְלִימָאן אֶלְקֶשֶׁמָה, שעזרת לו לעבור את גבול קְעֵטְפָה והבאת אותו לעיירה א-צ'אלע לביתו של אַבְרָאָהִם סְלִימָאן".

- "אני שמח לראותך שוב", אמרתי מופתע, ושנינו התחבקנו והתנשקנו.

- "לא אשכח אותך ואת אמך הטובה", אמר הנער, וחיבק אותי שנית בהתרגשות. גם אני התרגשתי.

- "בעוד שלושה ימים אנו עולים לאנייה שתביא אותנו לארץ ישראל".
- "אני שמח בשמחתך ידידי. להתראות בארץ ישראל!".
- "להתראות!".

חלוץ לפני המשפחה

תלאותיה של אותה שנה – הנדודים בדרכי תימן והניסיונות הקשים שנתנסינו בהם, ועל כל אלה העיכוב המתמשך בקֶּטֶבָה, שנראה היה כמבוי סתום – חישלו אותי ופיתחו בי תחושת בגרות. מבחינה נפשית, גדלתי בכמה שנים בתוך חצי שנה, וחשתי עצמי כאיש מבוגר עתיר ניסיון היודע לבחור את דרכו. הייתי שקט כלפי הוץ, אך סוער מבפנים. הדחפים שגעשו בי תבעו ממני לקום ולעשות מעשה ולא לשבת בחיבוק ידיים. חשבתי על אַבְרָאָהָם קְרָנָאִי ועל בחורים אחרים שהכרתי, שהצליחו להגיע לעֶדֶן בתחפושת ערבית, והאמנתי שגם אני אוכל לעשות כן. הייתי כבר בן חמש-עשרה וכוחי עמי, ולא ייבצר ממני לעשות מה שעשו אחרים והצליחו. כך חשבתי לי. וכך גמלה ההחלטה בלבי.

יום אחד עמדתי בפני אחי והודעתי לו מה בדעתי לעשות: "החלטתי להגיע לעֶדֶן בכוחות עצמי. אולי כשאהיה בְּעֶדֶן, אוכל להוציא רשיון לכל המשפחה לבוא אחריי".

אחי נדהם ואף נזדעזע לשמע הכרזת "הגבורה" שלי, עד שלא ניסה לצנן את התלהבותי. הבנתי את התנגדותו: אנתנו שבעה אחים, ארבעה בנים ושלוש בנות. אמנו ואחי הגדול מנהיגים את כולנו, ומעולם לא נפרדנו איש מעל אחיו ואחותו. והנה עומדת להיווצר פרצה בתוכנו. אבל אחי היה נבון דיו להבין כי החלטתי נחושה לעשות ככל אשר אמרתי. נימת דבריי והבעת פניי לא הותירו אצלו ספק לא יוכל עוד לעצור בעדי. ומתוך חשש שמא אני עלול לפעול בצורה נמהרת שתסכן אותי או שאמרוד בו ואפעל על דעת עצמי, התחיל מיד לערב דעתו עם דעתי, ובסופו של דבר הסכים אתי. דבר ראשון, ביקשתי ממנו כסף להוצאות הדרך, אבל כסף מזומן לא היה בידו, כי כספנו היה מופקד בידי משפחת חֶבְשׁוּשׁ בְּעֶדֶן, ולמשפחה עשירה זו, ששימשה כבנק להעברת כספים מצנעא לעֶדֶן ולכל מקום אחר, הייתה נציגות בקֶּטֶבָה, ואפשר היה לקבל כסף באמצעות הנציגות. ואכן הנציגות שלהם במקום לא הערימה בפנינו קשיים, ונתנה לנו כסף כדי צורכנו.

כעבור ימים אחדים מאותה שיחה עם אחי, נודע לנו שמכונית נוסעים עומדת לצאת מן א-צֶאלֶע לכיוון עֶדֶן, וכי נוסעים בה רק בעלי ממון, בגלל יוקר הנסיעה. שום נהג לא היה יוצא מן א-צֶאלֶע אלא לאחר שמכוניתו מלאה נוסעים עד אפס מקום. אם לאו, לא היה זו, גם אם יחכה שבוע ושבועיים. לא היה שום פיקוח על מספר הנוסעים, וכל נהג היה דוחס לתוך מכוניתו בני אדם כמה שהוא יכול, ואפילו על הגג, ואין הבדל בין משאית למונית – העיקר היה להרוויח כמה שיותר על

חשבון הנוחות של הנוסעים, ואיש לא היה יכול למחות בידם. ואף אם ימחה אדם, מי ישמע לו?

בעודנו מתעניינים ושואלים על דבר המכונית היורדת לעדן, הגיע באחד הימים לקעטבה הנהג הערבי של המונית בחברת צעיר יהודי מקומי. הנהג בא לחפש עוד נוסע שחסר לו, והצעיר היהודי שלידו שימש לו כמסייע וכמשדל. היהודים משלמים כסף טוב בעבור הנסיעה, לעתים פי עשרה ממה שמשלם הערבי, וגם אינם מתלוננים על צפיפות, והכל בשביל להגיע לעדן, אם רק יובטח לו שלא יוחזר מאמצע הדרך. היו להם לנהגים קשרים בכל מקום, וכשהיו מגיעים לתחנת ביקורת כלשהי, היו מצליחים לעבור בלי ביקורת תמורת שוחד מזערי. הערבים בשטחי החסות ידעו להסתדר ביניהם.

נפגשנו עם הנהג והשתדלן היהודי, ואותו נהג דרש תמורת הסעתי לא פחות מחמישים ריאל, פי עשרה מן המחיר המקובל, וכל זה רק כדי להביאני עד לחג' ולא עד לתוך עדן. לא הייתה לי בררה. אחי שילם לנהג את מלוא הסכום בפני היהודי, ונתן לי עוד חמישים ריאל, ואני הצפנתים בחגורת מתחת לבגדיי. הנהג הורה לי לצאת מיד ברגל לעיר א-צאלע ולחכות לו בביתו של יהודי פלוני, והוא יבוא ויקחני משם.

למחרת יצאתי מקעטבה ועשיתי את הדרך בחברת יהודי קשיש ובתו עד שהגענו לעיר א-צאלע. בדרך סיפר לי היהודי שיש בידו רשיון כניסה לעדן. קינאתי בו על מזלו הטוב: הוא לא יאלץ לשלם כמוני חמישים ריאל, וגם בעבור הנסיעה שילם חמישה ריאל בלבד.

נוסע על הגג כפות בחבלים

למחרת היום, בשעות אחר הצהריים, הופיע הנהג בבית מארחי, והדבר הראשון שדרש ממני היה לגזוז את פאותיי. צר היה לי להיפרד מן ה"סימנים" שלי, תעודת הזהות של יהדותי, ומה עוד שאני ממשפחת לויים מיוחסת, שתורה ויראת שמים היו נר לרגלי בניה מדור דור. אבל מאין בררה, ולמען ארץ ישראל, נטלתי את המספריים וגזזתי את פאותיי. התרגשתי בשעת מעשה, ודומה היה עליי באותה שעה כאלו עברתי איזה קו שעד עתה אסור היה לי לעברו. אבל התרגלתי מיד גם לשינוי החיצוני בהופעתי. הנהג הערבי ציווה עליי להשליך את התרבוש, לחבוש לראשי מצנפת בד ולשנות את לבושי. עשיתי כדבריו, עד שהיהודי בעל הבית העיד שאני נראה גוי לכל דבר.

מששלמה מלאכת התחפושת, נטל הנהג בידי והובילני אל מכוניתו שחנתה בחזיתה של אכסניית נוסעים בעיבורה של עיר. ישבתי שם על ספסל בחצר הפונדק וצפיתי בתכונה הרוחשת לקראת המסע. בתוך כך הופיעה קבוצת ערבים, כולם

גברים לבושי הדר ומבושמים, נכנסו לתוך המונית. הם נראו לי כאנשים עשירים שכמותם לא נוסעים אלא במכוניות טקסי. משמילאו את המונית, הסתבר שלא נשאר לי מקום ביניהם. הטקסי היה מלא וצפוף, ואני עדיין עומד בחוץ ומחכה. הנהג, שידע את המצב מראש, הסתודד עם נוסעיו, תוך שהוא מצביע לעברי, ונראה שלא הצליח לשכנעם להצטופף עוד יותר כדי שיוכל לדחוס אותי ביניהם. אבל לא איש כמוהו יעמוד אובד עצות. הוא ניגש אליי, הרימני בשתי ידיו, והושיבני על ארגז שהיה מותקן על גבה האחורי של המכונית. ליתר ביטחון, הוא קשר אותי בחבל אל הארגז כדי שלא אעוף לצד הדרך מטלטולי המכונית.

לפי השעון של האמיר הדופק במצילת נחושת, השעה הייתה ארבע אחר הצהריים, ואנו יצאנו לדרך. המכונית אך וזה, ואני עצמתי את עיני והפקדתי את נפשי בידי בוראי. הייתי מודאג ומפוחד דיי מכדי שאוכל להתבונן בנוף החולף משני עבריי, לא בשמים מעליי ולא בתהומות הנשקפים בעיקולי הדרך היורדת למטה. המכונית דהרה בדרך עפר סלולה, ירדה את נְקִיל ('מעלה הר תלול') א-צֶאלַע רב הפיתולים, והמשיכה דרכה בתוך אפיק יבש של סִילַת בְּלָה (נחל בְּלָה). הגענו לתחנת המכס של האמיר אשר בקצה גבולו, עברנו אותה לאחר חשכה מבלי להתעכב, ונכנסנו לאזור אֶלְקָטִיבִי. עלינו מן האפיק אל מישור רחב ידיים הנקרא אֶלְחַבְּלִין, ונכנסנו למדינת אֶלְחַשְׁבִי. שעות על שעות נסענו במישור באורות מלאים, ולקראת חצות הגענו לכפר אֶלְמֶלַאח בלב המדבר, המשמש כתחנת דרכים.

המכונית נכנסה לכפר לחניית לילה, והנוסעים יצאו מתוכה והתפזרו כל אחד לעבר האכסניה הרצויה לו. הנהג נזכר בי, בא והתירני מאסוריי והורה לי למצוא לעצמי פינת סתר ללון בה הרחק מעיניים רעות וסקרניות. ירדתי מעל הארגז וסעדתי את לבי בפת יבשה ממה שהיה בתרמילי. אחר כך חיפשתי לי פינת מסתור רחוקה, ושכבתי לישון בצל מחצלת קרועה של אחת הסוכות העזובות. יכולתי לשמוע ממוקם משכבי את ההילולא והחינגה, קולות תופים ושירים של הנוסעים הערבים, ואף יכולתי להריח את ריחות הצלי והתבשילים הנודפים מכל עבר.

העיירה לְחָג'

עם עלות השחר, בא הנהג והעירני. קמתי והתפללתי תפילת לחש, והמשכנו מיד בנסיעה. הנוסעים הערבים ישבו בתוך המכונית ואני על הארגז האחורי בחוץ קשור כביום אתמול. נסענו בלא הפסקה במישור, ואחר כך נכנסנו לתוך אפיק שני של סִילַת חֶדְדָּה, ושוב עלינו על מישור עד שהגענו לעיירה זְאִיְדָה, ונמצאנו בתחום שלטונו של סֶלְטָאן לְחָג'. נסענו עוד כארבע שעות בדרך טובה עטורת בוסתנים, בלב וְאֵדִי פְּאֶטְמָה, והגענו לסוף המסע. והנה אני בתוך העיר לְחָג'.

היה זה יום שישי, וקרבת השבת עוררה בי רגשות מוזרים. הנה השבת נכנסת, ואני עדיין מחופש בדמות גוי. הנהג התיר את החבל מעליי, והוליכני אל חצר היהודים ואל ביתו של ראש הקהילה המקומית הקטנה, נסים חסן. יהודי נכבד זה, שעסק כל ימיו בהושטת עזרה ליהודים הבאים מתימן, הורה לנהג להכניסני לביתה של אחת הזקנות שהתגוררה בתצר, כדי שאעשה את השבת אצלה. נפרדתי מן הערבי בהרגשה נעימה. הייתי משוכנע שנהג בי ביושר ובאחריות, ואין בפי אלא מלה טובה עליו.

עשיתי את השבת אצל הזקנה בלי לצאת לשום מקום. ובמהלך היום נתוודעתי לשני בחורים צעירים שבאו מעדן ועשו אף הם את שבתם במקום זה. ביקשתי מהם לעזור לי לעבור את המחסום המוצב בכניסה לעיר מצד דרום. הם הסכימו לדבר בתנאי שאשלם להם ריאל אחד בשכרם. הסכמתי וגם שילמתי.

במוצאי שבת יצאנו שלושתנו לעבר מחסום הקורה של תחנת הביקורת והמכס של סֶלְטָאן לְחָג'. כשהגענו קרוב לנקודת המוקד, סטינו מהכביש ועשינו עקיפה עמוקה מצד שמאל של המחסום. עברנו כמה מטרים בתוך סבך חשוך של עצים, ויצאנו מעברו השני של הכביש המוביל לְשִׁיךְ עֵתְמָאן. המחסום נמצא עתה הרחק מאחוריי. כל העניין לא ארך אלא דקות ספורות. שני הצעירים הורו לי ללכת כל הזמן בתוואי הכביש עד שאשיג שיירה של גמלים ואלך עם השיירה. לאחר מכן עזבו אותי לנפשי וחזרו לעיירה, ואני נשארתי לבדי בתוך השממה: מימיני ומשמאלי מדבר חול, והכביש באמצע כביש מת. הלכתי בשולי הכביש באישון לילה ואפלה בודד לנפשי, וכל דקה ארכה לי כנצח. שמעתי קולות של חיות לילה שנדמו לי לחיות טרף. הקולות הבהילו את עצמותיי. התפללתי וקראתי מזמורי תהילים השגורים בפי, ועוד פעם הפקדתי את גופי ונפשי בידי בורא עולם. האמנתי שהוא לא יעזבני ולא יטשני.

איני יודע כמה זמן הלכתי. בעוד אני ממלמל את הפסוק "כי אבי ואמי עזבוני, וה' יאספני", קלטה אוזני צלילים עמומים של פעמוני גמלים ההולכים לפניי. שיירות הגמלים המובילות ירק וחציר לתוך עדן חוצות את המדבר הזה רק בלילה מאימת השמש היוקדת ביום. החשתי את צעדיי.

על כר הגמל

הליכתי הפכה כמעט לריצה, יותר מהר ויותר חזק, במאמץ להשיג את השיירה. צלילי הפעמונים הלכו וקרבו עם כל צעד נוסף שעשיתי. רצתי כרבע שעה על הכביש השחור, שהיה מכוסה בחול בכמה מקומות, וקל היה לאבד אותו. למזלי לא תעיתי בישימון. חריצי גלגלי המכוניות הטבועים בחול הורו לי את הכיוון הנכון. והנה אורחת גמלים לפניי ונער קטון נוהג בה. הופתעתי לראות נער ערבי צעיר ממני נוהג לבדו שיירה של עשרה גמלים.

הנער רכב על הגמל המוביל, ואני קרבתי אליו ורמזתי לו שאני מבקש לדבר עמו. הייתי מלא חששות ופחדים, ורציתי שיעזור לי להיכנס לשי"ך עת'מאן. חששתי מן המחסומים שבדרך, שכבר היה ידוע לי עליהם. הנער לא הבין על מה אני מדבר, ותחת זאת שאל אותי, "מי אתה?". אמרתי לו: "אני בנו של השי"ך פלוני המפורסם, השווה עתה בעדן לרגל עסקיו". שאלני: "ולאן אתה הולך?". עניתיו: "בשליחות אמי אל אבי".

רציתי להרשים אותו, אבל התברר לי שאותו נער היה נבער מהבין. לא היה אכפת לו מי אני ומה אני, ולא גילה כל עניין בייחוס אבותי. במקום זאת, גילה מידת נדיבות ראויה לשבח, כשהציע לי לרכב על אחד הגמלים. אמר ועשה: החליק עצמו מעל גמלו, והנה הוא למטה. הבריך את הגמל שעמד אחריו, ורמז לי בידו לעלות עליו. נרתעתי. אמרתי לו שאיני רגיל לרכב על גמלים, ואני חושש פן אפול. אמר לי: "אין לך ממה לחשוש", ועודדני לעשות כדבריו. סיכנתי את עצמי ועליתי על כר הגמל. כדי להרגיעני, קשר אותי הנער בחבל דק אל האוכף, והעמיד את הגמל על רגליו. משעלה גם הוא על גמלו, בטיפוס על הצוואר, נעה השיירה קדימה. נער זה היה שתקן מופלג, וכל הדרך לא החליף עמי אפילו מלה אחת. לא היה לו על מה לדבר אתי. נראה שהמדבר ומצעד הגמלים לימדו אותו את חכמת השתיקה וההקשבה לרחשי הלילה.

הגענו לכפר דאר סעד לפני עלות השחר, וכאן היה עלי להיפרד מן השיירה. הנער הבריך את הגמל שרכבתי עליו, הוריד אותי מעליו ומסרני לידי החייל התורן שעמד אותה שעה על משמרתו בבניין תחנת הביקורת והמכס של הסולטאן כדי שזה ידריכני כיצד להגיע לשי"ך עת'מאן.

כפר קטן זה, הבנוי ברובו סוכות וחושות, מהווה נקודת גבול דרומית של מלכות סלטאן לחג', ובו תחנת ביקורת ומכס לנכנסים לעדן והיוצאים ממנה. מי שברח מן המכס בלחג', נתפס כאן, ולהפך.

מעבר לדאר סעד, במרחק של שניים שלושה ק"מ ממנו, הוצב מחסום בכניסה למושב הבריטית עדן, והוא נקרא מספר 6. ליד המחסום עמד זקיף בכל שעות היממה לפקח על היוצאים והנכנסים, אך עיקר תפקידו של הזקיף היה למנוע הסתננות יהודים לעדן.

תפילה במתבן

החייל שאל אותי למגמת פניי. הסברתי לו כי "אבי", השי"ך פלוני, נמצא בעדן, וכי אני רוצה להגיע אליו. החייל לא שאל שאלות, ורק אמר לי: "לך לישון שם עד שיאיר היום", והורה באצבעו על מתבן הנמצא בקרבת מקום. נכנסתי לאותו מתבן וישנתי כשתי שעות שינה טובה ומרעננת, על אף שאון האווירונים שהמריאו

ונחתו משדה תעופה צבאי סמוך (לאחר זמן למדתי שיש מלחמה בעולם, ושישנתי בקרבת שדה התעופה הצבאי הגדול של חיל האוויר הבריטי בֶּעֶדָן).

משהאיר היום וזרחה החמה, התעוררתי משנתי וראיתי שהחייל מתבונן בי. מיד כרעתי על ברכיי כמוסלם והתפללתי, ותוך כדי כריעות וסגידות והשתחויות מלמלתי את קריית שמע וברכותיה ותפילת שמונה-עשרה. משסיימתי, ניגשתי אל אותו חייל, כאילו לשם תדרוך, וזה מישש בכליי ונטל לעצמו צקלון עור עם כד חמאה קטן שהיה בתוכו. אתר כך הראה לי את הדרך לכיוון שִׁיך' עֵתְמָאן, ואמר לי: "לך ישר עם הכביש, ואל תטה ימין ושמאל". הודיתי לו, ונפטרתי ממנו.

בלכתי בדרך שבין הגבולות, חברתי לנער ישמעאלי, והלכתי יחד אתו. שנינו עברנו את מחסום מספר 6 עם שיירה של גמלים, ואיש לא נתן דעתו עליי. העיירה שִׁיך' עֵתְמָאן הייתה פרושה לפניי. אמרתי לנער הערבי שהלך לצדי שאני זר בארץ, וביקשתי להראות לי היכן שכונת היהודים. כששאל את מי אני מחפש בשכונת היהודים, אמרתי לו, שיש בידי מכתב לפלוני ואיני יודע איך להגיע אליו. הנער, שהיה בן המקום, הובילני בעצמו עד לרחוב בית הכנסת, ושם נפרדנו.

פעילותי בֶּעֶדָן למען משפחתי

בְּשִׁיך' עֵתְמָאן

נכנסתי לשכונה היהודית ומצאתי את עצמי בתוך אתיי, במקום מבטחים. הרבה יהודים שהגיעו בשנים האחרונות מתימן נתקעו בְּשִׁיך' עֵתְמָאן, בשלושה מקומות ריכוז, שהגדול בהם היה החצר הגדולה שסביב בית הכנסת. הרבה משפחות ישבו כאן בצפיפות איומה עם מיטלטליהן, וציפו לישועה שתבוא מארץ ישראל. כמה מהן היו יחד אתנו בקֶּטְבָה. הכרתי אותם. באותו זמן, מחנה מְצַעְבִּין, הנמצא מחוץ לעיר, עדיין פעל. היו בו כאלף וחמש מאות פליטים תימנים שנאספו מרחובות עֶדָן על ידי השלטונות ורוכזו בתוך המדבר. המחנה היה מוחזק עתה על ידי הג'וינט, ושעריו היו נעולים בפני פליטים חדשים המתדפקים על דלתותיו.

בינתיים, הייתה מטרתי המיידית לחדור לעיר עֶדָן, וחשבתי שאוכל להיעזר במר סאלם אַבְרָאָהם מְצַמון בן המקום, ששמו הגיע עד לקֶּטְבָה כיתודי רב פעלים העושה רבות למען הפליטים. בכיסי היה גם מכתב בשבילו מאחיו, תושב קֶּטְבָה, ובמכתב המלצה לעזור לי. הלכתי לביתו בעודני בלבושי הערבי, ומסרתי לו את המכתב. הוא שאל אותי למצב היהודים בקֶּטְבָה ובדרכים, ואני סיפרתי לו את כל הידוע לי, וגם כל הקורות אותי בדרך עד בואי הנה. כמו כן ביקשתי לעזור לי להיכנס לעֶדָן בכל דרך שתהיה. הוא שמע אותי ויעץ לי ללכת למצוא לי בינתיים מקום לינה בחצר בית הכנסת, מבלי להבטיח דבר. הבנתי שהוא מוצף בקשות מסוג זה, וכי הדבר אינו פשוט כל כך. הלכתי לחצר, ושם פגשתי מכרים מקֶּטְבָה שעזרו

לי להתרחץ ולהחליף בגדים. לאחר מכן, מצאתי ספסל ריק סמוך לקיר בית הכנסת וישנתי עליו עד הבוקר.

למחרת היום, בתום תפילת שחרית בבית הכנסת, פגשתי צעיר יהודי שהכרתי בקֶטֶבָה. שאלתי אותו לשלום אשתו ובנו הקטן, והאיש פרץ בבכי. הוא עזב את קֶטֶבָה עם משפחתו כמה חודשים לפני שעזבתי, ולא הבנתי את פשר בכיו. ישבתי והקשבתי לו, והוא סיפר לי את אשר עבר עליו בדרך. סיפורו היה מזועזע. מחשש להיתפס בדרך על ידי ציידים היהודים באחת מתחנות הביקורת של שליטי מדינות החסות, נדד עם משפחתו במדבר בלא מדריך ומורה דרך. הוא סמך על חושיו המתודדים ועל כושר התמצאותו, ועל ידי כך קיפח את חיי יקריו.

באחת החניות שעשה בתוך השממה, נטרף בנו בלילה על ידי חיה רעה והיה לה לאֶכְלָה. כוחה של אשתו היפהפייה והענוגה לא עמד לה להתגבר על אסונה, וימים אחדים אחר שנטרף בנה, מתה גם היא ביגונה. לא יכולתי לנחם אותו, כי לאסונו אין ניחומים.

האב, הבעל השכול, סיפר לי עוד שהוא נמצא עתה במחנה מֶצְעֵבִין כאחד מן הפליטים המטופלים שם. האיש לקח אותי עמו למחנה זה. אותו ערב לנתי יחד אתו באוהל שלו, למרות שאסור היה למבקרים מן החוץ ללון בתוך המחנה. למחרת היום סיירתי יחד אתו בין האוהלים, וראיתי איך החיים מתנהלים במקום. מצאתי שהפליטים זוכים כאן לטיפול מעולה: צוות רופאים ואחיות מארץ ישראל טיפלו בהם במסירות, האוכל היה בשפע, הילדים למדו עברית בבית ספר ומצבם היה מעורר קנאה (פליטי המחנה עלו לארץ ישראל באמצע שנת 1944, והמחנה נסגר בפקודת השלטונות וגם מחוסר תקציב, ולא חידש עוד את פעילותו).

סיפרתי לבן שיחי על רצוני להיכנס לעֶדֶן בהקדם האפשרי, ולהפתעתי הוא התנדב להביאני למחוז חפצי. הוא סיפר לי שהוא מכיר את הדרך, וכל מה שהוא מבקש הוא דיאל אחד – דמי שתי ארוחות שייאלץ לקנות בהיעדרו מן המחנה. שילמתי לו.

בשעות אחר הצהריים של אותו יום, יצאנו שנינו ממחנה מֶצְעֵבִין ושמנו פעמינו לכיוון עֶדֶן, כשאנו מחופשים לערבים. המרחק מֶשִׁיךְ עֵתְמָאן לעֶדֶן הוא כעשרה ק"מ. הלכנו ברגל, לא ביחד, אלא בנפרד, תוך שמירה על קשר עין בין איש לרעהו, הוא ראשון ואני אחריו במרחק ניכר ממנו. הוא הזהיר אותי שאם אשמע מישהו קורא לעברי ואומר: "יהודי יהודי", שלא אֶפְנֶה את ראשי לעבר הקול, ושלא אגיב בצורה כלשהי, אלא אמשיך בקצב הליכה קבוע. חששותיו מפני היתקלות עם איזה שטן בדרך, לא היו פחותים משלי.

כניסתי לעדן

העיר עדן, המטרופולין של תימן ושל דרום חצי-האי ערב, יושבת על חצי-אי קטן סמוך לפתחו הדרומי של ים סוף. היא בנויה בתוך לוע של הר געש, מוקפת הרים וולקניים ומים, ושלוחה של הסלע הוולקני יוצאת החוצה בשיפוע ומחברת את האי אל היבשת ברצועה גבנונית דקה שרחבה במקום הצר אינו עולה על כמה עשרות מטרים. במקום החיבור נסלל כביש המוביל אל תוך העיר שבתוך הלוע ואל שתי הערים - אלמעלא וא-תואהי (סתמירפוינט באנגלית) - שמחוצה לה. גם מחסום ביקורת, המכונה באב א-סלב, היה מוצב במקום החיבור, הקשה מכל המחסומים, ויהודי שאין לו רשיון לא היה יכול לעבור בו. זה היה השער היחידי המוביל לתוך עדן הבצורה, ואפשר היה לעקוף אותו רק דרך הים הפתוח, מצדה הדרומי של השלוחה הוולקנית.

משהגענו קרוב לבאב א-סלב, פנינו שמאלה אל תוך הים והקפנו את שלוחת ההר מצדה הדרומי. הלכנו בתוך המים בין הגלים והסלעים בסמוך לבסיס ההר, והעמדנו פנים כאילו אנו דייגים. לאחר כשעתיים של הליכה זהירה, הגענו עם חשכה אל מפרץ קטן הנקרא א-דזמית, ששימש גם מקום רחצה לפועלים. היה כאן בקע רחב בחומת ההר, ואנו יצאנו מתוך המים ובאנו העירה דרך הבקע. ממש לא ייאמן. נשמתי לרווחה.

את ההרגשה הנפלאה הזאת, שהנה הנה אני בתוך עדן, לא אשכח לעולם. עדן הייתה הקשר והגשר והשער לארץ ישראל, ומי שהצליח להגיע אליה חש עצמו חצי נגאל. חשתי עליצות כה גדולה, עד שהתחשק לי לצאת במחול מרוב שמחה. הבטתי לאחור, ושחזרתי בעיני רוחי את כל אשר עבר עליי משעה שיצאתי מקעטבה, ונדמה היה לי שלא חמישה ימים ניטלטלתי בדרכים, אלא חמש שנים, יום לשנה יום לשנה. בפרק זמן קצר זה, התבגרתי הרבה, נתחשלתי ונתנסיתי בניסיונות שלא נתנסיתי בהם קודם.

בעדן

הגעתי לרובע היהודי והסתובבתי ברחובותיו המוארים באור חשמל, ולא ידעתי נפשי מרוב התפעלות ואושר. עודני מתהלך כחולם בתוך החיים התוססים מסביב של המוני יהודים, נשאתי את עיני וראיתי והנה לפניי אבְּרָאֵהֶם הַבֵּה בן עירי עומד לא רחוק ממני. שמחנו איש לקראת רעהו ולחצנו ידיים, וניגשתי מיד אל העניין שהעסיק אותי. שאלתי את ידידי למקומו של אבְּרָאֵהֶם קְרָנְאֵי, והוא אמר לי: "האיש נמצא כאן. תוכל לפגשו מחר. בינתיים אני מבין שאתה רעב, גם עייף". לא הכחשתי את דבריו.

אבְּרָאֵהֶם הַבֵּה לקח אותי למעונו, והגיש לי ארוחה טובה שהייתי זקוק לה

מאוד. אכלתי ונהנית, כי לי זה כמה ימים שלא זכיתי לארוחה חמה. לאחר מכן סידר לי פינה לשכב בה, וישנתי שנת ישרים.

למחרת היום התרחצתי והחלפתי בגדים. חזרתי לדמותי היהודית, אם כי הייתי בלי פאות. ומכיוון שרוב היהודים בְּעֶדְן לא גידלו פאות, לא הרגשתי את עצמי יוצא דופן. עם זאת דאגתי בימים הראשונים להשאיר לי פאה צנועה בשני צדעיי.

אֲבָרָהֶם קְרָוֶאנִי מוֹזְמֵן לְדִין תּוֹרָה

פגשתי את אֲבָרָהֶם קְרָוֶאנִי בביתו של שליח הסוכנות לענייני חינוך, מר יוסף בן דוד, ובשלב זה החלטתי שלא לדבר אתו על הכסף שלקח מאתנו. הוא קיבל אותי בסבר פנים יפות, והחזיר לי את חבילת הספרים, אבל הרגשתי שהוא אינו שמח לראותני. הוא חשש מפניי, ותששותיו אכן לא היו לשווא. נהגתי עמו בנימוס, לקחתי את הספרים והלכתי. כיוון שעדיין לא הייתה לי פינה משלי, הפקדתי את הספרים למשמרת אצל יהודי נכבד מראשי התימנים בְּעֶדְן, מר סָאֵלֶם חֶסֶן קְתוּעֵי.

בתוך כך סיפרתי לו על פרשת הכסף ששילמה משפחתי למר קְרָוֶאנִי, כדי שיסיע אותנו מִקְעֵטְבָה לְעֶדְן, והתברר שהלה לא היה מסוגל לעמוד בהתחייבותו. אנתנו הורדנו מהמשאית בתחילת הדרך על ידי משמרות האמיר והושלכנו במדבר באמצע הלילה, וקְרָוֶאנִי לקח את הכסף, ארבע מאות ריאל, ששילמנו לו כדמי נסיעה, והמשיך לְעֶדְן, ולא נראה שיש בדעתו להחזיר את הסכום שקיבל בדרך של הונאה.

"אם לא עמד בהתחייבותו, הוא חייב להחזיר את מלוא הסכום", אמר האיש, והחליט לערב עצמו בעניין. עוד באותו יום, פנה מר סָאֵלֶם חֶסֶן אל קְרָוֶאנִי וניסה לשכנעו להחזיר לי את הכסף שלקח בדרכי שלום, אך הלה סירב לשמוע בקולו, וטען שאינו חייב להשיב לנו את כספנו, משום שסיכנן את עצמו למעננו. אני טענתי שהוא סיכן את משפחתי, לא את עצמו סיכן, שכן מה שעשית, עשה מיזמתו ועל אחריותו ולמען הרווח שלו, ולא עוד אלא שהונה אותנו, כשאמר שיש ביכולתו להכניסנו לְעֶדְן, והתברר שהיה זה דבר שקר. בסופו של דבר, התערבותם של מר סָאֵלֶם חֶסֶן ושל אישים אחרים לא נשאה פרי, והעניין נשאר תקוע כפי שהיה.

אבל אני לא ויתרתי לו, ותבעתי אותו לדין תורה בפני בית הדין של קהילת עֶדְן. בית הדין קיים מספר ישיבות רצופות בנידון, שמע את טענות הצדדים וגבה עדויות בעל פה ובכתב. בסוף הדיון, שהיה מהיר ותכליתי, פסקו שלושת הרבנים שעל קְרָוֶאנִי להחזיר את מחצית הסכום שקיבל. זו הייתה פשרה, ואני קיבלתי אותה, אך הוא דחה אותה. הוא צפצף גם על פסק בית הדין, ולבית הדין לא היה כוח לכפות על קיום פסק דינו. אני לא נואשתי ולא החרשתי. לא גמרתי עדיין עמו, ועוד אשוב אליו בהמשך דבריי.

ממראות עֵדן

כבר למחרת כניסתי לעיר, יצאתי החוצה לסייד ברחובותיה, להכיר את אורחות חיי אנשיה. נער בודד הייתי בארץ זרה לי, בלא מודע ומכר, אך ניחנתי בחושים דקים לראות ולשמוע ורצון לעשות. הייתי נער דינמי וסקרן מעצם טבעי. סובבתי ברובע היהודי בין בני עמי החיים על המדרכות בחום הלוהט או מסתופפים מתחת לגרמי מדרגות, ומה שראיתי הפחיד אותי. המסכנות והעזובה וחוסר האונים שדרו בכל אשר תפנה. היהודי שהיה בתימן נכבד ובעל בעמיו, סוחר או אומן, הגיע בְּעֵדן לשפל המדרגה, הסתובב בטל כל הימים, ונאלץ לפשוט יד כדי להתקיים. ראיתי רבים כאלה, ובהם מאות ילדים רעבים חסרי בית, רובם יתומים שהוברחו מתימן מאימת השמד, ולבי נחמץ בקרבי לנוכח מצבם העלוב ומר גורלם.

המראות היו מעוררי פחד. אך תודה לאל, ידעתי שלא אצטרך לפשוט יד, כי היו לי בכיסי כחמישים ריאל שנתן לי אחי ביום שעזבתי את קַעְטָבָה, והם העניקו לי ביטחון ושחררו אותי מאימת הרעב. בסכום זה יכול אדם לחיות בצמצום שלושה עד ארבעה חודשים, והם היו לי מעין ביטוח חיים לתקופה מוגבלת ואפשרו לי פסק זמן לתכנון ולמחשבה. חוץ מזה יכולתי בשעת הדחוק למשוך סכומים קטנים מהכסף של משפחתנו המופקד בידי מר סאלם שרעבי, נציג משפחת חֶבְשׁוּשׁ בְּעֵדן. הסתובבתי אפוא ברחובות קריה משוחרר מדאגה לקיומי המיידי. רק דבר אחד העיב על הרגשתי המצויינת, הדאגה לאמי ולאחיי התקועים בְּקַעְטָבָה.

ידיד טוב

בינתיים הכרתי יהודי תימני יליד העיר, איש צעיר ויפה מראה ונעים שיחה שהתעניין בי מעת שראה אותי משוטט יום ביום בשוק. כיוון שראה שאני חדש בעיר, פתח בשיחה עמי, ואמר לי: "שלום". החזרתי לו שלום. שאל אותי מתי הגעתי מתימן, והשבתי לו: "אמש הגעתי". שאלני לתכניותיי, והשבתי לו שעדיין לא חשבתי על הדבר, ושעיקר דאגתי נתונה למשפחתי התקועה בְּקַעְטָבָה.

האיש, נסים עֵנָאֵץ, שאל אותי אם אני מטיב לקרוא בספר הזוהר, ועניתו בשאלה: "זכי ראית מימין יהודי תימני שאינו מטיב לקרוא בתורה ובספר הזוהר?". חיך הלה למשמע תשובתי, ואמר לי: "בוא עמי היום אחר הצהריים, ותצא נשכר". הלכתי עמו. לקח אותי לבית אבלים, ומצאתי שם כמניין זקנים יושבים ולומדים משניות לעילוי נשמת המת. אמר לי: "שב ולמד אתם, והרווחת את ארוחתך!". ישבתי והצטרפתי ללומדים. משהגיע תורי לקרוא במשנה, קראתי בנעימה תימנית ערבה, כפי שלמדתי מאבי וממורי בבית הכנסת בתימן. מבטים חמים וחוננים ננעצו בי מכל עבר. האיש שהביאני לבית האבלים, הביט בי בחיבה גלויה ובשביעות רצון, משום שיהודי עֵדן אוהבים את התורה ומכבדים את לומדיה.

בתום הלימודים והתפילה הוגשה ארוחה טובה ללומדים, ואף אני זכיתי והרווחתי את ארוחתי בדין. משנוכחו אנשי הבית שאני בן תורה, הזמינו אותי לבוא יום יום ללמוד לעילוי נשמת המת, למשך כל "השלושים", ולזכות בארוחה. ההצעה מצאה חן בעיניי, וכך אמנם עשיתי.

רשיון כניסה לעדן לבני משפחתי

ימים אחדים לאחר מכן התוודעתי ליהודי יקר, זכריה זְהָרָאָנִי, בעל עסק לייצור משקאות קלים. ידידי נסים עוֹאץ יצר את הקשר בינינו, והוא שסיפר לו את קורותיי ואת קורות משפחתי, ועורר את התעניינותו בי.

יום אחד הפתיעני מר זְהָרָאָנִי, הניח ידו על כתפי, ואמר לי בנימה אבהית: "שמע, בחור, אם רצונך לראות את בני משפחתך פה עמנו בְּעֵדָן בהקדם האפשרי, עליך לשמוע לעצתי ולעשות ככל אשר אני אומר לך". "ומה עליי לעשות?", שאלתי אותו. האיש השהה בי מבט חרישי ארוך, תוך שהוא סוקר אותי מלמעלה למטה, ושאל: "יש לך מצלצלים?". לא הבנתי מה זה "מצלצלים", והוא מיהר להסביר לי: "כסף. יש לך כסף?". אמרתי: "בשביל משפחתי אמצא את הכסף הדרוש". "אם כן, בוא עמי", אמר, ולקח אותי אל עורך דין הודי ידוע, שהיה בעל קשרים עם פקיד בית המשפט ומוכר בין השופטים.

עורך הדין קיבל על עצמו לדאוג להוצאת רשיון כניסה רשמי לעדן לבני משפחתי בדחיפות, וסיכמנו אתו את גובה השכר שלו. יצאתי ממשרדו שמח וטוב לב, ומיד שלחתי מברק אל קרובי משפחתנו בארץ, עובדיה וסעדיה דחוח-הלוי, וביקשתי מהם לשלוח לי כסף למטרה זו בדרך הקצרה ביותר. קרוביי נענו לבקשתי בלא שהיות. הם מסרו את הסכום שביקשתי, עשרים וחמישה ליש"ט, לידי מר רצון שרעבי בארץ, כדי שיעבירו לעדן. מר שרעבי, אחד הפעילים רבי המעש למען יהודי תימן, שלח מברק לנציגו בְּעֵדָן והורה לו להשליש לידי את הסך הנקוב לאלתר. התשלום בוצע בלא דיחוי, במטבע מקומי, בסך שלוש מאות וארבעים רופיות. מסרתי את הכסף למר זְהָרָאָנִי, והוא העביר אותו לידי עורך הדין, והעניין התחיל לרוץ, כשאני מחכה בכיליון עיניים לתוצאות.

שוליה של צורף

בינתיים המשכתי להתארח בבתי אבלים, ללמוד בספר "עילוי הנשמות" ובספר "הקיצו ורננו", וכך יכולתי להרוויח ארוחת ערב. אבל לא תמיד היו הזדמנויות כאלה, וגם כשהיו, ארוחה אחת צנועה ביום לא הספיקה לי ממילא. ביקשתי לעצמי עבודה שאוכל להרוויח בה את לחמי, אבל עבודה לא הייתה בנמצא אפילו בשביל גברים חסונים, ומכל שכן בשביל נער קטון ורזה אשר כמוני.

ידידי, נסים עֲנָאן, שהבין למצוקתי, שאל אותי יום אחד אם יש לי ידיעה כלשהי בעבודת הצורפות. עניתי לו שאני יודע מעט מאוד בעבודה זו: אבי ז"ל היה צורף כסף בתימן, ואני למדתי אצלו כיצד להפיח אש במפוח, להתיך את המתכת בכור ולצקת אותה לתוך התבנית. זה כל שאני יודע. נסים עצמו היה צורף אמן בזהב ובכסף, מהיר במלאכתו, והוא עבד במקצועו זה אצל צורף זהב הודי ברובע היהודי. הוא לקח אותי למקום עבודתו, הציגני בפני הצורף ההודי בעל העסק, והמליץ עליי בפניו לקבלני לעבודה כפועל ליד המפוח. ההודי קיבל את ההמלצה, ואני התחלתי לעבוד כשוליה עם עוד כמה נערים שעבדו במקום, אלא שהשכר היומי שהוקצב לי לא הספיק אפילו למחייתי, ולכן לא הארכתני ימים בעבודה זו.

עורך הדין משיג את הרשיון המבוקש

בתוך כך, הדבר אשר פיללתי לו וציפיתי, קם והיה. הבקשה לרשיון כניסה לעֲדָן לבני משפחתי, שהוגשה על ידי עורך הדין, אושרה על ידי בית המשפט והעירייה בפרק זמן קצר. הייתי מאושר. עורך הדין ומר זְהָרָאֵי עשו את עבודתם נאמנה.

עתה, כשהרשיון בידי, היה עליי למצוא שליח נאמן ואמיץ שיסכים ליטול עליו את המשימה ויסע לקְעֵטְבָה להביא את בני משפחתי. עד מהרה מצאתי איש כלבבי, בחור צעיר ונמרץ בשם שלמה כֶּלֶף, שהכרתי כבר לפני כן. זה היה בחור אמיץ וחזק בגופו השש להראות את נחת זרועו, היה מעורב בכל קטטה שהייתה בין יהודים וערבים ברחוב, ידע לתת מהלומות, וידע גם לקבל מהלומות. אמר לי: "בשכר כך וכך אהיה מוכן לעלות לקְעֵטְבָה ולהביא את משפחתך". הוא דיבר בביטחון גמור, ביקש שכר סביר, ואני יכולתי לסמוך עליו. הסכמתי.

למחרת היום בא אלינו שלמה כֶּלֶף עם ערבי עדני, נהג מונית, כדי שנסכם אתו את עניין השכר. הנהג דרש בשכרו סכום מופלג, לא פחות מארבע מאות רופיות. מר זְהָרָאֵי נדהם מגובה הסכום, והתמקח ארוכות עם הנהג עד שהגיע אתו לעמק השווה - מאתיים רופיות. הסכום שולם מראש לנהג, לפי דרישתו, כנגד קבלה. למחרת היום, בשעות המוקדמות של הבוקר, יצאנו, השליח ואנוכי והנהג, לדרכנו הארוכה, כשתפילתי החרישית מלווה אותנו.

הנהג מנסה להתחמק והשליח שומר את צעדיו

עמדנו והסתכלנו בההירתה של המכונית, עד שנגעלמה מעינינו במעלה הכביש המוליך אל מחוץ לעיר. הם היו אמורים לנסוע כל היום כדי שיספיקו להגיע לקְעֵטְבָה עוד באותו ערב, אך לא כך היה הדבר. כפי שהתברר לנו לאחר מכן, היו לנהג תכניות אחרות שעוררו את חשדו של השליח שלי. כעבור נסיעה של שעה וחצי בקירוב, הגענו שלושתנו לעיירה לחג', ובמקום להמשיך בנסיעה, החליט הנהג לבזבז את כל היום והלילה בעיר זו באפס מעשה. "לא יתכן לעשות את כל הדרך מעֲדָן עד לקְעֵטְבָה

ביום אחד", אמר, "מוכרחים ללון בַּלְחָג, כדי לטפל במכונית, ומחר נעשה את המסע בכוחות רעננים". כֵּלֶף הבין שיש לו עסק עם אדם בלתי אמין, שאינו עומד בדיבורו, כי אילו היה אמת בדבריו, היינו צריכים ללון בכפר אֶלְמֶלֶאח, העומד באמצע הדרך בין עֵדֶן וקֶעֶטֶבָה. ייתכן עוד, שהנהג הזו, שהיה חסר ניסיון במסעות ארוכים, פחד לנסוע בדרכי המדבר, וחיפש דרך להתחמק מאחריותו להסעתנו, מה גם שכבר קיבל את הכסף, והוא יכול לזכות בו בלא יגיעה.

השליח כֵּלֶף נאלץ להסכים עם בזבז הזמן, אך החליט לשמור מאותה שעה את צעדי הנהג, שהיה חשוד בעיניו. לכל מקום שהלך זה, הלך הוא לצדו, לא זו מעל ידו ולא הסיח דעתו ממנו ולו לרגע קט: אכלו ארוחת צהריים ביחד, הסתובבו בעיר ביחד, ולעת ערב אכלו שוב את ארוחתם ביחד, ואף הלכו שניהם לצפות בלהקת זמר ומתול. המכונית עמדה כל היום במגרש המכוניות בלא טיפול ותדלוק, דבר שחיזק את חשדותיו של כֵּלֶף, ודרבן אותו שלא לתת לנהג לחמוק מידו. הוא דאג רק מהלילה, מחשש שמא תאנסהו השינה, וזה ינצל את שעת הכושר ויברח. וכפי שהתברר לאחר מכן, הוא יכול להיעלם מבלי להשאיר עקבות, כי הוא לא היה בעל המונית, אלא נהג שכיר.

סייעתא דשמיא סייעה לו לכֵּלֶף לסכל כל ניסיון מצד הנהג לחמוק בשעות הלילה הודות לסיועה העקיף של נפקנית אחת. זה קרה בשעת ערב מאוחרת, כאשר יצאו שניהם מאולם ההופעות. ערבייה אחת, מאלו המוכרות אהבה בכסף, עברה על פניהם, והנהג ראה אותה ו"נדלק" עליה. הוא נעצר לדבר אֶתָהּ, והשיחה ביניהם נתארכה, והלכה ונתחממה. כֵּלֶף עמד מן הצד וראה איך הנהג משתלהב מריח בשמיה וממתק לשונה של בת שיחו, ורעיון נולד במוחו לנצל את האווירה האינטימית שנוצרה לטובתו. הוא ביקש מהנהג לזרוק לו את המפתחות של המכונית באמתלה שהוא רוצה לקחת ממנה את השמיכה שלו. "אני רוצה ללכת לישון", אמר, "ואינני רוצה להפריע לך...".

תגרת מהלומות בין הנהג והשליח

הנהג היה נתון בשיכרון חושים ומיוחס מקרבתה הצמודה של אותה נקבה, עד שלא נתן דעתו לשום דבר אחר. הוא מסר לכֵּלֶף את המפתחות מבלי לחשוב הרבה, כמי ששש להיפטר מן הצל שלו. כֵּלֶף התרחק מהשניים והלך לישון על ספסל תחת אחד העצים. המפתחות היו בחיקו. הוא יכול לישון עתה בלי חשש, אבל לא להרבה זמן.

כעבור שעה או יותר, התעורר לקול נהמותיו של הנהג הערבי. הלה נענעהו בחֲזָקָה ודרש ממנו את מפתחות מכוניתו. כֵּלֶף התעורר, שפסף את עיניו והתיישב על הספסל. "מה אתה רוצה?", שאל במצמוץ עיניים, כאיש אשר ייעור משנתו. "המפתחות. תן את המפתחות!", אמר הערבי, ובשעת דיבורו נדפו מפיו ריח ערק

ואדי אלכוהול. "לשם מה לך המפתחות בשעה זו? תקבלם מחר בבוקר עם צאתנו לדרך", תהה לַלֵף.

הדברים לא ערבו לאוזניו של הנהג. הוא זעם וקצף, ודרש במפגיע את מפתחות מכוניתו. במרחק מה מהם עמדה נקבה מאחורי עמוד של חצר בית והציצה בקוצר רוח לעברם. לַלֵף הבין את העומד להתרחש: הנהג עומד להסתלק עם אותה נפקיית לבילוי לילי, ומי יודע אם יחזור אם לאו. "תן לי את המפתחות!", חזר הנהג על דרישתו, "אני צריך להשקותה".

- "תשקה אותה מחר בבוקר", הבהיר לו זה שוב את נחישות דעתו.

- "יהודי טמא, אתה תאמר לי מה לעשות?", רתח הנהג ומשך את היהודי בחולצתו, ואף ניסה להוציא את המפתחות מידו בכח.

משהגיעו הדברים לידי מהלומות, התייצב לַלֵף מול הנהג כגבר, הרים אותו לגובה שתי ידיו והשליכו לקרקע. אחר כך הוציא את ארנק הכסף מכיסו בכוח, ואיים לגרור אותו אל תחנת המשטרה של הסלטאן שבקרבת מקום, באמרו: "אני רוצה לשמוע מה יאמר השופט על מוסלם כמוך המרשה לעצמו להשתכר, לזנות ולרמות את הבריות - וכל שלוש העבירות עשית בערב אחד".

עזותו של היהודי, והאיום לפנות אל השלטונות, הכניעו את הנהג, והביאו אותו לידי נכונות להתפשר: "כרצונך. החזר לי את הארנק, והמפתחות יישארו אצלך עד למחר", אמר.

היהודי שקל בדבר ואמר: "לא, לא אוכל לנסוע אִתְּךָ, אין לי עוד אמון בך, וגם לך אני מציע שלא לתת אמון בי, כי אני מסוגל להכותך נפש בלב המדבר ולהשליך גופתך מאכל לצבועים. אבל בוא נעשה סידור אחר. אני אשכור לי נהג אחר במקומך, נהג תימני, ולא עדוני, ואתה תשלם את שכרו מן הכסף שקיבלת. כשנחזור מקַעֲטֵבָה, תחכה לנו כאן, ותקבל את מכוניתך ואת ארנקך".

התפתחות בלתי צפויה

בתוך הריב הלוהט שהתגלע בין השניים, הופיע לפתע אדם שלישי גבה קומה ומהיר תמה, שיצא מבית קפה סמוך והיה חפוז בלכתו. שם האיש רַבִּיחַ, בעל הופעה אצילה ומרשימה ודמות ידועה ונכבדה ברחוב העדני. בעברו במגרש החנייה של המכוניות, ראה האיש את שתי הדמויות המתגוששות בצד המגרש, מתחת לצלו האפלולי של אילן, והתקרב אליהן לראות בנעשה. השעה הייתה קרובה לחצות לילה. משראה מי הם האנשים, פרץ לפתע לעבר הנהג בקללות נמרצות, והלם באגרופו בכרסו של זה עד שכיוץ אותו.

כָּלֶךְ, שלא הבין מה עניינו של רַבִּיחַ עם הנהג, עמד משתומם למראה עיניו. הוא לא ידע איזה קשר יש בין השניים האלה. עתה פנה רַבִּיחַ אל היהודי, ושאל אותו לפשר ריבו עם הנהג, וזה סיפר לו על מהות הסכסוך שביניהם בדבר הנסיעה לקַעֲטָבָה. רַבִּיחַ שמע והשתומם והוסיף עוד סטירה על פניו של הנהג, ואמר ליהודי: "איש זה אינו אלא נהג שכיר אצלי, ולא מהזריזים והמצליחים, וגם לא מהאנשים הישרים. ישרוף אללה את זקנו של אביו ויצלה עצמותיו באש גיהנום! המכונית הזאת אינה מסוגלת לנסוע בדרכי המדבר, ומה שעשה זה לא עשה אלא להונות אותך ולחמוס את כספך".

כָּלֶךְ שמע את הדברים על מצב המכונית, ודאג מאוד לגורל הנסיעה ולתסבוכת שנקלע לתוכה. אם יהיה כישלון, הריהו שלו, שהרי הוא הלך והביא את הנהג הזה, ובמה יצטדק בפני שולחו?

רַבִּיחַ מיהר להרגיעו. "אל תדאג!", אמר לו, "אני לוקח על עצמי את המסע הזה. אשלח לך את אחי עם מכונית אחרת חזקה ואמינה, והוא יביא את משפחתך מקַעֲטָבָה".

אבן כבדה נגולה מעל לבו של היהודי, והוא מיהר למסור לידי רַבִּיחַ את ארנקו של הנהג, לאחר שסיכם אתו כי המכונית האחרת תצא לדרך השכם בבוקר. הוא היסס אם למסור גם את המפתחות של המכונית שבידו, שכן אף על פי שהאיש עושה רושם של אדם הגון, בכל זאת חשש לתת בו אמון מלא, כמאמר הפתגם: "אין אמונה לגוי, אפילו ארבעים שנה בקבר".

רַבִּיחַ הבין להיסוסיו ולמידת זהירותו של היהודי, ועשה מעשה שביטל את כל חששותיו של זה. הוא פתח את הארנק, שלף מתוכו את שטרות הכסף, בסך מאתיים רופיות, ומסרם לידי כָּלֶךְ, ואמר לו: "את הכסף הזה תשלם לאחי עם שובכם לעֲדָן. וכעת תן לי את המפתחות".

כָּלֶךְ התרגש מאצילותו של האיש הזה והיה רוצה לתבוקו ולנשקו. "הנה יש גם בגויים אנשי לב ואנשי אמונה", אמר לעצמו, וחזר לישון שקט ורוגע. המכונית האחרת, המובטחת, הופיעה למחרת בבוקר, עם זריחת החמה, ובתוכה יושב נַאֲגִי, אחיו של רַבִּיחַ.

סוף טוב - הכל טוב

השליח ואנוכי והנהג יצאנו לדרך בבוקר יום שני. נסיעתנו ארכה ארבעה ימים, יומיים הלך ויומיים חזור. לא אירעה לנו שום תקלה בדרך. אני הקבלתי את פני יקירי נפשי עם הגיענו לעיירה שִׁיָּךְ עֵתְּמָאן, וכיוון שהיה זה יום חמישי בשבוע, החלטנו לשבות במקום. אחי ישעיה היה נרגש ביותר מכל מה שענינו רואות: עולם חדש, אנשים חדשים ומנהגים חדשים, אפילו סדרי בית הכנסת ונעימות התפילה.

עוררו בו סקרנות מרובה.

עד כאן סיפור המסעות שלי ושל משפחתי מתימן לעדן, בדרכנו לארץ ישראל. אבל לפני שאברך על המוגמר, עלי לבוא אתו חשבון עם אַבְרָהָם קְרֹאֲנִי, שהיה פתוח עד כה. מזכור, סירב הלה לציית לפסק של בית הדין של הקהילה בְּעֵדֶן, שקבע כי עליו לשלם לי מחצית מהסכום שנטל מאתנו באותו מסע כושל שארגן לנו, שכבר סיפרתי עליו. איש זה חשב שאין מי שיוכל להוציא את כספנו מידו, אבל הוא טעה.

כעבור שנה וחצי, כשנפתח מחנה "גאולה" בקרבת שִׁיך' עֵת'מָאן, ורבים מן הפליטים שְׁבָעֶדֶן נקלטו בתוכו, ובתוכם גם מר קְרֹאֲנִי ומשפחתי, גם אני ומשפחתי, ניגשתי אל עובדיה טוביה, הבכיר בשליחי ארץ ישראל, וסיפרתי לו על מעשה קְרֹאֲנִי. עובדיה, שקינא לצדק ולכבוד בית הדין, הזמין אותי אליו, ושאל אותי מדוע אינו מכבד פסק דין שניתן על ידי בית דין של שלושה רבנים גדולים? תשובתו של זה הייתה מתחמקת ובלתי משכנעת. עובדיה התרה בו לשלם, אך הוא לא נשמע להתראתו. כיוון שכך, אמר לו עובדיה: "דע לך שאם לא תשלם, ומיד, סירובך יהא סיבה מוצדקת בידינו לעכב את עלייתך ארצה". איום זה הכריע את קְרֹאֲנִי, ושבד אותו. לא בית הדין ולא התערבותם של ראשי העדה יכלו לו לאיש הזה, אלא ארץ ישראל יכלה לו. ברגע ששמע שהוא עלול להפסיד את העלייה, נבהל ומיהר לשלם את חובו, עד הפרוטה האחרונה.

עלילת הפונדק

בהגיע הנוסעים לפונדק, מצאו מקום חגייה למכונת בפינה נידחת של חצר הפונדק, ושלמה כִּלְף יצא לחפש את הפונדקאי. הוא מצא אותו מתקוטט עם קבוצת אכסנאים בגין סידור מקומם ללינת לילה. לאחר מכן, פנה הפונדקאי לִכְלֶף בפנים נזעמים, אבל בראותו את האיש הניצב לפניו, הנעים קצת את ארשת פניו ושאל: "מה הפצך?". כִּלְף דרש כמובן מאליו מקום לינה. הפונדקאי רמז לאחד הצעירים, הסביר לו לאן לקחת את האכסנאים ואף הורה לו לעזור להם בפריקת חפציהם ובפינוי מקום ללינתם.

כִּלְף היה זהיר בצעדיו. הוא ידע שמקום זה שורץ גנבים וחמסנים. סיפורים מהלכים על מקום זה שאנשיו הנם חולי גִּבְהָה וחמסנות עד כדי כך שאם אין ממון לגנוב הם מתחילים ללסטם את עצמם. הצעיר שנשלח לעזור לִכְלֶף מילא את משימתו בזריזות ובתריצות. לאחר שהכניס את חפציהם, התחיל לפנות את מקום לינתם, זרק תבילות חציר ושרידי ארגזים, טאטא את הרצפה והכניס דרגשים, וכל אותה העת היה נושא עינים מתרפסות לשלמה כִּלְף, בציפייה למתת יד נדיבה.

כִּלְף מצדו השתדל לפקוח עין לבל ימצא את עצמו מרומה ומלוסטם. לבסוף,

כשנגמר הכל, פרש הצעיר את ידו אל כֶּלֶף ופתח בברכות מאליפות על ראשו, שיאריך ה' את ימיו ויהדר את כבודו ואת כבוד ביתו. כֶּלֶף לא התרשם מן הברכות, אבל בכל זאת הכניס ידו לכיסו, הוציא סכום מסוים ועמד למסרו לו, אלא שלפתע החליט לבדוק את החפצים והרגיש מיד שחסרה חבילה אחת. טביעת עינו התדהה על פרצופו של הצעיר גילתה לו כי הוא שגנב את החבילה. הוא לא אמר כלום, אלא זינק על הצעיר, השכיבו ארצה, שם את ברכיו על בטנו, נהם בפניו, ושאל: "היכן שמת את החבילה?". מתחילה נשבע הלה באביו ובאבי אביו, באמו ובאם אמו, עד לראשית כל הדורות שהוא לא גנב את החבילה, וכאילו כדי לאשר את השבועה, געה בבכי שיכול היה להמס לב אבן. כֶּלֶף, שהתכוונן למאבק עם הצעיר החסון התבלבל לחלוטין, קם מעליו, אחז את האלה בשתי ידיו ואף להלום בו, ונהם כנגדו: "השאר את השבועות והיללות למועד אחר. עכשיו הגד לי, היכן החבילה?".

לאמתו של דבר, למראה בכיו של האיש, נתערער ביטחונו של כֶּלֶף שאיש זה הוא הגנב, אלא שחוש פנימי עמוק לחש לו שאכן הוא הוא הגנב. ואז קרה דבר בלתי צפוי: החשוד התרומם על ברכיו, שם אצבעו על פיו לאות שקט, הורה באצבעו אל מעבר לגדר למקום שנחה בו חבילת הברד ובתוכה כלי כסף ובגדים. כֶּלֶף היה סבור שבזה נסתיימה הפרשה, הושיט את הריאל לצעיר, אלא שלתמהונו לא קיבלו הלז. במקום זה קם על רגליו, הסתכל בזהירות ימינה ושמאלה, ורמז לו ולנהג לבוא אחריו.

כֶּלֶף והנהג לא ששו ללכת אחריו, ורק שאלו אותו במה מדובר: מי הוא ומה שמו ומהיכן הוא. הוא סיפר להם ששמו עֶאבֶד. לפתע הנמיך את קולו, ואמר שהוא יהודי שנשתמד בנערותו בידי מוסלמים. כדי לשכנעם שסיפורו אמת, החל לקרוא פסוקים מן התורה ומן הנביאים ומתרגום אונקלוס בנעימה שילדי תימן היו מתרגמים בה. כֶּלֶף נעץ בו מבט, ושאל אותו מאיזו משפחה הוא. כשאמר לו את שם משפחתו, הקדיד כֶּלֶף את פניו, ואמר לו: "שיקרת באָמֶרְךְ ששימדו אותך. ידוע לי שאתה בעצמך השתמדת. אתה אינך יתום, ואיני יודע מדוע שיקרת". עֶאבֶד נתפס לקוצר רוח עד כדי כעס, ולפתע כרע על ברכיו בתחנונים וביקש: "אגא, בואו עמי לא יותר מעשר פסיעות. הנה גרוֹן מונח מאחורי פינה בקיר בחוץ, טלו אותו בידכם, ואם תראו תנועה חשודה מצדי, הרי אתם רשאים לרוצץ את ראשי בן רגע. עליי לומר לכם שמקום זה הוא שטח הפקר, מקום לסטים ומלסטטים, לא האנגלים שולטים כאן ולא האמאם".

הוא יצא, והם החלו לפסוע אחריו בזהירות. צעדים ספורים לאחר מכן, פנה אל תוך מבוא חשוך, תר בידו אל כוֹךְ שבקיר, כשהנהג עוקב אחרי תנועת ידו. הוא הוציא מתוך הכוֹךְ נר וגפרור, הדליק אותו, ושלושתם החלו לרדת במדרגות לתוך מרתף. באמצע הירידה במדרגות האפלות, נעצר והושיט את ידו עם הנר

הדלוק ימינה אל תוך שבכת עץ ולעיניהם המופתעות של הנוכחים, נתגלה מרתף. למטה, בתחתית הכוך, התגלו לנגד עיניהם ערמות ערמות של סחורות גנובות.

ואולם את תשומת לבו של כלף משכו יותר מכל שני ספרי תורה שהיו מונחים בפניה, כאילו מצפים לגואליהם. הוא נזדעזע וקפא על מקומו. לידו היו פזורים בלא סדר ספרי קודש, קצתם צרורים בחבילות, ונראה היה שהגנבים חיפשו בתוך הצרורות, וכשגילו שמדובר בספרים, הניחו אותם כמות שהם. עתה תפש כלף את עֵאבֵד, ואמר לו: "אתה אתנו?". הלה נענה: "כן, אני רוצה לברוח מכאן, לבוא עמכם לעֵדָן ולחזור ליהודי". בו ברגע התגלה אותו צעיר כאדם בעל עצה ותושייה. הוא לחש להם לחזור לעת עתה למקומם, והוא יבוא בחצות לקרוא להם, וכולם ירוקנו כמה שיוכלו ממה שיש במרתף ויסעו לדרכם. ואכן כך היה הדבר.

הם חזרו למלונם, סעדו את לבם, הוציאו את הקאת וישבו להיטיב את לבם, עד שהשתרר שקט מוחלט ברחבי הפונדק. אז שמעו את הלמות פסיעותיו של עֵאבֵד. כלף הופתע לראות את הנהג הערבי מגלה עירנות כה רבה ומסירות, אבל לא היה זמן להרהורים מיותרים. הם ירדו למרתף, פרצו את הדלת העבה ונכנסו פנימה. הוחלט ביניהם ללא אומר ודברים שכל אחד יתרכז בדברים החשובים לו. כלף ועֵאבֵד הלכו אל שני ספרי התורה, עטפו אותם במעילי בד והוציאו למלונם. לעומת זאת, התחיל הנהג לתור לעצמו שלל, ואכן מצא שם הרבה דברים נבחרים ובגדים, כלי כסף, כלי זכוכית ועוד ועוד.

בינתיים חזרו שני היהודים והחלו אף הם לבזר לעצמם דברים שיועילו להם: נטלו את שאר הספרים שהיו שם, ספרי "זוהר", כתבי יד וכמו כן סלילי בד משובח, עטפו כל מה שניתן לעטוף וחזרו למלונם. הם החליטו שלא לצאת מיד לדרך בשעת לילה מוקדמת כדי שלא לעורר תשומת לב אלא להמתין עד אור השחר. כלף יצא לבדוק את השטח, ומה רב היה תמהונו בראותו תנועה ערה ליד מרכז הפונדק. הוא החל לטקס עצה בלבו היאך לחמוק מבלי שירגישו בהם, והנה נסתיעה מילתא ונתרחש שם מאורע שסייע בידם להצליח במשימה. מהומה פרצה ליד הפונדק, צעקות של המון אדם ומהלומות שהלכו והתרחקו בתוך מעמקי הפונדק. נראה שלא הייתה בידי כלף שהות כלשהי לבדוק מה שאירע, כי מיד פרץ פנימה, רמז לנהג לקרב את המכוננית עד לפתח הקיטון, להעמיס את החבילות ואת האנשים ולזנק קדימה אל לב המדבר. תוך דקות ספורות הועמסו החבילות והאנשים והמכוננית יצאה לדרכה.

כעת, בהיותם בני חורין לנפשם בלב המדבר, התרווח עֵאבֵד על מושבו, פרץ בצחוק אדיר, וסיפר להם את התעלול שעשה באותו ערב. הוא התגנב באישון לילה אל חבילותיהם של קבוצת סוחרים אלימים בשעה שהיו במזמוטין עם גבירות לא מכובדות ולא נקיות, נטל חלק מחבילותיהם והעבירם לקיטונו של הפונדקאי,

שאף הוא היה טרוד בעניינים לא כשרים. הסוחרים האלה היו ידועים כמהירי חימה המסוגלים להרוג אדם בעבור פרוטה. הם באו, גילו את חסרון כיסם, פרצו לקיטונו של הפונדקאי וגילו את דבר הגנבה, והחלה הקטטה. "עתה נוכל לנסוע בניחותא", אמר לחבריו, שכן המהומה הזאת לא תשקוט לא היום ולא מחר, וייתכן שהיא אף תסתיים שלא בטוב. העיקר שאנו מתוץ למעגל. החרימו את כל מה שיש במחסן!".

כִּלְךָ לא רצה להתמהמה. מיד כשהאיר השחר, העלה את נוסעיו על המכונית והפל יצאו לדרך עם שהם מוסרים את נפשו, רוחו ונשמתו של הפונדקאי בידי אורחי האכסניה שייפרעו הימנו. הנסיעה עברה בנעימות, ואחרי הצהריים הגיעו אל לְהַג'. הם נפרדו בדידות ובברכה מן הנהג המסור והאמיץ. הם לָנו שם באותו לילה, ולמחרת היום זכיתי לקדם את פני יקירי נפשי בְּשִׁיךְ עֵת'מָאן. אותו יום היה יום חמישי, ואנו החלטנו לשבות בְּשִׁיךְ עֵת'מָאן. אחי היה נרגש מפגישתו עם עולה חדש, אנשים חדשים ומנהגים חדשים. התפילה בבית הכנסת ונעימות התפילה השונות עוררו בו סקרנות ועניין רב.

באותה שבת נשמנו לרווחה אחרי התלאות והייסורים שפקדו אותנו בדרכים. הלכנו לבית הכנסת שמחים וטובי לב. הוזמנו לעלות לתורה, וברכנו ברכת הגומל על שפדה ה' את נפשנו מן הלסטים והמלסטטים והשודדים בדרכנו למחוז חפצנו.

מאבקה של "התאחדות התימנים" להצלת אחים

בימי שבתו הקצרים בְּעֵדָן, ניסה אחי לשלוח ידו במלאכת הצורפות, אבל הדבר לא עלה בידו. שיטות העבודה בְּעֵדָן היו שונות תכלית השינוי מאלו שהיו מקובלות בתימן. אחי נשאר בְּעֵדָן שבועות אחדים בלבד, ובשנת תש"ה (1945) זכה לעלות ארצה, למעשה עם אחרוני העולים באותה קבוצה, שכן לאחר מכן הועלתה קבוצת יתומים נוספת ואחיי הקטנים צורפו אליה כיתומים. מאז נפסקה העלייה עד לאחר קום המדינה וראשית העלייה "על כנפי נשרים". הפסקה זו, של חמש שנים, הייתה לגבי ידי תקופה של בגרות. חמש שנות ציפיה בְּעֵדָן הפכו אותי מנער לגבר צעיר, ואני ניצלתי אותן ללימודים והשתלמות במקצוע ההדרכה וההוראה.

בתחילה הייתי הולך לישיבת עֵדָן ללמוד תורה ושאר לימודי יהדות בהלכה, במדרש ובגמרא. באותו פרק זמן בערך, התודעתי אל בחור צעיר בשם יצחק שור. לאמתו של דבר, כינויו היה בערבית תַּבְּיע ('שור הבר'), והוא נודע בפי הבריות בשם זה. כינוי זה הוא כה מוזר ומבדח שעד היום אני מתקשה להבין מדוע הוצמד לו, שהרי התנהגותו לא הייתה של תַּבְּיע'. הוא לא היה מגושם ולא מחוספס, אלא

* מאוחר יותר נתחורר לי כינוי של יצחק שור. בימים קדומים, הייתה שכונת היהודים בְּעֵדָן בנויה מסוכות, שור הבר היה הורס את סוכות השכונה בלילות. כדי לחסל אחת ולתמיד את התופעה המעציבה הזאת, ארב זקנו של יצחק שור ל"תביע", הכריע אותו, עקד אותו, שחטו וחילק את בשרו לאנשי השכונה בימי תג הפסת. מכאן כינויה של משפחה זו בשם "תביע".

להפך: עדין היה, תרבותי וידידותי בהתנהגותו עם הבריות. הוא הציע לי יחד עם בחור אחד ללמוד עברית אצל יוסף בן-דוד, שליח "התאחדות התימנים" בְּעֶדְן. כאן החילותי ללמוד אנגלית מפיו של האיש עצמו.

באחד הימים נודע לנו על בואו של יהודי בשם מנתם ברגר (צוריאל) לְעֶדְן. התוודענו ליהודי הזה, ונתברר לנו שהוא שלית הסוכנות היהודית בארץ ישראל, ומגמת בואו לְעֶדְן הייתה להפיץ את ההשכלה העברית בקרב הצעירים בְּעֶדְן, ובעיקר לארגן קבוצות הוראה והדרכה מתוכם. אני זכיתי להיכלל בקבוצת צעירים זו. הוא העניק לנו שיעורים בספרות העברית החדשה, תולדות הציונות וההתיישבות החלוצית בארץ. הלימודים עם מנתם ברגר נמשכו כשלושת רבעי השנה, ואז נשלמה הלכה למעשה הכשרת הקבוצה הראשונה שנועדה להדריך ולהורות בקרב גולי תימן בְּעֶדְן. באותו פרק זמן, שימש עובדיה טוביה כמדריך וכמורה בקרב נוער וצעירים מבני עֶדְן. בשלבי בואו הראשונים, הוא מיקד את פעילותו רק בקהילת עֶדְן. אנחנו, גולי תימן החדשים, נשארנו מחוץ למסגרת פעילותו, אבל עם ייסוד מחנה "גאולה" נכללנו במסגרת שלו: הוא חילק את זמנו בין הקהילה בְּעֶדְן ובין מחנה הַאֶשֶׁד.

באותם הימים, בשנת תש"ז (1946), גמלה בלב כל אחד מאתנו, אנו הפעילים המורים והמדריכים יחד עם המוני העם, ההחלטה להקים מחנה פליטים בסביבות עֶדְן, בדומה לאותם מחנות פליטים שהוקמו בעבור פליטי השואה באירופה. ואכן, מחנה כזה היה עניין של חיים ומוות. אלפי משפחות היו במצב של חיים תת-אנושיים, תת-תזונה ותת-דיוור שהמיטו אבדון ומוות על אלפים. מחלות החוליע והדיזנטריה ושאר כל מרעין בישינ התרגשו ובאו על גולי תימן בְּעֶדְן. גם האקלים הנורא והאיום של עֶדְן הסב לגולים אלו צרות על צרותיהם. יהודי תימן, שבאו מאזורים הרריים, שאוירים צח ואקלימם נקי וטהור, רגילים היו לאילנות, למים מפכים ממעיינות בעמקים ובהרים. והנה הם נקלעו לתוך הגיהנם של עֶדְן, ארץ מלחה וקשוחה, אשר לכל מלאות ראות העין לא תימצא חתימת דשא כדי לשובב את העין והלב. גולי תימן לא היו רגילים לתנאי האקלים האלה, והם ראו בְּעֶדְן רק גשר ומקפצה לארץ כיסופיהם, ציון וירושלים. מחנה המֶרְפֵּז בתוכו את הגולים, ממושטר ומסודר, היה אפוא עניין חיוני שלא ייתכן עוד בלעדיו. למעשה, כבר היה גרעין של מחנה גולים, הלוא הוא מחנה מְצַעֲבִין, שהיו בו כמה מאות יהודים, אלו שמצאו בו מקלט וחיו בו חיים תקינים וטובים, אלא שמחנה זה חוסל עם עלות כל שוכניו ארצה בשנת תש"ה (1945).

מה עלץ לבנו כששמענו על מאבקם העקיב והלוהט של אחינו אנשי "התאחדות התימנים" בארץ ישראל, ובראשם האיש רם המעלה, מר זכריה גלוסקא ז"ל. האדם הזה לא ידע מנוחה בנפשו, לא היה יומו יום ולא לילו לילה. גם מחלתו לא מנעה ממנו את המאבק אפילו לרגע אחד. הוא להט וקדח, נשך בשרו בשיניו

והניע גלגלים בארץ ובגולה: שלח מכתבים, תזכירים ומברקים בידעו כי כל השתהות וכל עיכוב בהקמת המחנה ימיטו אסון על בני עמו בתימן. לכאורה, לא היה חולק על הדבר שיש להקים את מחנה ההצלה במהירות האפשרית, אבל למרבה הצער נקלע הדבר הזה כאבן הקלע בין המוסדות. הסוכנות ויחד עמה כל מוסדות היישוב של אז גלגלו את הכדור לעבר ארגון "הג'וינט". לעומתם, לא היה לו כנראה לארגון זה המידע הדרוש לגבי העם הזה אשר בתימן, וממילא אף המגע הישיר אתו. ספק רב אם רבים מראשי "הג'וינט" ראו יהודי תימני ביניהם.

בסופו של דבר, הגיע גלוסקא אל הנקודה המרכזית של הבעיה. הוא הבין מיד שהגוף היחיד שיש להיאחז בו הוא "הג'וינט". הוא הסיק זאת מעצם התנהגותם של המוסדות הלאומיים בארץ, כגון "הסוכנות היהודית", "הוועד הלאומי", "ההסתדרות הציונית" ועוד – כולם הפנו אותו אל "הג'וינט" כארגון מבצעי המטפל בפליטים. מתוך תחושה פנימית, ידע גלוסקא, שבעזרת ראיונות אישיים עם ראשי "הג'וינט" לא יעלה בידו מאומה, לכן החליט להקים ועדי קהילות בארצות-הברית ויצר באמצעותם לחץ צמוד ומתמיד על ראשי "הג'וינט". ועדים עממיים הומניטריים אלו נזדעזעו לשמוע על גורל אחיהם גולי תימן, והם הרימו קול זעקה כלפי "הג'וינט". פעולתו של מר זכריה גלוסקא היא אחת מן הפעולות הגדולות שעשה למען אחיו, גולי תימן.

מאבקו הקדחתני של גלוסקא נשא פרי. "הג'וינט" החל לפעול, ופתאום נתברר שכל ההשתהות בהקמת מחנה ההצלה הייתה מיותרת לחלוטין, ויש לזקוף אותה לחובת הביורוקרטיה הממסדית, שהרי תלוות הפעולה בין "הג'וינט" לבין המוסדות הייתה פשוטה בתכלית הפשטות: "הג'וינט" סיפק את האמצעים, והמוסדות הלאומיים הביאו את המידע והאנשים. הסנונית הראשונה הייתה שליחותו של מר חיים צדוק, שנשלח על ידי הסוכנות לבדוק ולסקר את העניינים בעֶדן ובתימן. הוא יצא לעֶדן, וממש נזדעזע ממראה עיניו – אלפים רבים היו על סף סכנה. כבר בסקר הראשון שלו לסוכנות ול"הג'וינט", עלתה זעקה גדולה שיש להקים מיד מחנה ולרכז בו לפחות חלק מהמוני הגולים, ויש להקדיש מאמצים להצלת הנוער.

זמן קצר אחר כך יצא לשם ד"ר גֶרֶץ בִּיגֶל, רופא שתפקידו היה להעניק טיפול רפואי ותברואתי להמוני הגולים, אלא שלאיש הזה היו נשמה ולב חם מלא וגדוש אהבת ישראל. הוא החל מיד בעשייה של ממש. לשם כך ריכז סביבו עשרות צעירים, הודיך אותם, טיפח אותם והכין אותם לכל פעולה שיידרשו לעשותה. לאחר מכן בא במגע עם שלטונות עֶדן, ולאחר לחץ תקיף, הצליח להשיג מהם את שטח המחנה הצבאי שהיה ממוקם ליד שִׁיךְ עֶתְ'מָאן. מפליא היאך אדם זה, חסר עורף ציבורי ומשאבים, הצליח לקבל את תביעותיו משלטון מתנשא כממשל הבריטי בעֶדן. אכן זו פליאה. אופיו של ד"ר ביגל קשור בעומק הפסיכולוגי של מחשבתו.

הוא ניגש אל כל הנוגעים בדבר בטון דיבור מתכתי, לא כמבקש, אלא כתובע ודורש. הוא נהג לנעוץ עיני נמר בעיניו של איש שיחו הבריטי ולגרום לו להבין שכל ילד יהודי שימות ברחובות עֲדָן, ייזקף על אחריותו האישית, והוא אישית ישלם ביוקר בעבור זה. מאמציו נשאו פרי, והרשות ניתנה מטעם השלטונות הבריטיים להקים את המחנה.

הקמת מחנה תַּאשֵׁד

עם השגת הרשות להקמת מחנה "גאולה", נעצר לדג ע"ר ביגל בחוץ, וחיידך חיוך רחב בראותו את עצמו: הוא השיג את שלו, כיוון שהציג את עצמו כגורם חשוב, ולא שיער שד"ר ביגל ייצג בסך הכל את ד"ר ביגל, אלא שלא היה לו זמן לשבת ולהרהר בתעלוליו. הזמן דחק, והיה עליו להקים צוות שיקים את המחנה החדש ויתחזק אותו. הוא התחיל להתחבט ולהתלבט במה להתחיל ואיך להתחיל. האתגר היה גדול. הוא היה נרגש ביותר כיוון שיזע שבהקמת המחנה תלויה הצלתם של אלפים מישראל, והדבר נסך בו מרץ עצום וחשק לפעולה.

הד"ר ביגל שם פעמיו תחילה לחיים צדוק, אחד מוותיקי העולים לארץ ישראל, ואחד הראשונים שנשלחו על ידי "התאחדות התימנים" ו"הסוכנות היהודית" כדי לפעול בקרב גולי תימן בְּעֲדָן. מפי חיים צדוק, נודעו לו פרטים על מחנה מְצַעְבִּין, שחוסל שנתיים קודם לכן. הוא גילה עניין רב בהקמת מחנה דומה תוך הפקת הלקחים שנצטברו מן הניסיון הראשון. והנה נתברר לו שמחנה מְצַעְבִּין הוקם על ידי הבריטים ביזמתם הם בגלל המגפה שפרצה בקרב גולי תימן ברחובות עֲדָן. הם ריכזו באותו מחנה כ-1,600 נפשות, והדבר הקל על קהילת עֲדָן, שְׁחָרַד אותה מהצפיפות וצמצם את התפשטות המחלות שנגרמו על ידי אותה צפיפות. התברר שמרבית האוכלוסייה של אותו מחנה עלתה ארצה, ונותרו רק זקנים אחדים, שהועברו לְשִׁיךְ עֵתְמָאן. המחנה עצמו נסגר, ומכל הצוות שטיפל באוכלוסיית המחנה נותרו רק חיים צדוק ורחל משאט.

והנה בבוא ד"ר ביגל לסכם את המידע הזה שקיבל על המחנה, נוכח לדעת שלא יוכל להיעזר הרבה בשרידי הצוות שפעל במחנה מְצַעְבִּין. הוא הבין שיהא עליו להתחיל הכל מחדש. לשם כך יצא לרחובות עֲדָן והחל לתהות על קנקנם של מאות אחדות של צעירים מבני גולי תימן ומאנשי קהילת עֲדָן. הוא נעזר הרבה בגב' רחל משאט. שיתוף הפעולה ביניהם היה מוצלח, והוא אף נשא אותה לאשה.

בשלב הראשון, התוודע ד"ר ביגל אל עשרות אחדות של צעירים. ואכן, אותם צעירים, שהיו מתוסכלים והתהלכו אחוזי מרירות וייאוש, הפכו בן-לילה לכוחות אנושיים ועיילים המפכים יצירה ותושייה. הם יצאו בלויית ד"ר ביגל והנציג הבריטי אל שטח הקרוב לְשִׁיךְ עֵתְמָאן, ששימש מחנה צבאי. הדבר הראשון שהוטל עליהם היה ניקוי השטח, יישור כל ערימות החול שהצטברו בו עקב סופות החול

הפוקדות את האזור לעתים קרובות. הפעולה השנייה הייתה איתור המבנים המצויים במקום והכשרתם לצרכים משקיים של המחנה המיועד. השלב השלישי והעיקרי היה הקמת סוכות למען האוכלוסייה הצפויה להגיע. כך, תוך זמן קצר יחסית, הוקם השלד הראשון של המשק.

הפעולה המעשית בהפעלת המחנה הייתה הקמת המשק. ד"ר ביגל בחר באחד הצעירים הנמרצים, חיים יחיא אַתְרֶק ז"ל, לארגן שמירה והגנה עצמית סביב המחנה, והוא שימש בתפקיד זה בתקופה הראשונה של המחנה. אחריו הוצב כראש השומרים וכאחד ממארגני המשק של המחנה מר סעדיה חַתּוּפָה ז"ל. בחירתו של סעדיה חתוכה הייתה בלא ספק המוצלחת ביותר, שכן הוא המריץ את אכלוס המחנה בשלבים זהירים ומבוקרים, כדי שלא יוצרו מתחים ומהומות מיותרות. האחראים להקמת המחנה מנעו מרירויות והתפרצויות שהיו עלולות להתרחש.

בשלב הראשון של אכלוס המחנה, רוכזו בו כל היתומים, ביניהם יתומים מאב ואם או רק מאחד ההורים. מדרך הטבע, התגלתה הפעולה הזאת כמעשה נבון, כיוון שלא היו ליתומים תביעות, והם לא היו מפונקים. להפך, הם התגלו ככוח עזר שסייע באופן מעשי להקמת המחנה יחד עם הבחורים.

עתה צצה ועלתה שאלת הלימודים. עם הספר חייב ללמוד, והגרעין להקמת כוח ההוראה נמצא בקלות. חיים צדוק ורעייתו היו כבר בחינת ותיקים בהוראה לילדי הגולים מתימן בְּעֶדָן. בינתיים הופיע מחנך דגול, עובדיה טוביה, שעסק באותה עת בהוראה והדרכה לבני קהילת עֶדָן. הגרעין הוקם: האנשים התארגנו ונערכו להוראה, נקבעו ימים ושעות, וכל סדרי הלימודים החלו לפעול בקרב המחנה כבר מראשיתו.

בשלבים הבאים הוחל אכלוס המחנה במשפחות שלמות מקרב הגולים בְּעֶדָן. אל מעגל הפעילים הצטרפו באותם הימים שני אחים, עזרא ויוסף כהן, וכן נסים בנימין גמליאלי, יהודה כוכבי ואני. אנו הצטרפנו למחנה לא רק כלוח הוראה והדרכה, אלא כפעילים לארגון תיים תקינים לאלפי הגולים שמצאו מרגוע לנפשם ולגופם. בשלב הזה יכלו ד"ר ביגל וסעדיה חתוכה וחבר עוזריהם הראשונים להביט על יושבי המחנה ולהיות מלאי נחת-רוח ממעשי ידיהם. כאלפיים נפש שוכנו במחנה תוך פרק זמן של כמחצית השנה. הלימודים נערכו בסוכות עשויות מחצלאות. תחילה הספיקה סוכה אחת למטרה זו, וככל שגדלה אוכלוסיית המחנה הוקמו סוכות נוספות. התפילות נערכו באותן סוכות.

האוכלוסייה נתארגנה מאליה לפי מפתח קהילתי. בנוי המחנה ומנהיגיו לא נתכוונו תחילה ליצור חלוקה קהילתית שבטית, אלא שהדבר נעשה מאליה. כל קהילה מקהילות תימן הקימה לעצמה סוכות ברחבי המחנה, ויש מי שארגנו להם בתי כנסת כדי שיוכלו להתפלל לפי מסורת אבותיהם במחוז מוצאם בתימן. כך, דרך

משל, אנשי ד'מאר הסתופפו לבדם, אנשי שרעב לבדם, אנשי צנעא לבדם, אנשי חידאן ואנשי אלג'עוד לבדם. מנהיגי המחנה לא ראו בזה כל פגם. להפך, הם הופתעו לראות שדבר זה הקל עליהם את החיים, שכן בני הקהילות השונות עזרו איש לרעהו ושחררו את כוחות הפעולה של המחנה המרכזיים ממאמץ מיותר.

ברבות הימים הוקמה מועצה כללית מקרב תושבי המחנה, ותפקידה היה לייצג את האוכלוסייה בפני מנהיגות המחנה. אל המועצה הזאת נצטרפו גם אנשים שאינם מתושבי המחנה: פעילים ואנשי ציבור שעסקו בפעולות הצלה, פעילי עלייה, אנשי הדרכה ועובדי סעד כללי למען גולי תימן ולמען אלה שנשארו בתימן ובדרכים. מעתה הייתה רווחה גדולה לכל גולי תימן, שנתיישרו קודם לכן ייסורים קשים ברחובות עֶדן, בחורב ביום ובצינה בלילה.

השמועה על הקמת המחנה נתפשטה בכל רחבי תימן תוך זמן קצר, והיא עודדה אלפים לנטוש את בתיהם ואת משלח ידם בתימן ולנהור לְעֶדן, משפחות ויחידים, בתקווה להיקלט במחנה "גאולה", ומשם תבוא גאולתם על ידי עלייתם לארץ ישראל. כאן ראוי להזכיר את "אגודת שותרי גאולה", שבדאשה עמדו שני אישים חשובים: מארי סאלם עואץ ג'בלי ומארי חסן אַבְרָאָהַם, שפעלו למען אוכלוסיית המחנה.

ברבות הימים, עם התרכזות אלפים מיוצאי תימן במחנה, גדל הצורך בהרחבת המועצה, ואכן נצטרפו לאותם נציגים אחדים שהיו בראשונה עוד ועוד פעילים מבני עֶדן. הם היו ותיקים בְּעֶדן ומבוססים מבחינה כלכלית, והצטרפותם הייתה מתוך זרז לאומי לעזור לאחיהם, לייצב את מעמדם וליצור אמצעי קליטה נאותים ליוצאי תימן בְּעֶדן. עזרתם אכן הייתה רבת ערך. הם נדרשו לתת יד סועדת ועוזרת בהרבה מצבי משבר, לא רק במתנה הגולים עצמו אלא גם בקרב יהודים בכל מחוזות פזוריהם בתימן ובמחוזות הקרובים לְעֶדן.

בינתיים ארגן מר עובדיה טוביה מורים ומדריכים לעיצוב דרכי הלימוד והקניית השכלה לבני הנעורים במחנה. בדרך כלל, היו הלימודים מבוססים על עברית, ספרות וחשבון. כמו כן נתקיימו פעילויות תרבותיות אחרות, כגון מקהלות ולהקות מחול והווי, ואף נערכה הצגה במחנה. לגבי הדור הישן, לא היה לכל הלימודים הללו ערך של ממש, פרט לצורך להכין את הנערים והנערות ולהכשירם לעלייה לארץ ישראל.

את הלימודים האמתיים לילדיהם, הקנו בעצמם בדרך שהחזיקו בה אבותיהם ואבות אבותיהם מאז היות ראשוני היהודים על אדמת תימן. בכל בתי האבות נמצא משהו שאָרגן את הילדים בלימודי דת, קריאה בתורה לפי הנעימה המסורתית, קריאת ההפטרה, משניות, מדרשים, הלכה, שירי ר' שלם שבזי ועוד ועוד. בלימודים הללו, הם מצאו את עיקר הקיום, את מחיית הנפש והגוף. לאתר שהשיגו את מטרתם בלימודים הללו, כבר לא היה אכפת להם מאותם עניינים אחרים שנראו

בעיניהם כטפלים אך הכרחיים להקניית ההכשרה לנערים ולנערות לקראת העלייה לארץ.

באותם הימים ראיתי את עצמי לא רק כוותיק במחנה, אלא כאחד הפעילים הראשונים של המחנה. אני השתלבת בחבר המורים והמדריכים שנוסד מיד עם הקמת המחנה. התרשמתי מפעילותם של חלק מן האנשים. נחישות מאמציהם ומסירותם מהדהדות בזיכרוני עד עצם היום הזה. דמויות כמו ד"ר ביגל, גב' רחל משאט, מארי חיים סנואני, שהתגלה כמשורר ומחבר ספר מדרש, הרב דוד הלוי, הרב יוסף ברטי, סעדיה תתוכה, עובדיה טוביה, שמעון אביזמר, האחים עזרא ויוסף כהן, נסים בנימין גמליאלי ועוד – כל אלה הרשימו אותי, וכיוונו את דרכי בחיים. עם אחדים מהם, אף השתתפתי בפעילות במחנה. תמיד, ואפילו בשעת מריבה, חיבבתי אותם וכיבדתי מעומק לבי.

גיליתי מאגר של אומץ לב ושל יזמה ותושייה בקרב אנשים שהיכרתים בשעה שהיו אובדי דרך על סף הייאוש. ואף שלמדתי להכיר את ערכו החיוני העצום של מחנה הגולים, שסיפק פרוסת לחם וסוכת מחצלות לקורת גג, ידעתי שהתרומה האמתית אינה מצטמצמת בפרוסת לחם ובמחצלת לשינה, אלא בגיבוש האנושי של אותם אלפים שהיו בחינת חולים תשושים מחמת טלטול הדרך.

המחנה העניק מסגרת חיים הדוקה וממושטרת. הוא העניק תוכן ומשמעות לשעות החולפות של היום והלילה, והוא פילס אפיקים של פעולה ועשייה לבני התשחורת. אהבתי את עצם החיים במחנה. החיים הללו נראו לי יפים הרבה יותר, פשוטים ונלבבים יותר מחיי העיר כפי שהכרתי אותם מקרוב. הערכת את תפקידי כמורה ומדריך, והשתדלתי להשתלם כדי שאוכל למלא את משימתי כראוי. אהבתי את תלמידיי, לא פחות ממי שהורוני והדריכוני.

הבולטים בין מדריכי ומוריי היו עובדיה טוביה, שמעון אביזמר ובנימין צהבי. מהם למדתי את החיים האנושיים מנקודת השקפתם העולמית. הם פתחו לי פתח אל העולם הגדול. הם הדריכוני בחיבת-ציון ויישוב ארץ ישראל, בציונות המדינית והמעשית ובתופעות לאומיות רבות אחרות שהכשירוני כאיש חינוך בהמשך חיי. אולם שום דבר בעולם לא יכהה בעיניי את הקדושה, היפעה והשגב האדיר שבלימודי התורה, כפי שינקתי אותם וגמעתתי מפי אבי ומפי מוריי ורבותיי: הראשון, אבא מארי הרב שלום דחוח-הלוי זצ"ל, אשר את דמותו לא אשכח לעולם, שהרעיף אל תוך נשמתי משניות, "משנה תורה" להרמב"ם וכו'. ממוריי אזכיר את מורי ורבי יוסף שוכר ומורי ורבי יוסף נחום נע"ג, שפרשו לפני עיניי את הנוף המקראי בתורה ובדקדוקיה, בנביאים ובכתובים עם הנעימות המיוחדות, ובמשנה עם פירושיה ודקדוקי לשונה.

סיפור עלילה ומרתק מאין כמוהו

ידידי ורעי הטוב, ר' יוסף דחוח-הלוי הי"ו

קראתי את סיפור עלייתכם לארץ ישראל, ומצאתי לפניי סיפור עלילה מאלף ומרתק מאין כמוהו. יש בסיפור זה הכל בכל מכל כל: תיאור תמציתי של תלאות הקיום בתימן ומכות הגורל, אהבה וכיסופים ללא גבול לארץ האבות עד כלות הנשימה, תעוזה ונחישות מעל ומעבר לכל צרה ומכשול בדרך להגשמת צוואת האב המנות, שהיא צוואת ישראל לבניו בכל הדורות: לעלות לארץ ישראל בכל מחיר, בחינת "כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יתוננו".

יש בסיפורך הכל כדי לשמש סיפור מתח שזור בנפתולי עלילה ומאבקים עיקשים במכשולים צפויים ובלתי צפויים. יש בו דמויות של אנשים טובים ואנשים רעים, התנכלויות של נוכלים מבני ברית ושאינם מבני ברית. יש בו תעצומות נפש של נער יהודי הנאבק בחירוף נפש ובחרוק שיניים כנגד סכנות המדבר, וחותר בעקשנות להגיע לחוף מבטחים כדי להציל את משפחתו מחרפת הנכר. מבעד לסיפור המעשים, משתקפים מעשי ה' וגבורותיו בעמזו לימינך בעתות צרה ומבוכה, שעה שאתה מביט סביבך בחוסר אונים ומצפה לראות מאין תבוא הישועה, בבחינת "מאין יבוא עזרי".

וסיפורך, ר' יוסף, אינו רק סיפורה של משפחה אחת, אלא משל לסיפורה של יהדות תימן כולה, זו אשר ראתה את ישיבתה בתימן ישיבת עראי, ואת חלומה לשוב לציון ראתה כדבר העומד להתגשם מדי יום, בבחינת "הנה זה עומד אחר כותלינו". מכוח שבועת האמונים לציון ולירושלים, שמרה יהדות תימן אמונים לדתה ולמנהגי אבותיה הקדמונים ונלחמה עליהם בקנאות, וגם בגלות חשוכה זו לא נרתעה מלהכריז בריש גלי על יהדותה, בבחינת "עברי אנכי ואת ה' אלהי השמים אני ירא".

סיפורך הקצר מסופר בפשטות ובאיפוק ראוי לשבח, אך כתוב בצורה מעניינת. קראתיו בנשימה עצורה, וראיתי לנגד עיניי שיירות ארוכות של יהודים מתימן, עמוסים בילדיהם ובמיטלטליהם, נושאים את ספריהם בחיקם ומחבקים אותם כמו את פרי בטנם ממש בדרך ייסורים ותלאובות לארץ אבותם.

וכיום מי זוכר ומי מזכיר עלילות גבורה מעין אלה, ובפרט אם אינו מתעניין עוד בתולדות עמו ובמסירות הנפש של אבותיו. הלא סיפורים כמו סיפורך היו ראויים ללימוד ולעיון בבתי ספר, בבחינת "למען ידעו דורותיכם", כדי שידע הדור הזה יהדות אמתית מהי, אהבת הארץ מהי, ציונות צרופה מהי, ומה מחיר שולם בעבור העלייה לארץ לפני שהייתה למדינה עצמאית. גם זו מורשת אבות: פרשת חייהם בגלות, מאבקם על יהדותם ושמירתם על גחלת ישראל שלא תכבה גם בגיא

צלמוות של גלות קידר.

מורשת אבות היא גם פרשת עליותיהם לארץ של משפחות ושל יחידים, של יתומים ושל גלמודים, ממש כפי שחזה הנביא ירמיהו "בם עֵזר ופסח הרה ויולדת יחדו", פרשת מסירות נפשם עד כדי שיכול מאות נפשות אומללות שכרעו למוות ברחבי המדבר בדרכן לארץ. גם על "מתי מדבר" אלה, היה צריך המשורר לשיר. גם על קרבנות העליות, חייבים ללמד, ולחנך את בני דורנו לאור מעשיהם, למען ידעו מה יקרה הארץ הזאת לבניה, ומה מחיר שולם כדי להגיע אליה.

מופת אהבת הארץ, כמו אהבת התורה והעם, משתקפים מסיפורך המלבב, ולא נותר אלא לצפות להמשכו ולשגר לך צרור ברכות:

יִישַׁר חִילְךָ וִיסְגִי נְהוּרְךָ. יֵאָרֶיךָ ה' יִמִּיךָ בְּטוֹב, בְּבֵרִיית גּוֹפֵא וְנְהוּרֵא מְעֵלֵיא.
יֵיטִיב ה' מְעֵשֶׁיךָ וְאוֹר שְׂכִינְתּוֹ יִהְיֶה עֲלֶיךָ וְעַל כָּל בְּנֵי בֵיתְךָ. וַיְקוּיִם בְּךָ מִקְרָא שְׂכֵתוֹב:
"וַיְהִי ה' אֶת יוֹסֵף וַיְהִי אִישׁ מְצַלִּיחַ". וְעוֹד יְקוּיִם בְּךָ מִקְרָא שְׂכֵתוֹב: "רַק חֶזֶק וְאִמְץ
אֶל תַּעֲרוֹץ וְאֶל תַּחַת, כִּי עִמְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל אֲשֶׁר תִּלְךְ".

שלך,

בידידות וביקר

יהודה עמיר

הַאֲשֶׁה וְקִיּוֹם הַמִּצְוֹת בְּתִימָן

הרב רצון ערוסי

רבה של קריית-אוננו וחבר מועצת הרבנות הראשית

**לזכר האִשָּׁה הכבודה, הכשרה, הצנועה והחכמה
המחנכת והמלומדת יונה דחוח-הלוי ע"ה**

האִשָּׁה וקיום המצוות בתימן

מן המפורסמות שאינן צריכות ראייה היא שהאִשָּׁה היהודייה בתימן הצטיינה מאוד בצניעותה. בצנעא ובסביבותיה, הייתה האִשָּׁה בבחינת "כל כבודה בת מלך פנימה". בדרך כלל, האִשָּׁה הייתה פטורה מן הנשיאה בעול פרנסת המשפחה, ועסקה לרוב רק במלאכת הבית. רק לעתים עסקו הנשים בצנעא בעבודת רקמה כדי לסייע בפרנסת המשפחה (הליכות תימן, עמ' 182-183; מכאן ואילך: הליכות). מטבע הדברים, מצבן של הנשים באזורים הכפריים היה שונה מן המצב בצנעא, כיוון שביישובים הכפריים נאלצו הנשים ליטול חלק מהותי בעבודה החקלאית התובענית והן היו חלק חשוב של כוח העבודה. מצב עניינים זה עולה כבר מסיפור מסעיו של יעקב ספיר לתימן בשנת תרי"ט-תר"ך (1859) ובשנת תרכ"ג (1863). וזה לשונו: "הנשים כל היום כבודן בבית פנימה, עוסקות במלאכת ידיהן וטרף בתיהן". אך ממקום אחר בסיפורו, עולה תמונה אחרת באשר למצבה של האִשָּׁה ביישובים שמחוץ לצנעא: "הרב הזה, מארי יוסף בן סעיד יצ"ו מלא תורה, יראה ותכמה... הוא חרש ברזל לעשות כלי נשק, אתים, מחרשות, מקבות, קרדומות, מגרפות... לו חנות אצל ביתו בחור ההר כמו מערה... הפעם נכנסתי לחנותו מן הבוקר. אביו ואחיו עוד לא באו, כי דרים רחוק מהעיר בכפר, ואָכַר גוי אחד אץ עליו לכלות מלאכתו, המחרשת לצאת השדה, ואין איש אתו לעזור עמו במלאכתו, וקרא שתיים מנשיו לעזור עמו. ותהי האחת עומדת לנפוח על המפה, והאחת מובלת הפחמים על האש, והילד הקטן על זרועותיה".² והיטיב לתאר מצב עניינים קודם לעליית "על כנפי

¹ י' ספיר, מסע תימן, ירושלים תש"ה, עמ' פד. לתיאור מלאכת הנשים בתימן, הליכותיהן והנהגתן, ראה שם, עמ' נז ואילך, עמ' פג ואילך. וראה גם קאפת, הליכות תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 182 ואילך.
² ספיר, שם, עמ' נו-נח.

וזאת למודעי שבשנה האחרונה אנו מקיימים בבית מדרשנו שבקריית-אנו בכל יום שישי ראיונות עם זקני העדה בדבר המנהגים שנהגו בקהילותיהם בתימן: צנעא, מנאכ'ה, ד'מאר, עמרין ושרעב. הראיונות מוקלטים ומסודרים בוידאו, וברוך השם, הולך ומצטבר בידינו חומר רב וחשוב על כל תחומי החיים בתימן. בדברינו הבאים נביא גם מפירות ראיונות אלה.

האִשָּׁה והתפילה

בימי חול, בכל המחוזות, לא התפללו הנשים מסידור תפילה כל שהוא⁶, והסתפקו בתפילה אישית, כל אחת כפי צחות לשונה, בבקשה מהקב"ה שימלא את צרכיה האישיים ואת צורכי בני משפחתה, כגון תפילת הבוקר: "יָא אֱלֹהֵי צַבָּאֲחִי, יָא אֱלֹהֵי רְצִ'אָךְ, עֵינָא וְעֹאנָא" – 'אלהים, בוקרך (הטוב). אלהים, רצונך, עזרנו וסעדנו'⁷, ואפילו של כלל ישראל. אך לא תפילת שמונה עשרה, לא קריאת שמע ולא ברכות השחר, וממילא הנשים לא בירכו את ברכת "שעשני כרצונו".

בימי שבת ומועד, הגיעו לבית הכנסת רק נשים מעטות, בעיקר נשים זקנות או מבוגרות שהיו פנויות יותר מן הטורח בהכנות האחרונות לסעודת השבת, כפי שמעיד על כך ספיר: "יום השבת נִכָּר פה לכל. שקט ושלאנן ברחובות. החנויות והבתים סגורות <1>, אין איש בחוץ. הנשים והטף יושבים כלואים בבתיהם, והגברים והנערים בבית הכנסת"⁸. משום כך, היו בתי כנסת שאף לא הייתה בהם עזרת נשים, ואף על עניין זה מעיד ספיר: "הנשים לא יבואו לבית הכנסת בכל ארץ התימן, על כן לא יעשו להן עזרת נשים, כי לא תדענה להתפלל מן הספר ואיזו מִהָנָה [=ומעט מהן] תבואנה מול פתח בית הכנסת להשתחוות נגד הספר – תורה עת תובל מההיכל אל הבימה, ומרחוק תשאינה כפיהן נגד הספר – תורה ותשקינה"⁹. בבתי הכנסת שהיו בהם עזרות, הכניסה לעזרת נשים הייתה נפרדת באופן שמנע כל מפגש בין הגברים לנשים¹⁰. היו נשים שהגיעו לבית הכנסת, אך ישבו מחוץ לו. והיו נשים שהתארחו בבתים הסמוכים לבית הכנסת בעת התפילות אצל חברותיהן, כדי שתוכלנה לשמוע משם את התפילות.

⁶ וכבר העיד גויטיין באשר לעניין תפילת הנשים בתימן בהשוואה למצב העולה מן הגניזה: "בניגוד לתימן, שם לא לימדו את הבנות אפילו תפילה (והרבנים התימנים הנשאלים על דבר זה מגמגמים, כי הלכה מפורשת היא שנשים חייבות בתפילה), אנו רואים כאן שגם בנוגע לנערות יתומות הקפידו שתלמדה לפחות את התפילות". ראה גויטיין, סדרי חינוך, עמ' סג.

⁷ ראה הליכות תימן, עמ' 183.

⁸ ספיר, מסע תימן, עמ' פט.

⁹ ספיר, מסע תימן, עמ' רט.

¹⁰ ראה הליכות תימן, עמ' 64.

לא הייתה שום התייחסות מיוחדת לפרשת "זכור" בכל מחוזות תימן. ביום ראש השנה, היה מספר הנשים שבאו לבית הכנסת גדול יותר, מכיוון שהשתדלו לשמוע את תקיעות השופר, אף על פי שמבחינה הלכתית הן פטורות מהן. גם בליל יום הכיפורים הייתה השתתפות הנשים בתפילות גדולה יותר.

האָפּה והברכות

ברכות הנהנין

הברכות הקצרות - כגון "ברכת המוציא", "בורא פרי העץ", "בורא פרי אדמה", "שהכל נהיה בדברו" ועוד - שהן קלות ללימוד על פה, היו שגורות גם בפי הנשים.

ברכת המזון

ברכת המזון, שהאנשים חייבים בה מן התורה ואף הנשים חייבות בה מחמת הספק, ספק דאורייתא, רק נשים מעטות ידעו לברך אותה בגלל אורכה. לכן, כשאכלו הנשים בחוג המשפחה, שמעו את הברכה מפי המברך כגברים וענו כמותם אמן אחר המברך. כשאכלו הנשים לעצמן ואחת מהן יודעת לברך, שמעו את הברכה מפי מי שידעה לברך או שבירכו ברכה קצרה בערבית. בבית האבל, וכן בבית חתנים, שבהם סעדו הנשים בחדר נפרד, היו שנהגו לשגר איש לברך לאבלות "ברכת המוציא" ולתת להן לחם לידיהן כמנהג בבית האבלים ולברך להן ברכת המזון. יש לציין שיהודי תימן הקפידו לשגר כוסיות יין מכוס של ברכה בד"כ ללכה, לאָמה ולסבתות.

ברכת הגומל

בגלל הצניעות, לא בירכו הנשים ברכת הגומל, כיוון שהמברך אותה צריך לעשות כן בפני עשרה אנשים, שניים מהם תלמידי חכמים¹¹. ולא בירכו גם לא מעזרת נשים, ולא בבתיהן בעת סעודת מצווה (מפי "סופרים").

האָפּה והמועדים

השבת

בערב שבת, לפני כניסת השבת, האָפּה מברכת על הנרות, מדליקה אותן ואחר אומרת תפילה ובקשה ככל העולה על לבה. בשרעב נהגו כדעת הרמ"א: קודם הדליקה את הנרות, ורק אחר כך בירכו על הדלקתן. יש מי שנהגו להדליק שני נרות.

¹¹ ראה רמב"ם, ברכות, פרק י, הלכה טו, מהדורת קאפה, מכון מש"ה, קריית-אוונו התשמ"ד ואילך.

בשעת הקידוש האנשים עמדו והנשים ישבו באצילות ובכבוד¹². בשרעב הנשים עומדות בירכתי החדר. האיש המקדש טועם מן היין מגיש את הכוס לשאר האנשים בבית לפי מעמדם ואחריהם לנשים¹³.

בצאת השבת, הנשים אומרות: "ברוך המבדיל בין קודש לחול" ועושות את מלאכות הבית. מנהג תימן הוא שהנשים אינן מבדילות, ואפילו נשים אלמנות אינן מבדילות לעצמן, אלא מקפידות לשמוע את ההבדלה מפי איש. אחר שהבדיל האיש על היין, הנשים אינן טועמות מיין ההבדלה מחשש פן תתעברנה. נראה שיסוד חשש זה מקורו בדברי חכמינו ז"ל, שאמרו בתלמוד: "כל המבדיל על היין במוצאי שבתות, הוויין ליה בנים זכרים" (שבועות יח ע"ב). לכן, היו מי שראו בדברי התלמוד רמז שֵׁין ההבדלה יש בו סגולת עיבור. ואולם הטעם האמתי למנהג שלא לשתות מֵיין ההבדלה יסודו בקבלה, כמובא בשל"ה, מסכת שבת, סוף פרק תורה אור, ד"ה: "ומברך המבדיל בין קודש לחול"; וב"פרי עץ" למהרי"ץ, מט.

ליל הסדר

רוב הנשים אינן נוהגות להסב בליל הסדר, פרט לנשים מבוגרות. הנשים אינן נוטלות חלק בקריאת ההגדה, הן מסתפקות בשמיעתה מפי הגברים, אך עונות הללויה ודיינו בכלל בני הבית.

פורים

הנשים לא נהגו ללכת לבית הכנסת לשמוע את קריאת המגילה בציבור, והסתפקו בשמיעת קריאתה מפי איש מאנשי הבית. היו מי שדקדקו לקרוא לנשים בבית גם בלילה גם ביום.

הצומות

הנשים נהגו לצום את כל הצומות, כולל: צום גדליה, עשירי בטבת, תענית אסתר שבעה-עשר בתמוז. הנשים נהגו להשכים בבוקר יחד עם הגברים, כולל ילדים שעדיין אינם בני שלוש-עשרה שנים, לפני עלות השחר לאכול את הסעודה המפסקת.

¹² ראה הליכות תימן, עמ' 5, הערה 6*. וכן שמענו מפי מסרנים.
¹³ ראה הליכות תימן, עמ' 4, וכן שמענו מפי מסרנים.

האָשה והכשרות

כל ענייני הכשרות בבית מסורים בידי האָשה: הפרשת חלה, הכשרת הבשר וחליטתו¹⁴. בתימן לא חששו להתלעת הקמת, מפני שטחנו כל יום חיטים לצורך אותו היום. הכשרת הבית והחיטים ושאר המאכלות לפסח נעשו בהקפדה רבה עד למאוד.

האָשה והטהרה

דיני הטהרה היו מסורים רק לנשים. הנשים למדו מאמותיהן ותמותיהן, ואותן היו שואלות את שאלותיהן ומתייעצות עמהן. נראים הדברים שכדי לגזור גדר הן נהגו לספור שבעה ימים כימי המחזור ועוד שבעה ימים נקיים. כיוצא בזה נהגו היולדות לפרוש מבעליהן ארבעים יום לזכר ושמונים יום לנקבה, לא בגלל טעות בידיעת ההלכה, אלא שדבר זה היה לטובה, כיוון שבלאו הכי היולדת הייתה צריכה להתחזק בבריאות גופה. היו מקומות שהנשים טבלו במעיינות בלויית נשים אחרות.

האָשה והשמחות

שמחת החתונה. הנשים היו פעילות מאוד בשמחת הכלה בפני עצמן. כל טקסי החתונה היו נפרדים, אנשים לבד ונשים לבד. הנשים נהגו לנגן ולפזם בערבית. בשרעב נהגו הנשים לשיר גם בלשון הקודש. הנגינה נעשתה על טס של נחושת או על פח בלויית יללות בפה.

הנשים לא נהגו ליטול חלק בלוייה כלל אף לא של קרוביהן הקרובים ביותר. אף לא נהגו לבקר בבית הקברות כלל וכלל, פרט לעלייה לקברי צדיקים כמו מארי פנחס ומארי סאלם שבזי. בימי השבעה, הנשים האבלות יושבות בחדר בפני עצמן.

האָשה והלבוש

הנשים היו צנועות ביותר בלבושן: מכנסיים להן עד כף הרגל ומעליהם שמלה ארוכה. כיסוי הראש היה מוחלט ושום שיערה לא נראתה החוצה. נשים מבוגרות כיסו גם את פניהן. בעת צאתן לרחוב לעתים נדירות לבקר תברות נהגו כל הנשים לכסות את פניהן. גם ילדות קטנות כיסו את שערות ראשן בכיסוי הרמטי.

¹⁴ אף היו נשים שידעו לשחוט. ראה הערת הר"י קאפח, הליכות תימן, עמ' 88.

נטילת ידיים

מפאת הצניעות הרבה, אין הבעל יודע אם נטלה אשתו את ידיה או אם ברכה. הדברים אמורים במיוחד בנטילת ידיים של שחרית, כיוון שהבעל היה משכים והולך לבית הכנסת כשעדיין חושך על פני הארץ, ואחריו משכימה האשה לעבודת הבית: טוחנת, לשה ואופה. בבוקר הייתה האשה משכמת את בניה ומחנכת אותם לנטילת שחרית, ואסרה עליהם להתקרב אליה קודם שרחצו את פניהם וידיהם מחמת "הזוהמה". מן העובדה שהנשים היו האחראיות לחנך את הילדים לנטילת ידיים, אנו למדים שהנשים הקפידו על נטילת ידיים בשחרית.

האשה וחיי אישות

יש משפחות שהקצו חדר אחד לאב ולבנים וחדר אחד לאם ולבנות, וחדר להורים לצורך המצווה. ויש שהיו ילדיהם ישנים עמם בחדר הגדול ולידו היה חדרון, הנקרא בערבית "כמה", ושם קיימו את המצווה בלילה בחדר האפל אחר שכבו הנרות. את עדי הקינוח נהגו להניח למראשותיהם, כבימי המשנה, למשמרת עד הבוקר¹⁵. הצניעות הייתה כל כך גדולה, שהיו נערים ונערות או בחורים ובחורות שאפילו בזמן נישואיהם עדיין לא ידעו את כל ענייני חיי אישות.

¹⁵ עיין נדה טז ע"א-ע"ב.

ליונה דחוח־הלוי – קינה

הותירה אתריה שם טוב
עלינו זאת לזכר ולכתב
שכן שם טוב אדם רוכש בעצמו
במעשיו לתהלה בקרב עמו.

על זאת נאבל ונלך שחוח
יחד עם כל בית הלוי־דחוח.
ינחמו מן השמים
עם כל אבלי ציון וירושלים

הכותב בעצב
פרופ' יצחק גלוסקא

יונתנו יונת הדוב
עלתה למרומים בלהב.
עלתה בטרם עת
בטרם תשלים את המשאת.

משאת חיייה ויעודה
להלל את-הבורא בעודה.
בקיים תנ"י"ג מצוות ---
ואת רצון בוראה לעשות

**דמות האשה
ביהדות ובתרבות תימן**

ותורת חסד על לשונה לזכר הצדקת המנוחה האם המסורה, המחנכת הדגולה ואשת החסד יונה דחוח – הלוי ז"ל

חלפה השנה, ועוד יחלפו הירחים וגם השנים, ואנו נתקשה להאמין שהיא איננה עוד בינינו. כמו משב של רוח נעימה ומלטפת הופיעה יונה בעולמנו, הרעיפה מלוא חופניים חסדיה, הגיחה אור על כל סביבותיה, ופתאום סבה ונעלמה, כאילו חלום הייתה, כאילו אגדה על אחת האמהות אשר מעולם נשות השם. בתום ובאמונה כוננה כל הליכותיה, בתום ובאמונה הלכה לקראת אור עולם, ללא מלה של טרוניה, ללא מלה של פקפוק – "גזירת השם", כך אמרה, ובעודה צמאת חיים ובאמצע מפעלות חייה שבה בטהרה אל מקור החיים.

אשת חינוך הייתה משכמה ומעלה, וככל שראתה ברכה בעמלה הלכו ונתחזקו כותותיה. בניין אחר בניין בנתה. בנתה את בית דחוח-הלוי וקוממה אותו ממסד ועד הטפחות, גידלה בנים לתפארת, נטעה בהם אמונה והולוכה אותם לבתי תלמוד תורה. כך השקתה את פרחי מטעיה, והכל בתום וביושר, בהשקט ובצנועה, כרחל וכלאה אשר בנו את בית ישראל.

וכמו את בניה כך חניכה וטיפחה את תלמידיה, וממרתק תביא לחמה, לחנך לתורה ולמצוות את חניכיה אשר בעיר רחוקה מביתה. ולא נחה ולא שקטה עד אשר יסדה שיעור של קבע לנשות השכונה בבית הכנסת המקומי, חבורה נהדרת של אמהות וסבתות שהיו שוות בצמא את מוצא פיה, ומחכות בקוצר רוח לשיעור הבא, אשר יאציל עליהן מרוחה של יונה ויוסיף נועם על נועם השבת. כל מוצא פיה היה שקול ומתושב, והיה בבחינת "פיה פתחה בחכמה, ותורת חסד על לשונה".

לא בכדי כינו חז"ל אשתו של אדם בשם "ביתו". כל הבית נשען על דמות האשה ועל מעשיה, כמו ידיה תבנה אותו, ובמו ידיה תהרסנו, ועל כך אמר החכם מכל אדם: חֲכָמוֹת נָשִׁים בְּנֵתָה בֵּיתָה, וְאֵלֶּת בְּיָדֶיהָ תִּהְרָסֵנוּ, ורבנו סעדיה גאון מתרגם "החכמה שבנשים בונה ביתה, והסכלה בידה תהרסנו".

יונה נתברכה בחכמת המחשבה הצלולה ובחכמת המעשה המבורך, בחכמת החסד הנאצל ובחכמת האהבה לזולת. "כפה פרשה לעני וידיה שלחה לאביון". בתורת חסד שלה עלתה יונה על כולנה, ולא מפרי ידיה בלבד נתנה לזולת, אלא מעצמה ממש, מעומק נשמתה.

יונה הייתה דוגמה ומופת לכל תלמידיה ומכריה, ולואי נלמד כולנו ממעשיה, בצדקה ובחסד, באהבה ובמאור פנים, והייתה זאת לנו נחמה פורתא.

אשת חיל כי תהייה בדור, ראוי שנלמד ממעשיה ונראה עצמנו כְּתַלְמִידֶיהָ וכאילו לכך כיוון החכם מכל אדם המעטר את אשת החיל המהוללת במכלול הסגולות הנעלות, ומסיים במעין נוטריקון, רמז לדורות הבאים: **"תנו לה מפרי ידיה"** ויהללוה בשערים מעשיה.

יצחק גלוסקא

דמות האשה ביהדות

ובתרבות תימן*

1.0 מבוא

דעה מקובלת היא בחוגים יהודיים שלא שנו כהלכה, שהיהדות היא כביכול נגד האשה, ולא זו בלבד אלא שהיא אף "מקפחת" אותה. לדעה זו, ככל דעה קיצונית, אין כמובן, שום יסוד. וכי תעלה על דעתך שבורא עולם שברא את האשה והאיש ביום השישי וברך אותם, ולבסוף בדק את בריאתו ואישר "והנה - טוב מאד" (בראשית א, לא), יכתוב בתורה שנתן לעמו דברים שמהם משתמע שמעשה ידיו, האשה, היא נחותה, או שפלה לרעה אותה במערכת חוקי היהדות? או שחכמי ישראל שפירשו את התורה יסורו בפסיקותיהם מן המקרא המפורש "זכר ונקבה בראם ויברך אותם ויקרא את - שם שניהם כאחד" אדם ביום הבראם" (בראשית ה, ב), שממנו משתמעות ערך וזכויות בסיסיות שוות? אתמהה! מכאן נמצאנו למדים, כי אלה הסבורים שהיהדות מפלה לרעה את האשה מגלים פנים שלא כהלכה בתורה ובדברי חז"ל שפירשוה.

ראוי אפוא לבדוק שני נושאים בתחום זה דווקא בספר זכרון לאשה צדקת כינה דחוח־הלוי, כפי שהכרנו בהליכותיה בחייה: א. דרך השתקפות דמותה של האשה ביהדות ובתרבות תימן; ב. הגורמים להיווצרות דעה קדומה זו בחוגים הנ"ל על "קיפוח" האשה בספרות היהודית המסורתית. מקוצר המצע, נסתפק בדיון בעיקר החומר המצוי בספרות זו ובספרות שנתחברה בתימן. לצורך זה, נשתמש בספרות המקראית והחז"לית, ובמידע המצוי במורשת תימן. המובאות מן הספרות החז"לית יובאו לפי התקליטור של האקדמיה ללשון העברית.

* הדגשות הן שלי, אם לא יצוין אחרת; הסימן (...) - קיצור במובאות מן המקורות או מספרות מדעית.

1.1 הנחות היסוד לדיון

הנחה ראשונה היא מתחום הפסיכולוגיה, והיא נעוצה בעובדה שבורא עולם לא ברא בובות אלא בני-אדם, ומכאן שקיימים הבדלים אינדיבידואליים בין הקבוצה "אנשים" ובין הקבוצה "נשים" מצד אחד (ראה ו' מאהלר, פסיכולוגיה, ת"א תשכ"א, עמ' 261-262), ומצד שני - הבדלים אינדיבידואליים פנימיים בתוך כל קבוצה בפני עצמה, רוצה לומר: אין איש דומה בכל לזולתו, ואין אשה דומה בכל לזולתה.

הנחה שנייה, המתחייבת מן הראשונה, היא מתחום הסוציולוגיה, שלפיה המסגרות החברתיות שונות הן, שכן הבסיס להתארגנותן הוא שונה (ח' בר-נצר, סוציומטריה, יחסים חברתיים ובדיקתם, ירושלים תשכ"ג, עמ' 14-18), ומכאן יש לצפות לדעות שונות בתחומים חברתיים, בין בחברה היהודית ובין בחברות אחרות. שתי הנחות אלה נראות לכאורה נבדלות, שכן הן נגזרות מתחומי מדע שונים, אך למעשה יש ביניהן קורלציה בחיי המעשה, וההקבצה בחינוך המעשי לפי רמות ידע בבתי-הספר במדינות רבות, כולל ישראל, תוכיח (צ' פרח, העבודה בקבוצות, בתוך: עבודה בקבוצות, תל-אביב 1964, עמ' 7-8). ההקבצה היא יצירת קבוצה של בנים ובנות, כלומר עניין הקשור לסוציולוגיה; הקריטריון ליצירתה הוא רמת הידע והתפישה שלהם, שהם עניין הקשור לפסיכולוגיה. חברי הקבוצה, יש להניח, באים מרבדים חברתיים שונים, אלא אם כן יש התערבות של גורמים זרים למעשה ההקבצה. די לחכימא ברמיזא, ולא כאן המקום להרחיב בכך. על הנחות אלה נתבסס בדיון דלקמן.

2.0 השתקפות דמות האשה ביהדות

המושג "יהדות" רחב מדיי מכדי להקיפו במסגרת מאמר, ולכן ישמשו לנו בדיון הנוכחי, כאמור, רק המקרא לכל רבדיו, אך לצורך הדיון נשאב מדי פעם מספרות חז"ל, אם כדי להוכיח דעה כלשהי או לבדוק שינויים המשתקפים מפרשנות חכמי ישראל "מפני תיקון העולם", שחלו בתמורות הזמן. חכמינו השכילו להעמיק בדברי המקרא בחתירתם למציאת פתרונות לבעיות הומניות הקשורות לכבודה של האשה, כגון הפסק "האיש ניתלה ואין האשה ניתלת" (סנהדרין ו, ד), שמקורו הוא בנייתוח קפדני של הכתוב: "זכי-יהיה באיש חטא משפט-מות והומת ותלית אותו על עץ" (דברים כא, כב) ופסקו, כי דווקא איש נתלה ולא אשה. חכמינו גם צפו, שיעמוד השואל ויקשה על סברתנו בדבר דאגת

חז"ל לכבוד הָאֵשֶׁה מן הברכה "שלא עשאני אֵשֶׁה" שבתפילה, שכביכול פוגעת באֵשֶׁה, ונימקו הגיונית בו במקום: "שאינן הָאֵשֶׁה מצווה על המצוות" (ירושלמי ברכות פט, ג, ב), ולא מפני שהָאֵשֶׁה נחותה מַטְבָּה. גדולה מזו: אפשרו לה לעשות פעולות לשמירת יופייה, האסורות לכאורה בשבת (י"י נויבירט, שמירת שבת כהלכתה, פרק יג, הלכות לד-לה), וכך במועד: "ועושה אֵשֶׁה תכשיטיה במועד (משנה מועד קטן א, ז), כגון לכחול עיניים, סירוק שערות ושימוש בשפתון. סביר להניח, שהבסיס לכבוד ולהערכה של חז"ל לאֵשֶׁה הוא השתקפות דמותה במקרא.

2.1 דמות הָאֵשֶׁה במקרא

בבסיס הדין כאן עומדת הנחת יסוד, שאין למצוא דעות שליליות על הָאֵשֶׁה כמייצגת אחד משני מיני האנושות או כמייצגת אישיות כלשהי, אלא אם כן אישיות זו מעלליה רעים, כלומר: ההערכה והשפיטה הם אפוא סלקטיביים, בהתאם לְפָלֵל "פרי מעלליהם יאכלו" (ישעיה ג, י). לכן נמצא דעות והערכות שונות במקרא לכל רבדיו.

2.1.1 דמות הָאֵשֶׁה בתורה ובנבואה

אופייה של הָאֵשֶׁה משתקף ברבדים אלה באור תיובי, ולא נמנה כאן את כל הראיות: 1. הרעיון העולה בתורה על כוחה הרגשי הרב של הָאֵשֶׁה בגן עדן כמשכנע את האדם לאכול מפרי עץ הדעת (בראשית ג, ו), תהא משמעות אכילה זו אשר תהא, שכן הדין כאן הוא עקרוני; 2. כושר האבחנה שלה בתחום החינוך, שקיבל אישורו של בורא עולם: "כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקולה, כי ביצחק יקרא לך זרע" (בראשית כא, יב); 3. גם רבקה הבחינה ביורש הנכון, שהוא יעקב ולא עשו (שם כז, ח-י); 4. כך רחל ולאה הבינו את הסיטואציה הריאלית שהיו נתונות בה, והחליטו עם יעקב: "כל אֵשֶׁר אָמַר אֶגְלוֹתֵי אֵלֶיךָ עֲשֵׂה" (שם לא, טז); 5. גם במקרה של תמר – יהודה מודה: "צִדְקָה מִמֶּנִּי" (שם לח, כו); 6. מנח חושש שהם ימותו, "כי א-להים ראינו", ואשתו משיבה: "לו חפץ ה' להמיתנו לא לקח מידנו עולה ומנחה ולא הראנו את-כל-אלה, וכעת לא השמיענו כזאת" (שופטים יג, כג). שתי הדוגמות האחרונות משקפות יכולת מנטלית גבוהה של ניתוח סיטואציה ריאלית בדרך מדויקת, ומכאן: לאֵשֶׁה גם יכולת רגשית מפותחת, וגם כוח אינטלקטואלי, ככל האדם.

ברבדים אלה קיימות גם דמויות של מנהיגות למופת, בין בתחום הרוחני-השיפוטי ובין בתחום הצבאי והפוליטי. דרך משל: 1. דמות מרים הנביאה משקפת מנהיגה שסחפה את כל הנשים אחריה בשירה אדירה לאחר קריעת ים סוף (שמות טו, כ-כא); 2. בנות צלפחד ניגשו אל משה ותבעו את חלקן בירושת הארץ: "תנה-לנו אחזה" (במדבר כז, ד). על כך אומר רבי נתן: "יפה כח הנשים מכח אנשים, אנשים אומרים: נתנה ראש ונשובה מצרימה ונשים אומרות תנה לנו אחזה (ספרי קלג, <177>). רבי נתן דורש יפה את הפסוקים ומשבח את הנשים לפי הקריטריון של "גזרה שווה", על יסוד הפעלים המשותפים בשורשם בשני הפסוקים: "נְתַנָּה" (בפי האנשים) ו"תַּנָּה" (בפי הנשים); 3. דבורה הנביאה, מנהיגה בתחום הרוחני-השיפוטי, נאלצת לקבל על עצמה גם תפקיד צבאי, בשעה שברק בן אבינועם אומר לה: "אם-תלכי עמי והלכתי, ואם-לא תלכי עמי לא אלך", והיא עונה לו: "הלוך אלך עמך [...] כי ביד-אִשָּׁה ימכר ה' את-סיסדא" (שם ד, ח-ט). בתשובתה יש לא מעט סרקזם; 4. חנה אשת אלקנה משבט יהודה היא דמות מופת של הבנה פסיכולוגית, כשהיא מסבירה לעלי הכהן, הסבור שהיא שיכורה, את טעותו במשפט כה סובלני וכה מרגש: "אִשָּׁה קשת-רוח אנכי ויין ושכר לא שתיתי, ואשפך את-נפשי לפני ה' [...] מרב שיחי וכעסי דברתי עד-הנה" (שם"א א, טו-טז). דמות זו משקפת גם כשרון שירי ממדרגה ראשונה בתפילתה הידועה (שם ב, א-י); 5. חולדה הנביאה, שחרצה בנבואתה את גורל העם בתקופת יאשיהו, גורל הקשור עם הפוליטיקה הפנימית והחיצונית של יאשיהו מלך יהודה וְעָמוּ (מלכים ב, כב, טו-כ).

בהתאם לעיקרון של הבדלים אינדיבידואליים, ניתן למצוא במקרא גם דמויות שליליות של נשים. הרי נותן התורה אִפְשָׁר לנו בחירה חופשית: ללכת בדרך הטוב או בהיפוכה (דברים ל, יט), חכות זו שמורה גם לנשים. לכן נמצא גם דמויות של מכשפות ובעלות-אוב וכיוצא בהן, כגון: 1. בפרשת שאול המלך, שביקש בעלת אוב בצר לו ומצא (שמואל א' כח, ז); 2. נשים במסווה של "נביאות" (שקר), שהנביא יחזקאל מתריע עליהן (יחזקאל יג, יח), ועוד. עד כאן – דוגמות מן התורה והנבואה. להלן נבדוק את הנאמר על הָאִשָּׁה גם בספרות החכמה המקראית.

2.1.2 הָאִשָּׁה בספרות החכמה המקראית

ספרות חכמה היא אוניברסלית, ובתור שכזאת יש בה התייחסות לתחומים רבים בחיי האדם. הואיל ועם ישראל הוא חלק מן המזרח הקדום, הרי "יש לראות גם את ספרות החכמה [הישראלית] כבית-חבורו של ישראל עם התרבות המזרחית העתיקה" (י' קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ירושלים/תל-אביב תשי"ד, כרך ד-ה, עמ' 646). היסוד הלאומי הישראלי אמנם איננו דומיננטי

בה, אך גם מה שנשאל מן התרבות המזרחית העתיקה בתחום התרבות היהודית עשוי ללמד על הדגש בספרות החכמה הישראלית. ניתן לומר, ששאילה שעברה תהליך של סיגול אל התרבות הדתית הישראלית, יוצא מגדר של שאילה תרבותית והופך להיות יצירה תרבותית עצמאית, וכך נתייחס לדוגמות דלקמן.

(א) במשלי שלמה מוצאים פסוק הכולל השקפה על האשה כטובה מיסודה, ככתוב: "מצא אשה מצא טוב ויפק רצון מה" (משלי יח, כב). אם כן לא זו בלבד שהאיש הנושא אשה מצא טוב, אלא גם בורא עולם מרוצה ממנו. פשטנים יתמהו על הסתירה שבין פסוק זה ובין דבריו בספר "קהלת", שנכתב לפי המקובל גם הוא על-ידי שלמה: "ומוצא אני מר ממנות את-האשה אשר-היא מצודים וחרמים לבה אסורים ידה" (קהלת ז, כו). למעשה אין סתירה בתוכן: הפסוק שבקהלת מסביר את הדברים ואומר, שאשה היא מר ממנות רק אם לבה ורגשותיה אסורים [כבולים] בידיה, כלומר: יש שאשה היא חיובית (במשלי) ויש שהיא שלילית (קהלת). אך אפשר לתת הסבר בלשני בדרך קומית: אם הגבר מצא (פועל בזמן עבר) אשה והוא מסתפק בה, הרי אשתו תהא טובה, כי לא תחשוד בו שהוא בוגד בה, וחיייו יהיו חיי אושר; אבל אם הוא מוצא (פועל בזמן הווה), מסתכל בכל פעם באשה אחרת, נעדר מן הבית לעתים קרובות ומחפש עוד, הרי אשתו תרגיש ותעשה לו את החיים "מר ממנות"... שכן הזיווג הוא מן השמים, ולא פרי חיפוש או בחירה של האדם, כפי שנראה להלן.

(ב) הפסוק הבא בא בהקשר שנושאו הוא ענייני משפחה: "בית והון נחלת אבות ומה' אשה-משפלת" (משלי יט, יד). פסוק זה מצוין ניגוד: אדם עשוי לקבל בירושה בית והון שהם נחלת אבות, בניגוד לאשה משכלת, שרק בורא עולם יכול לתת לאדם, כי לעתים נדמה לו לאדם שהאשה שלפניו היא המתאימה ביותר. אם כן כיצד יידע אדם אילו הן התכונות של אשה משכלת? בא שלמה המלך ומפרט תכונות אלה בהמנון לכבודה של אשה כזאת. המנון זה הוא מעין סיכום של הגיגיו ונסיונו עם נשים, ככתוב: "זיהי-לו נשים, שָׁרוֹת שבע מאות ופילגשים שלש מאות", המצוי בסוף ספר משלי.

(ג) הוא פותח ב"אשת חיל מי ימצא ורחק מפנינים מכרה", והולך ומונה את תכונותיה ומעשיה בתחום הריאלי של החיים בבית, ומסיים בתכונה המהווה שיא להמנון: "שקר החן והבל היפי אשה יראת ה' היא תתהלל". פסוק זה מבליט את הניגוד בין תכונותיה הפיסיות החיצוניות שהן דבר שקר מטעה ומתעה, ובין התכונה הנפשית-הרוחנית - יראת ה', שהיא המפתח לחיים מוצלחים.

בסיכומם של דברים אלה ניתן לקבוע, שהדגש בתרבות היהודית לפי המקרא לכל רבדיו הוא על האופי ועל המעשים של האִשָּׁה כשם שהוא על האיש – ללא הבדל וללא אפליה כלשהי. לא מינו של האדם הוא הבסיס אלא האופי, שהוא הקובע את מעשיו, ולהפך: הדיבור או המעשים הגלויים, המשקפים את האופי של האדם, הם הם הדגש במקרא. נראה לנו, שזו הייתה נקודת הראות גם בתרבות תימן, שהושפעה רבות מן המקרא לכל רבדיו.

3.0 דמות האִשָּׁה בתרבות תימן

למושג "תרבות" יש משמעויות רבות, וראוי אפוא להגדירו לצורך הדיון שלנו. אם תרצה להגדירו נכונה, כְּלָךְ לְךָ אל שורשו, והוא דב"י/ת, שמשמעו 'גדל בכמות/באיכות'. משמע זה הוא יסודי, וממנו התפתחו כל המשמעיים האחרים, כגון: 'כלל ההישגים הקנייניים/הרוחניים' של האדם ('א' אבניאון [עורך], מילון ספיר, תל-אביב 1997, עמ' 1113); מכאן – 'תרבות הדיור'; 'תרבות הדיבור' ("דרך ארץ" בלשון חכמים); 'תרבות הגוף'; 'תרבות הלבוש'; 'הליכות נאות'; 'אילוף' (רק בלשון חז"ל, ראה י' גלוסקא, השפעת הארמית על לשון המשנה, רמת-גן תשמ"ח, עמ' 1272–1273); 'יצירה רוחנית', ועוד. בדיוננו כאן, הכוונה במושג "תרבות" היא ליצירה הרוחנית והאומנותית היהודית בתימן לתחומיה כפי שהיא משתקפת בספרות שנכתבה על-ידי יהודי תימן. עם זאת עלינו להדגיש, שלא נוכל לפרט מקוצר המצע ונביא להלן רק ציוני דרך.

3.1 דמות האִשָּׁה בספרות יהודי תימן

אמת היא, כי האִשָּׁה היהודיה בתימן לא השפיעה בפועל על המסגרת הקהילתית של יהודי תימן בכל אתר ואתר, אבל בחברה הנשית היו נשים מנהיגות שארגנו פעולות צדקה וחסד לנצרכים; בעיתות שמחה של ברית, נישואין, או להבדיל בעיתות אִבל, נשים הם שארגנו בישול או הכנה של מצרכי האוכל שהובא לבית השמחה או האבל. מכל מקום היה להן כושר פוטנציאלי, שבתימן אולי לא בא לידי ביטוי מלא, אך עם העלייה לארץ-ישראל, צמחו גם בין עולי תימן נשים מנהיגות, ודי לציין אחדות מהן: חברת הכנסת רחל צברי; מרים בת אברהם (ש' טבעוני, "עשויות ללא חת", נתניה [ללא שנת הוצאה], עמ' 59 ואילך); סעידה מדהלה בת דוד חיים לבית אלקורץ, שהייתה חברת הוועד הפועל של הארגון הצבאי הלאומי, ובביתה ייצרו ואצרו כלי נשק בעבור הארגון (ע' חזי [עורך], מתולדות שעריים, רחובות תש"ן, עמ' 138); הרבנית ברכה קאפח תבדלח"ט, אשת מו"ר הרב יוסף קאפח זצ"ל.

3.1.1 דמות האֵשָׁה והדימוי הנשי בספרות המשחזרת

לצורך הדיון, נגדיר "ספרות משחזרת" כספרות שנתתברה על-ידי יהודים תימנים, המשחזרת את חיי הקהילות בתימן בתקופת חייו של המחבר שם. בספרות זו יש יידע היסטורי שלא תמיד הוא מבוסס על מקורות ותעודות, ונראה לנו שקשה להסתמך עליו. ספרות זו היא סובייקטיבית במידה מסוימת, הכול לפי הכותב ויכולתו. דווקא משום כך, ראוי לפתוח בדבריו האובייקטיביים של הרב יוסף קאפח, תלמיד חכמים מובהק שהאמת הייתה נר לרגליו, וכך הוא כותב:

"היחס אל האֵשָׁה הוא יחס של כבוד. כאם וכעקרת-בית, גם האֵשָׁה מתיחסת אל אֵישָׁה יחס של כבוד כאבי המשפחה ומפרנסה. המושג נישואין בתימן הנו מושג של בנין בית, משפחה, על יסוד של קדושה וטהרה ועל יסוד של שותפות בחיים; אין הבעל רודן ומפקד בבית, גם לא שפל המחכה לליטופה ולחנינתה של אשתו; שני בני הזוג מרגישים את עצמם כשותפים, שעל כל אחד מהם מוטלת חובה למלא את חלקו הטבעי בשותפות. מעולם לא נשמע שהגבר ירים יד על אשתו; שכן "לחיים ניתנה ולא לצער" כלשון רבותינו; ואם קרה אי-פעם מקרה כזה - הרי החברה רואה בדבר חרפה; האֵשָׁה נחשבת למחוסרת מגן, בעלה הוא "מגנה וצלה", ואם הופך להיות לה לאויב זהו שיא השפלות והנוון [...] (הרב י' קאפח, "הליכות תימן", ירושלים תשכ"א, עמ' 182).

תיאור זה של היחסים ההדדיים בין הבעל והאֵשָׁה מעלה בתודעת הקורא מספר פסוקים מספר "משלי" על אשת החיל: מצד אחד - הוא כמנהיג קהילה, "נודע בשערים בעלה בשבתו עם-זקני-ארץ" (שם, לא, כג); מצד שני - היא כאם וכעקרת-בית, "פיה פתחה בחכמה ותורת חסד על לשונה, צופיה הליכות ביתה (שם, שם, לא, כו-כז), ולכן "בטח בה לב בעלה" (שם, שם, יא), והתוצאות הן: "קמו בניה ויאשרוה, בעלה ויהללה" (שם, שם, כח). משמעות הדבר היא שהאֵשָׁה היהודיה בתימן הייתה מעין מנהיגה בהליכות הבית במסגרת תרבותית מיוחדת, כפי שתיאר זאת הרב קאפח: "יש להן [לנשים] תרבות אישית נשיית טבעית גבוהה למדי. גם דביקותן הדתית היתה עמוקה מאד. בזכות אותה דביקות באמונה הדתית, ובזכות מסגרת החיים, שהיתה מלאה ושלמה - זכו למוסריות גבוהה ביותר" (שם, עמ' 183).

מוסריות גבוהה זו משתקפת בנשים היהודיות בכל אזורי תימן, ויש שהקריבו נפשן על מזבחה, כדרך שמעה הצדקת, בת מארי סאלם אלשבזי. לפי הסיפור, המושל הנכרי באזור שרעב חשק בה, אך היא מתה בפתח חצרו על קידוש השם (ס' חוזה, תולדות הרב שלום שבזי זצ"ל, ירושלים תשל"ג, עמ' ה-ו).

3.1.2 מעמד האשה בתחום ההלכה

דרך התנהלותם של חכמי ההלכה בתימן מעידה, שהם ראו באשה כאחד העמודים של המשפחה היהודית, דבר הניכר ביחוד בתחום הביגמיה והגירושין. הרב קאפח קובע, כי "הנישואים עם שתי נשים היו נדירים מאוד בצנעא ובערים הגדולות, ורק כששהה הרבה שנים עם אשתו ולא ילדה לו בן נושא הוא אשה שניה. אבל סתם אדם אינו נושא שתי נשים, אעפ"י שלפי הדין מותר לו, לפי שדבר זה גורם לחורבן חיי המשפחה ולא לחנם נקראה אשה שניה בשם "צרה" (הנ"ל, "הליכות תימן", שם עמ' 74). כותב טורים אלה יכול לאשר את הדברים מעובדא דהווה באחד מראשי בית-אב במשפחתו שמוצאה מצפון תימן, שנשא אשה שנייה רק לאחר ששהה עשר שנים עם אשתו הראשונה ולא ילדה לו בנים. כך גם באיזור הדרום, ביחס לגירושין: "על המבקש לתת גט פיטורין לאשתו לכתת את רגליו בלך ושוב. לא על נקלה נאותו הדיינים בעדן לכתוב גיטין. בדרך כלל נוהגים הם לנזוף במבקש: 'בנות ישראל אינן הפקר'. רגילים הם להטיף דברי מוסר, נוהגים הם לדחות ולדחות עד שיתפייסו בני הזוג או עד שיתקאש המבקש ויסתגל לחיים שנקצבו ושנועדו לו" (מהלל העדני, כך שלישי [בעריכת י' טובין], תל-אביב תשנ"א, עמ' 221).

ראוי לסיים את הדברים במספר משלים על נשים, שכן המשל עשוי להביע סיטואציה שלמה בקיצור נמרץ, כגון: "מא מע אלאנסאן ראחה / אלא בגלוסה מע אולאדה ומרתה = אין לאדם מנוחה / אלא בשבתו עם ילדיו ואשתו". משל זה מלמד על ההערכה הרבה לחיים טובים עם האשה והילדים, ומעלה אסוציאציה מקראית: "אשתך כגפן פריה בירכתי ביתך בניך כשתלי זיתים סביב לשלחנך" (תהלים קכת, ג). צירוף הלשון "בירכתי ביתך" מעיד על צניעות, דבר שהמשל דלהלן משבח: "סתור אלמרה - אחתגאב חסנהא = צניעות האשה - הסתרת יופיה" (ראה מ' יצהרי, אוצר המשלים והפתגמים התימניים, נתניה תשנ"ג, חלק א, עמ' 158-159). ראוי לסיים סעיף זה במשל נוסף, המלמד על היחס השלילי לביגמיסט: "יא זוג אלת'נתין חקרך באלידין - הוי בעל השתים יבוזך בשתי הידים" (הרב קאפח, לעיל שם, עמ' 74).

4.0 הגורמים לדעה הקדומה על קיפוח האשה

הבסיס לכל הדעות הקדומות היא הכללה פרימיטיבית, או אי-הבנה. הכללה פרימיטיבית היא קביעת מסקנה כוללת לפי עקרון מסוים, שאיננה מבוססת על כל הנתונים של הנושא, בניגוד להכללה אמיתית, שהיא "פעולה [שכלית] החותרת לצירוף ואינטגרציה של חלקים [...] לאורו של עיקרון מסוים" (ר' כהן-רז, על סף ההתבגרות, תל-אביב 1967, עמ' 56). דרך משל: חתול שחור חוצה את

הדרך בפני האדם המהלך, ובאותו יום הוא לא הצליח להגשים את מטרותיו. הוא מחליט או מאמין, שחתול שחור הוא גורם מזיק. זוהי אמונה תפלה, המקבילה במשמעותה גם לדעה קדומה בכך ששתי התופעות אינן מבוססות על כל הנתונים או על שכיחות גבוהה של אירועים או נתונים. ההבדל ביניהן הוא שאמונה תפלה שייכת בעיקר לתחום היחיד, בעוד שדעה קדומה שייכת בעיקר לתחום החברה.

אי-הבנת הכתוב במקורות היהדות הוא גורם נכבד ביצירת דעות קדומות. חז"ל הבינו את הכתוב לעומקו, אך גם הבינו שיש מקורות שההדיוט עשוי לפרשם שלא כהלכה, והקדימו תרופה למכה. מי שלא שנה כהלכה אינו יודע את ההסבר, כסבור הוא שהוא רשאי ומוסמך לפרש בעצמו. דרך משל: בפרשת אח הממאן ליבם את אשת אחיו המת נאמר במסגרת מעשי היבמה "וירקה בפניו" (דברים כה, ט). אלה שלא שנו ואינם יודעים את פירוש חז"ל בנושא זה: "על גבי קרקע", פירוש המתחייב מן הכתוב "בפניו" – טוענים טענת עלבון לגבר ואומרים שלא ייתכן שאשה תירק על פניו, ומכלילים הכללה פרימיטיבית ואומרים, שהתורה אינה מתאימה לדורנו המודרני.

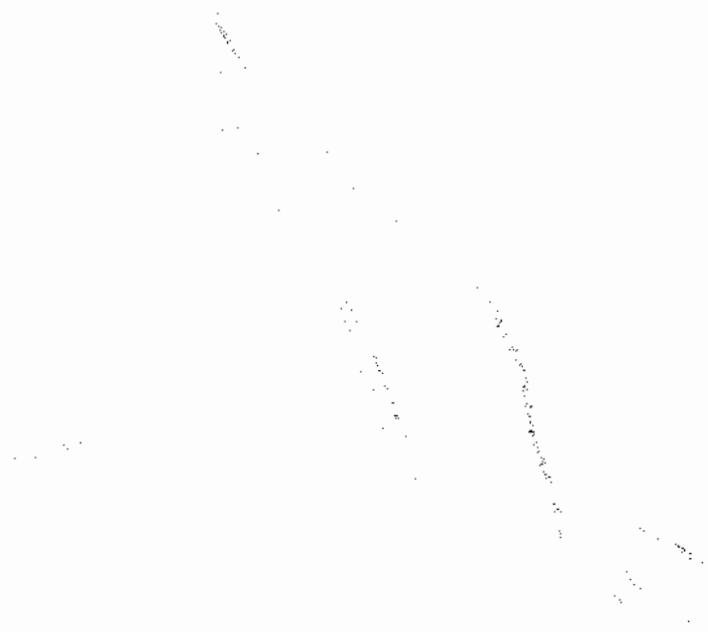
דוגמה נוספת היא הטעות בהבנת האמרה "נשים דעתן קלה עליהן" (בבלי שבת דף ל"ג, עמ' ב). אמרה זו מתקבלת אצל ה"מוננים": א. כאמת כללית, ב. כנכונה לגבי כל הנשים. יש כאן שלוש מכשלות קשורות זו בזו: אי-הבנת הסיטואציה שלגביה נאמר הדבר; הכללה פרימיטיבית, ופירוש מוטעה של האמרה. הסיטואציה הייתה של גזירות השלטון הרומי על היהודים. חלק מחכמי ישראל היו בעד מרד ברומאים, ומהם היו רבי שמעון בר-יוחאי ובנו אלעזר. כשגברה הגזירה התחבאו בבית-מדרש, ואשתו הייתה מביאה להם אוכל. כשגברה הגזירה, אמר רשב"י לבנו, כי אפשר שילחצו הרומאים על אשתו לגלות את מחבואם, והיא תגלה להם, כיוון "שנשים דעתן קלה עליהן", כלומר 'החלטתן עשויה להשתנות', משום שכח סבלן לעינויים הוא קטן. ממקרה פרטי זה הסיקו מסקנה כללית, ופירשו את האמרה כאילו "נשים הן טיפשות". איך ייתכן לפרש דברי חז"ל כך, בעוד שהם קבעו, כי "בשכר נשים צדקניות שבאותו הדור נגאלו ישראל ממצרים" (סוטה דף יא, ע"ב), ומכאן: הנשים הצדקניות הן הן הגורם ליציאה מעבדות לחרות.

5.0 סיכום

הדין מלמד: 1. יהודי תימן המשיכו את התרבות המקראית ביחסם לאֵשֶׁה: מצד אחד ראו אותה כשותף מלא במסגרת המשפחתית, ובתור שכזאת היא קיבלה את הכבוד הראוי לה, אך מצד שני לא נתאפשר לה מפאת תנאי החיים והתרבות המוסלמית שבארץ זו לתפוס מקום בתחום המנהיגות בחברה היהודית, כדוגמת הנשים היהודיות בתקופת המקרא. אין לשכוח, שהאֵשֶׁה היהודיה בתימן הייתה גם יוצרת בהרבה תחומים, כמו תפירה ואריגה, שירה (בערבית היהודית התימנית) וזמרה, וכן גם תרמו ליסודות העבריים בערבית התימנית (ראה ' קארה, היסודות העבריים והארמיים בלשון הנשים בתימן - בחינה לשונית, בתוך: מחקרים בלשוניות היהודים תרגומי המקרא ולהגים מדוברים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 113-150), תחומים הטעונים מחקר מְשֻׁלִים; 2. הרבנים שמרו על כבוד האֵשֶׁה ומעמדה בשבתם על מְדִין. גם יודעי התורה, פרט לעמי-הארץ, חָלְקוּ כבוד לנשותיהם. יש אַזְוֵרִים בתימן שיהודים לא קראו לנשותיהן בשמן, אלא בכינוי "יא הָה", יש אומרים משום שהצורה השמנית אֵשֶׁה מסתיימת באות ה', והנשים לא קראו לבעליהן בשםם אלא "יא הִי", יש אומרים משום שהצורה השמנית איש כוללת ' באמצעותה. הרבנים בכל אתר ואתר ראו צורך הלכתי בשמירה על שלמות המשפחה, ובהתאם לכך נקטו כל אשר היה בידם לעשות שלום בין איש לאשתו. אין ספק, כי עמדו לנגד עיניהם דברי הנביא מלאכי, המצויים בהפטרות פרשת "תולדות": "ובאשת נעורך אל-יבגד [...] כי שנא שלח אמר ה' א-להי ישראל (מלאכי ב, טו-טז). פסוקים אלה יוצאים נגד בגידה באֵשֶׁה ונגד גירושין, נושאים שנדונו לעיל. נוהג זה הוא חלק משמירת דרכי החיים המשפחתיים לפי המקרא; 3. הדעה שהיהדות היא כביכול נגד האֵשֶׁה או "מקפחת" אותה מבוססת על חוסר הבנה של דברי המקרא הכתובים ברובד לשוני עברי עתיק, או על הכללות פרימיטיביות הנובעות מתוסר יָדַע. לכן הדגישו חכמינו כל כך את לימוד התורה וידיעתה, שאם אין דעת המחדדת את השכל, הבדלה בין דברים שונים מְנִין?

כל המעביר על מידותיו...

יוסף יחיא

כל המעביר על מידותיו...

אחת מסגולותיה הנעלות של יונה דחוח-הלוי ע"ה הייתה הענווה, שעליה אמר שלמה המלך "עקב ענווה יראת ה'" (משלי כב, ד). ויונה היא הדמות, שעליה בוודאי ניתן לומר – "אשה יראת ה' היא תתהלל" (משלי לא, ל).

הענווה באה לידי ביטוי, בין היתר, **בהעברה על המידות**. חכמינו הפליגו בַּשְּׁבָחוֹ של האדם, **המעביר על מידותיו**, ושכרו לאין ערוך, מה שלא מצינו במקום אחר.

ארבע פעמים מובאים דברי רבא בתלמוד: "**כל המעביר על מידותיו, מעבירין לו על כל פשעיו**" (ר"ה יז ע"א, יומא כב ע"א, פז ע"ב, מגילה כח ע"א). רש"י מבאר את דברי רבא כך: "אינו מדקדק למדוד מידה למצערין אותו, ומניח מידותיו והולך לו (אינו נוקם ואינו משיב מידה כנגד מידה), לכן אין מידת הדין מדקדקת אחריו, אלא מנחתן והולכת".

רבי אליהו די-וידאש, תלמידו של הרמ"ק, מונה בספרו "ראשית חכמה", בשער הענווה את מעלותיו ושכרו של המעביר על מידותיו.

מאריך ימים בעולם הזה.

מעבירין לו על כל פשעיו.

ניצול ממיתה משונה.

קורעים לו גזר דינו ומוסיפים לו חיים.

הקב"ה אוהבו, שנעשה מרכבה לחסד הנקרא – אהבה.

תפילתו נשמעת.

העולם מתקיים על ידו.

יזכה לתורה.

יתגלה לו אליהו.

השכינה שורה עליו.

יסודם של דברי רבא הם בפרשת קדושים: "לא תקום ולא תטור את בני עמך" (ויקרא יט, יח). רש"י על אתר מביא את דברי התלמוד ביומא כג, ע"א, "איזוהי נקימה... אמר לו השאילני מגלך, אמר לו: לאו. למחר אמר לו: השאילני קרדומך,

אמר לו: איני משאילך, כדרך שלא השאלתני - זוהי נקימה.

טעמו של ספר החינוך

בעל ספר החינוך נותן טעם למצווה "לא תיקום" (מצווה רמ"א): "ומנהג רוב בני העולם הוא, שלא יסורו מלחפש אחרי, מי שהרע להם, שעד שיגמלוהו כמעשהו הרע או יכאיבוהו כמו שהכאיבם... **משרשי המצווה**: שידע האדם ויתן אל לבו, כי כל אשר יקרהו מטוב עד רע הוא סיבה, **שתבוא עליו מאת השם יתברך**, ומיד האדם, מיד איש אחיו, לא יהיה דבר בלתי רצון השם ברוך הוא, על כן, כשיצעררה או יכאיבהו אדם, ידע **בנפשו כי עוונותיו גרמו, והשם יתברך גזר עליו בכך**. ולא ישית מחשבותיו לנקום ממנו, כי הוא אינו סיבת רעתו, כי **העוון הוא המסבב**. כמו שאמר דוד המלך, עליו השלום, "הניחו לו ויקלל כי אמר לו ה'" (שמ"ב טז יא) תלה העניין בחטאו, ולא בשמעיו בן גרא. - מדוד המלך למדנו, שאל לו לאדם לנקום את מי שהרע לו, כי הוא שליח ה' להרע למי שחטא.

דעת הרמב"ם

הרמב"ם נדרש לסוגייתנו פעמים אחדות "ביד החזקה". בהלכות דעות (פ"ז ה"ז ת) פוסק 'הנשר הגדול': הנוקם מחברו עובר בלא תעשה, שנאמר 'לא תקום', ואע"פ שאינו לוקה עליו, **דעה דעה היא עד מאד**. אלא ראוי לו לאדם להיות מעביר על מדותיו... ואינן כדאי לנקום עליהם.. זוהי הדעה הנכונה, שאפשר שיתקיים בה **ישוב הארץ ומשאם ומתנם של בני האדם זה עם זה**.

בהלכות תשובה (פ"ז, ה"ח) כותב הרמב"ם: בעלי תשובה דרכם להיות שפלים וענווים ביותר. אם חרפו אותם הכסילים במעשיהם הראשונים ואמרו להם: אמש היית עושה כך וכך, ואמש היית אומר כך וכך, אל ירגישו להם, אלא שומעים ושמהים ויודעים שזו זכות להם, שכל זמן שהם בושים ממעשיהם שעברו ונכלמים מהם, זכותם מרובה ומעלתם מתגדלת...".

הרמב"ם רואה את גולת הכותרת במעשיו של בעל תשובה בכך, שהוא מעביר על מידותיו ואינו משיב למלעיגים לו.

בהלכות תלמוד תורה (פ"ז, ה"ג) מייעץ הרמב"ם: **תלמיד חכם ראוי שיהא מעביר על מידותיו וסולח למעליבים אותו**, ודווקא כשהיה הדבר בצנעא, אבל אם העליבוהו בפרהסיא, ראוי שיהא נוקם ונוטר כנחש מפני כבוד התורה".

לא בכדי אומרת הגמרא (יומא כב, ע"ב) "אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן הוצדק: "כל תלמיד חכם שאינו נוקם ונוטר **כנחש**, אינו תלמיד חכם". הייתכן?! וכך יובנו דבריו, כשם שהנחש אינו נהנה מהנשיכה, כך תלמיד חכם שנוקם צריך לעשות זאת בלא הרגשה של הנאה עצמית אלא משום כבוד תורה.

נמצאנו למדים, כי האדם זקוק לכוחות נפש רבים כדי להעביר על מידותיו ולא בכדי אומר בן זומא: איזהו גיבור הכובש את יצרו, שנאמר: 'טוב ארך אפיים מגיבור, ומושל ברוחו מלוכד עיר' (אבות ד' א') - זוהי בעצם משימה כבדה, אך אפשרית לכל ימי חלדו של האדם, הוא אשר אומר הרמח"ל, שהאדם נולד חסר ועליו להשלים את עצמו בתיקון מידותיו. - ("דרך ה'", פרק שני - תכלית הבריאה).

"ייחודה של ההעברה על המידות"

שאלת השאלות שצריכה להישאל היא: מפני מה גדולה כל כך מעלתו של המעביר על מידותיו, מה שלא מצינו כך במקום אחר?

לשאלה זו תיתכנה תשובות אחדות:

כל מי שאינו מעביר על מידותיו. רוצה שתהא ידו על העליונה. וזוהי למעשה עליונות - גאוה. - וכך כותב הרמב"ן באגרתו - "המתגאה בלבו על הבריות, מורד הוא במלכות שמיים, כי מתפאר הוא בלבוש מלכות שמיים, שנאמר: "ה' מלך גאות לבש".

מעניין שבשפה העברית יש מטבעות לשון רבות לגאוה (אולי כדי להורות לנו עד כמה מגונה היא הגאוה): גסות רוח, גבהות לב, עיניים רמות, הרמת-אף, יוהרה, עליונות, אף גבוה, גאוה, התרברבות, התנשאות, שחצנות, חוצפה ועוד.

כל מי שאינו מעביר על מידותיו אינו יכול לקבל עליו עול מלכות שמיים. ומהי עול מלכות שמיים? הווי אומר זו כניעה ושבירת הגאוה.

הגאוותן דוחק רגלי השכינה. וכך אומר רב חסדא ויש אומרים מר עוקבא: "כל אדם שיש בו גסות הרוח, אמר הקב"ה: אין אני והוא יכולים לדור בעולם. שנאמר: "מלשני בסתר רעהו אותו אצמית, גבה עיניים ורחב לבב אותו לא אוכל" (תהלים ק"א, ה') אל תקרי "אותו" אלא איתו לא אוכל (סוטה ה', ע"א).

מי שאינו מעביר על מידותיו הוא שנוא ומתועב בעיני הקב"ה, שנאמר: "שש הנה שנה ה' ושבע תועבות נפשו: עיניים רמות..(משלי ו' ט"ז י"ז).

מי שמעביר על מידותיו משבית ריב ומעביר המשטמות מלב בני אדם, ובהיות שלום בין אנשים - יעשה ה' יתברך שלום להם (ספר החינוך - מצווה רמ"א) וכלשון הרמב"ם לעיל "זוהי הדעה הנכונה, שאפשר שיתקיים בה "יישוב הארץ ומשאם ומתנם של בני האדם זה עם זה".

מי שמעביר על מידותיו, מורה שהשכינה, שורה עליו, שהרי בזכותו יש שלום בין הבריות ו"שלום" הוא אחד משמותיו של הקב"ה - שנאמר: "ויקרא לו - ה' שלום" (שופטים ו, כד).

גדולי ישראל מעבירים על מידותיהם

מקורות היהדות השונים זרועים דוגמאות רבות הממחישות כיצד גדולי ישראל לאורך הדורות מעבירים על מידותיהם. הדברים יובאו כאן בהתאם לדבריו של רבי אליהו די-וידאש בספרו "ראשית חכמה" – הנ"ל.

א. כל המעביר על מידותיו מאריך ימים בעולם הזה.

"שאל רבי עקיבא את רבי נחוניא הגדול (בן הקנה) במה הארכת ימים? ... אמר לו מימי לא קיבלתי מתנות, ולא עמדתי על מידותי וזוטרן בממוני הייתי. (מגילה כח, ע"א) ורש"י מבאר: לא עמדתי על מידותי – לשלם גמול רע למי שציערני.

ב. כל המעביר על מידותיו מעבירין לו על כל פשעיו.

על הפסוק: נושא עוון ועובר על פשע" (מיכה ז, יח) דורשת הגמרא: למי הקב"ה נושא עוון והיא עונה: למי שעובר על פשע, שעשו כלפיו. בעקבות דבריה אלה מביאה הגמרא את המעשה הבא – מעשה ברב הונא בנו של רבי יהושע בן לוי שחלה, נכנס רב פפא לבקרו ולשאול לשלומו, ראהו שהוא נוטה למות. אמר רב פפא למטפלים בו להכין לו צידה לדרך דהיינו, תכריכין. לבסוף נרפא רב הונא, והיה רב פפא מתבייש לראותו, שכאילו גזר את דינו של חברו למיתה. שאלו ידידיו של רב הונא, מה ראית, כשהיית במצב של גסיסה? אמר להם: נכון, היה עלי להסתלק מן העולם, ואמר הקב"ה לבית הדין של מעלה: הואיל ורב הונא לא עומד על דבריו ומעביר על מידותיו, אל תדקדקו בדינו, שנאמר: "נושא עוון ועובר על פשע". (מיכה ז' יח).

ג. כל המעביר על מידותיו ניצול ממיתה משונה.

הזוהר הקדוש בפרשת מקץ מביא את המעשה הבא: רבי אבא היה יושב בפתח שער העיר לוד. ראה אדם אחד, שישב על בליטה, שבלטה מצד ההר. כיוון שהיה עייף מן הדרך ישן שם. ראה רבי אבא נחש, שזחל לעברו של האדם יצא לפתע שרץ והרג את הנחש. כשהקיץ ההלך ראה את הנחש המת לפניו. כיוון שקם ללכת הדרדרה הבליטה, שישב עליה אל העמק שמתחתיה והאדם ניצל. אילו היה ממשיך לשבת עליה, היה מדרדר אותה לתהום ונהרג. שאל אותו רבי אבא: "מה מעשיך, שהקב"ה הקדה לך שני נסים אלו? אמר לו: כל ימי לא עשה לי אדם רע, שלא נתרציתי עמו ומחלתי לו, ועוד אם לא יכולתי להתרצות עמו, לא עליתי על מיטתי לפני שמחלתי לו ולכל מי שציער אותי ולא נטרתי להם שנאה כל היום על אותו רע, שעשה לי. ולא צר לי בזה, אלא שמאותו יום והלאה השתדלתי לעשות להם רק טובה.

בכה רבי אבא ואמר: "גדולים מעשיו של זה מיוסף, כי ביוסף העושי-רעה היו אחיו, בודאי שהיה לו לרחם עליהם מחמת האחוזה, אבל מה שעשה זה עם כל בני

האדם הוא גדול מיוסף, ראוי הוא, שהקב"ה יקרה לו נס על נס.

מעשה נוסף מובא במסכת יבמות קכ"א ע"א. "אמר רבן גמליאל פעם אחת הייתי מהלך בספינה וראיתי ספינה אחת שנשברה, והייתי מצטער על תלמיד חכם שבה. ומנו (ומיהו?) רבי עקיבא. וכשעליתי ליבשה, בא וישב ודן לפני בהלכה. אמרתי לו: בני, מי המלך? אמר לו דף (קרש) של ספינה נזדמן לי וכל גל וגל, שבא עלי. נענעתי לו בראשי. מכאן אמרו חכמים: "אם יבואו רשעים על אדם, ינענע להם בראשו".

על דברי חכמים בעקבות מעשה זה אומר פרוש "עץ יוסף" ב"עין יעקב": העצה היא לבל ילחם נגדם לבלתי יתמרמורו בחזקה כנגדו, כי אם יסבול וישא עד יעבר זעמם".

רבי עקיבא היה מעביר על מידותיו כשפגעו בו רשעים, ומשום כך ניצל מטביעה בים, והרי עוצמתו ומעמדו של רבי עקיבא ידועים. עם כל זאת העביר על מידותיו והביע כניעה, ומשום כך נכנע הקב"ה להצילו בים מטביעה.

דוגמא מקראית לענייננו מצאנו בפרשת וירא. בעת הפיכת סדום ועמורה. "ויהי בשחת א-ל-ה-י-ם את ערי הככר, ויזכר א-ל-ה-י-ם את אברהם, וישלח את לוט מתוך ההפכה..." (בראשית יט, כט).

שואל רש"י במקום: "מהו זכירתו של אברהם על לוט?" דהיינו, מדוע מזכר אברהם בהקשר זה? ומשיב רש"י: נזכר (כביכול הקב"ה) שהיה לוט ידע, ששרה אשתו של אברהם, ושמע שאמר אברהם במצרים על שרה 'אחותי היא', ולא גילה הדבר, שהיה חס עליו, לפיכך חס הקב"ה עליו.

לוט שהיה ידוע במידותיו המושחתות, מסתמא היה ניתן דרור לשונו, שתק כששמע את אברהם אומר על שרה, שהיא אחותו, ובכך **העביר על מידותיו**, ואין הקב"ה מקפח שכר כל בריה, משום כך ניצל בזכות העברתו על מידותיו.

ד. כל המעביר על מידותיו קורעים לו גזר דינו ומוסיפים לו חיים.

על רב נחמן בר יצחק מסופר, שהיה לו תל-עפר בתוך כרמו. לאחר שחפר בו. למחרת בזמן החפירה קפץ אדם מתוך החפירה וישב על התל, והיה מתנדנד וקורא: "שמא הגיע זמן תחיית המתים". באו הפועלים והודיעו לרב נחמן.

בא רב נחמן ראהו ושאלו: 'מי אתה?' אמר לו: "מת אני, שמא הגיע זמן תחיית המתים"? שאל אותו: 'מה מעשיך בתל-עפר זה? אמר לו: הלא אמרתי לך, מת-אני. אמר לו: ומת אינו נרקב?! אמר לו: האם לא הכניסוך לבית הרב, ולא קראוך ספר משלי, ולא כך אמר שלמה "ורקב עצמות קנאה". (משלי יד ל)? ועוד, מימי לא עמדתי על מדותי, ולא תפשתי בלבי קנאת חברי, ולא סיפרתי לא בבית המדרש ולא בבית הכנסת ולא נתתי לבי ועיני אלא לדברי תורה... אמר לו רב נחמן. אבנה לך אוהל? אמר לו: אל תעשה לי, ואל תעמידני ממקום זה, שברשות יקברוני,

אלא השב את העפר, שהיה עלי, למקומו. והיה רב נחמן מתפחד ומתעצב כל היום כולו כאומר 'אוי לי שמא פגעתי לאותו המת'. ראה בחלום את המת, שהיה יושב בסוכת הדסים. מיד נתן שבח לפני הקב"ה ואמר: "אשרי אדם שומע לי לשקוד על דלתותי יום יום" (משלי ח לד) ישתבח שמו של ממ"ה הקב"ה, שאינו מקפח שכר כל בריה. ומה זה, שלא היה בידו אלא שכר שתיקה בלבד, ולא העמיד על מידותיו – כך שילם לו הקב"ה שכרו, המרגיל עצמו לתלמוד תורה, והמגדל בנוי לתלמוד תורה, והולך בעבודת ה', ובשפלות רוח עאכו"כ ששילם לו הקב"ה שכרו כפול ומכופל. (ראשית חכמה דף ריט ע"ב)

ה. כל המעביר על מידותיו הקב"ה אוהבו, שנעשה מרכבה לחסד הנקרא – אהבה

הגמרא בפסחים ק"ג ע"ב אומרת: "שלושה הקב"ה אוהבן: מי שאינו כועס, ומי שאינו משתכר ומי שאינו מעמיד על מידותיו. זאת ראינו בדוד המלך ע"ה – (שמ"ב טז) בשעה שקילל אותו שמעי בן גרא ועיפר אותו בעפר, ורצו עבדיו לקנאות לכבודו של דוד על כך, ולא הניח להם, וקיבל על עצמו את הדין באומרו "ה' אמר לו קלל" ואמרו רז"ל שבאותה שעה זכה דוד להיות הרביעי לרגלי המרכבה.

ו. כל המעביר על מידותיו תפילתו נשמעת

במסכת תענית כה, ע"ב מסופר על רבי אליעזר שירד לפני התיבה, והתפלל עשרים וארבע תפילות לירידת גשמים ולא נענה. ירד אחריו רבי עקיבא התפלל ואמר: "אבינו מלכנו, אין לנו מלך אלא אתה, אבינו מלכנו למענך רחם עלינו, וירדו גשמים. התחילו חכמים לרנן, שמא רבי עקיבא גדול מרבי אליעזר. יצאה בת קול ואמרה: לא מפני שזה גדול מזה, אלא זה (רבי עקיבא) מעביר על מידותיו וזה (רבי אליעזר) אינו מעביר על מידותיו.

פירש "העץ יוסף" ב"עין יעקב" – רבי עקיבא היה בן גרים ומידותיו היו נמשכים אחר מידות אבותיו, ובכל זאת הוא היה מעביר על מידותיו ועושה טוב, אבל רבי אליעזר נולד עם מידות טובות ולא היה צריך להעבירם ולשברם כמו רבי עקיבא, לכן זכה רבי עקיבא, שבזכות תפילתו הקב"ה מעביר על מידותיו ומרחם עליהם. ומוסיף המהרש"א שרבי אליעזר היה תלמידם של בית שמאי, שהיו קפדנים ופחות העבירו על מידותיהם.

נעמן נאסף מצרעתו בזכות מה?

במלכים ב', ה' מובא סיפורו של נעמן, שר צבא מלך ארם, שהיה גיבור חיל מצורע. נערה ישראלית שהייתה שבויה בביתו, הציעה שילך לנביא בישראל להתרפא. לאתר שקיבל אישור ממלך ארם, הוא יוצא לדרונו אל מלך ישראל, המפנה אותו אל הנביא – אלישע. הנביא שלח שליח ואומר לנעמן לרחוץ שבע פעמים בנהר הירדן. נעמן קצף ועזב את המקום, כי ציפה שהנביא יצא לקראתו: "הנה אמרתי יצא יצוא,

ועמד וקרא בשם ה' אלהיו, והניף, ידו אל המקום ואסף המצורע. הלוא טוב אמנה ופרפר, נהרות דמשק, מכל מימי ישראל, הלא ארחץ בהם וטהרתני". הייתה זו תגובה שחצנית מאד. לאחר הפצרותיהם של עבדיו, נאות "השחצן" לטבול בירדן שבע פעמים. והכתוב מעיד: "וישב בשרו נער קטן ויטהר". לאחר שטבל ונרפא הוא שב אל הנביא אלישע. הפעם יוצא הנביא להקביל את פניו ואז אמר נעמן: "הנה נא ידעתי כי אין א-ל-ה-י-ם בכל הארץ כי אם בישראל".

המעייין היטב בסיפורו של נעמן חייב לשאול את עצמו, מפני מה לא יצא הנביא להקביל את פניו של נעמן בתחילה, ואולם לאחר שטבל יצא להקביל פניו? אפשר שביקש הנביא לבחון אם נעמן ישובד את מידת הגאווה שבו, דהיינו, יעביר על מידותיו. משראה כי נעמן נכנע והסכים לטבול בירדן יצא לקראתו, כניעה זו של נעמן סייעה לו להירפא.

הנה כי כן ראינו כי האדם הוא ככלי חרס, ששבירתו היא טהרתו, בבחינת "לב נשבר ונצפה א-ל-ה-י-ם לא תבזה" (תהלים נא, יט).

העבר רצונך מפני רצון חברך

גולת הכותרת של העברה על המידות מצינו ברחל אמנו ע"ה, שהעבירה רצונה מפני רצון אחותה - לאה. המדרש-רבה מתאר בפתיחה למגילת איכה (סימן כד) כיצד אבותינו: אברהם, יצחק, יעקב ומשה מבקשים רחמים על עם ישראל ומזכירים את מעשיהם, כדי ללמד זכות עליהם, ואינם נענים.

מלאכי השרת מזכירים את הפצת האמונה ע"י אברהם אבינו. אברהם מזכיר את העקידה, יצחק מזכיר שנעקד מרצון, יעקב מזכיר את צערו מלבן, מעשו ואת צער גידול הבנים. משה מזכיר את מסירותו הרבה לעם ישראל וכולם לא נענו. עד שקפצה רחל אמנו לתוך דברי משה ואמרה: רבנו של עולם גלוי לפניך, שיעקב עבדך אהבני אהבה יתרה, ועבד בשבילי לאבא שבע שנים, וכשהשלימו אותן שבע שנים והגיע זמן נישואי לבעלי, יעץ אבי להחליפני לבעלי בשביל אחותי, והוקשה עלי הדבר עד מאד, כי נודעה לי העצה, והודעתי לבעלי ומסרתי לו סימן, שיכיר ביני ובין אחותי, כדי שלא יוכל אבי להחליפני.

ולאחר מכן ניחמתי בעצמי, וסבלתי את תאוותי - כבשתי את האהבה שבקרבי, והעברתי על מדותי, וויתרתי לאחותי שלא תצא לחרפה. לערב החליפו ונתנו את אחותי לבעלי ומסרתי לאחותי הסימנים, שמסרתי לבעלי, כדי שיהיה סבור שהיא רחל. ולא עוד, אלא שנכנסתי תחת המיטה, שהיה שוכב עם אחותי, והיה מדבר עמה והיא שותקת, ואני משיבתו על כל דבר ודבר, כדי שלא יכיר לקול אחותי. וגמלתי חסד עמה ולא קנאתי בה ולא הוצאתיה לחרפה.

ומה אני, שאני בשר ודם, עפר ואפר, לא קנאתי לצרה שלי (לאה) ולא הוצאתיה לבושה ולחרפה. ואתה מלך חי וקיים ורחמן, מפני מה קנאת לעבודת אלילים, שאין בה ממש, והגלית את בני, ונהרגו בחרב ועשו אויבים בם כרצונם?! מיד נתגלגלו רחמיו של הקב"ה ואמר: **בשבילך רחל אני מחזיר את ישראל למקומן!!!** הדא הוא דכתיב: "כה אמר ה' קול ברמה נשמע, נהי בכי תמרורים, רחל מבכה על בניה, מאנה להינחם על בניה, כי איננו" וכתוב: "כה אמר ה' מנעי קולך מבכי ועיניך מדמעה, כי יש שכר לפעולתך נאום ה' ושבו מארץ אויב, ויש תקווה לאחריתך נאום ה', ושבו בנים לגבולם" (ירמיה לא).

הנה למדנו, כי עם כל זכויותיהם העצומות של האבות, משה רבינו, הקב"ה עדיין אינו מתפייס. **העברת המידות של רחל**, ששברה את אנוכיותה לרסיסים וויתרה על אושרה בחיים למען אחותה, שלא תיעלב. דווקא זכות זו שוברת את מידת הדין של הגלות ומיד מתגלגלים רחמי ה' המבטיח "ושבו בנים לגבולם".

ז. כל המעביר על מידותיו העולם מתקיים על ידו

"אמר רבי אילעא: אין העולם מתקיים אלא בשביל מי, שבולם את עצמו בשעת מריבה, שנאמר "תולה ארץ על בלימה" (איוב כו, ז) רבי אבהו אמר: **מי שמשים עצמו כמי שאינו**, שנאמר: ומתחת זרועות עולם (דברים לג, כז). אמר רבי יצחק מאי דכתיב "האמנם אֵלם צדק תדברון, מישרים תשפטו בני אדם (תהלים נח, ב) מה אומנותו של אדם בעולם הזה ישים עצמו כאלם" (חולין פט ע"א). רש"י על אתר אומר: מי שנדרס תחת הכלי, הוא זרועות עולם.

ועוד מצינו במסכת יומא (כג, ע"א) במסכת שבת (פח ע"ב) "תניא, הנעלבין ואינם עולבים שומעים חרפתן ואינם משיבים, עושים מאהבה ושמחים ביסורין. עליהם הכתוב אומר "ואוהביו כצאת השמש בגבורתו". הרי"ף מאיר עינינו, למה דימה הכתוב את המעביר על מידותיו לשמש? כי השמש נעלבה מהירח שאמר, "אי אפשר לשני מלכים להשתמש בכתר אחד", והיה רוצה הירח, שיאיר תמיד וייגרע אור השמש, והקב"ה נתן מעלה ויתרון לשמש למשול ביום ובלילה, ויצא השמש בגבורתו להיותו נעלב, **כן ישיג מעלה ויתרון האדם הנעלב.**

סוד כוחם של בית הלל

"אמר רבי אבא בר שמואל: שלוש שנים נחלקו בית שמאי ובית הלל, הללו אומרים הלכה כמותנו והללו אומרים הלכה כמותנו. יצתה בת-קול ואמרה: אלו ואלו דברי א-ל-ה-י-ם תיים. מפני מה זכו בית הלל לקבוע הלכה כמותן? מפני שנחין ועלובים, (סבלנים) ושונים דבריהם ודברי בית-שמאי. ולא עוד, אלא שמקדימין דברי בית שמאי לדבריהן... ללמדך שכל המשפיל עצמו הקב"ה מגביהו, וכל המגביה עצמו הקב"ה משפילו" (עירובין יג, ב).

בית הלל היו נוחים כלפי חוץ ועלובים בפנימיות הלב, מבית ומחוץ ספוגים בענווה והעברה על מידותיהם. **אע"פ** שנחלקו בית שמאי ובית הלל, לא נמנעו בית שמאי מלישא נשים מבית הלל, לא בית הלל מבית שמאי, ללמדך שחיבה ורעות נוהגים זה בזה. לקיים מה שנאמר: "האמת והשלום אהבו".

אכן כך אומר הרמב"ם "זוהי הדעה הנכונה, שאפשר שיתקיים בה יישוב הארץ ומשאם ומתנם של בני אדם זה עם זה".

ה. כל המעביר על מידותיו יזכה לתורה.

"אין התורה מתקיימת אלא במי שמשים עצמו כמדבר" (מדרש אגדה, חוקת) וכן אמר רבי יוחנן: אין דברי תורה מתקיימים אלא במי, שמשים עצמו כמי שאינו, שנאמר: "והחכמה מאין תמצא" (סוטה כא, ע"ב) ועוד: "אין התורה מתקיימת אלא במי, שרוחו נמוכה עליו" (מסכת דרך ארץ זוטא - ח). או על דרך השלילה "אין התורה מתקיימת בגסי הרוח" (תנחומא - כי תבא גד).

ט. כל המעביר על מידותיו יתגלה לו אליהו.

"אמר אבא אליהו (הנביא) זכור לטוב: אין התורה מתפרשת אלא במי שאינו קפדן, אף אני איני נגלה אלא למי שאינו קפדן" (כלה רבתי, ה). אשרי מי שפגע בו ומי שישב עמו, שמובטח לו, שהוא בן העולם הבא.

י. כל המעביר על מידותיו השכינה שורה עליו

על הפסוק: "ומשה נגש אל הערפל, אשר שם האלהים" (שמות כ, יח) אומרת המכילתא: מי גרם לו? ענותנותו. שנאמר: "והאיש משה עניו מאד מכל אדם, אשר על פני האדמה" (במדבר יב, ג) מגיד שכל מי שהוא עניו, סופו להשרות שכינה עם האדם בארץ שנאמר "כה אמר ה' רם ונשא שוכן עד וקדוש שמו, מרום וקדוש אשכנ, ואת דכא ושפל רוח" (ישעיהו נז, טו) ועוד נאמר "ואל זה אביט אל עני וזכה רוח וחרד על דברי" (ישעיהו סו, ב).

כמדומני, שמשה רבנו ע"ה הוא סמל ומופת למי שהעביר על מידותיו. כמה טרחנים ובעלי ריב היו העם, ומשה לא יכעס: המתלוננים, המתאוננים, קרח, אלדד ומידד, דתן ואבירם, מרים ואהרן בעניין האשה הכושית, ומשה לא יקפיד. זוהי דמות אידיאלית של מנהיגות, שסובל כל אחד ואחד לפי דעתו.

וכתב רבי יצחק דמן עכו, ששמע מפי רבי מאיר תלמידו של רבי יוסף ג'קטיליא ע"ה: "כי האיש אשר ידבנו לבו לתקן מידותיו וליישר דרכיו ומעשיו ולרדוף אחר הענווה בתכלית השלמות, עליו להיות עלוב ולא יעלוב, שומע חרפתו ולא ישיב, ומיד תשרה עליו השכינה ולא יצטרך ללמוד מבשר ודם, כי רוח א' תלמדנו" (שער הענווה עמ' ככ).

ומוסיף היעב"ץ באבות ד': השומע חרפתו ושותק מורה על רוב אחיזתו בעולם העליון עם אלהיו, ומידה זו תימצא רק במי, שהשקה את רמ"ח אבריו ושס"ה גידיו מהתורה, אשר היא תצמיח בליבו את המידה העליונה הזאת והיא המביאה לידי רוח הקודש.

על האדם ללמוד מידה זו מהקב"ה "שזוהי גבורתו, שכובש את יצרו, שנותן ארך אפיים לרשעים" (יומא סט, ע"ב) וכל מי ששומע קללתו ושותק... **נעשה שותף להקב"ה**, שכן שומע שמחרפים לפניו אומות העולם ושותק (שוחר טוב - פו).

דעת התפץ החיים

מידת הוותרנות והעברה על המידות באה לאדם מצד קדושת נפשו ומאמונתו הטהורה והברורה בה' יתברך, שהוא משגיח על כל דרכיו דכתיב: "כי עיניו על דרכי איש וכל צעדיו יראה" (איוב לד, כא) והכל עושה ה' לטובתו. (שמירת הלשון שעד ב, ח).

וכן כתב ספר הסידים (באות נה) "וכל הנבזה בעיני אדם, שלא מחמת מעשים רעים, עתיד **שיתעלה**, שנאמר: "הנה ישכיל עבדי ירום ונישא וגבה מאד" (ישעיה נב, יג).

כיצד יגיע האדם למידה זו?

הרב אליהו דסלר בספרו "מכתב מאליהו" (חלק ד') מציע לאדם דרך לקנות את מידת ההעברה על המידות.

להתרגל להביט על חברנו באופן, שהוא מביט על עצמו. כל הכעס, כל השנאה, המריבות והקטטות באים, משום שכל אחד רואה את עצמו במבט שונה, וממאן לראות את עצמו בעיני חברו. למשל, עני המבקש מעשיר סיוע מרובה. העשיר רואה בזה חוצפה וכועס. העני נעלב, וחושב הרי השי"ת. נתן לו הרבה, למה לא יתן לי מה שאני צריך, ונפרדים זה מזה בקטטה ותלישות הדעת. לו היה כל אחד **משתדל רק להבין את דעתו של חברו**, אם גם לא להצדיק אותה, היו נמנעים רוב הסכסוכים בין אדם לחברו.

דבר זה אינו קשה כל כך, כי רק **שינוי מחשבה נדרש**, אבל היא עצה עמוקה לשיפור כל המידות. כי כמעט כל המידות שבין אדם לחברו עוברות דרך נקודה זו. ולא קשה להבין שחיים מאושרים ומוצלחים תלויים בריבוי אוהבים, וזה שימש גל תמיד להביט על חברו, כמו שחברו מביט על עצמו. הרי הכל אוהבין.

לא יהיו עסקיך עם שאר בני האדם מודרכים רק לפי השכל הקר, אלא התחשב תמיד בהלך רוחם, דהיינו במידותיהם.

כל אחד חושב, שהוא טוב ממך בדבר מסוים ומן הסתם הוא צודק בזה. הסכם

עמו ויאהבך. – זכור את דברי הרמב"ן באגרתו: – "אם תכס אתה יותר ממנו, זכור שהוא צדיק יותר ממך, כי הוא שוגג ואתה מזיד".

כל אחד ואחד מתעניין בדרכי עצמו יותר מאשר בך, ועל כן תראה לו את הנקודה בה ענייניך הם גם ענייניו.

אם רוצה אתה, שחברך יעשה דבר מה, דאג לכך, שיעשה זאת מתוך רצון, ושיהיה מאושר בעשותו חפצך.

היזהר מלהיכנס לויכוחים חריפים עם חברך, כי הם ירחיקוך מהם ויפרידו ביניכם.

אל תדבר כל כך הרבה על עצמך, דבר עם חברך על עצמו, והוא יהיה מעוניין לשמוע. לרוב בני האדם אין מלה אהובה יותר מאשר "אני", ואין דבר מפואר יותר מאשר שמו.

הקשב לדברי אחרים, התאמץ לזכור שמותיהם ופרטיהם ויאהבוך.

אל תבקר (מלשון ביקורת) את חברך באופן גלוי, כי רק יתעקש יותר.

בדברך עם חברך הווה מודה על האמת, כי למה ישנאך ובצדק.

זכור מה שאומרים חכמי הרופאים, כי יותר מאשר ראוי להבין את החולי, ראוי להבין את החולה. כי חלק גדול בכל חולי, ולפעמים כל החולי, בא מהלך רוחו של החולה, וכשתצליח לתקן את זה, במה שאתה מרבה אותו אהבה ואחוה תעבור המחלה.

המתנהג בדברים אלה יקל לו במשך הזמן להיות מעביר על מידותיו כי כבר הורגל להביט על כל דבר מנקודת ראותו של חברו.

סוף דבר

"ומצא חן ושכל טוב בעיני א' ואדם" אומר שלמה המלך ע"ה (משלי ב', ד'). ניתן לחלק את משימות חייו של האדם לשני מישורים עיקריים. המישור האחד בתחום שבין אדם למקום והאחר שבין אדם לחברו. במישור שבין אדם למקום מוטלת עליו משימה להתמודד עם יצרו כדי לעשות רצון יוצרו, ובמישור שבין אדם לחברו משימתו קשה שבעתים. – שכן חייב הוא לעמוד כל ימיו לתיקון מידותיו, כדי למצא חן בעיני חבריו. הנה כי כן ראינו כי המשימה הקשה מנשוא (אך האפשרית) של העברה על המידות, יש בה כדי למלא את שתי המשימות גם יחד.

נחתום דברינו בתפילה "זתן בלבנו בינה להבין, להשכיל, לשמוע, ללמוד, וללמד, לשמור ולעשות ולקיים את כל דברי תלמוד תורתך באהבה".

ולוואי שנזכה לכך!

קינה - יונה דחוח-הלוי ז"ל

יִוָּנְתָנוּ בְּטָרָם עֵת הַלָּכָה לְמָנוּחוֹת,	יִרְאֵת שָׁמַיִם אוֹתָנוּ עֲזָבָה לְאַנְחוֹת.
יְתוּגָה רַבָּה אֶפְפָּה אֶת כָּלְנוּ.	וְכָשְׁלוּ בְּרַכְיֵנוּ לְמִשְׁמַע אֲזַנֵּינוּ.
גַּר תַּמִּיד הָיִית, שֶׁהֵאִיר אֶת הַדְרֵךְ,	נְחוּשָׁה בְּאַמוּנָתְךָ וּבְצַדִּיקַת הַדְרֵךְ.
הוּ מָה רַב הַיְגוֹן, שְׁאִינוּ חָדַל.	הִתְלַל שֶׁהוֹתֵרְתָּ רַק הוֹלֵךְ וְגָדַל.
דְּעוּ נָא אַחֵי, כִּי גִזְרָה הִיא מִשְׁמַיִם,	דְּלִים אָנוּ וְאֵל נִשְׁאַל: "מָה יוֹם מִיּוֹמִים".
חֲבִיבָה הָיִית לְכָל אֶחָד מֵאַתָּנוּ.	חֲכַמַת לֵב, שֶׁסָּחַפְתָּ בְּאִישִׁיּוֹתְךָ אֶת כָּלְנוּ
וְאֵת בְּנֵי בֵיתְךָ הוֹתֵרְתָּ לְלֹא מִנַּחַם,	וְאֲבֵי יְתוּמִים הוּא יִשְׂאֵם וַיִּנַּחֵם
חָבַל, שְׁלֹא זָכִית לַחַיּוֹת עוֹד עִמָּנוּ.	חָשִׁים אָנוּ אֶת הַחֲלָל, שֶׁהוֹתֵרְתָּ בָּנוּ.
הוּ הוּ עַל חֶבֶר וְרַע, שֶׁמָּזְלוּ לֹא שָׁפַר,	הוּעֵם זָהְרוּ, עֵת אִשֶׁת חִיקוּ בְּלָה בַּעֲפָר.
לוּ הָיִית לְעֶזֶר וּלְמַשְׁעֵן כָּל יְמִיךָ.	לְעַד יִזְכְּרֶךָ, כִּי לְמִשְׁפַּחְתְּךָ הִקְדַּשְׁתָּ כָּל תַּיִיבָה.
וְתַעֲמְדִי לְגוֹרְלֶךָ לְקֶץ הַיָּמִים,	וְאוֹתְךָ נִזְכָּר גַּם בְּרַבּוֹת הַיָּמִים.
יִדְעֵ ה' מַעֲשֵׂיךָ הַטּוֹבִים וְהַיִּשְׁרִים.	יִצְפֹּן לְךָ מְקוֹם עִם צַדִּיקִים וּבָרִים
זְכוּתְךָ תַעֲמֹד לְמִשְׁפַּחְתְּךָ וְלַעַם יִשְׂרָאֵל,	זָכָה נִזְכָּה בְּנַחֲמַת צִיּוֹן וּבִבִיאַת הַגּוֹאֵל
לְעַד תִּשְׁכַּנִּי בְּגוֹן עַדְנִים.	לְיַד כֶּסֶף הַכְּבוֹד לְפָנַי וּלְפָנֵיכֶם.

קטעי התוספתא שבמדרש הגדול

11

יוסף בן שמעון טובי

קטעי התוספתא שבמדרש הגדול

המדרש הגדול גילוי ופרסומו

המדרש הגדול¹, גדול בהיקפו וגדול גם באיכותו², נזכר לראשונה³ ע"י ר"י שליט ריקוטי בספרו "חכמת המשכן"⁴ שם העתיק ממנו גם פסקאות אחדות. כעבור כמאתיים שנה נתפרסם המה"ג ברבים ע"י הנוסע המפורסם ר' יעקב ספיר בספרו: "אבן ספיר"⁵. ברם המחקר היסודי הראשון על המה"ג החל עם פרסום מחקרו של ר' ישראל לוי, שהוא למעשה מגלהו האמיתי של המה"ג. במתקד זה, שנתפרסם ע"י ר"י לוי בקונטרס קטן, הוא מגלה בין היתר שרובה של המכרשבי" נשדרה במה"ג⁶. בסופו של קונטרס זה, מבקש ר"י לוי מתלמידו רש"ז שכטר להוציא לאור את

¹ כידוע משמש לפעמים המונח "מדרש" בפי יהודי תימן גם במובן של פירוש, ראה ח' ילון קי"ס יח (תש"א-תש"ב) עמ' 36 הערה 12. וראה גם להלן, פרק שישי, סעיף (ו).
² אין ספק שהתואר "גדול" ניתן למה"ג מחמת היקפו, ראה י' רצהבי, תרביץ לד (תשכ"ה) עמ' 263 הערה 4. וכבר העיר ר"י ספיר שהמה"ג: 'מחזיק פי שנים ממדרש רבה שבידינו', ראה להלן הערה 5. כינוי זה "המדרש הגדול" מצוי היה כבר בפיו של ר"ד אללואני, השווה ילון הנ"ל, שם עמ' 35 ואילך, וכן רצהבי הנ"ל שם עמ' 236. לחשיבותו של המה"ג ראה ילון ורצהבי הנ"ל, שם, ועוד יותר בפרק ד של עבודתנו, בסעיפים העוסקים בנוסחם של המקורות שבמה"ג. דרך אגב, התואר "הגדול" שניתן לחיבורנו מצוי כבר בכמה וכמה כ"י של המדרש הגדול שבדקנו כגון, בכ"י ניו יורק בהמ"ל Rab/237: "מדרש הגדול לספר בראשית ממה שחיבר הר"ר דוד הנגיד איש עדן", ועוד. וראה גם פיש, כ' - Introduction עמ' 11 ואילך, ועמ' 37 ואילך. אבל לפעמים מדרשנו מכונה סתם בחוואר: "מדרש", כך למשל בכ"י ניו-יורק בהמ"ל Rab/242, ועוד. ויש שהוא מכונה אף "ירושלמי", ראה ש' ליברמן: "מדרשי תימן" עמ' 38, וכינויים נוספים שלא נפרטם כאן. גם לחיבורו של בעל מה"ג למגילת אסתר שבנוב מהדירו כינוה בשם: "אגדת-אסתר" כינויים שונים כגון, "מדרש מגילה" כך בכ"י אוק' בודלי 2831; או, "מדרש אחשוורוש", כך בכ"י ניו-יורק בהמ"ל L 905/2, או "אגדתא דמגילה", כך בכ"י ניו-יורק בהמ"ל L 901/8, וכינויים נוספים שלא נפרטם כאן. ראה גם Ch. Albeck, MGWJ 72 (1928) p. 155, ולהלן הערה 154.
³ ראה לוי גינצבורג, גנזי שכטר, חלק א' עמ' 337. ושם פרטים נוספים.
⁴ מנטובה תל"ו (1676). על ר"י שליט ריקוטי, ראה מ' בניהו, אסופות ב, (תשמ"ח) עמ' שנט ואילך. בחיבור זה הביא ר"י שליט ריקוטי פסקאות אחדות שמקורן בברייתא דמלאכת המשכן, ושם כונה מה"ג: "ספר שחובא מערני", ראה שם, ה ע"ב או: "ספר מדרשי הגדה שהובא מעדאן", ראה שם יג ע"א.
⁵ ליק 1886, חלק שני, עו ע"ב.
⁶ ראה פרטים בקונטרסו של ר"י לוי, Ein Wort Uber die Mechiltades R.S., ברסלוי 1889 על זכויותיו הרבות של ר"י לוי בתחומי המחקר בכלל ראה מו"ד י' זוסמן, "ושוב לירושלמי נזיקין", מחקרי תלמוד, א, ירושלים תש"ן עמ' 55 הערה 3.

המדרש הגדול⁷. מאז מחקרו זה של ר"י לוי ועד ימינו אלה ממש, משמש המה"ג נושא מרכזי למחקרים מסוגים שונים, מהם מחקרים ישירים לגופו של חיבורו⁸, ומהם מחקרים שזיקתם למה"ג מצומצמת ועקיפה בלבד, הכל בהתאם לתחומי התעניינותם של החוקרים, נטיית לבם ותחומי המחקר הספציפיים שלהם⁹. גם אנו הרמנו בעבר הלא רחוק תרומה צנועה למחקרו של המה"ג¹⁰, ועבודה זו היא למעשה המשך ישיר לאותה תרומה, המשך ולא יותר, משום שהיא מהווה רק נדבך אחד, אמנם נדבך חשוב, מכלל יתר הנדבכים שרק עם השלמתם כולם, יבוא המדרש הגדול על תיקונו השלם¹¹.

ב. מוצאו, מחברו והשפעתו

דעות שונות רווחו במשך תקופה ארוכה באשר למוצאו של המדרש הגדול, ובמיוחד באשר לזהות מחברו. כך, למשל, היו חוקרים שייחסוהו להרמב"ם, או לבנו שכתבו ערבית ובא בעל מה"ג ותרגמו לעברית. יש אפילו שייחסוהו למחבר מארץ ספרד¹². ברם דומה שבימינו כל החוקרים מסכימים לפחות בדבר אחד, במוצאו התימני של החיבור¹³. באשר למחברו דומני שעדיין הדבר לא הוכח במוחלט.

⁷ וראוי להעיר שרש"י שכטר עצמו, השתמש בחומר שבמה"ג כבר במהדורתו לאבות דר' נתן, ורק אח"כ ניגש להוציא לאור את מהדורתו למה"ג בראשית, ראה ז', הקדמה עמ' 11 הערה 11.

⁸ כגון, קטעי המכרש"ב שבמה"ג ששוחזרו ע"י רד"צ הופמן במהדורתו למכרש"ב, ברלין תרס"ה, ומאוחר יותר גם ע"י אפשטיין-מלמד במהדורתם למכרש"ב, ירושלים תשט"ז, ובתיקונים והשלמות ע"י מלמד, ירושלים תש"ם; קטעי המכילתא לדברים ששוחזרו ע"י הופמן הנ"ל בחיבורו מדרש תנאים, ברלין תרס"ח, וכן קטעי הספרי זוטא ששוחזרו ע"י רח"ש הורוביץ, עליהם ראה ש' ליברמן, ספרי זוטא עמ' 6. על חוקרים שקדמו לרח"ש הורוביץ, ראה ליברמן, הנ"ל עמ' 3-6, ולא הזכרנו כאן אלא רק את החוקרים העיקריים שעסקו בנושא זה. מלבד החוקרים הללו יש לציין כמובן גם את מהדירי המה"ג על שתי מהדורותיו שהמלו קשה בההדחתו של המה"ג, פרטים עליהם ועל מהדורותיהם, ראה להלן פרק ב.

⁹ המחקרים מרובים מאד, כאן נזכיר רק את העיקריים שבהם. חלק הגון ממחקרים אלו נרשמו ע"י מ' כשר בספרו הרמב"ם והמכילתא דרשב"י, מה' ישנה עמ' טז-כ; ע"י פיש, כ, "Introduction"; עמ' 2-6 והספרות שם בהערות 2-10; ע"י י' רצהבי, חקר יהדות תימן, ירושלים תשל"ו עמ' 7-8; הנ"ל, חקר יהדות תימן, בביבליוגרפיה לשנים 1976-1981 עמ' 500 ואילן. מחקרים אלו מחקרים כלליים הם שיש להם זיקה למה"ג. נעבור למחקרים ישירים יותר. מ' כשר בחיבורו תורה שלמה, על 42 כרכיו העתיק והאיד בהערותיו אלפי פסקאות מן המה"ג; לוי גינצבורג באוצרו אגדות היהודים, חלקים א-ו, העיר והאיד לשורה ארוכה של פסקאות שבמה"ג, שלפי שעה מקורן עלום מאתנו; מהר"ן אפשטיין ברוב חיבוריו, כגון, מבוא לנוסח המשנה, מבואות לספרות התנאים, ועוד, העיר הערות רבות ערך על חומר שבמה"ג, כידוע; מהר"ש ליברמן גם הוא כידור הטובה העיר מעט על חומר שבמה"ג כגון בחיבוריו: תוספת ראשונים חלקים א-ד, הירושלמי כפשוטו, ספרי זוטא ותוספתא כפשוטה, זרעים-נוזיקין. דוגמא להערות אלו, ראה למשל להלן הערה 93. ובהמשך נציין דוגמאות נוספות. אף י' רצהבי עשה שימוש רב בחומר הלשוני שבמה"ג בשורה של מחקרים כגון, בספרו אוצר לשון הקודש של בני תימן, ת"א תשל"ח; הנ"ל, "עיוני לשון במדרש הגדול" בר-אילן יג (תשל"ו) עמ' 282-320; הנ"ל, "ליקוטי לשונות ממדרש הגדול", "עיונים בספרות חז"ל", בר-אילן, תשמ"ב עמ' 376-395, ועוד עשרות רבות של מחקרים של חוקרים שלא נפרטם כאן.

¹⁰ בעיקר בשלש עבודות עיקריות: קטעי התלמוד הירושלמי שבמה"ג, קטעי התוספתא שבמה"ג, ולבסוף בעבודת הגמר שלנו שנושאה היה: 'המשנה שבמה"ג - משנת הר"מ'. שלש עבודות אלו נכתבו באוניברסיטה העברית בחוג לתלמוד, ועיקרן שוקע בעבודתנו זו, ראה להלן פרק רביעי, מקורות מס' 1, 2, 32.

¹¹ ראה להלן, פרק ב סעיף יב.

¹² על הדעות השונות ראה את סיכומו הממצה של בלקין: "מדרשיים בכתבי פילון", הגות עברית באמריקה כרך א ירושלים תשל"ג עמ' 262, ובמיוחד הציונים הביבליוגרפיים שבהערות 3-6 שם. וראה להלן סוף הערה 1513.

ב. ציוניהם של מהדירי המה"ג לתוספתא

חלק ממהדירי המה"ג סברו כפי הנראה שהתוספתא, כחיבור בפני עצמו, היתה מצויה בין כלל מקורותיו של המה"ג. דבר זה עולה קודם כול מציוני המקורות שבמהדורותיהם, ולגבי חלק מהם גם מן העובדה שחיבור זה נכלל במפורש ברשימות המקורות של המה"ג שסיפחו מהדירים אלו במבואות שבמהדורותיהם למה"ג, כך: שכטר¹⁴; הופמן¹⁵; נ"א רבינוביץ¹⁶; שטיינזלץ¹⁷; צ"מ רבינוביץ¹⁸; פיש¹⁹; וחסידא²⁰. מאידך, ש' בובר, מהדיר "אגדת-אסתר" לא רשם את התוספתא ברשימת המקורות שבמבואו; ואילו מ' מרגליות חלק על פיש הנ"ל, והטיל ספק אם אמנם מקור זה היה בין מקורותיו של המה"ג²¹. פיש²² פרסם דברי תגובה על דברי ביקורתו של מ' מרגליות, אלא שדברי תגובה אלו, לפענ"ד, לא הפריכו את פקוקיו של מ' מרגליות, ולפיכך דבריו אלו של מ' מרגליות עדיין עומדים בתוקפם²³, ויותר מזה, כפי שנראה בהמשך.

¹³ בעיקר משום שכל כה"י של המה"ג הידועים לנו כיום, כולם מוצאם אחד - תימן, ראה להלן הערה 169. יצוין שזו גם דעתם של מרבית החוקרים בני הסמכא. ראה למשל ש' ליברמן, "הלכות תימן", יהדות תימן עמ' שן; הנ"ל Hellenism in Jewish Palestine New York 1962 p. 282; י' זוסמן "מסורת לימוד", מחקרים בספרות התלמודית עמ' 24. וראה גם מ"ב לרנר "המצוי והרצוי בהוצאת מדרש הגדול", פעמים 10 (תשמ"ב) עמ' 110 הערה 8, ועוד. לפיכך שיטתו, ודעתו החריגה של ע' שטיינזלץ, שהטילה ספק במוצאו התימני של המה"ג אין לה על מה שתסמוך, וכבר דחוח בטוב טעם שני חוקרים חשובים י' רצהבי ראה תרביץ לד (תשכ"ה), עמ' 263 ואילך; וכן י' מורג, תרביץ הנ"ל, עמ' 257 ואילך.

¹⁴ ראה להלן, סעיף א מס' (1) - מה"ג בראשית.
¹⁵ ראה, למשל, ח, עמ' 94, הערות 2, 9, 14; שם עמ' 95, הערה 1, ולהלן סעיף א, מס' (2) - מה"ג שמות, ועוד.

¹⁶ ראה למשל: ט, עמ' 237 (קעד), מבוא שם עמ' ז ולהלן סעיף א (3) - מה"ג ויקרא.

¹⁷ ראה, ג, מבוא עמ' 7, ולהלן סעיף א (ד) - מה"ג ויקרא.

¹⁸ ראה להלן, סעיף א' מס' (4) - מה"ג במדבר.

¹⁹ ראה כ, Introduction, עמ' 46, ולהלן סעיף א: (4) - מה"ג במדבר, (5) - מה"ג דברים.

²⁰ רמ"ז חסידא ציין לתוספתא במהדורתו למעלה מחמשים פעמים, וכמעט תמיד כמקבילה תוכנית - שאינה מקור, למבואות שמקורן במכילתא לדברים, כך שלמעשה חסידא כמעט ולא הכיר בתוספתא כמקור במה"ג, ראה, לעיל הערה 137. רק במקרים ספורים ממש נרשמה התוספתא ע"י חסידא כמקור בלעדי לקטעים מסוימים שבמה"ג, וגם כאן, כפי הנראה לקטעים שמקורם במכילתא לדברים. ראה למשל: הסגולה חוב' עא עמ' 199 שו' 22, בהקבלה למה"ג דברים, מה' פיש, עמ' שצה 12-13, ועוד.

²¹ ראה ב, מבוא, עמ' 7 ואילך.

²² ראה כ, מבוא, עמ' 13 ואילך.

²³ לפרטים, ראה להלן, סעיף א, מס' (4) מה"ג במדבר, והערה 464 שם.

וכאן לפנינו פרדוקס: דוקא מקור זה, התוספתא, שספק גדול אם היה מצוי בתימן בטווח זמן הנראה לעין²⁴, והוא – אם בכלל – וודאי וודאי, ידוע ונפוץ הרבה פחות מפי"מ להרמב"ם, דווקא אותו ציינו המהדירים הנ"ל במפורש בין מקורותיו של המה"ג, ולא את פי"מ להרמב"ם, כפי שראינו בסעיף ב של המקור הקודם. אין ספק שהעובדה שמהדירי המה"ג לא נתנו דעתם כראוי שמשנת הר"מ ופירושה, היו בין מקורותיו החשובים של בעל מה"ג כפי שהוכחנו לעיל (ראה פרק ד' מקור מס' 2 סעיף ד), הוא אחד ההסברים לפרדוקס זה²⁵ נשוב לענינו. מבדיקה יסודית ומקפת שלנו, לכל קטעי התוספתא שבמה"ג נתברר לנו, שכל קטעי התוספתא שבמה"ג שצוינו ע"י מהדירי המה"ג, שאכן מקורם בתוספתא, כולם למעט אולי קטע אחד (ראה להלן, הערה 481), לא הועתקו ישירות מן התוספתא. מכיון שפרטי הראיות והדיונים בענין זה הובאו במקום אחר (ראה לעיל, הערה 10), נצטמצם כאן בהבאת עיקרי הדברים, ונסדר אותם לפי סדר חלקי מה"ג:

(1) מה"ג בראשית

רש"י שכתו, מהדירו הראשון של מה"ג בראשית, רשם את התוספתא שתיים-עשרה פעמים²⁶ בתוך כלל ציוני מקורותיו. מתוך שתיים-עשרה הפעמים הללו, רק פעמיים נרשמה התוספתא במקום הראשון, בתוך שורה של מקורות שנרשמו בזה אחר זה, אפשר משום שסבר המהדיר שבשני מקרים אלו התוספתא היא המקור לקטע אלא שאין הדבר כן²⁷, ואילו מ' מרגליות, מהדירו הבא של מה"ג בראשית

²⁴ ראשית, חיבור זה לא נרשם ברשימות הביבליוגרפיות של רצהבי, שנתייחדו לספרותם של יהודי תימן, ואה: 'רצהבי, חקר יהדות תימן, ירושלים תשל"ו-תשמ"א, לפי מפתח שם; הנ"ל, יהדות תימן ביבליוגרפיה לשנים, 1976-1981; 'טובי, "יהדות-תימן", ירושלים תשל"ה עפי' המפתח; הנ"ל, כתבי היד התימניים במכון בן צבי, ירושלים תשמ"ב לפי המפתח; 'לוי נחום, "ספר צהר לחשיפת גנוי תימן", ת"א תשמ"ו לפי המפתח; הנ"ל, חשיפת גנוים מתימן, חולון תשל"א, לפי המפתח; הנ"ל, מצפונות יהודי תימן, ת"א 1962 לפי המפתח; מהר"ש ליברמן, "תשלום לתוספתא, בתוך תוספתא" מה' צוקרמנדל. בסקירה מקפת זו של ליברמן לא זכר שום חיבור תימני לתוספתא עיי"ש, אשר לעדויות נוסח בלתי ישירות של התוספתא בחיבורים תימניים בכלל, במיוחד אלו שלפני הדפוס, אם אכן יש בחיבורים אלו מובאות בטוחות שמקורן בתוספתא, עניין הטעון בדיקה יסודית כשהוא לעצמו שהרי זיהוי מקורן הישיר של המובאות הללו הוא עניין מורכב ומסובך, שכמובן לא נעסוק בו במסגרת זו. זאת ועוד. לפני שמטפלים בחיבורים הללו ראוי קודם כל לבדוק ולהוכיח שלפנינו אכן חיבור תימני ולא חיבור לא תימני שבמקרה נתגלגל לתימן, כאותו כ"י חלקי שנמצאו בו קטעי ירושלמי ותוספתא שפרסמו הרב 'קאפח תחת הכותרת: "גרדומי פנינים מספר בכ"י תימני קדום" (ראה: "תלפיות", כרך ח' חוב' א-ב תשכ"א עמ' 125 ואילן, לירושלמי ראה שם עמ' 126 ועוד, ולתוספתא ראה למשל שם עמ' 132 הערה 2; שם עמ' 135 הערה 1, ועוד), שנחבר מאוחר יותר שכ"י חלקי זה אינו אלא חלק מ"מגילת סתרים לרבנו נסים", ראה ש' אברמסון, רב נסים גאון, חמשה ספרים, עמ' 200 ומהר"ש ליברמן תוסכפ"ש כתובות עמ' 263 הערה 24.

²⁵ משום שחלק מקטעי התוספתא שבמה"ג מקורן בפי"מ להרמב"ם, ראה בהמשך.
²⁶ ראה ז: 171 (טו); 239 (סא); 247 (ג); 254 (כה), (כז); 278 (עה); 279 (פא), (פט); 290 (טז); 306 (יא), 357 (יט); 380 (סט).

²⁷ לקטע הראשון ז, 239 (סא), תוספתא זו מקורה בפי"מ להרמב"ם, ראה א, רנט 18; ולקטע השני, שם שם 254 (פט), קטע זה מקורו בבבלי, יבמות עב ע"א, השווה א, רעה 19, אלא שגם כאן הקדים מ' מרגליות לרשום את התוספתא לפני הבבלי, אולי בעקבות שכטר, וראה בהערה הבאה. ועל דרכו של מ' מרגליות ברשום המקורות במה"ג, ראה לעיל, הערה 57.

רשם את התוספתא כמקור, כעשר פעמים, אפשר משום שאז עדיין סבר, שהתוספתא היא אחד מן המקורות שבמה"ג (אבל ראה להלן מס' (2) – מה"ג שמות), אלא שבכל עשרת ציוני המקורות הללו, או שהחומר אינו כלל תוספתא, או שהתוספתא הזו לא הועתקה ישירות מן התוספתא²⁸.

(2) מה"ג שמות

רד"צ הופמן, מהדירו הראשון של מה"ג שמות, רשם את התוספתא כמקור לכמה וכמה פסקאות, ובכל המקרים שרשם, התוספתא אינה המקור²⁹; ואילו מ' מרגליות, מהדירו הבא של מה"ג שמות, כנראה כבר פקפק באפשרות שמקור זה היה בין מקורותיו של בעל מה"ג במה"ג, ומשום כך ציוניו כאן, בניגוד למה"ג בראשית³⁰, היו זהירים הרבה יותר³¹.

²⁸ והרי פרטי הראיות: (1) א, קפד 16, קטע זה הוא שילוב של ב"ר ובבלי, השווה: בר' מה' תיאודור-אלבק; "מנחת יהודה" שם עמ' 326, והפועל שבמה"ג שם: "דרש" מוכיח זאת עיי"ש, ואכן שכטר, מהדירו הראשון של מה"ג בראשית רשם כאן: "עייין ב"ר", ראה ז, עמ' 171 (טו); (2) שם, רע 4-7, תוספתא זו מקורה במשנת הר"מ, השווה מהר"ן אפשטיין, מלנוח"מ, עמ' 950, מהר"ש ליברמן תוסכפ"ש נדרים, עמ' 424; (3) שם רעה 19: "ד"א - פעמיים", המקור, בבלי יבמות עב ע"א, ראה בהערה הקודמת; (4) שם, רעו 3-5: "דא-אשה", קטע זה מקורו אינו ידוע, והתוספתא היא רק מקבילה תוכנית, ואמנם שכטר הנ"ל הניח קטע זה ב"צ"ע, ראה ז, 254 (כז); (5) שם שג 10-11, נוסח התוספתא אינו מתאים, ושכטר ציין כאן לתחומא, ראה ז, 278 (עה). (6) שם, שו 18-19, שמא המקור סנהדרין ו ע"ב ושכטר הנ"ל רשם כאן: "צ"ע ועי' סנהדרין ו ע"ב", וכו'. ראה ז, 279 (פו); (7) שם, שז 11, המקור כאן מסופק מאד, ושכטר ציין כאן לירושלמי, השווה ז, 279 (פט); (8) שם, שיח 19, הקטע מסופק מאוד, ויותר מזה, כל הקטע שט, שיח 18-20, מקורו בלתי ידוע. שם, שלה 20, הקטע מצוי פחות או יותר ב"הגדות התלמוד", קידושין דף נח, ואינו תוספתא, השווה גם מהר"ש ליברמן, תוסכפ"ש, קידושין עמ' 983. אגב, גם הקטע, שם שלה 16 ואילך, הוא מלה במלה כב"הגדות התלמוד", ומקורם של שני הקטעים, המצויים במקביל במה"ג וב"הגדות התלמוד" הנ"ל, לא ידוע לי; (10) שם, שלז 19 ואילך, נוסח התוספתא אינו מתאים, והראיה, בתוספתא נאמם: "עמדתם על חרבכם זה הדין וגזל", ואילו במה"ג: "עמדתם על חרבכם זו שפיכות דמים", וגם מקורו של קטע זה לא ידוע לי, והשווה מהר"ש ליברמן, תוסכפ"ש, סוטה, עמ' 674.

²⁹ והרי חלק מן הדוגמאות: ת, עמ' 94 (2), המקור מכדרשב"י, ראה מ"ר ש' אברמסון תרביץ מא (תשל"ב), עמ' 370, שו' 4; (2) שם עמ' 94 (2), מקור הנ"ל, שם עמ' 372; (3) שם, עמ' 94 (14) מקור הנ"ל; (4) שם עמ' 95 (1), כנראה המקור הנ"ל, משום שנוסח התוספתא שם במה"ג אינו מתאים; (5) שם, עמ' 299 (8), הקטע ממקור לא ידוע, השווה ב, תיג 5. אגב, הופמן הנ"ל, גם במהדורותו למכדרשב"י, המלוקטת מן המה"ג, רשם את התוספתא כמקור לפסקאות מסוימות שבמה"ג. ראה למשל שם, עמ' 98 (ב), אבל קטע זה מקורו במשנת ר"א, ענעלאו עמ' 256, ואין זו דוגמה בודדת.

³⁰ ראה לעיל, הערה 28 ושם פרטים.

³¹ וציוניו המועטים מאוד לתוספתא צוינו ע"י: "עייין", דהיינו מקור מסופק. ראה: ב, ט 18, ואכן נוסח התוספתא כאן אינו מתאים; שם, יז 15, המקור בבלי מגילה בלבד; שם, קפ 3, המקור כנראה מכדרשב"י, השווה מכדרשב"י מה' אפשטיין-מלמד עמ' 13, שו' 19; שם, קצח 8 מכדרשב"י, השווה מהר"ש ליברמן, תוסכפ"ש, פסחים, עמ' 472, ועוד.

(3) מה"ג ויקרא

שני מהדירי מה"ג ויקרא, במיוחד נ"א רבינוביץ, ואחריו גם ע' שטיינזלץ, סברו שהתוספתא נמנית עם מקורותיו של בעל מה"ג, ורשמו בלמעלה משלושים קטעים את התוספתא כמקור ישיר, כולם ציונים לא נכונים. במסגרת זו נטפל בציונים לעשרים הקטעים החשובים ביותר, חלקם ציונים משותפים לשני המהדירים הנ"ל, ואילו יתר הקטעים, זיהוים הנכון כבר בא לידי בטוי במפתח המקורות שלנו, כמתבקש. ובכן, מתוך עשרים הקטעים הללו: שמונה קטעים מקורם בתוספתא שבפיה"מ לרמב"ם³², קטע אחד מקורו בתוספתא שבהקדמת הרמב"ם לטהרות³³; חמשה קטעים הדומים בלשונם מעט לנוסח התוספתא מקורם ב"משנה-תורה" להרמב"ם³⁴; קטע אחד מקורו בספרא³⁵; קטע אחד מקורו לא ידוע³⁶; ארבעה קטעים מקורם בבבלי³⁷.

³² והרי פרטי הראיות לפי מהדורת ע' שטיינזלץ: (1) ג, רפה 23-24: "הא-שיעורו", פיה"מ לר"מ שקלים א, א; (2) שם, רפו 10 ואילך. הקטע מורכב כך: (א) ג, רפו 10: "מכאן-התחונן", משנה מקוות ו, ח שמקורה במשנת הר"מ. (ב) שם שם 11: "התחונן-בהשקה", פיה"מ למשנה הנ"ל. (3) שם רעט 14-22, המקור, כולל ההשמטות, פיה"מ לר"מ, מכשירין ו, ד. והשווה מהר"ש ליברמן, תוסכפ"ש, שבת עמ' 123. (4) שם, שלג 19-26, פיה"מ לר"מ, נגעים א, ד. (5) שם שמת 24 - שו"ט 2: "הא-זקן", פיה"מ לר"מ, נגעים, י, ט (6) שם שצח 5-9: "זונק-שלאחמה", פיה"מ לר"מ נגעים ט, ט, וכך גם מהר"ש ליברמן, תוס"ר, נגעים, עמ' 203 (7) שם תקנה 17 ואילך, פיה"מ לר"מ זבחים ה, ד, כציונו הנכון של שטיינזלץ כאן, ואילו רבינוביץ ויקרא בציוניהם. (8) ג, תמד 22, פיה"מ לר"מ זבחים ה, ד, כציונו הנכון של שטיינזלץ כאן, ואילו רבינוביץ המהדיר הקודם, ציין כאן לתוספתא, ראה ט, עמ' 365 (קצז), ושנה.

³³ ראה ג, רעה 17-22, הקדמת הרמב"ם לטהרות, מה' קאפח, עמ' לג, ושטיינזלץ רמז לכך, ראה שם, שו"ט 22-24, ואילו רבינוביץ הנ"ל ציין כאן לתוספתא. ראה ט, עמ' 234 (קסג).

³⁴ (1) ג, קיט 9-6: "תנו-מערבית", רמב"ם מעה"ק, ז-ח ולא תוספתא, משיקולי נוסח, כגון: שם שם 7: "ומותח צוארה על רוחב שתי אצבעותיו", כרמב"ם, ואילו בתוספתא זבחים יז, ד, צוקרמנדל, עמ' 498: "ומותח צוארה על גבי אצבעותיו"; (2) שם שמה 2 רמב"ם, הל' טומאת צרעת ה-ה, כציונו השני של המהדיר הקודם, עיי"ש. (3) שם שמו 22- שמו 2: "נמצאת-מכה", רמב"ם הנ"ל, וההלכה נוסחה כמדרש הלכה, כדי ליצור רציפות סגנונית עם קטע בספרא הבא, שם שמו 2: "יכול הואיל" וכך, והשווה מהר"ש ליברמן, תוס"ר, ח"ג, עמ' 178. (4) שם תא 15-18, רמב"ם, הל' בית הבחירה ז-ד, ולא תוספתא, משיקולי נוסח, כגון: שם שם 15: "אין מעבירין", כרמב"ם הנ"ל, ואילו בתוספתא: "זאין מעמידין", ועיין פינקלשטיין, "ההלכות שנאמרו בירושלים", ספר היובל לא' מאריכט, חלק עברי, עמ' שנב, הערה 13. (5) שם תרפ"ט 25-27, רמב"ם, הל' שמיטה ויובל ה-ה, קטע שנוסח כמדרש הלכה, כדי ליצור רציפות סגנונית עם הספרא שהובא שם תרצ"א: "אשר וכך". ועיין גם מהר"ש ליברמן, תוסכפ"ש שביעית, עמ' 560. וראה גם להלן, הערה 1432, ושם דוגמאות נוספות לניסוחן של הלכות כמדרש הלכה.

³⁵ ג, קנ 13-19: "ר'-מבערב", ספרא, כ"ד 66 לספרא, עמ' קלד בלבד.

³⁶ ג, תט 14 ואילך - ט עמ' 353 (רמא), וכל המקבילות שרשם מהר"ש ליברמן כאן נוסחן אינו תואם את הנוסח שבמה"ג, השווה תוסכפ"ש כיפורים, עמ' 824. וראה עוד מהר"ש ליברמן, מחקרים, עמ' 156; הנ"ל תוס"ר נגעים עמ' 189. וראה גם להלן הערה 55.

³⁷ שלושת הקטעים הם: ג קיט 3-9, שם, תמח 6-9: "מכאן-בזוב"; שם שם 9-12: "תנו-הוא". בשלושה קטעים אלו, ציוניו של ע' שטיינזלץ הם כהוגן, אלא שלגבי הקטעים השני והשלישי, יש להקדים את הציון לבבלי נידה, לפני הציון מן הספרא, משום שהבבלי הנו המקור, ואילו הקטע הרביעי, ג, תכ 6-11, כאן דוקא ציונו של נ"א רבינוביץ הוא הנכון, השווה ט, עמ' 363 (מב), ולא כשטיינזלץ, שהקדים לציין לתוספתא. מלבד ארבעה קטעים אלו, מצויים אצל רבינוביץ ציונים נוספים לתוספתא, כולם לא נכונים כגון ט: 152 (ק); 154 (קיג); (קטו); 208 (יא); 219 (סז); (סט); 220 (עד); 255 (קד); 231 (קמז); 353 (רמא); 473 (כו); 581 (קה), ועוד. בכל הדוגמאות הללו, ציוניו של ע' שטיינזלץ היו כהלכה, או שבין שורת המקורות שרשם נמצא המקור הנכון, ואכמ"ל.

(4) מה"ג במדבר

ש' פיש המהדיר הראשון של מה"ג במדבר, סבר שבעל מה"ג השתמש ישירות בתוספתא, והביא לכך שלוש ראיות, שלושתן נדחו ע"י מ' מרגליות, ובדין³⁸. מהדירו הבא של מה"ג במדבר, צ"מ רבינוביץ, אמנם לא רשם במבואו שבמהדורתו את התוספתא בין שאר מקורותיו של המה"ג³⁹, אבל מתוך כמה מציוני מקורותיו עולה, שיתכן שהוא סבר שהתוספתא היתה אחד ממקורותיו של בעל מה"ג⁴⁰, אלא שאין הדבר כן, והרי הפרטים. מתוך כלל ציוניהם של שני מהדירי מה"ג במדבר, מצאנו שמונה ציונים מפורשים לתוספתא, כולם שגויים: הקטע הראשון מקורו ב"משנה-תורה" להרמב"ם⁴¹; קטע שני מקורו בירושלמי⁴²; שלשה קטעים מקורם במשנת ר"א⁴³; קטע שישי מקורו בערוך⁴⁴; קטע שביעי מקורו בהקדמת הרמב"ם לסדר קדשים⁴⁵; וקטע שמיני מקורו בפיה"מ לרמב"ם בלבד⁴⁶. מלבד שמונה קטעים אלו

³⁸ ראה לעיל, הערה 446, ומבואו של מ' מרגליות למה"ג שמות, עמ' 7-8. ביחס לשתי ראיותיו הראשונות של א' פיש, שנדחו כהלכה ע"י מרגליות, עיי"ש הפרטים, ואילו לגבי הראיה השלישית, ציונו של מרגליות לרמב"ם אינו נכון, והמקור הנכון הוא הרי"ף למגילה מה' זק"ש, א', עמ' שי, והתוספתא שרשם פיש מקורה בדברי הרי"ף, ראה זק"ש הנ"ל, שם, הערה 72. מכאן שדברי תגובתו של פיש, במבואו למה"ג במדבר, חלק שני, עמ' 13-14, אינם כלום.

³⁹ ראה ד, מבוא, עמ' 7-13.

⁴⁰ משיום שהיא נרשמה במקום הראשון מתוך שרשרת מקורות ומקבילות תוכניות שרשם המהדיר, ראה לעיל פרק ב סעיף [ח], שם (3): "שיטת רישום" וכו'. (שזו שיטתו הקבועה, ראה גם מהדורתו 'השלמות ותיקונים', במיוחד הערתו לעמ' קנא 20, ועוד. וראה בהמשך).

⁴¹ ד, מא 13-15, רמב"ם, הל' ביאת המקדש ג-ד, כציונו הנכון של פיש שרשם: 'לשונו ממש כלשונו של הרמב"ם'. ראה כ, עמ' סז (ח).

⁴² ד, נו 9-11: "תני-לטובה", ירושלמי סוטה פ"ג ה"ד, ושני המהדירים הקדימו לציין דוקא לתוספתא לפני הירושלמי.

⁴³ ד, סו 6-8, מר"א, מה' ענעלאו, עמ' 332; שם סו 22 - סז 6, מר"א הנ"ל, עמ' 333 - בשתי דוגמאות אלו שגו שני המהדירים; שם ריעא 18-20, מר"א הנ"ל, עמ' 334, או בבלי סוטה ט' ע"ב, וקשה להכריע. ש' פיש ציין כאן גם לתוספתא וגם למר"א הנ"ל, ולא הכריע מהו המקור. ראה כ, עמ' ט (לז).

⁴⁴ ד קצב 19 ואילך, ערוך, ערך "מל", כציונו הנכון של פיש, שהעתיק מקור זה בשלמות. ראה כ, עמ' רפז (לב).

⁴⁵ ד, רלב 14-15, הקדמת הרמב"ם לקדשים, מה' קאפח, עמ' טז ושם: "ובתוספות כריתות" וכו'. לפנינו אכן תוספתא, אלא שהיא לא הועתקה ישירות מן התוספתא, ואף קטעי הספרי שם, ד, רלב 7, מקורם בהקדמה זו של הרמב"ם, ראה קאפח שם הערות 85, 62. לגבי קטע זה, ציוניהם של מהדירי המה"ג במדבר אינם נכונים.

⁴⁶ ד, שלח 9-12, פיה"מ לרמב"ם פרה ג, ד, כולל ההשמטות. ולפיכך הערתו של ו"א רבינוביץ, שם שם שו' 9, מיותרת, ושני המהדירים שגו כאן. דרך אגב, בעל מה"ג הגיה בפיה"מ הנ"ל שתי הגהות: ד, שלח 9: "שעשה" במקור; "ששרף"; שם שם 11: "ושרפה" במקור; "ושפכה". ההגהה 'שעשה' היא עפ"י המשנה פרה ג, ד. וראה גם מהר"ש ליברמן תוס"ר ח"ג עמ' 217 וגירסת הרא"ש שם, ואילו הגירסה ו'שרפה' נראה לפנינו תיקון לשון גרידא.

יש בשתי המהדורות הללו ציונים נוספים לתוספתא, כולם⁴⁷ אינם נכונים⁴⁸.

(5) מה"ג דברים

גם במהדורת פיש למה"ג דברים. מצאנו כמה וכמה ציונים לקטעי תוספתא, רובם המכריע מקורם ב"מדרש תנאים" להופמן⁴⁹. כל הקטעים הללו למעשה הם אך ורק ציוני מקבילות תוכניות לקטעי המכילתא לדברים שנרשמו ע"י הופמן הנ"ל, ואינם מוכיחים ולא כלום על שימושו הישיר של בעל מה"ג בתוספתא⁵⁰, לפיכך נתייחס כאן לציוניו של פיש לתוספתא רק לגבי חומר שבמה"ג דברים, שאיננו כולו ב"מדרש תנאים" הנ"ל. בדיקתנו בעניין זה העלתה שפיש ציין שלש פעמים לתוספתא, כולם ציונים שאינם מוכיחים ולא כלום, משום שקטע אחד מקורו בערוך⁵¹, קטע שני מקורו בבבלי⁵², וקטע שלישי מקורו במשנה נוסח הר"מ⁵³.

(ב) סכום

לסכום: אין ספק שכל⁵⁴ קטעי התוספתא הבטוחים שבמה"ג לא הועתקו ישירות מן התוספתא⁵⁵, ועובדה זו מחזקת עוד יותר את פקפוקנו באפשרות המצאותו של מקור תנאי זה בתימן.

⁴⁷ חומר זה, כשבע פסקאות, זוהו מקורותיו כהלכה על ידינו, ונכלל במפתח המקורות שלנו כמתבקש. והרי שלוש דוגמאות נוספות, שנרשמה בהן התוספתא כמקור: (1) ד, שפט 8-9, פסקה זו, מקורה בלתי ידוע וגם נוסחה אינו מתאים לנוסח התוספתא, השווה גם מהר"ש ליברמן, תוספתא סוכה, עמ' 268 ותוסכפ"ש, עמ' 877. (2) שם, מב, 17-20, קטע זה מורכב מן המקורות הבאים: (א) ד, מב 17-18 ס"ז, השווה רח"ש הורוביץ, ס"ז, עמ' 29 שו" 3. (ב) שם, שם, 18-19: "אלא-צריכה": רמב"ם, ראה מהדיר (ג) שם 19-20 ר"עורב, ס"ז, השווה מהר"ש ליברמן, ספרי זוטא עמ' 18; (ד) ד, ק 19-20, המקור כנראה מר"נ להרמב"ם, ח"א, פרק סב, עיי"ש. לדוגמאות נוספות לקטעים המורכבים ממקורות שונים, ראה לעיל הערה 125.

⁴⁹ והרי קצתם: ה, רפ 16, מ"ת להופמן, עמ' 67 (ס); שם שה 3, מ"ת הנ"ל עמ' 78 (ל); שם תו 18, מ"ת הנ"ל עמ' 105 (ס) ועוד ועוד.

⁵⁰ ובכלל פיש הרבה להסתמך על מ"ת להופמן, גם לגבי ציוני מקורות נוספים, חלקם הגדול אינם נכונים. ה, רגל 1-4, ערוך ערך "במה", והשווה גם, מהר"ש ליברמן, תוס"ר, ח"ב, עמ' 217.

⁵¹ ה, תרח 27 ואילך, יומא נא ע"ב.

⁵² ה, תקמב 25 - תקמא 1: "אלו-ארוסתו", סוטה ה, ג.

⁵³ למעט קטע אחד בלבד, ג, כט 12-17: "תנו-שלמים", שלמי שעה מקורו היחידי האפשרי הוא ישירות בתוספתא כלאים א, ט, השווה ליברמן, תוספתא כלאים, עמ' 205; הנ"ל, תוסכפ"ש כלאים, עמ' 600, וראוי להוסיף אף את הקטע שלנו, לרשימת המקבילות שרשם ליברמן שם. המענין, שדוקא שני מהדירי מה"ג ויקרא, רבינוביץ ושטיינזולץ, שציינו די הרבה לתוספתא, כפי שראינו בסעיף מס' 3 דלעיל, דוקא כאן, בקטע זה, שמקורו - לפחות לפי שעה - הוא אך ורק התוספתא, נמנעו מלציין לתוספתא: לרבינוביץ, ראה ט, עמ' 24 (קכד); ולשטיינזולץ ראה ג, כט 12, שציין כאן בפשטות: "מקורה של ברייתא זו ל"מ". מובן שקטע בודד זה, למרות כל חשיבותו, אין בכוחו לשנות את התמונה בכללותה, שתארנו בדברי הסיכום שלנו, דהיינו שבעל מה"ג לא השתמש ישירות בתוספתא, ולפי שעה מקורו של קטע בודד זה שבמה"ג כאמור עדיין בגדר נעלם, וימים יגידו.

⁵⁴ וכולם אינם אלא מובאות עקיפות מחיבורים שהשתמש בהם בעל מה"ג, כגון פיה"מ לרמב"ם, ראה לעיל הערה 32 וראוי לציין כאן את דבריו העקרוניים של מ' מרגליות ביחס לזיהוי מקורותיו של בעל מה"ג, ח"ל: "תחלה יש להתבונן... מה הם הספרים שעמדו לרשותו [של בעל מה"ג - י.ט.], ושמהם העתיק ב ק ב י ע ו ת" (הפיזור שלנו), ראה: קיי"ס לא (תשט"ו), עמ' 157; להלן פרק ד, מקור מס' 26, סעיף אף ושם דוגמה נוספת.

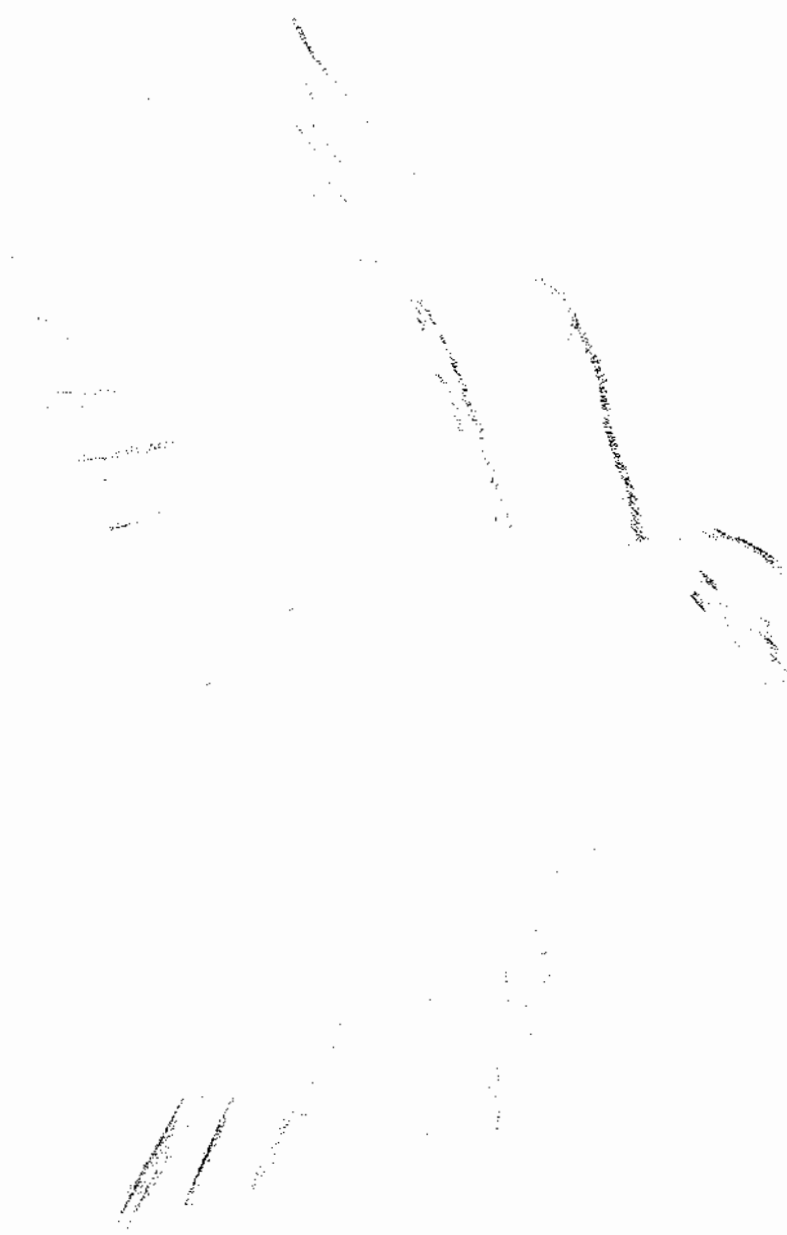
קיצורים וסימונים

בעבודתנו רשמנו לרוב את המה"ג למהדורותיו בצורה מקוצרת, תוך שימוש בסימונים הבאים:

- א- מה"ג בראשית, מהדורת מ' מרגליות, הוצאת "מוסד הרב קוק" ירושלים תש"ז.
- ב- מה"ג שמות, מהדורת מ' מרגליות, הוצאת "מוסד הרב קוק" ירושלים תשט"ז.
- ג- מה"ג ויקרא, מהדורת ע' שטיינזלץ, הוצאת "מוסד הרב קוק" ירושלים תשל"ז.
- ד- מה"ג במדבר, מהדורת צ"מ רבינוביץ, הוצאת "מוסד הרב קוק" ירושלים תשכ"ז.
- ה- מה"ג דברים, מהדורת ש' פיש, הוצאת "מוסד הרב קוק" ירושלים תשל"ג.
- ז- מה"ג בראשית, מהדורת רש"ז שעטער קנטאבריגיא, תרס"ב.
- ח- מה"ג שמות (עד סוף פרשת יתרו), מהדורת רד"צ הופמן ברלין תרע"ד תרפ"א.
- ט- מה"ג ויקרא, מהדורת נ"א רבינוביץ ניו-ארק תר"ץ.
- כ- מה"ג במדבר (פרקים א-ה) מהדורת ש' פיש לונדון ת"ש.
- כ-2- מה"ג במדבר (פרקים א-טו), מהדורת ש' פיש לונדון תשי"ח.
- כ-3- מה"ג במדבר (פרקים טז-לו), מהדורת ש' פיש ירושלים תשכ"ג.
- ל- מה"ג דברים (פרקים א-כג פסוק ג), מהדורת רמ"ז חסידא, "הסגולה" חוברות א-פ ירושלים תרצ"ד-תש"ב.
- אס - "אגדת אסתר", מהדורת ש' בובר קראקא תרנ"ז, ובתוספת הערות והגהות מאת י' בעהאק וילנא תרפ"ה.

אשה גדולה - הפתעה גדולה

יונה אשת לפידות

בשכבך ובקומך בלכתך ובשבתך
 מאז אמצת אותו אל לבך ונפשוך
 נצמד אל חייך כהגיד וישך
 ולתלמידותיך ולנשות עירך
 השפעת את שפעת הארת את אורך
 המלים הן מלים, אך גדול הוא הכאב
 את ידעת לקשר את כל לב אלי לב
 היד ממאנת לכתב כי איך
 כי העדרך רוקן מאור את משפנך
 מין חלום שנגדע עוד בטרם הוחל
 לא נותר אלא ריק מישך הנדגל.
 להמשיך ולצעד את יום המחר
 ובגננו נעקר ורד חו יקר
 זה גזר אל עלום שעלינו לקבלו
 ואת נוחי עדן מנוחת עולמים
 חקוקה תוכנו בחרט איתנים
 נטועה תוכנו כגנת שושנים
 הביטי וראי אנחנו במחנה
 קבצנו את כל מלות האהבה למענה
 תדודנה מלים אלה לפי אל שוכן על
 ויביאך אל היכל שפיררו הנאצל.

צפורה שמחי

בחלף הימים הזמן מכיר
 מקומך בתוכנו נחרץ ושריר
 וכמה חסרונך זועק מכל קיר
 ובמבט אל קסם העבר
 קשה להשלים כי הכל נגמר
 הוי של אשה סוער לפעלה
 בתחכום תפארת של נפש גדולה.
 שקדה על יום יומה קדשה את ביתה
 אכן חכמת נשים בנתה ביתה.
 על כלם הרעיפה חום אהבתה
 אל כל הנקלע לטוח ראיתה
 על כלם החילה אור שבנפשה
 ילדים שילדה, ילדים שירשה
 בעל וטפלים, תלמידים וחניכים
 לכלם במאורה הניבה פלילים
 לילדיה היא ולילדיו של בעלה
 האהילה פענו ותהי להם הלה.
 לא אשכח, יום אחד חלקתי תהלים
 היא שאלה: "מה זה?". עניתי: "מכלולים".
 גדוש ספר זה קדושים וצלולים
 מוטב יהגו בו, מדברים בטלים
 מאז ספר הלז אמצת ויהי אתך

נסים בנימין גמליאלי

אשה גדולה – הפתעה גדולה (לזכרה של המורה יונה דחוח־הלוי ז"ל)

היינו בשבת עיון במלון גולדאר בנתניה, שארגנה הנהלת העיתון 'אפיקים': שבת כהלכתה, תפילה בזמנה, קריאה בתורה – ולא חסרה גם מסיבת ה"ג'עלה" – כיבוד ושתייה ושירי שבת. היו שם נשים ואנשים מלומדים, משוררים ומספרים שוחרי תרבות תימן ובהם ראשי 'אפיקים' – יוסף דחוח־הלוי העורך, המשורר עז הביטוי רצון הלוי – מעמודי התווך של "אפיקים", המשורר והחוקר המלומד טוביה סולמי – הרוח החיה בַּכָּנֶס, ד"ר אפרים יעקב, שהנעים את מסיבת ה"ג'עלה" בשיר עָרַב בנעימה חוגרית.

במסיבה נתבקשתי לקום ולספר משהו שיערב לחיכם של המסובים. בחרתי בסיפור תימני משעשע שרשמתי בזמנו מפי ידידי שלום מליחי מרמלה וכללתי אותו בספרי: "חדרי תימן – סיפורים ואגדות" (עמ' 307). סיפור זה שיש בו מוטיבים מצחיקים ומשעשעים, במרכזו מוטיב האשה הפיקחית, שידעה ל"סדר" את בעלה הקמצן ולהפחיד את האורח עד שזה קם וברח על נפשו.

משגמרתי לספר, קמה אשה אחת, למדנית, מורה בממ"ד, ואמרה: "סיפור זה קראתי אותו במדרש הגדול". משל אמרה, **לא חידשת לי כלום**. איפה קראת אותו?, שאלתי. "במדרש הגדול", שבה ואמרה. קשה היה לי לקבל את זאת. מה לו ולמדרש הגדול, שכולו מדרשים של התורה שבעל פה ושנכתב לפני כשמונה מאות שנה ולסיפור חולין בידורי-מצחיק שנרשם מפיו של מספר החי עמנו כיום? אבל האשה עמדה על דעתה שהיא קראה את הסיפור במדרש הנ"ל במסגרת עיונה בפרשת השבוע. האשה הייתה המורה יונה ז"ל, אשת יוסף דחוח־הלוי ייבדל לחיים, שמאמר זה מוקדש לזכרה.

אמרתי לה: היכן זה כתוב במדרש הגדול, הראי לי? אמרה: אראה לך!

למחרת השבת קיבלתי תשובה: הסיפור נמצא במדרש הגדול, בספר בראשית, פרשת מקץ, פרק מ"ג עמ' תשם-תשמא, מהדורת מרדכי מרגלית (ירושלים תש"ז).

בדקתי ומצאתי שהתשובה נכוחה. הסיפור האמור נמצא בעמודה של "חילופי נוסחאות" באותה פרשה עצמה ובאותם עמודים עצמם.

נשאלת השאלה האם זה אותו סיפור עצמו, כלשונו, או שיש שוני ביניהם, ולא רק בסיפור המסגרת שאיננו קיים במדרש הגדול, או שזו יצירה בפני עצמה?

עודני עוסק בהשוואה או בשוני שבין שני הסיפורים הנזכרים, והנה נפלה לידי מקבילה נוספת של הסיפור, והפעם באסופת סיפורים באנגלית בשם: סיפורים נבחרים מאת (האחים) גרים ו- (הנס כריסטיאן) אנדרסון (Favorite Tales From Grimm & Andersen) הוצאת Orbis-London הדפסה חוזרת: 1984-85. Reprinted.

סיפורנו (מקבילה באנגלית) כלול בחלק המיוחס לאוסף גרים עמ' 145 בספר הנ"ל תחת הכותרת: גרטל הפיקחית (Clever Grethel).

על שלושה סיפורי-עם מקבילים

סיפור-עם שיש לו מקבילות בעלות תוכן דומה ועלילה דומה - אם כי הפרטים עשויים להיות שונים - בארץ אחת ובמרחב תרבות אחיד הוא תופעה ידועה ושכיחה. אבל כאשר אותו סיפור-עם ימצאו לו מקבילות בארצות שונות ורחוקות, בשפות זרות ובמרחבי תרבות שונים - התופעה הזאת דורשת הסבר. ידוע שמדע הפולקלור הוא חדש בארץ וימיו כימי מדינת ישראל. הסיפורים שבעל-פה נחשבו עד אז לדברי הבאי, איש לא הכיר בערכם והמדע לא נזקק לחקור אותם; חוץ מנשים בנות הדור הישן שלא למדו קרוא וכתוב, שסיפרו בהם ונהנו מהם. עד שהופיע פרופ' דב נוי וחולל מהפכה מחשבתית לגבי הסיפור העממי שבעל-פה. הוא יסד את ארכיון הסיפור העממי בישראל (אסעי¹), עודד רישום סיפורי-עם וקיטלג את הסיפורים שנרשמו, לפי נושאים ולפי עדות וסינוג אותם לפי מפתוח בינלאומי של א"ת (ארנה-תומפסון). במדינת ישראל הקולטת עליה מכל העולם מצא כר נרחב להחדרת התודעה בחשיבות הסיפור העממי שבעל-פה להכרת האני של כל עדה; הוא יזם ימי עיון לחקר הסיפור העממי, נתן תמריצים שונים למספרים ולרושמים, פירסם סיפורים נבחרים במדור "מפי העם" של העיתון אָמֶר, יסד מועצה מדעית של חבר מלומדים לבחירת 'סיפור-החודש' - ובכל שנה פירסם בִּסְפֶר 12 סיפורי-החודש שנבחרו באותה שנה, בליווי תיעוד מלא, תמונות ותולדות חיים של הרושמים והמספרים, אינדקס ומפתוח מוטיבים. כיום, אין אוניברסיטה בארץ שאין בה פקולטה לחקר הסיפור העממי - ואסעי², השוכן כבוד באוניברסיטת חיפה, נושא את שם מייסדו פרופ' דב נוי.

ועכשיו תשובות לשאלות שהיצגנו בראש הרשימה

פרופ' דב נוי לימד את תלמידיו, שהסיפור העממי שבעל-פה ("ספרות שמיעתית") נודד ממקום למקום. מארץ לארץ ומיבשת ליבשת וממרחב-תרבות למרחב-תרבות;

ושוחרי הרפתקאות. כל אלה מעבירים את הסיפור יחד אתם ומרחיבים את תפוצתו. במהלך נדודיו, עובר הסיפור העממי שינויים תוך כדי היגוד וקליטה חוזרים ונשנים והוא מתאים עצמו לטעמים של השומעים-הקולטים, לשפתם ולתרבותם ולמושגי החברה של אותו מקום. עם כל נדידה והיגוד מחדש, עם כל קהל של שומעים קולטים מחדש, הסיפור עובר שוב שינויים סביבתיים, פושט צורה ולובש צורה ומוסיף להתגלגל הלאה גם בשפות שונות.

"כל נוסח של סיפור עממי" - כותב פרופ' דב נוי בדברי מבואותיו לספריו הרבים - "הוא בגדר יצירה עצמאית העומדת ברשות עצמה ובזכות עצמה, ובשום פנים ואופן אינה בגדר חיקוי או עיבוד". "המסרנים הם גם יוצרים, מווסתים ומשנים את היצירה שהגיעה אליהם ומתאימים את הפרטים לשינויים שחלו בחברה בהתאם לטעמה ולרדישותיה - וזאת מבלי לפגוע בשלימות היצירה ובאופייה".

למדנו אפוא כי סיפור עם שיש לו מקבילות בעלות תוכן דומה ועלילה דומה - ולא משנה אילו שינויים חלו בכל אחד מהם - הרי כל מקבילה היא בגדר יצירה עצמאית העומדת ברשות עצמה ואינה בגדר חיקוי.

סיפור עממי, שיש בו מיסוד ההומור והצחוק, הפקחות והטפשות, הרמזים כפולי המשמעות והמאבק הסמוי בין הבעל והאשה, הקנאה והתחרות ועוד, סיפור כזה, שיש בו חלק מיסודות אלה או כולם, נעשה לסיפור מעניין, אוניברסלי, חוצה ימים ויבשות ושיני הזמן אינן מפחיתות מחיוניותו בכל זמן, בכל מקום ובכל שפה. סיפור עממי החסר כל אלה אינו מאריך ימים; הוא נושר בתחילת דרכו ונשכח.

שלושת הסיפורים העממיים המקבילים שלפנינו הם דוגמא טובה למה שהקדמנו, הן מבחינת העלילה, הן מבחינת החיוניות והתפוצה הרחבה והן מבחינת השינויים וההתאמה לחברה שחלו בכל אחד מהם. בשלושתם נשמרה העלילה המשותפת לכולם ונשמר אופי היצירה, למרות ההבדלים בפרטים שנוצרו עקב השינויים במקום, בזמן ובשפה.

שניים מסיפורים אלה נכתבו, כאמור, בעברית - ושניהם מתימן. האחד, שנרשם על ידי מפי המספר שלום מליחי מרמלה, מובא בספרי "חדרי-תימן - סיפורים ואגדות" (עמ' 307) תחת הכותרת: "אם תדביקני - קח את השתיים". והשני מובא ב"מדרש הגדול" לרבי דוד בן עמרם העדני, בספר בראשית, פרשת מקץ עמ' תש"ם -תשמ"א, ב"חילופי נוסחאות", כפירוש לפסוק: "וְלָקַחְתָּ אֹתָנוּ לְעֵבָדִים" - אין אדם יודע מה בלבו של חברו."

השלישי כתוב באנגלית באסופת גרים-אנדרסן, הוצאה לונדונית - 1984-5 (עמ' 6-145) תחת הכותרת: "גרטל הפקחית".

הדמיון בין שלש המקבילות בולט לעין. לכולן עלילה דומה הבנויה על המודל של "משולש-הגיבורים" - אשה, בעל, אורת. הגיבור הדומיננטי והפעיל ביותר בין השלושה הוא האשה. האשה היא הציר המרכזי, שסביבה העלילה מסתובבת, ובלעדיה הסיפור ריק מתוכן. בעֶרמתה כי רבה ובפֶּקחותה מצליחה האשה לטוות מעשי-כזבים לאריג שלם ול"סֶדֶר" את שני הגברים (בעל, אורח) גם יחד. היא אכלה את שני העופות ולא היה לה עוד מה להגיש לבעלה ולאורח (בנוסח של ה"מדרש הגדול" התביאה את שני העופות ואחר כך אכלה אותם). בעל הבית יצא לשוק לצרכיו, ובינתיים הגיע האורח. האשה קיבלה אותו בפנים דאוגות ויעצה לו לברוח על נפשו; אמרה לו, שבעלה חולה והוא הזמין אותו כדי לכתות שני אשכיו ולאוכלם לרפואתו (בנוסח האנגלי הוחלפו האשכים באוזניים). וכדי שיאמין לכזביה נתנה לו שלושה סימנים ואמרה, בשעה שיתרחשו סימנים אלה, אות היא שהבעל שלה עומד להתנפל על האורח - לכתות את שני אשכיו ולאוכלם. סוף דבר - האורח נס על נפשו. הסיפור במלואו (שלוש המקבילות והשינויים שחלו בכל אחת מהן) יובא להלן כלשונו, ולכל פרטיו.

נוסח א' - האורת, יהודי עני, הוזמן ע"י בעל הבית לארוחה לשלם לו כגמולו.

נוסח ב' - האורת הוא פלוסופוס, שבעל הבית ביקש לעשות סעודה לכבודו.

נוסח ג' - האשה, גרטל, היא לא אשתו של בעל הבית, אלא עוסקת אצלו בבישול - Cook. היא צעירה, רוקדת ושמחה ושותה הרבה יין מן החבית - דבר המעיד על אורח-החיים של ארץ אירופית קרה.

סיפור ראשון... אם תדביקני, קח את השתים...

מעשה בעשיר קמצן שהלך בדרך, והתשיך עליו היום והוא רחוק מביתו. ומאחר ולא יכול היה עוד להמשיך את דרכו, כי עייף היה וצמא ורעב, וחושך על פני האדמה, פנה אל הכפר הקרוב וביקש מקום ללון. שאל את אנשי המקום אם יש יהודים בכפר, ונאמר לו כי יש יהודי אחד ויחיד, אבל הוא עני ואינו יכול לכבדו כערכו. גויי המקום הציעו לו מלון בבתיהם, אך הוא סירב והעדיף להתאכסן בביתו של היהודי. העני קיבל את פני האורת העשיר בחיבה ובמאור פנים; הוא הכירו בשמו ובדמותו בתור פלוני הסותר, מפגישות מקריות ביום השוק, אך האורת לא הכיר את בעל הבית ולא ידע מיהו ומה שמו עד לאותו יום ולאותה שעה.

העני נמלך באשתו בדבר הארוחה שיש להכין לכבוד האורת הנכבד, ושניהם באו לכלל דעה לשחוט למענו תרנגולת, כי הוא מורגל במאכלים טובים, ואפשר שהמתווה הזאת לא תלך לאיבוד...

בני הזוג טרחו אפוא בכל כוחם למען האורח, האשה הגישה מיני קליות והאיש נזכר כי יש עמו מעט ערק מן הנותר של התג האחרון, והלך והוציאו ממחבואו וכיבד בו את האורח. בקיצור, אכלו ושתו וסעדו ובילו את לילם בטוב ובנעימים.

למתר בבוקר השכימה האשה והכינה לאורח לחם חם מאפה תנור, והוא אכל ושתה והכין עצמו לדרך. בני הזוג קיוו בסתר לבם, כי העשיר הנכבד "יזרוק" להם ריאל כסף חלף הכבוד שזכה לו מידם וחלף הטרחה וההפסד, אולם האיש רק הפטיר "שלום" בשפה רפה, וכלאחר-יד, ונחפוז ללכת ללכת ללכת...

לימים נקלע האיש העני לעירו של האיש העשיר, ושני המכרים נפגשו בשוק. העשיר הזמין את העני לבוא לסעוד על שולחנו בערב, וללון בביתו, וכה אמר לו: - השלם עסקיך בשוק, ועם חשכה פנה וסור אל הרמה כי שם ביתי, ואני אחריך...

העני הלך לשוטט בשוק, והעשיר עלה לביתו והודיע לאשתו: - הערב, יש לנו אורח, וכבר הזמנתי אותו לסעוד על שולחני. יש אפוא לכבדו כראוי.

אמרה האשה: - אינני יכולה לקבל אורחים ואינני חפצה בהם...

אמר לה: - חוב הוא עמדי, ולא אוכל להתעלם מחובי, ולא עוד אלא שכבר פציתי את פי ולא אוכל לשוב.

אמרה: - היאך מלאך לָבָה להביא אורחים ביתה וביתך ריק מטוב, לא ביצה ולא תרנגול? הלא זה כמשלוש חדשים שלא נתבשל בשר בקדדתי, כי צר-עין אתה, וכילי, גם על בני ביתך, וממונך חביב עליך יותר מגופך, ובמה תקדם את פני אורחך, האמנם בעציד זום (= מיני מאכלים עממיים זולים)?

אמר: - לא עציד ולא זום אלא תרנגולת, אביא לך תרנגולת מטילה...

- אם האורח כה יקר כל כך בעיניך עד שאתה מוכן לכבדו בתרנגולת - שמע בעצתי והבא שתי תרנגולות ולא אחת. כבר שכחתי מתי אכלנו לאחרונה בשר עוף, וראוי לנו לזכות בזכותו של האורח... אם כבר מרק - מוטב שתהיה זו ארוחה לשמה...

- אעשה כדבריך ואקנה שתי תרנגולות - אמר האיש ופנה לעבר הדלת.

- ואל תשכח להביא גם בקבוק ערק ומעט קליות ומעט טלופחות וסמי קטורת, שתהיה סעודה מושלמת...

בעל הבית עמד בדיבורו הביא לאשתו שתי תרנגולות ואת כל הנצרך. אולם לפני שעזב את המקום הוא ראה לנכון להסביר לה את סדר ההגשה כפי שהוא רצה שזה יהיה. הוא אמר: - כאשר אושיט את ידי לפני, הגישי את הערק ואלפסוך (בלשון הצפוניים: ג'עלה' והוא הריבוד הנאכל בין כוס לכוס והמתיש את תקפו של הערק).

וכאשר אשתעל קלות, יש להגיש את הארוחה. ולבסוף, וזה העיקר, כאשר אדפוק בקיר - הביאי אלי את הבשר...

האשה הבטיחה לנהוג בהתאם, והאיש שב לעיסוקו בתנותו שבשוק.

בזמן הבישול, כאשר ריח המרק המתובל היה נודף ומגרה וממלא את כל הללו של הבית, אמרה האשה לנפשה: "אטעם את המרק, ואבחן את שיעור המלח". וכיון שטעמה וראתה כי טוב הוא, התאוותה לטעום גם מן הבשר... ואז שלתה מן הקדרה כנף אחת ובלעה אותה בשקיקה. הבשר היה כה מתוק וטעים וערב לחיך עד שהיא לא יכלה לגבור על תאוותה, - ושבה ושלתה עוד כנף אחת ואכלה גם אותה. היא אמרה: "מה תוסיף כנף ומה תגרע!"

ומשפרצה גדר, לא יכלה עוד למשול בתאוותה, וזללה גם הרגלים. ואחרי הרגלים פנתה לשאר חלקים ואכלה אותם בזה אחר זה, למן הראשים ועד הכרעים. היא אכלה את שתי התרנגולות לא השאירה מהן שריד ופליט. רק המרק נשאר, והמרק היה מלוא הקדרה, והיה בו די והותר...

סוף דבר הגיע האורת. האשה הכניסה אותו וקידמה את פניו באנחות צער...

אמר האורח: - גברתי, למה תאנחי, ולמה ירע לבבך?

אמרה: - נאנחת אני ומיצרה על הגורל הצפוי לך מידי בעלי... אתה נראה לי אדם הגון ואינך ראוי לעונש כה אכזרי...

אמר לה: - דברייך חידות לי, פרשי אותם!

אמרה: - אם תנצור סוד, אגלה לך את הצפון בלבי, ואזהירך מפני הסכנה...

אמר: - בטחי בי!

אמרה: - מחלה יש בו בבעלי, ובכל שנה הוא מזמין אליו אורח ומכבדו, ובתוך הארוחה הוא קם ומתנפל עליו וכורת את שני אשכיו ואוכלן ומתרפא... לשם כך הוא הזמין אותך היום, וזה מה שצפוי לך! ראה, הזהרתיך!...

אמר לה: - במה ייאמנו דבריך, ומה האות שאת דוברת אמת?

אמרה: - הנה לך שלושה אותות: לראשונה הוא מושיט את ידיו לפניו כמנסה לתפוס דבר מה, בשניה - הוא משתעל ומזדקף כמתכוון לזנק על טרפו... ובשלישית - הוא דופק בקיר, וזה לך האות שהוא עומד כבר לעוט עליך...

האורת לא ברח מן הבית, כפי שהאשה קיוותה שהוא יעשה, אך שמר את דבריה בלבו מחמת השמא...

ובינתיים הגיע בעל הבית. הוא התיישב במקומו הקבוע והאורח לצדו. מיד נטל

כוס קטנה, מילא אותה ערקי וברך שהכל, ויצק אותה לתוך פיו. מילא את הכוס שנית והגישה לאורח, וגם זה ברך שהכל ושתה. לאחר מכן החל לאותת בידו לאשתו, כמוסכם, כדי שזו תגיש את אלפסוך (=הריבוד). הוא שלח ידו פעם ופעמיים ושלוש, והדבר לא נעלם מעינו הפקוחה של האורח העוקב בחרדה אחר תנועותיו... הלה פירש את תנועת היד כפי שפירשה לו האשה, וראה בכך אות מבשר רע...

שעה קלה לאחר מכן החל האיש להשתעל - א-הה, ב-הה, והחל להתנדוד לכאן ולכאן - רמז לאשתו שהנה הגיעה העת להגיש את הארוחה. האורח נדרך כמיתר מתוח, כי הוא ראה שדברי האשה הולכים ומתקיימים. הוא הסתכל אל עבר הדלת, ומשראה אותה פתוחה נחה דעתו. זו הייתה האשה שצפתה מראש את מהלך העניינים והשאירה את הדלת פתוחה כדי להקל על האורח את הבריחה. תיאבוננו של האיש הסתלק ממנו, ובעל הבית היה מוכרח להעיר לו: - למה אינך אוכל, יא-אבי ואהלי, הלא טרחנו לכבודך!...

ברוכים תהיו! - פטר האיש - כבר אכלתי דיי...

- השולחן צועק משלושה, וכבוד האדם רצונו - אמר בעל הבית והחל לדפוק בקיר. הוא רצה שהאשה תביא את הבשר, אך זו הייתה "עסוקה" במטבח והוא היה מוכרח לדפוק עוד פעם ועוד פעם, ובכוח רב יותר, כדי שזו תשמע ותמהר לעשות כמבוקש...

אותה שעה קפץ האורח ממקומו כמוכה בְּעֵתָהּ, זינק לעבר הדלת, ונמלט החוצה אל הרחוב הפתוח... בריחתו המבוהלת והמתמיהה עוררה את השתוממותו של בעל הבית, והוא שאל את אשתו אם יש בפיה הסבר לבריחתו השגעונית של האורח.

- בוודאי שיש הסבר לדבר - אמרה האשה בהעמדת פנים חסודה, - הסבר מספיק בהחלט. לאחר שעשה מה שעשה הגיוני הדבר שהוא ישא רגלו ויברח...

וכי מהו הדבר שעשה? - אמר הבעל בהבעה נדהמת ודחק באשתו למהר ולהשמיעו את סיפור המעשה.

- לפני שבאת מן השוק - סיפרה האשה בחמה שפוכה - נכנס האורח אלי למטבח, אמר שהוא רעב, ונטל את שתי התרנגולות המבושלות ושם אותן בתרמילו. "צידה לדרך" - אמר, והשאיר רק את המרק...

- ולמה לא סיפרת לי את כל זאת כשהאיש היה עוד כאן? - זעם הבעל והיכה על מצחו. - הלא זה מעשה שפלות שלא נשמע כמוהו...

- לא יכולתי לבייש אותו - אמרה האשה כמתחסדת. - אילו סיפרתי לך, הייתי מלבינה את פניו, ומוטב שימות האדם ואל יתבייש...

- אין זמן לדיבורים - נהם האיש ונטל את מקלו ופתח ברדיפה אחרי הבורח...

הוא רץ בדרך המובילה אל מחוץ לעיר, וכעבור שעה קלה יכול היה לראות מרחוק את האיש אשר הוא מבקש. הירח היה במלואו והעני הבחין באיש הרודף אתריו. זה החיש את מרוצתו וזה התאמץ להדביקו. אולם משנוכח העשיר כי האורח מהיר ממנו, וכי אין לו כל סיכוי להשיג אותו, הוא קרא אליו ואמר בתוכחה ובתחינה:

– נהג בהגינות, ואל תהיה רשע, קח אחת ותן אתה!...

העשיר התכוון בדבריו, שהעני יקח לו תרנגולת אחת ויניח את התרנגולת השניה. ההגינות מחייבת שלא לקחת את הכל... אולם העני הבין אחרת. הוא סבר שהעשיר אומר לו: תן לי ביצה אחת והנח לך את הביצה השניה, ולכן תשובתו הייתה החלטית ובלתי מתפשרת:

– אם תשיג אותי, קח לך את השתיים! – אמר והוסיף להגביר את מהירותו ולהגדיל את המרחק בין שניהם...

סיפור שני

מדרש הגדול / חילופי נוסחאות

"ולקחת אותנו לעבדים, אין אדם יודע מה בלבו שלחברו". מעשה באדם אחד שביקש לעשות סעודה לפלוספוס אחד, בא וצוה אשתו לתקן שני תורנגולות מפוטמות, והיתה עינו צרה באשתו, שלא תאכל משני התורנגולין כלום. אמר לה: הריני מביא פלוספוס אחד ויהיה ביני לביניך סימן שתדעי בו ברמיזה. שכשאני יושב עמו אני מרגיש בראשי, הוציאי לי שני ראשי התורנגולין הם וצואריהם, וכשאני מרגיש באיברי הוציאי איברי שניהם, וכשאני מרגיש בארכובותי הוציאי לי שני שוקיהם שלמים. אמרה לו: הין. אני אעשה כמו שאמרת. הלך והביא אותו פלוספוס לתוך ביתו. ונכנסה האשה במכון שלה. וישב הוא והפלוספוס והמה מתגהצין בפוך ובסיכות ובקטרת עד שיצא בעל הבית לצורך לעצמו. והלא (!) הפלוספוס יושב מיד נכנסה אצלו ודברה אליו אשת בעל הבית ואמרה לו בעון גדול ובצרה גדולה באתה היום אל ביתנו, אללי לך מא שיארע לך מבעלי זה. אמ' לה ומה הוא עון זה הטמון? אמרה לו בעלי זה יש בו רוח רעה והוא מבקש לתתוך ממך שתי ביצים ואוכלך ואתה הזהר בעצמך ממנו. אמ' לה ומה הוא הסימן? אמרה לו בתחלה הוא מרעיש ומרעיד בראשו וזה הוא הסימן הראשון, ושנייה הוא מרגיש בידיו ושלישית הוא מרגיש באיבריו ואלו האותות המה בינינים (!) ורביעית הוא מרעיש בשוקיו, וההיא שעתא קשה מכולן, הזהר בעצמך על שתי ביציד שהן חתוכות. בא בעל הבית וישב לפניו, התחיל להרעיש בראשו ולא הכניסה לו כלום, כמו שרמז לה. חזר והרעיש באיבריו ובידיו ולא הקפידה אשתו כלום, חזר והרעיש בשוקיו ולא השגיחה על רמיזותיו. והפלוספוס ראה הסימן הללו כולן שבאו – האמין לדברי האשה ונתירא על עצמו

מבעל הבית. וכיון שעמד בעל הבית אל אשתו להריב עמה כשם שלא הוציאה כלום – עמד אותו האיש בחפזון ויצא וברח מתירא מבעל הבית שמא יחתוך ביציו. אמרה לו אשתו אני לא נמנעתי מלהכניס לך שני התורנגולים אלא כבר לקח שניהם הפלוספוס תחת שמלתו (בגליון: נ"א טליתו) ונתביישתי מלומר לו בפניך כלום. מיד יצא בעל הבית ורץ אחריו במהרה; אמ' לו המתן לי שאקח ממך אחת ולך אחת. סבר אותו הפלוספוס וחשב בלבו שמא על שתי ביציו הוא מדבר עמו. אמ' לו הפלוספוס אם רצתה אחרי והשגתני יש לך שתיהן כאחת והרי שתיהן לך נתונים במתנה. מיד זה רץ וזה רץ אחריו בכל כוחו ולא יכול להשיגו ונמלט ממנו והיא החביאה שני התורנגולין ואכלה אותן. הדא היא דאמרין ברייאטא לעולם אין אדם יודע מה בלבו שלחברו אלא הקב"ה בלבד.

סיפור שלישי

גרטל הפיקחית (תרגום הפשי)

היה הייתה אשה עובדת כמבשלת (כטבחית), שמה גרטל, שנעלה נעלים אדומות בסרט אדום, וכאשר הייתה יוצאת בהן הייתה רוקדת ושמחה וחושבת: כמה יפה אני!

עם שובה מן הטיול הייתה מוזגת לעצמה כוס יין להיטיב את לבה. וכאשר היין היה מעורר תאבונה, היתה טועמת מן התבשיל שבישלה ואומרת לעצמה: "המבשל צריך לדעת את טעם התבשיל".

באחד הימים אמר לה האדון שלה: "גרטל, הערב יבוא אלי אורח, צלי בשבילי שני עופות, כידך הטובה".

"אעשה זאת, אדון" – ענתה גרטל. היא שחטה שני עופות, ניקתה ומרטה אותם ושמה אותם בשיפודים. לעת ערב שמה אותם על האש עד שהשחימו ונהיו פריכים. אבל האורח עוד לא הגיע. גרטל קראה לאדון ואמרה: "אם האורח עוד לא הגיע, ארחיק את העופות מן האש, אבל זה יהיה חבל, אלף חבל, אם לא יאכלו תכף ועוד הם עסיסיים".

אמר האדון: "אלך בעצמי ואזרז את האורח".

אך הפך האדון את פניו ללכת – וגרטל הרחיקה את העופות המשופדים מן האש ואמרה לעצמה: זו עבודה מצמיאה לעמוד כל הזמן ליד האש; מי יודע מתי הוא יחזור. בינתיים ארד למרתף ואקח לי טיפה יין.

היא ירדה בריצה, תפשה כד, סובבה את הברז ואמרה: "לבריאותך, גרטל". ומשכה

לעצמה משיכה הגונה. ושתייה רודפת שתייה ולא קל להפסיק. ושוב משכה לעצמה משיכה ראויה ושתתה. אח"כ עלתה למעלה ושמה את העופות שוב על האש. יצקה מעט חמאה עליהם וסובבה את הסיכים בחשק. הצלי העלה ריח טוב. אמרה: "זה משהו שמתבקש, אני מוכרחה לטעום". העבירה אצבעותיה על העופות וטעמה. אמרה: "אה, כמה זה טעים, יהיה זה חטא ובושה שאין אף אחד אוכל אותם". רצה אל החלון לראות אם האדון שלה חוזר עם האורח ולא ראתה שום אדם. חזרה אל העופות וחשבה: כנף אחד [אם יחסר] לא יורגש, טוב יהיה לאכול אותו. והיא חתכה את הכנף ואכלה אותו בעונג. כשגמרה חשבה: הכנף השניה חייבת ללכת אחרי הראשונה, שאם תישאר, האדון ירגיש שמשהו חסר.

כאשר הכנפיים נאָכְלו חזרה אל החלון לראות אם האדון שלה חזר. אבל איש לא נראה באופק. מי יודע – חשבה – אני מְעֵזָה לומר שהם לא יבואו בכלל; הם מוכרחים לבלות ולשתות באיזה מקום אחר.

אמרה לעצמה: "עכשיו, גרטל, אל תפחדי, תאכלי את הכל, למה אֶכֶל טוב יתקלקל? אחרי שתגמרי את הכל, תוכלי לנוח ואח"כ תשתי כוס יין".

ירדה למרתף, לקחה משיכה הגונה מן הכד ושבה ואכלה את שאר העוף. כאשר כל העוף נעלם והאדון טרם בא, התבוננה גרטל בעוף השני ואמרה: כשם שנעלם הראשון, ילך אחריו גם השני ומה שטוב בשביל הראשון, צודק גם לגבי השני.

היא משכה בצוואר הכד, לגמה לגימה הגונה ממנו ולאחר מכן שלחה את העוף האחר אחרי העוף הראשון.

בשיא התענוג שלה שב האדון הביתה וקרא: "מהרי, גרטל, האורח מגיע".
"טוב, אדון, אכין מיד את השולחן" – ענתה גרטל.

האדון ניגש לראות את עריכת השולחן ולקח את הסכין הגדולה העקומה כדי לחדדה. בה יחתוך את הצלי. בינתיים הגיע האורח ודפק בעדינות בדלת. גרטל רצה לראות מי זה שם וראתה את האורח. שמה אצבעה על שפתיה ואמרה: "היה שקט והתרחק מכאן! אם האדון יתפוס אותך, גורלך יהיה רע ומר. הוא הזמין אותך לארוחת הערב רק למטרה אחת – לחתוך את שתי אוזניך. שמע אותו, הנה הוא מחדד את הסכין". האורח שמע את חידוד הסכין והתגלגל במהירות למטה [ואל הרחוב].

גרטל רצה מודאגת אל האדון ואמרה: "איזה אורח זימנת לנו הערב, באמת".

– "מה קרה, מה העניין, גרטל? למה את מתכוונת?"

– "טוב, – אמרה, – הוא נטל את שני העופות שהכנתי בצלחות וברח.

- "זאת תחבולה מחוכמת", אמר האדון, מיצר על שני העופות. - "אלו היה לוקח אחד ומשאיר לי אחד כי אז היה גם לי מה לאכול".

רדף אחריו וקרא לו לעמוד, אבל האורח עשה עצמו שאין הוא שומע, רץ אחריו בעוד הוא מחזיק בידו את הסכין העקומה וקרא: "רק אחד! רק אחד!" רצה לומר שהאורח ישאיר בשבילו עוף אחד, אבל האורח חשב שהאדון רוצה שיתן לו רק אוזן אחת. והוא רץ כבורח מפני האש, לוקח עמו את שתי אוזניו שלמות, הביתה.

* * *

סיכום:

הבאנו כאן שלשה סיפורי-עם מקבילים או בלשון נקבה שלש מקבילות, לזכרה של המנוחה יונה דחוח-הלוי ז"ל, שהודות לידענותה למדנו שסיפורי-עם מצויים גם ב"מדרש הגדול". למדנו עוד מן הכתובים של פרופ' דב נוי, שסיפורי-עם בכלל, ובכללם סיפורים מקבילים בעלי עלילה דומה, נודדים ממקום למקום, באמצעות נוסעים, מיבשת ליבשת ומשפה לשפה - אם כי בעיון ראשון נראה לנו כי אב אחד לכל המקבילות, למרות השינויים החלים בכל אחד מהם בדרך מסעם. סוגיה זו הובהרה ע"י פרופ' דב נוי, שקבע ש"כל מקבילה היא בגדר יצירה עצמאית העומדת לעצמה בזכות עצמה - ואינה בשום ואופן בגדר חיקוי או העתקה".

**ציור הלשון שינה יקיצה
בשירת תימן**

אפרים חזן

ציור הלשון 'שינה יקיצה' בשירת תימן

סמלי לשון ודרכי רענון של הביטוי השגור: כוחו של ציור שגור

בטורי שיר רבים בשירת ספרד ניתן להבחין בקלות בציורי לשון חוזרים ונשנים: ארץ התלויה על בלימה, עדות היצירה על היוצר ותיאורי טבע הקשורים בזה, השינה והיקיצה ועוד. עיון בשירת הקודש העברית מלמדנו, כי הציורים הנזכרים ואחרים אכן חוזרים ונשנים בשירים רבים ותדירים הם בשירת הקודש. לציורים אלה שורשים עמוקים ומסורת ארוכה ולרובם אחיזה במקרא, בדברי חז"ל, בפיוט הקדום ובפיוט הספרדי ובשלוחותיו. שימוש זה בדימויים וציורים הנטולים מן האוצר המסורתי, ועל כן מוכרים וידועים הם לקורא, יש בו כדי לפגום ברושם שציוריות מעין זו מעבירה אל הקורא. אין בהם הברק והזהר וההפתעה שיש בציור ה'טרי' הכתוב. כנגד זה עולה הטיעון, כי הציוריות הטרייה אכן נראית מבריקה יותר ומעניינת יותר, אך משום כך היא גם מאבדת מלח ההבעה שבה. 'טריותה' אינה מאפשרת לקורא למצות את כל המשמעויות התלויות בה. עליו לעכל את עצם הופעתה. כנגדה ניזונה המטפורה 'המסורתית' משורשיה ומן האסוציאציות הנקשרות אליה, והמשורר מעניק לה משמעות, והקורא חופשי לקולטן, לפי שהוא פטור מן הפענוח הראשוני של הציור. ואכן הדבר הבולט בשימוש בציורים 'מסורתיים' ובציורים חוזרים הוא ממד העומק, המתלווה אליהם עם כל חזרה וחזרה: הציור הולך ונעשה סמל. באחד הפרקים החשובים בספרם עומדים וולק-וורן¹ על תהליך ההסמלה – הפיכת המטפורה לסמל.

¹ Wellek and Warren, Theory of Literature, New York 1942, pp. 193-195

'במה נשתנה הסמל מן המטפורה? ראשית שהסמל חוזר ונשנה חוזר ומתמיד: ציור מסוים מועלה פעם כהשאלה, אך אם הוא חוזר ונשנה בהתמדה כלשון של פשט או כמעטק לדבר אחר הוא נעשה סמל או חלק ממערכת סמלית'. 'אופיו של הסמל' מצטטים וולק-וורן את קולרידג' 'הוא העתקת הסוג אל הפריט הבווד או העתק הכלל אל הסוג... וביותר השתקפות הנצחי בזמני'.

סמל ושורשיו – ציורי ה'דרך'

כיוון שאופיים של ציורים רבים הוא אופי של סמל אין המשורר חושש לחזור על הציור. אדרבא. כל חזרה מעמיקה את הסמל ומוסיפה לו משמעות. משום כך אין המשורר חושש גם ליטול ציור המצוי בשירה שקדמה לו, ואף ציורים מקראיים. קשר זה אל שורשי המקורות בשירה ובמקרא מזינים את הסמל ומוסיפים להעשירו. ניטול לדוגמה את אחד הסמלים השכיחים – הדרך. בבקשה 'ה' נגדך כל תאוותי² מבקש ר' יהודה הלוי (להלן: ריה"ל) 'דרכיך ה' למדני, ושוב ממאסר סכלות שבותי'. כאן מבקש הדובר מן ה' שינחנו בדרך ה' ובנתיב יראתו. בסליחה 'שירים דורשי נופש' מתאר המשורר את הישרים אשר 'יקרבו ויאתיו / למקום דרכו תעו', חוזרים אל הדרך שתעו ממנה. ובמקום אחר³ הוא רואה את העם 'הולכי בדרך נכוחה'. ציור זה שהבאנו רק כמה מדוגמאותיו אינו חדש בשירה העברית. כבר בבקשה השקולה של יצחק אבן מר שאול⁴ אנו קוראים 'נחני נא באורח הנכונה / לפניך והכן את שבילי'. ובהמשך הוא מתאר את לבו כי 'תועה כמו רועה אוילי' ועל כן מבקש הוא הדרכה. בתוכחה 'שכחי יגונני'⁵ מתאר רשב"ג את נפשו ל'נבוכה', שאינה יודעת דרכה 'מה לך נבוכה בארץ לא משוכה'. ובשיר שוכני בתי חומר⁶ הוא אומר בלשון המקרא (יש' נה, ז) 'יעזוב רשע דרכו / וישוב לפני מלכו'. גיוון בולט מתגוון ציור הדרך, כשהמשורר מתאר את האדם בדרכו לבית עולמו, וכך אומר רשב"ג 'כי היום

² הדלת 'דרכיך ה' למדני' על פי תה' כה, ד 'דרכיך ה' הודיעני אורחותיך למדני'.
³ יה שמע אביונך, דיוואן יהודה הלוי, מהדורת ח' בראדי (להלן: בראדי, ריה"ל), א-ד, ברלין 1894-1930, כרך ג, עמ' 301.

⁴ אלוהי אל תדינני, ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס (להלן: שירמן, השירה העברית), א, ירושלים תשט"ז, עמ' 50.

⁵ שם, עמ' 233.

⁶ שם, עמ' 231.

קצר / ורחוק החצר', וריה"ל 'רב ממך הדרך... מתי תכין צדה⁷ ובשיר 'שובי נפשי למנוחכי': 'האורח רב / קחי לך ארוחה'. הציור 'האורח רב', הדרך המציינת ימי חייו של האדם, יסודו בדברי עקביא בן מהללאל המזכיר לאדם 'דע, מאין באת, ולאן אתה הולך' (אבות, ג, א). ודברים אלה הרי נשתלבו בתוכחה הקדומה 'אנוש מה יזכה'⁸. הלשון 'דרך' מציינת לא רק את אורח החיים ולא רק את משך החיים, אלא גם את מגמת החיים ואת תכליתם 'הלא אם שבילך יישר לפועלך'⁹ ומתוך כך גם את האמצעים להגיע אל התכלית כאומרו 'דלקוני אהביך ואחרוך דלקתי... ואצא בעקביך קל ולא התאפקתי'¹⁰, ובמקום אחר בכיוון שונה במקצת 'דרכם סולם לעלות עד ה' אלהיך'¹¹. וגם הסטייה מן התכלית מצוינת באותה לשון 'טו נתיבי מעל נתיב מעגליך'¹² ולפיכך גם הבקשה הנובעת מכך היא באותו כיוון 'יה, למדני באמתך הדריכני' וכך חוזר הפועל 'הדריך' אל משמעו היסודי והמקורי.

ציור ה'דרך' לא משוררי ספרד חידשוהו, והוא מצוי פעמים רבות במקרא. כבר בבראשית יח, יט, כאשר מציין ה' כי אברהם יצווה את בניו 'ושמרו את דרך ה' והביטוי הזה עצמו חוזר בשופטים ב, כב 'השומרים הם את דרך ה'', ובירמיהו ה, ד 'דרך ה' משפט אלהיהם', ובצורה אחרת בפרק א בתהלים 'כי יודע ה' דרך צדיקים', ובמזמור קיט חוזר הביטוי פעמים רבות: 'אשרי תמימי דרך' (פסוק א) 'דרך פקודיך' (כז) 'דרך אמונה' (ל) 'דרך מצותיך' (לב) 'דרך חקיך' (לג) ובמזמור קמג, פסוק ח מבקש המשורר 'הודיעני דרך זו אלך', ועוד כהנה וכהנה.

כך במקרא. בדברי חז"ל אנו מוצאים את הביטוי 'דרך' במאמרים רבים ובהקשרים שונים, כגון: 'ביקש משה להודיע דרכו של הקב"ה וניתן לו' (ברכות ז ע"א) 'דרכו בקדושה' (ירוש' ברכות ד, ט) 'ושם דרך אראנו וגו' כל השם אורחותיו זוכה ורואה בישועתו של הקב"ה' (מועד קטן, ה ע"א) 'התורה דומה לשני שבילין... מה יעשה?

⁷ ישן מתי תקיץ, בראדי, ריה"ל, ג, עמ' 188.

⁸ מחזור לימים נוראים, ב, מהדורת דניאל גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 117.

⁹ יד מעללי, בראדי, ריה"ל, ג, עמ' 174.

¹⁰ אליך אלכה, שם, עמ' 161.

¹¹ ישן אל תרדם, שם, עמ' 203.

¹² מי יתנני, שם, עמ' 228.

ילך באמצע' (ירוש' חגיגה ב, א) 'איזוהי דרך ישרה שיבור לו האדם' (אבות ב, א) ועוד מאמרים רבים. מכאן אל הנציג של ספרי ההגות והמוסר של ימי הביניים, ספרי החובות והלבבות, המשתמש הרבה בפסוקי מקרא, ובהם פסוקים רבים, שבהם מופיעים הלשון 'דרך' וצירופיה, כגון תה' קיט, נט¹³, תה' כה, ט¹⁴, משלי טז, ז¹⁵. מלבד הפסוקים מתקשר הביטוי 'דרך' לרעיונות רבים בדברי הספר, כגון: '... אם הוא רוצה להתקרב אל האלהים - לא יסגר שער התשובה בפניו הוא פותח לו שער הישרה ומורה אותו הדרך בחסדו ובטובו...'. ובמקום אחר 'אחוז הדרך השוה והחזיק באחריתך...'. ויותר מכל בתוכחה השירית שבסוף הספר, המצוטטת גם בגוף הספר בשער התשובה 'נפשי הכיני צדה לרב, אל תמעיטי... כי רב ממך הדרך, ולא תאמרי למחר אקח צדה...!'

פיתוח נאה ומלא של הסמל 'דרך' אנו מוצאים אצל מחבר מאוחר, אך ההרחבה הרבה שהוא מעמיד לעניין מלמדת על האפשרויות הגלומות בביטויי ה'שחוק'. וכך כותב אברבנאל בהסבירו את המושג 'תשובה':

והנה עדיין התשובה ומהותה יתבאר לך אחרי שתיתן את נפשך וידעת עם לבבך, כי האדם בעולם הזה הנה הוא כאורח נטה ללון והוא מתנועע במה שהוא מתנועע מיום היוולדו ועד יום מותו... וידוע הוא שבתנועתו יבחנו שלושה גבולים, והם: מה שממנו מתנועע ומה שאליו ילך, ומה שבין יעבור בו... וגבול מה שבין הוא כלל האמצעיים וההכנות אשר יעשה לעשות דרכו ולהגיע למחוז חפצו ותכליתו ושם תהיה מנוחתו... והאדם הטועה מדרך השכל יקרה לו כמו שיקרה להולך בדרך מותעה... וכמו שהאדם הוא הולך בדרך כשירגיש שהוא טועה בדרכו ואינו מתדרך לאותן גבול ותכלית הנאות אליו, והאנשים הולכי אורחות עקלקלות כשישכילו פתיותם וששמו פניהם לאחור אין להם אופן ותחבולה לתקן את אשר עוותו בדרכם כי אם להפוך פניהם אל אתוריהם ולעזוב דרכם המוטעה וללכת כנגדו... ככזה העוזבים אורחות יושר ללכת בדרכי חושך. התרופה האמיתית שישו בו מדרכם הרעה...

¹³ רבנו בחיי, חובות הלבבות, ירושלים תשכ"ז, עמ' קב, רל, רמ.

¹⁴ שם, עמ' כט.

¹⁵ שם, עמ' קנג, קפ.

דומה שרבי יצחק אברבנאל העמיד תמונה יסודית מאוד המשמשת רקע לפסוקים, למאמרי חז"ל, ולקטעי פיוט רבים מספור המשתמשים בסמל 'דרך'.

דווקא השגרה ודווקא החזרה המרובה כל כך על הציור וההיכרות הקרובה עמו הן ההופכות אותו טעון משמעויות וקונוטציות, מפרות אותו ומעמיקות את המשמעות בו, לפי שהקורא מקשר את הביטוי המוכר – בדוגמה שלפנינו את השימוש ב'דרך' – למשמעויות נוספות, הרבה מעבר למשמעות המילונית. הביטוי וצירופיו וצירופי צירופיו מעלים לפני הקורא כל המתקשר אליהם מכוח המקורות הספרותיים לדורותיהם מאז ימי המקרא ועד לימי יהודה הלוי, וכשמדובר בקורא בן ימינו גם במה שהתקשר למילה לאחר ימי המשורר. ועל כן אין המשורר מנסה להתחמק מן המצוי והשגור. אדרבא, דווקא הוא משרת את מטרת המשורר, והמשורר משתדל להפיח בו רעונות מסוימת, אך תוך הסתמכות מלאה על מסורת הציור וניצולה.

לפיכך השימוש בציור ה'דרך' למשל, מעלה אצל הקורא הקשרים רבים נוספים: את מחוז החפץ שבסופה של הדרך, את הסכנות האורבות לאדם ואת האפשרות לתעות ולסטות מן הדרך, את טורח הדרך, את קשייה ואת עצם ההליכה, את החובה להתכונן ולהצטייד לקראת היציאה לדרך ולתכנן את המסע ואת עצם הדחיפה לצאת לדרך. כל אלה או חלק מהם עולים לנגד עיני הקורא, כגון בקוראנו את סופו של השיר 'יצרי ראשית צרי / שים נא לבי ועיני בדרך ונחני' עולים הפסוקים: 'אשר הנחני בדרך אמת' (בר' כד, מח), 'הורני ה' דרכך ונחני באורח מישור' (תה' כז, יא) ועולים כל ההקשרים הנזכרים. והביטוי 'השגרת' הופך לתמונה מקיפה ומעמיקה, כפי שניתן ללמוד מן ההוכחות שהבאנו בראש דברינו.

ציורי שינה – יקיצה

בדומה לזה הסמל שבו עוסק מאמר זה הוא דוגמה של השתקפות הנצחי – החזרה בתשובה בזמני: יקיצה מן השינה. המשוררים קושרים זה בזה התעוררות רוחנית ויקיצה ממשית מן השינה, ומדגישים בתוך כך את ההתעוררות העצמית של הדובר, ההתעוררות הבאה מתוכו. ציור זה חוזר בשירים רבים, ונעשה אחד מסמלי השתייה החשובים ביותר בשירת הקודש, והוא בולט במיוחד בפיוטי הסליחות. בפיוטים אלה קורא המשורר לאדם להתעורר משנתו ולעמוד לחלות את פני בוראו ולשוב לפניו בתשובה שלמה. תמונת היקיצה באשמורת היא תמונה ממשית, ריאלית, ועיקרה במנהגי התפילה: יהודים משכימים קום בלילי אלול ובעשרת ימי תשובה לומר סליחות בבית הכנסת¹⁶. היקיצה לסליחות מסמלת יקיצה משנת הסכלות

¹⁶ שולחן ערוך אורח חיים תקפ"א 'והגים לקום באשמורת לומר סליחות ותחנונים מר"ח אלול ואילך עד יום הכיפורים'.

לקראת ההתעוררות בתשובה. היקיצה התגבשה לסמל ברור כל כך, עד שריה"ל העמיד את היצר ה'נלחם' ביקיצה כדמות ממשית בפיוט 'אל ביתך רצים צבאות' – הכול נוהרים לבית הכנסת, ויצר הרע מוצא שהוא במצוקה: אין נשמעים לו, ומתוך כך הוא מנסה להעמיד פני 'צדיק', ופונה לא רק לתולשת האדם, אלא מנסה גם טיעון אידיאולוגי: 'יצרי בעמדו ברב מצוקה / שכבה שנתך, אנוש מתוקה... / הן הלמו לבך תלאות... / הנה אלוה בתוך לבבך / ספון ועזו כנר סביבך...! אינך צריך להתעורר, אינך צריך לרוץ לבית ה', האל מצוי בלבבך 'שוב שכב' שנתך מתוקה, ולבך הלום תלאות. והדובר? הוא דוחה באחת כל טענות היצר ופיתוייו 'ואנערה אז אני שנת', והוא מודיש את ההתעוררות העצמית 'ואנערה... אני'. ו'העלילה' הממשית הזו, היסוסיו של אדם לפני היקיצה מוקדמת בולטת בסמליותה, וממחישה מאין כמוה את עירוב המטפורה בממש, היקיצה הרוחנית המיוצגת ביקיצה הממשית.

וכך מתחיל ריה"ל אחד מפיוטי הסליחות המפורסמים שלו, הפותח את סדר הסליחות כמנהג ספרד:

ישן אל תרדם / ועזב התלהלהך
 הרחק דרכי אדם / ושור דרכי גבוהיך
 ורוץ לעבוד צור קדם / כרוץ כוכבי נגוהיך
 די לך, מה לך נרדם / קום קרא אל אלהיך

הפנייה 'ישן' והציווי 'אל תרדם' קשורים הם לעצם היקיצה הפיזית. ההמשך 'ותעזוב התלהלהך' מחזיר אותנו אל התחום המטפורי, אל 'השינה הרוחנית', המציינת את השקיעה בתעותועי העולם הזה ובהבליו. השיבוץ הפעיל מספר יונה (א, ו) הוא שיבוץ טעון משמעות רבה לגבי שירנו, לפי שהוא מביא אל השיר את התמונה שברקע המקראי: 'ויהי סער גדול ביס, והאנייה חשבה להישבר...וייראו המלחים ויועקו... ויטילו את הכלים אשר באניה. ויונה ירד אל ירכתי הספינה, וישכב וירדם... (שם, ד-ה). תמונה זו עוברת לישון 'שנת הסכלות'. מצוי הוא בתוך ספינה העומדת בפני סער גדול, והיא מחשבת להישבר, וכל זה נעשה משל לעולם הזה ולתעותועיו. וכאן באה זעקת רב החובל 'מה לך נרדם?! קום קרא אל אלוהיך!' ותוך כדי כך קיבל ציור השינה משמעות כפולה ומכופלת. יתרה מזו גם ציור מרכזי אחר בשיר מתקשר אל הסמל 'שינה-יקיצה'. המשורר קורא לישן 'שור דרכי גבוהיך... רוץ לעבוד צור קדם כרוץ כוכבי נגוהיך'. ובסטרופה ב: 'הקץ לראות שמיו ואת מעשי אצבעותיו וכו'. כל הציורים הללו משתלבים יפה בתפאורה הממשית של המקיץ באשמורת הבוקר אל שמים זרועי כוכבים כדי להגיע לבית ה' ולהתעורר משנתו, וכל זה

בהתבוננות בבריאה, מעשי אצבעותיו של הבורא.

שלב נוסף בסולם הסמלי של הציור 'שינה-יקיצה' הוא בדימוי הגלות לשינה. הסמל של שנת הסכלות והיקיצה ממנה, כמו ציורי פרישות רבים בשירת ספרד, מקורם ערבי, ואילו שורשי הציור כאן קדומים מאוד. הנביא משתמש בשורש 'עור' כדי לבשר את הגאולה העתידה 'עורי עורי לבשי עזך, ציון' (יש' נב, א), ופירש בעל מצודת דוד 'את ציון הקיצי מעתה מתרדמת הצער', ובכיוון אחר מעורר, כביכול, הנביא את ה' כדי לגאול את ישראל 'עורי עורי לבשי עז זרוע ה"', ברם עיקרו של הציור בפסוק 'אני ישנה ולבי ער' (שה"ש ה, ב) שנתפרש ונדרש בצורות רבות ומהם המפרשים את השינה בגלות ובדברי הרוח החסרים בעם ישראל, ואת הערות בגאולה ובמעלות הרוחניות של ישראל כמו שתרגם המתרגם: 'חבו עמא בית ישראל ומסר יתהון ביד נבוכדנצר מלכא דבבל. ואוביל יתהון בגלותא והו דמין בגלותא כגבר דְדַמְיָךְ דלא יכיל לאתערא משנתיה...' כלומר הגלות משולה לשינה, כשם שהישן אינו יכול להושיע לעצמו ולתת לבו למעשיו כך גם העם בגלות, ובדברי המדרש נאמר 'אני ישנה מן המצוות ולבי ער למעשים טובים... אני ישנה מן הגאולה ולבו של הקב"ה ער לגאלני', כלומר כל שהדעת מוסחת הימנו הריהו משול בשינה. ודברים מפורשים אומר רבנו יהודה הלוי בפסוק זה 'כנה את הגלות בשם 'שנה' ואת התמדת הנבואה בהם בשם 'לב ער' כך בדברי ההגות וכן בדברי שירה. כבר הגלות הראשונה, גלות מצרים, מכונה בשם 'שנה' 'ישנתי ודודי / יעודדני // ולעתות אהבה / יעתדני. ובגלות האחרונה העם הוא 'ישן בכנפי הנדוד' 'ישן ולבו ער בויער ומשתער', וצדק שירמן כשהביא כאן את פירוש ראב"ע לשה"ש ה, ב 'אמרה כנסת ישראל, אני ישנה בגלות בבל כאדם שהוא במחשך, ועניין, ולבי ער, שהייתי מתאוה לחזור עם השכינה כשהייתי'. שנת הגלות מציינת מחשך ואפל בחיי העם הגולה.

ציורי הלילה תוזרים ומופיעים גם בסליחה הלאומית, כגון הסליחה 'ירושלים, האנחי' 'וכליל לך שיתי' / וקדרות לבשי ואט לכי'. הריאליה של חשכת האשמורת משמשת למשורר חומר ציור לצייר בהם את הגלות. בסטרופה האחרונה בא הביטוי 'הרנינו שוכני עפר' והוא בא לתאר את ישראל המושפלים עד עפר בגלות, ואם תמצוי לומר המשולים למתים בין כך ובין כך נקשר ציור זה את הזיהוי 'שינה-מוות'.

סליחה לאומית הקושרת בעליל יקיצה בתיאורי הלילה היא הפיוט 'שירים דורשי נופש' שם מספר המשורר 'הקיצו משנתם / חרדים במועל עוננם', והוא תיאור התעוררות הציבור כולו אל אמירת הסליחות וממילא יקיצה של העם משנת הסכלות. כנגד היקיצה משנת הסכלות הנה מצבם בגלות הוא מצב של לילה חשוך, תרדמה. 'ומאופל צר יציקם / חשכו כוכבי אורם'. וחשכה זו שלובה בריאליה של מעמד אמירת הסליחות וממנה מצפה המשורר לשחר ולזריחה, כמי ששומר לבוקר 'מתי אקרא ואתה תרצה / ואת משפטי לאור תוציא'. אך, כאמור, מתרכזים שירים בתיאורי

הלילה והחשכה. לשונות של אור וזריחה מעטים מאוד בהם. הם יבואו בסוג אחר, שעיקרו 'האור', פיוטי 'היוצר' וה'מאורה', ואף בהם משמשים אור מטפורי ואור מעשי בשילוב מלא, אך על כך עוד נראה בהמשך.

כמו שהמשכה של שנת הסכלות והשינה ממש הוא החלום, כך גם המשכה של שנת הגלות. והמשורר מתאר את חלום העם 'ובשוב שבות ציון / היה כחולם / ובהקיצו אין פותר חלומי'. משחק נפלא בשיבוץ מתהלים קכו, א, ושם השיבה היא ממשית והחלום הוא מטפורי, וכאן החלום הוא ה'ממש', והשיבה אינה אלא חלום חסר פתרון (=ממיוש). זהו חלומה של כנסת ישראל, של העם כולו. שירת הלוי מכירה חלומות פרטיים על הגאולה, הם באים בשירים שאינם פיוט, והם באים כתגובה על חלום, שיש לו מקום בביוגרפיה של המשורר, כעדות הכתובות ואמר עלמה שראה בחלום, 'אלהי משכנותיך ידירות... הביאני חלומי מקדשי אל וכו'.

ציורי שינה-חלום-יקיצה בשירת תימן

שירת תימן, שהיא בת לשירת ספרד, הלכה בעקבות שירת הקודש הספרדית, ופיתחה בצורה מעניינת ומיוחדת את הציור 'שינה-חלום-יקיצה', ציור שכיח וחוזר שנעשה לסמל. סמל בא בשירת תימן העברית הן בהקשר של שירת הפרט ובפנייה אל הנשמה והן בשירה הלאומית במשמעות של גלות וגאולה. ההרצאה תבחן את פרטי הציור הלשוני המיוחד הזה בזיקתו המסורתית לשירת ספרד ובהתחדשותו ובייחודו בשירת תימן.

בעקבות שירת ספרד, ובמיוחד שירת ריה"ל, פיתחה שירת תימן את הציור של 'שנת הסכלות', היא השקיעה בהבלי העולם ובתענוגותיו כנגד היקיצה וההתעוררות, שעיקרם התנערות גמורה מהבלי העולם, בריחה מן החומרנות ובחירה ברוחניות ובעבודת הבורא.

כבר רבי אברהם בן חלפון, מראשוני משוררי תימן¹⁷ משתמש בציור זה בתוכחתו 'בן אדם שמע':¹⁸

בן אדם ויציר חמר עד אנה תהי נרדם
הקץ רעיוניך בטרם בוא יום אידם
ובשוא גלי תאזתם אם תלחם נגדם
ישובו המה אליך: 25

¹⁷ אברהם בן חלפון, שירים, מהדורת י' טובי, תל-אביב תשנ"א.
¹⁸ שם, עמ' 127-132.

בן אדם זכור על משכבך כוס המות ותמרוריו
 אשר אין שוע בפידו ובמגוריו
 יום יהי נבוך לבבך לאמר מה יהיו דבריו
 לאל הנראה אליך:

42 בן אדם כמה תישן ולא תעורר לאחרי־ך
 ולא תזכר יום שוב גופך לעפר אדמתך
 ויום תתיצב מנגד ותלאה נשמתך
 45 בל קרוב אליך:

הפנייה 'בן אדם' החוזרת בראשי המחרוזות ממחישה את מסגרת התוכחה ואת אפסות האדם. האדם נשאל 'עד אנה תהי נרדם'. השימוש בתבנית מלשון חז"ל היה + בנוני מדגישה תרדמה מתמשכת, והנמען נקרא 'להקיץ את רעיוניו', לעורר את מחשבותיו כדי שאלה יעירו אותו מתרדמתו. עוד זאת, המחשבות המעוררות הן אלה אשר האדם יזכור 'על משכבו'. כלומר המחשבות לקראת השינה הריאלית הן שיעוררו אותו מן השינה הרוחנית, מתוך מחשבה על 'כוס המוות' היא השינה התמידית.

השאלה על השינה המתמשכת חוזרת שוב באמירה 'כמה תישן ולא תעורר לאחרי־ך'. אף כאן משמש המוות נימוק מרכזי להתעוררות משנת הסכלות. נזכור עוד כי פיוטי התוכחה הם סוגה המשתלבת באמירת הסליחות, וממילא היקיצה הפיזית לסליחות משמשת כאן סמל ודוגמה להתעוררות הרוחנית.

מוטיב זה של התעוררות משנת הסכלות קונה לו מקום של כבוד בשירת תימן, וחמש מאות שנה אחרי אברהם בן חלפון מפתח ר' שלום שבזי את ציור 'השינה-יקיצה' בכיוונים שונים. באחד משיריו הוא מפייט את דברי הרמב"ם בעניין תקיעת שופר (הלכות תשובה פ"ג ה"ד). אף על פי שתקיעת שופר בראש השנה גזירת הכתוב, רמז יש בו, כלומר עוררו ישנים משנתכם, ונרדמים הקיצו מתרדמתכם, וחפשו במעשיכם, וחזרו בתשובה, וזכרו בוראכם. דברים אלה עומדים כרקע בכמה מפיוטי הרש"ש. כך בשיר 'עוררו ישנים שם ה' יחדו / ערב וגם בקר בְּחַן הַעֲדוּ', ובזיקה ישירה לדברי הרמב"ם בפיוט לראש השנה:

שָׁמְעוּ קוֹל שׁוֹפֵר רָמַז יֵשׁ בּוֹ נְעֻלָּם
 יְשִׁינִים הַקִּיצוֹ, הַיּוֹם הָרֵת עוֹלָם
 לאלאה, אלואחד, תעוד כל אלארואח
 תתהיאל לאלתובה, ואללה אלפתאח
 לאבואב אלרחמאן. ודיואן אלצלאלח
 ופי אסם אלדייאן, תדאכרהא תעלם.
 מחדש תשָׁרִי, אַיּוֹמָה צוֹלַחַת.
 לְלַמֵּד שְׁבִטֵי יָהּ, תְּשׁוּבָה נִצַּחַת.
 וְנִפְשֵׁי עִם שְׁכָלִי, בְּשׁוֹפֵר שׁוֹמַחַת.
 וּמְלֻאָכִים הוֹמִים בְּלִי נְשִׁמְעַע קוֹלָם.

כיוון מיוחד בציור הסמלי של 'שינה-יקיצה' מצוי בשירים הפונים אל הנפש ומבקשים לעוררה, כגון פיוטי הרשות לנשמת. הדוגמה הבולטת לכך בשירת ספרד היא פיוט הרשות לנשמת 'ישנה בחיק ילדות' לריה"ל:

יְשִׁנָּה בְּחִיק יְלָדוֹת לְמַתִּי תִשְׁכְּבִי
 דְּעֵי כִי נְעוּרִים כְּנְעוּרַת נְנַעְרוּ
 הִלְעַד יְמֵי הַשְּׁתָרִית קוּמִי צְאִי
 רְאִי מְלֻאָכִי שִׁיבָה בְּמוֹסָר שְׁחֻרוֹ¹⁹

כיוון זה מקבל בשירת תימן אופי מיוחד ומעניין בסדרת השירים 'מי נשקני'. הידוע בהם הוא שירו של ר' שלום שבזי:²⁰

מִי נִשְׁקָנִי וְאֲנִי יוֹשֶׁנֶת / וַיֹּאמְרָה לִי אֵת הִי סוֹכְנַת
 וְאוֹמְרָה אֶל תִּגְעָה בִּי כִּי אֲנִי / מֵעַם מְקַדְשִׁים וּבַת כְּהֵנֶת

¹⁹ שירמון, השירה העברית, א.
²⁰ וקדם לו בזה רבי יוסף בן ישראל בשירו 'מי נשקני ואני שוכבת'.

סָרוּ עֲוֹנוֹתַי וְלֹא אוֹסִיף חַטּוֹא / כִּי לַחֲצַר מֶלֶךְ אָנִי מוֹכֵנֶת²¹

הדוברת בשיר היא הנפש, המפנה דבריה לגוף, המבקש לשעבדה לצרכיו ולדרישותיו החומרניות. היא דוחפת אותו מעל פניה ומציינת את מקורה הטהור ואת ייחוסה כ'הולך אליה ממעל'. בשורה השלישית היא מצהירה על חזרתה בתשובה ומקבלת על עצמה לא לחטוא עוד. לקראת סופו של השיר מבקשת הדוברת, היא הנשמה: 'תבנה להיכל קדשך הנחרב / כמה תאחר ואני ממתנת // נסים עשה עמי ואם אין לי זכות / זכרה לבניך ברית נושנת'. ובכך למעשה משתנה הדוברת, ומעתה לא הנשמה היא האומרת דבריה אלא כנסת ישראל המבקשת על הגאולה. נמצא שבשיר הולך שבזי בעקבות ריה"ל, ומשלב את המעגל האישי במעגל הלאומי, כפי שראינו בחלקו הראשון של מאמרנו.

שילוב מעגל הפרט במעגל הלאומי אומר כי קיימים ציורי לשון ומוטיבים משותפים בין שני המעגלים, ולא ייפלא אפוא כי הסמל 'שינה-יקיצה' יעמוד במרכזם של שירים לאומיים. כך, כפי שראינו, בשירי רבי יהודה הלוי וכך בשירת תימן. יתר על כן פתיחת שירו של ריה"ל 'ישן ולבו ער', שנדון על ידינו לעיל, מאומצת על ידי המשורר יעקב מסעוד בן המאה הי"ז לפתוח בה שיר גאולה משלו:

יִשָּׁן וְלָבוּ עֵר / בּוֹעֵר וּמְסִתֵּר / אֲרָאָה לְמִתְעוֹרֵר / בְּיָמֵי עֲלָמוֹת
עֲזָב לְכָל כַּחוֹ / וְרָאָה בְּמָה נֶחְחוֹ / מִצָּא שֶׁהֵם נִכְחוֹ / וְלֹאֲוִיל רָמוֹת
קוֹרָא לְאִישׁ נִדְגָל / חוֹנָה בְּתוֹךְ מַעְגָל / נִסְתָּר וְגַם יָגַל / תּוֹךְ הַגְּלָמוֹת
מָה לָךְ חֲלוּץ אֲוִזֵר / הִנֵּה לָךְ עוֹזֵר / קִימָה וְהִתְאַזֵּר / וּלְבֶשׂ רְקֵמֹת

5 סוֹרָה עָלָה נָא פֹה / וְרָאָה בְּעִיר יָפָה / שֶׁהֵם וְגַם יִשְׁפָּה / וְגַם אֲחֻלְמוֹת
עוֹרָה לְבַל תִּישָׁן / וְעֲזָב לְבֹן כּוֹשָׁן / יִשְׁלַךְ לְתוֹךְ כְּבִשָׁן / עוֹשָׂה מְזֻמוֹת

²¹ י' רצהבי, ילקוט שירי תימן, ירושלים תשכ"ט, עמ' 60-89.

דֹרֶךְ עָלַי חֶבֶר / מִסְכֵּן וְהוּא יִגְבֵר / רָאָה וְהוּא נִשְׁבֵּר / לֹבֵשׁ כְּלָמוֹת
 וְרָצָה בְעֵבְדֶךָ / שִׁיחוּ לְנַגְדֶךָ / וּמִי בְלַעְדֶיךָ / דֶּר בְּמֵרוֹמוֹת
 אַתָּה אֲדוֹן עוֹלָם / נֹצֵב עָלַי סֵלֶם / הֲחַשׁ בְּנֵה אוֹלָם / כָּל הַמְקוֹמוֹת.

השיר שלפנינו סתום במקצת מצד לשונו, אך ברור כי הוא מדבר על הופעת מלך המשיח ונקמתו בגויים המשעבדים את ישראל. לענייננו חשובה הפתיחה בעקבות ריה"ל, המביא אל השיר את הפסוק משה"ש 'אני ישנה ולבי ער', ובעיקר את מדרשו 'אני ישנה בגלות ולבו של הקב"ה ער לגואלני...'. ציור זה כציור של גאולה ונקמה באויב חוזר בבית השישי 'עורה לבל תישן'.

כיוון מיוחד לשירי 'מי נשקני' מצוי בשיר 'מי נשקני מנשיקות אהבה' למשולם בן יוסף:

מִי נִשְׁקָנִי בְּנִשְׁיָקוֹת אֶהְבָּה / בְּנוֹה הֶדֶר מֶלֶךְ גְּבוּלֵי נִסְכָּה
 שִׁחַר וְהִנֵּה בָּא יְדִיד נִפְשֵׁי בָחוּן / וַתִּהְיֶה נִפְשֵׁי לְמוֹלוֹ קֶרְבָּה
 לוֹלֵי הֶעִירֵנִי בְּחֻמְלָה לְעֵמֵד / נִתְפָּרְדָּה מִנִּי וּגּוֹפֵי עֲזָבָה

'נשיקות אהבה' כאן רומזות אל מעמד סיני ואל דברי ה' שנשמעו ממנו, כביכול מפי קודשו, והוא על פי שיר השירים רבה, פרשה א, שבו נדרש הפסוק 'ישקני מנשיקות פיהו' בכמה דרשות ורבות מהן מעניין מתן תורה. והיכן הוא ציור הלשון 'שינה-יקיצה'? בבית השלישי אומר שירנו 'לולי העירני בחמלה לעמוד / נתפרדה מני וגופי עזבה', ורמז לכך לשני מדרשים מרכזיים בפרשת מתן תורה. הראשון שבהם מתייחס לדברי המכילתא פג, וכפי שהביא רש"י בפירושו לשמות יט, טז 'בהיות הבוקר – מלמד על ידם מה שאין דרך בשר ודם לעשות כן שיהא הרב ממתין לתלמיד...'. ובהמשך 'לקראת האלהים – מגיד שהשכינה יצאה לקראתם כחתן היוצא לקראת כלה וזהו שנאמר "המסיני בא" (דב' לג, ב) ולא נאמר לסיני בא'.

המדרש השני הרמוז באותו בית הוא על פי התלמוד במסכת שבת (פח ע"ב): 'אמר רבי יהושע בן לוי כל דבור ודבור שיצא מפי הקדוש ברוך הוא יצתה נשמתן של ישראל שנאמר "נפש יצאה בדברו" (שה"ש ה, ו). מאחר שבדיבור ראשון יצתה נשמתן, דיבור שני היאך קיבלו? הוריד טל שעתיד להחיות בו מתים והחיה אותם...'.
 השינה וההתעוררות מתקשרות אפוא לקבלת תורה ועולה של תורה. לפייטן משמשת התמונה כדי לפנות אל הנפש ובתוכחה לכלל השומעים. הנה כי כן ממשיכים

משוררי תימן את מסורת השירה הספרדית ומפתחים אותה בכיוונים המיוחדים להם.

יהיו דברינו אלה לע"נ של הנפטרת הכבודה, יונה, אשת רבי יוסף אשר 'נפשה יצאה בדברו...' שנפטרה מתוך דבקות בדבריו ובמצוותיו של הקב"ה. יהי זכרה ברוך ותהי נפשה צרורה בצרור החיים.

עיונים בלשון העברית

יהודה רצהבי

עיונים בלשון העברית

לשונו העברית מצוינת במעלה שאין כיוצא בה בכל שפות העולם. לא זו בלבד שהיא הקדומה שבהן, שכן בה דיבר אדם הראשון עם אשתו חוה ובניו הבל וקין, ובה שח אברהם אבינו עם יצחק וישמעאל בניו, אלא שהיא נתעשרה, מלשונות העולם, בכל הדורות ובכל התקופות.

בתרגומי המקרא לארמית מתגלגלות משמעויות, שאינן מוכרות לנו ממקור אחר. שלטון יון ורומי בישראל בתקופת בית שני, הותיר אחריו שפע לשונות שנשתקעו במדרשים. גולי ישראל שנפוצו, לאחר חורבן בית שני לארצות העולם, סיגלו לעצמם, בדיבור ובספרות, לשונות רבים מלשונות הגויים. בתקופת הזוהר הספרדית שלטו סופרי ישראל בלשון הערבית ועקבותיה ניכרים בשירת החול ובספרות הפרוזאית לענפיה. על כך יש להוסיף את הדיבור העברי שהשתמשו בו יהודי התפוצות בבתי-המדרש, בשמחות של מצווה, ואף כלשון סתרים, כשבן נכר נקלע לחברתם.

המלונים העבריים, שנתחברו בימי הביניים, של אלפסי ושל בן ג'נאח, הושפעו מן המלונאות של תקופתם. מה זו כללה את לשון השירה והקוראן בלבד, ודחתה לשונות דיבור, אף זו כן. אלפסי ובן ג'נאח הצטמצמו בלשונות המקרא, המקביל לקוראן, והרחיקו את לשון המשנה והתלמוד. הם גם קיבלו את שיטתם של המלונאים הערביים, שהסדירו את הערכים במלוניהם לפי שרשים, התואמת את הלשון העברית כלשון שמית. מעלתה של שיטה זו, שאתה מוצא כל הערכים שהסתעפו משורש אחד מרוכזים יחד.

למרבה הצער שינו בעלי המלונים החדשים את שיטת אבותיהם העולה יפה עם דרך הלשון העברית והלבישו לה את שיטת מלונאות המערב, המסדירה את הערכים לפי האות הפותחת את התיבה. וכך נתפזרו ערכים של שורש אחד, באותיות אחרות, הכל לפי אות ההתחלה של המלה. קשה מזו היא שיטת הניקוד, שנקבעה לפי השגור בפי יהודי אשכנז, שעמהם נמנו המלונאים העבריים. אילו השכילו היו מנהיגים את מסורת-תימן, שהיא מדוקדקת ונאמנה, ושורשה במסורת הבללית של תקופת הגאונים.

ליקוי גדול מזה הוא אוצר המלים. מן הנודעות שמשכילי ישראל, ומחברי המלונים בכללם, קידשו את המקרא, לשירה ולספרות הפרוזה, וזלזלו בלשון חכמים, התואמת

יותר, מכל הבחינות. ביסודה של גישה זו עמד יחסם לרבנים, שנואי נפשם. כמשכילים שפרקו מעליהם עול תורה ודת, ראו את ספרות חז"ל כמייצגת את הרבנים. מלאכתם, כמלונאים, חייבה אותם לחרוש יפה את התלמוד והמדרשים, ולדלות מתוכם כל שהוא עברי. תחת זאת הסתפקו במלים השכיחות והנודעות מספרות חכמים, ונמצא שמלאכתם אינה מלאה ואינה נאמנה.

כמי שעוסק במדעי היהדות, ומצוי אצל ספרות חכמים, ליקטתי מפעם לפעם ערכי לשון חדשים, ופרסמתיים במספר מאמרים. הפעם מגיש אני לקוראים לקט חדש, ומסדירו לפי סדר עניינים וזמנים.

I חידושי תרגומי המקרא לארמית

א. אֱלוֹן – מִשׁוֹר

'אלון מורה' (בראשית יב ו). אונקלוס: מִיִּשְׁר = מִשׁוֹר. וכן יונתן: 'אלון מצב' (שופטים ט ו) = מִיִּשְׁר קמתא. בן ג'נאח פירש בו: עמק (ספר החדשים, ערך 'אלה', עמ' 31 שו' 5. בעקבותיהם גם רס"ג ורש"י בשם 'אלון בכות') (בראשית לה ח).

ב. אַפְאִיָּהִם – יַרְד כַּעֲסֵי עֲלֵיהֶם

'אמרתי אפאיהם' (דברים לב כו) – תירגם אונקלוס: אמרית יחול רוגזי עליהון ואשיצינון [=יחול כעסי עליהם ואשמידם]. מן התרגום למדים שהתיבה היא פעל עתיד בצירוף משלים ישר רבים. לפי זה האל"ף משמשת לציון עתיד.

ג. אַרְץ – אַרְץ יִשְׂרָאֵל

'ארץ' במשמעות כללית של 'תבל' מתרגמה יונתן 'ארעא'. אולם כשהכוונה היא לארץ ישראל בלבד הוא מתרגמה ארעא דישראל = ארץ ישראל. לדוגמא: 'והארץ לא תמכר לצמיתות' (ויקרא כה כג). אף בני תימן בדיבורם מכנים את ארץ ישראל 'הארץ' בצורה סתמית.

ד. בֵּית – אִשָּׁה וְיָלִידִים

במחלוקת קרח נאמר 'ותבלע אתם ואת בתיהם' (במדבר טז לב). אונקלוס: אנש בתיהון = אנשי ביתם. וכן 'ושמחתם... אתם ובתיכם' (דברים יב ז). בעקבות אונקלוס אף התלמוד דרש: ביתו זו אשתו. וכן רש"י (יבמות סב) ומלוונות עברית. אך אין לשכוח שזה חידושו של אונקלוס.

ה. גִּלְל – הַתְּגוּלָּלוּ – הַתְּמַלְאוּ דַמְעוֹת (עֵינָיִים)

התגוללו בדמעה עיניו (שלמה אבן צקבל, עפ"י שירמן, מבחר השירה, ח"א עמ' 563 שו' 151).

המטבע מקובל בארמית 'יתגוללו רחמך עלן' והוא תרגום 'המו רחמיך עלינו'.

ו. דוֹדָה – אהובה, חשוקה

קורין אנו בתורה: 'ויקה עמרם את יוכבד דודתו לו לאשה' (שמות ו כ). הכתוב מעורר שתי תמיהות גדולות: האחת – לא מקובל שאדם נושא אשת אחי אביו או אחי אמו, בגלל הפרש הגילים. שנית, חזו עיקר, כיצד עמרם, אבי משה רבנו, נושא אשה האסורה עליו, ועובר על איסורי עריות (ויקרא יח ד). וכיצד יעלה על הדעת שאדם, שהיה אבי הנביאים ודיבר עם ה' פנים אל פנים, יהיה יליד ערווה אסורה. תרגומו של יונתן בן עוזיאל לכתוב בשמות פותר תמיהות אלו. שעה שאונקלוס תירגם 'דודתו' כלשונו 'אחות אביו', הנה יונתן בן עוזיאל תירגם את 'דודתו' = חביבתיה [=אהובתו, חשוקתו]. במשמעות זו מקובלת, במקרא ובלשון, צורת זכר בלבד: דוד, ובמגילת האהבה, דהיינו שיר-השירים היא מצויה לרוב, מעין 'מה דודך מדוד היפה בנשים' (שיר השירים ה ט). אך לא צורת הנקבה. במקומה באה רעיה. משמעות זו של 'דודה' לא הועלתה כלל על ידי פרשני המקרא, למרות שהתרגום היה לנגד עיניהם, ואף לא על ידי הבלשנים והמלונאים. כיוצא בו 'דוד' בהוראת אהוב. 'בני עוזיאל דוד אהרן' (ויקרא י ד). תירגם יונתן 'בני דעוזיאל לְיוֹאֵי חביבא דאהרן' [=בני עוזיאל הלויים אהוב אהרן].

ז. לְדָכָא – לרוש

'מְלַכְמָא תדכאו עמי' (ישעיה ג טו) תירגם יונתן: מה לכון דעתו! ממסכנין ית עמי = מה לכם שאתם מרוששים את עמי'. פירש לדכא – לעשות אדם אחר עני ודך. וכך ניתרגם הכתוב 'לְדָכָאֵנִי' (איוב ו ט).

ח. הַדְרִיךְ – לגרום לאחרים שידרכו ברגליהם

ישעיה הנביא מבשר לאומה כי בעתיד 'יניף ה' ידו על נהר מצרים והכהו לשבעה נחלים והדריך בנעלים' (ישעיה יא טו). והדריך – תירגם יונתן: ויהכון ביה בסנדלין = וילכו בו בסנדלים.

ט. הֶתֵּל – שיקר, כיזב

יעקב אבינו קובל על לבן באזני בנותיו, ואומר: 'ואביכן התל בי והחלף את משכרתי עשרת מונים' (בראשית לא ז). תירגם אונקלוס: 'ואביכן שקר בי' [=ואביכן כיזב לי]. וכן יונתן.

משה רבנו אומר לפרעה 'רק אל יוסף פרעה התל' (שמות ח כה). תרגום אונקלוס: 'לא יוסף פרעה לשקרא' [=לא יוסף פרעה לשקר]. יונתן: למשקרא'.

לפי העניין קרובה משמעות זו, יותר מזו של 'ללעוג, לשטות המהלכת בפינו ובעטנו. ויש ראייה חותכת מגופו של מקרא דלילה אומרת לשמשון 'עד הַנָּה התלת

בי ותדבר אלי כזבים (שופטים טז י). וכן ירמיה מקונן 'ואיש ברעהו יהתלו, ואמת לא ידברו, לימדו לשונם דְּבַר שֶׁקֶר' (ירמיה ט ד).

וכך תירגם יונתן. 'עד הכא שקרת בי ומללתא עמי כדבין' וכן הוא בכתוב שלאחריו (טז יג).

לעומת זה אומר צפר הנעמתי בתוכחתו לחבריו על הא-ל: 'אם כהתל באנוש תהתלו בו' (איוב יג ט) תורגם 'אין היך דמתלעבין בבר נש תתלעבון ביה' [=אם כדרך שאתם משטים בבני אדם תשטו בו].

הרי שהמתרגם תרגם אותו לשון עפ"י העניין ואינו כובל עצמו למשמעות אחת. וכך הוא בפרשת אליהו' (מלכים - א: יח, כז) 'זיהתל' תרגמו יונתן לפי עניינו 'וחייך בהון אליהו' [= צחק עליהם אליהו]. ודומה לו 'אם לא התלים עמדי' (איוב יז ב), שניתרגם אין לא מתלעבין בהדי' [=אם לא עושים צחוק עמי].

י. זַמְזָמִים - חֲשַׁבְנִים

דרך כלל משייר אונקלוס שם פרטי כצורתו. אך יש שהוא דורש את משמעותו הכללית. כך עשה בכתוב 'והעמונים יקראו להם זמזמים' (דברים ב כ), שתירגמו: חושבני = חשבנים. גזר אותו משרש 'זמם' שתרגמו. חָשִׁיב, והכפלת 'זמ' באה לשם חיזוק והדגשה, מעין: אדמדם, ירקרק בהוראת המקורות. בימינו הפכו את היוצרות ותלו בו הוראה של אדום בצורה קלה וכן ירקרק.

יא. חרצן - קליפת הענב

יב. זג - חרצן

מחרצנים ועד זג (במדבר יד). תירגם יונתן: מקלופין ועד זגין גוואין דענבא [= מן הקליפות ועד הזגין הפנימיים של הענבים]. היפך מן המקובל בפינו. כנראה בהשפעת הענבל שבתוך הפעמון שבארמית הוא נקרא 'זג'.

יג. טל - מטר, גשם

חגי הנביא, בתוכחתו לעם, תולה את הקללה שירדה עליהם, בכך שהתרשלו בבניין המקדש. 'על כן עליכם כלאו שמים מטל והארץ כלאה יבולה' (חגי א י). תירגם יונתן: על כן בדיל חוביכון פסקו שמיא מלאחתא מטרא וארעא פסקת מלמעבד פירין' [=על כן בגלל עוונותיכם פסקו השמים מלהוריד מטר, והארץ פסקה מעשות פרי]. ויפה תירגם יונתן, שכן יבול הארץ ופירותיה תלויים בגשמים ולא בטללים. ויש להעיר כי זה המקום היחיד במקרא שיונתן תרגמו 'מטרא'.

לאור זה נבין את ההלכה האומרת, כי אם טעה המתפלל ואמר במקום 'משיב הרוח מוריד הגשם' 'מוריד הטל' אינו צריך לחזור, שכן 'טל' משמעותו גם 'גשם'.

יד. יָסַף - פֶּסֶק

על אלדד ומידד, שני הזקנים, ששרתה עליהם הנבואה במחנה נאמר 'ויתנבאו ולא יספו' (במדבר יא כה). תירגם אונקלוס: ולא פסקין [=לא פסקו]. וכן במתן תורה. את עשרת הדברות השמיע הקב"ה לעם ב'קול גדול ולא יסף' (דברים ה יט). אף כאן תירגם אונקלוס 'ולא פסק'.

טו. כרמל - גרגרי חיטה רכים שנמללו באצבעות

במנחת בכורים אומרת התורה 'אביב קלוי באש גרש כרמל' (ויקרא ב יד). למלה 'כרמל' משמעויות אחדות בלשון. כיצד לפרשה כאן? אונקלוס תירגמה 'פירוכן רכיכ' [=מלילות רכות].

הוא חולק את התיבה לשנים: כר+מל. כיון שתירגם - 'כר'=[רכות] הרי שסירס את המלה וקראה 'רך' 'מל'. הבינה 'מלילות' משרש 'מלל'. כיון שמדובר במנחת בכורים של אביב כשגרגרי השעורים עדיין רכים, הרי שתחילה מוללו את המלילות באצבעות, אח"כ גרסו אותן וחיתכון ואחרי זה קלו אותן באש.

ואגב, הבלשנים והפרשנים, גם הם סברו שהמלה מורכבת: יש מהם שחילקוה ל'כרם+אל' ויש ל'כר+מלא' וכן רש"י בפירושו לכתוב.

בסיפורו של האיש מבעל שלישה מופיע אותו לשון 'וכרמל בצקלונו' (מלכים ב: ד מב). תירגם יונתן: ופירוכן בלבושיה' [מלילות בלבושו].

טז. נָדָה - הזייה

'אך במי נדה יחטא' (במדבר לא כג). תירגם אונקלוס: במי אדיותא [= במי הזייה]. וכן יונתן: במיא דכשרין לאִידְפָּאָה בהון דותא [= מים הראויים לדוה להיטהר בהם]. דומה לו בעברית 'הִזָּה, הזייה'. כשם ששורשם בעברית הוא 'נזה' כך בארמית 'נדה' ובהשפעתו 'נָדָה' העברי. 'וְהִזָּה מִן הַדָּם' (ויקרא ד ו) תירגמו אונקלוס 'וְיָדִי'. בעלי המלונים סבורים ששורש 'נָדָה' הוא 'נדד' על שם שהנדה מורחקת. היחיד שקבע כי שורשה 'נדה' הוא בן ג'נאח (ספר השורשים). לדעתו הנו"ן של 'נדה' נבלעה באות דל"ת.

יז. נַחֲלָה ר' נַחֲלוֹת - חוֹלָה

הנביא יחזקאל בתוכחתו למנהיגי ישראל הדואגים לעצמם ואינם נותנים דעתם על צאן מרעיתם, אומר להם: 'את הנחלות לא חזקתם' (יחזקאל לד ד). תירגם יונתן: כְּאִיבִיָּא [= חולות]. הלשון חוזר באותו פרק (שם, לד כא).

יח. על - סמוך, ליד

בחלוקת השבטים לדגלים במדבר עמד בראש הדגל נשיא שבט אחד ובצידו שני

שבטים. בלשון התורה 'ועליו'. לדוגמא: נחשון בן עמינדב, נשיא שבט יהודה (במדבר ב ג). 'והחונים עליו מטה יששכר' (שם ב ה) וכן בכולם. תירגם אונקלוס 'ועליו - ודסמיכין עלוהי [=הסמוכים לו].

יט. עלות - מיניקות

בפגישתו עם עשו מתנצל יעקב במלים 'אדוני יודע כי הילדים רכים והצאן והבקר עלות עלי' (בראשית לג יג). תירגם אונקלוס: וענא ותורי מניקתא עלי [=ההצאן והבקר המניקות עלי]. רש"י מקשרו עם עוללים ויונקים. בעקבות אונקלוס גם רס"ג - מרצ'עאת [= מיניקות].

ואכן, מקביל לו בערבית השורשים: על - לשותות; עלל - להשקות. כיוצא בו הכתוב שנאמר על דוד המלך 'מאחר עלות הביאו' (תהילים עח עא). תירגם יונתן: מינקן [= מיניקות]. וכן ר' סעדיה: אלחואמל.

כ. עלומים - כח, אומץ

'עצמותיו מלאו עלומיו' (איוב כ יא) - תרגומו: גרמו אתמליאו חיליה [=עצמותיו נתמלאו בכוח].

כא. נערמו - חכמו

'נערמו מים' בשירת הים (שמות טו ח).

תירגם אונקלוס: חכמו [= השכילו]. והוא בהשפעת 'ערום' שתרגומו בארמית 'חכים'.

כב. שתותיה - בית השתייה - שתייה

והיו שתותיה מדכאים (ישעיה יט י). יונתן: ויהי אתר בית שתי [=והיה מקום בית השתייה].

ניקוד

'אניות אבה' (איוב ט כו) - ניתרגם: אנבא [=פרי] גרס: אבה.

II ר' סעדיה

כג. בשר - גיד האמה, ערוה

שפת עבר, שהיא לשון קודש, נוהגת לתת כינויים לאברים צנועים שבאדם, ולא לקוראם בשמם. דרך כלל, הכינויים הם על שם אברים סמוכים. הוולדות הם פרי בטן ומעיים, יוצאי ירך וחלציים וכיוצא.

התרגומים הארמיים הניחו את השם בצורתו. לא כן ר' סעדיה. על הזבה אומר

הכתוב 'דם יהיה זֶבֶה בבשרה' (ויקרא טו יט). תירגם ר' סעדיה: דם ינחל מן פרגהא [=דם הזב מערוותה]. בעקבותיו ראב"ע, בפירוש הכתוב: ערוות האשה.

וכן בכתוב על הזב 'איש איש כי יהיה זב מבשרו' (שם, טו, ב). תירגם רס"ג 'מבשרו' - מן אחלילה [= מגיד אמתו]. ראב"ע: מבשרו - כינוי לערוות הזכר.

כיוצא בו 'ונמלתם את בשר ערלתכם' (בראשית יז יא). אף כאן תרגמו הגאון 'קלפה' אחלילכם'

[= ערלת גיד האמה שלכם].

כד. קמצים - אוצרות

'ותעש הארץ בשבע שני השבע לקמצים' (בראשית מא מז)

תירגם אונקלוס: לאוצרין [= לאוצרות]. בעקבותיו רב סעדיה: כ'זאין [= אוצרות].

תורת הדקדוק בתרגומים הארמיים

חקר הדקדוק העברי התפתח בתקופת הזוהר הספרדית, בהשפעת מחקר הערבים בדקדוק לשונם. ויש לזכור כי הלשונות העברית, הארמית והערבית הן לשונות שמיות, שמרובה המשותף ביניהן: בשורשים, באוצר המלים, ובנטיית השמות והפעלים. בזמן התרגומים עדיין לא הומצא הניקוד, ומסורת הקריאה עברה מפה לפה. אין פלא שבמצב זה חלו בתרגומים חילופי שורשים, גזרות ובניינים. להלן נסקור כמה מהם:

חילופי גזרות

נחי ע"ו - נחי פ"י

שוב- ישב

'שבתי בבית ה' לאורך ימים' (תהלים כג ו) ניתרגם: כד אַתְּב - כשאֲשֵׁב.

כפולים - נחי ע"ו

'עלי פלשת התרועעי' (תהלים ס י), תורגם: עלוי פלשתאי יביבו כנשתא דישראל [=על הפלשתים הריעי כנסת ישראל].

כפולים ונחי ל"ה

'יִכְלוּ השמים והארץ' (בראשית ב א). תירגם אונקלוס: ואשת כללו = נשתכללו'. סבר שהשורש הוא 'כלל'.

נחי ל"ה - נחי ל"א

פלה - פלא

'ונפלינו אני ועמך' (שמות לג טז). אונקלוס: יתעבדו לן פרישן [=ייעשו לנו נפלאות]. הבין 'ונפלאנו' מלשון 'פלא'. ותרגמו בבניין נפעל שהוא סביל.

נחי ע"ז - שלמים

'חקה אחת לכם ולגַר הגַר' (במדבר טו טז) אונקלוס: אוריתא חדא ודינא חד יהי לכון ולגיוריא דיתגירון עמכון תורה אחת ודין אחד יהיה לכם ולגרים שיתגיירו בקרבכם וכן יונתן.

חילופי שרשים

אגר - יגר

'יגרתי כל עצבותי' (איוב ט כח). תרגום ארמי: כנשית כולהון צערי [=אספתי כל צערי]. גרס: אגרת.

חילופי בנינים

קל - הפעיל

'תפל עליהם אימתה ופחד' (שמות טו טו). תירגם אונקלוס: תפיל עליהון אימתא ודחלתא [= תפיל עליהם אימה ופחד].

קל - הפעיל

'אֶשְׁקוּטָהּ וּבֵיטָהּ בַּמְכוּנִי' (ישעיה יח ד). יונתן: אַנְיַח לַעֲמִי [= אתן שקט לעמי].

התפעל - הפעיל

'יתרועעו אף ישירו' (תהלים סה יד)

יתיבבון ברם ישבחון ניתרגם [= יריעו אף ישבחו].

חילופי זמנים

עתיד שהוא עבר

'תרעץ אויב' (שמות טו ו). תירגם אונקלוס: תברת סנאה [= שברת את האויב]. וכן 'תהרס קמיך' תשלח חרונוך' (שמות טו ז) ניתרגם: תבִּרְתַּנּוּן לְדַקְמוּ עַל עַמְךָ שְׁלַחַת רוּגוֹזְךָ שִׁיִּצִינּוּן כְּנוּרָא לְקִשָּׁא [= שיברת את אלה שקמו על עמך, שלחת את כעסך וכילה אותם ככילוי האש לקש].

עבר שהוא עתיד

'זאמר פרעה לבני ישראל' (שמות יד ג). תרגמו אונקלוס: 'זיימר פרעה' [=זיאמר פרעה]. כיוצא בו 'וחזקתי את לב פרעה ורדף אחריהם' (שמות יד ד). ניתרגם: וְאַתְקַף ית לְבַא דְפַרְעָה וִירְדוּף בְּתַרְיָהוֹן [= ואחזק את לב פרעה וירדוף אחריהם].

חילופי ניקוד

תבעתני - תבעתני (איוב ז יד - תבעתני). יש להעיר כי שרש 'תבע' אינו שכיח במקרא.

מלה נסתרת

אחד מחידושיהם של המתרגמים לארמית הוא המילה הנסתרת. כלומר: הפסוק מעלים תיבה אחת וסומך על הקורא שישלימנה מעצמו. דבר זה נתקבל על ידי ר' סעדיה בתרגומו לספרי המקרא, וכן על הפרשנים המסורתיים מעין בן עזרא. לעומת התרגומים שמפליגים להשתמש במידה זו, מצמצם ר' סעדיה את השימוש בה. להלן פירוט דוגמאות בקצרה:

'יהללוהו שמים וארץ' (תהילים סט לה). ניתרגם: ישבחוהו מלאכי השמים ויושבי הארץ. וכן רס"ג: יהללוהו מה שבשמים ובארץ.

כיוצא בו: שתו בשמיים פיהם ולשונם תהלך בארץ (תהילים עג ט). תורגם: שמו בקדושי שמים פיהם ולשונם לוהטת קדושי הארץ.

ר' עוד תהלים צו א, צז א ומקראות רבים.

'ואתה תבער הדם הנקי' (דברים כא ט) - תירגם אונקלוס נד, צח ד: שופכי דם נקי'. 'אחרב לא תעבר בארצכם' (ויקרא כו ו). אונקלוס: 'ההורגים בחרב'. וכן כו לג. 'וכל בניך לימודי ה' (ישעיה נד יג). יונתן: 'מלומדים בתורת ה'.

'הודע את ירושלים' (יחזקאל טז ב). יונתן: 'הוכח את יושבי ירושלים'.

'זירשו הנגב' (עובדיה יט). יונתן: 'יושבי הנגב'. וכן 'פלשתים' (שם, שם).

'זאבד מנוס מקל' (עמוס ב יד) יונתן: בית מנוס'.

'הדבר אשר חזה ישעיהו בן אמוץ על יהודה וירושלים' (ישעיה ב א). יונתן: 'על אנשי יהודה ויושבי ירושלים'.

'מי גבר יחיה ולא יראה מות' (תהלים פט מט) תורגם: 'מלאך המות'.

את הלשון 'גדלי בשר' (יחזקאל טז כו) פירש רש"י: בעלי אבר תשמיש. פרשנים ובלשנים שהעלו משמעות זו נטלוהו מרב סעדיה.

שְׁעָפִים - דמות האהוב המופיעה בחלום האוהב

'בשעפים מחזינות לילה' (איוב ד יג). תירגם רס"ג: מן רויא בטיף אלליל [=בדמות מחזיון הלילה].

III מדרשים

כה. הניח את - הרפה מן...

שאלו באורים ותומים אם ראוי אני. ואם לאו - הניחו אותי (שם, ח"ב, רמז קיא).

מניח - אומר על המת: ינוח בשלום על משכבו

מדכרין ומניחין (ילקוט שמעוני, ח"ב, רמז יח). הלשון חוזר מספר פעמים.

כו. טגן - מעשה טיגון

שעשתה לו מיני טגן (ילקוט שמעוני, ח"ב רמז קמט). בן יהודה (עמ' 1846): טיגון.

כז. טופח שתי ידיו - מכה כף על כף (פעולה להבעת צער ויגון)

כשהקב"ה זוכר ומשבח מעשה הצדיקים והכשרים וטופח שתי ידיו זו על גבי זו ואומר: למה לא נתמלא כל העולם באברהם יצחק ויעקב ובמשה ודוד (אליהו רבה, מהדורת וילנה תרס"ה, פרק ו, עמ' 48 שו' 2). תנועה זו מקובלת במשכנות תימן לשמע בשורה רעה, מעין פטירת אדם.

כח. משחק - מקלל חברו בקללה: שחיק עצמות, ישחקו עצמותיו.

IV - תלמוד

כט. גרגרה - הלכה בשוק נטוית גרון (דרך גאוה)

אכלה בשוק, גרגרה בשוק (גטין פט ע"א).

ל. מזננת - מרבה לזנות

וכתיב 'תטחן לאחר אשתי' (איוב לא י). אשתו מזננת עליו (סוטה י ע"א). מקביל לזנאי באיש.

לא. פרק - חתיכת בגד

שנינו: האיש מכסין אותו פרק אחד מלפניו, והאשה שני פרקים (סוטה ח א)

לב. שוברת כתובתה - נותנת שובר על כתובתה.

V - ספרות ספרד

לג. האמיר - אמר

בפירוש הכתוב 'את ה' האמרת היום' (דברים כו יז) מעלה בן עזרא, בצד הפירוש המקובל רוממת, נשאת (מלשון 'אמיר') גם פירוש אחר של ר' יהודה הלוי. 'ויאמר רבי יהודה הלוי הספרדי נ"ע [=נוחו עדן] כי המלה מגזרת ויאמר. והטעם כי עשית

הישר עד שיאמר שהוא יהיה אלהיך. גם הוא עושה לך עד שיאמר שתהיה לו לעם סגולה. ויפה פירש. פירוש זה נתקבל בתקופתו, שכן מצאנוהו בעקידה 'עת שערי רחמים' שחיבר עבאשי יהודה שמואל, ושנתקבלה כפיוטו של ראש השנה בכל קהילות המזרח. הפזמון החוזר בה הוא 'עוקד והנעקד המזבח'. אולם משנודע ליצחק כי הוא הקרבן, אומר הפייטן על האב 'אז יאמיר זבח והזובח' (תכלאל ח"ב ב 66) ואין ספק שמשמעותו 'יאמיר' - יאמר. קרוב לודאי שהפייטן קיבלה מר' יהודה הלוי.

לד. בעל נפש רחבה - נדיב

בפירוש הכתוב 'הלא כל הארץ לפניך היא' (בראשית יג ט) כותב רד"ק: אברהם היה בעל נפש רחבה.

לה. דגל - גדוד

יום קרב, נס דגלים (דיואן טדרוס אבולעאפיה, שירי איזור, נחמד למראה, בית 21). פין: קיבוץ גדול של אנשי מלחמה ערוך ומסודר סדר קבוע לצאת למערכה. וכן הוא במדרש: אין דגלים אלא צבאות (שמות רבה טו).

לו. נמרץ - נמלץ

ומקצתם אמרו כי הוא כמו 'נמלצו' (תהלים קיט קג) [ספר השרשים, מלץ]. וכבר חיברתי דברים נמרצים (חובות הלבבות לר' בחיי, תרגום בן תיבון, שער אהבת ה' פו). לשון המקור: וקד לכצת כלאמא בליג'א.

VI - אותיות שימוש

בי"ת התמורה והחליפין

מצויה היא במקרא. להלן שני פסוקים: 'אכל בכסף תשבירני ואכלתי ומים בכסף תתן לי ושתיתי' (דברים ב כח); 'מימינו בכסף שתינו עצינו במחיר יבואו' (איכה ה ד). וכן 'נפש בנפש, עין בעין וגו' (דברים יט כא). והיטיב אונקלוס שתירגם בכל אחת מהן ['חלף' = תמורת]. וכן 'הבו מקניכם ואתנה לכם במקניכם' (בראשית מז טז). בן ג'נאח מפרט משמעויות הבי"ת במקרא, וקובע כי אחת מהן היא תמורת כן וכך (ח"א, עמ' פז, שו' טו). הוא מציין את השימוש המקביל בערבית ומדגים מן המקרא כמה וכמה פסוקים. אחד מהם: 'בפאת מטה ובדמשק ערש' (עמוס ג יב) - תמורת מטה וחלף הערש'.

מן המקרא עברה לשירה הספרדית. הנגיד אומר לחשוקה: בנפשי את (דיואן הנגיד, מהדור ירדן), סי' קפו, עמ' 306). וכוונתו: מוכן אני לתת נפשי למענך.

וכך שר גם רמב"ע: נפשי בילדת גפנים (ספר הענק, מהדו' בראדי, עמ' שלג, סי' ל). כוונתו, מוכן אני לתת את נפשי תמורת 'ילדת גפנים' והיא כינוי לייך. (בערבית 'יין' – לשון נקבה).

וי"ן – למען, כדי

נתנם במגס והקטירן על גבי המזבח (יומא ו ז). וכך פירש ר' עובדיה: והקטירן – אי אפשר לומר שהיה מקטירן עכשיו.

VIII בעקבות הערבית

השפעת הלשון הערבית על שפתנו גדולה מכל לשון אחרת. וזאת בשל קרבת שתי השפות השמיות בשורשים, באוצר המלים ובדקדוק. להלן מספר דוגמאות שהעלינו:

לז. דָר – פנינה לבנה (דר)

'ודר וסחרת' (אסתר א ו).

לח. מַעְנִיו – ענייניו (מעאניה)

רמב"ע: רצתי להניחם בצופי מעניו / ובנחלת דודיו להסתפח (הרמב"ע, שירי חול, מהדורת ברודי, עמ' סג, בית 16).

ובשיר אחר הוא מתאונן על זקנתו שהחלישה כוחותיו הפיזיים והרוחניים: כד שיחו, כשל כוחו / בִּיּוֹן זָקֵן וּבְבָצְתוֹ אִיָּה מַעְנִיו, אִיָּה רַעִיוֹנִיו / אִיָּה שְׁכָלוֹ וּמְלִיצָתוֹ (שם, עמ' קצח, סי' קצז, בית 5).

השמות הנרדפים: מעניו, רעיוניו, מליצתו מעידים שהכוונה לענייניו.

הרמב"ע כותב בשבח אחד משיריו, שחיבר אותו בהשפעת 'כתר מלכות' לבן גבירול: ומדבר יהודית ה' – מדבר עלי אפניו ועז מאמר עָרַב / ומעניו וצחותיו (שם, עמ' רמג, בית 132).

בצורת היחיד 'מַעְנָה' השתמש ר' שמואל הנגיד: והתענג במענה לבבך (בן משלי, סי' תתרלח). השכיל המהדיר שפירשו 'בעניין'. משמעות זו אינה מוגבלת לדברי שיר. אף בספרות פרוזאית נתקלים בה. שלמון בן ירוחם בפירושו לכתוב 'ולנעמי מודע לאישה (רות ב א) אומר: ואמר 'מודע לאישה' מענה בעל מודע, כמו אמרו 'ימים ידברו' (איוב לב ז). מענה: בעלי ימים ידברו (ספר זיכרון לשמואל אברהם פוזננסקי, ורשה תרפ"ב, חלק עברי, עמ' רו). לפי השערת המהדיר יצחק דוד מרקון תורגם הפירוש מערבית במאה הי"ב ביוון.

לט. נָעַם – התענג, נהנה

ב'שירה יתומה' מתאר יוסף אבן חסדאי את האוהב שחשוקו פוקד אותו בחלום הלילה ומבלה עמו בנעימים, והוא מגדיר זאת במלים 'ונַעַמְתִּי בחזיוני' (הלצבי חן

גבורת און, שירמון, השירה העברית וכו' ח"א, עמ' 173, בית 10). והוא על פי הערבית.

מ. נִקְבּ - הַתְּגַדֵּל, הַתְּעַלָּה

בן גבירול מזרז את נפשו לנטוש את עירו ולנדוד למקום שיכירו בערכה. בלשונו: קומי וגורי באשר / תְּוֹדְעֵי תִּנְקְבֵי (שם, עמ' 211, בית 23). 'תנקבי' אין לפרשו עפ"י העברית 'נקבו בשמות' שעניינו נתפרשו בשמותם, אלא עפ"י הערבית 'נקיב' ראש שבט ו'אנקב' - התמנה לראש שבט.

מא. קרא ל.... - הַזְמִין

קראתי לו בבית דין ושדלתי אותו, בכל מיני שידולים (מתוך מכתב תימני משנת תשי"ז).

מב. שְׁבִיל - דֶּרֶךְ (סְבִיל)

בתוכחה לשוללי העלייה לארץ ישראל נתלה ריה"ל באבות האומה שנאחזו בארץ ישראל, ועליהם הוא אומר: ושם התהלכו לפני ה' / ולמדו השבילים הנכוחים (דבריך במור עובר, בית 23)

השבילים הנכוחים - דרכי האמת.

מג. שָׁחַק מִן - לַעַג ל... (צ'חַךְ מִן)

בעברית 'שָׁחַק' מלווה במלית 'על'. בן גבירול בשירת 'כתר מלכות' אומר על האדם הנקלע בין הזמן - הגורל לבין האלקים: והזמן ממנו שוֹחַק / ובעל הבית דוחק (שירמון, שם, ח"א עמ' 282 שו' 447).

רשימת ערכי לשון

א	אֵלוֹן	-	154
ב	אִפְאִיָּהֶם	-	154
ג	אֶרֶץ	-	154
ד	בֵּית	-	154
ה	גֶּלֶל	-	154
ו	דוּדָה	-	155
ז	לְדַכָּא	-	155
ח	הַדְּרִיךְ	-	155
ט	הַתֵּל	-	155
י	זְמַזְמִים	-	156

156	-	חֲרָצָן	יא
156	-	זָג	יב
156	-	טַל	יג
157	-	יֶסֶף	יד
157	-	כֶּרֶמֶל	טו
157	-	נְדָה	טז
157	-	נַחֲלָה	יז
157	-	עַל	יח
158	-	עָלוֹת	יט
158	-	עֲלוּמִים	כ
158	-	נַעֲרָמוֹ	כא
158	-	שְׁתוּתִיהַ	כב
158	-	בֶּשֶׂר	כג
159	-	קִמְצִים	כד
162	-	הִנִּיחַ אֶת	כה
162	-	טָגוֹן	כו
162	-	טוֹפַח שְׁתֵּי יָדָיו	כז
162	-	מִשְׁחָק	כח
162	-	גִּרְגָרָה	כט
162	-	מִזְנָנֶת	ל
162	-	פָּרָק	לא
162	-	שׁוֹבֵרֶת כְּתוּבָתָהּ	לב
162	-	הָאֵמִיר	לג
163	-	בְּעַל נֶפֶשׁ רַחֲבָהּ	לד
163	-	דָּגֶל	לה
163	-	נִמְרָץ	לו
164	-	דֶּרֶךְ	לז
164	-	מַעֲנִיּוֹ	לח
164	-	נָעַם	לט
165	-	נִקְבַּ	מ
165	-	קֹרָא ל...	מא
165	-	שְׁבִיל	מב
165	-	שְׁחָק מִן	מג

מפירושי ישעיה לרב סעדיה

יהודה רצהבי

מפירושי ישעיה לרב סעדיה*

שנים רבות עמלתי על שחזור תפסיר ישעיה לרב סעדיה עפ"י קטעי הגניזה. כשחשתי שהגעתי בסריקת הקטעים לנקודת רוויה הוצאתי אותו לאור (קרית אונו, תשנ"ד). אך הכל תלוי במזל, אפילו קטעי גניזה. שלוש שנים לאחר הופעת הספר, נפתחו שערי הספריות שבארצות חבר העמים, שעד אז היו סגורות בפני החוקרים. ואז הופתעתי לגלות, שבכלל קטעי הגניזה שבספריות מצויים קטעים חדשים מפירוש הגאון לישיעה. אחד מהם הוא קונטרס שלם, המונה 225 דפים. סימנו: כ"י סנט פטרבורג 0458. בכל פירושי הגאון ניתנים בו תחילה תרגום חטיבות פסוקים, ואחריהם הפירוש עליהם. הפירוש שבקונטרס אינו רצוף ומלא, והמעתיק העתיק קטעים משל הגאון שמצא לפניו והסדירם, דרך כלל, לפי סדר הפרקים שבישיעה. למותר להוכיח שהפירוש הוא מעשה ידי הגאון. תרגום הפסוקים זהה עם זה שבידינו. המקבילות שבחיבורי ר' סעדיה האחרים, המקוריות והחדשנות, השיטה והסגנון – כולם מצביעים שממקור ר' סעדיה יצאו.

מקונטרס זה מתפרסמים כאן ראשונה עמודים 95 – 127 הכוללים פרקים כה – כו בישיעה. קטעים שראו אור במהדורתי מפרקים אלה הושמטו.

[95].... [פסרת]

גל רדמא עלי מעני גל אבנים ופסרת חרב בצל
 עב צמרא לוצ'יח¹ דלך מן קולה בצל עב אד כאן
 אלצמר יקארנה אלגים ועברת זמיר עריצים
 קטע אלט'אלמין עלי מא כנת קדמת מן אימא...
 ימתל באנואע מן אלקטע כאלחצאד...
 ואלגד כקולה גודו אילנא ואלחלק ומא אשבה דלך

* בסיוע הקרן הלאומית למדע.
¹ צ"ל: לוצ'וח.

ואעמהא קולא הו אלקטע ואמא אשתקאק
 לפט'ה עריצים מן לא תערץ אלדי הו רהבה
 ואנמא... ט'אלמין לא [תרהבוהם]
 [96] ירהבונהם אלנאס מן ט'למהם ותעדיהם וגמע
 פי הדא אלצדר אצול ג' מן אלתוחיד אלאול אתבאת
 ...אלבארי אנהא מוגודה בקולה אתה ואלתאני
 [אתב]את אנה כאלק אלכל אולא בקולה יי ועלי מעני
 אנכי יי עשה כל ואלתאלת אלאקראר באנה כאלק
 כל ואחד מן אלנאס עלי אלתפריד כקולה אליה ואוגב
 ..לה שיין רוממות והודאות אד קאל ארומ' אודה
 ואמא אלתרפע מן אלעבאד להו פהו באלתסביח
 אלהגא עליה פי נפסה באנה עזיז חכים קאדר
 [וכל] אלאוצאף אלתי הי לה הו וליס להם
 פיה מדכל ואמא אלשכר פהו עלי אחסאנה
 אלדי יחסן אליהם עלי טול אלזמאן מן אלחיוה ואלרזק
 אלהדי ואלנפח ומא אשבה דלך לאן אלפרק בין
 אלחמד אלשכר פי לגה אלערב הו אן אלחמד לא עלי
 אן.. אלמחמוד אלי אלחאמד לה ואלשכר
 לא יקע אלא בעד תפצ'ל ואחסאן וחסב [מא] געל
 ד'אר אלנאס עלי ג' צ'רוב כדאך געל לכראבהא
 אנואע ג' ואצעבה ללאצעב ואלאהון ללאהון
 מנהא [א]מא ארבאצ'הם וקראהם גיר אלמחצנה
 [97] פיכרס בעצ'הא עלי בעץ' פיקע בעץ' אלבנא וי[בקא]
 ויבקא בעצ'ה כי שמת מעיר לגל ואמא חצונהם
 פיוקע גמיע בנאהא כמא קאל קריה בצורה ל[מפלה]
 ואמא קצור אלמלוך פיקלבהא ויעמל פ [י]

קאעהא וחגארהא² מא לא תבנא אבדא כמה קאל
ארמון זרים מעיר לעולם לא יבנה ובאזא הדה
אכבר באן אלאמם ומלוכהם עלי צ'רבין מנהם דוי
עזה לא יט'למון אחדא פהם יכרמון אללה...
כמא קאל יכבדוך עם עז [ומנהם]...
וירהבוהם אלנאס פהם יכאפונה ויתוקעה³ [כמא קאל]
גוים עריצים ייראוך פכל פריק מנהם חסב
שרפה הו ישרף אללה ונט'יר דלך וצף מעונתה
צ'עף פצ'ל ענא[יה]
כמא קאל מעוז לדל ולם יקל בצר לו ת...
לאביון בצר לו פעלי הדא אלמקדמ[ה]
אן אללה יצרף פצ'ל ענאיה
ומן אן כאן מן אלאמם אגל מן ג[יר]ה פאכראמה
ללה ואגבא אן יכון אכתר מן אן
מא כאן בהא אהלהא אכתר ואכתר...
[98] פהי תכון אקבח כראבא ואכתר וחשה
פיגב מן
הדה אלג' אלמוצופה אן יכון כל מן זאדה אללה
שרפא ומרתבה יכון כשועה ללה ותדללה אכתר [מן גי]רה
פליתוק אלזלל אכתר מן אלעאמי אד הו מנה אכשע
ואפט'ע ועלי מא קאל כי ברב חכמה רב כעס
ותדניס אלמוצ'ע אלשריף אצעב מן [אלדני ועלי מא קאל ותבאו ותטמאו את
ארצי

² ג"א: וחגרהא
³ צ"ל: ויתקונה.

וכדלך אלכטא

פי אליום אלשריף אצעב מן גירה ומא גרי הדא
אלמגרי עלי מא פי אלמתתיל מן אן כל תוב ארשה
עלי קדרה וכל מדכורא פקרבה מן אלסלטאן
[ח]סב דלך וכמא ינכב אלמלוך אלצנאדיד דון
עואם ויקתל אלגבאברה דון אלרעאע וכמא
אלחכים עלי קדר חכמתה יפיד וכל גניא חסב
וכל עבדא ח[ס]ב טאקתה יכלף ואנואע
הדא אלקול לא תחצא תם מתל אפעאל אלמם
בשיין המא אלסיל ואלסמום הו קולה זרם וחורב
והדאן.. אלאדי אלמרכבאן ודלך אן אלסיל
... ה מע ברודה פאדא הו... עלי

[99] חירנן חצר בכאר וחרארה אלגריזיה ען אל
נפוד אלי כארג ומנעהא ואלמרכה פאדא
דאם כמונהא טפת ואלסמום תגמע יבוסה מע
חרארה פאדא הו אדמן עלי אגסאם אלחיואן
מא כאן פיהא מן רטובה פאדא בקית אלחרארה
פיהא מחצ'ה אחרקתהא ואפנתהא ולמא כאנת
אפעאלהם עלי הדין אלקסמין כאן אלאולי אן יכון
הלאכהם במתלהא כמא קאל וגשם שוטף וא[בני]
אלגביש אש וגפרית ואמא פי הדא אלפצל
פקד אכתצר מן כל באבין עלי ואחד [תמתיל]ה
ט'למהם באלסיל הו קולה כי רוח עריצים כ[זר]ם
קיר ואכתצר אלסמ[ום] ועקובתהם באלסמ[ום]
הו קולה כחרב בציון שאון זרים תכניע ואכ[תצר]
אלסיל אתכאלא עלי אן מא קאל פי אלוא[חד] פאלמע[ני]
ללאכר וכמא כאן שבה ט'למהם באל[סיל]

אצעב כדאך מתל הלאכהם בחרב באצעב לאנה
 אשד כרבא ואתבעהם בפצל ראבע קאל פיה
 [100] אשרת בדלך אלי גוג וקומה אד כאנת
 ליס ידכל פי אלמכתוב מנה לא' ואחדה כקול -
 אלאבא פי אלאדאפה המחח את החלב וגמעו
 [ופסר]ת[מ]סכה אלסתר אד כאן אסם מן אלאסמא
 אלמדכרה... קלב פגעל מונתא מתל חשך קד
 צאר חשכה ואור קד צאר אורה לקו כחשכה
 כאורה ותוף אלדי צאר תפת כקול איוב ותופת
 [לפנים אה]יה ולב אלדי צאר לבה כ[קול] יחזקאל
 [101] מה אמלה לבתך אלמקדם אולא מן שרר
 הדה אלקצה הו אן נקול מא וגה אלחכמה פי תמ
 תמתילה הלאך אלאגואק אלמגתמעין עלי בית
 אלמקדם בשרב אלאדהאן ואלכמור פנקול [אן]
 אלשרבאת אלמסתעמלה מן אדויה מפרדה או מ[ן]
 אכלאט מרכבה למא כאן מן טבעהא איצאל
 קותהא אלי גמיע אקטאר אלבדן וגדב מא פי
 מכנתהא אן תגדבה מן אלאעצ'א אמא ד[כרה]
 רטובאת וכאנת מע דלך כד הי שרב[את]...
 אנקאד לשארבהא ממא תותרה פיה...
 פאן דלך ממא אוגב אן ימתל אללה בהא עקאבה
 לאנה יצל אלי גמיע אלכפאר וינגע פי גמלה א...
 אגסאמהם ולא חילה לאזאלתה כמא קאל
 כי כוס ביד ייי ויין חמר מלא מסך ו[יגר מזה]
 ואכבר באנה עקאב עלי אלטאלמ[ין] [כקולה אן]
 שמריה ימצו ישתו ועלי הדא... קול
 קח את כוס היין החמה הזאת מ[ידי וה]שקית

אתו את כל הגוים ולא כאנת אלשראבאת
אלמ[דכורה] .. אבלג..תכד..

[102] ואסרע נפודא פי אלערוק ואלאוראד מתל הדיה

אלאפאת בהא פקאל שמנים ממחים ולמא כאן

אלדרדי מן אלכמר אתקל מן אלמעדה ואכתר

[מכ]תא ובקאא ומהיגא ללקי ומא אשבהה

פשבה הדה אלעקובאת בה פקאל שמרים מזקקים

פיה נאפדה בסרעה כאלדהן אלמנחל אלמאייע ולהא

מכתא ומקאם כאלדרדי אלבטי אלאנהצ'אם פאנה

...אלוקתינ גמיעא ואומי בקולה הלוט הלוט

[אלי] אלמלוך אלמחנתגבין ען אלנאס וכרר אלקול

[עלי] מא יכון להם חגאב דון חגאב

ואשאר בקולה המסכה הנסוכה אלי אלזורא

ואלקואד אלמסתורין ען אלנאס וכרר דלך איצא

כמא אן להם סתר דון סתר ופסרת בלע המ[ו]ת

[ויזי]ל אלקצף לא געלת הדא אלמות כאצא

...לאסתחאלה זואל אלעאם וכמא

שרח יחזקאל אן איאם אלמסיח יכון פיהא מות

הו קולה [פי] אלכהנים ואל מת אדם לא יבא לט[מאה]

ול.. מות ..הו קצף אלשבאב

...וימת

[103] גם ..גו פהדא אל[גנס] מן אלמות יזול פי וקת

אלישועה כמא קאל לא יהיה משם עוד עול ימים

וזקן אשר לא ימלא את ימיו וסאיר אלקצה

וכמא סאשרח פימא יסתאנף וקולה ח[רפת]

עמו יסיר מעל כל הארץ יחתמל אולא מן גנס

אלקצף מתל עקובה אהל בית עלי וכל מרבית

ביתך ימותו אנשים ויקא איצ'א א[ן] חרפ[ה]
 עלי אלגוע כקולה למען אשר לא תקחו ע[וד]
 חרפת רעב בגוים ויכון עלי ט'אהרה...
 ואלתלדיע כקולה אשר חרפו אויביך יי...
 [104] ופסרת ויושיענו ואגאתנא געלתה מאצ'יא
 ועלי אן אעראבה כאעראב ואיתי עלי מא א...
 אנתסק ווגדת לה נט'ורא קד מצ'ת ואעראבהא
 כאלמסתאנף קולה יבקע צורים ותאותם יביא
 להם ואמתאלהמא ועברת ונדוש מואב תדאס
 אלאמם ולם אקול ידאס מואב לאני צירתה ע...
 [עאמ]א ולם אצירה כאצא עלי אלמסתעמל אלדי
 וצפתה אן אלעבראניין יקולון תחת השמש
 [ויכ]ון תחת השמים ויקולון עד בלי ירח
 יענון עד בלי שמים ואשבאההמא ועברת⁴
 ארבות ידיו מכאתלה לאן אלאצל פיה מכמן⁵
 ואנמא תכאתל.. בדלך ונסבתה
 ומבצר משגב מענאה ומבצר משגב חומותיו
 ..נחו קולה ואכלה מצד בני למען
 תברכך נפשי ואלמעני למען תברכהו ואלקצה
 אלמקצוד בהא אלקול אעני ואמר ביום ההוא
 הו אן אלאמה חין... להא .. אועדהא אללה

⁵ ולמא ... אליד ליס תכמן. (היד אינה אורבת).

בה מן אלכלאין... צאר
 [105] ...להם מתאלא יעתמדון עליה פי מתל הדא
 אלוקת אלדי הם פיה מן אלגלות כמה הו משאהד
 פאדא אנחלת הדה אלעקדה ואנגלת הדה אל..
 וגמע אללה אלשמל ורד אלמלך ואלדולה צאר דלך
 מעתמדא למא בשר בה אנה סיפעלה פי דאר אלאכרה
 וינעם בה פלדלך קאל הנה אלהינו זה קוינו לו
 פי אלגלות ויושיענו כדאך זה ייי קוינו לו פי
 אלאכרה פנציר נגילה ונשמחה בישועתו...
 נקול נחן אלסאעה ען אלמלך אלאול אלהים באזנינו
 שמענו אתה ידך גוים הורשתה...
 פעלת נסלך אן תפעל אתה הוא מלכי אלהים
 צוה ישועות יעקב וינצרף קולה כי תנוח
 יד ייי אלי מעאני שתי [מנהא] אלנבוה כקולה
 הייתה עלי יד ייי ומנהא מלך כק[ולה] נתנו [יד]
 תחת שלמה המלך ומנהא קדס
 ונתתי לכם בביתי ובחומותי יד ושם ומנהא
 נעמא כקולה כיד אלהינו הטובה עלינו ומא
 שאכל דלך מן אלא... פי
 תמתל...

[106] אד כאנת חרכה אליד קד עלמת מא צנעת
 כקום קיל פיהם מפני תנופת יד ייי צבאות
 ומעני מבצר אלחצון באלבני ומשגב אלמניע
 לאנה פי אלקלעה וטריקה עסר וגעל בחדי
 הדין אלצ'רבין נועין מן אלהד השח השפיל
 תם קאל אנה אדא אנזל הדה אלחצון טוק חצון
 אמתה... ואלאידי ואלקוה הו קולה ביום ההוא

פסרת חומות וחל אלפציל ענית

[107] בה פציל אלסור ווצ'יח הדה אללפט'ה קולה פי

יואב וישפכו סוללה אל העיר ותעמד בחל

וגעלת פי קולה ישועה ישית כלמה מצ'מרה

פעברת געל אללה ופרדת אמונים פאכרגתה

אמאנה מתל כפורים גפראן ומלואים כמאל

ושמורים חפאט' הדה אלפאט' כאנהא גמע והי

פראד ואקתצארה עלי מדיח קריה ירושלם

בקול עיר עז לנו אד כאנת הי אכר מא[וי]

ללאמה פי גמיע אלבלד ומהמא כאנת עאמרה

כאנת אלאמה תרגו אלרגעה ואלעז איסר דון

וקתהא דאך פלהדה אלאמור צארת אלמואעיט'

ואלתואעד ואלתחזון בשאראת ואלמדאיח ב...

באסם ירושלם כמא[הו] משרוח

אטיל אלכטב נעם ובלג מן אלאמם...

אלדין... צר ולם ירו ירושלם...[לם]

ידכלו אלבלד בתה וסמו ירוש[לם]...

וקה... ירושלם ומעני...

[108] סמוך בטחו ביי פאן אלמולף מנהמא...

אנך יא רב יא סלם אדא אפית למן ותק בך...

ועדתה רגב הו בל גמיע אלעבאד מעה פי אן [ואחד]

יתקו בך דאימא ואנצ'אף הדא אלדליל להם

עלי אלתקה בך אלי אלדליל אלאעט'ם והו כי

ביה יי צור עולמים ותפסירה אן אלעאלם מ...

מ[תכל] עלי אללה ודלך אן אלט' אלדואיר מן
[אלאפל]אך אלדי בעצ'הא מחיטא בבעץ' ואלמרכז
...אלמתוסט אלכל מעלקא בגיר שי ואנמא

[קדרה] אללה הי אלמאסכה לה פאן אעט'ם אלא[פלאך]

אעתבאר אדא כאן אלמכאן אלאעט'ם מסתנד

עלי קדרה אללה פאלעגב וכיף לא יסנד עליה

אלאנסאן... יתכל עליה פיהא

... באלאזליה כמה קאל כי ביה יי

[צור עו]למים לאן אלאזלי ה...מכא[ן]

[יחמל] לגמיע אלמאכן בקדרתה

...לה אד הו קבל אלכל..

[109] פי ... לחצונא מבניה חואליהא פאלאולי

מרום ואלתאניה נשגבה ולדלך געל חדאהא

צ'רבין עד ארץ מא כאן פי אלגבאל ועד עפר

מא כאן פי אלבקאע וקולה רגלי עני פעמי דלים

מבאלגה פי אלדל יעני חתי אלצ'עפי ואלמסאכין

קד אדלוהא ומן הדא אלתסביח איצ'א קולה

[110] זדת פי קולה אף רוחי אשחרך תטלבך נהארא עלי מא על[מת]

מן עאדאתה אנה יכתצר פקד ידכר אלנהאר

דון אלליל ואלמעני גאמע כקול דויד עד אנה

אשית עצות בנפשי יגון בלבבי יומם וקד

[ידכר אלליל] דון אלנהאר ואלמעני גאמע

ופסרת מעשינו

[חואיג'נא] אלי אלמעני פאמא ממאזגה קולה

ארח לצדיק להדא אלתסביח פאן מוצ'עו צל[תה]⁶

⁶ יש להגיה: מוצ'עה וצלחה.

א[לי] אלבטחון אלדי קדמה בטחו ביי פקאל
 [אל]צאלח יאכד אלאסתקאמה ואלס'
 ...עסרה ולא תזל פיתק ברבה
 ...ותקדס אל [מסת]קימה
 ..שי כן פי[כון] ואיצ'א לאנה
 ...עלי קדר חכמתה ...
 ...ותקדימה

רה...

[111] [לא] עלי נעמתך פקט נשכרך בל עלי
 [אח]כאמך איצ'א ואן אלמתנא ואוגעתנא וכ
 וכמא קאל אלולי כוס ישועות אשא ובשם יי
 אקרא צרה ויגון אמצא תם קאל ובשם יי
 אקרא ואמא תכרארה שמך וזכרך פאן
 דלך לוגיה מנהא לאן אסם אללה פי אלספר
 יכתב בחרוף ויקרא בגירהא פאלמכתוב [הו לשמך]
 ואלמקרו הו זכר ומנהא אן יכן מעני שם א...
 לם יצ'ם אלי אנסן כקולך יי שדי ואשבאה דלך
 ויכון מעני זכר אסם אללה אלמצ'אף אלי [אסם אנסאן]
 כקולך אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב
 ויתבין וצ'ם הדין מן קול אללה למשה זה שמי
 לעולם וזה זכרי לדור ודור ודלך אנה כא[ן]
 תסמי בנועין מן אלאסמא ואול[המא]
 יקאר [והב]אנסן⁷ ואלב'...

אסמא אנביא ויתגה איצ'א] אן ישיר שמ[י]
אלי אללפט' כ[קולך]
...אלאמצאר

לזכר[ך]....

[112] לאן אלדכר צ'רבין כי אם זכרתני ל..
יכון לשמך באלאעתקאד ואלאכלאץ...
ויחתמל איצ'א אן יכון לשמך אלעבראני ול[יס]
בסאיר אללגאת פתקול כל אמה דלך בלגתהא
וקולה נפשי ורוחי הי ואחדה ואנמא תכרת
אסמאוהא עלי רסם אללגה תם חכי אן אלנאס
פימא יפעלה אללה בהם צנפאן מנהם צאלחין
..מהם אללה פישכרונה ויעדלון חכמה ולא
..ונה אלי גור קאל פיהם כי כאשר משפטיך
[לארץ צ]דק למדו ישבי תבל ומנהם כפאר
יחסן אללה אליהם ויתפצ'ל עליהם בנעמתה
פלא ישכרונה עליהא בל יגורונה קאל פיהם
יחן רשע בל [למד צדק] פקולה פי אלפסוקין
[יחן רשע בל] למד צדק יעני באלקולין ג'מיע
[ח]כם אללה פ... יעדלון
[פ]הם פצ'לא [ע]לי מא סרהם
... יגורון אלק[צ]א... יסרהם
...ארץ נכוחות

[113] [מתל קול] שלמה מקום המשפט שמה הרשע
ומקום הצדק שמה הרשע יעני אלמוצ'ע אלדי
כאן יגב עלי אלנאס אן יכון תם משפט כאל
ואגב צאר בדלה תם רשע כאלפעל מנהם פ..
פאעאבהם כדלך וובכהם ובעד ק' קולה ע[לי]

אלרשע ובל יראה גאות ייי אכבר באנה
 כאן לא ירי דלך עאגלא פי נפסה..
 פי וקתה חאלא פיה לקולה ובל יראה גאות
 ייי רמה ידך בל יחזיון והדא שביה [מא]
 קאל דוד אמר נבל בלבו אין אלהים ש[ם פחדו]
 פחד וסאיר אלקצה וקולה קנאת עם א[ומי]
 בה אלי אלצאלחין פקאל לו לם יקתל אלכפאר [מן]
 חסדהם ללצאלחין פ...
 נעמתהם כיף ומא כפא סלבהם...
 אלא וגע[להם] טעאמא אף [אש צריך תאכלם]
 ויסתקים איצ'א [א] אן יפסר..
 ... וקאל אן אללה ימהל...
 אלאמה...כמא [קאל]...
 בדלך...
 יצדק..

[114] ובל יראה גאות ייי וקול אלאמה [ייי]
 תשפת שלום לנו תעני תעאפינא מן אנואע
 אלעדאב אלדי תחלהא באלכפאר כמא פעלת
 במצר פי עשר מכות ופצח אלכתא' בדלך
 פי ערב וברד וחשך ומכות בכורות וכאן א...
 אפצאחה דלך דלילא עלי אלכל אד קאל למען
 [תד]עון אשר יפלא ייי בין מצרים ובין ישראל
 כמא סאשרח פי קצה הנה עבדי יאכלו
 ופי תמאם הדא אלתסביח קאל [קאל] ייי אלהינו
 ...גרץ' הדא... הו שרח
 ... הדה אלאמה פי אול...
 [115] אן אלמלוך חין רכב אענאקהם לם יט...

וכאנו יקולון יא רב לך וחדך לבד [בך] וכאן אוליאך
 ענדהם גיר צ'ארין ולא נאפעין מתים בל יחיו
 ותכרארה בל יקומו בעד בל יחיו לאן אלאחיא עלי
 צ'רבין מנהם מן רזקה אללה אלחיוה אלדאימה מן
 [אל]אבתדאיה לה והם אלמלאיכה ומנהם מן קד
 [רזקה] חיוה אלדניא תם יעידה תאניה פיקימה
 והם אלנאס פהאולי ליס מן הדא אלקסם ולא מן
 הדא לאן אלאותאן ואלאצנאם גיר חיה ולא מחיאה
 [ולדל]ר עאבדיהא לא יחיון פי אלאכרה אלחיוה
 אלסעידה אד כאנו מעאקבין מכלדין וגעל
 מעאודתה אחלאל אלבלא בהאולאי אלכפאר מרה
 בעד] אכרי פקאל יספת לגוי וקולה רחקת כל
 [קצוי ארץ] אלאשבה פי תפסירה אן יכון אומי
 [116] פחכי דלך פקול⁸ וצף פיה מא כאנו פיה מן חאל
 אלדל ואחתמ[זו]ה ותוכלו עלי אללה לא עלי אלנאס
 פ[י]סלון בעד אלנעמה אלדואם כמא קאל ייי בצר
 פקודך כמו הרה הרינו חלנו והדה אלשדה הי
 תכון פי אכר קץ אלגלות פי אבתדי אלישועה
 ולדלך מתלהא בטלק אלמראה אלחאמל לאנה[א]
 שדה תתבעהא ראחה ונעמה פאלראחה מן אלחמ[ל]
 ואלנעמה באלולד סימא אדא כאן כלקא סויא...
 ואנצ'אף אלי דלך אן יכון דכרא פאלסרור בה אפצ'ל
 ופי הדא אלתמתיל קאל ירמיהו שאלו נא וראו
 אם ילד זכר קאל יתעגב אלנאס מן אלחאל אלתי

⁸ צ"ל פי קול.

ישאהדון אלאמה עליהא מן אלטלק ואלמכאץ ויקולון
 הל צאר אלרגאל ילדון ... ק וקת מא אצעבה ליס
 מתלה שיא כמה קאל הוי כי גדול היום ההוא [מאין]
 כמהו ועת צרה היא ליעקב ופי[ה] קול דנא[ל והיתה]
 עת צרה אשר לא נהיתה מהיות [גוי עד העת ההיא]
 ...אלמגיתה...

...בתבע אל...

[117] טלק אלרגאל כמראה תלד כדאך חכי..
 מן קום אגתמעו לא יחצא עדה וכאנהם ולדו
 פי יום ואחד כמה קאל מי שמע כזאת וכ[מא]
 בשר בסלאמה אלולד כדאך בשר באנה יכון דכרא
 עלי סביל אלמתל איצ'א אד קאל בטרם יבא חבל
 לה והמליטה זכר וקאל האהנא אן אלקום לם
 ... אהל אלארץ' להם מגיתין ולם יתוכלו ע
 עליהם בקולה ישועות בל נעשה ארץ וקד
 יגוז איצ'א אן יכן אראדו בהדא אלקול אלארץ' ..פ..
 ...הא אנהם לם יעתקדו אנהא הי תחיי אלמותי
 בטבעהא בל באמר אללה יחייהם הו כמה אתבעה
 בקול יחיו מתיך וכמא סמע מנהם איצ'א אנהם
 פי א.. אלמטר אן ...א ליסת הי אלתי תנזלה
 אמרה אעני [ואר]אדתה הו קולהם ואם
 [השמי]ם ית[נו] [רבי]בים הלא אתה הוא פקולה
 ...אנה מסל[ה] [ה] פאנה כאין לא
 ...פי הדה אלש...

...פי וקת...

[118] תצור שלום ישפ[ילנה] ישפילה יגיענה
 [מ]עגל צדיק תפלס יחזו ויבשו וכל הדה כאינה [אלכ'יר ואל]שר

כדאך יחיו מתיך איצ'א ועלי אן אלט'אהר
 פיה מסלה פלא שך פי קולה⁹ ואלקצה אלשארחה
 להדא אלבאב כמלא הו מא וצף יחזקאל ומה שאהד
 כקולה היתה עלי יד ייי וסאיר אלקצה וקאל
 פי אכרהא הנה אני פתח את קברותיכם והעליתי
 אתכם וג' ולא ימכן אן יצרף הדא אלקול אלי אלבעת
 אלדי יכון פי אלאכרה למא וצל בה אל אדמת [ישראל]
 ואידה איצ'א בעד דלך בקולה ונת[תי] רוחי [בכם]
 וחיייתם והנחתי אתכם אל אדמתכם והדא
 קול פציח מן אללה תבות אנה יחיי צפותה פי וקת
 אלפרקאן ויגמע שמלהם וירדהם אלי... אלמקדס...
 ואלעגב ממון ינכר הדא מן אמתנא ויגעל...
 ומגאזא פיקול אן אללה עז וגל...
 יחיו מתיך אנה יחיי דולה אלקו[ם]...
 ...א וינבגי אן...
 נבלתי יק[מון] ודלך...
 מא כאן ו...
 בא...
 [119] אלכלאם ומשה[ורה] אלפציח מנה אלא אן מנע...
 דלך סבב מן ג' אמא אן יכון אלעקל יפסד...
 אלט'אהר כאפסאדה¹⁰ כי ייי אלהיך אש אכלה
 יכון עז וגל נארא אד כל נאר מחדתה מחתאגה
 ג'אלבה ומג'לובה ואמא אן יכון נץ אכר לא

⁹ בשוליים: נ"א: כונה

¹⁰ נ"א: תפסיר

[יח]תמל אלתאויל מן ט'אהר הדא אלנץ כמנע מן
 שבעת ימים שאר לא ימצא בבתיכם קולה אך
 ביום הראשון מן אן יכון פי אליום אלאול ואמא
 אן תכון אתאר אלאנביא אלמנקולה ענהם תזילה
 ...תזיל ארבעים י[כ]נו מן אן יכון גברא פתג...
 ...כסרא פאדא ערצה כלה מן הדה אלג' פקד¹¹
 יג'ב עלי אלמעבר אן יעלם אן פי תלך אלקצה כל[מה]
 ...כתבת בכלאף אף אלעאדה אלגאריה ואנהא ק[ד]
 ...עלי סביל אלגאיז ואלמסתעמל חתי תואפק
 ...קולאן אלמנצוץ או אלמנקול
 ...א אן פי קולה כי יי אלהיך אש
 ...אן עקאב [אל]לה
 ...וממא
 ...אנהם...
 ...דואם

[120] ...ן קבלה והלך נט'יר קולה הראשון
 אדם תולד [ח]תי ואפק מא פי אלנץ ואן קול
 ארבעים יכנו עלי סביל אלמגאז אד פי עאדתה
 אן יגבר אלעדד אלמכסור כמה קאל ובניכם יהיו
 רעים במדבר ארבעים שנה ואנמא כאנת
 לט' סנה חתי תלאאם מא פי אלנקל ואמא
 אדא לס תכון כלה מן הדה אלג' פליס יג[מל]
 לא יחל אן יכרג אלנץ ען ט'אה[ר]ה ומשהורה
 וקולה יחיו מתיך אלעקל לא יפסדה אד כאן
 אלבארי עז וגל קאדרא עלי אחיא אלמותי חתי

¹¹ נ"א: כלאל.

פי אלעקל אהון עליה אד כאן אכתראע אלכלק
 אעט'ם כטרא וליס נץ אכר ימנעה בל נצוץ
 כתירה תקויה כמא וצפנא פי יחזקאל וגירה
 ואלאתאר לא תדפע דלך בל...
 אלאבא אגמעין ואסתפאצ'ה...
 פכמא ביננא באסתפאצה...
 ...באט'האר תואב ...
 ... הא הנא ב..
 ...כמא אכבר....
 ...ימלט...

[121] מענאה פי א..אה נבלתי יק[ו]מון בעד מ[תיך]
 יומי אלי קסמי אלמות אחדהמא אלטביעי ואל
 אכר גיר אלטביעי פקאל עליהמא גמיעא א
 אללה כמא יחיי מן מאת מותה נפסה כדאך
 יחיי מן אכלתה אלסבאע ולסעתה אלחיאת ומן
 גרק פי אלבחאר ומן אחתרק באלניראן ומן וקע
 ...אלרדום ומן קתל באלסיוף וסאיר מא תבקא
 מן פנון אלמות גיר אלטביעי ויכון מעני אלנסב'
 אלנסבתין אלמכתלפתין מתיך נבלתי יומי אלי
 שרטין פי אלקום אלדין יחייהם אללה פי וקת
 [אלי]שועה אלואל אן יכונו מומנין בה כמא קאל
 מתיך ואלב' אן יכונו מן בני אסרא' כ'ק' נבלתי
 [ישעיה] פי קולה הקיצו ורננו שכ[נ]י עפר עלי

...ון אללה וימג...ה פי אלוקת אלדי
 [ה]ם פיה כמא נקל [אל] א [תא] ר] אנהם יקולון
 ...ו.ל.ק[ול]ה כי טל אורו[ת]
 טלך ...תי יחיי אללה בהא...
 ....אנמא הו...
 ....ישועה וקד...
 פתחו...

[122] אלדי קד.. לית אלאגסאם ואסתחלת
 ..אש... צארת חיואנא ודלך אן אבדאן
 [אלב]שר למא כאנת מרכבה מן ד' ענצאר אלמא
 ואלנאר ואלהוא ואלתראב הו¹² וכאן אלתראב הו
 אלבאקי מנהא עלי טול אלזמאן כאנת חיניד
 אנמא תעדס אלרטובאת ואלחרארה ואלרטוב[ה]
 אלמפקודתאן פהמא אלדם ואלבלגם ק...
 ידהמא טל אורות¹³ אשאר בה אלי אלדם אלדי פ' י'
 הו מסכן אלנפס וכמא וצף פי אלתוריה כי נפש
 הבשר בדם הוא ועלי מא שרחת וקולה בעד
 דלך טליך אשאר בה אלי אלרטובה אלמא[יה]...
 אלאכרי ולדלך לך יקל פיהא אורות והדא
 אלנור אלמוצוף הו אלרוח אלחיואני אל... אלנאר
 אללטיפה אלמשרק[ה] עלי גמיע אלבלד]
 אלמצ'י[אה] לה ב...רהא אכתצת אן אדו[ן]

¹² והו - כנראה תיבה יתירה.

¹³ בשוליים: טלך פקו' אולא 'טל אורות אשא'

הנא בעץ' אוצאפהא...

...ם.. בחכמה קאל...

רפאים תפיל...

מן אמורה ...

לא חגה לה...

אללה...פקאל מתים

[123] בל יחיו רפאים בל יקו[מ]ו פ...

פקאל וארץ רפאים תפיל ולדך אנה...

בל יחיו בל יקומו ולם יצף מאדא יכון מן א...

פלדלך אחתנגא אלי אן יכון האהנא יצף ויקול

אנהם יקעון עלי אלארץ' וקועא ויבקון פי אלטראב

[א]לי וקת אלקיאמה תם יחיון ויכלדון אלנאר ועלי

...אללה פי כל מוצ'ע ויתלו הדא אלטסאח¹⁴

קולא פי אלתובה ופיה תכוף וועד וועיד ועלי

מא כנא ק[ד]מנא אנה מן חכמתה ירסם בעץ'

אלפצול מן פן אלבשארה ובעצ'הא פן מן¹⁵ אלעט'א[ת]

ולם יגמע בעצ'א אלי בעץ' לילא יסתתקל[ה]א

מן יקראהא באגתמאעהא מן פן ואחד פי מוצ'ע

ואחד ...

[124] מן כאן ישבה אלממתד מן אלחיאת

[אלעארצ'ה ואלמל]תוי מנהא אלמעוג ויקתל

אלמשאכל ללתנין אלדי פי אלבחר עברת

¹⁴ אולי צ"ל: אלטסאח.

¹⁵ יש להפוך סדר התיבות: מן פן.

[יצ]א ממקומו מכרג¹⁶ אמרא מן סמאיה למא
 אסתחאל וקוע אלכרוג עליה הו פי דאתה אד כאן
 לא ינתקל פצרפת אלכרוג אלי אמר מן אמורה...
 יט'הרה פי וקת עקובתה הדה והי [וק]ת [אל]מבאדי
 אלישועה כמא וצפנא וידל עלי דלך לאנה
 ידכר פיה הלאך מלוך ורפע שאן [א]לאמה פליס
 הי אדן אלא וקת אלקיאמה ופסרת לויתן אלאול
 ממתדא ואלתאני אלחיתין חאלתין מכתלפתין
 אן יכון להאתין אלחיתין חאלתין מכתלפתין
 ופסרת הנה סיכון... וכד לאן הדה אללפט'ה להא
 ג' תפאסי[ר] אלאול הודא ודלך יכון א...
 דעי אלשי משאהד כקולה...אשו...
 בלבנון ומא אש[ב]הה
 [125] ליס הו אן תם...
 [126] ואלד' אלמסלה פי צפח מא תקדם מן אלזולל
 וגפראנה כמ' ק' אמרו אליו כל תשא עון קאל
 האהנא
 אסתגפר רבך ואסתגיר בה ולדלך תסמיה אלאנביא
 עז וגל מחסי ומנוסי וסלעי ומצודתי ומעוזי
 ומא נחי הדא אלנחו תם בין¹⁷ אדא הו אמתתל
 הדה אלאמור גאז ענה עקאב אללה לתמאמה

¹⁶ צ"ל: סיכרג.¹⁷ בשולים: אלעבארה.

אלאיה עד יעבר זעם וקולה רגע ערפנא אן
 אלעבד קד ינקלב פי מתל למח אלבצר מן טאעה
 אלי מעציה ומן מעציה אלי טאעה ...ל... ינתקל
 אסתחקאקה תואב או עקאב מן טרפ...
 כמא קאל רגע אדבר [ע]ל גוי ועל [ממלכה לנתוש] ולנתוץ
 ולהאביד ורגע [אדבר על גוי ועל ממלכה]
 לבנות ולנטוע ות...

[127] והרג את התנין אשר בים ודלך אלמלך
 התנים הגדול הרבץ בתוך יאריו ותפסירה אנה
 ידעי אנה צאנע נפסה ליס לה צאנעא סואה
 והדא פי גאיה אלכפר ובאזא הדה אלג' אלאקסאם
 וצף פי עקאבה אלממתל באלסיף ג' אוצאף
 הקשה והגדולה והח[זק]ה פיכון הקשה בחדא
 אלאול והגדולה ללתאני והחזקה ללתאלת
 ודלך שאן אלחכמה אן יודב כל ואחד חסב.

תרגום

[95]... תרגמתי 'גל' (ישעיה כה ב) – הריסות, במשמעות 'גל אבנים' (יהושע ז כו). ותרגמתי 'חרב בצל עב' (ישעיה כה ה) – יובש. וזה מתברר מדיבורו 'בצל עב', כיון שהיובש מלווה אותו ענן. ובארתי 'זמיר עריצים' – כריתת העושקים, כפי שהקדמתי על הרמז... הממשיל לסוגי הכריתה מעין הקציר¹... והגדיעה באמרו 'גדו אילנא הדין' (דניאל ד יא) והתגלחת² והדומה לזה.

¹ קרוב לודאי שבקטע החסר הדגים הגאון את הכתוב 'שלחו מגל כי בשל קציר' (יואל ד, יג), שתירגמו יונתן: 'הושיטו בהם חרב, כי הגיע זמן קצם'.

² כוונת הגאון לגילוח המסמל השמדת בני אדם, מעין הכתוב 'ביום ההוא יגלח ה' בתער השכירה... במלך אשור (ז כ).

והלשון הנפוץ בהם הוא הכריתה. אשר לגזרת השם 'עריצים' מוצאו מן 'לא תערץ' (יהושע א ט) שהוא אימה... ואכן... העושקים לא [תיראו מהם]³. [96] הבריות יראים מעושקים ומעיניויהם.

קיבץ בפתיחת הפרק שלושה עיקרים מיחוד [הא-ל]. הראשון: קביעת [מציאות] הבורא שהיא קיימת. באמרו 'ה' אלקי אתה' (ישעיה כה א). השני: הכרה שהוא בורא הכל. תחילה באמרו 'ה' לפי מובן 'אנכי ה' עשה כל' (ישעיה מד כד). והשלישי: הודאה שהוא בורא כל אחד מבני האדם בנפרד, כאמרו 'אלקי'. וחייב [לגבין] שני דברים: רוממות והודאות, לפי שאמר: ארוממך, אודה. אשר לרוממות מצד עבדי ה' לו, הרי זה בתשבחות, וההגות בו בנפש שהוא יקר וחכם ובעל יכולת [וכל] התארים השייכים לו בלבד, ואין להם בהם כל נגיעה. אשר להודאה הרי היא על חסדיו עמהם לאורך השנים: בחיים, בפרנסה, הנחיה בדרך הישר ומתת (?) והדומים להם. לפי שהפרש בין השבח להודאה בשפת הערבים⁴ הוא: השבח אינו מוטל... על זה שמשבחים למשבח אותו. והתודה לא חלה אלא לאחר הענקת החסד והטובה.

וכדרך שעשה [בבניין] בתי הבריות שלושה סוגים כך עשה בחורבנם שלושה סוגים: היותר קשה ליותר קשה, והקל לקל יותר שבהם. [אשר] לפרוורים ולערים הבלתי מבוצרות [97] יקרוסו מקצתם על מקצתם, ויפלו מקצת הבנינים ויותרו מקצתם. 'כי שמת מעיר לגל' (ישעיה כה ב). אשר למבצרים יפלו כל בניניהם, כמאמר הכתוב 'קריה בצורה למפלה' (שם, שם). אשר לארמונות המלכים יהפוך אותם ויעשה... בקרקעיתם ובאבניהם. כך שלא ייבנו כלל. כמו שאמר 'ארמון זרים מעיר לעולם לא יבנה'. כנגד זה הודיע כי האומות ומלכיהן על שני פנים: מהם בעלי עוז שאינם עושקים איש, והם מכבדים את ה'... כמו שאמר 'כבדוך עם עז' (ישעיה כה ג). [ומהם אנשים העושקים]⁵ ובני אדם יראים מהם ונשמרים מפניהם, כמאמר הכתוב 'גוים עריצים ייראוך'. וכל צד מהם לפי כבודו הוא מכבד את הא-ל. ודומה לזה תיאר את עזרתו, חסד כפול על דאגתו, כמו שאמר 'מעוז לדל' (ישעיה כה ד) ולא אמר 'בצר לי'. לפי פתיחה זו הא-ל מסלק חסד השגחתו... ומימן האומות שהוא נכבד יותר מזולתו הרי כיבודו לא-ל חייב להיות יותר ויותר ממה שאנשיה מצויינין בה... [98] הרי חורבנה יהיה קשה יותר ושמונה חמור יותר. ראוי אפוא

³ דברי הגאון סובבים כנראה על הכתוב 'לא תערצון ולא תיראון מהם' (דברים א כט).

⁴ דהיינו חמד ושכר.

⁵ ההשלמה עפ"י מהדורת, עמ' קפ.

⁶ הגאון עומד על ההבחנה בין דל ואביון בכתוב: בצר לו אמור על האביון ולא על הדל.

משלוש אלו המתוארות, שכל מי שהוסיף לו אלקים כבוד ומעלה תהא כניעתו לא – ל ושפלותו יותר מזולתו. יזהר אפוא מכשלונות יותר מאיש ההמון, כי הוא כנוע יותר ממנו, כפי שאמר הכתוב 'כי ברב חכמה רב כעס' (קהלת א יח). וטינוף המקום המכובד קשה יותר מטינוף מקום שפל, כמו שנאמר 'ותבאו ותטמאו את ארצי' (ירמיה ב ז). וכן החטא ביום הנכבד קשה מזולתו. וכן כל כיוצא בזה, לפי ההמשלה שְׁלָכְל בגד מחיר משלו לפי ערכו. וכל הראוי להזכר הרי קרבתו לשליט היא בהתאם לכך. וכדרך שמלכים בוחרים את האלופים, ולא ההמון. ונופלים במלחמה הגבורים ולא רכים בשנים.

וכשם שהחכם מועיל לפי שיעור חכמתו וכל עשיר – לפי [עשרו]. וכל עבד לפי יכלתו מטילים עליו [עבודות]. וסוגי הדיבור הזה רבים מספור.⁷

אח"כ המשיל את מעשי האומות לשני דברים: זרם וסופות. הוא שאמר: זרם וחרב. ושני אלה... נזקם בהצטרפותם. כי הזרם... כרוך בקר. ואם הוא.... [99] האד והחום הטבעי מצמצמים את הפריצה לחוץ... ואם תתמיד הסתרתותה תדעך.

והסופות מאחדות יובש עם חום. ואם זה יתמיד בגופות בעלי חיים, הרי הלחות שבהם, אם החום בלבד יישאר בהם ישרוף אותם ויכלם. וכיון שמעשיהם הם לפי שני חלקים אלה, ראוי היה שכריתתם תהיה בדומה להם, כאמרו 'וגשם שוטף ואבני אלגביש אש וגפרית' (יחזקאל לח כב). אבל בפרק זה קיצר, ומכל שני דברים עשה אחד. והמשלתו לעשקם בזרם. הוא מאמרו 'כי רוח עריצים כזרם קיר' (ישעיה כה ד). וקיצר בסופות... ועונשם – בסופות. הוא שאמר 'כחרב בציון שאון זרים תכניע' (ישעיה כה ה). וקיצר בזרם בהסתמכו, כי מה שאמר על האחד הרי העניין חל על השני. וכמו שדימה את עושקם בזרם [שהוא] קשה יותר, כך המשיל כריתתם בחורב, שהוא קשה יותר, לפי שהוא הרסני יותר מכל.

והמשיך אחריו בפרק רביעי⁸, אמר בו [100]... רמזתי בזה על גוג ועמו... כיון שלא נכנסה למקרא ממנו זולתי פעם אחת⁹. כמאמר האבות על החימום 'המחה את החלב' וגמרו¹⁰ (נזיר נ א). תרגמתי 'מסכה' – מִסָּךְ, כיון שהוא שם מן השמות הזכרים... הפך ועשה אותו נקבה, כמו חשך – שנעשה חשכה; ואור – שנעשה אורה. כמו שנאמר 'כחשיכה כאורה' (תהלים קלט יב). ותוף שנעשה תפת, כמאמר איוב 'ותופת לפנים אהיה' (איוב יז ו), ולב שנעשה לבה, כמאמר יחזקאל [101] 'מה אמלה

⁷ בגלל החסרונות בטקסט סתומים הדברים.

⁸ הפותח בכתוב כה ו.

⁹ הדברים חוזרים לתיבה 'ממחים' שבכתוב (כה ו) הנמנית עם שבעים מלים יחידאיות מלשון חכמים שחדרו למקרא. ועליהן יסד רס"ג את חיבורו 'שבעים מלים'.

¹⁰ פירש הגאון 'ממחים' על פי המחזה בחמה (חולין קכ א) – התיכו. ואולי סבר ש'ממחים' הוא 'ממחים' בסירוס אותיות. ופירוש העניין כי שְׁמָנִים מחוממים [יעילים] כיון שהם חודרים לגוויות. והשמרים כשהם [צלולים] משתהה נמיסתם בקיבה (שבעים מלים, עמ' 34 שו' 20 – 25).

לבתך' (יחזקאל טז ל).

מה שיש להקדים בתחילה מפירוש פרשה זו, הוא שנאמר: מה צד החכמה בהמשלתו את כליון ההמונים המתקבצים על בית המקדש בשתיית שמנים ויינות? על כך נאמר כי המשקאות, שמשתמשים בהם מתרופות נבדלות או מתערובת מורכבת, כיון שמטבעה להעביר מזונה לכל אזורי הגוף. ולמשוך מה שביכולתה למשוך מן האברים. אשר להזכרתו את הלחיות, שהיו כבר כלולות, מכיון שהן משקאות.. המצילות את השותה אותן על ידי השפעתן בו.. והרי זה ממה שחייב את הא-ל להמשיל בהן את עונשו, כיוון שהוא מגיע לכל הכופרים ומשפיע בכל גויותיהם, ואין תחבולה לחסלו, כמאמרו 'כי כוס ביד ה' ויין חמר מלא מסך ויגר מזה' (תהלים עה ט). והודיע שהוא עונשם של רשעים... כמאמר הכתוב 'אך שמריה ימצו ישתו כל רשעי ארץ' (שם, שם). ועל זה.. נאמר 'קח את כוס היין החמה הזאת מידי והשקיתה אתו את כל הגויים (ירמיה כה טו). ולא היו המשקאות חזקים [בפעולתם].... [102] ומהירים בהשפעתם בעורקים ובורידים כמו [פעולת] הפגעים האלה בהם. ואמר 'שמנים ממחים'. וכיון שהשמרים של היינות כבדים יותר מן הקיבה ומאריכים יותר להשתהות בהם ומסעירים להקאה וכיוצא, דימה את העונשין להם, ואמר 'שמרים מזקקים' (ישעיה כה ו). והם חודרים במהירות בשמן המפורד - הנמס¹¹. ולהם, מצד הערך והשהות, כמו השמרים, שהם אטיים בהתעכלותם, והרי הם... כפלים בזמן (?).

רמז באמרו 'הלוט הלוט' (ישעיה כה ז) למלכים הנסתרים מן הבריות. וכפל את התיבה להורות שיש להם שומרי-סף על שומרי-סף. ורמז באמרו 'המסכה הנסוכה' (שם, שם) על השרים והמפקדים הנסתרים מן הבריות. וכפל זאת גם כן, כיוון שיש להם מסך לפנים ממסך. תרגמתי 'בלע המות' (ישעיה כה ח) - יבטל את הכריתה¹², ולא תרגמתי 'המות' בפרט, [בגלל] חוסר האפשרות לביטול כללי. וכמו שפירש יחזקאל כי בימות המשיח יהיה מות. הוא שאמר על הכהנים 'ואל מת אדם

¹¹ בתקופת המקרא, כמו בתימן עד היום, השמנת המפיקים אותה מן החלב, היא מוצקת ובשעת שימוש מתיכים אותה, ככתוב בשירת-דבורה 'מים שאל חלב נתנה, בספל אדירים הקריבה חמאה' (שופטים ה כה).

¹² וכך תירגם הגאון את הכתוב: יבטל הכריתה ביטול גמור.

לא יבא לטמאה' (יחזקאל מד כה). והמות [כאן] הוא כריתת הבחורים [103] ... [כאמרו] 'זימת [נדב ואביהוא]' (במדבר כו סא)... סוג זה של מות יחדל בזמן הישועה, כמו שנאמר 'לא יהיה משם עוד עול ימים וזקן אשר לא ימלא את ימיו' (ישעיה סה כ) ושאר הפרק, וכפי שאפרש לעתיד.

ומה שאמר 'חרפת עמו יסיר מעל כל הארץ' (ישעיה כה ח) סובל תחילה משמעות מסוג הכריתה, כמו עונשם של אנשי בית עלי 'וכל מרבית ביתך ימותו אנשים' (שמואל - א: ב לג). ואפשר גם כן שחרפה עניינו רעב, כמאמר הכתוב 'למען אשר לא תקחו עוד חרפת רעב בגוים' (יחזקאל לו ל). ויהיה כפשוטו פגיעה בדיבור, כלשון הכתוב 'אשר חרפו אויביך ה' (תהלים פט נב). [104] תרגמתי 'ויושיענו' (ישעיה כה ט) - והושיענו. עשיתי אותו עבר¹³, אע"פ שהבעתי כהבעת... לפי ההתאמה. ומצאתי לו דומים על פעולות שנעשו בעבר ומובעות בלשון עתיד, כאמרו 'יבקע צורים במדבר' (תהלים עח טו); 'ותאותם יביא להם' (שם, עח כט), וכיוצא בהם. בארתי 'ונדוש מואב' (כה י) - יירמסו האומות, ולא אמרתי יירמס מואב, לפי שעשיתי אותו כללי ולא פרטי¹³, לפי השימוש שתיארתי, כי העברים אומרים 'תחת השמש' (קהלת א ג), ואומרים 'עד בלי ירח' (תהלים עב ז) כוונתם עד בלי שמים¹⁴, ודומיהם. ובארתי 'ארבות ידיו' (ישעיה כה יא) 'ידיו' - הונאה, כי השרש בו 'ארב'... ואכן, ההונאה בזה וייחסתיו... ו'מבצר משגב חומותיך' (שם שם) מובנו 'ומבצר משגב חומותיו', כמו מאמרו 'ואכלה מציד בני למען תברכך נפשי' (בראשית כז כה). והמובן 'למען תברכהו נפשי'¹⁵.

והפרשה שמתכוונים בה לדיבור, כוונתי 'ואמר ביום ההוא' (ישעיה כה ט) הוא שהאומה כאשר הקב"ה [יקיים] את הישועה שהבטיח לה [105] יהיה... להם למופת שישענו עליו בזמן כזה שהם שרויים בו, כפי שהעינים רואות. וכאשר יותר סבך זה, ותתגלה [ישועתו], והא-ל יקבץ את הגלויות ויחזיר את המלכות והשלטון, יהיה זה על סמך מה שבישר, שהוא יבצע אותו בעולם הבא ויטיב בו, על כן אמר 'הנה אלקינו זה קוינו לו'... (ישעיה כה ט) בגלות. 'ויושיענו'. וכן 'זה ה' קוינו לו' (שם,

¹³ וכן הוא בתרגום הגאון.

¹⁴ תירגם הגאון את הכתוב עד שיכלה הגלגל.

¹⁵ ואכן, כך תירגם הגאון את הכתוב: ואכלה מצידך.

שם) – באחרית הימים. ואז נהיה [במצב] של 'נגילה ונשמחה בישועתו' (שם, שם)...
 נאמר אנחנו אותה שעה על המלך הראשון 'אלקים באזנינו שמענו וגו' אתה ידך גוים
 הורשתה' (תהלים מד: א, ג)... [כדרך] שעשית בעבר נבקשך שתעשה לעתיד. 'אתה
 הוא מלכי אלקים צוה ישועות יעקב' (שם, מד ה). דיבורו 'כי תנוח יד ה' (כה י)
 יתיחס לעניינים שונים. מהם: הנבואה, כאמרו 'היתה עלי יד ה' (יחזקאל לז א).
 מהם: מלך כאמרו 'נתנו יד תחת שלמה המלך' (דהי"א כט כד). ומהם קדש, כאמרו
 'ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם' (ישעיה נו ה). ומהם: טובה, כאמרו 'כיד
 אלקינו הטובה עלינו' (עזרא ח יח)... וכתובים כיוצא בהם [במקרא] הממשילים...
 [106] כיון שתנועת היד כבר ידעה מה שעשתה, בדומה לאנשים שנאמר עליהם
 'מפני תנופת יד ה' צבאות' (ישעיה יט טז). ומובן 'מבצר' (ישעיה כה יב) – המבצרים
 שבבנינים. ו'משגב' – המחוסן, לפי שהוא במצודה, והדרך אליו קשה. ועשה כנגד
 שני סוגים אלה, שני מינים של הריסה: 'השח השפיל'.

אח"כ אמר, כי אשר יוריד מבצרים אלה, יקיף מבצרי אומתו... בעזרה ובכח.
 הוא שאמר 'ביום ההוא' (ישעיה כו א) [107]. פירשתי חומות וחל' – [פציל = חל]
 כוונתי בו לחל החומה. מבהיר לשון זה הכתוב על יואב 'וישפכו סוללה אל העיר
 ותעמוד בחל' (שמואל ב: כ טו). עשיתי בדיבור 'ישועה ישית' מלה נסתרת¹⁶. וביארתי
 ישית הא-ל. עשיתי 'אמונים' לשון יחיד, ותרגמתי 'אמונה'¹³, כמו 'כפורים' – כפור;
 'מלואים' – מלוא; 'שמורים' – שמור. לשונות אלו כאלו הם ריבוי ובעצם הם יחיד.
 וקיצורו בשבח העיר ירושלים, באמרו 'עיר עז לנו' (ישעיה כו א) משום שהיא
 הייתה המשכן האחרון של האומה בכל הארץ. ועד כמה שתהיה מיושבת, תקוות
 האומה לשוב אליה. והעוז קל יותר, סמוך לאותו זמן¹⁷. בגלל עניינים אלה באו
 התוכחות והאיומים בעונש והתוגה, והבשורות והתהלות בשם ירושלים, כפי שהוא
 מבואר... האריך בנאומים והגיע לאומות אשר... ולא ראו ירושלים...¹⁸ ולא נכנסו
 לארץ כלל, וקראו¹⁹ לירושלים... ירושלים. ומובן 'יצר סמוך וגו' בטחו בה' (ישעיה
 כו: ג-ד) [108]. אכן, הצירוף של שניהם... אכן, אתה הא-ל, אתה השלום, כשאתה
 מייסר בנגעים.

¹⁶ מלה נסתרת להשלמת המשפט היא חידושו של תרגום אונקלוס המשתמש בה לרוב. ר' סעדיה נטל ממנו שיטה זו, אך משתמש בה בצמצום ובמקומות הכרחיים. וכך הוא תרגום הגאון לכתוב זה.

¹⁷ וכן הוא בתרגום הגאון.

¹⁸ לא נהיר לי המשפט.

¹⁹ בגלל ליקויי הטקסט אין הדברים נהירים.

מי שבטח בך... הבטחתו אם יחפוץ (?) הוא. יתירה מזו, כל עובדי ה' עמו, אשר יבטחו בך תמיד, ותצטרף הוכחה זו לזכותם, על בטחונם בך, אל הראיה הגדולה יותר. והוא 'ביה ה' צור עולמים' (ישעיה כו ג). פירושו, כי העולם [נשען] באלקים. וזה שתשעת הגלגלים מן המזלות, שמקצתן מקיף מקצתן, והמרכז שבאמצע הכל תלוי על בלימה, אך יכולת אלקים היא המחזיקה אותו. לפי שרוב המזלות... בהתבוננות (?) כאשר החלל העצום נשען על יכולת הא-ל. פליאה: וכיצד לא ישען עליו האדם ויסמוך עליו בה.... בצנחיות, כמאמר הכתוב 'כי ביה ה' צור עולמים' (כו ה) לפי שהנצחי [אין לו] מקום, [וסובל] כל המקומות ביכולתו. [הזמן אינו חל עליו] כיון שהוא קדם לכל...

[109] .. [י'ושבי מרום קריה נשגבה' ישעיה כו ה] - המבצרים בנויים סביבה. הראשון - מרום; השני - נשגבה ולפיכך עשה כנגדן שני סוגים: 'עד ארץ' - מה שהיה בהרים; 'עד עפר' - מה שהיה בעמקים. וזה שאמר 'רגלי עני פעמי דלים' (ישעיה כו ו) - הפלגה בהשפלה. כלומר, אפילו החלשים והאביונים השפילוה. מן השיר הזה גם כן דיבורו [ארח לצדיק מישרים, ישר מעגל צדיק תפלס' (ישעיה כו ז)].

[110] הוספתי בדיבורי 'אף רוחי אשחרך' (ישעיה כו ט) - תדרוש אותך ביום, כפי שידוע לך שמנהגו לקצר. ופעמים שהוא מזכיר את היום בלא הלילה. ולגבי העניין הוא כולל, כדברי דוד 'עד אנה אשית עצות בנפשי, יגון בלבבי יומם' (תהלים יג ג). ופעמים שהוא מזכיר את הלילה ללא היום ומצד העניין הוא כולל. תרגמתי 'מעשינו' (ישעיה כו יב) - צרכינו¹³ - לפי העניין. אשר למיזוג דיבורו 'ארח לצדיק' (ישעיה כו ז) לשיר הזה הרי מקומו והקשר שלו הוא לבטחון שקדם לו 'בטחו בה' (ישעיה כו ד). אמר: הצדיק לוקח את הדרך הישרה [אע"פ שהיא] קשה [ורגלו] לא תמעד. הוא בוטח באלקיו...הדרך הישרה מקדשת... האומר לדבר הַיְהִי, והוא נהיה גם כן, לפי שהוא... בשיעור חכמתו... והגשתו

[111] [לא] על חסדך בלבד אנו מודים לך. יתירה מזו, על משפטיך גם כן, אע"פ שיסרתנו והכאבת לנו. וכמו שאמר החסיד 'כוס ישועות אשא ובשם ה' אקרא. צרה ויגון אמצא' (תהלים קטז: יג, ג). אשר לכפילות 'שמך זוכרך' (ישעיה כו ח) הרי זה מטעם לשוני, לפי ששם הא-ל בספר נכתב באותיות ונקרא בזולתן. הנכתב [הוא 'לשמך'] והנקרא הוא 'לזכר'. בכל זה שיהיה מובן 'שם'... לא יצטרף [לשם], אדם,

כאמרך ה', שדי, והדומים להם¹⁹. ויהיה מובן 'זכר' – שם אלקים המצטרף אל [שם] אדם כאמרך 'אלקי אברהם, אלקי יצחק ואלקי יעקב' (שמות ג כו). ויתברר צירוף שני אלה²⁰, מדיבור הא-ל למשה 'זה שמי לעולם וזה זכרי לדור דור' (שמות ג טו). וזה לפי ש[היו] קוראים בשני סוגים של שמות: ראשון שבהם מלווים אותו בשם אדם. והשני... שמות נביאים. ואפשר גם כן [כי 'שמי' מרמז] אל ההיגוי, [כאמרך]... הערים...

[לשמך] ולזכרך' (ישעיה כו ח) [112] לפי ש'זכר' – שני סוגים: כי אם זכרתני' (בראשית מ יד).... ויהיה 'לשמך' – באמונה ובנאמנות... ואפשר גם כן שיהיה 'לשמך' בלשון העברית ולא בשאר לשונות. וכל אומה תאמר זאת בלשונה. וזה שאמר 'נפשי ורוחי' (ישעיה כו ט) הן אחת. והוכפלו שמותיה לפי חוק הלשון. אח"כ סיפר שבני אדם, לגבי מה שהאל עושה בהם שני סוגים: מהם צדיקים... אלה מודים לאלקים ומצדיקים דינו, ואינם מיחסים לו עשק. עליהם אמר 'כי כאשר משפטיך לארץ צדק למדו יושבי תבל' (ישעיה כו ט). ומהם כופרים. אלקים מיטיב להם ומשפיע טובו עליהם, ואינם מודים לו עליהם, אלא מיחסים לו עושק. עליהם אמר 'יחן רשע בל למד צדק' (ישעיה כו י). דיבורו בשני הפסוקים עניינו כלל [הבריות] המקבלים דין הא-ל ומשנים [דרכם]... והם אנשי מעלה על מה ששימחם. [כנגדם הרשעים] עושקים במשפט... משמחם... [כאמור] 'בארץ נכוחות יעול' (ישעיה כו י).

[113] כמאמר שלמה 'מקום המשפט שמה הרשע, ומקום הצדק שמה הרשע (קהלת ג טז). כלומר, המקום, שהיה ראוי לבריות שיהיה שם משפט כפי שצריך, נעשה תחתיו שם רשע, כמעשה שלהם. וכך גינה אותם וגער בהם. אח"כ אמר דברו על הרשע 'ובל יראה גאות ה' (ישעיה כו י).

הודיע שהוא לא ראה זאת מהרה בנפשו... בא עליו בזמנו. כפי שאמר 'ובל יראה גאות ה', 'רמה ידך בל יחזיון' (ישעיה כו, י-יא). וזה דומה למה שאמר דוד 'אמר נבל בלבו אין אלקים, שם פחדו פחד' (תהלים יד: א, ה) ושארית הפרק. ומה שאמר 'קנאת עם' (ישעיה כו יא) רמז בו על הצדיקים. אמר: אלמלא הרגו הכופרים, בקנאתם בצדיקים... טובתם. כיצד, כאשר סוד שלהם לא נסתר [מאלקים] עד

¹⁹ כוונתו שלשמות ה', שדי, לא יצטרף שם אדם. כנגד זה 'אלקים' מצטרף לשמות בני אדם (ר' להלן בהמשך הדברים).

²⁰ דהיינו, שם זכר.

[שעשאם] למזון [לאש]. 'אף אש צריך תאכלם' (ישעיה כו יא). ויהיה נכון גם כן לפרש... ואמר, כי הא-ל נותן שהות [לרשעי] האומה, כפי שאמר... בכך... [114] 'ובל יראה גאות ה' (ישעיה כו י). ודברי האומה 'ה' תשפות שלום לנו' (ישעיה כו יב). כוונתה, תבריאנו מסוגי הענויים שאתה מביא על הכופרים, כדרך שעשה במצרים בעשר מכות. והמקרא פירש בהם: ערוב, ברד, חשך ומכת בכורות. וזה שפירש בהם הוא ראיה לכל, לפי שאמר 'למען תדעון אשר יפלה ה' בין מצרים ובין ישראל' (שמות יא ז). כפי שאבאר בפרק 'הנה עבדי יאכלו' (ישעיה סה יג). ובסוף שירה זו אמר 'ה' אלקינו' (ישעיה כו יג). מטרת זה הוא ביאור... אומה זו בראשית...

[115] כי המלכים כאשר הרכיב על צוארם לא... והיו אומרים: אלקים, לך בלבד; 'לבד בך' (ישעיה כו יג). והיו חסידים אצלם, לא מזיקים ולא מועילים. 'מתים בל יחיו' (ישעיה כו יד). וזה שכפל 'בל יקומו' (שם, שם) לאחר 'בל יחיו', לפי שהחיים מתחלקים לשני סוגים: מהם מי שהא-ל חנן אותו בחיים תמידיים. והם המלאכים. ומהם מי [שחנן אותו] בחיי העולם הזה, ואח"כ יחזירנו שנית ויחיה אותו, והם בני האדם. אלה אינם לא מחלק זה ולא מזה. לפי שהאלילים והפסלים אין בהם רוח חיים ואינם מסוגלים להחיות אחרים. ולפיכך עובדיהם לא יחיו לעתיד לבוא חיי אושר, כיון שהם נענשים עונש נצחי. ועשה שיבתו להביא יסורין על כופרים אלה פעם אחר פעם, ואמר 'יספת לגוי' (ישעיה כו טו). ומה שאמר 'רחקת כל קצוי ארץ' (שם, שם) הקרוב בפירושו הוא [116] שרימו וסיפר זאת בדיבור, שתיאר בו מצב השפלות [שהיו שרויים בו], וסבלוהו ונשענו על הא-ל, לא על בני אדם, והם מבקשים, לאחר הטובה, ההתמדה בה, כמו שאמר 'ה' בצר פקדון'... כמו הרה הרינו' (שם, טז-יז). וצרה זאת תהיה בסוף קץ הגלות, בראשית הישועה. ועל כן המשילה בלידת האשה המעוברת, לפי שהיא שרויה בצרה, שאחריה נחת וטובה. הנחת - מן ההריון. והטובה - בילוד, בפרט אם נברא שלם (?). ותתוסף על כך אם הוא זכר, ואז השמחה בו עדיפה. ועל דימוי זה אמר ירמיה 'שאלו נא וראו אם ילד זכר' (ירמיה ל ו). עניינו, משתוממים בני אדם על המצב שהם רואים, שהאומה שרויה בו - של הריון ולידה - ואומרים: כלום הגברים יולדים? [והכוונה]: כמה קשה הזמן! אין דומה לו דבר. כמו שנאמר 'הוי כי גדול היום ההוא מאין כמוהו ועת צרה היא ליעקב' (ירמיה ל א). ועליה אמר דניאל 'והיתה עת צרה אשר לא נהיתה מהיות גוי עד העת ההיא' (דניאל יב א)... המושיעה... לאחר... [117] [דימה] שחרור האנשים לאשה יולדת. כך סיפר... על עם שנתקבצו, ומספרם לא יימנה, וכאילו נולדו ביום אחד, כדרך שאמר 'מי שמע כזאת' (ישעיה סו ח).

וכשם שבישר בשלמות הילד, כך בישר שהוא יהיה זכר, על דרך המשל גם כן. לפי שאמר 'בטרם יבא חבל לה והמליטה זכר' (ישעיה סו א). ואמר כאן שהעם... אנשי הארץ יעמדו להם מושיעים ולא ישענו עליהם. הוא שאמר 'ישועות בל נעשה

ארץ' (ישעיה כו יח). ואפשר גם כן שרצו בדיבור זה לומר: הארץ... שהם אינם מאמינים שהארץ היא שמחיה את המתים מכח טבעה, אלא בציווי הא-ל, שהוא המחיה אותם, כמו שנאמר בהמשך 'יחיו מתיך' (ישעיה כו יט). וכמו ששמע מהם גם כן... כי המטר לא היא המורידה אותו, אלא ציווי המקום וברצונו. הוא שאמרו 'ואם השמים יתנו רביבים הלא אתה הוא (ירמיה יד כב).

דיבורו... שהוא... הריהו קיים לא בזה... בזמן... [118] 'תצור שלום, [וגו']... ישפילנה ישפילה יגיענה וגו' מעגל צדיק תפלוס. יחזו ויבושו' (ישעיה כו ג, ה, ז יא). כל אלה יתקיימו [הטוב והרע]. וכן 'יחיו מתיך' גם כן. ואע"פ שהנגלה בו הוא משאלה אין בדיבורו...

והפרשה המפרשת פרק זה במלואו הוא מה שתיאר יחזקאל ומה שראה כאמרו 'היתה עלי יד ה' (יחזקאל לו א) ושאר הפרשה. ואמר בסופה 'הנה אני פותח את קברותיכם והעליתי אתכם וגו' (שם, לו יב). ובלתי אפשרי לייחס דיבור זה לתחיית המתים שתהיה לעתיד לבוא כיון שקשר בו 'אל אדמת ישראל' (שם, לו יב). מחזק זאת גם כן מה שנאמר אחרי זה 'ונתתי רוחי בכם וחייתם והנחתי אתכם אל אדמתכם' (שם, לו יד). זה דיבור מפורש מאת הא-ל הקובע שהוא יחיה את בחיריו בזמן הישועה ויקבץ נפוצותיהם ויחזירם לבית המקדש... ויש להתפלא על מי שמכחיש זאת מבני אומתנו ועושה [זאת] מטפורה, ואומר כי הא-ל, יתגדל ויתעלה... 'יחיו מתיך' שהוא יחיה ממשלת העם... וראוי ש... 'נבלתי יקומון' וזה... מה שהיה... [119] והמפורסם המלים, המפורש ממנו אלא שאסרה... זאת סיבה מתוך שלוש: או שהשכל משחית את הנגלה כדרך שהוא משחית פירוש 'כי ה' אלקיך אש אוכלה' (דברים ט ג). פירושו: יהיה, יתגדל ויתעלה, אש. לפי שכל אש מחודשת ונצרכים לה, לה. מנצחת ומנוצחת. או שיהיה פסוק אחר, שאינו סובל 'תאויל'²¹, מצד הנגלה של הפסוק. מעין האיסור 'שבעת ימים שאור לא ימצא בבתיכם' (שמות יב ט). ומאמרו 'אך ביום הראשון' (שם, יב טו) שלא (?) יהיה ביום הראשון. או שמסורת הנביאים, שנתקבלה מהם, מבטלת אותו... מבטלת 'ארבעים יכנו' (דברים כה ג), שלא יהיה בכפייה²² ויגרום (?) לשבר. ואם היה מציג כל שלושת אלו, הרי ראוי למפרש לדעת, כי באותה פרשה תיבה שנכתבה בניגוד לנוהג המקובל, וכי היא על

²¹ שיטה בפרשנות המפרשת את הפסוק באחת מארבע דרכים: כדי להתאימו לנגלה, לשכל, לכתוב אחר, או לקבלה ולמסורת (דיון רחב בשיטה ר' מ' צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, ניו-יורק תשי"ט, עמ' 236-233).

²² דומה שהגאון מרמז על מסורת חז"ל: ארבעים חסר אחת.

דרך ההיתר והמנהג, למען יתאים לשני מאמרות: זה שבתורה וזה שבקבלה. או ... בכתוב 'כי ה' אלקיך אש אוכלה' (דברים ד כד) ... כי עונש הא-ל... וממה... שהם... תמיד...

[120]... לפניו ונכרת, כאמרו 'הראשון אדם תולד' (איוב טו א) עד שהתאים למה שבכתוב. ומה שאמר ארבעים יכנו' הוא על דרך המליצה, לפי שמנהגו לעגל מספר חסר, כמו שאמר 'ובניכם יהיו רעים במדבר ארבעים שנה' (במדבר יד לג) ואינן אלא שלשים ותשע שנים, כדי שיתאימו למה שבקבלה. אבל אם לא תהיה התכונה של אלו השלוש, אז אין לעגל (?), ואסור להוציא פסוק מן הנגלה והמפורסם לגביו.

ומה שאמר 'יחיו מתיך' (ישעיה כו יט) אין השכל משחית אותו, לפי שהבורא, יתגדל ויתעלה, ביכולתו להחיות המתים. אפילו בשכל [מתיישב] הדבר בצורה קלה יותר. כי בריאת הבריות גדולה יותר בחשיבותה, ואין פסוק אחר המונע אותו. יתירה מזו, פסוקים רבים מחזקים אותו. כמו שתיארנו ביחזקאל וזולתו²³. והקבלה אינה דוחה זאת, אלא... [מסורת] האבות כולם והתפשטות... וכמו שביארנו בהרחבה... בהוכחת גמול... כאן... כפי שהודיע ... ימלט...

[121] עניינו ב... 'נבלתי יקומון' לאחר 'מתיך' מרמז לשני חלקי המות: האחד הטבעי, והשני - הבלתי טבעי. ואמר הא-ל על שניהם בדרך שהוא מחיה מי שמת מיתת עצמו, כך הוא מחיה מי שטרפוהו אריות ועקצוהו נחשים, ומי שטבע בים, ומי שנשרף באש, ומי שנפל קרבן תחת מפולת, ומי שנהרג בחרב. ושאר סוגי המיתות הבלתי טבעיות. ועניין שני האופנים השונים 'מתיך, נבלתי' מרמז על שני תנאים בעם, שיחיים הא-ל בזמן הישועה: הראשון - שיהיו מאמינים בו כמו שנאמר 'מתיך'²⁴. השני - שיהיו מבני ישראל, כמו שנאמר 'נבלתי'. וכדברי ישעיה 'הקיצו ורננו שוכני עפר' (ישעיה כו יט)... הא-ל... בזמן שהם בו, כמו שנמסר בקבלה... שהם יאמרו... ומה שאמר 'כי טל אורות טלך'... ומה שאמר 'כי טל אורות טלך'... למען יחיה הא-ל בו... ואכן הוא... [בזמן] הישועה. וכבר... פתחו... [122] אשר כבר... הגויות, ונתפרקו... נעשו בעלי חיים. וזה לפי שהגופות של בני אדם כיון שהן מורכבות מארבעה יסודות: מים, אש, רוח ועפר. והעפר הוא המשתמר מהם לאורך הזמן. ואכן, ייעדרו אז הלחיות והחום. והחום והלחות הנעדרות הן הדם והליחה

²³ הכוונה לפרשת החייאת העצמות היבשות שביחזקאל. כלום יש להסיק מכאן שהגאון פירש את ספר יחזקאל, או שמא כוונתו לפרק של החייאת העצמות בלבד.

²⁴ וכך תירגם הגאון את הכתוב: 'יחיו מתי עמך'.

הלבנה... מחזיר את שתיהן [כאמרו] 'טל אורות טלך'. וזה שאמר 'אורות' תחילה רמז בו לדם, שהוא משכן הנפש, כפי המתואר בתורה 'כי נפש הבשר בדם הוא (ויקרא יז יא), וכפי שפירשתי²⁵. וזה שאמר לאחר זה 'טליך' רמז בו על הלחות המימית... האחרת. ומשום כך לא אמר בה 'אורות'²⁶ והאור המתואר הוא רוב החיות... האש העדינה הזורחת על כל הארץ (?) המאירה לה... הוצרכתי לרשום כאן מקצת מתיאוריה... בגזרתו. אמר... 'רפאים תפיל'... בגזרתו... מעניינו... אין לו רָאָה חותכת... הא-ל... אמר 'מתים' [123] בל יחיו רפאים בל יקומו' (ישעיה כו יד), ולא תיאר מה יהיה מן... לפיכך הוצרכנו שיהיה כאן. תיאר ואמר, שהם יפלו לארץ נפילה כבידה עד זמן תחיית המתים. אח"כ יקומו לתחיה, ויחיו לנצח באש ועל... הא-ל בכל מקום. ואחרי התנהגות בסלחנות זו, בא דיבור על התשובה, ובו הטלת פחד, הבטחת שכר ואיום בעונש.

וכפי מה שכבר הקדמנו, שמחכמתו [יתברך] הוא רושם מקצת הפרקים מסוג הבשורה ומקצתם מסוג התוכחות. ולא קיבץ מקצת עם מקצת למען לא יהיה כבד בעיני הקורא אותן כולן יחד במקום אחד... [124] מי שדומה לנחש המשתרע שבנחשים והמפותל והמעוקם מהם, ויהרוג את הדומה לתנין שבים. פירשתי 'יצא ממקומו' (ישעיה כו כא) - עתיד להוציא גזירה משמיו, לפי שמן הנמנע התרחשות יציאה לגביו הוא בעצמו, כיון שאינו מעתיק עצמו ממקום למקום, והסבותי את היציאה לגזירה מגזרותיו... שהוא מגלה אותה בעת הענשתו זו, והיא בזמן תחילת הישועה. כמו שתיארנו - ראיה לזה, כיון שהוא מזכיר בו אבדן מלכים והתעלות קרן האומה. ואינה, אפוא, אלא זמן תחית המתים.

פירשתי לויתן הראשון - המשתרע. והשני - המפותל, כפי שמחייב העניין, שיהיה לשני הנחשים הללו שני מצבים הנבדלים זה מזה. פירשתי 'הנה' (ישעיה כו כא) - עתיד להיות²⁷. ... לפי שלשון זה יש לו שלושה פירושים: הראשון - הנה. וזה יהיה... הניחי דבר גלוי לעין, כאמרו [ר] אשון [ן] [ל] ציון הנה הנם' (ישעיה מא כז)²⁸... בלבנון וכיוצא בו²⁹ [125]... לא הוא, כיון ששם...

²⁵ כוונתו לפירושו על ספר ויקרא. שחזרתי כבר את רובו של הפירוש על פי קטעי הגניזה.

²⁶ הדברים תמוהים, כי 'טל אורות טלך' (כו יט) הוא פסוק יחידי במקרא.

²⁷ בתרגום שבידנו ניתרגמה 'הנה' - כי.

²⁸ בכתוב זה תירגם רס"ג 'הנה- הודא [=הנה הרי]

²⁹ בגלל ליקוי הטקסט חסירות שתי המשמעויות האחרות של 'הנה'. בדקתי כתובים רבים בתרגום הגאון ומצאתי שתי משמעויות אחרות ל'הנה'. האחת 'אד' [=כיון, הואיל ו...]. מעין 'אך' הנה אשתך היא' (בראשית כו ט). השנייה 'כ' [=כאילו]: 'והנה אנחנו מאלמים אלומים' (שם, לו א). תירגם הגאון: כאנא נגרו גרוא [=כאילו אנחנו מאלמים אלומות]. משמעות שלישית: לאן [=כי, משום]. 'כי הנה האדון' (ישעיה ג א). תירגם הגאון 'לאן אלסיד' [משום שהאדון]. יש להניח שהרס"ג התכוון לאחת משתי אלו. ³⁰ בקטע זה מונה רס"ג ארבעה תנאים לתשובה.

[126] והרביעית בעניין³¹ – סליחת השגיאות שקדמו ומחילה עליהן, ככתוב 'אמרו אליו 'כל תשא עון' (הושע יד ג). אמר כאן 'חבי כמעט רגע' (ישעיה כו כ)³² פירוש חבי' – בקש מחילה מאלקיך ובקש מחסה בו. ומשום כך קוראים הנביאים לו, יתגדל ויתעלה, מחסי ומנוסי וסלעי ומצודתי ומעוזי וכיוצא בהם. אח"כ ביאר, שאם הוא יציית לעניינים אלו³³ יסור מעליו עונש הקב"ה, כיון שהפסוק מסיים 'עד יעבר זעם' (ישעיה כו כ). וזה שאמר 'רגע' הודיענו שעבד [ה'] אפשר שייהפך, כהרף עין, מציינתנות להמריה, מהמריה לצייתנות... [ובעקבות זה] תיעתק זכאותו לשכר או לעונש מצד [הא-ל] כמאמר הכתוב 'רגע אדבר על גוי ועל ממלכה לנתוש ולנתוץ ולהאביד וגו' ורגע אדבר על גוי ועל ממלכה לבנות ולנטוע' (ירמיה יח: ז, ט)... [127]... וזה בשיא הכפירה כנגד שלושת חלקים אלה³⁴ תיאר בעונשו, שהומשל בחרב, שלושה תיאורים 'הקשה והגדולה והחזקה' (ישעיה כז א). ואז תהיה 'הקשה' כנגד הראשון, 'והגדולה' – כנגד השני, 'והחזקה' – כנגד השלישי. וזה עניינה של החכמה המחנכת כל אחד לפי.

³¹ במהדורתי עמ' קפא, שו' 15-6.

³² ההשלמות מתוך מהדורתי לישעיה.

³³ הכוונה לארבעת תנאי התשובה.

³⁴ הכטע במלואו ראה אור במהדורתי טח' רהד.

הערות

1. קרוב לודאי שבקטע החסר הדגים הגאון את הכתוב 'שלחו מגל כי בשל קציר' (יואל ד יג), שתירגמו יונתן: 'הושיטו בהם חרב, כי הגיע זמן קצם'.
2. כוונת הגאון לגילוח המסמל השמדת בני אדם, מעין הכתוב 'ביום ההוא יגלח ה' בתער השכירה.. במלך אשור (ר' א כ).
3. דברי הגאון סובבים כנראה על הכתוב 'לא תערצון ולא תיראון מהם' (דברים א כט).
4. דהיינו חמד ושכר.
5. ההשלמה עפ"י מהדורת, עמ' קפ.
6. הגאון עומד על ההבחנה בין דל ואביון בכתוב: בצר לו אמרו על האביון ולא על הדל.
7. בגלל החסרונות בטקסט סתומים הדברים.
8. הפותח בכתוב כה ו.
9. הדברים חוזרים לתיבה 'ממחים' שבכתוב (כה ו) הנמנית עם שבעים מלים יחידאיות מלשון חכמים שחדרו למקרא. ועליהן יסד רס"ג את חיבורו 'שבעים מלים'.
10. פירש הגאון 'ממחים' על פי המחזה בחמה (חולין קב א) - התיכו. ואולי סבר ש'ממחים' הוא 'מחמים' בסירוס אותיות. ופירוש העניין כי שְׁמָנִים מחוממים [יעילים] כיון שהם חודרים לגוויות. והשמרים כשהם [צלולים] משתהה נמיסתם בקיבה (שבעים מלים, עמ' 34 שו 20-25).
11. בתקופת המקרא, כמו בתימן עד היום, השמנת המפיקים אותה מן החלב, היא מוצקת ובשעת שימוש מתיכים אותה, ככתוב בשירת-דבורה 'מים שאל חלב נתנה, בספל אדירים הקריבה חממה' (שופטים ה כה).
12. וכך תירגם הגאון את הכתוב: יבטל הכריתה ביטול הגמור.
13. וכן הוא בתרגום הגאון.
14. תירגם הגאון את הכתוב עד שיכלה הגלגל.
15. ואכן, כך תירגם הגאון את הכתוב: ואכלה מצידך.
16. מלה נסתרת להשלמת המשפט היא חידושו של תרגום אונקלוס המשתמש בה לרוב. ר' סעדיה נטל ממנו שיטה זו, אך משתמש בה בצמצום ובמקומות הכרחיים. וכך הוא תרגום הגאון לכתוב זה.

17. לא נהיר לי המשפט.
18. בגלל ליקויי הטקסט אין הדברים נהירים.
19. כוונתו שלשמות ה', שדי, לא יצטרף שם אדם. כנגד זה 'אלקים' מצטרף לשמות בני אדם (ר' להלן בהמשך הדברים).
20. דיינו, שם וזכר.
21. שיטה בפרשנות המפרשת את הפסוק באחת מארבע דרכים: כדי להתאימו לנגלה, לשכל, לכתוב אחר, או לקבלה ולמסורת (דיון רחב בשיטה ר' מ' צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, ניו-יורק תשי"ט, עמ' 236-233).
22. דומה שהגאון מרמז על מסורת חז"ל: ארבעים חסר אחת.
23. הפְּוּנָה לפרשת החייאת העצמות היבשות שביחזקאל. כלום יש להסיק מכאן שהגאון פירש את ספר יחזקאל, או שמא כוונתו לפרק של החייאת העצמות בלבד.
24. וכך תירגם הגאון את הכתוב: 'יחיו מתי עמך'.
25. כוונתו לפירושו על ספר ויקרא. שחזרתי כבר את רובו של הפירוש על פי קטעי הגניזה.
26. הדברים תמוהים, כי 'טל אורות טלך' (כו יט) הוא פסוק יחידי במקרא.
27. בתרגום שבידנו ניתרגמה 'הנה' - כי.
28. בכתוב זה תירגם רס"ג 'הנה' הודא [=הנה, הרי].
29. בגלל ליקוי הטקסט חסירות שתי המשמעויות האחרות של 'הנה'. בדקתי כתובים רבים בתרגום הגאון ומצאתי שתי משמעויות אחרות ל'הנה'. האחת 'אד' [=כיון, הואיל ו...]. מעין 'אך' הנה אשתך היא' (בראשית כו ט). השנייה 'כ' [=כאילו]: והנה אנחנו מאלמים אלומים' (שם, לז א). תירגם הגאון: כאנא נגרו גרזא [=כאילו אנחנו מאלמים אלומות]. משמעות שלישית: לאן [=כי, משום]. 'כי הנה האדון' (ישעיה ג א). תירגם הגאון 'לאן אלסיד' [משום שהאדון]. יש להניח שהרס"ג התכוון לאחת משתי אלו.

30. בקטע זה מונה רס"ג ארבעה תנאים לתשובה.
31. במהדורתי עמ' קפא, שו' 15-6.
32. ההשלמות מתוך מהדורתי לישעיה.
33. הכוונה לארבעת תנאי התשובה.
34. הקטע במלואו ראה אור במהדורתי עמ' רפד.

הדין-וחשבון של יוסף הלוי
על מסעו לתימן
(1870-1869)

יוסף טובי

הדין-וחשבון של יוסף הלוי על

מסעו לתימן

(1870-1869)

תימן, השוכנת בקרן הדרומית-המערבית של חצי האי ערב, הייתה מאז ומתמיד מוקד משיכה לשליטי מדינות ולחוקרים. די אם נזכיר שלושה עניינים: את הקשרים המדיניים-הכלכליים של שלמה המלך עם מלכות שבא במאה ה' לפני הספירה, שנמשכו כמאתיים שנה, עד ימי יהושפט מלך יהודה (אילת תשל"ז, עמ' 108-109); את דברי הרודוטוס (425-484 לפני הספירה לערך) המבדיל היטב בין התושבים הנודדים של צפון ערב ומרכזה לבין תושבי דרום ערב, שהוא משבח אותם (רודינסון 1984, עמ' 57); ואת המשלחת הצבאית ששלח הקיסר הרומאי אוגוסטוס בראשות אליוס גלוס בשנת 25 לפני הספירה, שהיו בה חיילים יהודים מצבא הורדוס (שם, עמ' 62-63). משיכה זו אל תימן נבעה הן בשל מיקומה הגאופוליטי החשוב על דרך המעבר הימי מים סוף ואגן הים התיכון אל האוקיינוס ההודי הן בשל היותה ארץ בעלת תרבות קדומה שנודעה אך מעט ליושבי ארצות המזרח הקרוב ודרום אירופה¹. לשיא חשיבותה הגיעה תימן בימי-הביניים האמצעיים, מראשית המאה ה' ועד אמצע המאה ה'ג', כאשר נתיב המסחר הבינלאומי העיקרי באותם ימים היה מאגן הים התיכון לארצות הודו, והיהודים נטלו בו חלק חשוב, כפי שאנו למדים ממחקריו המעמיקים ורבי ההיקף של ש"ד גויטיין.

¹ לתימן הקדומה ותרבותה, ראה במאמרים שונים הכלולים בשלחוד 1984; 1985.

לאחר תקופת ניתוק של כמאתיים וחמישים שנה, נתחדש העניין בתימן בסוף המאה ה־19 בעקבות גילוי הדרך מדרום ליבשת אפריקה אל הודו והשתלטות הפורטוגלים על החוף בדרום חצי האי ערב. נוסעים רבים החלו לחפש מחדש את דרכם אל תימן.² המשלחת המדעית הראשונה לתימן, שתוצאות עבודתה נדפסו בכמה וכמה חיבורים, היא זו שנשלחה מטעם פרדריק החמישי מלך דנמרק, בראשות החוקר הגרמני קרסטן ניבור. משלחת זו בילתה בתימן את רוב שנת 1763.³

מגמות האימפריאליזם של מעצמות אירופה, שגברו במהלך המאה ה־19, הביאו לריבוי החוקרים שהגיעו לתימן, בדרך כלל בגיבוי מעצמה זו או אחרת ובמימונה. מצד אחר, הנסיעה לתימן הוקלה ונעשתה יותר נוחה וקלה עם המצאת ספינת הקיטור בשנות השלושים של המאה ה־19 ועם השלמת כרייתה של תעלת סואץ בשנת 1869.⁴

התעניינות אנשי אירופה בתימן וביהודיה גברה לאחר פרסום הספר "אבן ספיר" על שני כרכיו (ליק תרכ"ז; מגנצא תרל"ד) על ידי יעקב ספיר שביקר בתימן בשנת תרי"ט (1859).⁵ וכפי שכותב גויטיין, החלו חוקרים וסוחרי עתיקות באותם ימים להתעניין בלוחות נחושת עתיקים הכתובים בכתב השבאי הקדום. חיים חבשוש, יהודי תושב צנעא, חָרַש נחושת במקצועו, עסק במסחר בלוחות אלו. מתוך כך, גילה עניין בכתוב בהם, לפי ש"כדרך אנשי מקומו האמין שבכתב זה גנוזים שמות השָׁדִים, ומכיון שהיה מומחה לקבלה מעשית, הרגיל עצמו בהעתקת האותיות השבאיות המשונות האלה, אם כי לא ידע פירושן" (חבשוש תרצ"ט, עמ' יח).

אחד החוקרים החשובים שהגיעו באותן שנים לתימן, אם לא החשוב שבהם, היה פרופסור יוסף הלוי (1827-1917), המתואר בידי הרמתי בלשון זו:⁶

מחנך, משורר, חוקר-מקרא, בלשן, חובב-ציון ופועל לטובת יישוב ארץ-ישראל. ראשית פעילותו בתחום החינוך העברי באדריאנופול (1850). למן שנת 1861 התחיל לפרסם שירים ומאמרים ומאמרים ב'המגיד', בהשפעת בנו של שד"ל (פילקסינו=אוהב גר).

ביקורו בתימן היה מאורע בעל חשיבות גדולה גם ליהודי תימן עצמם. יוסף

² ראה: לברוס 1984; שלחוד 1984א. לרשימה ביבליוגרפית מקיפה על מסעי חוקרים לתימן, ראה שלחוד 1985, עמ' 366-376; לסקירה כוללת של חשיפת תימן על ידי נוסעים-חוקרים שבאו אליה מחוצה לה, ראה פירן 1958.

³ ראה שלחוד 1984א, עמ' 116-123. לסיכום המידע על הקהילות היהודיות בתימן בספרי המסע של ניבור, ראה קליין-פרנקה תשמ"ד. לסיכום המידע ההיסטורי בספרים אלו, ראה צאידי 1990.

⁴ ראה למשל ביחס לחוקרים ולנוסעים מאוסטריה: ינטה 1990; מייסנר תשנ"א; מייסנר תשנ"ג; מקרו 1968, עמ' 1-35.

⁵ ראה עליו: ריבלין תש"א; יערי תש"ו, עמ' יב-יט.

⁶ לביוגרפיה של יוסף הלוי, ראה הרמתי תשל"ח, עמ' 12-45. הדברים המובאים בפנים לקוחים ממקור זה, עמ' 12. יוסף הלוי כינס את שיריו העבריים בספר "מחברת מליצה ושיר" ירושלים תרנ"ד. לביוגרפיה אחרת, הכוללת רשימה מפורטת של חיבוריו, ראה גאון תרצ"ח, עמ' 324-326.

הלוי, מזרחן דגול תושב צרפת, נשלח לחבש עוד בשנת 1868 על ידי חברת כ"ח, "כל ישראל חברים", כדי להתחקות אחרי תולדות חייהם של יהודי המקום. בשובו מחבש, הוטלה עליו שליחות חדשה מטעם האקדמיה הספרותית הצרפתית ומטעם חברת כ"ח לחקור את עתיקות תימן מתקופת ממלכת שבא וממלכות אחרות ולעמוד על מצב יהודי תימן.⁷ נראה שחברו כאן שתי מגמות של שני מוסדות שונים באיש אחד. על כל פנים, מן המקורות שלפנינו, ובעיקר משני הדינים וחשבונות של יוסף הלוי על נסיעתו לתימן (הלוי 1872⁸; הלוי 1873/7) ומסיפורו של חיים חבשוש שליווה את הלוי במסעו⁹, מתברר שכל מטרתו הייתה לאסוף את הכתובות העתיקות של ממלכת השבאים בתימן, ולא לבדוק את מצב יהודי תימן. אפשר שכל השליחות מטעם כ"ח נועדה להיות כסות עיניים בלבד לעיקר מטרתו של הלוי, כדי שלא להחשיד את עצמו בעיני תושביה המוסלמים של תימן. על כן, בא לתימן בתחפושת של רב ירושלמי האוסף צדקה בעד עניי עיר הקודש, ובצאתו מצנעא אל מסעו במזרח תימן לבש בגדי רב תימני. אף יש לציין כי הלוי עצמו ביקש לעורר את הרושם הזה בלב יהודי צנעא, שכן אמר להם "כי את אחיו הוא מבקש" (חבשוש תרצ"ט, עמ' 5). על כל פנים, לא מצינו בפרסומים השונים של כ"ח שהלוי פרסם דין וחשבון כלשהו על נסיעתו לתימן, ולמעשה כל מה שפרסם בדפוס בשובו ממסעו בתימן נוגע רק לצד המדעי של נסיעתו – העתקת הכתובות העתיקות והחקירה של תימן הקדומה. עם זאת, ראוי לציין כי בארכיון כ"ח בפריס שמור בכתב יד דין וחשבון נוסף של הלוי הכתוב צרפתית הכולל אחד-עשר דפים, ויש בו התייחסות יותר ישירה ליהודי תימן¹⁰.

כדאי לציין כי יעקב ספיר תולה את שליחות הלוי לתימן בהוצאת החלק הראשון

⁷ לרקע לשליחותו של יוסף הלוי, ראה טובי תשל"ו, עמ' 68-71, 313-320. יחיא עלי אל-אריאני, סגן מנהל המרכז התימני ללימודים ולמחקרים, "מרכז אלדראסאת ואלבחות' אלימני" שבצנעא, כתב בהקדמתו (עמ' 5-8) לתרגום הערבי של מסעות חבשוש ושל הדין וחשבון המדעי של הלוי (חבשוש 1992; הלוי 1992) שהמטרה הסודית האמתית של שליחות הלוי לתימן הייתה ציונית, וכי כל העניין המדעי לא היה אלא כסות עיניים. אף כותב הוא, ברוב בורותו, כי שליחות הלוי נעשתה במהלך ההכנות לקונגרס הציוני הראשון בבול 1891, ולא חש למרק הזמן הארוך המפריד בין שני האירועים. קשה להאמין שדברי הבל מעין אלו מתפרסמים באופן גלוי במסגרת מוסד הנושא שם המכריז על אופיו המדעי.

⁸ חלקו הראשון של דין וחשבון זה, עמ' 5-97, תורגם לצרפתית בידי מניר ערבש בתוספת מפתח מקומות ומפתח אנשים (הלוי 1992), בתרגום חופשי מדי ולעיתים אף לא מדויק.

⁹ יומן חבשוש יצא לראשונה בתרגום עברי במהדורת גויטיין (חבשוש תרצ"ט). גויטיין פרסם גם את המקור הערבי-היהודי בלוויית תמצית מפורטת באנגלית (חבשוש 1941). כמו כן יצאו לאור שלוש מהדורות נוספות בתרגום לשפות שונות: איטלקית (חבשוש 1976), ערבית (חבשוש 1992) וצרפתית (חבשוש 1995). התרגום לערבית והתרגום לצרפתית נעשו בידי סאמיה נעים צנבר מן ה-CNRS בפריס. בהקדמתה (חבשוש 1992, עמ' 11-25) מהללת המתרגמת את חיים חבשוש ואת חיבורו ומקדישה דיון לשוני ארוך ומפורט המקיף את רוב ההקדמה בערבית-היהודית של החיבור, הן מצד האורתוגרפיה הן מצד הפונטיקה והלקסיקון.

¹⁰ בס"ד יתפרסם דין וחשבון זה בקרוב.

שעברו למעלה מעשרים שנה מיום שיצא הלוי מתימן. ביום כ"ו בתשרי תרנ"ג (סוף שנת 1892), שלח חבשוש מכתב גלוי אל הלוי, דרך מערכת עיתון "האור" בירושלים, כנראה לאחר שמכתבים ישירים אליו לא עשו כל רושם, ובו הוא מוכיחו קשות על יחסו המזלזל ביהודי תימן, על שפקפק במוצאם היהודי, על שהתעלם מן הסיוע הרב שהושיט לו חבשוש במשך שהותו בתימן, ובעיקר על ששכח כליל את יהודי תימן ואינו עושה דבר להפצת ההשכלה ביניהם על ידי הבאת מורה משכיל לתימן¹⁶.
על יחס ראשי הקהילות בצנעא, נוכל ללמוד מהקדמת חבשוש לספרו (חבשוש תרצ"ט, עמ' טז):

התייר יוסף הלוי הצרפתי, אשר נאנחו לבבות האמללים בבואו אלינו בשנת 1287¹⁷, כי הצרות היו מבהילות וכמעט כלו כל הקצין, ומסבת בואו והתעסקותו במחקר מצבנו פרחו שכליהם וחשבו שתהיה להם הַרְחָחָה מן הצרות כמו לשאר אחיהם, ושישתדל בעבורם בהריצו מכתבים אל בעלי הצדקה, והם לא ידעו שהוא בלי ספק שכחם בלבבו ושתקותם שבה מעל.

על אף כל האמור לעיל, אין ספק שהשפעת הלוי על יהודי תימן הייתה גדולה, הן בזמן שהותו בארצם הן בשובו לאירופה. הדינים וחשבונות שפרסם בשנים 1872-1873 ומאמריו האחרים היו הדיווחים המדעיים הראשונים על קיום תרבות עתיקה ומעניינת ביותר בארץ זו. אף מחקריו על מלכות חֲמִיר - הממלכה המתייהדת בתימן - הגדילו את העניין שגילו יהודי אירופה בתימן. בתימן גופה, נראה שהלוי - שנמנה עם משכילי היהודים באירופה, שיחסם הקיצוני השלילי לקבלה ולכל הכרוך בה הוא מן המפורסמות - הכניס לראשונה ספק בלב ר' יחיא קאפח וחבריו בתורת הקבלה, והוא שהשפיע עליהם לרכוש השכלה כללית ומודרנית, אפשר שלא מתוך כוונה מראש. וכפי שמתאר הרב יוסף קאפח, נכדו של ר' יחיא קאפח, מחולל תנועת ה"דרדעים" בתימן, את תפקיד הלוי בעניין זה (קאפח תשמ"ט, עמ' 732, הערה

¹⁶ גויטיין (חבשוש תרצ"ט, עמ' טו) מזכיר את המכתב על פי רשימה מאוחרת של חבשוש, אך כתב שם בהערה: "עברתי על כרך שנת תרנ"ג של עתון 'האור' ולא מצאתי בו אלא כרוז של העדה התימנית בירושלים". יידי פרופ' יהודה ניני גילה בשעתו שהמכתב נדפס בעיתון הנ"ל בגיליון מיום כ"ו בתשרי תרנ"ב, והוא נדפס בשנית אצל טובי תשל"ו, עמ' 313-320 (וכן סופח למהדורה השנייה של "מסעות חבשוש" בהוצאת מכון בן-צבי (חבשוש תשמ"ג, עמ' 351-358). דבר גילוי המכתב והדפסתו בשנית לא נודע לסאמיה נעים צנבר, מתרגמת "מסעות חבשוש" לערבית, ובהקדמתה לתרגום (חבשוש 1992, עמ' 13), היא כותבת שאפשר שלא ימצא לעולם.
¹⁷ להג'ה = תרכ"ט (1869).

:(210)

הלוי הוא שעורר את ההתנגדות לחכמת הקבלה בתימן, כי בבואו התחבר אל ר' חיים חבשוש, זקני ר' יחיא קאפח ור' סעיד התוכן. וזה לשון זקני ז"ל: "וכראותינו את רוב חשקו וחפצו להתחקות על כל דבר שמחנו ועלה בדעתינו להשתבח בכבוד עדתינו פה להראות את זריזותם ואת השתדלותם בעסק התורה בלילה מתוך דוחק ועוני, ונקום בלילה ועוררנוהו משנתו באשמורת האחרונה והולכנוהו לבית הכנסת [...] ובכל אחת מהן היה רואה אותה מתוך הפתח ולא היה נכנס ולא דבר מאומה, ואנחנו מחרישים משתאים לשמוע מפיו שבח עדתינו. ויהי כראותו אותם [...] וכולם גורסים בספר הזהר בקול רנה זמרה בגרסא בעלמא, ויספוק על ירך ויאמר ברוך דיין האמת עזבו דברי אלהים חיים ועוסקים בספרים אלה. אנו כשמעינו את דבריו נרתענו לאחורינו ונשתוממנו על זה ונתביישנו. הוסיף לומר איך לא ידעו ולא יבינו מה הם לומדים והמשיך בדברי זלזול בחכמת הקבלה.

הצורה שנהג בה הלוי, עם המתיחות המוקדמת בשתיקתו והתפרצות המרירות הפתאומית בצירוף הקדושה והכבוד שרחשו בתימן לכל חכם מארץ ישראל¹⁸, הביאו מהפכה גמורה בנפש השלישייה, כל אחד לפי דרכו. אפשר לומר שכל אותה מחלוקת בין תומכי הקבלה לבין שולליה בתימן באה בסיבת הלוי. ואמנם מסתבר שעדות ר' יחיא קאפח ומסקנת נכדו הרב יוסף קאפח נכונות לחלוטין, שכן הלוי כותב בעצמו (הלוי 1873/7, עמ' 249), שהצליח לשכנע את הרב קאפח, שאמנם אינו מזכירו בשמו, אך אין כל ספק שכוונתו לר' יחיא קאפח, "בחוסר האונים של הקבלה ובחוסר האמון שבו יש להתייחס אל ספר הזהר"¹⁹.

כאמור לעיל, פרסם הלוי שני דינים וחשבונות על נסיעתו לתימן: האחד נדפס בכתב העת המרכזי של המזרחנים בצרפת - ה-*Journal Asiatique* לשנים 1872-1874, ובו הובאו הכתובות החמיריות הרבות שהביא עמו מתימן; והשני נדפס בכתב העת של הגאוגרפים חוקרי הארצות בצרפת - *Bulletin de la Geographie* לשנת 1873 ולשנת 1877. כדי להבין את המבנה של דין וחשבון זה ואת מהותו, נביא בזה את ה"פתח דבר" שהקדים לו הלוי:

התיאור המונח לפני הקורא משקף בעיקרו את תוכן הרשימות שניהלתי בשנים 1869–1870, עת ערכתי מסע לתימן בחסות "האקדמיה לכתובות ולספרות יפה" (Académie des inscriptions et belles lettres). מטרת המסע היתה גילוי והעתקתן של הכתובות ששרדו מימי ממלכת שבא העתיקה. את רשימותי ערכתי בשפה העברית בעיפרון על גבי רצועות נייר צרות שהיה יותר קל להסתירן מעיני הערבים; מלים רבות שנמחקו למחצה דרשו ממני לאחר מכן מלאכת פענוח של ממש, דבר שלא היה קל, בעיקר בכל הקשור לשמות פרטיים. המידע שאני מוסר על אותם מחוזות, שלא ביקרתי בהן בעצמי, שאוב ברובו מן היהודים שבסביבתם מתרחש סיפורי ברובו. רמתם האינטלקטואלית של היהודים עולה בדרך כלל על זו של שכניהם המוסלמים. הבעיה הקשה ביותר לפתרון בעת מסע בארצות נחשלות היא בעיית הערכת המרחקים, בעיקר בשל העדר מכשירי מדידה מדויקים. הצעידה האיטית והבלתי סדירה גורמת בדרך כלל להגזמה בהערכת המרחק. אינני סבור ששאיפתי לדייק ככל שניתן הצליחה להתגבר על קושי זה בתנאים שבהם התנהל מסעי. בנקודה זו מבקש אני מן הגאוגרף שינהג בו לפחות במידת היושר, אם לא במידת הרחמים. על מנת שלא להפסיק את רצף סיפורי, העברתי אל הסוף את התיאור הגאוגרפי המובהק של המחוזות שבהם ביקרתי, מחוזות שרובם לא שזפתם מעולם עין נוסעים אירופים. המפה המצורפת לחיבור תשמש להראות בקירוב את חבלי הארץ יחד עם שמות המקומות שאפשר היה לרשום במסגרתה המצומצמת.

כפי שכותב גויטיין (חבשוש תרצ"ט, עמ' י), "הדין וחשבון הראשון מקיף את כל הנסיעה, אך מקצר בספור עצם הנסיעה ומכיל בעיקר את העתקת הכתובות ותאורי מקומות מציאתן", ואילו "השני הוא מפורט יותר, אך מגיע רק עד ואדי נג'ראן". ואמנם, בניגוד לדין וחשבון המדעי הראשון, יש ביומן זה מידע רב על כל מה שראה המחבר במהלך מסעו, הן במה שנוגע ליהודים הן במה שנוגע לתנאי הארץ ולחברה הערבית. לרוע המזל, כתב העת שנתפרסם בו היומן אינו מצוי אף באחת מן הספריות הציבוריות בארץ, ולמעשה לא נעזרו בו חוקרי יהדות תימן בעבודתם, לבד מגויטיין, אשר לצורך הכנת המהדורה של "ספר מסעות חבשוש" (תש"א) נעזר בטופס מכתב העת שהושאל לו מן הספרייה הממלכתית של מצרים (שם, הערה 8). ואולם אף גויטיין לא השתמש ביומן אלא לצורך השוואת תאריכים ועניינים שחבשוש מזכירם בספרו, אך אינו ממצה את היומן מצד המידע החדש שיש בו ביחס ליהודי תימן. מחמת חשיבות היומן, פניתי לפני שנים רבות אל הספרייה הלאומית בפריס באמצעות ידידי מר אברהם הטל, הספרן הוותיק של "מכון בן-צבי", וקיבלתי עותק מצולם של היומן כפי שנתפרסם בכתב העת הנזכר לעיל.

הלוי פותח את יומנו ביום 25 בנובמבר 1869, בעת שיצא מעיר הנמל חֲדִידָה בדרכו אל צנעא, לאחר שהתעכב שלא לרצונו בעיר הנמל מִכָּא שבה נחתה ספינתו. היום מסתיים ביום 3 ביוני 1870, עת הגיע לנווה המדבר נַגְרָאן שבצפון תימן. הוא אינו כולל אפוא את תיאור השהייה בנַגְרָאן, את המסע באזור אֶלְג'וֹף שבצפון-מזרח תימן ואת המסע אל מֶאֶרְב, העיר החמירית העתיקה במזרח תימן, עד חזרתו לצנעא דרך העיר תַנְעָם שממזרח לצנעא. לעומת זאת, חבשוש, מלווהו של הלוי, מקדיש כמחצית מספרו לתיאור המסע במקומות הללו²⁰.

דרכו של הלוי מחֲדִידָה לצנעא בלוויית מורה דרך ערבי נמשכה עד יום 9 בדצמבר, כלומר כשבועיים, כשהוא עובר דרך יישובים שהיו בהם קהילות יהודיות, ובעיקר קהילת מִנְאִכָה השוכנת בהרי חֲרָאז הגבוהים. תיאור המסע במסלול זה אין בו חידוש רב, שהרי הוא מוכר היטב מתיאורי נוסעים שקדמו לו, כגון קאראסו (תשל"ו, עמ' 151-156), ואף אינו טורח לפרט יותר באשר לקהילות היהודיות כפי שעשה ספיר (תרכ"ו/ל"ג, א, מט ע"א-נא ע"ב, סט ע"ב-פח ע"ב). לאחר מכן הוא מקדיש מקום נרחב באופן יחסי לתיאור העיר צנעא, אך גם כאן היהודים אינם זוכים לתשומת לב מיוחדת. עם זאת, הוא רואה צורך להזים את גוזמות המיסיונר יוסף וולף באשר לשבטים היהודים בתימן שכביכול מטילים את אימתם על שכניהם הערבים.

מצב בריאותו בהגיעו לצנעא היה בכי רע, ורק לאחר שהחלים והתחזק, ביקש לבקר את מבצר בַּרְאש שבראש הר נֶקֶם שממערב לצנעא, שעל פי מסורת יהודי צנעא היה מקום מושבם הראשון של יהודי תימן "כשהגיעו לתימן בעקבות מלכת שבא". כאן הוא מזכיר לראשונה את מורה הדרך שלו, "שבמקצועו היה נפח", מבלי לציין את שמו, חיים חבשוש. הלוי ניצל שהותו בצנעא כדי לערוך סיורים קצרים בקרבת העיר במגמה לחפש כתובות שבאיות. ואמנם מצא הלוי עשרים וארבע כתובות בכפר גִימָאן, שהיה מקום חשוב בימי ממלכת חֲמִיר. משראה שבשבתו בצנעא לא ימלא שליחותו, החליט לצאת למסע ארוך לנַגְרָאן שבצפון, דרך אזור הַגְ'וֹף שבצפון-מזרח, בתקווה שסוף סוף יעלה בידו לאתר את הכתובות הנחשקות. ואמנם ביום 15 לפברואר יצא בדרכו אל נַגְרָאן בלוויית מלווהו חבשוש, שאינו נזכר בשמו ביומן זה. את יומנו כתב במשך קרוב לארבעה חודשים, אך לא מדי יום ביומו, אלא לסירוגין, כפי שאפשר לשפוט מציוני התאריכים ביומן.

²⁰ חבשוש תרצ"ט, פרקים ו-ז, ח-יב, עמ' 92-204.

הלוי מספר בחלק זה של יומנו על תלאותיו האישיות הלא-מעטות, כגון זו שבאה עליו בכפר שראע שבאזור אֶרְחָב. הוא נאסר שם למשך תשעה ימים באשמת שווא שהוא משיח השקר היהודי (א-דג'אל), ששם לו למטרה להשיב את ממלכת ישראל ולהחריב את הכעבה בִּמְכָה²¹. עוד הוא מביא דווקא בחלק זה של היומן פרטים חשובים ביותר שחבשוש אינו מביאם בסיפורו, הן באשר לקהילות היהודיות בצפון-מזרח תימן הן באשר לחברה המוסלמית שם. הנה למשל דבריו באשר לקהילת כ'ב:

היהודים בנווה כ'ב כולם מוצאם בבלאד פֶּרַט. [...] בקהילה הקטנה, שיש בה קשישים רבים, מצאתי חינוך דתי מתקדם מאוד. אין אף לא אחד שלא ידע לקרוא בתנ"ך ולכתוב עברית וערבית באותיות עבריות. אף על פי שגם הם, בדומה ליהודים האחרים בתימן, שוקדים מאוד על לימוד הזוהר, הם מגלים חשיבה עצמאית, ובהתחשב בסביבתם התרבותית, יש בה העזה מפתיעה. זמן מה לפני בואי התנהל בין הרבנים ויכוח הלכתי מוזר מאוד שפילג את הקהילה לשני מחנות יריבים. וזה סלע המחלוקת: החמאה שהערבים מייצרים בבתיהם ומוכרים בשווקים מתוך נאדות עשויים עור עזים מקובלת לרוב על יהודי תימן ככשרה. [...] ואולם לאחרונה [...] רב בשם מרי יהושע [...] טען [...] שמעתה יש לאסור את השימוש בחמאה ערבית, אלא אם כן קיימות הוכחות ברורות שמקורה בבהמות כשרות.

חבשוש (גויטיין תרצ"ט, עמ' 129-133), שאף הוא נזקק לביקור בקהילת כ'ב, מספר על מחלוקת בענייני הלכה שפרצה בה, אך אינו מזכיר את העניין שמדבר בו הלוי, ובכלל הוא מתייחס לעניינים אחרים שהלוי אינו מזכירם. ניתן לומר ששני המקורות משלימים זה את זה, ולעתים קרובות מה שיש בזה אין בזה.

מקום נרחב מקדיש הלוי לתיאור מעמדם החברתי והכלכלי של היהודים בקרב השבטים, שהוא שונה מזה של היהודים בערים, בעיירות ובכפרים. להלן קטע קצר בעניין זה:

תושבי הג'וף מתחלקים לשלושה מעמדות המהווים קסטות אמתיות, מאחר שאין ביניהם קשרי נישואין. אלה הם: 1. השריפים; 2. האצילים או האדונים; 3. הקרְנִי או המשועבדים. היהודים משתייכים למעמד האחרון, אולם הם כפופים לכללים שונים בכמה וכמה נקודות משאר המשועבדים.

²¹ פרשה זו מתוארת בפרטים אחרים בידי חבשוש, ואף הוא יודע לקבוע כי הַשִּׁיך' המקומי האשים את הלוי שהוא משיח השקר שֶׁכָּרַחְחִיל. ראה חבשוש תרצ"ט, עמ' 43-44.

[...] הקבוצה השלישית בתושבי הג'וף, זו המהווה את המעמד המשועבד הידוע בשם קְרָי. זה מעמד נחות, שאינו שותף לדיונים בשוב; הם תלויים באדוניהם, המעבירים אותם ליורשיהם. אף על פי שהם יותר חופשיים בתנועותיהם מן העבדים, אין לקְרָי רכוש משלהם. כל רכושם הוא קניין אדוניהם ובידיהם הזכות לשוללו מהם כרצונם. הקְרָי חייב לעבד במשך תקופה מסוימת בשנה את שדות אדונו, לשלם לו מעשר מיבולו, להילוות אליו במבצעים הצבאיים, ואף לשמש מרגל אחר עמדות האויב. לקְרָי אסור לשאת נשק חם, אבל מותר לו להצטייד בחנית או בחרב בשעת מסע; אסור לו לרכוב על סוס או לחבוש צניף. האדון נוטל על עצמו את חובת ההגנה על אריסיו נגד כל זר, יהיה אשר יהיה, אציל או משועבד [...].

היהודים, בדומה לקְרָי, שייכים בדין לאדוניהם המגינים עליהם, אך ההבדל ביניהם הוא שהיהודי בוחר בעצמו עם בואו לג'וף את האדון שאותו ישרת. בכדי לקבל את חסות האציל, הוא מביא בדים ותכשיטים כמתנה לנשותיו, ואחרי שאלה מתקבלות ברצון הוא מתחיל לבנות לאדונו בית או אולי רק קיר לגן, ואחר כך שולח אליו פרה או עז כמנחה. מעשים טקסיים אלה קובעים את השתעבדות המבקש, ומחייבים את האדון להגן עליו בשעת הצורך. היהודי פונה לעתים קרובות אל כמה נותני-חסות בעת ובעונה אחת, מעשה שניתן לעשותו על פי הנוהג הערבי; הוא הופך בכך למשועבד למספר משפחות אצולה, שהקנאה ביניהן מבטיחה לו ביטחון יחסי, מפני שאם אחד מבין אדונו השונים יעלה על דעתו להתעלל בו, יחושו האחרים להגנתו.

כללו של דבר, לאחר מאה ושלושים שנה, הגיעה העת לגאול את יומני הלוי מתהומות הנשייה ולהוציאם לאור במהדורה מדעית הגונה, כדי להעמיד בפני החוקרים את אחד המקורות החשובים ביותר המתייחס דווקא ליהודים שחיו תחת שלטון השבטים בצפון תימן ובמזרחה, בני הקהילות שמחקר יהודי תימן לא היטיב עמהן במידה הראויה²². בס"ד, תסתיים מלאכה זו בעתיד הקרוב, אך בשלב זה ראיתי לנכון להביא בפני הקורא את דברי הלוי המתעדים את ביקורו בצנעא: תחילה בדין וחשבון השני שלו, שהוא מפורט יותר (הלוי 7/1873, עמ' 15-31), ואחר כך בדין וחשבון הראשון, שהוא יותר קצר (1872, עמ' 10-14)²³.

²² יומני הלוי שימושוני במחקרי על המעמד המשפטי של היהודים שחיו בקרב השבטים בצפון תימן. ראה טובי 1999, עמ' 156-142.

²³ הפרטים החשובים שמביא הלוי על צנעא שוקעו בספר המונומנטלי על עיר זו, סרג'נט-ליוקוק 1983, בייחוד בסיכום דברי הלוי על העיר בעמ' 112.

הדין וחשבון השני מבוסס על התרגום העברי שנעשה בשעתו במכון בן-צבי בידי הגב' מרים שקד כחלק מתוכנית מקיפה של פרסום יומני המסעות של יוסף הלוי לתימן, לאתיופיה ולמרוקו. מסיבות שונות, נתבטלה התכנית ולא יצאה אל הפועל. לצורך פרסום זה, השווייתי מחדש את התרגום למקור הצרפתי, ותיקנתי ככל שעלה בידי את שמות העצם הפרטיים שנשתבשו על ידי הלוי ונדפסו כפי שהם. אף הוספתי פה ושם הערות מבהירות קצרות. התרגום של הדין וחשבון הראשון נעשה על ידי.

א. תיאור צנעא וביקור הלוי בה בדין וחשבון השני

(הלוי 7/1873, עמ' 15-31)

[9 בדצמבר 1869] באופן מסתמנת בכל תפארתה העיר צנעא הנשענת על גִבֵּל נֶקֶם²⁴. לאחר מחצית השעה נכנסנו לבירתה המהוללת של תימן.

גם בימינו, צנעא היא עדיין העיר הגדולה, היפה והנקייה ביותר בערב²⁵. הבתים בנויים אבן, מתנשאים לגובה כמה קומות ומסוידיים מבחוץ. הרחובות הראשיים רחבים, ישרים ובדרך כלל מרוצפים. פנים החצרות והבתים מעידים על אהבת ניקיון וסדר שכמותם לא נמצא בקרב הערבים בשום מקום אחר. בכל זאת, ירדה העיר פלאים ביחס לתפארתה העתיקה. שלושה רבעים מן הרובע בִּיר אֶלְעֻזַב, שם היו הגנים ובתי השעשועים של האמאמים²⁶, הם במצב של חורבן. ארמון גִּמְדָאן המפורסם, שאת תפארתו בימי השבאים היללו המשוררים בתקופה הראשונה לאסלאם²⁷, אין לראות בו אלא שרידים פגומים וכעורים. אפילו המסגד, הנושא את השם כְּנִיסָה, שהוקם ממצבתו המפוארת של אַבְרָהָה, מושלה הנוצרי של חבש, אפילו בית תפילה זה, שבדמיון מייסדו היה עתיד להחליף את המקדש בִּמְכָה, אין עוד להכירו בניוונו הנוכחי²⁸. בנייני ציבור רבים, ובהם האוצר, בית הממשל וכיוצא בהם, נהרסו בידי התושבים, שקיוו למצוא את מטמונם החבוי של האמאמים²⁹.

²⁴ הוא ההר הניצב ממערב לעיר צנעא. השכונה היהודית, קאע אליהוד, השתרעה בעמק שבינו לבין העיר עצמה מוקפת החומה. כאמור לעיל, בא הלוי לצנעא מנמל חֲדִידָה שעל החוף המזרחי של ים סוף, וממנה פנה צפונה-מזרחה אל צנעא. השווה חבשוש תרצ"ט, עמ' 5.

²⁵ כמה וכמה חיבורים נכתבו ברבות הימים על העיר צנעא. הספר המדעי החשוב ביותר הוא של סרג'נט-ליוקוק 1983. מן המאה ה"א הגיע לידינו ספרו של אלאזי, שיצא לאור במהדורת חסין אלעמרי (ראזי 1989). לאחרונה יצא במהדורת מקינטוס-סמית' ועבדאללה חבשי חיבורו של ג'מאל אלדין אלשהארי מן המאה ה"ח (שהארי 2001).

²⁶ רובע זה, ששכנו בו גם רבים מעשירי צנעא, היה ממערב לחומת העיר, ובקצה המערבי שכן קאע אליהוד.

²⁷ ראה סרג'נט-ליוקוק 1983, עמ' 36-38, 40, 44, 122-123.

²⁸ ראה שם, עמ' 44-48.

²⁹ מיתוס זה נמשך עד ימי האמאם אחמד בן יחיא (מת 1962), האחרון לשושלת האמאמים הזיידים בתימן. ראה למשל חבשוש תרצ"ט, עמ' 13-14, 18-19, 22.

בדרך כלל, בוני הבתים החדשים נוטלים את חומרי הבניין מן הארמונות העתיקים שהם מחריבים עד היסוד³⁰. לא חלפו יותר ממאה שנה מאז מנתה אוכלוסיית צנעא 200,000 נפש³¹, והיום ירד מספרם לחמישים אלף או שישים אלף.

שתי פורענויות הורידו את צנעא למצוקה קשה זו, העדר ממשל תקין והקנאות האווילית של תושביה³². כבר בשנת 1818, בתחילת שלטונו של האמאם אַלְמַהְדִי³³, נכבשה צנעא בידי כנופיה של ברית השבטים בְּכִיל, חֶאשְׁד, אַרְחַב וְנֶהֶם, שבזזו את העיר ונטלו עמם את ההון שהצטבר באוצר³⁴. פלישה שנייה, שתוצאותיה היו פחות הרסניות, התקיימה בשנת 1835³⁵. שש-עשרה שנים לאחר מכן (בשנת 1851) סבלה העיר פלישה חדשה של השבטים השכנים אַרְחַב, הַמְדָאן וְסֶנְחָאן³⁶. לבסוף, בשנת 1853, הכתיבו אנשי אַרְחַב לבדם את תנאי השלום בין חומות הבירה³⁷.

מדהים ביותר שבחיבור שנכתב על ערב בעת האחרונה³⁸ נמסר על חלוקת תימן בימינו על סמך דין וחשבון ששלח מר מ' אלסיאטי דה גריון אל שר החוץ. המחבר מונה את ארבעת-עשר המחוזות שכללה מדינת צנעא בשנת 1844 בסדר זה: צנעא, תַעְזוּ, בִּין אַלְמִדְיַנְתִּין, יָרִים, Eszias-el-Oulanne, Kabata, מַעְבֵר, רוצ'ת בני צ'הר, ד'מאר, מכאדשה, עַדִין, Zaema, Zouragona, צ'נְרָאן, סִיאן³⁹.

³⁰ כך, למשל, שוקעו בדת הכניסה של המסגד הגדול, אלמסג'ד אלכביר, בצנעא שתי אבנים ועליהן כתובות שבאיות. לצילום הדלת, ראה סרג'נט-ליוקוק 1983, עמ' 337.

³¹ איני ידוע מה המקור שהסתמך עליו הלוי. על כל פנים, הערכה זו בוודאי מוגזמת ביותר. ניבוהר, שביקר בעיר בשנת 1863, קצת יותר ממאה שנים לפני הלוי, כותב שצנעא נראית מאוכלסת יותר מכפי שהיא באמת, שכן גנים מכסים חלק משטח העיר שבין החומות. ראה ניבוהר 1792, א, עמ' 374. הערכות נוסעיים ביחס לאוכלוסיית צנעא בשנים 1874-1893 נעות בין 24,000 לבין 35,000, ובתקופות של שלום וביטחון לא יותר מאשר 50,000 נפש. ראה סרג'נט-ליוקוק 1983, עמ' 137-138. להערכות מוגזמות של אוכלוסיית צנעא בתקופות אחרות, ראה שם, עמ' 135.

³² על התהפוכות והאנדרלמוסיה במצבה המדיני של תימן האמאמית ובמעמד החברתי והמדיני של יהודיה במהלך המאה ה"ט עד הכיבוש התורכי בשנת 1872, ראה עמרי 1985, עמ' 57-100; טובי תשל"ו, עמ' 72-72.

³³ אלמהדי עבדאללה בן אַלְמַתְוֶכַל אחמד, האחרון מן השושלת הקאסמית, שהאריך ימים על ממלכתו (1817-1834). ראה עליו: פליפיר 1859, עמ' 134, 140, 144; עמרי 1985, עמ' 57-100.

³⁴ אירוע טרגי זה מבחינת היהודים, שנשדדו בו כליל בתייהם בליל הפסח תקע"ח, ונהרגו מהם עשר נפשות, ידועה במסורת יהודי תימן בשם טַמְעַת (התנפלות, שוד) בְּכִיל, על שם קונפדרציית השבטים הגדולה שהשתתפה בה. ראה עמרי 1985, עמ' 90-92. המאורע תואר בכרוניקות רבות של יהודי תימן, ובכללן שירים. לרוב המקורות, ראה: רצהבי תש"י, רצהבי תשכ"ה. וראה עוד: חבארה תשל"ו, עמ' 371-376; ניני תשמ"ה. כאמור לעיל, אופייני להלוי שהוא פוסח לחלוטין על ההקשר היהודי הקשה שיש לאירוע זה.

³⁵ לא מצאתי עדות אחרת לדברי הלוי בעניין פלישת שבטים לצנעא בשנת 1835. אפשר שלא דיך בדבריו, והוא התכוון לרעב הקשה שהיה בשנת 1836, ראה טובי תשנ"א. ואפשר שכוונתו להתקפת שבטי אַרְחַב בדצמבר 1834. ראה עמרי 1985, עמ' 96.

³⁶ ראה סיאני 1978, עמ' 40-50. לכרוניקה עברית המתארת אירוע זה, ככל הנראה פרי עטו של אחד מחכמי צנעא, ראה רצהבי תשי"א.

³⁷ ראה סיאני 1978, עמ' 52-53.

³⁸ לא ידעתי לזהותו.

³⁹ במקור מופיעים רוב השמות בשיבוש. כאן ולהלן נדפסו השמות המזוהים בצורתם הנכונה, ויתרם כתינתם.

כל המחוזות המדומים הללו של תימן אינם אלא מקומות על הדרך מתעזו לצַנְעָא. אלה הם שמות שהנוסע⁴⁰ יכול היה ללקט בתעז, שהייתה ככל הנראה התחנה האחרונה במסעו. קיימת ערבוביה גדולה במניין השמות הללו, שמרביתם שונו בצורה מעוררת רחמים, מבלי להוציא מכלל זה את אלה הידועים עוד מימי מסעו של ניבוהר. במבט ראשון ניתן לזהות את צַנְעָא, תַעְזו, ד'מָאר, סִיאָן). השם האחרון הוא של כפר מדרום לצַנְעָא בבִּלְאָד סנחאן. יָרִים, זה שם עיר חשובה מדרום לְד'מָאר. השם בִּין אֶלְמִדִינִתִּין, פירושו 'בין שתי הערים', והוא מציין את ההר המפריד בין הערים אָב וג'בִּלָה מצפון מזרח לתַעְזו. מכאדשה הוא ככל הנראה חבל ארץ בין יָרִים וד'מָאר. בִּלְאָד צ'וּרָאן מצפון לְד'מָאר שם נמצא גם הכפר מעבר. בשם רוצ'ת בני צ'הר יש בלבול בין שני אתרים שונים השוכנים מצפון לצנעא רוצ'ה. וְוָאֲדִי צ'הָר. באשר לשמות האחרים, נאלצתי לוותר על הניסיון לגלות את משמעותם. אף על פי כן, יש מידה של עניין ברשימה זו, באשר היא מוכיחה שבשנת 1844 הייתה ממלכת האמאמים מצומצמת בסביבות צנעא והשפעתה בתַעְזו הייתה מוסרית ולא דווקא מדינית. כיום אין סמכות הַשִּׁיד' של צנעא מורגשת מעבר לחומות העיר. בעת האחרונה ממש (ביוני 1870), בזו תושבי שְעוּב, כפר הגובל כמעט בחומות צנעא, את העיר⁴¹. להלן אמסור את המידע המועט שהצלחתי ללקט על תקופתו האחרונה של שלטון צנעא.

צנעא היא המוקד העיקרי לקנאות הדתית המשחיתה את דרום ערב. שיירת החג' היוצאת למֶפָה מתגבשת בבִּלְאָד כ'וּלָאן⁴², שם מתגוררים שריפים רבים, כלומר צאצאי הנביא הערבי. השריפים הללו מספקים את נהגי השיירות. העֶלְמָא העיקריים הם ילידי הכפר אֶלְכַבְס, ומכאן שמה של שיירת עולי הרגל התימנים: חַג' אֶלְכַבְס⁴³. בזכות ההתכנסויות המזומנות הללו, מספקת צנעא משכן לאישי תימן הנערצים

⁴⁰ מ' אלסיאטי דה-גריון.

⁴¹ העיירה שְעוּב שכנה מצפון לצנעא, ועל שמה נקרא אחד משערי העיר, בָּאב שְעוּב, שהוביל לכיוון צפון-מערב לְכֻבְבָאן ולְעַמְרָאן. ראה: סרג'נט-ליוקוק 1983, עמ' 137 (לצילום השער, ראה שם, עמ' 138); טובי תשל"ו, עמ' 162. בעיירה זו התבצר הַשִּׁיד' המתמרד אֶלְדַפְעִי במהלך כיבוש העיר על ידי התורכים בשנת 1872. אף כאן התעלם הלוי מן ההקשר היהודי של האירוע, שכן ההתנפלות הייתה על השכונה היהודית בצנעא בעקבות עליית דם כאילו הם היו רוצחי הַשִּׁיד' אַחֶסֶן אֶלְרַחְבִּי, מראשי העיירה. ראה, טובי תשל"ו, עמ' 73-74.

⁴² כ'וּלָאן הוא שם קונפדרציה גדולה של שבטים תימניים, הנחלקת לשלושה אזורים גאוגרפיים: כ'וּלָאן צנעא, דרומית לצנעא; כ'וּלָאן צַעְדָה, באזור צַעְדָה; כ'וּלָאן קַצְאֵעָה, בצפון תימן. ראה מקחפי 1985, עמ' 147-149.

⁴³ כפר באזור כ'וּלָאן צנעא שהיה מפורסם ביותר על שם מלומדים רבים שיצאו ממנו וכינו בשם המשפחה אֶלְכַבְסִי, שמילאו תפקידים חשובים בהנהגה הרוחנית בשנת 1985 היו בו 1087 תושבים (מקחפי 1985, עמ' 343). וראה סרג'נט-ליוקוק 1983, עמ' 556.

ביותר, המפיצים שנאתם נגד כל מי שאינו משתייך לכת הזיקיה השלטת במדינה. כבר לפני זמן רב, גורשו מן העיר הסוחרים ההודים או הפניאן או שנאלצו להמיר דתם⁴⁴. באשר ליהודים, הסובלנות שהם נהנים ממנה היא תוצאת הביקוש למוצרים שבעלי המלאכה היהודים מספקים לשוק העירוני מוצרים שהיו יקרים לאין ערוך יותר אילו נאלצו לייבאם מחוץ לארץ. אולם אף שהם רשאים להישאר בעיר, גודשים עליהם מעשי עוול ועושק וחייהם בלתי נסבלים, כפי שאפרט בחלק האחרון של חיבור זה.

אני עצמי חשתי על בשרי את תוצאותיה המרגיזות של קנאות הצנעאנים. תחילה שכרתי מקום מגורים בעיר הערבית⁴⁵ כדי להיות קרוב לכתובות השבאיות שידעתי כי הן מצויות שם. מיד עם היוודע דבר בואי, התפרצו אנשים רבים לבית. הם תקפוני באלפי שאלות, ועשו זאת בצורה מאיימת כל כך על ביטחוני האישי, עד שבעל הבית שלי נתמלא חשש. אחדים סברו שאני תורכי מחופש, אחרים – שאני מרגל אנגלי, ועוד אחרים סברו שאני מיסיונר פרוטסטנטי. ברחוב היה המצב גרוע עוד יותר: אחריי הזדנב אספסוף נערים ובטלנים שלא חסכו ממני עלבונות, יידו בי אבנים וקראו "כלב כופר"⁴⁶. הבינותי עד מהרה שבתנאים כאלה לא אוכל בשום אופן לעסוק במחקר מדעי. על כן, החלטתי לעבור לרובע היהודי, שם יכולתי לסמוך על עזרה כלשהי.

התיישבתי בביתו של הרב מרי יחיא אלקארה, ישיש מכובד ואצילי, הנערץ על הקהילה כולה בזכות תורתו הרבה ובזכות נועם הליכותיו, אך עני כאיוב ומנוסה בפורענויות⁴⁷. הודות לטיפולו המסור, יום ולילה, במשך שישה שבועות⁴⁸, ניצלתי מתוצאות מחלה קשה שפגעה בי בחראז בעקבות מכות שמש שלקיתי בהן בהרים.

⁴⁴ הבניאנים היו סוחרים הודים בתימן, בעיקר בצנעא, שהמוסלמים תיעבום לפי שהחשיבוים עובדי אלילים בשל אמונתם בדת ברהמה. במאה הי"ז החלו השליטים לרדפם עד חיסולם המוחלט במחצית הראשונה של המאה הי"ח, אם באופן פיסיון אם על כפיית האסלאם עליהם ואם על ידי גירושם. ראה: סרג'נט-ליוקוק 1983, עמ' 432-435; טובי תשמ"ה, עמ' 43-45, 48.

⁴⁵ כלומר החלק הקדום של העיר שבין החומות.

⁴⁶ חוויה קשה בהרבה עבר שד"ר אשכנזי עלום שם שהגיע לתימן בימי שלום עראקי, ככל הנראה בשנות החמישים של המאה הי"ח, ולמרות אזהרות מארחיו היהודים התעקש לבקר בעיר הערבית. לפירוט כל העניין, ראה חבשוש תרצ"ט, עמ' 23-27. ושם, בעמ' 27-28, הביא מקרים דומים אחרים. על כל פנים, לדברי חבשוש (שם, עמ' 28-32) בבואו לצנעא שכן הלוי בבית ר' יחיא קארה, אחיו של הנשיא ר' סלימאן קארה, שבשכונה היהודית, ורק לאחר מכן ביקש ממארחיו להביאו אל העיר הערבית, בדחותו את כל אזהרותיהם והפצרותיהם להימנע ממעשה זה. ואמנם אף הוא נתקל בתגובה עוינת ביותר של ערביי צנעא ובקושי ניצל נחליץ בהתערבות מוסלמי זקן – מן השפטים שרצו לעשות בו.

⁴⁷ ר' יחיא קארה (נפטר בשנת 1882), ואף חבשוש מזכירו כמארחו של הלוי (חבשוש תרצ"ט, עמ' 5, 20-21, 33-34). ר' יחיא היה תלמיד חכם מובהק, והיה ידוע במיוחד בבקיאותו בתלמוד. ראה עליו: קרח תשי"ד, עמ' לו-לוז, מד; טובי תשל"ו, על פי המפתח, עמ' 332, ערך 'קארה, יחיא'; גברא תשס"א, עמ' 551. אגב, ר' עמרם קרח כותב שר' יעקב ספיר התארח בביתו בעת שהותו בצנעא (קרח תשי"ד, עמ' לה); ולא דק, לפי שספיר אמנם נתקשר בקשרי ידידות הדוקים עם ר' יחיא קרח, אך בעלי ביתו בצנעא היו יוסף טירי ור' אברהם צאלח נכד מהרי"ץ. ראה ספיר תרכ"ו/ל"ד, א, דף פח, ב-פט, א; קו, ב; קט, א.

⁴⁸ השווה חבשוש תרצ"ט, עמ' 10-11, 33.

הניסיון מורה שמכות שמש בחבלי ארץ הרריים מסוכנות יותר מאשר במישורים. מסורת מקובלת מאוד בין היהודים והמוסלמים מזהה את צנעא עם אוּזל שבספר בראשית [י, כז]. מתקבל יותר על הדעת שהשם צנעא עצמו הוא חבשי במקורו⁴⁹, והיה תחילה כינוי למבצר הנקרא היום אֶלְקָצָר⁵⁰. מלבד הקצר (גמדאן) מחולקת העיר כיום לשלושה חלקים: צנעא עצמה או העיר העליונה⁵¹; ביר אֶלְעִזב או העיר האמצעית; קאע אֶלְיְהוּד, הוא הרובע היהודי או העיר התחתית. כל אחד מן הרבעים הללו, מוקף חומה שנקבעו בה שערים. העיר כולה מוקפת חומה גבוהה מאוד עם מגדלי שמירה⁵². אף על פי כן, פלשו השבטים השכנים לעתים קרובות לתוך העיר בשל רשלנות השומרים. הרובע היהודי הוא המוזנח ביותר, ותושביו הם גם קרבנותיהם הראשונים של השודדים.

בצנעא כמה מבנים רחבי ידיים ויפים מאוד, בעיקר מסגדים שאדריכלותם מזכירה את הבניינים המפורסמים ביותר של ספרד המוסלמית⁵³. לרוע המזל, הכניסה אליהם אסורה לזרים, והם יכולים להעיף מבט עליהם רק מבעד לשער הגדול, הפתוח לעתים רחוקות בלבד. קיימים גם אֶסְנָאק, או שווקים שונים, הידועים על שם המוצר העיקרי הנסחר בהם, כגון סוּק אֶלְעִטְסָאֲרִין, שהוא שוק הַבְּשָׂמִים, וכדומה⁵⁴. המעיינות רבים ומימיהם מצוינים.

למדתי להכיר שמות שערים רבים שדרכם עוברים אל מחוץ לעיר ודרכם עוברים בין רבעיה השונים של העיר עצמה. אמנה אותם כאן ואפרט מיקומם המדויק⁵⁵: (א) בָּאב אֶ-צֶנְאָא (שער הבוקר) - מורכב משני שערים מקבילים המקשרים בין בִּיר אֶלְעִזְב והעיר העליונה. המקבילית הנוצרת ביניהם משאירה מקום לעוד שני שערים, האחד לדרום והשני לצפון; (ב) השער הדרומי נקרא בָּאב אֶ-זִימָה (שער התלוליות), והוא מוביל אל בית הקברות השוכן בשטח שקוע; (ג) שער הצפון נקרא בָּאב אֶ-בְּסִתָּאן אֶלְמִתְנֶפֶל (שער הגן של מתוכל, אחד האמאמים), דרכו נהגו להיכנס לארמונות האמאמים שהיום הם עיי חרבות; (ד) ממול נמצא בָּאב אֶ-שְׂקָאֲדָף (שער האפיריונים), המכונה כך על שם שבתקופת האמאמים היו נשי האמאם עוברות דרכו לעתים קרובות כשהן ישובות באפיריונים מהודרים נישאים על גבי גמלים; (ה) בתוך העיר,

⁴⁹ לאטימולוגיה של השם אוּזל, ראה מולר 1992.

⁵⁰ ראה סרג'נט-ליוקוק 1983, עמ' 44-48.

⁵¹ ומכאן הביטוי "יטלע צנעא" - 'עולה לצנעא' הנאמר על מי שבא לצנעא מביר אלעזב או השכונה היהודית הנזכרות בסמוך.

⁵² עד טמעת בְּכִיל, ההתנפלות על צנעא בשנת 1818, הייתה השכונה היהודית פרוצה, בלא חומה. בעקבות אותו אירוע, נבנתה סביבה חומה ובכך צורפה לעיר העיקרית. ראה קרח תשי"ד, עמ' כה.

⁵³ למסגדי צנעא, ראה: סרג'נט-ליוקוק 1983, עמ' 310-390; מרשו 1987, עמ' 46-49; הג'רי 1942.

⁵⁴ לשווקי צנעא, ראה: סרג'נט-ליוקוק 1983, עמ' 161-302; מרשו 1987, עמ' 30-45.

⁵⁵ לתיאור מפורט של שערי חומת צנעא, ראה סרג'נט-ליוקוק 1983, עמ' 131-138.

השער הדרומי נקרא בַּאב אֶלְיָמִן (שער תימן⁵⁶), המשמש נקודת יציאה לערי הדרום – ד'מאר, תַּעֲזוּ, עֵדן ועוד; (ו) השער הצפוני נקרא בַּאב אֶ-שְׁעוֹב (שער שְׁעוֹב) על שם הכפר השוכן בסמוך לעיר, ממנו מוצא לפונים צפונה – עַמְרָאן, צַעְדָּה וּמְכָה; (ז) לעבר המזרח, נפתח השער המכונה בַּאב אֶלְקָצֶר (שער המצודה). מיד בכניסה עולים במדרגות אבן שרוחבן גדול עד לשער הכניסה לקָצֶר בַּגְמָדָאן, שאף שמו אינו מוכר למרבית תושביה של צנעא.

בְּבִיר אֶלְעִזָּב מכונה השער הצפוני-מערבי בַּאב אֶלְעִזְבִּילָה, סמוך לבתי היהודים. גבוה יותר נמצא בַּאב אֶ-רוֹם (שער היוונים). מקור שם זה אינו ידוע לי⁵⁷. בקרבת מקום היה בית כנסת עתיק⁵⁸. במרחק מה יש שער המכונה בַּאב אֶ-שְׁאֲרִי. גם את מקור הכינוי הזה, איני יודע. ברובע היהודי, קאע אֶלְיָהוּד, מספר קטן יותר של שערים מיתר חלקי העיר. השער העיקרי הוא זה שעוברים בו שעה שבאים מן התְּהַאמָּה ושמו פשוט בַּאב אֶלְקָאע. בחלק הדרומי של הרובע, המכונה בְּלָקָה, שער המכונה בַּאב חטבה. קצת קדימה, ליד בַּאב אֶ-צַבָּאח, שער אחר הנקרא בַּאב אֶלְגִּילִי.

מלבד המעיינות הרבים, השופעים מים טעימים מאוד, חוצים את העיר צנעא שני נחלים קטנים המסייעים הרבה בניקוז השפכים. הגדול מבין הנחלים הללו נקרא אֶלְגִּילִי אֶלְאֶסְוִד (הנחל השחור). נקודת מוצאו במעיין בְּבִלָּאד סנחאן, פונה לכיוון צפון, עובר בין שתי החומות שהזכרנו לעיל ומגיע עד לכפר שְׁעוֹב, שם הוא משמש להשקיית הגנים. הקטן מבין שני הנחלים, זה המכונה אֶלְגִּילִי, נובע ממעיין הסמוך לעיר ונגמר במרחק קצר. מספרים שלפנים היה בעיר עוד נחל, שנבע ממעיין המכונה אֶלְמַבְרָכִי, שמימיו היו בעלי תכונות מזיקות⁵⁹. מיום שיבש מעין זה, השתפר מאוד המצב התברואתי בעיר. היהודים מייחסים את היעלמותו הפתאומית של נחל זה לרב מרי סעיד דְּרִין, שהיה מודאג מן המחלות הקשות שגרמו המים המזוהמים

⁵⁶ לא דייק בתרגומו, וצ"ל: שער הדרום.

⁵⁷ רום הוא כינוי ערבי לאירופה, על שם ממלכת ביזנטיון הרומאית, ואולם בתימן כינו כך את התורכים העות'מאנים שהכניעו את ממלכת ביזנץ ונתפשו בעיני יושבי תימן כאירופים. באב אלרום נמצא בצפון-מערב חומת צנעא (סיאגי 1978, עמ' 45).

⁵⁸ לא מצאתי עדות לדבר במקור אחר.

⁵⁹ על נחלי צנעא וסביבותיה, הוזכרים כאן ואחרים, ראה שם, עמ' 23-31. יהודי צנעא התגוררו סמוך למעיין אלמַבְרָכִי עד גלות מוֹזַע בשנת 1679 וציינו את שמו בשטרותיהם, כמקובל לציין בשטר את שם המקום על שם מקור מים שסמוך לו. אך משיבש הנחל כמה עשרות שנים לפני המאורע הנ"ל, פסקו לציין את שם הנחל בשטרות. ראה טובי תשמ"ו, עמ' 67-69.

הללו לאנשי הקהילה, והחליט לפטור מהם את העיר אחת ולתמיד: הוא חיבר השבעה קבלית וזרק את הקמיע למעיין. המעיין יבש מיד, ולא נפתח עוד.⁶⁰

השוק של צנעא שופע דברי מאכל. מכינים בו לחם חיטה בצורת עוגות דקות מאוד שמדביקים אותן לדפנות התנור הלוהט כדי שייאפו. אפשר למצוא בצנעא כמעט את כל הפרות של אירופה, כגון: תפוחי עץ, אפרסקים, משמשים, שזיפים וענבים מצוינים. הכרמים היו לפנים רבים יותר בסביבות צנעא, אולם בשל מחלת הגפן המשתוללת מזה ארבע-עשרה שנים, החליטו מרבית הכורמים לעקור את הגפנים ולזרוע במקומם תבואה. יחד עם זאת, הכול סבורים שהשנה פחתה המחלה במידה ניכרת, ומקווים לחדש את גידול הגפן בשנה הבאה. גם פרות הארצות החמות מצויים בשפע. רואים שם תפוזים, בננות וסוג של אתרוג בעל ממדים מופלאים⁶¹, מאחר שמידות החום גבוהות מאוד בקיץ ונמוכות למדי בחורף. בחודש ינואר יורדת הטמפרטורה מתחת לאפס והמעיינות קפואים לעתים קרובות.

מששבה אליי בריאותי, רציתי לבקר את מבצר בראש, הקרוי בפי הערבים בכינוי הנמלץ "קצר סאם בן נוח" (מבצרו של שם בן נח)⁶². היהודים טוענים כי שם היה מקום מושבם כשהגיעו לתימן בעקבות מלכת שבא⁶³. יצאתי מצנעא מחופש לגמרי, הפנים, הידיים והרגליים מרוחים בצורה נוראה בפיח ובשחור כדי שלא יכירוני. מורה הדרך שלי, שבמקצועו היה נפח⁶⁴, הזהירני שאם נפגוש ערבים בהר, יהיה עלינו להעמיד פנים שאנו מחפשים חתיכות ברזל וסיגים שאפשר למצוא שם לפעמים⁶⁵.

ברצוני לתאר עתה את דרכנו. יצאנו ממצב א-שארי וצעדנו במקביל לחומת הקצר על הגבעה המכונה ט'הר אלחמאר (גב החמור) עד לרגלי הר נקם לכיוון צפון. משם פנינו מזרחה על פני שטח תלול מאוד, מכוסה אבנים, ועצרנו מול הכפר

⁶⁰ בן דור וידידו הקשיש ממנו של שלום שבזי. ראה עליו טובי תשל"ח.

⁶¹ הוא האתרוג התימני המפורסם, המשמש גם למאכל.

⁶² על המקום ועל הקהילה היהודית שהייתה בו, ראה: קרח תשי"ד, עמ' ד; קאפח תשמ"ט, עמ' 861-862; סרג'נט-ליוקוק 1983, עמ' 391; טובי תשמ"ו, עמ' 62, 64, 66. בסמוך לקצר השתרע הכפר גמדאן, ששרידיו קיימים עד היום (ראה לעיל, עמ' 21).

⁶³ קרח תשי"ד, עמ' ג, מעלה את האפשרות לקיום יישוב יהודי בתימן בתקופת מלכת שבא. והשווה טובי תשמ"ו, עמ' 57. אך המסורת המקובלת בקרב יהודי תימן קושרת את בואם לארץ זו בנבואות ירמיהו על החורבן הצפוי של הבית הראשון. ראה שם, עמ' 61 ואילך. ויש המקדימים את בואם לתימן לחורבן ממלכת ישראל בידי אשור.

⁶⁴ הוא ר' חיים חבשוש.

⁶⁵ חבשוש לא הביא את תיאור הביקור של הלוי במבצר בראש.

הראשון Swm במרחק כשעתיים הליכה. עלייה קשה מאוד הביאתנו למישור קטן שבגבולו הצפוני כמה גבעות, הגדולה בהן מכונה Donkm Azzn. מלווי סיפר לי שבמקום זה היה לפניו מושב היהודים הגרים היום בכפר Swm. בקרבת מקום אלינו, השתרע בית קברות מוסלמי עתיק שלא היה בו כל עניין. בהמשך העלייה מגיעים לכביש רעוע הנמשך עד לשערי המבצר. במערב נראה מבנה חרב ששרדה ממנו חומה שגובהה כארבעה מטרים. השער הזה הרוס, ורק המפתן וכמה אבנים משני הצדדים עומדים על כנם, בעוד המשקוף מוטל על גבי הקיר הצפוני. מגיעים אל החומה אחרי עלייה במדרגות המזדקרות מעת לעת. אחר כך נתקלים במאגר מים עתיק המלא אבנים שנפלו מן החומה. עובי חומה זו 15-20 זרתות. מצד מזרח, לא הייתה אף פעם חומה, לפי שההר תלול מאוד. המצודה מכוסה עיי מפולת. הבחנו בעשרים מערות לערך חפורות בסלע. לדעת מורה הדרך, היו אלה מחסני חיטה⁶⁶. בצד הדרום-מזרחי נראה מאגר קטן ועל קירותיו רושמים הערבים המבקרים במקום את שמש. מעט יותר רחוק, נמצא מאגר מים גדול יותר וכן חורבות מסגד. בין המסגד והבתים ההרוסים הממלאים את החלק הצפון-מזרחי נמצא עוד מאגר. מידות קצר בראש הן בערך אלף רגל על חמש מאות רגל.

אף על פי שמראה החורבות ממלא את הלב צער על המאמץ שהושקע בעלייה, מקבלים מידת-מה של פיצוי בזכות הנוף הנהדר הנפרש לעיני המטייל. זו נקודת תצפית מצוינת לקביעת מקומם היחסי של חבלי הארץ הסמוכים. בצפון-מזרח משתרע וַאֲדִי אֶלְגֵּבָאֵר החל בבלאד סנחאן ועד - כך נראה - תנעם; בדרום-מערב מופיעים הרי בלאד אלרוס, המתאחדים עם הרי ארץ בְּנֵי מִטֵּר ומכתרים את מישורה היפה של צנעא. במזרח מסתמנים צוקי גֵּבֵל טיאל האדירים שבמחוז בְּנֵי כֹּלְאֵן (ג'בר)⁶⁷ וחלק משטחם של בְּנֵי חֲשִׁישׁ. בכיוון צפון מבחינים במטעים הנפלאים של בלאד בְּנֵי חֲאֲרַת', בהרי בלאד אֶרְחָב הצחיחים ואף בחלק מבלאד הַמְּדָאן. צנעא עצמה אינה נראית לעין בהיותה מוסתרת על ידי גֵּבֵל נָקֵם.

בשעת הירידה הייתה לי שהות לשקוע בהרהורים על אכזבתי המרה. סיכנתי את בריאותי בתקווה שאוכל לגלות כמה כתובות בלתי ידועות, אך לא מצאתי אף לא

⁶⁶ למחסני חיטה החפורים בקרקע, ראה אבדר תשנ"ד.
⁶⁷ השווה חבשוש תרצ"ט, עמ' 51-52.

אחת. החלטתי אז להעתיק לכל הפחות את הכתובות המצויות בעיר. ואולם כדי להצליח בכך, נאלצתי לנהוג זהירות רבה, כדי שהערבים לא יראוני כשאני רושם. מאחר שלא יכולתי לעצור ברחוב ולכתוב בגלוי, נאלצתי לשוב פעמים אין ספור לאותו מקום כדי לזכור בזו אחר זו, וכמעט אות אחר אות, את מילות הכתובת, כך שנדרש ממני זמן רב להעתיק כתובת קצרה מאוד⁶⁸. הערבים מתייחסים אל האבנים שחוקקות עליהן כתובות כאל קמיעות⁶⁹, ומאמינים שכשיתודעו אליהן הזרים, יקל עליהם לכבוש את הארץ. לפני כמה שנים, הוציא הודי מומר בהסתר כמה אבנים כדי להעבירן לעדן, שם קיווה למכור אותן במחיר טוב. אולם כאשר נודע לשייך דבר הגנבה, שלח במהירות אנשים לעצור את הגמלים ואת ההודי, ואלה נידונו לעונשים חמורים מאוד⁷⁰. אבנים אלה מצויות כיום בקמטה צרה המכונה טלחה. הן ארבע במספר, שלוש מהכתובות המופיעות עליהן הועתקו על ידי נוסעים שקדמוני. הכתובת הרביעית חדשה. מצאתי בצנעא שתיים-עשרה כתובות, אך לו יכולתי להיכנס לחצרות המסגדים ובנייני ציבור אחרים, הייתי מוצא ללא ספק מספר הרבה יותר גדול. הדבר מרגיז ביותר, כיוון שייתכן שיימצא שם השם המקורי של צנעא. השם הנוכחי, כך מקובל להניח, ניתן לה על ידי הכובשים החבשים, שבראותם את חומות העיר, קראו Sam! Sam! (היא חזקה! היא חזקה!)⁷¹. ידיעה מדויקת של שמה העתיק של העיר הייתה מסייעת בבירור עניינים מעורפלים בגאוגרפיה העתיקה של תימן.

יותר משישה שבועות עברו עד שספריי, שהשארתיים בג'רואח⁷², הגיעו לצנעא. סיבת העיכוב הזה הייתה שהאדם שהביא אותם נתפס כבן ערובה בידי בני מטר⁷³.

⁶⁸ כל הסיפור הזה ייחסו הלוי לעצמו שלא כדון, והאמת בדברי חבשוש תרצ"ט, עמ' 8, שהוא רשם את הכתובות שבעיר צנעא, וכי הלוי התנה עמו שכר של רבע ריאל (4 גרושים תורכיים) לכל כתובת.

⁶⁹ השווה חבשוש תרצ"ט, עמ' 6, 11.

⁷⁰ חבשוש תרצ"ט, עמ' 32-33, מספר ששמע בימי ילדותו מפי יהודי תושב מדיד שבמחוז נהם על הודי שביקש לקנות אבן-כתובת מתושב המקום. אפשר שהלוי יצר סיפור משלו על סמך מה ששמע מחבשוש.

⁷¹ במסורת המקומית בתימן, יוחסה בניית העיר צנעא לשם בן נח. ראה סרג'נט-ליוקוק 1983, עמ' 112, 122, 128, 131, 234.

⁷² כפר קטן באזור צעפאן, בדרך מחדידה לצנעא, מערבית למנאכ'ה. לקהילה היהודית בה, ראה: ספיר תרכ"ז/ל"ד, א, נ-נא; טובי תשל"ו, עמ' 74-76. חבשוש תרצ"ט, עמ' 5, מספר שהלוי השאיר את ספריו וכליו בבית "הסוחר הנכבד" יחיא עמיסי שבביתו בצעפאן התארח בדרכו מחדידה לצנעא. נראה שחבשוש לא דק בדבר, שכן במקום אחר בזיכרונותיו (שם, עמ' 10) כתב שכליו וחפציו של הלוי נותרו בחראז, שהוא שם האזור כולו.

⁷³ שבט זידי מקומי מתומכי האמאם בצנעא במלחמתו בדאעי האסמאעילי. יש כמובן לזכור שההתארגנות השבטית בתימן לא הייתה של אוכלוסיות נודדות דווקא, אלא בעיקר של יושבות קבע - כפריות ואפילו עירוניות.

שניהלו מלחמה בדאעיה⁷⁴. הדאעיה לכד שבויים רבים מבין אויביו בשעה שהתקיפו את העיר אַלְחִימָה בלא הצלחה. על כן החליטו בְּנֵי מִטְר ללכוד את נתיני הדאעיה שנמצאו עוברים בשיטתם, כדי שיוכלו להחליף שבויים. במקרים כאלה מונים את מספר האנשים ללא הבדל מין או דת⁷⁵ וכך נופל בחלקו של הסבל הכבוד העצום שהודות למעצרו תובטח חירותו של קדוש מצאצאי הנביא⁷⁶. ואשר לחירותו שלו, הוא משיג אותה עם בוא השלום או כשנמאס לשומרי לשמוע קול בכיו ואנחותיו. שחרורו של הסבל שלי בישר אפוא את סוף המלחמה. ואשר לי, העובדה שכך י"ב של הגאוגרפיה של ריטר⁷⁷ חזר לרשותי גרמה לי שמחה שאין לתאר אותה במילים, מאחר שהיה בכוונתי לבדוק את נתוני הגאוגרף הדגול במקומות עצמם ועם אנשים שהכירו את הארץ.

בעל הבית שלי היה לא יותר מאשר בן אותו הרב מרי יוסף אלקארה⁷⁸, אשר לו

⁷⁴ "דאעיה" - 'תועמלן' היה תוארו של המנהיג הדתי והמדיני של הכת האסמעילית בתימן, שריכוזה הגדול ביותר במאות השנים האחרונות היה במערב תימן. באותה תקופה התקשר הדאעיה אחמד בן אסמאעיל שְׂבָאם אַלְמַמְרִי עם התורכים ומרד באמאם הַיְדִי היושב בצנעא, וקרבות נהלו בין שני הצדדים. ראה: חראזי 1986, עמ' 171-174; חבשוש תרצ"ט, עמ' 10-11. מעמד היהודים בקרב האסמעילים היה יותר נוח מבחינה חברתית מאשר בקרב הַיְדִים. ראה בהערה הבאה.

⁷⁵ בין השבוי איש או אשה, מוסלם או יהודי. כידוע, חוקי הג'אר שנהגו בקרב שבטי תימן, בעיקר בצפון, שללו פגיעה ביסודות החלשים באוכלוסייה, כגון הנשים והיהודים. ראה טובי 1999. אדרבה, פגיעה בן חסות כזה נחשבה חמורה ביותר, ונותן החסות היה חייב לצאת ולתבוע בכל תוקף את כבודו שנפגע קשות בעקבות הפגיעה בן חסותו. חבשוש (תרצ"ט, עמ' 38, 48, 51-55), מספר על מקרים שיצאו נתיני החסות להגנה על היהודים הנתונים להגנתם. עוד מספר חבשוש (שם, עמ' 43) על יהודי מתושבי צנעא שהעתיק מושבו - יחד עם רבים אחרים מיהודי העיר במהלך הפולמוסים המדיניים על השלטון במקום זה (טובי תשל"ו, עמ' 57-48) - אל מנאכ'ה שהייתה בשליטת הדאעיה האסמאעילי, שם יכלו לחיות ברווחה. באחד הימים בא יהודי זה לצנעא לרגל מסחרו, ובצאתו מן העיר דרך שער שכונת היהודים תפס אותו אחד השיכ"ים מאזור אַרְחַב והביאו למקומו, ושם החזיקו כשבוי. בשל ריחוקו של המקום מחרא, מקום מושבו של הדאעיה, לא יכול זה לפעול למען בן חסותו, ולא פדהו משביו אלא לאחר חודש ימים בהתערבות אם השי"ן ונשיו ולאחר ששילם סכום כסף. גם ספיר (תרכ"ו/ל"ג, דף קט, ב) מעיד כי חיי היהודים תחת שלטון המַמְרִי (הוא הדאעיה האסמאעילי) היו יותר נוחים.

⁷⁶ חבשוש תרצ"ט, עמ' 10, מתאר באירוניה את הלוחמים המוסלמים כשהידיים: "למען שמו [של האמאם] ולמען ילכו אל הגן בעדן, כל אחד שְׂהִיד", והוא מסביר: "כל המת במלחמת מצוה נקרא שְׂהִיד, ומחיצתו בגן-עֵדֶן עֵדֶן עֵין לא ראתה". וימאן ברי 1915, עמ' 14-15, מספר כי מחמד אַיִאד, האמיר של עסיר, התקיף את חדידה עיר הנמל, וכדי לעודד את אנשיו לחרף את נפשם בקרב, כתב להם מכתבים (שנמצאו אחר כך על גופות הנהרגים בקרב) בלשון זו: "אל אחי גבריאל [הוא המלאך הממונה על הפתח בגן עֵדֶן]: פלוני בן פלוני בא אליך. הכניסוהו אל השמים". גויטיין מביא בהערתו שם את דברי וימאן ברי, ככל הנראה מן הזיכרון בלבד, שכן לא ציין את מראה המקום המדויק ואף שיה מן הסיוור עצמו. מאבי, ר' חיים טובי ז"ל, שמעתי סיפור המהלך בקרב יהודי תימן על מוסלמי שעבר בסמוך להלווייה יהודית בצנעא ושמע שהם ממלמלים דברים שלא היו מובנים לו. שאל אחד המלווים לפשר המלמולים, וזה אמר לו דרך שיטוי: הם מודיעים למת, שבבואו לעולם הבא, לא יתקרב לגן עֵדֶן דרך השער, כי שם ניצב גבריאל, ומנענו מן הכניסה, ולכן עדיף שיתגנב דרך החלון. שמע המוסלמי וקינא לדתו ולנביאו, המית עצמו כדי שיוכל להודיע לגבריאל על מעשה ההונאה של היהודים.

⁷⁷ הכוונה לספרו הגדול של Karl Ritter, *Die Erdkunde im Verhältniss zur Natur*, שמחברו חי בשנים 1779-1859.

⁷⁸ הוא ר' יחיא קארה הנזכר בהערה 46. אביו ר' יוסף קארה שימש בתפקיד נשיא הקהילה ואב בית הדין משנת 1812 ועד מותו בשנת 1849. ראה עליו: קרח תשי"ד, עמ' כד, כז-כח; טובי 1983, עמ' 42-43; גברא תשס"א, עמ' 549-551.

חב המיסיונר הנודע וולף, שביקר בצנעא בשנים 1836–1875, את ידיעותיו על יהודי תימן.⁷⁹ ריטר, החוקר הרציני, קיבל את גוזמות המיסיונר הלז בתום לב שאינו מוסיף כבוד לתבונתו. וולף מוסר פרטים חסרי בוושה על עצמת השבטים היהודים בתימן, המטילים כביכול עד עצם ימינו אימה על שכניהם המוסלמים. הוא רושם שיחות שהיו לו עם ראשי שבטי אַרְחָב, שראה בהם את צאצאי המצביא המהולל יהונדב בן רָקב, הנזכר בירמיהו פרק לה. הוא מדבר בביטחון עצמי מעורר שאט נפש על השבט היהודי חובב, שלדעתו הם צאצאי חובב-יתרו, חותן משה, וכן על שבט עמרם ועל שבטים מקראיים נוספים.⁸⁰ כל זה נמסר על דעת הרב שהזכרנו לעיל⁸¹, ומאושש על ידי הדעות שגיבש בעצמו ממראה עיניו. מעולם לא היו לי אשליות ביחס למהימנות אנשי "החברה (הבריטית) להפצת הנצרות בין היהודים"⁸². האדונים הללו נוקטים במזרח בשיטה אחידה ביחסיהם עם היהודים: הם מביאים להם ספרי תנ"ך זולים ומחלקים יחד עמם עותקים של הברית החדשה חינם אין כסף ללקוחותיהם. אלה, מתוך רצון לזכות בספר התנ"ך בחצי המחיר, מקבלים כמובן את הספרים הנוצריים בשמחה למראית עין, אולם מתעתדים להשמידם ברגע שישבו לבתיהם.⁸³ באופן זה נפטר המיסיונר מאלפי עותקים של הברית החדשה, ולאחר מכן הוא מודיע לנשמות החסודות שבראשן עומד הלורד שפטסברי (Shaftesbury) כי קהילה יהודית זו או אחרת זכתה בחסד האל ואימצה לעצמה את הברית החדשה.⁸⁴ וולף טוען כי הטביל לנצרות שישה-עשר אנשים ברובע היהודי של צנעא ובהם

⁷⁹ יוסף וולף, יהודי אנגלי שהתנצר, ביקר בתימן בשנת 1835/6 וכתב על מפגשיו עם יהודי תימן בשלושת ספריו: וולף 1839, עמ' 363–396; וולף 1846, עמ' 27, 38–45; וולף 1860/1, ב, עמ' 299–304. להערכת דבריו על יהודי תימן, ראה טובי תשל"ו, עמ' 45–46. וראה עוד בערכו באנציקלופדיה יודאיקה, ירושלים 1971, כרך 16, עמ' 611–612.

⁸⁰ רבים מחוקרי תימן ומן הנוסעים אליה במאה הי"ט פיתחו את האגדה בדבר קיומם של שבטים יהודים לוחמים בתימן, צאצאי עשרת השבטים או "בני משה" שמעבר לנהר סמבטיון. ראה: יערי ת"ש; הורוויץ תרפ"ג; רצהבי תשמ"ח, עמ' 244–251; מורגנשטרן תשנ"ז, על פי המפתח, עמ' 455, ערך "עשרת השבטים". ואין צורך לומר שלא היו אלה אלא דברי אגדה חסרי כל בסיס במציאות.

⁸¹ ר' יוסף קארה.

⁸² The London Society for Promoting Christianity Among the Jews. לתולדות החברה, ראה ג'דני 1908. חומר רב על פעילות החברה שמור בארכיונה שנמסר בשנת 1973 למשמרת בספריית הבודליאנה באוקספורד, אנגליה, לאחר ששונה שמה ל-The Church's Ministry Among the Jews. לרשימה קטלוגית של ארכיון זה, ראה קלפניסון 1973. חברה זו שלחה כמה וכמה מיסיונרים, בדרך כלל יהודים מומרים, אל קהילות ישראל בניסיון להעבירם על דתם, בדרך כלל בלא הצלחה. גם לתימן הגיעו כמה שלוחים, אלא שבניגוד להודעותיהם, לא עלה בידיהם לנצר ואפילו יהודי אחד.

⁸³ על קיומו של עותק מן הברית החדשה בידי יהודי מכפר כתאף שבאזור נ'ראן, מספר חבשוש תרצ"ט, עמ' 161–162. מקהילת צנעא פנו בסוף המאה הי"ט בשאלה אל בית הדין בירושלים בשאלה "ספרים שהדפיסו הגוים או משומדי' אם מותר לקרות בהם", ונענו שהדבר מותר. ראה טובי תשל"ג, עמ' 291.

⁸⁴ הדוכס Anthony Ashley Cooper, הדוכס השלישי מ-Shaftesbury (1801–1885), מראשי התנועה הנוצרית בבריטניה שהטיפה להביא את האורה אל היהודים החשוכים על ידי העברתם אל הנצרות והחזרתם לארץ-ישראל. ראה פולוק 1985, ובייחוד בעמ' 53–55, 168, 173.

אחד בשם יוסף אלנדאף, שהיה משרתו⁸⁵. זהו סיפור שכולו בדותה⁸⁶. האיש הטוב זה עדיין חי, והוא סוחר גרוטאות בכפרים. הוא זוכר בבירור את וולף ומתארו כאיש כבד גוף ובעל צלקות של אבעבועות על הפנים⁸⁷. הוא השתומם מאוד לשמוע כי נכלל ברשימת ה"אדומים"; כך מכנים בדרך כלל יהודי המזרח את הנוצרים. הנתונים האמתיים היחידים שניתן לדלות מן הדין וחשבון של המיסיונר וולף הם אלה הנוגעים למקומות שיהודים יושבים בהם. נתונים אלה מקורם באמת בהרב אלקארה⁸⁸, אולם רשימת השמות אינה שלמה, והיא מלאה שגיאות תעתיק⁸⁹.

אוסף כּאן את המידע המועט שאספתי על ימיו האחרונים של השלטון בצנעא. האמאם אַלְמֶהְדִי הודח בשנת 1825 בערך, ובמקומו בא אַ-נְאָצַר, והלה שם במאסר את עֲלִי בֶן אַלְמֶהְדִי עם דודו מֶחְמַד והחזיקם לסירוגין בְּדִמְאָר ובצנעא⁹⁰. הוא הצהיר על שנאתו העזה ליהודים והאשימם כי משכו ליהדות את האמאם המודח. אַלְמֶהְדִי נהג לבקר ברובע היהודי לעתים קרובות כדי לשתות ערק באין מפריע⁹¹, ולפעמים אף השתתף בתפילה בבתי הכנסת. דבר זה היה בו די לעורר זעמו של השליט החדש. אַ-נְאָצַר הורה להביא בפניו את זקני הקהילה, וציווה עליהם למסור לידיו את כל ספרי התורה שבבתי הכנסת בטענה שאַלְמֶהְדִי נגע בהם, והרי כל חפץ ששימש את אחד מצאצאי הנביא הוא "חרם" (אסור) לשימוש הכופרים. היהודים הכחישו האשמה זו בתוקף. האמאם הנרגז עינה אותם באכזריות כדי לקבל מהם את ספרי הקודש. ביום הראשון ציווה שיכרעו על ברכיהם כבולים בשלשלאות מן הבוקר עד חצות, שעה שקלגסיו ערמו לפניהם מקלות וזרדים כדי להפחידם. למחרת

⁸⁵ ראה וולף 1/1860, ב, עמ' 304.

⁸⁶ לדיווחי הכוזב של וולף והמיסיונרים האחרים, השווה טובי תשל"ז, עמ' 45-47. הלוי, שהיה יהודי לאומי וקנאי ללשון העברית, טורח להכחיש את דברי וולף בעניין התנצרות יהודים, אף שכפי שראינו לעיל, לא נתן דעתו במיוחד למצב יהודי תימן.

⁸⁷ התיאור נאמן לתמונת וולף המובאת מול השער של וולף 1860, א, וכן מול השער של וינט 1969.

⁸⁸ מכוונת לר' יוסף קארה, שהיה בן שיחו העיקרי של המיסיונר יוסף וולף במהלך ביקורו בצנעא.

⁸⁹ ביקורת נכונה של הלוי על וולף, אך הוא עצמו חטא בתעתיק משבש של רוב שמות העצם הפרטיים שהביא בדיונים וחשבונות שלו, שמות מקומות כשמות בני אדם.

⁹⁰ הלוי נשתבש כּאן לחלוטין בתאריכים, וכבר עמד על כך גייטיין (חבשוש תרצ"ט, עמ' 170, הערה 32). האמאם עבדאללה אלמהדי שלט בשנים 1817-1834. הוא לא הודח משלטונו, אלא מת מיתת טבעית. יורשו בתפקיד, האמאם בנו אלמנזור עלי, שלא האריך ימים על ממלכתו, אלא הודח בשנת 1837 על ידי אלנאצר עבדאללה אבן מחמד, צאצא אחר של שושלת האמאמים הקאסמית, וזה ישב על כס האמאמות עד שנהרג בשנת 1840. ראה לכל זה, עמרי 1985, עמ' 75-100. למצב היהודים בתקופת שלטונם של האמאמים הללו, ראה טובי תשל"ז, עמ' 26-33.

⁹¹ היה זה נוהג מקובל בקרב רבים ממשפחת המלכות בצנעא ובקרב מקורביה לשתות בסתר ערק שרכשו מן היהודים או בעת ביקוריהם החשאיים בשכונתם. בדור האחרון לישיבת היהודים בתימן, נמסר שהיה מי שניצל את משיכת בני האמאם לטיפה המרה כדי לקבל מהם טובות הנאה אישיות תמורת אספקתה. לעתים קרובות גרר הדבר תגובה חריפה ביותר של השלטון, וראשי הקהילה היהודית היו תוזרים ומזהירים בתקנותיהם ובדרושתיהם שלא לספק משקאות משכרים למוסלמים. ראה למשל: טובי תשל"ז, עמ' 197-203; טובי תשנ"ה, עמ' 32. אבי, חיים טובי ז"ל, סיפר לי כי היו מנכבדי המוסלמים בצנעא באים לשכונת היהודים כשהם מצוידים בַּמְזִמְיָא, מימות, המוסותרות מתחת לגלגלותיהם הרחבות כדי למלאן ערק. בבדיחות הדעת נאמר עליהם שהם "מלאי אַשְׁמוֹת".

הותירם עומדים על רגליהם במשך עשרים וארבע שעות בלא מזון ושינה. למרות ייסוריהם, סירבו אומללים אלו בעקשנות למסור בעצמם את ספרי הקודש, אולם לא התנגדו שהאמאם ישלח את חייליו להביאם. כשהגיעו לרובע היהודי, נמסרו בידיהם מפתחות בתי הכנסת, ואולם – בין מתוך פחד שבאמונה טפלה ובין משום שנקנו בכסף – לא נגעו החיילים במגילות, ונטלו רק ספר תנ"ך דפוס. האגדה מספרת שהישמעאלים נעצרו מפני אש שירדה מן השמים, מילאה את ארון הקודש ואיימה לכלות את מחללי הקודש. ראשי העדה השיגו את שחרורם תמורת סכום של 350 ריאל, סכום שביחד עם המתנות למשרתים עלה לכדי 500 ריאל (2,500 פרנק). לאחר כמה ימים, הוחזר להם גם עותק התנ"ך הנדפס במחיר 70 ריאלים, שהם 350 פרנק. מכך אפשר להבין לאיזו דרגה של שפלות ורדיפת בצע התדרדרו צאצאי האמאמים.⁹²

א- נֶאֱצַר נִרְצַח מִמֵּאֲרַב בִּידֵי הַמְּדָאן שְׁעָה שְׁטִייל בְּגַנִּי וְאֲדֵי ט'הֶר⁹³. משהגיע דבר מותו לצנעא, שחררו הפקידים נאמני הממשל הקודם את עֲלֵי ואת מְחֻמֵּד מְכֻלָּאם, והכריזו על מְחֻמֵּד כאמאם ועל עֲלֵי כְּזִיר שְׁלוֹ⁹⁴. שלטון מְחֻמֵּד נמשך בקושי שלוש שנים והוא הוחלף בעֲלֵי, שכלל הנראה החזיק בכתר עד שנת 1848, ואז הודח בידי מְחֻמֵּד בֶּן יַחְיָא בֶּן אֶלְמֻנְצֹר. תחילה הפגין תופש השלטון הזה רצון טוב רב כלפי מי שהעלוהו לשלטון. הוא הבטיח לנהל את המדינה בצדק מוחלט, ואף ציווה להקים במה לפני ביתו ומעליה הוציא משפט לאור. אולם משחש עצמו בטוח בשלטונו, שינה את התנהגותו וארגן שיטה של גזל ועושק שבגללה נכונה התקוממות נגדו. כדי לשמור על שלטונו, החליט לנהל משא ומתן עם התורכים, והרשה להם להחזיק חיל מצב בצנעא (1849). למחרת בואם, ירדו התורכים מן המבצר והתפזרו בעיר, אם כדי לבקר במסגדים, כיוון שהיה זה יום שישי, אם כדי לקנות מזון. הם לא נשאו נשק, והסתובבו ללא חשד. מספרים שהערבים התמלאו זעם על שהתורכים קנו בשר באיטליזים של יהודים והחלו להתגרות בהם. ערבי אחד נהרג בקטטה, והתושבים המוסתים על ידי המנהיגים תפשו כל תורכי שפגשו ברחוב. לאחר נסיגת התורכים, הודח מְחֻמֵּד מן השלטון והושלך לכלא. עֲלֵי עלה שוב לשלטון⁹⁵, והוציא להורג את האמאם המודח לאחר שנת מאסר. מעשה זה של אכזריות עורר התקוממות חדשה נגדו ובמהלכה גורש לצמיתות⁹⁶. יורשו היה גֶּאֲלֵב בֶּן האמאם שהוצא להורג, ואולם

⁹² גם כאן גילה הלוי את רגישותו הלאומית, אף שבדרך כלל לא התייחס למצב יהודי תימן. חבשוש תרצ"ט, עמ' 171, הביא את הסיפור בנוסח יותר קצר.

⁹³ השווה: חבשוש תרצ"ט, עמ' 171; טובי תשל"ו, עמ' 33. המדאן הוא שם אחד משבטי תימן.

⁹⁴ ההכרזה הייתה בשנת 1844. וזיר במשטרים הערביים המסורתיים הוא למעשה ראש הממשלה, כלומר בעל התפקיד הבכיר ביותר בשלטון לאחר הריבון עצמו (במקרה דנן האמאם).

⁹⁵ בשנת 1849.

⁹⁶ בשנת 1851.

שלטונו לא ארך יותר משנתיים⁹⁷. אז עבר השלטון על צנעא לידי ענף אחר של משפחת המלוכה, המכונה ענף אָבו טַאלב. שם האמאם החדש היה שוע אָ-לִיל⁹⁸. הוא מצא מותו במלחמה עם השבטים הסמוכים לאחר שלטון של כשנתיים ימים. איש בשם עֵבַאס⁹⁹ בן אַלְמַתְוֶל תפש את השלטון, התבסס בצנעא בזמן המאורעות, אך גורש כעבור חודש. אולם גם מי שהחליפוהו לא השתייכו לבית המלוכה¹⁰⁰.

צנעא איבדה את כל נכסיה מחוץ לעיר, והיה עליה להסתפק במנהל עצמאי בתחום החומות. הבורגנות העירונית החליטה¹⁰¹ למסור את ראשות מועצת המנהל לידי שיך שנבחר מתוכם, ואפשר היה להעבירו מתפקידו אם נמצא בלתי כשיר למלא את תפקידו. בחירתם הראשונה נפלה על שריף¹⁰² בשם עֵתְמָאן אָבן אַלְוִזִיר¹⁰³, והוא החזיק בתפקיד שנה אחת בלבד. לאחר מכן נמסרה ראשות המועצה לידי סוחר פשוט ושמו מְחָסֶן אָבן עֵלִי¹⁰⁴, שנבחר מאז מחדש פעמים רבות. הוא ניהל את ענייני העיר בזמן שהותי בצנעא בשנת 1870, ואילו צאצאיהם המנוונים של האמאמים פשטו יד למחיתם בקרב השבטים הלוחמים, בְּנֵי מְטֵר וד'וּ מְחַמֵד, או שהשקיעו את עצמם בעיסוק במיסטיקה בתקווה להשיב לעצמם את מורשת אבותיהם בזכות המְגִיָה.

מעריכים את המספר הכולל של תושבי צנעא בכארבעים אלף נפש, ובכללם חמשת אלפים יהודים הגרים ברובע מיוחד, אך חנויותיהם מצויות בעיר המוסלמית. ליהודים שמונה-עשר בתי כנסת בנויים אבן או לבנים. החשוב בהם נקרא "כְּנִיֶסֶת אַלְאֶסְטָא", בית הכנסת של בעל המלאכה. מייחסים את ייסודו לאדם בשם עֵרְאֶקִי, שהיה שר האוצר של האמאם אַלְמַהְדִי בשנת 1760. ככל הנראה מדובר באותו איש שניבוהר הכירו שנים אחדות לאחר שסר חינו. האמאם סחט ממנו 50,000 כתרם,

⁹⁷ 1851-1853. ראה עליו: חראזי 1986, על פי המפתח, עמ' 195, ערך "גאלב בן אלמתוול"; טובי תשל"ו, עמ' 40, 41, 48.

⁹⁸ היה אמאם בשנים 1853-1855. ראה עליו חראזי 1986, עמ' 26-27.

⁹⁹ יש כאן שיבוש, וצ"ל: חֶסֶן. ראה עליו חראזי 1986, על פי המפתח, עמ' 191, ערך "חֶסֶן בן אלמתוול".
¹⁰⁰ תיאורי הלוי והתאריכים שהוא נוקב בהם אינם מדויקים לחלוטין. לסקירת השלטון בתימן בתקופת האנדרלומוסיה, ראה עמרי 1985, עמ' 75-100 (לשנים 1816-1835); פלייפיר 1859, עמ' 143-158 (לשנים 1833-1859); סיאני 1978 (לשנים 1848-1870); חראזי 1986 (לשנים 1859-1872). למצב יהודי תימן באותה עת, ראה טובי תשל"ו, עמ' 32-71.

¹⁰¹ בשנת 1859.

¹⁰² תואר לצאצאי הנביא מחמד. בתימן הייתה שכבה רחבה של שריפים, שכונו בפי היהודים בכינוי גנאי שְרוּפִים, שנהגו בהתנשאות מרובה, בייחוד כלפי היהודים.

¹⁰³ טעה הלוי בשמו, וצ"ל: מחמד אבן עבד אללה אבן אלוזיר. ראה עליו חראזי 1986, עמ' 27, 54, 64, 82, 147.

¹⁰⁴ הוא מחסן אבן עלי מְעִיץ. ראה עליו חראזי 1986, על פי המפתח, עמ' 197, ערך "מחסן בן עלי מעיץ". באיגרתו להלוי משנת 1891, מספר חבשוש כי מעיץ ביקש להביא לפניו את הלוי. ראה טובי תשל"ו, עמ' 319.

והחרים את כל רכושו. לאחר שעונה עינויים קשים, כדי שיודה כי זייף את המטבעות שנטבעו במצוותו, הכירו כי הוא חף מפשע ושחררוהו. אולם אויביו היו בעלי עצמה רבה מדי בחצר המלוכה מכדי שיורשה לשוב אליה. צאצאיו נהנים כיום מהערכת הכול, ומצטיינים בהליכותיהם ובנימוסיהם האציליים המשרים עליהם מראה של רווחה גם בתוך העוני המדכא שהם שרויים בו¹⁰⁵.

בשל בריאותי, נתארכה שהייתי בצנעא למרות רצוני. משהשתפרה הרגשתי, ערכתי טיולים בסביבה כדי לתור את העתיקות. מאמציי היו לשווא, ולא פעם קרה לי שמצאתי קשקוש ערבי מכוער במקום שציפיתי למצוא בו כתובת שבאית. התחלתי לפקפק אם שליחותי תוכל להביא לתוצאות כלשהן. ואולם טיול אחרון לכפר גִּימָאן בשטח בְּלָאד בְּהָלֹל שבדרום מזרח צנעא עודד את רוחי: גיליתי שם עשרים וארבע כתובות חקוקות על מבנים שונים¹⁰⁶. גִּימָאן נזכרת על ידי הגאוגרפים הערבים כמקום חשוב ביותר בימי הקמירים¹⁰⁷. כיום המקום חסר חשיבות, ויש בו רק מעט שרידים עתיקים, להוציא את החומות וחלק מן המבצר. התושבים שמרו על מנהג שמקורו כנראה בתקופת עבודת האלילים: כשאדם חש ברע, הוא הולך לפינה הדרום-מזרחית של החומה העתיקה, שוחט שם יונה, מניח אותה במקום ומתרחק במהירות מבלי להביט לאחור. התושבים מכנים מקום זה בשם רֶכַן אֶלְחֵמָאם – 'פינת היונים'. הגבעה מול העיר נקראת גִּבְל יעוק, שהוא כידוע שמה של אלוהות ערבית.

¹⁰⁵ על שלום עראקי ומשפחת עראקי בכלל, ראה טובי תשמ"ו, עמ' 151–180. על בתי הכנסת שהקים, ראה גימאני תשנ"ג.

¹⁰⁶ כדרכו, מייחס הלוי לעצמו העתקת כתובות שעשאה חבשוש. אף כאן, כפי שמספר חבשוש תרצ"ט, עמ' 10 ואילך, יצא הוא עצמו לגימאן, בלא הלוי, כדי להעתיק את הכתובות, לאחר שהלוי נעשה נרגז ביותר משום שבשל מרד שבטי אֶרְחָב ובשל מחלתו נמנע ממנו לצאת מבית מארחו ר' יחיא קארה. וכך כותב שם חבשוש: "ויוסף לא היה שליט ברוחו לשבת אתנו עד יעבור זעם המרד [של השבטים], אף התקצף והתרגז ללא הועיל, עד הכביד עליו חליו. אני המוחזק בעיני יודעי ומכירי לרופא רוח, אמרתי לו: הן הנה העיר גימאן קרובה והיא מצער מהלך ד' שעות מצנעא, אלכה נא ואראה אם יש בה מכתבים [כתובות], ואם אין אשובה לבקש לך רפואה אחרת. בעקימת שפתים אמר: לך ואל תאחר דרךך, כי לא האמין לדברי". ואמנם חבשוש יצא לכפר גימאן והעתיק את הכתובות שבו כשהוא מסכן את עצמו בקרב תושבי גימאן החשוכים והקנאים. עוד מספר חבשוש (שם, עמ' 21) כי הלוי חיסר משכרו המגיע לו. גויטיין (שם, עמ' 10, הערה 1, ועמ' 21, הערה 30) מקבל את דברי הלוי כפשוטם, וכותב כי לאחר שקם מחליו, הלך גם הוא לגימאן והעתיק גם הוא את הכתובות. אך משום התלאות הרבות וסכנת הנפשות שהיו כרוכות בהעתיקת הכתובות ובעצם השהייה בגימאן לתושב תימן – על אחת כמה וכמה לאדם זר – ועל פי הידוע לנו מדרך הלוי להתעלם מחבשוש, נעלה מכל ספק שאף כאן דבריו אינם מבוססים על האמת.

¹⁰⁷ כבר זה היה מצוי במרוק שלוש עד ארבע שעות הליכה דרומית-מזרחית לצנעא (מקחפי 1985) ובתקופה הקמירית שימש כאחד ממרכזי השלטון. ראה עליו: חבשוש תרצ"ט, עמ' 13–14; סרג'נט-ליוקוק 1983, עמ' 23, 36, 37, ושם, עמ' 563, על יוסף בן ד'ו יִזְן נכד יוסף ד'ו נואס, שהרים את נס המרד נגד החבשים, המכונה "גיבור גימאן" בקצידה ערבית מתימן. לבד מיהודים בודדים לא הייתה בעת ביקורו של חבשוש במקום קהילה יהודית, ויהודי צנעא לא הכירוהו, כלשון חבשוש שם: "הייתי שואל מעוברים ושבים איה דרך העיר גימאן, כי לא ידעתי כי אם על פי השמועה. ובהגיעי שמה מצאתי ג' יהודים עניים מרודים ויושבים בבתי שפל".

ב. תיאור צנעא וביקור הלוי בה בדין וחשבון הראשון

(הלוי 1872, עמ' 10-14)¹⁰⁸

בהגיענו לצנעא בירת תימן, לא איחר גופי לחוש את ההשפעות החמורות של מזג האוויר הערפילי של חֲרָאז¹⁰⁹. חום גבוה מלווה בכאב ראש עז ביותר הביאוני עד שערי מוות. נידונתי אפוא להישאר במיטת חוליי במשך חודש מבלי שאוכל לצאת מן הבית. לאחר פרק זמן זה, כפיתי על עצמי לבקר את העיר ולהעתיק את הכתובות המצויות בה. באחד הימים סיכנתי את עצמי בטיפוס על הר נֶקֶם הניצב מול העיר כדי להשקיף על מבצר בְּרָאש, המכונה גם מצודת שֶם בן נח, שהערבים מספרים על אודותיו כמה אגדות. עמלי היה חסר תועלת לחלוטין מבחינה פלאוגרפית, ובשובי אל ביתי הוכיתי בהתקף חוזר איום, ונאלצתי להישאר במיטה במשך עשרה ימים.

מאחר שבערה בי תשוקתי להיוודע על מציאות הכתובות במקומות הסמוכים לצנעא, אירע לעתים שעשיתי בלא הועיל כמה מסלולים ארוכים למדי. באחד הימים נאמר לי שבבֵּית בְּוֶס¹¹⁰, ארץ בְּנֵי מֶטֶר, מהלך יום אחד לדרום-מערב צנעא, מצויה אבן גדולה מכוסה כתובות באותיות שאינן מוכרות. הלכתי לשם בבהילות שתאמה אך מעט את מצב בריאותי. למחרת היום ניצבתי בפני האבן המהוללת כל כך. דמיתי בנפשי שהנה אני ניצב על עקבות טקסט אמתי של אחד המלכים המפורסמים מימי קדם שאיני יודע מי הוא. אבל מה ראיתי! כתב מרושל גרוע בערבית ותוכנו שני פסוקים מן הקוראן.

אף על פי כן, מיעוט המבנים הקדומים באזורים הסמוכים לצנעא אינו מתיר להסיק כי אין הם מצויים כלל. היפוכו של דבר, אני משוכנע כי עיר זו, אף אם אינה אוזל הנזכרת במקרא [בראשית י, כז], כפי שטוענות האגדות המהלכות בתימן, אין היא פחות קדומה ממנה. אבל מי יוכל לומר מה היה שמה לפני הפלישה האתיופית? אף לא אחת מן הכתובות שנאספו יכולה להראות שם היכול להתאים לצנעא, ואף אישרו בפניי כי האבנים הנושאות עליהן כתובות הובאו מן אֶלְג'וֹף¹¹¹. זו טענה שאין

¹⁰⁸ עניינים הנזכרים בדין וחשבון זה הדרושים הסבר והערות לא הוער עליהם אלא אם כן לא נזכרו בדין וחשבון הקודם.

¹⁰⁹ האזור ההררי שבין עיר הנמל חדידה לבין צנעא.

¹¹⁰ עיירה ובה 811 נפש, במרחק חמישה ק"מ מדרום-מערב לצנעא, קרויה על שם המלך ד'י בְּוֶס בן שְׂרָחִיבֵל בן בְּרִיל, אחד ממלכי חֲמִיר, ששמו נזכר הרבה באבני הכתובות הקדומות. נמצאו בה כתובות חֲמִיריות רבות. ראה מקחפי 1985, עמ' 70-71. הייתה בה קהילה יהודית קטנה. שם המשפחה בְּוֶסִי מציין שמוצא של בני משפחה זו ממקום זה.

¹¹¹ אזור נרחב בצפון מזרח תימן.

לקבלה באופן מוחלט, משום שאני מצאתי את שריד מכתובת בשתי שורות בבית קטן רעוע מחוץ לשער שְׁעוֹב. עם זאת, מפליא הדבר שאין כלל כתובות במבצר גְּמֵדָאן המפורסם, שהערבים תיארוהו על דרך ספר אלף לילה ולילה¹¹². המזכרת היחידה מימי קדם נוגעת למסגד שהוסב מכנסיית אֶבְרָהָה, המצוין בשם פְּנִיסָה או קְלִיס (כנסייה), שהיום היא גל של חרבות. עוד נאמר לי שכמה אבני כתובות נעקרו מן הכתלים והועברו לשימוש במבנים אחרים. יהודי צנעא טעו בביטוי פְּנִיסָה, שמשמעו גם 'בית כנסת', והאמינו כי הוא בית הכנסת הקדום ביותר שנבנה בעת בואם לתימן. יתר על כן, הם כבר רקמו מספר רב של סיפורים שנוסע הלהוט אחרי נפלאות אפשר שיקבלם כמסורות מהימנות. מקור אחר לטעויות פועל יותר מכל על הנוסעים מן המערב שאינם מצויים אצל הפונטיקה הערבית. אני חיפשתי בצנעא לשווא את בָּאב סַבָּא, שהזכירו אַרְנֹ¹¹³, ולא מצאתי אלא את שער הבוקר, בָּאב אֶ-צַבָּאח, המכונה כך משום שהוא נפתח ברגיל בשעת בוקר מוקדמת לפני שערי העיר האחרים.

אתה רואה, אדוני השר¹¹⁴, שמסעי לא החל בסימן טוב כל כך. אף על פי כן, סיור שערכת למרות חולשת בגימאן, ארץ בְּנֵי בְּהֵלֹל (כ'ולאן), שם גיליתי כמה כתובות, עורר בי את התקווה למצוא כמותן באזורים אחרים. אך כדי להביא את מחקרי לסיום מוצלח, יש להפנותם לכיוון מושכל ולקבוע תכנית נסיעה מוגדרת.

השערה הייתה בידי שהאזור המצוי ממזרח לצנעא, שהיה בעבר לב ממלכת שבא, אפשר שנשתמרו בו שרידים קדומים יותר מכל מקום אחר. היה עליי אפוא לבחור אחת משתי תכניות: ללכת ישירות למֶאֲרַב בעקבות הנתיב שהלך בו ת' אַרְנֹ בניסיון לעבור משם אל החלקים האחרים של אֶלְג'וֹף, או לחדור אל אֶלְג'וֹף בנתיב אחר ולחקור את האזור שבין נַגְ'רָאן ומֶאֲרַב, תוך כדי דחיית הביקור במֶאֲרַב לעת שובי.

התכנית הראשונה הייתה יותר קלה לביצוע, לפי שהשיירות הנושאות מלח ממֶאֲרַב היו מצויות תמיד בצנעא, והנוסע היה יכול למצוא בכל שעה גְּמֵל שיסכים להובילו לשם תמורת סכום זעום. לעומת כן, התכנית השנייה נראתה פחות מעשית, ולדעת כמה מידידי שנועצתי בהם, הייתה כרוכה בסכנות חמורות. ארץ בעייתית זו, המכונה אֶלְג'וֹף - 'הארץ החלולה', זנוחה במפותינו הגאוגרפיות, וכן אינה ידועה לתושבי

¹¹² כלומר בלשון של נפלאות וגוזמאות.

¹¹³ T. Arnaud, נוסע צרפתי שחזר לביקור בתימן בשנת 1843, לאחר שבילה בה קודם לכן זמן מה כרוקם בשירות האמאם, והביא עמו לאירופה חמישים ושלוש כתובות שבאיות שהעתיק בתימן. ראה: סרג'נט-ליוקוק 1983, עמ' 111; הלוי 1992, עמ' 192, הערה 3.

¹¹⁴ הדין וחשבון נכתב אל שר התרבות הצרפתי שיוס את מפעל איסוף הכתובות בלשונות השמיות, שבמסגרתו נשלח הלוי לתימן.

צנעא, שאינם חדלים מלהשמיע סיפורים מבעיתים על פראות תושביה הנוודים למחצה השוכנים בגבול המדבר. לדבריהם, אֶלְג'וֹף יהיה גל פגרים לזרים שלא ישובו ממנו לעולם. אף על פי כן, כוח המשיכה של הבלתי ידוע, התקווה לגלות מיקומן של ערים קדומות מסוימות שהזכירן המחברים מן התקופה הקלסית והסיכוי אף ללכת בעקבות המסע של הצבא הרומאי בפיקוד אליוס גלוס – כל אלו הטוני לבחור בתכנית השנייה. אף לא היה לי אָמון רב בדברי הערבים העירוניים, הרוחשים כידוע שנאה עזה לבדווים, ולמרות הכל הייתי נחוש ללכת בדרך הזאת. בקיצור, קיוויתי שבעזרת האל ובתושיית-מה אוכל להתגבר על כל המכשולים.

משהחלה בריאותי להשתפר באופן ניכר, שכרתי אתון ומורה דרך יהודי¹¹⁵ כדי ללכת ולגלות את מזרח תימן. כדי להעניק סיבה סבירה למסעי, ביקשתי מן הרבנות הראשית בצנעא¹¹⁶ מכתבי המלצה המופנים אל קהילות היהודים השוכנות בקונפדרציות השבטיות. ללבוש בגד יהודי, לכסות ראשי לבד משתי קווצות שיער משתרבות על צדעי, תספורת חיונית לזיהוי בני הדת היהודית, לפשוט מכנסיי ונעליי ולהחליפם בחתיכת בד כחול סביב מתניי ובסנדלים התואמים בקושי לרגלי – כל מעשה הלבוש העסיקני כחצי שעה. בלבוש מוזר זה יצאתי את צנעא ביום 20 לפברואר בשעה ארבע אחר הצהריים. עוברי הדרך התייחסו אליי ברוע לב, והורידוני באיום מעל בהמתי בלא הרף, כשהם ממטירים עליי קללות גסות, כך שכדי לשים קץ להטרדות אלו אילצתי עצמי לצעוד רגלית, דבר שהיה מצערני מאוד בתחילה, אך בסופו של דבר הסתגלתי לכך.

¹¹⁵ הוא חיים חבשוש.

¹¹⁶ באותה עת כיהן ר' סלימאן אלקארה (1804-1889) בתפקיד נשיא קהילת צנעא ואב בית הדין בה בשנים 1849-1889. ראה עליו גברא תשס"א, עמ' 552-553.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אבדו תשנ"ד כרמלה אבדו, "אגירת תבואה בכפר צרם אלעוד", תימא ד (תשנ"ד), עמ' 127-138.
 אילת תשל"ז משה אילת, קשרי כלכלה בין ארצות המקרא, ירושלים תשל"ז.
 גאון תרצ"ח מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, חלק שני, ירושלים תרצ"ח.
 גברא תשס"א משה גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן, בני-ברק תשס"א.
 גידני 1908 W.T. Gidney, *The History of the London Society for Promoting Christianity Among the Jews from 1809-1908*, 1908 London.
 גימאני תשנ"ג אהרן גימאני, "מקורות חדשים לפועלו של ר' שלום עראקי בקהילות תימן במאה הי"ח", פעמים 55 (תשנ"ג), עמ' 134-144.
 הגרי' 1942 מחמד אלהג'רי, מסאג'ד צנעא, צנעא 1924.
 הורוויץ תרפ"ג שמעון הורוויץ, קול מבשר, ירושלים
 הלוי 1872 Joseph Halévy, *Rapport sur une mission archeologique dans le Yemen*, *Journal Asiatique* 19 (1872), pp. 5-98, 129-266, 489-547
 הלוי 1873/7 —, *Itineraire d'un voyage dans le Yemen*, *Bulletin de la Société de Géographie de Paris* 6 (1873), pp. 5-31, 249-273, 581-606; 13 (1877), pp. 466-479
 הלוי 1992 ג'וזיף האליפי, "תקריר חול בעת'ה את'ריה אלי אלימן", תרג'מה מניר ערבש, בתוך ראי'ה אלימן בין חבשוש והאליפי, עמ' 139-195, צנעא 1992.
 הרמתי תשל"ח שלמה הרמתי, שלושה שקדמו לבן-יהודה, ירושלים תשל"ח.
 וולף 1839 Joseph Wolf, *Journal of the Rev. Joseph Wolf [...] Containing an Account of His Missionary Labours from the Years 1827 to 1831 and from the Years 1835-1838*, London, 1839.
 וולף 1846 —, *Narrative of a Mission to Bokhara in the Years 1843-1845*, London, 1846
 וולף 1860/1 —, *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff*. Vols. I-II. London, 1860-1861.
 וימאן ברי 1915 G. Wyman Bury, *Arabia Felix or the Turks in Yamen*, London, 1915.
 וינט 1969 Guy Wint, *A Mission to Bokhara - Joseph Wolff*, London, 1969.
 חבארה תשל"ל יוסף חבארה, בתלאות תימן וירושלים, בעריכת שמעון גרידי, ירושלים תשל"ל.
 חבשוש תרצ"ט מסעות חבשוש - ספורו של ר' חיים בן יחיא חבשוש על מסעותיו עם יוסף הלוי חבשוש, תורגם מערבית עם הערות ומבוא ע"י שלמה דב גויטיין, תל-אביב תרצ"ט.
 חבשוש 1941 Hayyim Habshush, *Travels in Yemen, An account of Joseph Halévy's journey to Najran in the Year 1870, written in the San'ani Arabic by his guide. Edited with a detailed summary in English and a glossary of vernacular words* by S.D. Goitein, Jerusalem, 1941.
 חבשוש 1976 —, *Imagine dello Yemen*, a cura di Gabriella Moscati Steindler. Napoli, 1976.
 חבשוש תשמ"ג חיים חבשוש, מסעות חבשוש, חזיון תימן - רויא אלימן, תרגום עברי ומקור ערבי, מהדורת ש"ד גויטיין, ירושלים תשמ"ג [צירוף של חבשוש תרצ"ט וחבשוש 1941].
 חבשוש 1992 —, "רויא אלימן, נקלתה אלי אלערביה וחקקתה סאמיה נעים צנבר", בתוך ראי'ה

- אלימן בין חבשוש והאליפי, עמ' 9-137, צנעא 1992.
- , *Yémen - récit traduit de l'arabe yéménite*. Présenté par Samia Naïm-Sanbar. Paris, 1995.
- חראזי 1986 מחסן אלחראזי, פתרה' אלפוצ'י ועודת אלאתראך אלי צנעא, מהדורת חסין אלעמרי, צנעא 1986.
- טובי תשל"ג יוסף טובי, "ידיעות על יהודי תימן מתוך ספרי שאלות ותשובות", שבט ועם ז (תשל"ג), עמ' 272-291.
- טובי תשל"ו --, יהודי תימן במאה הי"ט - תולדות ומקורות, תל-אביב תשל"ו.
- טובי תשל"ח --, "שיר שבח לא ידוע לרבי סעדיה דרין", אפיקים כה (תשל"ח), עמ' 13-14.
- טובי 1983 --, "תמורות כלכליות בחיי יהודי תימן במאה הי"ט", בתוך: בעריכת שלום סרי, סעי יונה - יהודי תימן בישראל, תל-אביב 1983, עמ' 35-46.
- טובי תשמ"ו --, עיונים במגילת תימן, ירושלים תשמ"ו.
- טובי תשנ"א --, "מוושח עברי-ערבי על מאורעות בקמ"ז (1836) בתימן", אפיקים צה-צו (תשנ"א), עמ' 26-30.
- טובי תשנ"ה --, "ידיעות על יהודי תימן בחיבורים ערביים מתימן", פעמים 64 (תשנ"ה), עמ' 68-102; 65 (תשנ"ו), עמ' 18-56.
- טובי 1999 Yosef Tobi, *The Jews of Yemen: Studies in Their History and Culture*, Leiden, 1999.
- ניטה 1990 Alfred Janata, "Osterreicher in Jemen: Personen und Aktio nen", In: Alfred Janata, *Jemen, im Land der Konigin von Sanna*, pp. 21-47, Wien, 1990.
- יערי ת"ש אברהם יערי, "שליחים מא"י לעשרת השבטים", סיני ו (תשל"ל), עמ': קסג-קעה, שמד-שנו, תעד-תפב.
- יערי תש"ו --, מבוא לספר מסע תימן מאת יעקב ספיר, ירושלים תש"ו, עמ' ה-כב.
- לברוס 1984 Henri Labrousse, "L'Arabie Du Sud et l'Europe a l'aube des temps modernes", בתוך שלחוד 1984, עמ' 109-91.
- מולר 1992 W.W. Müller, Uzal. In: *The Anchor Bible Dictionary*, vol. VI, pp. 775-776, New York, 1992.
- מורנגשטרן תשנ"ז אריה מורנגשטרן, גאולה בדרך הטבע - תלמידי הגר"א בארץ-ישראל תק"ס-ת"ר 1840-1800, מחקרים ומקורות, ירושלים תשנ"ז.
- מייסנר תשנ"א רנטה מייסנר, "רשימות מסע - כמה ידיעות קדומות על קהילת יהודי עדן", בתוך מהלל העדני, בין עדן ותימן, כרך ג, בעריכת יוסף טובי, תל-אביב תשנ"א, עמ' 430-434.
- מייסנר תשנ"ג Renate Meissner, "One Hundred Years of Austrian Scholarly Interest and Research in Yemen", תימא ג (תשנ"ג), עמ' 114-129.
- מקחפי 1985 אבראהים מקחפי, מעג'ם אלמדן ואלקבאיל אלימניה, צנעא 1985.
- מקרו 1968 Eric Macro, *Yemen and the Western World* New York, 1968.
- מרשו 1987 Pascal Maréchaux (ed.), *Sanaa: Parcours d'Une Cité d'Arabie*, Paris, 1987.
- ניבוהר 1792 Carsten Niebuhr, *Travels through Arabia and Other Count ries in the East*. Vols. I-II. Edinburgh [Rep. Beirut n.d]
- ניני תשמ"ה יהודה ניני, "טמעת בכיל - מרד הקונפדראציות של חאשד ובכיל בשנת 1818 (פרשה בתולדות יהודי צנעא)", ספונות יח (תשמ"ה), עמ' 83-95.

- סיאגי 1978 חסין אלסיאגי, צפחאת מג'הולה מן תאריך' אלימן, צנעא 1978.
 ספיר תרכ"ו/ל"ג יעקב ספיר, אבן ספיר, חלקים א-ב, ליק-מגנצא תרכ"ו-תרל"ג.
 R.B. Serjeant and R. Lewcock, *Sáná - An Islamic City*, London, 1983. סרג'נט-ליוקוק 1983.
 Husayn al-'Amri, *The Yemen in the 18th & 19th Centuries: A Political & Intellectual History*, London, 1985. עמרי 1985.
 John Pollock, *Shaftesbury: The Poor Man's Earl*, London, 1985. פולוק 1985.
 Jacqueline Pirenne, *À la découverte de l'arabie: cinq siècles de science et d'aventure*. Paris, 1958. פירן 1958.
 R.L. Playfair, *A History of Arabia Felix or Yemen*, Bombay, 1859. פליפיר 1859.
 אחמד קאיד אלצאידי, אלמאדה לתאריכ'יה פי כתאבת "ניבור" ען אלימן, ביירות 1990.
 קאפח תשמ"ט יוסף קאפח, כתבים, בעריכת יוסף טובי, ירושלים תשמ"ט.
 קאראסו תשל"דוד שמואל קאראסו, זכרון תימן, תרגם: יצחק רפאל מלכו, בתוך טובי תשל"ו, עמ' 190-121.
 קליין-פרנקה תשמ"ד אביבה קליין-פרנקה, המשלחת המדעית הראשונה לדרום-ערב כמקור לתולדות יהודי תימן, פעמים 18 (תשמ"ז), עמ' 80-101.
 Mary Clapinson, *Catalogue of the papers of The Church's Ministry Among The Jews*. Oxford 1973. קלפינסון 1973.
 קרח תשי"ד עמרם קרח, סערת תימן, בעריכת שמעון גרידי, ירושלים תשי"ד.
 ראזי 1989 אחמד אלאזי, תאריך' מדינה' צנעא, מהדורת חסין אלעמרי, ביירות 1989.
 רודינסון 1984 Maxime Rodinson, *L'Arabie du Sud chez les auteurs classiques*, בתוך שלחוד 1984, עמ' 55-88.
 ריבלין תשי"א יוסף יואל ריבלין, ר' יעקב ספיר, מאזניים יא (תשי"א), עמ': 74-81, 385-399.
 רצהבי תשי"י יהודה רצהבי, "גזירה על יהודי צנעא בפסח התקע"ח", בתוך מנחה ליהודה, ספר היובל ליהודה זלוטניק, עמ' 258-283, ירושלים תשי"י.
 רצהבי תשי"א --, מאורעות תרי"א בצנעא, סיני כט (תשי"א), עמ' שעא-שעז.
 רצהבי תשכ"ה --, פרעות ביהודי צנעא בפסח תקע"ח, אפיקים ד (תשנ"ה), עמ' 5.
 רצהבי תשמ"ח --, במעגלות תימן, תל-אביב תשמ"ח.
 שהארי 2001 Jamal al-Din al-Shahri, *City of Divine and Earthly Joys: The Description of Sáná*, Translated into English and introduced by Tim Mackintosh-Smith from the Arabic text edited by Abdullah ibn Muhammad al-hibshi, Ardmore, PA.
 שלחוד 1984 Joseph Chelhod (ed.), *L'Arabie du Sud Histoire et Civilisation*, Vol. 1: Le peuple yemenite et ses raciness. Paris, 1984.
 שלחוד 1984 Les grandes explorateurs, בתוך שלחוד 1984, עמ' 111-133.
 שלחוד 1985 (ed.), *L'Arabie du Sud: Histoire et Civilisation*, Vol. 3: Culture et institutions du Yemen, Paris, 1985.

**זכרונות רבקה מייזל על
המוסד החינוכי הראשון
לילדי התימנים**

יוסף טובי

זכרונות רבקה מייזל על המוסד החינוכי הראשון לילדי התימנים בתל אביב תרע"ג-תרע"ה (1913-1918)

מבוא

בניגוד למקורות הרבים המצויים בידינו באשר לתולדות הקהילה התימנית בירושלים מאז ראשית העליות הגדולות בשנת תרמ"א (1881), דבר הניכר אף בהקף הרב של המחקרים שנתפרסמו עליה מזה שני דורות ויותר, הנה לא זכתה הקהילה התימנית ביפו (וברבות הימים גם תל אביב הישנה), שראשיתה ממש באותם שנים, להיות נחקרת במידה הראויה, בוודאי גם בשל מיעוט המקורות הארכיוניים והספרותיים, ספרי הזכרונות והעיתונות בת הזמן, המתעדים תולדות קהילה זו. כמו בתחומים אחרים בחקר יהודי תימן נתן פרופ' יהודה רצהבי מחילו אף לעניין זה, בעיקר בדמות מאמרו על אגודת העובדים התימנית 'פעולת שכיר'¹. מצב זה של מיעוט המחקר בוודאי יש לתקנו על ידי מחקר מקיף על תולדות הקהילה התימנית ביפו-תל אביב. ואם עדיין לא הגיעה שעתו של זה, דומה שמן הראוי לחשוף מקורות חדשים העוסקים בתולדות הקהילה ולפרסמם, על מנת לעודד ולקרב את המחקר המקיף, שיהיה בו כדי להציג באופן סדור את היווצרותה ואת התפתחותה, את לבטיה בשנותיה הראשונות ואת תרומתה לפיתוח היישוב היהודי ביפו גופא ואחר כך בתל אביב רבתי.

¹ ראה רצהבי תשי"א/ב. לפרקים קצרים על הקהילה התימנית ביפו בראשית המאה העשרים ראה אלקיים תשנ"א, עמ' 230-233, 239-242; דרויאן תשמ"ב, עמ' 149-156. לא התייחסתי בזה אלא לספרות המחקר. רשימת ספרות הזכרונות יותר ארוכה, אף כי, כאמור, אינה משתווה לזו של ספרות הזכרונות של הקהילה התימנית בירושלים.

בקובץ זה המוקדש לזכרה של אשת החיל, המחנכת המשכילה יונה דחוח-הלוי לבית שמור ז"ל, רעיית ידידנו הנכבד יוסף דחוח-הלוי ייבדל"א, ראיתי לנכון להביא בפני הקורא פרק מתולדות הקהילה התימנית בראשית המאה העשרים, וליתר דיוק בשנים תרע"ג-תרע"ח (1913-1918), החופפות כמעט כולן את מלחמת העולם הראשונה. פרשה זו עניינה המוסד החינוכי הראשון שהוקם בעבור הקהילה התימנית ביפו-תל-אביב, פרשה שאינה עלומה לחלוטין, לפי שכבר העלוה על הכתב כמה מן הנשים שהיו שותפות לאותו מעשה של ייסוד המוסד הנ"ל וניהולו באותן שנים, וכן בהקמת גנים לילדי התימנים בירושלים ובמושבות יהודה, השומרון והגליל. כוונתי בעיקר לעדה פישמן, לימים עדה מימון, שנעשתה מראשי תנועת העבודה בארץ ישראל, מחנכת גדולה ואף חברת כנסת; לרבקה שרתוק, אחותו של משה שרת, שר החוץ וראש ממשלה במדינת ישראל, ולימים אשת דב הוז, מראשי תנועת המגן בישראל; לחיה ברוידא-ברנר, אשת הסופר יוסף חיים ברנר ומן הגננות הותיקות בארץ ישראל; ולרחל נאמן, אף היא מן הגננות הותיקות.² כל הנשים הללו אף העלו על הכתב את זכרונותיהן, מי במהלך הפעילות החינוכית, מי בסמוך לאחריה ומי לאחר זמן. רבקה שרתוק פרסמה דבריה בשנת תרע"ו (1916), כדין וחשבון על הפעילות, במאמר 'בית הספר לילדי התימנים ביפו'; עדה פישמן פרסמה את דבריה בשנת תרע"ח במאמר 'לחונך ילדי התימנים';³ וחיה ברוידא-ברנר כזכרונות שנתפרסמו בשנת תרצ"ז במאמר 'גן-התימנים בת"א בגלגוליו השונים'.

פרשת המוסד החינוכי הנדון אף זכתה לחקירה מדעית במאמר המופת של אילן גל-פאר על ראשיתו וקורותיו של החינוך לילדי התימנים בגני הילדים העבריים.⁴ במאמר זה (עמ' 269, 272) מעלה הכותב את שמה של המחנכת רבקה מייזל, שבשיתוף פעולה עם האגודה התימנית 'צעירי המזרח' הקימה בנובמבר 1913 את הגן הראשון לילדי התימנים במרכז האגודה בשכונה התימנית 'מחנה יהודה' בגבול

² על כולן ראה גל-פאר 1983, ובמיוחד עמ' 302, הערה 112 (על רחל נאמן), ועמ' 303-304, הערה 177 (על חיה ברוידא-ברנר). על שתי הנשים האחרות ראה להלן, הערה 39.

³ ראה שרתוק תרע"ו; פישמן תרע"ח; ברוידא תרצ"ז; נאמן תש"ך, עמ' 52-53.

⁴ ראה גל-פאר 1983, עמ' 269-273.

יפו-תל אביב, וכמי שניהלה אותו מאז ייסודו ועד שנת תרע"ח. רבקה מייזל היתה אחותה הצעירה של חנה מייזל, אף היא מחנכת דגולה בארץ ישראל מאז עלייתה ארצה בשנת 1909, ושנתפרסמה יותר מאחותה הצעירה.⁵ רבקה מייזל היתה פעילה גם בהקמת מוסדות חינוכיים לילדי התימנים מן הגיל הרך במקומות אחרים בארץ, במיוחד במהלך מלחמת העולם הראשונה, כאשר רבים מן התימנים גורשו מתל אביב וגלו ליישובים אחרים בשומרון ובגליל. עם שנכבשה תל אביב על ידי הבריטים חזרו אליה התימנים ורבקה מייזל שבה לנהל את גן הילדים ביפו. מסיבה שלא נתבררה, אולי מחמת שהעדיפה היא - או אולי העדיפו אחרים - העתיקה רבקה בשנת תרע"ח את פעילותה למקום אחר ובמקומה נתמנתה חיה ברוידא-ברנר לנהל את גן הילדים ביפו.

והנה צדק עשה אילן גל-פאר בהעלותו את שמה של רבקה מייזל בייסוד המוסד ובניהולו, לפי שהכותבות הנ"ל לא העלו את שמה.⁶ בייחוד אמורים הדברים באשר לעדה פישמן, שתיאורה הוא המפורט ביותר. ואין צריך לומר שהתעלמות זו מתמיהה ביותר ואין ספק שהדבר היה מכונן. נראה שהתעלמות זו פגעה ברבקה מייזל, שעל כן החליטה להעלות את זכרונותיה על הכתב, לא רק לשם עצם העניין אלא אף להתריס על המתעלמים מפעלה החשוב והאצילי.

רבקה מייזל כתבה את דבריה שלושים שנה לאחר ייסוד המוסד, אך היתה צנועה מכדי לפרסמם בדפוס. רק בשנת תשל"ד, במהלך שלושת ימי עיון על יהדות תימן שנתקיימו ב'יד יצחק בן-צבי' בירושלים,⁷ ניגשה אלי רבקה מייזל הישישה, ועמה בת לווייה ככל הנראה מחברותיה המחנכות הוותיקות, ומסרה לידי את זכרונותיה המודפסים במכונת כתיבה על פני עשרה דפים בגודל פוליו. לצערי, לא נסתייעתי מן השמים להביא את הדברים לאור עולם אלא בעת זו, וכבר היא איננה עמנו. בזה - זו תקנתי - ממלא אני חובתי לאשה דגולה ואצילת נפש שרעותיה קיפחוה והעלימו מעשיה הטובים.

⁵ ראה עליה שילה תשנ"ח. היא נודעה אף על ספרה העוסק בחינוך הבת להתיישבות (מייזל 1967).

⁶ דברי אלה אינם מתייחסים לדבריה של רבקה שרתוק שלא היו לנגד עיניי.

⁷ לפרסום דברי הכנס ראה ישעיהו-טובי תשל"ו.

להלן יובאו אפוא הזכרונות במלואם, בלויית הערות מבארות במידה הראויה. דברי רבקה מייזל הובאו כנתינתם, כולל לשונם המשקפת את הדיבור העברי בתקופת כתיבתם, לעתים אף מגומגמת כלשהו. מובן שחשיבות הדברים אינה רק במילוי שאיפתה של הכותבת אלא גם בתיאור המפורט של תולדות המוסד החינוכי הראשון שהוקם בעבור ילדי התימנים ביפו-תל אביב, תיאור שיש בו להשלים את הידוע לנו על מוסד זה, ובכך להעשיר את ידיעותינו על הקהילה התימנית בראשית דרכה בעיר זו. עיקר כוונת המאמר הוא להביא את הדברים כפי שהם ועדיין יש מקום למחקר מסכם על מוסד זה, על פי מה שנתפרסם עד היום ובהשוואה לפרטים העולים מזכרונותיה של רבקה מייזל.

רבקה מייזל

אורות וצללים בעבודתנו העממית בשנת 1913 ראשית הקליטה בארץ

שנת תרע"ג. קיץ. בתוך עמי אני יושבת, בארץ-ישראל, שכונת תל-אביב הפורחת. מסביב יופי, נקיון, הרמוניה ושלום המשכרת ומרדימה את האדם. חג נצחי שורר בפנה שקטה זו המרגיעה את נפשו. הכל מבריק, מהוקצע, כמו עכשיו יצא מתחת יד אמן מומחה. שֶׁבֶת שְׁבֵתוֹן, אין סְמֵי חול... תושביה פקידים שלחמם ניתן ומימיהם נאמנים⁸. דאגת המחר אינה מפריעה את שלום נפשם. הורים שדרכי חייהם פחות או יותר בטוחים, תלמידים המקבלים אמצעים לצרכיהם מההורים מדי חדש בחדשו, תיירים עשירים וסוחרים שמקרוב באו וצורר כספם עמהם, ועל פלם האורח החשוב,

⁸ על פי ישעיהו לג, טז.

הנדיב⁹ והבטחותיו... מה רבות התקוות שהישוב תלה בו... הישוב הולך וגדל מיום ליום. חפשי. אין המלה "אסור" נשמעת בתוכנו, הכל נעשה לפי רצוננו אנו. בונים בתים, קונים נחלאות ואין שואל ואין פוצה פה. הפל חי, מתנועע. אויר ניתן לנו ולבנו שואף אותו במלוא רחבו ומלחמת השפות נגמרה בנצחון לנו¹⁰, ועוד ועוד... כל לב שמח, כל פה אומר שירה ואשרי העין שראתה זאת. אשריך ישראל, כי גם לך פנה בעולם; וְשִׂיחַ בן-אדם כל מה שסביבו, וצָהָלוּ וְשָׂמְחוּ. גם אני נהפכתי לבת-עם מאושרת בֵּין לילה, בהגיעי הנה מחוץ לארץ, מהגולה. ופתאום קול אחר שמעתי: בן אדם, אל תעוף על כנפי דמיוןך, אל האדמה תרד ויפוג שכרוךך. אל עמך לך, אל אחיך הדלים והמדוכאים¹¹. והקיצותי מחלום שחלמתי, ואם לא בתוך עמי אני יושבת? לא אחי הם אלה?

פתאום איזה פח טמיר דחפני לעולם אחר והנה אני עומדת בפני מציאות אחרת: שכונה אחרת¹² זרה ומזרחה לגמרי, סוכות פחים ועץ בנויים מעוונותיה, זוהמה, רפשי, ערמות זבל. סביבם - דלות מנַלֵּת את האדם. ופג שכרוני והושבתה שמחתי, כי נורא היה המראה שנגלה לעיני. הזדעזעתי. רעד אחזני ונרתעתי, אך לסגת לא יכלתי. נקרע הלב מכאב ונפגעה הנשמה, הפרעה השלוה, עברה חלפה השמחה. ואני במחשבות שקועה, וצערי, [ב]צער עולמות שרויה וצעקה קורעת לב התפרצה: הֵיתֶכֶן? האם אחי המה? האפשר להחיות את העצמות היבשות הללו? ועל המחזה הנורא שנגד עיני, רוצה אני לספר, אך הֵיאָמֵן כי יסופר?

עוד לפני הגיענו למקום זה, ממרחק עשרות מטרים, נושא הרוח את הסְחָחוֹן לאפנו. הנשימה נעשית כל רגע כבדה יותר ויותר ממחנק האויר. בפנה חשכה זו, נדמה שמעולם לא חדר קרן אור למקום זה. גם הטבע פועל נגד המסכנים האלה, השמש מונעת מהם את אורה וחֲמָה, כדי לְמַסְרם לאנשים המאושרים. חֶשֶׁךְ, קוֹר, אי-נְקִיוֹן, רפשי, אויר מְרַעַל וכל מיני מחלות שוררים פה נצח. המאורות והסוכות המשמשות לבתים עומדים צפופים והם מפוזרים זעיר פה, זעיר שם, בלי סדר. ה[ם]

⁹ הברון אדמונד רוטשילד, הנדיב הידוע, שבאותה עת ביקר בארץ.

¹⁰ המאבק על השפה שתשמש לשון לימוד בטכניון שהוקם באותה עת בחיפה: ראשי חברת 'עזרה' של יהודי גרמניה ביקשו להשליט את השפה הגרמנית ואלו ראשי הישוב בארץ ביקשו לקבוע את הלשון העברית. ראה שרשפטיין תשכ"ה, עמ' 81-97; אלבוים-דרור תשנ"ח, עמ' 400-404; גרינצויג תשנ"ח, עמ' 415-417.

¹¹ עולי תימן שביפו ובתל אביב.

¹² בעשור הראשון למאה העשרים נבנו ארבע שכונות תימניות בגבול יפו-תל אביב בסמיכות לשכונה הערבית הגדולה מְנַשִּׁיה: מחנה יהודה (1903), מחנה יוסף (1904), כרם התימנים (1909) ומחנה ישראל (1910). כמן כן היו שתי שכונות לא רשמיות, אוסף של צריפים ופחונים שנודעו בשמות 'חארת אלְתַנְך' (שכונת הפחים) ו'חארת אלימך' (שכונת התימנים) או 'חארת דנוך' (שכונת דנוך). ראה ממש 1983, עמ' 163-168.

בנויים פחי נפט, קרשי ארגזים, בלי חלונות, והסדקים שבהם נוחים לחדירת הרוח, הקור והגשם פנימה ולהקפיא את הגופות הערומים למחצה המתגוללים על הרצפה בתוך בלויי הסחבות. ישנן גם רפתות בנויות אבנים המשמשות למעונות להם. פה ושם מתנוסס גם בית אירופאי וחלון או שניים בו, גם דלת מסויידת לבן ואפילו רצפה בו. אך מה מועטים הם המאושרים היושבים בהם! ראשית – בתים כאלה מועטים הם בשכונה, ושנית – אם ישנם כאלה, הם שְׁכורים לאשכנזים, כי מחיר השכירות הוא גבה מאוד ומי יכל לעמוד בְּסיון. הם בונים לעצמם רפת או סוכה, הכל בנוי חדר אחד ובו מתגוררת משפחה שלמה, הזקנים והצעירים, הבנים והנכדים יחד. ומכיוון שאין אויר, אין להתאונן שלא די הוא בשביל משפחה גדולה, ואין אחד מקִפח לעומת רעהו. כָּלם בְּמדה שָׁה סובלים מחסר אויר ולכולם ריאות פגומות ונשימה חלשה.

נסור ונראה מה המצב פנימה, בתוך הרפתות והלולים שמשמשים מעונות לבני-אדם. על פי רב, ריק הוא החדר, אין סימן של רהיט אירופאי, אך אין גם שטיחים, כרים וכסתות שבהם מקשטים את ביתם בני המזרח. פה בפנה רואים אנו עֲרְמָה קטנה או גדולה, סחבות וסמרטוטים, בגדים קרועים ישנים שהביאום אתם מהגולה. שקים אחדים ושמיכה משמשים להם מְטוּת, ספות, כסאות. במקום שולחן יש כעין מגש עשוי קש קלוע כעבודת סל, כד גדול למים וקומקום פח בעל צָאָר ארְךְ וכחסידה דמותו, קעריות וסיר של חֶמֶר. על הרצפה יושבת המשפחה: בעל, אשתו והילדים צנומי בשר ופניהם הצהבהבים, והילדים שרגליהם וידיהם דומות למקלות ועיניהם טרוטות. מהפנה השנִיָּה כמעט תמיד נשמעת גניחת חולה השוכב שם, כי מקרה נדיר הוא שכל בני המשפחה יהיו פעם בריאים כָּלם. מלבושם – בלויי סחבות. המזון הנמצא בביתם וְשָׁבוּ נְזוּנים הוא: דורה, בצל, עדש[ים] ותפוזים, ונגמר.

מהו מוצאם של בני אדם אלו שסדר חייהם זה להם. השכונה היא שכונת התימנים בתל אביב. הבתים הללו בתי תימנים ומתגוררים בהם בני עדה זו. הרפוי בשכונה זו: דריסת רגְלִים בבטן החולה, כְּנִיָּה על ידי ברזל בבשר, עֲשִׂיַת פצעים וכדומה; משחת הפצעים – חֶמֶר¹³. מוסדות החֶנוּךְ: גבעות חול ועֲרָמוֹת זבל הנאספים במקומות מסוימים באמצע הרחוב והמפוזרים גם לפני הבית.

¹³ על אמצעי הרפואה העממיים של יהודי תימן ראה קאפח תשס"ב, עמ' 349–353; ריעאני תשכ"ז.

העלייה מתימן החלה בשנת 1911¹⁴. הדחיפה לעלייה היתה התעמולה שמצאה הד בלבנות יהודי תימן מפני מצבם הרע בארץ מגוריהם והגעגועים לארץ שחיו בלבנותיהם. תקוות רבות תלו בעלייה זו, חשבו שזהו האלימנט הכי חשוב, שיהיה העובד בארץ¹⁵. והם בתמימותם האמינו שבא הגואל לגאלם מהגלות¹⁶ ופה יבנו בתים, יטעו כרמים ויחיו איש תחת גפנו ותאנתו. רבות היו התכניות וחשובות איך לסדר את חי התמינים, אך גורלן היו כרעיונות המתים טרם הגשמתם. וחי בני אדם אלה, שנתלשו ממקומותיהם ונהרסו ארחי חייהם הישנים וחדשים טרם יצרו, היו עלובים, וכאב הלב ודמעה העין בהסתכלנו בהם ולא היה בכחנו לעזור, כי אָבְדוּ שווי המשקל.

קיי שנת תרע"ג. כח נעלם מושך אותי לשכונות אלה. שתיים במספר היו¹⁷. והתמונה שלנגד עיני טרגית מאוד: עני, אדישות, מחלות מכל המינים, דְּכָאוֹן. ואני בודדה עומדת פה ותמהה ואובדת עצות, ושואלת אני את עצמי: במה נוכל לעזור לאספסוף האומלל הזה, שחייהם בידי אנשים נהרסו? פתאום נצנץ רעיון במחי ורוח גבורה הצליח עלי וכמו קול פנימי שמעתי: מהפעוטים הללו התחילי. כשעה קלה הייתי שקועה במחשבות, נמלכתי עם עצמי, והחלטתי היתה נחושה: מהתינוקות הללו תבוא ישועתם, זוהי הדרך הארְכָּה אך היותר קרובה, כי הנכונה היא. המתְּוֹכִים יהיו הפעוטים בינינו ובינם, בחנוך נשפיע עליהם, השפעתם של הקטנים על המבוגרים...

הדרך היתה לי ברורה. הרעיון, שלפני זמן מה רק נצנץ במחי, הרה שרש והתאזרח בי. אין דרך אחרת. והחלו ההתלבטויות: מאין האמצעים נִקח ומי יוצר את התנאים להגשמת הרעיון ולהוצאה לפועל את התכנית. ומאז החילותי לחפש מקורות לאמצעים הדרושים וגם כחות המוכנים לקבל עליהם את עול עבודה עממית זו. על דלתות העסקנים דפקתי, על לבות נשים עסקניות דברתי, את הנחיצות גם לעובדי החנוך הוכחתי, אך קולי נשאר כקול קורא במדבר. ואחרי שלשה חדשים של חפושים עמדתי שוב על פרשת הדרכים, יחידה לעבודה נגשתי. ולמרות היותי בטוחה בכוחותי, שאת תפקידי תמיד אמלא גם בהיותי בודדה, כי הורגלתי בזה משחר נעורי בתור אחת מהעם, ובכל זאת נדהמתי למראה העבודה העניקית העומדת לפני בעתיד והאחריות הרבה שעבודה כזו מטילה על עובדיה, כי לחיים חדשים לגמרי אתה

¹⁴ זו העלייה בעקבות שליחות שמואל יבנאלי לתימן מטעם המשרד הארץ-ישראלי. על שליחות זו ותוצאותיה ראה יבנאלי תשי"ב.

¹⁵ יבנאלי נשלח להביא יהודים מתימן שיתחרו בפועל הערבי, שהחלוצים ממזרח אירופה לא יכלו להתחרות בו. על תוצאות שליחות של יבנאלי ועל המצב הקשה מאוד של העולים מתימן שבאו בעקבותיה ראה יבנאלי תשי"ב; מאיר תשמ"ג.

¹⁶ יבנאלי נפגש בעיני רבים מיהודי תימן כמבשר הגאולה. ראה עראקי קלורמן 1995, עמ' 124-129. השחקן סעדיה דמארי כתב עליו מחזה בשם 'המבשר' והעלה על הבמה בשנת תשי"ז. ראה דמארי תשמ"ז, עמ' 27-28; הלוי תשנ"ה, על פי המפתח, עמ' 305, ערך 'המבשר'.

¹⁷ נראה שכונות הכותבת לשתיים מן השכונות מחנה יהודה, למחנה יוסף או מחנה ישראל, כי כרם התמינים הוקמה מלכתחילה ברמה גבוהה מן האחרות.

דוחף את האנשים האלה, מהרגע שאתה מתחיל את הטיפול בהם ובילדיהם, שאתה פוקח את עיניהם לראות, למאוס ברע ולבחור בטוב. ומי יודע אם ברצונם של אנשים העלובים הללו להפקיד את רוחם לידי אחרים? ומי יודע, אולי הם שבעי רצון מחייהם הם ואין רוצים לחקות אחרים?

מחשבות ממחשבות שונות, הרהורים ורעיונות מתרוצצים במחי, וקמה האבקות פנימית בנפשי, לצאת ממצבי הקריטי לא ידעתי ומוצא לא מצאתי. אולי לעזוב את הכל ולעשות הלאה את דרכי? אבל מאוחר היה. לא היתה לי היכלת הנפשית לעזוב, קשורה הייתי למקום כמו בעבותות. אחת היה ברור לי: אם אצליח או לא, אם יש רשות לקבל עלי את המשימה החשובה הזאת, היצורים העלובים הללו לקחו את לבי ואת כל ישותי.

החלטתי נחושה להתחיל במעשים, והנה הקשיים האמיתיים. לא הפרתי את החמר האנושי שעמדתי לפניו: זרים הם לך ואנו זרים ומוזרים להם¹⁸. והאמת נתנה להיאמר, ששבועות התהלכתי בשכונות, דברתי אל לבם, אך את שפתי לא שמעו ומה רצוני לא הבינו, כי לא שפתנו שפתם ולא כהבנתנו הבנתם. עד היום זוכרת אני את מבט השנאה, האי-אמון, החשד שבעיניהם קראתי. הם בטוחים היו שכונה רעה מיוחדת יש לנו ולא טובתם אנו דורשים. וכמעט תמיד היתה חוזרת אותה השאלה: "מי שלחך, גברת, אלינו? המשרד?¹⁹ מה את רוצה לעשות בנו?". החשד והפחד הגיעו לשיאם כשבאנו לסדר רשימה מהילדים וזמן רב הדבר הזה לא עלה בדי, כי הם מנעו זה מאתנו. לבאר להם את מטרתנו – אי אפשר היה, הם פלם התנגדו התנגדות גמורה מבלי לנמק. אך לפעמים היו גם מנמקים בזה: "למסור את ילדינו לידי אשכנזים – 'מסור לא נמסור', יותר טוב תחלקו לנו את הכסף שהוקצב לעבודה זו, כי אין לנו לחם ותורה למה לנו?". וככה עברו שבועות ולחודשים הצטרפו, ואני כמעט התייאשתי, כי הבודד תמיד נוטה יותר ליאוש מהחברה. אך הרצון העז התגבר על כל המכשולים ובמקום שיש רצון יש גם יכלת, והעזרה מהם נתנה ממחנם²⁰.

¹⁸ הם – התימנים, אנו – האשכנזים.

¹⁹ המשרד הארץ-ישראלי, שכאמור מטעמו יצא יבנאלי לתימן להביא פועלים ארצה. משאלת התימנים 'המשרד' עולה כי הם תלו בו את קשי מצבם בארץ, לאחר שעלו אליה ולא זכו לתשומת הלב הראויה. על סיוע המשרד הארץ-ישראלי לעולי תימן ביפו ראה דרויאן תשמ"ב, עמ' 153-156.

²⁰ כך מכנה הכותבת, כאן ולהלן, את העדה התימנית בארץ, על שם שכונת 'מחנה יהודה'.

בימים ההם נוסדה 'אגודת צעירי המזרח'²¹. התקבצו מבניהם האלימנט הנאור, שהאור והתרבות לא הפחידום. לקבוצה הזאת פניתי לעזרה והם קבלוני בסבר פנים, לתוכם אספוני ואחת מהם חשבוני. את רצוני הבעתי לפניהם, ספרתי להם מה מטרתם. איני חושבת שהשיגו והבינו במדה הדרושה את המטרה ואת הדרך שהתנינו לנו, אך הם הבטיחו את עזרתם כפי יכלתם. הם אזרו כח ויצאו יד ביד אתי לשדה המלחמה, שקמה עלינו משני הצדדים, גם מחוץ גם מבפנים. מחוץ – לא הובטחה שום תמיכה, לא מוסרית ולא חמרית. דעות מדעות שונות הובעו אז. היו כאלה²² שפקפקו בנחיצות הדבר. היו שאמרו: "חס ושלום לשלח את ילדיהם לגננו ולבית ספרנו". אין הם רוצים בהנחך בניהם²³. היו גם כאלה שפקפקו אם יש להכניס את התרבות לתמינים: "מה לפראים אלה ותרבות?"²⁴. נראה היה בעליל, כי אין אנשים מכירים, לא את המקום²⁵ ולא את תושביהם. מורגשת היתה האי-התענינות הגמורה מהישוב במחנה זה, וחלק בראש לקח המורה ונעך החנוך²⁶, כי לא היתה שימת לב למחנה, כמו שלגמרי אינו קיים.

²¹ יוזם הקמת האגודה היה יוסף שפרינצק, בחסות מפלגת 'הפועל הצעיר', ובראשה עמד זכריה גלוסקא, העסקן התימני הידוע שלימים ייסד את 'התאחדות התימנים' ועמד בראשה עד פטירתו. על אגודה זו ועל אגודת 'צעירי ישראל' המתחרה ראה גל-פאר 1983, עמ' 266; גלוסקא תשל"ד, עמ' 98-99. דברים קצרים ונכוחים על ההתאגדות של עולי תימן ביפו באותם ימים כותב צדוק תשכ"ז, עמ' 236-237: "בשנת תרע"א התארגנה עדת עולי תימן ביפו וקראה לעצמה 'אגודת אחים', אך מטרתה היו שונות, וארגונה היה עדתי יותר מאשר ציוני-לאומי. בשנת תרע"ג נוסדו ביפו שלוש אגודות של יוצאי תימן: 'צעירי המזרח', שחבריה היו צעירים שמוצאם ממרכז-תימן. הם ראו מחובתם להשריש את מנהגי-החיים האירופיים בין חבריהם. חלק מבני העדה, שראו ב'צעירי המזרח' 'חפשים', יסדו להם אגודה משלהם וקראו לעצמם 'צעירי ישראל'. 'צעירי המזרח' ניסו להקים להם סניף בירושלים, אך רבני העדה שם החרימו אותם, משום שלדעתם לא היו מדקדקים במצוות ועל-ידי כך מנעו את תימני ירושלים מלהצטרף אליהם. בשל החרם לא יכלה להכות שרשים בירושלים ובעת ההרשמה נצטרפו אליה 15 חברים בלבד. יוצאי צנעא ביפו, שדעתם לא היה נוחה משתי האגודות, יסדו לעצמם אגודה שלישית וקראו לה 'צעירי צנעא'. עוד ראה ישעיהו תרצ"ה, עמ' 42-43. על אגודת 'צעירי צנעא' ראה עוזרי תשל"ד, עמ' 37-36. על המתח בין 'צעירי המזרח' לבין 'צעירי ישראל' ראה דרויאן תשמ"ב, עמ' 152-156.

²² מקרב הותיקים האשכנזים תושבי יפו ותל אביב, כפי שהכותבת מפרשת להלן.
²³ 'הם' – האשכנזים; 'בניהם' – של התימנים.

²⁴ לשון הכותבת, כאן ולהלן, מושפעת מתפישות גזעניות שהיו מקובלות בקרב הפילוסופים והאנתרופולוגים באירופה במאה הי"ט: התרבות היא זו בני אירופה, ואלו בני אסיה ואפריקה הם 'מראים' שלא נתנו עליהם עולה של התרבות האירופית.

²⁵ משכנות התימנים.

²⁶ איני ידוע מי הוא המורה שהכותבת מכוונת אליו; ועד החינוך הוא זה של המשרד הארץ-ישראלי שבראשו עמד דר' יוסף לוריא הנזכר להלן.

במשך כל זמן התחלת עבודתי בשכונה, לא ראיתי כף רגל אשכנזי לדרך על אדמתה, ואפילו במקרה לא הגיע לשם שום עסקן ציבורי ושום בן אדם, כי מקום טיול שם לא היה ומכירים וידידים לא התישבו בקרוב מקום. גם תיירים לא הגיעו אף פעם למקום זה, כי אין מורה הדרך מוביל אותם למקום העלוב הזה... וכן לא באה שום הערה מאיזה צד שהוא על הפנה הנדחת הזו. למה ועל מה עזובה? ובהיות הישוב כה רחוק ואדיש, לא היתה תקנה למשוך את לבו ולקבל ממנו עזרה. זהו בערך המצב מבחוח, ומה פנימה? אי-הבנה גמורה. גן, בית ספר, אשכנזים, מורים. מה מוזר צלצלו השמות הללו באזניהם. "מה זה ומפני מה נמסור את ילדינו הרכים לידי זרים?"²⁷

לא קל היה לבאר להם ולפתור כל השאלות האלו. ומי יודע אם לא היו עוזבים אותם במצבם העלוב, לולא העקשנות והמרץ הרב של הקבוצה הקטנה הזאת²⁸ שתמכה בי ועמדה איתן כמוני במלחמה זו. ראשית כל, היתה דרישת הקבוצה שעוֹרֵי ערב והתפתחות. פה היתה נִכְרַת כבר השפעת הסביבה. רוחות חדשים החלו לנשוב, הַרְגֵשׁ הרגישו, אך לא היה ביִקְלָתָם לתת את הַבְטוּי הנכון. כמה תסיסה. הלב של הצעיר התימני גם דרש משהו, אולי זה היה רגש החקוי. הם רצו להִדְמוּת ולהשתוות לאחיהם האשכנזים. הוא ראה את ההבדל בין חייו הוא – העלובים, לחיי אָחֵיו הסובבים אותו – המאושרים, והתחיל לחפש את תקונו²⁹. היה מובן מאליו, כשבאתי בהצעתי אליהם על דבר החנוך והטפול בפעוטים ובאמצעותם להרים את מצבם של המבוגרים, היתה תגובתם ותשובתם: "קדם כל, יש לִסְדְּרֵנוּ"³⁰, אנו המבוגרים צריכים ללמוד ולהתפתח". הבטחתי גם להם למלא את מבוקשם ובאנו לידי הסכם והתחלנו בקדור עד כמה שהיה ביכולתנו.

²⁷ יהודי תימן בגלותם ובראשית דרכם בארץ, הקפידו לחנך בעצמם את ילדיהם לתפילה ולקריאה בתורה ועל כן לא נטו לשלב בניהם במערכת החינוך המודרנית.

²⁸ חברי 'אגודת צעירי המזרח' ובראשם זכריה גלוסקא.

²⁹ כל הכותבים על 'אגודת צעירי המזרח' (לעיל, הערה 14), מציינים את רצון חבריה להשתלב בחיים המודרניים של הקהילה היהודית ביפו ובתל אביב. גישה זו הצמיחה את הקמת 'אגודת צעירי ישראל' שפעלה על מחויבות יותר גדולה למסורת תימן. הנה דברי משקיף חיצוני, שהכירם מימיהם הראשונים ביפו (רמון תרצ"ה, עמ ט-יא): "בכלל ניכרת במדה רבה התקדמות בדור הצעיר. [...] רוח הציביליזציה חדרה לתוך מחנה הדור הצעיר והשאיפה להתקדמות היא בעצם תקפה [...] בכלל ניכרת שאיפה גדולה בין התימנים להיות 'אירופים'. בימי שבת ומועד אפשר לראות בשניים הגדולים שחלו במהלך חייהם, על פי תלבשתם וכו'. המה מבקרים תמידיים בכל בתי התיאטראות, הראי-נוע, הקונצרטים וכו' [...] בזמן האחרון נתעורר בקרבם הרצון לצאת אל בימת החיים, ולשתף עצמם בפועל בבנין היצירה העברית, ועל ידי כך המה מתאמצים להרים לגובה ידוע את מצבם התרבותי, מיסדיים אגודות נוער לתרבות, לנגינה, לזמרה, ועוד. את כשרונותיהם הפרימיטיביים המצטיינים בפשטותם ותמימותם, והעלולים להביא ברכה בחייהם הרוחניים. ומפליא הדבר, שלמרות שהתימנים היו במשך כל כך הרבה שנים במדבר תימן בין פראים ומשוללי תרבות, הסתגלו בזמן קצר לרוח האירופית התל אביבית במדה כזו, שעד מהרה הושפעו מחיי ונמוסי הסביבה, והדור הצעיר מתחיל להתבולל מעט מעט בין שאר העדות המזרחיות שבת"א, אם לא על ידי נשואין כי המה שומרים עוד עכשיו על טהרת גזעם, אלא על ידי קבלת כל מנהגיהן וארחות חייהן".

³⁰ בעברית של אותם ימים הכוונה 'לפעול למעננו, לארגננו'. ובדומה לכך להלן, 'סדור'.

קשה היה המעבר מהלכה למעשה... התחלת הרשמת הילדים עברה בקשי, שמונה ילדים שעלה בידנו לרשום היו מעטים במספר. רק אלה, שהחליטו להפקיד את ילדיהם, רשמו. קבענו יום – ראש חדש חשון שנת תרע"ד, בבקר מתאספים במרכז האגודה³¹. החדר היה נבדל מכל חדרי הדירה. הוא היה גבה, מסויד יפה ובו 4 חלונות גדולים. קרני השמש חדרו והאירו את החדר באור נעים. ספסלים, שולחנות, כי החדר הזה שמש גם לבית כנסת להם³². כאשר ראיתי בפעם הראשונה 10 ילדים בעיניהם השחורות הנוצצות בחדר נקי, שִׁמַח הלב. אותו היום חם – חג היה גם לי, אך גם ליושבי השכונה. לָבַס נָבָא להם, שִׁמְפָה נשקפת ישועה ומשהו חדש, שאינם יודעים שמו, מתרחש. יש לציין שהילדים המעטים נשלחו לגן רק לשם³³ ולשמה של התורה, כי לא משכנו אותם בשום הבטחות של תועלת חִמְרית. ראשית, בידים ריקות נִגְשְׁנו לעבודה ובאופן עקרוני התנגדתי לשנוררות שהכניסו בהם בזמן הקצר שחיו בארץ. מה יפה היה המחזה. בפעם הראשונה זכינו לראות את ילדי הרחוב המלכלכים – נקיים, ובחדר נקי מואר יושבים על ספסלים. הפל נוצץ, ומסביב – עין זו³⁴, שרגילה היתה לראות את היצורים הללו משחקים בערמות אשפה.

מספר הילדים כעשרים ומגילים שונים, שפת כָּלָם ערבית. את שפתנו לא הבינו לגמרי, כי לא הספיקו ללמוד כלום במשך שנות היותם בארץ, כי הם לא חיו בסביבתנו. בבואי במגע אתם, נמצא תמיד אחד מהקבוצה³⁵ על ידי שהיה עוזר לי ברגעים הקשים. והנה הפעם נשארתי לבדי, היה זמן של עבודה, והם הלכו כל אחד לעבודתו.

אחרי שלשה ארבעה חדשים של הכנה, פקפוקים וספקות בין תקנה ויאוש, נפגשתי במציאות: הנה החמור לפניך, ועליך לעצבו, תיצור ממנו מה שביקלתך ליצור. נעלה הוא הרעיון כשהוא נושא אותך על כנפי הדמיון, שם הפל יפה וחלק, אין מעצור ואין מכשול, ישרה היא הדרך באויר מתחת לשמים. אך כאשר אתה יורד ונפגש במציאות, כאשר נָבִיא נושא הרעיון נהפך לכהן שעליו לפעול, כמה מעצורים – מכשולים עומדים בדרכי, האידיאל מִטְשֵׁטש והמציאות הקשה והאיזומה לפניך. עמדתי בודדה במדבר. לא ידעתי את ארח חייהם, מעשיהם ומנהגיהם. הילדים חצי פראים, את שפתם לא ידעתי. במה ואיך להשפיע עליהם? ופחד העתיד נפל עלי: האם אוכל להגשים את האידיאל שטִפַּחתי זמן כה רב? אך אין מקום למחשבות, כשהמציאות דורשת את פתרונה. עמדתי בפני אספסוף, כל מיני ילדים ומכל הגילים, ומוכרח

³¹ אגודת צעירי המזרח.

³² על בית הכנסת 'סוכת שלום' של 'צעירי המזרח' שהוקמה בשנת 1913, ראה גלוסקא תשמ"ה, עמ' 47 ואילך.

³³ לקב"ה, לשם שמים, כלומר בכוונה טהורה.

³⁴ הלשון מגומגמת ושיעור הדברים: עינה של הכותבת היה משקיפה עליהם כשהם בטובתם, לאחר שהיתה רגילה לראותם בניוולם.

³⁵ מבוגר מחברי אגודת צעירי המזרח.

הייתי להעסיקם במשהו.

המצב הנורא הזה – איש לא יביננו, ולא ירגיש – רק מי שנסה. והנסיון הוכיח, כמה קשה לטפל באלמנט פה זר לרוחנו. מה חשובה היא ידיעת הפסיכולוגיה של היצור למורה שמטפל בו. ואנו האירופאים – מה רב המרחק שבינינו לבין פראות המזרח, ואיך להתאים את מחשבותינו, רעיוננו, דרישתנו, לילדי הפראות הקפשיית? פחותה היא השפעתנו עליהם, אם באמצעינו אנו נאחז, ולא נסתגל למחשבתם, לכושריהם והתפתחותם. ההכרח יוצר את התנאים מתוך עבודתנו, שלי ושל אחותי³⁶, תלמידת גמנסיה הרצליה. במשך זמן קצר למדתי להכירם, לכבד את רצונם ומנהגיהם. לאט לאט החלו לעלות על שלבי ההתפתחות והחלו להתקדם.

והנה אנו נמצאים בחדר נקי, גם ספסלי גן נמוכים קבלנו במתנה וספסל גבה משמש לנו שלחן. רק שבועים עברו ויש לנו כבר קערה, כיור ומגבות, כסאות נמוכים. אשה זקנה עוזרת, המאספת בכל בקר את הילדים. רוחצים אותם ומובילים אותם אחר הצהריים העירה לאמבולטורים³⁷ לרפאות את העיניים (על חובשת שתבקר אותם – עדין לא חלמנו). הילדים מתפתחים יפה, מתחילים להבין את שפתנו וגם מפטטים כמה מלים בעברית.

אך אין תמיכה רוחנית משום צד מגיעה. אין אמצעים. ולמרות אמונתי הרבה בכוחי וקדושת הרעיון שטפחתי זמן רב וכל קרֶבֶן לא היה יקר לי כדי להגשימו, השפיע עלי יחס ועד החנוך והישוב והחלישו את רצוני והתחלתי לפקפק אם נכונה היא דרכי ובצדקת מעשי. הלא סוף סוף משוגע הוא תמיד, היחיד המתבודד והשוחה נגד הזרם ולא הריב. אך המצב הזה לא נמשך זמן רב. התארגנה קבוצת צעירות בוגרות הרצליה³⁸. המה רחמו עלינו. ביניהן: עדה פישמן, רבקה צ'רטוק, רחל פפר ז"ל, נינה ברלין, צפורה שרת³⁹. גננות יפו היו שולחות לנו לפעמים את צעצועיהם המיותרים להן. והנה מופיעה איזה באת כח של קבוצת בריאות ותרבות, שנוסדה

³⁶ חנה מייזל-שוחט (גרדנון, ליטא 1883 – נהלל 1972). עלתה ארצה ב-1909. ראה עליה שילה תשנ"ח. מרפאה, בית בריאות.

³⁷ גימנסיה הרצליה שנוסדה ביפו בשנת 1913. מוסד זה העניק לתלמידיו רוח עברית לאומית. ראה למשל קניאל תשנ"ח, עמ' 284-286.

³⁸ עדה פישמן, לימים עדה מימון (מרקולשטי, בסרביה, 1893 – ישראל 1973), היתה מן הדמויות המרכזיות במערכת החינוך בישוב. אף שימשה חברת כנסת. ראה עליה שילה תשנ"ח-א. רבקה צ'רטוק (1892-1940) – אחות משה צ'רטוק, לימים משה שרת שר החוץ וראש ממשלה בישראל. נישאה לדב הוז, מראשי תנועת העבודה. צפורה שרת – לימים אשת משה שרת, ובאותם ימים צפורה מאירוב.

כדי לעזור לתימנים. [לאחר] חדשים אחדים של קיומה – התפרקה⁴⁰, והקרן שנשאר, כמאה פרנק, מקדישים לטובת המוסד התימני שלנו ובסכום זה היא שולחת צעירה עוזרת לשלשה חדשים. כל יום היא באה לשעותים. והנה סדרנו גם שעורי ערב למבוגרים וכחמשים צעיר וצעירה מבקרים ולומדים עברית. החיים שוקקו סביב המרכז. ביום מלא⁴¹ ילדים, לפנות ערב מתחילים לנהור למקום תורה זה המבוגרים, ושמן כל לב בראות במחזה.

מחוסר מורים ומורות תמידיים, סבלה העבודה. הצעיר והצעירה, שהקדישו מזמנם, לא זמן רב עמדו על המשמר, ובמשך כשלשה חדשים התחלפו כחמשה מורים. אך אנחנו לא הצטערנו. היתה תסיסה בתוך המחנה⁴² וזה העקר. ידענו, כי בכל זמן שנקרא להם, הם יבואו אלינו, כל הכחות הצעירים האלה, שאנו תולים בהם תקות תחית התימנים. ככה עבר עלינו החרף ובהתחלת הקיץ ערכנו נשף שבו השתתפו הכחות הצעירים של התימנים. ההכנסה מנשף זה היתה טובה וחלק ממנה הקדישו למוסד ולשעורי ערב. ככה נמצא לנו מקור לקיומנו ולכסוי הגרעון מחצי שנת הלמודים הראשונה. הנסיון הראה לנו במשך זמן קצר את נחיצות המוסד ותועלתו. הילדים התקדמו התקדמות נכרת, הבריאו בגופם ונרפאו העיניים. הפצאותם כל היום בחדר נקי, יבש, נתן אותותיו. הם, והוריהם שהיו מושפעים מהם, התחילו לשמור על הנקיון והסדר גם בביתם. אף כי הילדים התחלפו, הלכו ובאו, הסתדרה אחרי זמן פתה פחות או יותר מתאימה שנתנה תקנה לעבודה מסודרת ולהצלחה.

והנה פתאום הורע המצב. הרעב הציק לילדים ולא היתה אפשרות לטפל בילדים רעבים טפול רוחני. דאגת התזונה והקיום להבא התחיל לנקר במוחנו. אך הפעם קייתי למשוך את ועד החנוך ולהפנות את תשומת לבו למוסד ולחנוך הילדים התימנים. חשבתי בתמימותי, שאחרי מלחמת השפות ב'עזרה'⁴³, כשועד החנוך שלנו רצה לקבל את כל החנוך בארץ לידו, יקבל גם אותנו בזרועות פתוחות, אך טעיתי. גם השאלה הפדגוגית עמדה על הפרק. לא נעים היה לקבל אחריות בעד חנוך עדה שלמה, מבלי לברר וללבן את השאלה, כי מי יכל לערב בעד התוצאות. בחדש ניסן פניתי בהרצאה קצרה לועד החנוך, תארתי את מצב הילדים, תולדות המוסד ובקשתי לברר את מצב החנוך במחנה העדה הזאת מהצד הפדגוגי וגם הצד המעשי, אך תשובה לא נתנו.

⁴⁰ לא עלה בידי לזהות ארגון זה.

⁴¹ מלא – במשמעות 'הרבה', כמקובל בלהג המדובר של העברית.

⁴² קהילת עולי תימן.

⁴³ ראה לעיל, הערה 10.

עברו גם ימי החפש ויש לפתח שוב את המוסד, והדרישה כבר באה ממחנם והם על זכותם לחנוך עמדם. והלא לכל דבר יש זכות הקיום. הם מוסרים כעת את ילדיהם ברצון לידינו ואנו מתחילות שוב בעבודתנו, אך האמצעים אפסו לגמרי ונוספה עוד הדאגה לתזונת הילדים. באנו במגע עם סניף המורים⁴⁴. היה משא ומתן יגע ובסוף הבטיח להקציב סכום. בתקנה שנקבל משהו, סדרנו את העבודה למשך הקיץ. בעזרת אנשים פרטים עלה לנו לסדר ארוחות הפקר ובמחיר קטן שלחו לנו ארוחות צהרים מבית התבשיל הציבורי. הצעירה העוזרת עבדה במסירות וכל העבודה היתה מסודרת יפה וההתקדמות רבה. רק מועד סניף המורים אין קול ואין עונה, גם מצד הקהל אין התעניינות מרובה. והמצב רופף, כי אין על מה להתבסס ושאלת המחיר מנקרת ואינה נותנת לנו מנוחה.

המצב הפנימי נהיה פשוט מזהיר. לאסוף את הילדים – נעשה יותר קל. ההורים החלו לחבב ולהעריך את המוסד והחנוך בו. ההתנגדות חדלה, הקשיים בתוך כתלי המוסד הוקלו. הילדים התחנכו במקצת, חדלו לגנוב ולחבל, חדלו להשחית כל צעצוע שנמסר לידם ולרשותם, וחזקה התקנה בלב והאמונה ביעילות המוסד והצלחתו.

ופתאום פרצה המלחמה העולמית הראשונה ומוסד בלי בסיס כמו מוסדנו נפל הראשון לקרָבָן. ועוד נשארנו בגרעון בתקציב המצער שלנו ולא יכלנו לשלם את חובותינו כמו משכרת המורה, ועוד ועוד... ממצבי הנואש הזה, הוציאנו הפעם סניף המורים. משא ומתן, שהתנהל בינינו במשך חצי שנה, נשא פרי והם הקציבו לטובת המוסד מאה פרנק. אנו כְּסִינוּ בסכום זה חלק מהגרעון ונגמרה פרשת המוסד הצעיר והבלתי מבוסס, שרק אתמול – שלשום נולד, כי צעיר מדי היה וטרם הספיק להתפתח – מת. אך למרות קיומו רק זמן קצר, הספיק להכות שרשים ואפילו עמקים בשדה החנוך התימני. הוא נפל מפני שלא היתה לו אחיזה בחיים הקמריים ובשעת חירום לא יכל היה להשאר על כנו.

אך מצד הרוחני היה קָיָם והשפעתו היתה ניכרת לכל עין רואה. בתוך כל פְּנוֹת השכונה – מהקטנים, המבוגרים, הצעירים והקשישים, הכל נושא את חותמו. כל זמן קיומו של מוסדנו החנוכי, התרכזו כל חיי השכונה סביבו. לא רק הילדים, כי גם האמהות היו כָּלֵם קשורים אליו. קיומו השפיע במדה רבה על חייהם וזאת היתה הסֶבָּה והנמוק שדרשתי בכל מקום שעמדנו לייסד גן או בית ספר, לבחור את המקום בשכונתם הם, אף כי קשה היה למצוא שם בית מתאים ותנאים נוחים. גם היו מתנגדים לדבר. היו שדרשו להוציא את הילדים מהשכונה הזהומה⁴⁵, להביאם

⁴⁴ סניף הסתדרות המורים ביפו, שנקט עמדה עברית – לאומית תקיפה בעניין 'מלחמת השפות'. ראה קניאל תשנ"ח, עמ' 285, הערה 1.

⁴⁵ מזוהמת.

למקום נקי ויפה, לסביבה יותר תרבותית. גם זהו נמוק די חשוב, אבל ברצוננו היה לחנך לא רק את הילדים החנוכים, כי אם להשפיע באמצעם על כל חיי השכונה. חפצנו היה עז ליצור ולחזק את הקשר בין הבית והמוסד. זה לא היה גן או בית ספר רגילים, כי אם מרכז החנוך והתרבות. המבוגרים היו מעוניינים בו, באותה מדה שהקטנים. אותם האנשים שטפלו בילדים היו מבקרים בבתיהם לעתים תכופות והיו מתעניינים בארח חייהם. וכאשר היה איזה מקרה שלא כרגיל, היו תמיד פונים אלינו ובקשו עזרתנו. המקום הזה היה נקודת משען להם ועוגן הצלה בכל עת צרה. גם הילד, כמו המבוגר, מגלה את לבו לגברת המטפלת בו, וזו האחרונה בתור מחנכת מצאה תמיד ענין בזה, כי הכרח היה להכיר ולדעת את כל מה שמתהוה אצלם כדי לכוון כראוי את שטת החנוך. ומכיון שהילד הרגיש, כמה רב הענין שהגברת מגלה ומוצאָה בכל הספורים, הוא לא הסתיר ממנה דבר והיחס ההדדי הזה יצר את האמון והבטחון בין המורים והילדים. המוסד התחבב על כל הצדדים וכולם היו מרוצים ומאושרים. בכאב לב ובצער רב היו מזכירים כל תושבי השכונה את המוסד כשחדל להתקיים.

למרות כל הקשיים, החלטתי לפתוח שוב את המוסד ולהמשיך במאמצי, כי הכשר הקרקע וחדלו להביט עליו כעל מיותר בחייהם. לו היה אז באפשרותנו להרחיב את גבולות מוסדנו, יכלנו להכניס מספר רב של ילדים, כי לא היתה כבר שום התנגדות ואת ההזדמנות הזאת והקשר הזה לא היה ברצוננו להפסיד, ולהפסיק את העבודה – היה אומר להפסיק את הקשר שנוצר בעמל רב. על הרחבת המוסד לעת כזאת לא העזתי לחלום, אך להחזיק מעמד באיזה צורה שהיא, היה חפצי עז. כן, לא על נקלה עולה לבונה בעצמו להרוס את בנינו, את ילד טפוחיו. המצב הלך הלך ורע, גם מצב התימנים הורע בכל יום ויום, נפסקה העבודה בחוץ, אפסה הפרוטה מהכיס והפת – מהסל. אני גם לא יכלתי לקוות לעזרת הקבוצה הקטנה שעמדה לימיני כל הזמן במלחמתנו. אך למרות הכל המשכתי עד יום גרוש יפו, כסלו תרע"ה⁴⁶. הרבה חברים מהקבוצה שעזרה לי עזבו את הארץ ולא היתה האפשרות להחזיק מעמד יותר. אך את השכונה לא עזבתי. בקרתיה יום יום ועזרתי המוסרית הושטתי להם כפי יכלתי.

⁴⁶ בפקודת ג'מאל פאשה, המושל הצבאי העות'מאני בארץ ישראל, גורשו הנתינים הזרים מן הארץ ואוכלוסיית תל אביב פונתה ממנה. רבים עזבו את הארץ ואחרים גלו לפתח תקוה ואפילו למקומות יותר רחוקים בצפון הארץ. על תלאות הישוב היהודי בתל אביב ועל הגירוש והגלות כתב מרדכי בן הלל הכהן את ספר זכרונותיו מלחמת העמים (הכהן תרפ"ט/תר"צ). לסיכום היסטורי ראה דרויאנוב תרצ"ו, עמ' 211–252. על תלאות תימני יפו–תל אביב בשנים אלו ראה הכהן תשמ"ז, על פי המפתח, עמ' ???, ערך 'תימנים'; עוזרי תשל"ד, עמ' 33–34. על סיוע התימנים בזכרון יעקב לתימנים שהוגלו מתל אביב ראה טבעוני 1990, עמ' 82–83.

עבר החרף, ימי הקיץ הגיעו והמצב קבל צורה אחרת. חדלו מהגירושים, חלפו הסייטים, בני אדם החלו להסתגל לחיים שקבלו עכשיו צורה קבועה יותר, השכנים לא באו לעתים כה תכופות. המחשבה נהיתה יותר צלולה והשתחררה במקצת ואז שבתי גם לאידיאל שלי והתחלתי לחשוב איך להגשימו. היתה זו תקופה של חסר עבודה בארץ. צעירים וצעירות אינטליגנטים הלכו בטל, ומי פָּצֵעִיר משתוקק לחיים, לתנועה, לעבודה ולחלוציות. חשבתי, הכוחות הצעירים האלה – מה טובים הם? יש רק להוציא את המרץ הנרדם מכח לפועל. צריך רק שתבוא איזה דחיפה מהחוץ. איני יכלה להגיד ברור, איך קמה התסיסה פתאום, אך התקבצו סביבי וסביב העבודה החנוכית הזאת מטובי הכחות התרבותיים הצעירים של תל-אביב, ואנחנו מחליטים להתחיל בעבודה.

חשון תרע"ה. רושמים את הילדים. בשכונה אין התנגדות. ברצון רב מוסרים ההורים את ילדיהם. הרשימה מכילה 70 ילדה ו-40 ילד ולכל מי שפנינו לעזרה – קבלנו. מתארגנת קבוצה שלמה של עובדים ועובדות וכלם מוכנים להקדיש מזמנם לחנוך ילדי התימנים, והגיעה תקופה חדשה למוסד העלוב שלנו, תקופת התפתחות והתרחבות. הקבוצה שהחלה בעבודה בשנת תרע"ה ועבדה עד שנת תרע"ו מנתה כ-15 חברה, ו-2 חברים, הרב חניכי גמנסיה הרצליה. הם קבלו את עול הטיפול בילדים התימנים בכל התנאים, ולא על מנת לקבל פרס, כי אם בהתנדבות. לפי התכנית שהכננו דרושים היו לנו עוד 2 חדרים ואנו קבלנו אותם: חדר לכתת גן, חדר כתיבת בית ספר לבנים וחדר למכינה לבנות. סדרנו גם רפוי עיניים במקום בתוך המוסד. בכל יום היו מבקרים החובשות את המוסד ומטפלות באמונה ובמסירות בילדים ובמחלותיהם. השתנו התנאים ועל ידי כוחות מתנדבים ובאמצעותם קבל המוסד צורה הראויה לשמו והותאם לתעודתו. המציאו לנו גם ספסלים, ספרים, מחברות, ותמונות וכלו. אך התקציב להוצאות הקטנות לא היה לנו משום מקום. החליטו לסדר הרצאות במוסד, וההכנסה של עשרים או חמישים פרנק לחודש – להקדיש למוסד. בזה נהלנו את העבודה החשובה שאף אחד מעסקני הישוב לא העריכה. חדשים אחדים עבדו חברי הקבוצה בשקט במסירות ובהתלהבות בלי לחשוב על האי-צדק של ועד החנוך שעזב במצב עלוב כזה חלק חשוב מהדור הצעיר, שרק על ידי חנוך מתאים אפשר להרימו ולמזגו בתוך הישוב; גם האחראי להם המשרד הארצישראלי⁴⁷.

⁴⁷ כלומר, גם המשרד הארץ-ישראלי, ולא רק ועד החינוך שלו, לא נתנו דעתם לחינוך עולי תימן.

לא ארכו הימים והחברות והחברים החלו להתמרמר ולהתרעם על היחס הבלתי צודק אל העדה הזאת ופנו לשוב ולמוסדות האחראים בדרישותיהם לא פעם, אך תמיד קבלו תשובה שלילית ועוד מעליבה. ביחוד היה מעליב היחס של ועד החנוך אל עבודתנו החנוכית שנדמה היה לנו לקדושה. הם פנו שוב למשרד בדרישה לאיזה הקצבה לא לטובת החנוך כי אם לרפוי עינים, כשהילדים עומדים להתעורר אם [לא] ירפאו באופן אינטנסיבי את עיניהם. אז הואיל הועד להקציב שתי לירות לחדש, אך לא הבטיח שזה יהיה תקציב תמידי. מצב העדה הלך הלוך ורע מיום ליום והמחלות החלו לעשות שמות בהם והדאגה לילדים חניכינו לא נתנה לנו מנוחה. החלטת הקבוצה היתה נחושה להשיג מאיזה מקור שהוא אמצעים כדי שנוכל להגיש לילדים לכל הפחות ארוחה אחת ביום. אז פנתה לוועד הסיוע⁴⁸ והאחרון הקציב 20 לירות למטרה זו. אז סדרו גם מטבח לילדים הרעבים. גם בהכנת הארוחות עסקו חברות הקבוצה ומלאו את תפקידם בנאמנות ובשמחה, בחשבון ובהעריכת את יעילות הדבר ליצורים העלובים הללו. בפרק זמן זה היתה העבודה מסודרת והתנהלה כראוי.

למרות התנאים הבלתי מותאמים למוסד גדול כזה, המונה מאות ילדים, היתה זו תקופה מזהירה, אך לדאבון לב לא האריכה ימים, כי התפרקה הקבוצה. אך טרם התפזרה החליטה על צעד חשוב לפי דעתם והיתה להם תקנה שצעד זה יציל את מצב המוסד. הקבוצה, יחד עם סניף מורי יפו שגם הם רצו להושיט לנו עזרה, פנו אל ועד החנוך. אני, כשאני לעצמי, התנגדתי לפניה זו. אחת היתה דעתי, שהיתה מבוססת על נסיוני הרב, שכל זמן שוועד החנוך לא יבין את החובה המוטלת עליו, והחטא שהוא חטא כלפי התינוקות העלובים שהוא עזבם על לא עקל בכפם, לא יועילו האנשים עם פניותיהם והוכחותיהם והתקון לא יבא. כל זה היה קשה לבאר לבני אדם שלא נסו בזה שנסיתי אני. אני הכרחתי לתת לקבוצה ללכת בדרכה היא ולעשות כחפצה. הם פנו בבקשתם, אך במקום למלאה או לבוא בדברים אתם, העליבום בצורה הכי חריפה ובוזה השפיעו על הצעירים הנלהבים האלה במדה כזו שנרפו ידיהם.

בהגיע תקופת התחלת הלמודים של השנה הבאה, לא היתה שום התעוררות והרבה מהלכות העובדים התפזרו ועזבו את המקום. אלה שנשארו עומדים איתן במחננו המשיכו את עבודתן במסירות, אך לא די היה בהן. אז הוחלט על בן אדם אחד עובד קבוע שיקבל משכורת חדשית וסביבו יתרכזו כל הלכות העוזרים על ידו. אני לעת זו כבר לא הייתי בתל אביב [במונ'סד], כי אם במושבות שבהן יסדתי את

⁴⁸ ועד הסיוע היהודי האמריקני (או: הוועד המאוחד האמריקני) שהוקם במלחמת העולם הראשונה לתמוך מבחינה כלכלית ביהודי ארץ ישראל שסבלו ממצוקת רעב בשל המלחמה. במסגרת ועד זה אף הוקם ועד מיוחד לסיוע ליהודי תימן. על סיוע הוועד לקהילה התימנית בירושלים ראה טובי תשנ"ד, עמ' 39-40, 221-224. עוד ראה דברים שכתב שמעון רובינשטיין בסוף הספר 'מלחמת העמים' למרדכי בן הלל הכהן (הכהן תשמ"א/מ"ה, עמ' 1011-1012).

מוסדות החנוך כדוגמת המוסד הראשון בתל-אביב⁴⁹. כדי להגשים את ההחלטה יש צורך באמצעים, ואמצעים – אין, ומאין נקח? כתמיד במשך עבודתנו נמצא המקור הפעם מנשף. נשף עלוב זה, שנערך על ידי אחדים מהמחנה שלהם⁵⁰, נתן לנו אפשרות לקבל מורה לכל החורף. ושוב הסתדרה העבודה והיתה די מוצלחת. עדין לא הספקנו להבטיח את הקיום למוסדנו לימי הקיץ.

באה גזרת הגרוש של ג'מל פֶּטָה ופזר אותנו ואת חניכינו לכל קצות הארץ. אך עבודתנו נתנה את פריה והגרעין שזרענו צמח, כי בכל מקום שהגיעו החניכים המגורשים, חשבו התושבים לחובה קדושה להם את המשכת החנוך של ילדי התימנים ויסדו להם גנים ובתי ספר. היו גם מושבות שהם⁵¹ גורשו לשם ומצאו מוסדות חנוך בשכונה שהספקנו ליסד לפני הגרוש⁵² והם היו נכללים בין החניכים המקומיים. יש לציין שהיו סמנים בכל מקום שהרעיון הֶכָה שָׁרַשׁ בלב האנשים והשתדלו להמשיך במה שאנו התחלנו. אנרגיה בעולם אינה הולכת לאבוד. ככה לא הלכו לאבוד הכחות והמרץ שהשקענו.

אחר היה המצב במושבות. בבואנו לשם, ידעו כבר על התכנית שלנו. אך מה שנוגע למצב החנוך גופא לא היה הבדל. שכונת התימנים נמצאה בכל מושבה במרחק רב ממנה ולא באו התושבים במגע ומשא עם גרי השכונה. הילדים היו עוד יותר עזובים ומתגוללים בקמטאות השכונה המזוהמת, כי פה גם האם הלכה לעבודה לכל היום. הילדים האלה לא בקרו במושבה ולא הושפעו מהחיים התרבותיים שם, ואין פלא שנשארו בפראותם ופרועים. אך הד עבודתנו בעיר הגיע אל תושבי הכפר, שלבם היה יותר ער לנעשה סביבם, ותכף קבלו עליהן נשי המושבה האכרות והפועלות את העול והושיטו לנו עזרתן. הגבירות דאגו לתקציב להלבשה והזנה והבנות האינטליגנטיות קבלו עליהן באהבה את הטפול. התעוררות והתלהבות קמה במושבה וכלן התמסרו לעבודה במרץ רב.

ההצלחה עלתה על המשוער. קם קשר חי בין תושבי המושבה וגרי השכונה. היחס נשתנה. ילדי המושבה נפגשו ברצון עם ילדי השכונה התימנית. הם החלו גם

⁴⁹ השווה גל-פאר 1983, עמ' 272.

⁵⁰ של אגודת צעירי תימן.

⁵¹ ילדי התימנים.

⁵² ראה גל-פאר 1983, עמ' 272.

לכבדם ולהעריך את כשרונותיהם, כי ראו אותם בהתקדמותם והתפתחותם שהיתה מהירה. שמירת הבריאות ורפואם ממחלותיהם תפשו מקום חשוב בטפולם בילדים ובמבוגרים, שכמעט כלם היו נגועי ריאות וחולי עינים. התושבים גם הבינו את הסכנה הנשקפת גם להם משכונה זו. הספקת מזון בריא ומזין באה לילדים מידי המטפלת בהם. את הרפוי קבלו כל בני השכונה מרופא המושבה ומאחיותיה, את התרופות – מבית מרקחתם, והכל – בהתנדבות. מה נעים היה להמצא בסביבה זו של חלוציות... סדרו הרצאות לבנות כדי ללמד את ההוראה והטפול בילדים עזובים אלה. ברצון הן בקרו את ההרצאות ולמדו בשקידה מה שדרשו מהן. הן התפתחו יפה ולמדו מתוך עבודתן למלא את תפקידן כראוי. לא פעם זרקו החניכים אבנים בהן (בהתחלה) ואלה קבלו את היסורים באהבה וראו ברכה בעמלן וזו היתה גמולן.

המפעל החנוכי הזה היה פעיל כל שנות המלחמה העולמית הראשונה והקיף את כל המקומות ששם התגוררו תימנים וילדים שלהם. הם קבלו כל עזרה הדרושה חנם אין כסף. נמשכה העבודה גם בימים, שחלק אחד מהארץ נתק מהשני, כששוחררו תל-אביב וסביבתה⁵³ והצפון טרם שוחרר ונפסק כל קשר בינינו ונשארתי בצפון, גם אז התנהלה העבודה בדרום⁵⁴ ובצפון באותה צורה ושטה ולפי אותה תכנית ובאותה מסירות של כל העוסקים בה. כששוחרר הגליל והפליטים חזרו לבתיהם ולחיייהם התקינים, היה המצב טוב ולא הורגש מחסור בתקציבים במה לנהל את החנוך. ואז עמד ועד החנוך לקבל תחת חסותו גם מוסדות התימנים שאנו יסדנו. הוזמנתי על ידי מנהל ועד החנוך כדי למסור להם פרטים ונשאלתי גם אם ברצוני לנהל להבא את המפעל. אך תשובתי היתה שלילית. חשבתי שכעת אין צורך בי, המפעל קיים ויש לו זכות הקיום. עבודה אחרת ויצירת מפעל אחר עמד כבר לפני⁵⁵.

איזה מלים על השטה הפדגוגית והדידקטית שהשתמשנו בה במשך תקופת עבודתנו החנוכית במוסדותינו. אין לאמר בביטחון, שזו היתה תמיד השטה האינדיבידואלית או הקבוצתית החדשה, כי לא הייתי היחידה בהנהלת העבודה ולא נמצאתי במקום זמן ממושך. אך ברור לי, שיסוד שטה זו היה בלי כוונה תחילה מונח בשטת החנוך של כל העובדים, כי מן ההכרח היה להכיר את החניך, ארח חייו, מהלך מחשבותיו ולהסתכל אל תכונותיו המיוחדים לכשִׁרְיו הלמודיים, נטיותיו ודרישותיו הנפשיים. אם לא כן, לא היה מבין אותנו ולא היה משיג את דרישותינו, כי המרחק בין ילד מסוגנו⁵⁶ ובינו היה רב. ברור גם שלא באנו אליהם בתכנית למוד מוכנה לפי

⁵³ על ידי הצבא הבריטי, מן השלטון העות'מאני.

⁵⁴ בתל אביב וביפו.

⁵⁵ הקמת גנים לילדי התימנים בחדרה ובפתח תקוה. ראה גל-פאר 1983, עמ' 272. על הגן בשכונת מחנה

יהודה שליד פתח תקוה ראה מעבי תש"ס, עמ' 142.

⁵⁶ אשכנזי.

תכנית ועד החנוך, שנוצרה בשביל כל בתי הספר. נזכרת אני בעובדה אחת, שפעם בקר במוסד מנהל ועד החנוך דר' לוריה ז"ל⁵⁷, שאל וחקר את התלמידים ובסוף פנה אלינו בשאלה, מדוע אינם מלמדים אותם גיאוגרפיה, שלפי גילם ולפי תכניתנו עליהם לדעת. השאלה עוררה צחוק בין עובדי המוסד וזמן רב לא יכלו לשכח, עד כמה מנהל ועד החנוך אינו תופס את פֶּשְׁרֵיו והתפתחותו של ילד מסוג זה.

אני מאמינה, שהבנה זו ותכונת ההתחשבות וההסתגלות של העובדים לנפש הילד הפרימיטיבי והיכלת להתאים את חֲמֵר הלמידה לִכְשָׁרָיו, עמדו לנו והם היו סוד הצלחתנו והמצב המרומם הזה. ואת האמת יש לומר, שלא מצאתי בי את הכח הנעלם הזה⁵⁸, ואז החלטתי, וכיום נוכחתי לדעת שלא שגיתי והייתי קרובה מאוד לאמת, כי כח ההשפעה היה באי-ההשפעה. זו היתה הכרת תודה נפשית פנימית בעד החפש שנתן לו⁵⁹ לפעול, להתנועע לכל צד שנמשך לבו, להתעניין במה שהוא מצא לנכון, באי-הדָּקָאוֹן של נטיותיו וכשר מחשבותיו, בעד העזרה שנתנה לו בעת מצוא, בלי להפריע להתפתחותו, בעדוד שהוא מצא תמיד ברגעים הקשים למצוא את דרכו. הם⁶⁰ היו מאושרים, אך גם אני הייתי שְׂכוֹרֶת אֶשֶׁר ממדת ההצלחה של השטה החדשה, שבזמן כה קצר נתנה את אותותיה גם בְּכֶשְׁרָיו הַלְמוּדִים, בהתפתחות החושים והשכל, במזגו ואופיו ובכל התכונות. במשך שנתים נהפכו מילדים מחוסרי כל חנוך לבני אדם עצמאיים. הם מצאו את דרכם וביקלתם היה לפעול וליצור, ללמוד ולעבוד באופן עצמאי בכל המקצועות. הם עלו פֶּלֶם, בלי הבדל עדה, סוג, חברה ובית. עם סיום ההתפתחות לשלבים הגבוהים המקסימליים בהתאם לגילם, נטשטשו הניגודים והסתירות שהיו בחיי כל אחד ואחד וביחס לחברו. הם מצאו ענין גם בחיי הזולת. העזרה ההדדית תפשה מקום חשוב בחייהם ביניהם, כי הורגלו וחנוכו לעזור אחד לשני, ליצור יחד יצירותיהם הקבוציות. כל העבודה הזאת נעשתה מתוך חֲדוּה ובחמדה, הן בקיבוץ או באופן אנדיבידואלי. הסכום – תוצאות מוצלחות, אך ההבדלים לא נטשטשו ואפילו לא נשתנו באופן יחסי. הערכתי, על יסוד הרשמים שנתרשמתי במשך כל זמן עבודתי ומחקרי, היתה שאין לאַחַד אַחַד מלאכותי את ילדי העדות השונות יחד ולהכין להם מזון רוחני אחיד. בלי הכנה קודמת, בלי מעבר של פְּתוּח חושיהם והִכְפָּרִים והיכלת הרוחניים – לא יתכן הדבר.

⁵⁷ יוסף לוריא (ליטא 1871 – ירושלים 1937), יושב ראש ועד החינוך שליד המשדר הארץ-ישראלי. ראה עליו לוי תשנ"ה.

⁵⁸ להשפיע על הילד התימני.

⁵⁹ לילד התימני.

⁶⁰ ילדי התימנים.

אחרי הנסיון הזה, קבעתי לי דרכי להקבא לפנות לאחת מעדות המזרח ולנסות את לחי וביחוד את שיטתי, לחקור את בעיית החנוך אצלם, את קשרם, שכלם, תכונותיהם, ובמה כחם הרוחני. ברצוני היה להוכיח באיזה מדה יהיה לאל ידנו לפתחם ולחנכם ולהכשירם לתרבות ולסגלם לחיי הארץ ותושביה התרבותיים. היתה זו עבודה חשובה ופוריה ומאמינה אני שהצלחתי בדרך זו היתה כה רבה, שפרותיה אנו קוצרים עתה אחרי שלשים שנה⁶¹. העבודה החנוכית התנהלה במשך חמש שנים רצופות⁶² ובשיטתיות בכל הערים והכפרים שרק ילדי עדה זו נמצאו שם. היתה זו משימה תרבותית מרובת גוונים, חנוך פעוטים ומבוגרים, חנוך להגינה פיזית ורוחנית, נקיון, שמירת הבריאות, רפוי העינים והעור, תזונה מספיקה, הלבשה והנעלה.

גולת הכותרת של משימה זו היתה החלוציות של הנוער שלנו בתקופה ההיא. בנות העלייה השניה, בוגרות הגימנסיה הרצליה ובנות שקבלו את חנוכם העברי בגולה, בנות העיר והמושבות, האינטלקטואליות, כל הכח האינטליגנטי בתוכנו היה מגויס לפעולה זו. ומה רבה היתה התלהבותן למפעל ומה קשים היו התנאים שבהם עמדנו. כל שנות המלחמה העולמית הראשונה – שנות עני ומחסור, פחד ודקאון שררו בכל פנות חיינו. היתה זו העדה התימנית.

⁶¹ מכאן שהזכרונות נכתבו בשנת 1933 לערך.

⁶² 1913-1918.

ביבליוגרפיה

- אלבוים-דרור תשנ"ח רחל אלבוים-דרור, יצירת המרכז החינוכי בארץ-ישראל. בתוך: ישראל ברטל (עורך), העלייה השנייה - מחקרים, עמ' 386-405. תל אביב
- אלקיים תשנ"א מרדכי אלקיים, יפו-נוה צדק, ראשיתה של תל אביב. תל אביב
- ברוידא תרצ"ז חיה ברוידא, גן-התימנים בגלגוליו השונים. הד הגן, שנה ב, חוברת ה-1, עמ' 60-58.
- גלוסקא תשל"ד זכריה גלוסקא, למען יהודי תימן, בעריכת שמעון גרידי. ירושלים
- גלוסקא תשמ"ה יעקב בן דוד גלוסקא, תולדות יעקב, בעריכת שמעון גרידי. תל אביב
- גל-פאר 1983 להפריח הניצנים - החינוך לילדי התימנים בגני-הילדים העבריים, ראשיתו וקורותיו. בתוך: שלום סרי (עורך), סעי יונה - יהודי תימן בישראל, עמ' 257-308. תל אביב
- גרינצוויג תשנ"ח מיכאל גרינצוויג, הלשון העברית בתקופת העלייה השנייה. בתוך: ישראל ברטל (עורך), העלייה השנייה - מחקרים. עמ' 406-418. תל אביב
- דמארי תשמ"ז סעדיה דמארי, כשהתימני צוחק. תל אביב
- דרוואן תשמ"ב ניצה דרוואן, באין 'מרבד-קסמים' - עולי-תימן בארץ-ישראל (תרמ"ב-תרע"ד - 1881-1914). ירושלים
- דרוואנוב תרצ"וא' דרוואנוב (עורך), ספר תל אביב, כרך ראשון. תל אביב
- הכהן תרפ"ט/תר"צ מרדכי בן הלל הכהן, מלחמת העמים, כרכים א-ה. ירושלים
- הכהן תשמ"ז? --, מלחמת העמים, מהדורת שמעון רובינשטיין. ירושלים
- הלוי תשנ"ה יוסף הלוי, דמות ודיוקן עצמי - היהודי מתימן בספרות העברית. תל אביב
- טבעוני 1990 שלמה טבעוני, ראשונים ונחשונים - ספרו של שבט הצאירים בזכרון יעקב. נתניה
- טובי תשנ"ד יוסף טובי, הקהילה התימנית בירושלים - תרמ"א-תרפ"א (1881-1921). ירושלים
- יבנאלי תשי"ב שמואל יבנאלי, מסע לתימן. תל אביב
- ישעיהו תרצ"ה ישראל ישעיהו, יהודי תימן בארץ-ישראל. בתוך: שמעון גרידי וישראל ישעיהו (עורכים), מתימן לציון (קובץ), עמ' 33-99. תל אביב
- ישעיהו-טובי תשל"ז ישראל ישעיהו ויוסף טובי, יהדות תימן - פרקי מחקר ועיון. ירושלים
- ליון תשנ"ח שלום ליון, יוסף לוריא. בתוך: זאב צחור (עורך), העלייה השנייה - אישים, עמ' 224-246. ירושלים
- מאיר תשמ"ג יוסף מאיר, התנועה הציונית ויהודי תימן (שליחותו של יבנאלי באור חדש). תל אביב
- מיזל 1967 חנה מיזל, לתולדות חינוך הבת להתישבות. תל אביב
- ממט 1983 רזיאל ממט, מפת ההתיישבות של יהודי תימן בישראל. בתוך: שלום סרי (עורך), סעי יונה - יהודי תימן בישראל, עמ' 163-194. תל אביב
- מעבי תש"ס אמנון מעבי, מחנה יהודה - ממושב שכונה 1913-1937. בעריכת טוביה סולמי. פתח תקוה
- נאמן תש"ך רחל נאמן, יומנה של גננת ותיקה. תל אביב
- עוזרי תשל"ד שלום בן-חיים עוזרי, גלי אור - פרקי היסטוריה. תל אביב
- עראקי קלורמן 1995 בת-ציון עראקי קלורמן, משיחיות ומשיחים - יהודי תימן במאה הי"ט. תל אביב
- פישמן תרע"ח עדה פישמן, לחנוך ילדי התימנים (מתולדות מוסד אחד). הארץ והעבודה, קבץ לספרות ולעניני העבודה והישוב, חוברת ב-ג, יפו תרע"ח, עמ' 72-78
- צדוק תשכ"ז משה צדוק, יהודי תימן - תולדותיהם וארחות חייהם. תל אביב

- קאפח תשס"ב יוסף קאפח, הליכות תימן. ירושלים
 קניאל תשנ"ח יהושע קניאל, העלייה השנייה - מקורות. ירושלים.
 הכהן תשמ"א/מ"ה מרדכי בן הלל הכהן, מלחמת העמים (יומן), כרכים א-ב. מהדורת שמעון
 רובינשטיין. ירושלים
 ריעאני תשכ"ז יוכבד ריעאני, הרפואה העממית בתימן. בתוך: יהודה רצהבי (עורך), באי תימן -
 מחקרים ותעודות בתרבות יהודי תימן, עמ' 134-138. תל אביב
 רמון תרצ"ה יעקב רמון, יהודי תימן בתל אביב. ירושלים
 רצהבי תשי"א/ב יהודה רצהבי, לקורותיה של אגודת העובדים התימנית 'פעלת שכיר'
 (תרס"ג-תרס"ד), ראשית התיישבות התימנים ביפו. שיבת ציון ב-ג, עמ' 404-425.
 שילה תשנ"ח מרגלית שילה, חנה מיזל-שוחט. בתוך: זאב צחור (עורך), העלייה השנייה -
 אישים, עמ' 255-258. ירושלים
 שילה תשנ"ח-א מרגלית שילה, עדה פישמן-מימון. בתוך: זאב צחור (עורך), העלייה השנייה
 - אישים, עמ' 289-290. ירושלים
 שרפשטיין תשכ"ה צבי שרפשטיין, תולדות החינוך העברי בארץ ישראל מראשית הישוב החדש
 עד תקומת המדינה. ירושלים
 שרתוק תרע"ו רבקה שרתוק, בית הספר לילדי התימנים ביפו. קובץ, [ה], [חורף תרע"ו], דף
 [20-24]. [על פי גל-פאר 1983, עמ' 302, הערה 111]

**דעות קדומות ומגמות בחינוכם
של בני המזרח בדור התקומה**

יוסף מאיר

דעות קדומות ומגמות בחינוכם של בני המזרח בדור התקומה

"מן ההכרח היה להכיר את החניך, אורח חייו, מהלך מחשבותיו ולהסתכל אל תכונותיו המיוחדים לכשריו הלימודיים, נטיותיו ודרישותיו הנפשיים" (רבקה מייזל).

עם הקמת מדינת ישראל פרצה עלייה המונית ממזרח וממערב. זו לא הייתה עלייה חלוצית במובנה הקלאסי. זו הייתה עלייה של יהודים שנפלטו מארצות מוצאם, בראש ובראשונה, בתנאים טראגיים למרות אהבת ציון שקיננה בליבותיהם.

עלייה המונית זו סבלה רבות מקשיי הקליטה במדינה הצעירה. אולם ניתן לקבוע כיום, על פי העובדות ההיסטוריות, שהעלייה מהמזרח סבלה יותר למרות שנתונה הכישוריים, באופן כללי ויחסי, לא היו פחותים משמעותית מזו של עליית שארית הפלטה שהייתה רובה של העלייה מהמערב ועיקרה. ההגמוניה האשכנזית, ששלטה אז במדינה ובחברה, הייתה נגועה בדעה קדומה מושרשת נגד המזרח. המזרח באמצע המאה העשרים עדיין נתפס אצלה כמפגר שחי את חייו בתנאי ימי הביניים. הדבר התבטא בשאלות המטופשות שנהגו לשאול: האם היה לכם חשמל, תחבורה מוטורית, קולנוע, רדיו; האם אכלתם בסכין ומזלג וכיוצא באלה שאלות המעידות על בורותו של השואל יותר מאשר על בורותו של הנשאל!

אולם הדעה הקדומה הזאת, כפי שהסתבר במרוצת הזמן, היא עצמה הייתה מעוגנת באינטרסים ממשיים, משום כך נושאה המשיכו להחזיק בה גם כשהתערער בסיסה. ההגמוניה שראתה עצמה חלק אינטגרלי מן העולם והתרבות האירופיים המערביים, חששה מאוד שמא העלייה ההמונית המזרחית תערער את יסודות האירופיות שלה, של החברה השלטת ואת שלטונה בחברה ובמדינה. שלב ההתגוננות הראשוני היה להרחיק את העלייה המזרחית לפריפריה. ואילו שלב ההתגוננות השני היה לכפות על העלייה הזאת את הנורמות שלה, כלומר – לתרבת את המזרחים ולהטמיע אותם באמצעות המודרניזציה.

אילו המנהיגות הקולטת הייתה פועלת על פי עקרון המודרניזציה באמת ובתמים,

הלכה למעשה ובצורה נכונה – אזי מצבם של המזרחים היה משתפר לאין ערוך. הפערים לא היו נוצרים או לפחות לא היו מתרחבים. האנטגוניזם לא היה עולה – בקיצור, היו המזרחים מסתגלים לטוב ולמועיל בתרבות החדשה שאינה פוגעת בתרבותם היהודית.

אולם מה שקרה בפועל היה שעקרון המודרניזציה נשאר סיסמה ריקה. שכן, איך יכול ציבור אנשים להפנים נורמות וערכים כשאלה אינם קיימים בסביבתו הקרובה, כשהוא איננו בא במגע קרוב ומידי אתם? והתוצאה הייתה הרס ללא בנייה, ניכור ללא שיקום. ההגמוניה לא רצתה להבין את המנטליות של המזרחים, ושליחיה סירבו לכבד את מנהגיהם ומסורותיהם. בעיניה נראה כל שיש למזרחים – פרימיטיבי, מפגר וירוד. שום דבר חיובי וטוב לא מצאה במזרחים, והדבר הזה בלט במיוחד במערכת החינוך.

לריכוזים המזרחיים נשלחו כוחות הוראה שאינם מוכשרים, זמניים עם תחלופה רבה, בעלי דעות קדומות שילדי המזרחים ממילא אינם מסוגלים להתקדם ואין לצפות מהם לגדולות. חומר הלימוד לא היה מותאם להיסטוריה המזרחית, למסורתה, למנהגיה ולערכיה, כי רוב כוחות ההוראה וכל הוגי הדעות של המערכת לא ידעו דבר בתחום זה.

לכן, מערכת החינוך הישראלית הזדעזעה כשגילתה את התוצאות המחרדות בחינוך בקרב המזרחים, בתום העשור הראשון לקיום המדינה. אולם הפתרונות שהמערכת הציעה וביצעה לא היו פדגוגיים משקמים, כי אם פתרונות שטחיים, מינהליים ביסודם. עד היום נמשכת המגמה הזאת של פתרונות כושלים, וכיום לאחר למעלה מיובל שנים מאז הקמת המדינה, מסתבר שהפְּשָׁלון הזה הוא טוטלי לכל ילדי ישראל במערכת החינוך.

* - *

בקובץ זה מפרסם פרופ' יוסף טובי את זכרונותיה של רבקה מיזל על פעילותה החינוכית בקרב ילדי תימן בימי מלחמת העולם הראשונה. מתוך הזכרונות האלה מתגלית רבקה מיזל כאדם עם שאר רוח, עם תבונה פנימית אנושית, מתחשבת בזולת ומעריכה אותו קודם כל כיצור אנושי. הודות לתכונות אנושיות אלה הצליחה להעלות את רמתם ההשכלתית החדשה של ילדי תימן, שבאו לא מזמן מארץ בעלת טכנולוגיה מפגרת.

היא התוודעה לציבור יהודי תימן בעקבות שליחותו של שמואל יבנאלי לתימן ב-1911. הישוב היהודי שרצה בזמנו ביהודי תימן כפועלים במושבות, לא דאג לקלוט אותם ולהעלות את רמתם, כפי שדאג לקלוט עולים ממזרח אירופה. לכן, גם אז בודלו התימנים בפריפריה, בקצה המושבה ובשכונות נפרדות. באתרים אלה

נאבקו יוצאי תימן על השרדותם. רבקה מיזל הביטה לעברם ונחרדה, במיוחד מהעזובה של הילדים. ו"פתאום נצנץ רעיון במוחי ורוח גבורה הצליח עלי וכמו קול פנימי שמעתי: "מהפעוטים הללו התחילי" – כתבה בזכרונותיה, ועד מהרה הוציאה את הרעיון מן הכוח אל הפועל.

עוד באותם ימים, לפני 90 שנה, חשבה מיזל שכדי לעזור למבוגרים התימנים להתרומם ולהתקדם, יש לעשות זאת דרך ילדיהם שיהיו מתווכים "בינינו ובינם, בחינוך נשפיע עליהם, השפעתם של הקטנים על המבוגרים".

רבקה מיזל התחילה את פעילותה בקרב ילדי תימן ביפו. היא הייתה מודעת לשוני התרבותי והמנטלי בינה, כאשכנזיה, לבין יהודי תימן. אולם בניגוד לאשכנזים אחרים, היא ניחנה בתכונה יקרה מפז: העדר התנשאות ויחד עם זה מלאה התחשבות בזולת כפי שהוא. היא הייתה בדעה, שכדי להשפיע על הזולת, לקדם אותו ולשנות את הרגליו, יש קודם כל לגלות כבוד לרצונו ולמנהגיו, לנסות להבין אותו ואת התנהגותו. כמה יקרים, נכונים ואנושיים הדברים הבאים שרבקה מיזל כתבה מתוך ניסיון וראייה פדגוגית מפוקחת?

"המצב הנורא [להשפיע על "הילדים חצי פראים, את שפתם לא ידעתי"] – איש לא יביננו, ולא ירגיש – רק מי שניסה. והנסיון הוכיח, כמה קשה לטפל באלמנט כה זר לרוחנו. מה חשובה היא ידיעת הפסיכולוגיה של היצור למורה שמטפל בו. ואנו האירופאים – מה רב המרחק שבינינו לבין פראות המזרח, ואיך להתאים את מחשבותינו, רעיוננו, דרישתנו לילדי הפראות הקפשית? פחותה היא השפעתנו עליהם, אם באמצעינו אנו נאחז, ולא נסתגל למחשבתם, לכושריהם והתפתחותם. ההכרח יוצר את התנאים מתוך עבודתנו, שלי ושל אחותי [חנה מיזל-שוחט] תלמידת גמנסיה הרצליה, במשך זמן קצר למדתי להכירם, לכבד את רצונם ומנהגיהם. לאט לאט החלו לעלות על שלבי ההתפתחות והחלו להתקדם".

רבקה מיזל התחילה את פעילותה בקרב התימנים בנובמבר 1913, כשהקימה את הגן הראשון לילדים תימנים. לדבריה, היה קשה מאוד לשכנע את ההורים לשלוח את ילדיהם לגן. בשנת הלימודים תרע"ד למדו רק 20 ילדים. אולם הודות לגישתה הפדגוגית הנכונה הצליחה לחולל מהפך משמעותי בחשיבתם של ההורים התימנים. בשנת הלימודים תרע"ה כבר לא הייתה התנגדות מצד ההורים. "ברצון רב מוסרים ההורים את ילדיהם. הרשימה מכילה 70 ילדה ו-40 ילד" – כתבה ביומנה. מי שקורא את זכרונותיה של רבקה מיזל יכול להעריך את חוסר תבונתם ורגישותם של אלה שפעלו בחינוך ילדי ישראל מן המזרח בתקופה שלאחר קום המדינה וקבעו גורלה של עלייה ושל חברה.

תבונתה של רבקה מיזל גם מתגלית בסיכום מפעלה: "אני מאמינה, שהבנה זו

**העלייה מתימן לארץ-ישראל
בתקופה העות'מאנית**

בת־ציון עראקי־קלורמן

העלייה מתימן לארץ ישראל בתקופה העות'מאנית

תימן ערב תנועת העלייה

כעשר שנים אחרי שינוי דרמטי בתולדותיה של תימן, לאחר שבשנת 1872 נכבשו חבליה המרכזיים על ידי התורכים העות'מאנים, החלה תנועת העלייה של יהודי תימן לארץ ישראל. השלטון העות'מאני נמשך עד סוף שנת 1918, עם התמוטטות האימפריה העות'מאנית בתום מלחמת העולם הראשונה והפיכתה של תימן למדינה עצמאית. במאה התשע עשרה השתייכו רוב תושבי ארצות האסלאם באזורנו מבחינה פוליטית לאימפריה העות'מאנית או לאחת ממעצמות אירופה שחדרו לאזור ונגסו ממנה שטחים. ואילו תימן, שהשתחררה בשנת 1630 לערך מכיבוש עות'מאני בן כמאה שנים, נותרה עצמאית משלטון זר וחופשית מהשפעות הקולוניאליזם המערבי, אך גם מבודדת וכמעט מנותקת מארצות אחרות. רק בשליש האחרון של המאה התשע עשרה באה תימן מחדש תחת שלטונם של העות'מאנים. תפנית זו קשורה בתהפוכות הנוגעות בפוליטיקה הפנימית של תימן, בתהליכים גיאופוליטיים ובתחרות בין המעצמות על שיפור עמדותיהן באזור.

ההיסטוריה הפוליטית של תימן במאה התשע עשרה מאופיינת בהתערערות השלטון האמאמי, חילופי שלטון תכופים ומרידות כנגד האוחזים בכתר. השבטים ניצלו את חולשת השלטון המרכזי ופשטו כמה פעמים על צנעא הבירה ושדדו אותה. חוסר הבטחון בדרכים הבריח אלפים מתושבי צנעא והיישובים הסמוכים אליה אל יישובי הפריפריה, פגע בפעילות המסחרית וערער את המצב הכלכלי. תהפוכות אלו השפיעו בעיקר על חיי האוכלוסייה המוסלמית והיהודית בבירה ובמרכז תימן.

בעת הזאת חידשו העות'מאנים את התעניינותם בתימן. הם חששו מהמשך התבצרות הבריטים בחצי האי הערבי מאז שהללו כבשו את עדן בשנת 1839. בשנת 1849 השתלטו העות'מאנים על שפלת ים סוף, התהאמה, ואף ערכו ניסיון נפל לכבוש את צנעא. חשיבותה האסטרטגית של תימן עוד עלתה לאחר פתיחתה של תעלת סואץ בשנת 1869. התגברות האינטרס העות'מאני לחזק את אחיזתם בתימן

באה בד בבד עם עליית אי היציבות השלטונית במדינה. המצב הפנימי המעורער הביא לכך שתושבי צנעא ותימנים אחרים פנו לאחמד מוכ'תאר פאשא, המושל העות'מאני של התהאמה, בבקשה שיבוא לצנעא, ישתלט על תימן וישליט בה סדר. העות'מאנים קיבלו בשמחה את ההזמנה להיכנס לפני הארץ. הם יצאו מבסיסי השליטה שלהם בתהאמה, התקדמו בדרך העולה מחודידה שלחוף ים סוף לעבר צנעא, ובחודש אפריל שנת 1872 נכנסו לעיר ללא כל התנגדות. מעיר הבירה הם השתלטו על היישובים החשובים של תימן ברמת ההר המרכזית ועל סביבתם. התנגדות תקיפה של שבטי הצפון מנעה את התקדמות הצבא העות'מאני לחבלים נוספים. שבטים אלו התאגדו סביב מנהיגותו של אמאם מחמד אבן יחיא (חמיד אל-דין), שעלה לכס האמאמות בשנת 1891, והיוו אופוזיציה לוחמת לצבא העות'מאני. עם מותו, בשנת 1904, הוכר בנו יחיא אבן מחמד כאמאם (כיהן עד 1948) והוא המשיך בפעולות המרי כנגד השלטון העות'מאני.

התקופה העות'מאנית תרמה לתמורות שונות בחייהם של יהודי תימן ובתודעתם העצמית. תימן נפתחה בפני זרמים כלכליים חדשים והתהדקו הקשרים בין יהודיה לקהילות יהודיות מחוץ לארץ. יהודי מרכז תימן לקחו חלק בתמורות מודרניות, חלקם התעמק בזרמי מחשבה חדשים כגון רעיונות ההשכלה, נקט עמדה בויכוח על ספר הזוהר ושאר ספרות הקבלה, השתתף בניסיונות לערוך רפורמות בחינוך, וניסה לשנות את אופיים של החיים התרבותיים והדתיים.

במאמר זה ננסה לעמוד על התמורות המדיניות, החברתיות והרעיוניות, שהתעצבו בתקופה העות'מאנית ועל השפעתן על תנועת העלייה מתימן לארץ ישראל. העלייה מתימן לארץ ישראל החלה בשנת 1881 ונעצרה זמנית בין השנים 1914–1920 עקב אירועי מלחמת העולם הראשונה. עד המלחמה עלו לארץ ישראל קרוב ל-5,000 נפש, כ-8 אחוז מכלל יהודי תימן – נתון שאין דומה לו בעת הזאת בקהילות יהודיות אחרות. עד שנת 1914 הם מנו כ-6 אחוז מכלל האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל (שמנתה 88,000 מכלל 770,000 תושבי הארץ). השינויים המפליגים באזור לאחר מלחמת העולם הראשונה לא הפסיקו את העלייה מתימן, אך העמידו אותה בפני אתגרים חדשים שהם מחוץ למסגרת הדיון במאמר זה.

העלייה מתימן ו"העלייה הראשונה"

תנועת העלייה מתימן מקבילה מבחינה כרונולוגית לתנועת העלייה ממזרח אירופה המכונה בהיסטוריוגרפיה הציונית "העלייה הראשונה", שהחלה בשנת 1882. ההיסטוריוגרפיה הציונית אינה משייכת בדרך כלל את עליית יהודי תימן ל"עלייה הראשונה" כיון שבמסגרת זו היא כוללת רק עלייה המוגדרת על ידה כעלייה בעלת אופי לאומי מובהק¹. הגדרה מצמצמת זו מדירה את עולי תימן ועולים אחרים מן האתוס הציוני. עם זאת, כאשר בוחנים את מניעי העולים ממזרח אירופה מוצאים כי האידיאולוגיה הלאומית היתה המניע שהאיץ לעלייה לארץ ישראל, אך כשם שניווכח גם בעלייה מתימן, רבים נסעו לארץ גם בשל שלל סיבות המאיצות קבוצות של בני אדם במקומות שונים לעקור ממקום ישוב אחד ולהגר למשנהו. התנועה לארץ ישראל ניזונה מכוחות משיכה לאומיים ודתיים, אך גם מכוחות שהמריצו את המהגרים אל מחוץ לארץ הולדתם.

ניתן לזהות קווי דמיון ברקע ובמניעים לתנועות העלייה ממזרח אירופה ומתימן, אולם קווי השוני בולטים יותר. בקרב יהודי מזרח אירופה כבר היו קיימות מגמות של הגירה שנבעו משינויים חברתיים, כלכליים ופוליטיים שגרמו כוחות המודרניזציה. אלה הובילו להידרדרות חדה במצב הכלכלי של האוכלוסייה היהודית, שנוספה להתפוצצות אוכלוסין, לעוני ולעלייה באנטישמיות העממית והרשמית. מגמות אלו התגברו בעקבות הרדיפות והפרעות ביהודי רוסיה ב-1881-1884 ("סופות בנגב"). רובם המכריע של המהגרים פנה לארצות מערב אירופה, ובמיוחד לארצות הברית, ורק מקצתם לארץ ישראל².

לעומת זאת, בקרב האוכלוסייה היהודית בתימן לא ניכרו במהלך המאה התשע-עשרה תמורות חברתיות וכלכליות חדות. האנטישמיות המודרנית לא היתה ידועה בתימן והעלייה לא נגרמה מרדיפות כלשהן מצד השלטונות או מצד האוכלוסייה המקומית. יעקב גאלדמאן שפגש את עולי תימן בירושלים בשנת 1882 וחקר ודרש ביניהם על הסיבות שהביאו אותם לירושלים, מדגיש במאמר משנת תרמ"ה (1885) לעיתון "האסיף" כי:

משגה הוא בידי רבים מסופרי מכתבי העתים אשר הודיעו, כי עול הגלות הכבד מנשוא העיר לבב אחינו אלה לעזוב ארצם ולעלות לציון, כי כאשר חקרנו ודרשנו מפיות התימנים, נוכחנו לדעת, כי מאז באה ממלכת צנעא תחת ממשלת השולטן מתוגרמא, לא ידעו העברים שמה כל רע, וכל מגרעת אין למו מזכויות המחמדים תושבי הארץ³.

¹ ראו למשל אליאב, עמ' 278 - 283.

² פלד, עמ' 29 - 34; אליאב, 278 - 283.

³ מצוטט אצל יערי, עלייה, עמ' 20.

בנוסף, היעד אליו כיוונו את פעמיהם המהגרים ממזרח אירופה והמהגרים מתימן שונה בתכלית. היוצאים מתימן בשני העשורים האחרונים של המאה התשע-עשרה התכוונו להגיע לארץ ישראל, וכמעט כולם באו אליה והתיישבו בה. אחדים נשארו לפרקי זמן קצרים או ארוכים בתחנות המעבר בדרך, בעדן, בחוף המזרחי של אפריקה ובמצרים. יעדי הגירה אחרים משכו פחות את לבם בעת הזאת. הגירה של יהודים מתימן ידועה החל מימי הביניים המאוחרים ועד למאה התשע-עשרה. יעדי ההגירה היו: הודו – בעיקר לקוצ'ין שבחוף מלבר ולכלכלתה בחוף המזרחי – וכן אתיופיה, המפרץ הפרסי, מצרים וארץ ישראל. ממדי הגירה זו היו צנועים, לקחו בה חלק קבוצות קטנות ואפילו בודדים, והיא שיקפה את השתתפותם של יהודי תימן ברשת הסחר הבינלאומית, בין המזרח התיכון לאגן הים התיכון. באופן זה גם הגיעו לתימן סוחרים יהודים מארצות שונות והתיישבו בתימן⁴.

כמו כן, בעוד שראשית תנועת העלייה לארץ ישראל מארצות אירופה קשורה בהתעוררות הלאומיות החילונית של היהודים ובהשפעת הרעיונות שגובשו על ידי התנועה הציונית, הרי שראשית העלייה מתימן לא היתה קשורה באופן ישיר לרעיונות התנועה הציונית או למוסדותיה. קביעה זו נכונה כמעט לכל תנועת העלייה מתימן לארץ ישראל, לפחות עד לאחר הקמת מדינת ישראל. כידוע, ביקשה הציונות לתת מענה לְכָשֶׁלֶן תנועת האמנציפציה לשלב את היהודים בחברה האירופאית וחתרה להציע פתרון פוליטי להתפרצותה של האנטישמיות המודרנית. אולם, תנועת האמנציפציה לא הגיעה לתימן, האנטישמיות המודרנית, כאמור, לא היתה ידועה שם, מגמות של חילון לא היו מוכרות בקרב האוכלוסייה היהודית ולא בזו המוסלמית ולא נוצרו התנאים להתפתחותה של התנועה הציונית החילונית. במשך כל תקופת דיוננו לא פעלו בתוככי תימן ארגונים ציונים מקומיים, ולתנועה הציונית לא היתה נציגות של קבע במקום⁵.

⁴ ראו אביר; ורבלובסקי, עמ' 46.
⁵ אמנם בשנת 1911 נשלח שמואל יבנאלי מטעם המשרד הארץ-ישראלי (הוקם בשנת 1908 בראשות ארתור רופין כזרוע הביצועית של ההסתדרות הציונית בארץ) לעודד עלייה מתימן אולם קשה להגדיר את עליית יבנאלי כ"עלייה ציונית". עיקר מעורבות ההסתדרות הציונית בעליית יהודי תימן היה בהפעלתו החל משנת 1928 של משרד עלייה במושבה הבריטית של עדן, שסייע לעולים בסידורי הנסיעה וחילק את רשיונות העלייה ליהודים שכבר יצאו מתימן, הגיעו לעדן והמתינו לתורם לעלות. רק בשנת 1943 נשלח יוסף בן דוד, שליח הסוכנות היהודית בעדן, לתימן למשך כשלושה חודשים במטרה לעניין צעירים לעלות ולפעול בנושא החינוך. משנה זו ואילך הגבירה הסוכנות היהודית את מעורבותה בעליית יהודי תימן ועודדה את הקמת מחנה חאשד על ידי הג'וינט בשנת 1944, שטיפל ביהודים שהגיעו לעדן והמתינו לתורם לעלות. בשנת 1946 שלחה הסוכנות לתימן שליח נוסף, חיים צדוק, אולם המשימה שהוטלה עליו בעת הזאת לא היתה לזרז עלייה אלא להפך, לנסות להאט את קצב היציאה מתימן. צדוק הקים בצנעא מעין אגודה ציונית שהיקף פעילותה היה מצומצם והיא התפרקה לאחר שנתיים. עם הקמת מדינת ישראל היו מוסדות המדינה מעורבים באופן ישיר הן בפעולות לעורר את יהודי תימן לעזוב את ארצם ולעלות לישראל והן בארגון יציאתם והטסתם לישראל.

במשך מאות בשנים שמרו יהודי תימן על קשרים עם ארץ ישראל. שליחי דרבנן הגיעו אליהם לגבות כספים בעבור הישוב היהודי בארבע הערים הקדושות (ירושלים, חברון, טבריה וצפת), הם שלחו וקיבלו מכתבים מארץ ישראל, ובתקופות שונות עלו לארץ עולים יחידים ובני משפחותיהם⁶. אולם מסוף המאה התשע-עשרה לא היתה עוד העלייה לארץ מעשה של בודדים, אלא תנועת עלייה של ממש -- משפחות וקבוצות ואף חלקים של קהילות עזבו את תימן ועקרו לארץ ישראל. תנועה זו קשורה בעיקרה בהשלכות השונות של התקופה העות'מאנית על חיי הקהילה היהודית.

הגורמים לתנועת העלייה שינויים מדיניים

עם הכיבוש העות'מאני, הפכה תימן לפרובינציה בתוך האימפריה העות'מאנית. שינוי זה יצר קונטקסט חדש של מדינה גדולה, שמעבר תושביה ממקום אחד למשנהו בתוך תחומי האימפריה היה חופשי ופתוח, הנסיעה מתימן לארץ ישראל נעשתה קלה מבעבר.

בחדשים הראשונים לראשית תנועת העלייה לא הוסדר חופש תנועה זה עד תומו. קבוצות קטנות של יהודים נסעו ללא הפרעה אולם קבוצות גדולות עוררו את תשומת לבם של תושבי הארץ המוסלמים והללו מחו על יציאתם מתימן. הגירתם של יהודים במספרים גדולים נתפשה, ככל הנראה, כערעור הסדר החברתי הקיים והעלה את חששם של תושבי תימן המוסלמים שמא הם ייפגעו מיציאתם של יהודים המעניקים להם שירותים חיוניים⁷. בשל מחאה זו עיכב המושל העות'מאני בחודייה בשנת תרמ"ב נוסעים יהודים שהגיעו לעיר הנמל עד שיקבל אישור מן הממונים עליו שמוותר להם להמשיך בדרכם לארץ ישראל. כדי להבהיר את הנושא שיגר ר' סלימאן קארה, אב בית הדין של צנעא, שכיהן גם כחכם באשי, מכתב לאיסתנבול וביקש לאשר ליהודי תימן בהיותם נתינים עות'מאנים לנסוע לארצות אחרות בתחומי הממלכה באין מפריע. יוסף הלוי, יליד צנעא ואחיו של ר' יחיא יצחק הלוי אב"ד קהילת צנעא 1902-1932, ששמע על האירועים מפי אביו. הוא כותב בזכרונותיו כי תשובתו החיובית של הממשל המרכזי הגיעה למושל העות'מאני

⁶ ראו למשל, יערי, עלייה, עמ' 13-19; וכן יערי, אגרת; יערי, ספרים; יערי, שלוחי יהודי תימן התפרנסו ברובם מאומנויות שונות וממסחר זעיר. השירותים שהעניקו לתושבי הכפרים התימנים, במיוחד ברמת ההר המרכזית, כנפחים, נגרים, בנאים, קדרים, אורגים ועוד היו חיוניים לחיי הכפר התימני.

בצנעא והוא הודיע את תוכנה באופן בלתי רשמי לאחד מנכבדי היהודים. לאחר מכן, זימן המושל את הרב הראשי ואת ראשי הקהל לטקס רשמי ופומבי לשם הקראת הצו המלכותי שהגיע מאיסתנבול המתיר נסיעה חופשית לארץ ישראל:

וכאשר הגיע פתקא דהזמנותא ליד הרה"ג [הרב הגאון] הדיין סלימאן קארה, ותכף ומיד הזמין אליו שבעה טובי העיר, וזירזם להכין עצמם ליום שישי ללכת עמו אצל הפחה [הפאשא/המושל] הראשי על פי ההזמנה הניתנת לו. ואלה שמותיהם: ה' [האדון] חיים נדאף, יוסף יחיא עראקי, ה' שלום כסאר, ה' שלמה בדיחי, ה' יוסף בדיחי, ה' כבוד אבא מרי מוסא יצחק הלוי, ה' יוסף משרקי.

ויהי ביום השישי וילבשו בגדי שבת עם פארי מגבעות של משי לבנות [הנקראות כובעי לג'ה], ולהם הדרת פנים פאת זקנם, ולרוב השמחה הפך זיו פניהם כזיו השמש, ומראה דמותם כמלאכי שרת... והיה בהכנסם לאולם הפחה יחד עם הרב הראשי חלקו להם כבוד כל הנמצאים באולם, ויעמוד המזכיר ויקרא באזני השופטים וכל הנמצאים בהיכל הפחה את כתב הנשתווון [כתב הפקודה], השלוח מהשער העליון, החתום בחתימת מלך תורקיה [תורכיה] עבד אל מג'יד⁸, שבו נקבע חוק ולא יעבור שניתן רשות עליה חופשית לא"י ליהודי תימן⁹.

הלוי מסתייע בלשון פיוטית בספרו על אירוע הקראת הצו המלכותי, שעיך פרטיו נתמכים על ידי מקורות אחרים¹⁰. מכל מקום, תנועתם של יהודי תימן בתוך המדינה העות'מאנית, ובכלל זה מתימן לארץ ישראל, היתה בדרך כלל חופשית מהגבלות. כל זאת שעה שהחל משנת 1882 הערימו העות'מאנים קשיים על כניסתם לארץ ישראל של מהגרים יהודים ממדינות אחרות, ובמיוחד מרוסיה ומרומניה, והתנו את בואם בהתחייבות לשהות בארץ תקופה קצרה, למטרות תיירות או עלייה לרגל למקומות הקדושים. העות'מאנים היו מודעים למגמות הלאומיות של חלק

⁸ שמו של הסלטאן העות'מאני בתקופה זו הוא עבד אל חמיד (1876–1909), ולא כפי שרשם הלוי בטעות. הסלטאן עבד אל מג'יד כיהן בשנים 1839–1861.

⁹ יהודה רצהבי, "זכרונות ר' יוסף הלוי", עמ' 140.

¹⁰ על ההיתר שהתירו העות'מאנים ליהודים לנסוע לארץ-ישראל ראו גם רצהבי, "אלשיך". מקור זה אצל יערי, אלשיך, עמ' 644–645; וראו כסאר, עמ' 14, על העיכוב שיעכב מושל חודידה את שיירת העולים הראשונה בשנת תרמ"ב עד קבלת האישור לנסיעת המושל בצנעא. על כך ועל המודעה שפרסם המושל העות'מאני בצנעא שהתירה את נסיעת שיירת העולים הראשונה לפני שנעצרו בחודידה, ראו רצהבי, אל נדאף, עמ' קמד–קמה. מקור זה אצל דרויאן, חלוצי, עמ' 18; והשוו עראקי קלורמן, משיחיות, עמ' 118–119.

מיהודים אלה וחששו מפני היווצרות עוד בעיה לאומית בתחומי ממלכתם, שתקשה לשמור על שלמות האימפריה. בנוסף, גידול מספר נתיני מדינות אירופה שנהנו מזכויות אקסטרטוריאליות של "הקפיטולציות" נגד את האינטרס העות'מאני¹¹. בכל זאת, בסוף שנת 1887 התירו העות'מאנים ליהודים ממדינות אירופה להיכנס לארץ על מנת להישאר בה בתנאי שיבואו כיחידים ולא כחלק מקבוצה גדולה. שינוי זה במדיניות העות'מאנית חל בעקבות התערבות מעצמות אירופה, שהיו מעוניינות להגדיל את מספר נתיניהן באימפריה ולהשפיע באמצעותם על ענייניה, והוא הגביר את תנועת העלייה מאירופה.

בין השנים 1890–1891 גבר במיוחד זרם הבאים לארץ ישראל. אלפי אנשים באו ב"עלייה המבוהלת", שנגרמה לאחר גירוש היהודים ממוסקבה ועקב סדרה של רדיפות בערים אחרות ברוסיה. נהירה זו של מהגרים הדאיגה את מנהיגי הערבים הפלסטינים בירושלים והם פנו בעצומה למרכז השלטון העות'מאני באיסטנבול ודרשו להפסיק את ההגירה היהודית ואת רכישת קרקעות בידיהם¹². פנייה זו הניעה את השלטון העות'מאני לחדש בראשית שנות התשעים את האיסור על כניסת מהגרים יהודים לארץ. הקשחת מדיניות ההגירה של העות'מאנים עמדה כנראה מאחורי האיסור שהטילו השלטונות בשנת תר"ן (1890) על יהודים לצאת מתימן לארץ ישראל. אולם איסור זה לא נשאר בתוקפו בתימן לאורך זמן, ואילו ההגבלות על העלייה מארצות אחרות נותרו על כנן עד מהפכת התורכים הצעירים בשנת 1908¹³.

ידע חדש על הנעשה בעולם היהודי ובארץ ישראל

הכיבוש העות'מאני היה נקודת מפנה בחיי תימן ויהודיה בכך שפרץ את הבידוד היחסי של הארץ. לראשונה החל לפעול שרות דואר סדיר שהביא דברי דואר מחוץ לארץ לנמל חודידה. יחד עם מכונת הממשל העות'מאנית הגיעו לארץ סוחרים זרים, ונוסעים אחרים. כמו כן החלו יהודים מתימן לנסוע אל מחוץ לארצם בתדירות קרובה מאי פעם, בשליחות הקהילה, למטרות מסחר ועלייה לרגל. באופן זה הם נעשו ערים לכמה מן התהליכים שהתרחשו מחוץ לארצם והדקו את קשריהם עם קהילות יהודיות במקומות שונים.

¹¹ ראו למשל קושניר, עמ' 60–61. הקפיטולציות היו זכויות מסחריות ושיפוטיות, שהעניקו העות'מאנים בחוזים למעצמות אירופה החל מהמאה השש-עשרה. על פי הסכמים אלה ניתנה למעצמות אירופה הזכות לדון בענייניהם המשפטיים של אזרחיהן שהתגררו בתוך הטריטוריה העות'מאנית.

¹² פורת, צמיחת, עמ' 18.

¹³ קרח, עמ' מט; קושניר, עמ' 68–70.

יהודי תימן נעשו מודעים לכך שמאמצע המאה התשע עשרה הלכה וגדלה האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל ובמיוחד בירושלים. נודע להם גם על פעילותו הנדבנית של רוטשילד בקרב יהודים בתפוצות ושמועה פשטה ביניהם כי רוכש הוא קרקע בארץ ישראל ומחלקה חינם ליהודים. יוסף מצ'מוני, אחד מעולי תרמ"ב, מספר שהמשפחות הראשונות יצאו מצנעא לארץ ישראל לאחר ש"בשנת תרמ"א בחדש רחמים אלול נתפשטה השמועה בארץ התימן העליון כי רשי"ל [רוטשילד] קנה קרקע גדולה באר"י מיד מלך טורקייא [תורכיה] בקושטא בשביל היהודים"¹⁴. הנוסע זיגפריד לנגר ששהה בתימן ב-1882 מספר כיצד פירשו יהודים בתימן את דמותו של רוטשילד ואת מעשיו:

במדב (ליד דורן, כחמישים קילומטר דרומית מזרחית לצנעא) מצאתי את העדה היהודית הראשונה. אין הם יודעים דבר על אירופה, אבל יודעים על אודות ירושלים ועל רוטשילד, שהם חושבים אותו למלך. סבורים הם כי אין כמוהו רב נעלה וגדול בתורה והם רואים אותו כראש ליהודים הן בעניינים רוחניים והן בגשמיים.

לפני זמן מה נפוצה השמועה בתימן, שרוטשילד, אשר מקום מושבו בירושלים, קנה שם קרקע לעבודת האדמה והוא מוסר אותה בלא תשלום לעולים הבאים מתימן. על סמך השמועה הזאת קמו כמאה משפחות מצנעא, ושמו פעמיהם ירושלימה¹⁵.

שמועות אלו וידיעות אמיתיות על היישוב היהודי המתפתח בארץ ישראל עוררו עניין רב אצל היהודים ועודדו הגירה אליה. התעוררות זו היתה קשורה קשר אמיץ לזיקתם המסורתית והדתית של יהודי תימן לארץ ישראל ובמיוחד לירושלים העיר הקדושה.

¹⁴ מצ'מוני אצל עובדיה, עמוד 212.
¹⁵ מצוטט אצל יערי, עלייה, עמוד 21.

שיפור דרכי התחבורה

העות'מאנים שיפרו את דרכי התחבורה במרכז תימן וכך הקלו על התנועה בפנים הארץ וממנה לנמלי היציאה בעדן ובחודידה. בנוסף, בשנת 1869 נפתחה תעלת סואץ לתחבורה ימית, והמעבר לים התיכון התאפשר ישירות מים סוף. הדרך לארץ ישראל נעשתה קצרה יותר ואף הוצאות הנסיעה פחתו.

בכל זאת המסע לארץ ישראל לא היה קל ודרש מן הנוסעים נחישות ואורך רוח לעמוד בתלאותיו. רובם עשו את דרכם ברגל ממרכז תימן עד לחודידה. מנמל זה הם הפליגו באניית מפרש שהובילה אותם לעיר סואץ, שם עלו על אנייה אחרת שהסיעה אותם לאורך תעלת סואץ לעיר הנמל פורט סעיד (מקום חיבורה של התעלה לים התיכון), ומשם נסעו באניית קיטור עד ליפו¹⁶. יהודים אחרים, שהתגוררו קרוב יותר לאזור ההשפעה הבריטי, נסעו לעדן ומשם הפליגו למחוז חפצם באנית קיטור דרך ים סוף.

אף שלאחר פתיחתה של תעלת סואץ היה המסע לארץ ישראל קצר מבעבר, הרי שחוסר הביטחון בדרך הארוכה סיכן הרבה פעמים את רכושם של העולים ואת יכולתם להמשיך ולממן את הוצאות הדרך. רבים הגיעו ליעדם לא רק תשושים אלא גם חסרי כל. בכל זאת, הקשיים הללו לא הרתיעו. המכתבים שהגיעו לתימן מאת הנוסעים שהגיעו לארץ הקודש רק הוכיחו לנשאים שהדרך לשם אפשרית והארץ בת השגה.

תמורות כלכליות

העות'מאנים, תחת מנהיגותו של הסלטאן עבד אל-חמיד השני (1876–1909), פתחו את כלכלתה של תימן יותר מבעבר לסחר עם ארצות חוץ, להשפעת הכלכלה העולמית ולחדירת המודרניזציה. הבטחון והסדר שהם החזירו למרכז תימן כמו גם בניית דרכים חדשות והכנסת אמצעי תקשורת מודרניים כשירותי דואר וטלגרף סייעו לחידוש חיי הכלכלה, ולפעילות מסחרית ערה בכל האזורים הנתונים לשליטתם. פעילות זו התרכזה בעיקר בערים ובעיירות בהן ישב חיל המצב העות'מאני כמו צנעא, [מנאכ'ה], עמראן, שבאס, ד'מאר, ירים ותעז. העלייה בפעילות המסחרית נבעה גם מהגידול שחל באוכלוסיית מרכז תימן, ומשהייתם של גייסות צבא גדולים, אנשי פקידות ומשפחותיהם, שהביאו עמם מנהגי צריכה, סוגי מצרכים חדשים ואף

¹⁶ ידועים כמה סיפורי מסע המתארים את העלייה בתקופת הדיון של מאמר זה. אחד המרתקים בהם הוא של אברהם עוזירי, שעלה לארץ-ישראל בשנת תרנ"ז (1897). הוא מביא תיאור מייצג של המסלול בו עברו נוסעים שונים בדרכיה של תימן ושל הרגלי המסחר המקובלים באזור, ומלמד על הדרך המפרכת לנמל חודידה, ועל היות הנוסעים מטרה תמידית לשודדי דרכים. הוא מספר על הנסיעה לארץ-ישראל לאחר היציאה מתימן, שגם כן היתה רצופה קשיים ותלאות. ראו רצהבי, עוזירי, עמ' 8–11; נדפס שנית אצל דרויאן, חלוצי, עמ' 20–25.

אמצעי תשלום רבים ביחס.

השיפור ברווחתם הכלכלית של היהודים ניכר בראש ובראשונה בעיר הבירה. בשל סמיכות רובע המגורים של העות'מאנים לרובע היהודי התפתחו בצנעא קשרי מסחר קרובים בין יהודים ואנשי צבא ופקידות עות'מאנים. אנשים ונשים הקשורים במערכת המנהל ביקרו בקביעות בשוק היהודי, רכשו יין, ביצים, לחם, בדים, כלים ותכשיטים מכסף, וקיבלו שירותי חלפנות. שינוי זה משך אל העיר יהודים מכפרי הסביבה עד כי ארבע שנים לאחר הכיבוש העות'מאני היה צורך להרחיב את תחומי של הרובע היהודי:

המצב הכלכלי הולך ומשתפר מיום אל יום, בעלי בתים מצאו מזון וכסות ויתר הצרכים בריוח מה שלא זכו הם ואבותיהם. הדוירים נתרבו, ונתוספו עליהם מבני הכפרים שמצאו עבודה להשתכר. השכונה נתמלאה עד שלא יכלה לשאת את תושביה.

בשנת תרל"ו (1876) החלו לקנות מהשדות הסמוכים לשכונה בפאת דרום. בנו בתים וחצרות ונתרחבה בבנין הבתים ובמנין התושבים עד שהיתה שכונה בפני עצמה, קראוה אלקריה אלגדיד[ה] (העיר החדשה)¹⁷.

בעקבות הצבא העות'מאני באו לתימן סוחרים רבים, ביניהם יהודים, והם פיתחו את קשרי המסחר עם ארצות אחרות. השינוי בנפחה של הפעילות הכלכלית ובתחומיה עודד יהודים ממרכז הארץ לנטוש את עיסוקיהם הקודמים כבעלי מלאכה ולחפש את פרנסתם באפשרויות הכלכליות החדשות: "מיום כבוש הארץ על ידי התורכים זה כארבעים שנה בערך, הזניחו היהודים את מלאכות היד וינסו לעסוק במסחר"¹⁸. בראשית המאה העשרים היו יהודים שהתפרנסו כיבואנים וספקי מזון וסחורות אחרות למכונת הממשל העות'מאני וכמה מהם עשו הון. שמואל יבנאלי, שנסע בתימן בשנת 1911 מספר:

¹⁷ עמרם קרח, עמוד מג.

¹⁸ יום טוב צמח אצל אלמאליח, עמוד 301.

בין היהודים [נמצאים] סוחרים אמידים ואפילו עשירים בעלי אלפי ריאלים. העורבים [סוחרים] מערבם ממדינות הים (חוּדִידָה, עֵדוֹן) בין הסוחרים הגדולים הערבים אשר בארץ. הם היו מספקים לחילות הממשלה ולשריה בשר, לחם, קפה, בגדים, עורות לנעלים, וגם סחורות משי (מתנות לנשי הפקידים במרחקים) המובאות לארץ דרך עֵדוֹן, ואבנים טובות¹⁹.

שאר סחורות היבוא העיקריות שסופקו לאנשי הצבא והמנהל ולאוכלוסייה המקומית היו: חוטים לאריגה, אריגים מוכנים ובגדים שונים מאירופה ומערי תורכיה (איסתנבול ואזמיר), נעליים בדגם אירופאי מתורכיה, טבק מפרס, מיני תבלינים כגון פלפל, זנגוויל וכמון מהודו, תמרים למאכל וליצור ערק מעיראק. יהודים היו מעורבים גם בסחר הבלתי חוקי באופיום: "בהסתר מן הממשלה מכניסים לארץ את האופיום הנכנס דרך עֵדוֹן מהודו ועובר ביבשה את כל הארץ עד הגיעו לצנעה"²⁰. מוצר היצוא העיקרי היה הקפה וכן העורות. חלק נכבד מתנועת הסחורות נעשה דרך עיר הנמל עֵדוֹן, שהובילה את הפעילות המסחרית האזורית מאז השתלטות הבריטים, ואשר נעשתה ערוץ מרכזי לתנועת הסחר מתימן ואליה²¹.

באופן כללי שיפרה התקופה העות'מנית את המצב הכלכלי של תושבי מרכז תימן ובכללם היהודים. עם זאת, במקביל להתחזקותה של שכבת סוחרים יהודיים, גרמה התפתחות המסחר לפגיעה בבעלי מלאכה יהודים בעיקר במרכז הארץ. לתימן החלו להגיע מוצרי תעשייה שיכלו להתחרות בהצלחה מבחינת מגוון המוצרים, טיבם ומחירם, במוצרים המסורתיים מבית מלאכתם של האומנים היהודים. תהליך זה הוביל לערעור היסודות עליהם הושתתו פרנסות היהודים. אף שאין ביכולתנו למדוד את הפגיעה בשכבת בעלי המלאכה היהודים כתוצאה מפתחתה של תימן ליבוא (תהליך שנמשך גם לאחר יציאת העות'מאנים), הרי שיכולתם להתפרנס

¹⁹ יבנאלי, מסע, עמ' 20.

²⁰ יבנאלי, שם.

²¹ והשוו: טובי, מבנה; טובי, תמורות.

נפגמה בודאי. הגירה אל מחוץ לתימן היתה לכן פתרון אפשרי לשפר את המצב הכלכלי של אלה שנדחקו ממקורות פרנסתם.

תהפוכות פוליטיות ופגעי טבע

אי יציבות פוליטית במרכז תימן כמו גם פגעי טבע תרמו אף הם לרצון לעזוב וללכת לארץ ישראל. במשך כארבעים שנה הטרידו כוחות מורדים בראשות האמאם יחיא את החילות העות'מאנים הכובשים ומידי פעם זכו להישגים צבאיים. השקט חזר לארץ רק לאחר שהצדדים הגיעו להסכם דעאן בשנת 1911, לפיו הכיר האמאם בריבונות הפוליטית של העות'מאנים בשטחי שלטונם, בתמורה לקבלת סמכויות שיפוטיות ואחרות על תושבי תימן בטריטוריה העות'מאנית²².

בצורת קשה בין השנים 1903-1905 (תרס"ג - תרס"ה) הביאה על תימן תקופה כואבת במיוחד. היות וכלכלת המדינה התבססה על החקלאות, ושטחי העיבוד היו תלויים ברובם המכריע בירידת משקעים, סבלם של התושבים היה גדול. על הרעב מחמת הבצורת כתב בן הזמן ר' אברהם ערוסי:

ויהי בימים האלה קרא ה' לרעב בארץ התימן שלוש שנים, שנה אחרי שנה: בשנת תרס"ג לאלף הששי ובשנת תרס"ד ובשנת תרס"ה, עד אשר כילה הרעב את הארץ. ולא נשאר ביושבי הארץ זולת שלישי, מפוזרים, נעים ונדים. עזבו את בתיהם ואת בניהם ובנותיהם, ונדדו הלכו מקצה גבול התימן ועד קצהו, נודדים ללחם ואיה. ונתקיים דברי הנביא זכריה "והיה ביום ההוא נאום ה' פי שנים יכרתו יגועו והשלישית יותר בה"²³. והיו מתים מהרעב בדרכים ובבתים וברחובות ובשוקים ובמדברות. האב לא היה חומל על בנו, והבן לא יחמול על אביו. כל אחד שלום עליך נפשי, למלא בטנו כי ירעב"²⁴.

ערוסי מציין, בעקבות הפסוק בזכריה, ששני שלישים מאוכלוסיית תימן נכחדה ברעב. התמותה מחמת הרעב היתה עצומה אך ממדיה היו בודאי קטנים מהנחתו.

נוסף על הרעב בארץ, הגביר בעת הזאת האמאם יחיא את לחצו על חילות העות'מאנים. בסוף שנת 1904 הוא הטיל מצור על צנעא ולא התיר להכניס אליה מזון. בעקבות המצור נפלה העיר בידיו בחודש אפריל 1905. אולם בספטמבר כבשו אותה העות'מאנים מחדש. השילוב שבין הפעולות המלחמתיות והבצורת הביא לרעב נורא ולתמותת רבים מתושבי העיר, מהם כמה אלפי יהודים. ההיסטוריון

²² על הסכם זה בהרחבה ראו Farah עמ' 247-271.

²³ הפסוק לדיוקו: "והיה בכל הארץ נאם ה' פי שנים בה יכרתו יגועו והשלישית יותר בה", זכריה, יג, 8.

²⁴ ערוסי אצל רצהבי, במצור, עמ' 88.

התימני ואסעי מעריך שמחצית מתושבי צנעא מתו ברעב²⁵. על הרעב האיום בצנעא הנצורה שהפיל את חתו על אנשי הממשל התורכי ועל תושבי העיר היהודים והמוסלמים כתב ר' סלימאן חבשוש:

ומהעת ההיא היו הקצבים של גויים שוחטים כלבים וחמורים בסתר ומוכרים אותם בשר גמלים וכבשים, וכשיצטרכו עניי היהודים אזי קונים בשר טיגון וסוברים שהוא של שוורים או כבשים, עיני ראו ולא זר. יש מהגויים שהיו גונבים מילדי חבריהם ואוכלים אותם כשסע הגדי²⁶.

ובחצי חדש אדר א' חזרו חיל התוגרמים [התורכים] מן אלרוצ'ה אל צנעא כי לא יכלו להשמיד הערבים ולא נשאר ממפריסי השקף כי אכלום כלה ולא נשאר כי אם הפרדים והחמורים והכלבים והחתולים והיו לברות למו ויאכלו אותם מדי יום ביום במספר במניין במשקל. והיו חיל התוגרמים משוטטים בכל רחובות הגויים והיהודים לצודד הכלבים והחתולים בכלי זיינם ונלחמים בהם בכל כלי קרב ופשטו ידיהם להכנס לתוך הבתים והחנויות של גויים ושל יהודים ולחמוס כל אשר בתוכם, ואם לא מצאו בהם כלום נותצים הבית או החנות ולוקחים הדלתות והתקרות לבשל מנתם, הכלבים והחמורים... .

בעת ובעונה הזאת היו נשמות בנ"א [בני אדם] יוצאות ברחובות ובשווקים והם מהלכים ואין מחריד, ואין מאספם לקברות. ואם ימצא איש עובר נשמט והולך לו משתומם בצרת עצמו, ועל עצמו לא חס, כ"ש [כל שכן] על אחרים. ואחר יום או יומים כשרואין אותו קצת בני אדם, גוללין אותו בסמרטוטו אשר עליו ונושאים אותו לחצר מות על כתפיהם לאחוריהם, כבול עץ, ורגליו וראשו מדולדלים. וחופרים עומק ד' אמות או ה' טפחים,

²⁵ ואסעי, עמ' 205.

²⁶ על אכילת בשר כלבים וחתולים בעת המצור ראו Farah עמ' 215; גויטיין, אשכולות, הערה 44, עמ' 181, מזכיר מקור ערבי המספר אף הוא על אכילת בשר אדם בעת הזאת.

ומחזירים העפר עליו והולכים, כאילו טמנו אבן או לבנה...²⁷

ויראו שרי הצבא כי כלתה אליהם הרעה מבית ומחוץ, מחוץ ש[י]כלה החרב ומחדרים רעב – כי כבר כילו והשמידו כל ירק דשא וכל עשב עם הכלבים והחמורים והחתולים ורמש ועכבר וכל עוף השמים, והיו מוציאים בכל יום על העגלות כק"ן [כמאה וחמישים] מבית החולים, ט"ו איש על עגלה אחת בבוקר ובערב, שלא יראו אותם הערביים, ויעל באשם עד למרחוק כשהיו מוליכין העגלות²⁷...

המצב הקשה בתוך צנעא וחוסר יכולתם של העות'מאנים לפרוץ את המצור הביא לכניעת העיר בפני אמאם יחיא. מיד אחר כך נפתחו שעריה והתאפשרה אספקה מיידית של מזון לתושביה:

ובי"ד בניסן נפתחו שערי המדינה לכל עובר ושב ותיקנו שני ירידים חוץ למדינה, א' [אחד] בשער באב אלימן, והב' בשער באב שעוב, הרחק כמטחוי קשת. ויבאו בני הכפרים המונים המונים ויביאו דגן ושמן ובקר וצאן וצימוקים וכל צרכי המדינה²⁸.

האירועים הצבאיים במרכז תימן והמחסור מחמת הבצורת גרמו לבריחה של בני אדם הרחק מאזורי הקרבות ומסביבת העיר הנצורה, ותרמו להתגברות היציאה של יהודים מחוץ לתימן, לעדן, למצרים ולארץ ישראל. היהודים שהגיעו למצרים קיבלו סיוע מששון סומך, נציג חברת כי"ח (כל ישראל חברים) ומנהל בית הספר שלה בקהיר²⁹. התיאורים שבפיהם על המצב הקשה בתימן הגבירו את העניין של הנהלת כי"ח בנעשה שם והיא החלה לשלוח לצנעא סיוע כספי לעתים מזומנות³⁰. אמנם, מרבית העולים לארץ ישראל עד סוף המאה התשע עשרה ובשנים הראשונות למאה העשרים באו מצנעא ומיישובים אחרים במרכז תימן.

²⁷ גויטיין, אשכולות, עמ' 181, 185.

²⁸ גויטיין, אשכולות, עמ' 186.

²⁹ אלמליח, עמוד – 262–263; טובי, הפעילות, עמוד 123.

³⁰ רצהבי, קהילת צנעא, עמוד רה; על הסיוע הכספי של כי"ח ליהודי תימן ראו גם צוריאלי, כי"ח, עמוד 21.

שאיפה לשוויון זכויות

לאחר הכיבוש העות'מאני קיוו יהודים מתימן לשפר את מעמדם המשפטי ולהשוותו לזה של היהודים ומיעוטים אחרים ברחבי האימפריה העות'מאנית. במהלך המאה התשע-עשרה עברה האימפריה העות'מאנית שורה של רפורמות (תנט'ימאת), שמטרתן העיקרית היתה ליעל את השלטון המרכזי, לחזק את הקשר בין מרכז השלטון באיסטנבול והפרובינציות, ולתת מענה לאתגרים שעמדו בפני העות'מאנים מול התחזקות מעצמות המערב. כמו כן, בהשפעת מעצמות אירופה פרסם הסלטאן העות'מאני, עבד אל-מג'יד, שני צווים מלכותיים, הכ'ט-י שריף של גולחאנה ("הצו הנאצל של ארמון הורדים") בשנת 1839 הכ'ט-י המאיון ("הצו המלכותי") בשנת 1856, שהכריזו על שוויון זכויות לד'מים³¹. אמנם בפועל התקשו העות'מאנים ליישם את ההבטחות הגלומות בצווים אלה, אך במהלך עשרות השנים הבאות השתפר מעמדם המשפטי והמעשי של המיעוטים הדתיים באימפריה. הצווים האימפריאליים הבטיחו, עם זאת, את המשך האוטונומיה של הקהילות הדתיות השונות. משמעות אוטונומיה זו היתה: עצמאות השיפוט הדתי בענייני אישות ועניינים דתיים מובהקים. שאר הנושאים, ובכללם דיני ממונות ודיני ירושה שקודם היו בתחום שיפוטם, הופקעו מסמכות בתי הדין הרבניים ומסמכות בתי הדין של בני דתות אחרות. היהודים ומיעוטים אחרים הוכפפו כשאר האוכלוסייה לקאנון, חוק המדינה העות'מאנית.

כאשר הגיעו העות'מאנים לתימן הם הכירו ביהודים כעדה דתית נפרדת (מילת) הזכאית, כמו בפרובינציות אחרות, למינוי רשמי של חכם באשי שיעמוד בראש הקהילה. רבי סלימאן אלקארה, אב בית הדין, מונה לחכם באשי הראשון והוא פעל בתפקידו זה בשנים 1872-1876. אחמד מכת'אר פאשא, כובש תימן והואלי (מושל) העות'מאני הראשון, ביקש לאכוף את החוק ולהשוות את מעמד היהודים למעמדם במקומות אחרים באימפריה, כלומר לבטל את מעמדם המשפטי כד'מים. אולם המוסלמים בתימן ובראשם חכמי הדת התנגדו בתוקף לשינוי זה, שהיה מנוגד בעיניהם למנהג המדינה ולחוק הדתי. התנגדותה התקיפה של האוכלוסייה המקומית אילצה

³¹ הד'מים, בני החסות, הם המיעוטים הדתיים שזכו להגנת המדינה המוסלמית (ד'מה) ולחופש פולחן בתמורה לתשלום מס הג'יזה וציות לתקנות השפלה מיוחדות.

את העות'מאנים לסגת מכוונותיהם³².

יהודי תימן נוכחו, אם כן, לדעת מפי העות'מאנים ומפי נוסעים שהגיעו אליהם, כי במקומות אחרים באימפריה נהנים בני המיעוטים הדתיים משוויון בפני החוק. גם מכתבים שהגיעו לתימן מאת קבוצות העולים הראשונות שיצאו לארץ ישראל החל משנת 1881, הבהירו לנשאים בתימן את מעמדם המשפטי הנחות. לאחר מהפכת התורכים הצעירים בשנת 1908, הגיעו לתימן סיסמאות הצדק והשוויון, החופש והחירות שנישאו בפי מחוללי המהפכה³³. יהודים רבים ממרכז תימן נסחפו באמונה שעקרונות השלטון החדש יחולו עליהם. הם קיוו במיוחד לביטול מס הג'זיה ולביטול השימוש בחוק השריעה הפוסל את עדותו של יהודי כנגד לא יהודי³⁴. היו אף כאלה שחשבו שיהודי תימן יוכלו לשלוח ציר מטעמם לפרלמנט באיסטנבול, שכונן בעקבות הפעלתה מחדש של חוקת 1876 (חוקה שזמן קצר לאחר כינונה הושעתה על ידי הסלטן עבד אלחמיד השני)³⁵.

ממכתב שכתבו חברי בית הדין בצנעא בשנת תרס"ט (1909) לחכם באשי באיסטנבול ולמנהיגים במרכזים יהודיים אחרים לומדים על הציפיות כמו גם על האכזבות:

כבר נגלה לכל, כי זרח אור החפֶּשׁ לכל נתיני ממשלת תוגרמה [תורכיה] הרוממה יר"ה [ירום הודה] בכל מקומות מושבותיהם בחמלת הדר כבוד השולטן הרחמן יר"ה בלי הבדל דת, והכל שוים בכל הזכויות כפי החוקה היסודית. ורוב נתיני ואזרחי ממלכת תוגרמה הגישו רגשי תודתם להדר מלכותו אשר גם אחיהם נפוצו ארץ התימן נתנו חלקם וקדמו תודתם תלגרפית להדר מלכותם יר"ה. וזאת מראש מודעת, כי אחיכם העברים גולי תימן חיים נפלים בארץ הנז' [הנזכרת] זה אלפי שנים, מסורים בידי הערבים הז'דיים [הזדיים] תושבי הארץ ובפרט תושבי עי"ת [עיר תהילה] צנעא בירת תימן; והמה קוו, כי כאור החרות תפן הממשלה לישר המעקשים, לגאול משחת חיתם מידי הרודים בהם, השולטים בגויותיהם והונם והנה נהפך הוא. כי הערבים האכזרים נועצו יחדיו לשמור חוקי תעלוליהם....

³² רצהבי, תחת שלטון התורכים, עמוד נד.

³³ על מהפכת "התורכים הצעירים" ראו למשל: Key; Knight; Kushner; והשוו Lewis, עמודים 207 - 209.

³⁴ א' גדוק, קאפת, עמוד 170.

³⁵ ראו מכתבו של ר' יחיא יצחק לשמואל יבנאלי מ"ד סיון תרע"ב, בתוך: גרידי, מעשים ואישים, עמודים 215-217; והשוו צוריאלי, תמורות, עמוד 2.

מאז ומקדם, לגודל השנאה העצומה עלינו, עדות היהודי לא תקובל בכל בית משפט. ואף גם זאת צרה גדולה ונוראה, כי בהשמע דבר החוקה היסודית הנה הכינו הערבים עצמם להכות היהודים ולהעליל עליהם ברשע ובכל דבר כזב לזלזל בהם, ולהעליל עלילות לבוז בז ממך³⁶...

אפשר שהאכזבה מיכולתם לממש את החופש והשוויון שיהודים רבים ברחבי האימפריה העות'מאנית החלו להנות מהם, תרמה אף היא לרצונם של יהודים לעזוב את תימן ולדור במקום שבו מיושם החוק העות'מאני - מקום בו יוכלו לשפר את מעמדם המשפטי והחברתי.

מניעים דתיים וציפיות משיחיות

לו היו המניעים הכלכליים והחברתיים והרצון לשפרם הגורמים הבלעדיים ליציאת היהודים מתימן, הרי שניתן היה להניח שהמהגרים יחפשו הזדמנויות חדשות בארצות אחרות שבתחומי האימפריה העות'מאנית. אולם יהודי תימן ברובם המכריע בחרו לנסוע לארץ ישראל ולא השתקעו בארצות אחרות. נוסף על הגורמים הארציים שהוזכרו עד כה, תנועת עלייה בעלת עוצמה עזה כפי שהתגלתה בתימן היתה זקוקה להצדקה אידיאולוגית שתתן לה את כוחה.

קודם הסברנו שהתנועה הציונית ורעיונותיה לא הכו שורש בתימן. מסתבר שהכח המניע לתנועת העלייה היה נעוץ ברגשות דתיים וציפיות משיחיות, כלומר בלאומיות מסורתית שעייגנה את זהותה במונחים דתיים ובתקוות משיחיות. יהודי תימן ראו בשינויים הפוליטיים בארצם ובתמורות בארץ ישראל אותות מידי שמים שזמן הגאולה קרב ובא. הם רצו להשתתף במעשים שיכולים היו להחיש את הגאולה, היינו לעלות וליישב את ארץ ישראל. בהתאם לכך, סמוך לפני זמנה של העלייה הראשונה הילכו בצנעא כמה השערות שניבאו את מועד קץ הימים. מאוחר יותר, עצם עלייתם שלהם בשנת תרמ"ב התפרשה אצל העולים כמציינת את ראשית הגאולה המשיחית. הם פירשו את הפסוק "אמרתי אעלה בתמר" (שיר השירים ז, 9) כמתכוון אליהם ואל מועד עלייתם.

ארץ ישראל לא פסקה מלהיות מושא געגועים ליהודי תימן. חיבוריהם של חכמי תימן, הספרות המדרשית והשירה מעידים על געגועים אלה. הם סברו שהוויית הגלות היא מציאות זמנית, שקיצה יבוא עם התקופה המשיחית, תקופת הגאולה שייקבצו בה כל הגלויות ועם ישראל יחזור לדור בארץ ישראל. באין תיאוריה פוליטית חילונית, המשיכו יהודי תימן לדבוק בתיאוריה הפוליטית היחידה הידועה להם: התיאוריה המשיחית.

אחת מגישות היסוד שפיתחה היהדות להתגשמות התקוות המשיחיות עומדת על כך שמצב הגלות מן השמים הוא, ורק הקב"ה לבדו יכול לשים לו קץ. הדברים באו לביטוי בפירוש האלגורי של הפסוק החוזר ונשנה בשיר השירים: "השבעתי אתכם, בנות ירושלים, בצבאות או באילות השדה אם תעירו ואם תעוררו את האהבה עד שתחפץ". התלמוד רואה בחזרה על נוסחה זו התייחסות לשלוש שבועות: שתיים מן השבועות הן נחלתם של ישראל ואילו השלישית לגויים נועדה. ישראל (שבועים 1) שלא ימרדו באומות העולם; (2) שלא יחישו ביד אדם את "קץ הימים", שלא ידחקו את הקץ, "שלא יעלו בחומה"; (3) בתמורה לכיבוד השבועות הללו אומות העולם מתחייבות, "שלא ישתעבדו בהן בישראל יותר מדי". לכן לא די שאין טעם לנסות ולשנות את התוכנית האלוהית, אלא גם איסור יש על כך.

היו שפירשו את העלייה לארץ ישראל ואת פעולות ההתיישבות בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים כניסיון להחשת "קץ הימים" וימות המשיח, שטמונה בהם הפרה של אחת מהשבועות שהתחייבו בהן ישראל, וכקריאת תגר על התוכנית האלוהית.³⁷ לא כך סברו רבני תימן, שמעולם לא ניסו לעצור את תנועת העלייה בנימוק של הפרת השבועה. להפך הם עודדו פעולות המשתמעות כדחיקת הקץ ותמכו בעלייה לארץ ישראל.³⁸

³⁷ דונמא קיצונית לכך הוא הרב יואל טייטלבוים (נולד 1888), הידוע כאדמו"ר מסאטמר, שנודע בהתנגדותו הקיצונית לציונות ובפעילות קנאית נגד מדינת ישראל. את התנגדותו לציונות ולמדינה הוא משעין על טענות הלכתיות. הוא ראה בעלייה ובהקמת מדינה יהודית לפני בוא המשיח הפרה של שלוש השבועות. הפרה זו היא המערכת את הגאולה השלמה והיא שגררה את כל הצרות האחרות. שואת יהודי אירופה, לדבריו, היא עונש על הפרת השבועות. ספרו "ויואל משה" הוא כתב פולמוס נגד מדינת ישראל ושם הוא מבאר את ההסבר על השואה. מראשית שנות התשעים היו חסידי סאטמר פעילים בתימן והשפיעו על מקצת מיהודיה שלא לקיים קשרים עם גורמים מישראל. הם אף לקחו ילדים יהודים מתימן להתחנך במוסדות החינוך שלהם בניו יורק והפצירו בהוריהם להגר עמם.

³⁸ בהרחבה על התקוות המשיחיות ועוצמתן כפי שבאו לביטוי במאה התשע-עשרה ובמיוחד על המשיחים שקמו ליהודי תימן, ראו ספרי, משיחיות ומשיחים. על ביטויים משיחיים בגלי העלייה מתימן בתקופה העות'מאנית ראו עמ' 116-129.

סיכום

שלושה גלי עלייה עיקריים בולטים בתקופת דיונונו, וכולם נידונו במחקר. לכל אחד מהם ייחוד משלו וכל אחד השפיע בדרכו על אופייה של התיישבות יהודי תימן בארץ ישראל: העלייה ממרכז תימן בשנים 1881–1914, שבניה התיישבו בעיקר בירושלים ומקצתם בפרו; העלייה מצפון תימן 1906–1914, שהתיישבה ברובה במושבות; ועליית יבנאלי ממרכז ומדרום תימן 1911–1914, שכוונה על ידי המשרד הארץ ישראלי לעבודה והיאחזות במושבות אך חלקה מצא את מקומו בישובים העירוניים. המשותף לכולן הוא הקשר ההדוק ששמרו העולים עם בני משפחה, מכרים וידידים שנשארו בתימן. הם שלחו איגרות שתארו החיים בארץ ישראל, ושיגרו שליחים לאסוף כספים לצורכי הקהילה בירושלים. השליחים גם נשאו עמם ספרים למכירה, מהם ספרים מיצירות חכמי תימן שנדפסו בירושלים. הקשרים הללו מצביעים על תמיכתם של הנשארים בתימן באלה שהלכו לארץ החדשה, תופעה שאינה אופיינית בתהליכי הגירה.

מכל מקום, התהליך שבו החלה יציאתם של יהודים במספרים גדולים מארץ בה התקיימו חיים יהודיים קרוב לאלפיים שנים, קשור באירועים מדיניים, חברתיים ורעיוניים, מקומיים ואזוריים, שהתחוללו בסוף המאה התשע עשרה. בתהליך זה נכרכו גורמים שזרזו את היהודים לצאת מתימן וביניהם העימותים המלחמתיים בין העות'מאנים, וצבא השבטים של אמאם מחמד חמיד אל-דין ובנו האמאם יחיא וכן מוראותיהם של פגעי טבע כבצורת מתמשכת. כאמור, התקופה העות'מאנית היטיבה בדרך כלל עם מצבם הכלכלי של יהודי תימן. אך במקביל להרחבת תחומי הפעילות הכלכלית היהודית לענפי המסחר השונים, חלה פגיעה במעמדם של שכבת בעלי המלאכה היהודים, שהיתה השלד שנשא באופן מסורתי את הכלכלה היהודית. חשיפת תימן למוצרי בוא דחקה את מקומם של יהודים כספקים כמעט בלבדיים של מוצרי צריכה. חדירתם של מוצרי תעשייה מחוץ לארץ לתוך תימן, שהתחילה באופן משמעותי בתקופה העות'מאנית נמשכה גם לאחר צאתם, והיתה כנראה אחד הגורמים שעודדו יהודים שפרנסתם התקפחה לעזוב את תימן ולנסות לשפר את מצבם הכלכלי בארץ ישראל.

לצד גורמי דחיפה אלה בלטו גורמי המשיכה של ארץ ישראל, בראש ובראשונה הקשר הדתי העמוק אליה. אל השאיפה להגיע לארץ הקדושה ולדור בה חברו מניעים משיחיים, שהיו גורם נכבד בתנועת העלייה מתימן לארץ ישראל. בנוסף, הידיעה שבארץ ישראל נהנים היהודים מחופש רב יותר ומזכויות אזרח שלא היו מוכרות בתימן (מתקוף הגדרת מעמדם המשפטי כד'מים), היתה כנראה אף היא מגורמי המשיכה של ארץ ישראל.

אולם חשיבותם של גורמים אלה לעניין העלייה היו חסרי משמעות אפקטיבית לולא השינוי המדיני שבא בעקבות כיבוש תימן בשנת 1872. בתקופה העות'מאנית הפכה תימן יחידה טריטוריאלית בתוך אימפריה שמסגרתה הפוליטית נמצאת גם ארץ ישראל. שינוי זה אפשר הן את נסיעתם החופשית של יהודי תימן בתחומי האימפריה העות'מאנית, והן את פתיחתה של תימן בפני תנועה של זרים שבאו אליה. תנועת בני האדם לתימן וממנה, שהסתייעה בשיפור דרכי התחבורה, פיתוח שדות דואר, שהביאו ספרים וכתבי עת של העתונות העברית בת התקופה - כל אלה הזרימו ידיעות על הנעשה בקהילות ישראל האחרות ועל הנעשה בארץ ישראל. יהודי תימן שמעו על התחזקות הישוב היהודי בירושלים, על הקמת המושבות החקלאיות החדשות ועל ניסיונות ההתיישבות האחרים. עם התגברות זרם הנוסעים היהודים מתימן לארץ ישראל והשתקעותם בה, שימשו הידיעות ששלחו זרז נוסף לקרוביהם לעלות אף הם. הארץ הקדושה נתפסה מעתה כארץ ממשית שניתן להגיע אליה, להתפרנס בה ולחיות בה.

הפניות ביבליוגרפיות

אביר

אביר, מרדכי, הסחר הבין-לאומי והיהודים בתימן במאות טו – יט, פעמים, 5 (תש"ס), עמ' 4 – 28.

אליאב

אליאב, מרדכי, ארץ ישראל ויישובה במאה הי"ט 1777 – 1917, ירושלים 1978.

אלמאליח

אברהם אלמאליח, "מסע יום טוב צמח לתימן", בתוך: 'י' ישעיהו וא' צדוק (עורכים), שבות תימן, תל-אביב תש"ה, עמ' 258 – 317.

גויטיין, אשכולות

שלמה דב גויטיין, "ספר אשכולות מרורות, חיברו הרב החכם הגביר הנכבד ר' סלימאן שלמה בן יחיא חבשוש מ"כ", בתוך: התימנים – היסטוריה, סדרי חברה, חיי רוח, ירושלים תשמ"ג, עמ' 171 – 196.

גרידי

שמעון גרידי, מעשים ואישים, ירושלים תשמ"ג.

דרויאן

דרויאן, ניצה, חלוצי העלייה מתימן תרמ"ב – תרע"ד, ירושלים תשמ"ב.

ורבלובסקי

ורבלובסקי, רפאל יהודה צבי, "על יהודי קאיפנג, מוצאם ונוסח תפילתם", פעמים, 78 (תשנ"ט), עמ' 44 – 60.

טובי, מבנה

יוסף טובי, "המבנה החברתי והכלכלי של יהודי תימן במאות ה-יט והכ' בתוך: 'י' טובי (עורך), יהודי תימן בעת החדשה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 196 – 215.

טובי, הפעילות

יוסף טובי, "הפעילות להקמת מערכת חינוך מודרנית ביהדות תימן כאספקלריה לתמורות המדיניות והחברתיות", מקדם ומים, ג', (תש"ן), עמ' 115 – 147.

טובי, תמורות

יוסף טובי, "תמורות כלכליות בחיי יהודי תימן במאה הי"ט", בתוך: ש' סרי (עורך), סעי יונה: יהודי תימן בישראל, תל-אביב [1983], עמ' 35 – 46.

יבנאלי

יבנאלי, שמואל, מסע לתימן, תל-אביב תשי"ב.

יערי, אגרת

יערי, אברהם, "אגרת שליחות מירושלים ליהודי תימן", בתוך: יהודה רצהבי (עורך), הראל, תל אביב תשכ"ב, עמ' 218 – 225.

יערי, אלשיך

יערי, אברהם, "עליית יהודי תימן לא"י מאת ר' שלום אלשיך תרמ"א-תרמ"ב (1881 – 1882)", בתוך: מסעות ארץ ישראל, רמת-גן 1976, עמ' 640 – 650.

יערי, ספרים

יערי, אברהם, "מכירת ספרים בתימן על ידי שלוחי ארץ ישראל", קרית ספר, כד (תש"ח), עמ' 258 – 262.

יערי, עלייה

יערי, אברהם, "עלית יהודי תימן לארץ ישראל", 'י' ישעיהו וא' צדוק (עורכים), שבות תימן, תל-אביב תש"ה, עמ' 11 – 36.

יערי, שלוחי

יערי, אברהם, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשל"ז.

כסאר

כסאר, שלום, "ראשית עלייתם של יהודי תימן", יהודה רצהבי, עורך, הראל, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 236 – 242.

מכתב בית הדין של צנעא, יח בשבט תרס"ט

מכתב חברי בית הדין של צנעא, נדפס בעיתון העולם, יח בשבט תרס"ט (פברואר 1909).

מצ'מוני

מצ'מוני, יוסף בן סעיד, "העלייה הראשונה מארץ התימן לארץ ישראל והרפתקאותיה", בתוך אברהם עובדיה, נתיבות תימן וציון, תל-אביב תשמ"ה.

עראקי קלורמן

עראקי קלורמן, בת-ציון, משיחיות ומשיחים: יהודי תימן במאה היט, תל-אביב 1995.

פורת, יהושע פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינאית 1918 – 1929, ירושלים תשל"א.

פלד

פלד, יואב, אוטונומיה תרבותית ומאבק מעמדי: התפתחות המצע הלאומי של הבונד, 1893 – 1903, תל-אביב 1997.

צדוק

אהרן צדוק, "ר' יחיא קאפח ז"ל – תקופתו ומפעלו", שבות תימן, 'י' ישעיהו וא' צדוק (עורכים), תל-אביב תש"ה, עמ' 166 – 175.

צוריאלי, כי"ח

יוסף צוריאלי, "כי"ח ויהודי תימן", שמעון שוורצפוקס (עורך), האליאנס בקהילות אגן הים – התיכון בסוף המאה הי"ט והשפעתו על המצב החברתי והתרבותי, ירושלים תשמ"ז, עמ' 20 – 30.

צוריאלי, תמורות

יוסף צוריאלי, תמורות בחינוך בתימן (תרס"ג-תש"ח 1903-1948), ירושלים תש"ן.

קושניר

קושניר, דוד, "הדור האחרון לשלטון העות'מאני בארץ ישראל, 1882-1914", בתוך: משה [ליסק, גבריאלי כהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה, א', ירושלים תש"ן, עמ' 1-74].

קרח

קרח, עמרם, סערת תימן, ירושלים תשי"ד.

רצהבי, זכרונות יוסף הלוי

רצהבי, יהודה, "זכרונות ר' יוסף הלוי על עליית ראשונים", קתדרה, 17 (תשמ"א), עמ' 128 – 141.

רצהבי, אלנדאף

רצהבי, יהודה, "ר' אברהם אלנדאף זצ"ל על עליית ראשונים", סיני, פ' (תשל"ז), עמ' קמ"א-ק"ג.

רצהבי, אלשיך

רצהבי, יהודה "זכרונות שלום אלשיך", המזרח, ב', 6.11.1942.

רצהבי, במצור

רצהבי, יהודה, "במצור ובמצוק (לפרשת הרעב האחרון בשנים תרס"ג-תרס"ה)", בואי תימן, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 67 - 102

רצהבי, תחת שלטון התורכים

יהודה רצהבי, "יהודי תימן תחת שלטון התורכים (גזירות תרל"ג-תרל"ז לאור תעודות חדשות)", סיני, ס"ד (תשכ"ט), עמ' נג-עז.

רצהבי, עוזירי

רצהבי, יהודה, "מתימן לישראל", פי-כל (בטאון ספרותי מדיני ובמה לענייני יהדות המזרח) 1 (תשי"ג), עמ' 8 - 11 [על עליית אברהם עוזירי בשנת תרנ"ז / 1897].

רצהבי, קהילת צנעא

רצהבי, יהודה "קהילת צנעא בשנות תרנ"ט-תרע"ג", סיני, סז, תש"ל, עמ' רב-ריח.

ואסעי

אלואסעי, עבד אלואסע אבן יחיא, תאריך אלימן, אלקאהרה, 1346 (1927).

Farah

Farah, Caesar E., *The Sultan's Yemen: Nineteenth-Century Challenge to Ottoman Rule*, London 2002.

Key

Key, Karim Kami, *Origins of the young Turks Movement, 1839-1908*, Washington, 1955.

Knight

Knight, E. F. *The Awakening of Turkey: A History of the Turkish Revolution*, London 1909.

Kushner

Kushner David, *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908*, London 1977.

Lewis

Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford 1969.

התנגדות מתיישרים תימנים להדרכה חקלאית

רחל שרעבי

התנגדות מתיישבים תימנים להדרכה חקלאית כביטוי לשמירה על הזהות

מבוא

רבים מהעולים שהגיעו מתימן לפני קום המדינה עבדו כשכירים בהתיישבות החקלאית. שכונות של יוצאי תימן הוקמו ליד מושבות בגליל, ובעיקר ביהודה (מישור החוף הדרומי) ובשומרון (צפון השרון ודרום הכרמל), שם עבדו אצל האיכרים בתנאי עבודה קשים ובשכר ירוד¹.

אולם למרות שמספר עולי תימן גדל בהתמדה מאז העלייה השנייה² ולמרות דרישת נציגיהם במפלגות הפועלים ובהסתדרות הכללית³ לא הוקם בעבורם מושב חקלאי עצמאי. זאת מכיוון שראשי היישוב בארץ ראו בהם גורם חשוב, המסוגל להתחרות בפועל הערבי השכיר, אך לא אלמנט המתאים להתיישבות עצמאית⁴. על

¹ Cohen P (1962). 'Alignments and Allegiances in the Community of Shaarayim in Israel'. The Jewish Journal of Sociology 4: pp. 14-38.

דרוואן, נ' (תשמ"ב). באין מרבד קסמים: עולי תימן בארץ ישראל, ירושלים: מכון יד בן-צבי, עמ' 93-156; ניני, י' (תשמ"ב), תימן וציון: הרקע המדיני, החברתי והרוחני לעליות הראשונות מתימן (1800-1914), ירושלים: הספרייה הציונית, עמ' 218-236, 279-287; לויטן, ד' (1983), עליית "על כנפי נשרים" כהמשך היסטורי לעליות מתימן מאז תרמ"ב, עבודת-גמר לתואר שני, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 45-55.

² ראה למשל, ממש, ר' (1981). הגיאוגרפיה היישובית של התימנים בישראל. עבודת-גמר לתואר שני. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 69-71, לוחות 8, 7.

³ "המצפה" - ביטאון התאחדות התימנים, תמוז, תרצ"ה; טביב, א' (תש"ג). עליית יהודי תימן לארץ ישראל והתיישבותם בה: סקירה על פעולות מרכז התאחדות התימנים בארץ ישראל (תרפ"ב-תש"ב), תל-אביב: מרכז התאחדות התימנים, עמ' 6-9; גלוסקא, ז' (תשל"ד). למען יהודי תימן, ירושלים: הוצאת המחבר, עמ' 108-113, 454.

⁴ רופין, א' (תרע"ד). היהודים בזמן הזה. אודסה, עמ' 205; רופין, א' (1968). פרקי חיי. תל-אביב: עם עובד, עמ' 103; דרוואן (לעיל, הערה 1), עמ' 117.

רקע אכזבת הנציגים התימנים בהסתדרות מטיפולה בעולי תימן ובעיקר מהתעלמותה מזכותם להתיישבות – הם פרשו ממנה ב-1923, והקימו ארגון עצמאי בשם "התאחדות התימנים בארץ ישראל"⁵.

בראשית שנות ה-30, לאחר מאבקים ממושכים, נענו המוסדות המיישבים וסייעו ל"התאחדות התימנים" בהקמת שלושה מושבי עובדים. הגדול מכולם והיחיד שלא פורק ולא סופח כשכונה עירונית, היה מושב באזור השרון, שאכנה אותו רביד, כדי לשמור על דיסקרטיות מתיישביו. מסיבה זו גם הוסוו שמות חברי המושב.

50 המשפחות שייסדו את רביד – עלו ברובן לארץ בשנות ה-20 של המאה, והתגוררו במקומות שונים בארץ: בפתח-תקווה (כמחצית מהמשפחות), ראשון לציון, זכרון יעקב, חדרה ותל-אביב. ההרכב ההטרוגני של המושב התבטא גם בפיצול מתיישביו לשלוש קבוצות, לפי מחוז מוצאן מתימן: אנשי מרכז תימן (מצנעא וסביבותיה), אנשי מחוז שרעב (שמדרום-מערב תימן), שהיו רוב במושב, ואנשי מחוז צ'אלע (שמדרום-מזרח תימן), שהיו קרובים במנהגיהם לשרעבים, ולכן יצרו איתם למעשה, גוש משותף.

קודם עלייתם למושב עבדו רוב החברים כפועלים חקלאים במושבות. הם התארגנו על ידי "התאחדות התימנים" בארגון להתיישבות חקלאית בשם "ארגון שבזי", והמתינו לעלייה לקרקע. הדינמיקה של רוב ארגוני ההתיישבות הייתה, שהם התגבשו כגרעין בארץ או בחו"ל, ששהה תקופה מסוימת בחוות הכשרה, או במושב עובדים ותיק – בעיקר בנהלל, שם רכשו חברי הגרעין הכשרה חקלאית, עברו גיבוש חברתי והסתגלו לעקרונות האידיאולוגיים של המושב⁶. אולם חברי "ארגון שבזי" לא גובשו כגרעין, אלא היו מפוזרים במקומות יישוביהם בארץ, ורק לעיתים רחוקות התכנסו לאסיפות. כמו-כן חברי הארגון, כיתר עולי תימן (גם אלה שהקימו מושבי עובדים אחרים, והיו חברי ההסתדרות הכללית) – לא קיבלו הכשרה חקלאית כלשהי, בארץ או בחו"ל⁷. לכן לא הייתה להם כל הכנה, למה שנדרש מהם כמתיישבים חקלאים, חברי מושב, ולחסרונו של משתנה זה היו השלכות, שבאו לידי ביטוי במחקר.

⁵ "המצפה", תמוז, תרצ"ה; טביב (לעיל, הערה 3), עמ' 6-9; גריידי, ש' (תש"ג). מרכז התאחדות התימנים בארץ ישראל: סקירה על פעולות מרכז התאחדות התימנים בארץ ישראל ומהותו (תרפ"ג-תש"ג), תל-אביב, מרכז התאחדות התימנים בארץ ישראל, עמ' 19-23; גלוסקא (לעיל, הערה 3), עמ' 111-113.

⁶ ראה למשל, גרץ, א' (תשט"ו). עמק חפר – תולדות וסיכומים. כפר ויתקין: המועצה האזורית העמק, עמ' 134-135, 153, 171; רוטשטיין, מ' (תשמ"ה). מושב העובדים הדתי של הפועל המזרחי: רעיון ומעשה בשנים תרפ"ב-תרצ"ה. עבודת-גמר לתואר שני. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן עמ' 138-139.

⁷ ראה תלונתו של ישראל ישעיהו, מפעילי ההסתדרות, "דבר" – עיתון פועלי ארץ ישראל 28.2.1938; לויטן (לעיל, הערה 1) עמ' 82. גם בעיר עדן, שם המתינו יהודי תימן לעלייתם לארץ ישראל, לא הוקמה חוות הכשרה, למרות המלצותיה של משלחת, שנשלחה לעדן ב-1930, מטעם מחלקת העלייה של הסוכנות. על המשלחת ראה בספרו של אברהם טביב, חבר המשלחת (לעיל, הערה 3), עמ' 14. דוחות המשלחת בלוי הערות, ראה ישעיהו (בהערה זו), עמ' קצה-רמה.

מושב העובדים היה צורת התיישבות חקלאית-חברתית מיוחדת, שביטאה את האידיאולוגיה של הציונות הסוציאליסטית. מושבי העובדים הראשונים, בעמק יזרעאל, הוקמו בתקופת העלייה השלישית.⁸ אולם יסודותיו האידיאולוגיים של המושב התגבשו קודם, והוא שאב מרעיונות שונים של ההתיישבות השיתופית.⁹ עד הקמת המדינה הוקמו כ-70 מושבי עובדים, שהיו כשליש מההתיישבות העובדת.¹⁰

ההבדלים בין צורות ההתיישבות השונות נבעו מדרגות שונות של שיתופיות, כאשר במושב העובדים הייתה מזיגה של יסודות התיישבות שיתופיים ואינדיבידואליים. על-פי הוגי רעיון המושב, בראשם אליעזר יפה, היסודות החברתיים והמשקיים שעליהם היה מבוסס המושב היו: קרקע בבעלות לאומית, משק משפחתי, עבודה עצמית, משק מעורב, עזרה הדדית וכן שיתופיות בקנייה, בשיווק ובהפעלת המוסדות הקואופרטיביים.¹¹ מייסדי המושב ראו בהגשמת עקרונות אלה לא רק פתרון לקידום האישי של הפועלים, אלא בעיקר מכשיר לשינוי החברה בארץ.

למושב העובדים כארגון נורמטיבי, הייתה מלכתחילה זיקה למערכות חיצוניות: תנועת הפועלים, המוסדות הלאומיים וכן המסגרת התנועתית, שהראשונה והגדולה הייתה תנועת המושבים. כיום, בשל התמורות שחלו בעשורים האחרונים במערכות אלה ובאתוס החברה הישראלית – שינה מושב העובדים את פניו ללא היכר, וסטה מעקרונותיו. אולם המחקר דן במציאות חברתית שונה, של טרום מדינה, שבה החברה הייתה אידיאולוגית יותר, ולמושב העובדים היו עקרונות ברורים ואידיאולוגיה מחייבת.

⁸ דיין, ש' (תש"ה). מושבי עובדים בארץ ישראל. ירושלים: ראובן מס, עמ' 43-46; אסף, ע' (תשי"ד). מושבי העובדים בישראל. תל-אביב: עיינות ותנועת המושבים. אפלבויס, ל' ומרגוליס, ח' (1979). מושב העובדים במבחן הזמן. רחובות: המרכז לחקר התיישבות כפרית ועירונית, עמ' 35-49; Nevo, NB (1978). Social Change in a Veteran Moshav Ovdim. Ph.D Dissertation. Tel Aviv: Tel Aviv University.

⁹ ראה סקירתם של: אסף (לעיל, הערה 8) עמ' 34-9; ברסלבסקי, מ' (תשט"ו). תנועת הפועלים הארץ ישראלית, כרך א. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 23-67; אפלבויס ומרגוליס (לעיל, הערה 8), עמ' 15-19; "The Moshav". In: Schwartz, Moshe (1995). Rural Cooperatives in Socialist Utopia. Westport, London: Praeger, pp. xiiiv-xx; ניר, ה' (1997) "לקראת ההתיישבות העובדת - התארגנויות שיתופיות בתנועת הפועלים בתקופת העלייה השנייה". בתוך: ברטל, ישראל (עורך), העלייה השנייה: מחקרים. ירושלים: מכון יד בן צבי, עמ' 235-281.

¹⁰ אסף (לעיל, הערה 8), עמ' 235; דיין (לעיל, הערה 8) עמ' 174; אורי, י' (תשכ"ז). כתבים נבחרים, כרך א. תל-אביב: תנועת מושבי העובדים בישראל, עמ' 117.

¹¹ ראה חוברתו של יפה, אליעזר (1919). יסוד מושבי עובדים. יפו: הועד המרכזי של מפלגת הפועל הצעיר; ראה גם דיין (לעיל, הערה 7) עמ' 15-38; אורי, י' (תש"ו). דרכנו: סדרת הרצאות על מושבי העובדים. תל-אביב: תנועת המושבים, עמ' 9-12; אידן, ר' (1989). מרעיון לתנועה: התפתחות רעיון מושב העובדים וישומו 1919-1933. עבודת-גמר לתואר שני. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 35-38; שרעבי, ר' (2002). סינקרטיזם והסתגלות: המפגש בין קהילה מסורתית ובין חברה סוציאליסטית. תל-אביב: צ'ריקובר, עמ' 40-45.

עקרונות אלה סתרו את אפיוני המבנה החברתי-המסורתי של עולי תימן, כגון: משפחה רחבה ופטריאכלית, קשרי שְׁאָרוֹת, קשרי אינטראקציה כלכליים וחברתיים עם הערבים, בעלות פרטית על רכוש, משקים חקלאיים שאינם דורשים השקעה רבה של מיומנות ושאינם נותנים תפוקה גבוהה, חלוקה גיאוגרפית- חברתית למחוזות וחברה שאין בה פעילות קואופרטיבית¹². לכן תהליך התיישבותם של התימנים היה מלווה בקונפליקטים קשים עם המוסדות המיישבים.

מאמר זה המתבסס על חומר ארכיוני רב ועל ראיונות, יעסוק ביישום אחד העקרונות המרכזיים של מושב העובדים, והוא המשק המעורב-האינטנסיבי, ויבחן את הגורמים לסירוב חברי קהילת רביד המסורתיים לקבל הדרכה חקלאית מודרנית, מנציגי המוסדות המיישבים.

עקרון המשק המעורב-האינטנסיבי

כבסיס כלכלי למושב העובדים אימץ אליעזר יפה את המשק המעורב, מרובה הענפים: ירקות, פירות, עופות, רפת וגידולי פלחה (דגן וחציר). תוצרתו של משק זה אינה מכוונת לשיווק, אלא לאספקה עצמית של המתיישב ומשפחתו, ורק עודפיה יוצאו לשוק המקומי. מטרתו של יפה הייתה להקצות לכל מתיישב שטח קרקע מצומצם (לא פחות מ-60 דונם ולא יותר מ-100 דונם!), שלא יעלה על כושר עבודתה של משפחת המתיישב. צמצום השטח יעודד וימריץ, לדעתו, את הניצול האינטנסיבי והרציונלי של הקרקע כדי שתספק את צרכיו של העובד ומשפחתו. יפה כתב, כי יש לעבד את האדמה ולפתח את המשקים בכלים חקלאיים חדישים, כדי להפיק את מירב היבולים. כן ציין, שמומחים ילוו את ביצוע התוכנית ההתיישבותית, על כל שלביה¹³.

יפה התנגד לביסוס המשקים על גידול מטעים, שהיה כרוך בהעסקת שכירים, ובעלי המטעים נתפסו בעיניו כקפיטליסטים. לכן הוא תיכנן את הקמת מושבי העובדים רק לאזורי ההתיישבות בעמק יזרעאל, עמק הירדן והגליל העליון, ולא לאזורי ההתיישבות הפרטית ביהודה ובשומרון, שהתבססו על מטעים.

¹² על מאפיינים אלה ראה למשל: ישעיהו, ישראל (תש"ה). "התימנים ומריבותיהם". מלחמתנו 1: 21-28; קאפה, יוסף (תשכ"ח). "הליכות תימן". ירושלים: מכון יד בן צבי; רצהבי, יהודה (1978). יהדות תימן; תל-אביב: מטכ"ל; רצהבי, יהודה (תשמ"ח). "במעגלות תימן: מבחר מחקרים בתרבות יהודי תימן". תל-אביב: הוצאת המחבר; צדוק, משה (1983). "יהודי תימן: תולדותיהם וארחות חייהם". תל-אביב: עם עובד; טובי, יוסף (עורך) (תשמ"ד). "יהודי תימן בעת החדשה". ירושלים: מרכז זלמן שזר; סרי, שלום (עורך) (2000). "בת תימן". תל-אביב: אעלה בתמר.

¹³ רעיונותיו ותוכניתו של יפה ביחס למשק המעורב ראה חוברתו (לעיל, הערה 11), עמ' 22-49, 64, 76-71.

אולם בשלהי שנות ה-20, בשל תמורות כלכליות שחלו ביישוב, ובשל החלטת המוסדות המיישבים, שנבעה ממחסור בהון ובקרקע – יושבו פועלים גם באזורי המטעים¹⁴. מאחר ויחידת השטח שהוקצתה עתה לכל מתיישב הייתה מצומצמת יותר (12–17 דונם "בהתיישבות האלף" ו-18–20 דונם ביישובי עמק חפר) – יועד השטח לעיבוד אינטנסיבי יותר של גידולי מספוא, ירקות, עופות ופרות לצריכה עצמית. כמקור קיום עיקרי התבסס המשק על ענף מטעי ההדרים, שנועד בעיקר לייצוא. המשק המושבי הפך אם-כן ממשק מעורב למשק "מתמחה" ואינטנסיבי יותר. משק זה דרש השקעות כלכליות גדולות וניצול מקסימלי של הקרקע על-ידי השקאה, טיוב הקרקע ושימוש במחזור זרעים. כמו-כן הצריך המשק לפיתוחו יכולת תכנון דייקנית, ניצול תנאי השוק המשתנים וכן שימוש במיכון חדיש ובשיטות עיבוד מתקדמות, וכל אלה דרשו ידע ומיומנות.

המחלקה להתיישבות חקלאית של הסוכנות היהודית החזיקה מנגנון מיוחד של מפקחים, שהדריך את המתיישבים, וביקר את פעולותיהם. באמצעות נציגים אלה – סייעו המוסדות המיישבים לחברי המושבים לפתח את משקיהם, אך הבטיחו גם את הפעלת התוכנית ההתיישבותית ואת הניצול הרציונלי של הכספים שהקציבו למפעל ההתיישבות. בהדרכה ניתן לראות את מידת האחריות שקיבלו על עצמם המוסדות המיישבים, לגבי קיומו והתפתחותו של היישוב היהודי בארץ.

למושב רביד נשלחו מדריכים חקלאיים מהסוכנות, שליוו את התיישבותם ופיקחו שהיא תפעל לפי התוכנית ההתיישבותית. ברביד הדריכו כמה מדריכים, אך לא ברור מספרם, חלוקת התפקידים ביניהם או תכיפות ביקורם. אולם התרשמותי מהמסמכים הרבים¹⁵ ומשיחותיי עם מייסדי המושב היא, שבמושב פעלו 5 מדריכים – מפקחים חקלאיים, ששניים מהם היו מדריכים קבועים במושב: שמעון מקלר ומתתיהו כהנוביץ' שמעון מקלר שדרגתו הייתה בכירה יותר – שימש כמדריך כללי. הוא ישב במשרדי הסוכנות בירושלים, והגיע לרביד לעיתים רחוקות יותר (כנראה פעם בחודש). מתתיהו כהנוביץ' מהמושב הסמוך – היה מדריך בעיקר בנושא המשק החי. הוא הגיע למושב לעיתים תכופות יותר, ובשנים הראשונות לייסוד רביד – ביקר במושב

¹⁴ על "התיישבות האלף" באזורי המטעים ביהודה ובשרון ראה דיין (לעיל, הערה 7), עמ' 61 ואילך; אסף (לעיל, הערה 7), עמ' 58–67; אידן, ר' (תשנ"ו). "תכנון מושבי גוש תל-מונד – יצירת דגם חדש של מושבי עובדים", קתדרה, 78 עמ' 107–121. על ההתיישבות בעמק חפר ראה למשל, בין, א' (1976). תולדות ההתיישבות הציונית מתקופת הרצל ועד ימינו, תל-אביב: מסדה, עמ' 316, 358–362; גרץ (לעיל, הערה 6), עמ' 7–73 וכן בעיתונות התקופה. למשל, "דבר" 5.11.1934, 9.12.1934; "הפועל הצעיר" – שבועון מפלגת פועלי ארץ ישראל, 10.12.1936, 22.8.1941; "הבקר" – ביטאון ארגון העובדים הציונים הכלליים, 19.12.1939, 24.2.1936.

¹⁵ ראה למשל, ארכיון ציוני מרכזי בירושלים (להלן אצ"מ) S15 / 2039, S15 / 2041, S15 / 3042, S15 / 8295, KKL5.

3 פעמים בשבוע. כהנוביץ' עזב את עבודתו ב-1939 למשך כחצי שנה, ואת מקומו מילא המדריך גרשון אסכולאי.

בשנים הראשונות להקמת המושב פעלה בו גם מדריכה בשם חנה, תושבת הכפר השכן, שהגיעה למושב פעם ב-10 ימים. היא הייתה מדריכה לגידול עופות, אך בעיקר הדריכה את הנשים בכלכלת בית, ולימדה אותן להכין מוצרי אספקה עצמיים, כגון: ריבות, חמאה, גבינה וסבון. בשנים 1936-1938 עבד במושב גם המדריך מ' פלמן, שטיפל בענייני הפרות, לצד כהנוביץ'. המדריכים סייעו למתיישבים בהקמת בתיהם ומשקיהם, עזרו להם בהתחלה בארגון האספקה והשיווק, והדריכו אותם מבחינה חקלאית. תקופה קצרה ב-1936 אף ניהל המדריך כהנוביץ' את ענייני המושב במקום ועד המושב, שלא היה פעיל¹⁶.

ותיקי המתיישבים תארו בראיונות שערכתי אתם, את מוכנותם הרבה של כל החברים לקבל את ההדרכה, ואת היחסים הידידותיים שנקמו בינם לבין המדריכים. אולם למרות חשיבות תיאוריהם כמקורות ראשוניים – הרי מאחר והועלו לאחר כ-60 שנה, קיימת בהם נטייה ליצור אידיאליזציה של העבר כדי לפארו. מהעיון במסמכים ארכיוניים רבים של הסוכנות והקק"ל משנות ה-30 וה-40 מסתבר, כי בעוד שבמושבים אחרים באזור לא הופיעו ידיעות על קשיים בהדרכה¹⁷ – תהליך ההדרכה ברביד היה מורכב, קשה ומלווה בקונפליקטים עם המוסדות ונציגיהם.

הקונפליקטים פרצו בעיקר בשנים: 1936-1938, כיוון שאלה היו שנות בנייתו המשקית של רביד. המתיישבים החלו לקבל בסוף 1935 הלוואות מהסוכנות, שהיו כרוכות בקבלת הוראות ממדריכי הסוכנות, שהפעילו את התוכנית ההתיישבותית ופיקחו עליה, אך המתיישבים סרבו להישמע להוראותיהם.

הדרכה בגידול מטעים

עימותים חריפים נוצרו בין המוסדות לבין חברי רביד ביחס להדרכה החקלאית. שמעון מקלר, נציג הסוכנות, שביקר במטעי רביד דיווח לה ב-1936, כי מצב פרדסו של סעדיה ערוסי, חבר הוועד, אינו טוב. שכן הוא עשה בו הרכבות זמן קצר לאחר הנטיעה, בניגוד להוראות המדריך. מקלר לדבריו, העיר על כך לערוסי, אך זה השיב לו, שאינו מבקש עצות ואינו מבקש גם את ההלוואה למטע¹⁸ מקלר הוסיף, שלא רק שהוא אינו מקבל הדרכה, אלא גם מבזה את המדריכים באופן אישי. לדעתו, ערוסי אינו זקוק להלוואה, אך מאחר שהיא הובטחה לו – הוא יקבל אותה, אם יתחייב למלא אחר הוראות ההדרכה.

¹⁶ אצ"מ 8295 / KKL5.

¹⁷ ראה למשל, אצ"מ: 10103 / KKL5, 8457 / KKL5, 834 / S53, 9043 / S15, 11470 / KKL5.

13546 / KKL5, 826 / S53, 10119 / KKL5, 8463 / KKL5.

¹⁸ על הפרשה ראה אצ"מ 2045 / S15.

אולם סעדיה ערוסי לא ביקש את ההלוואה ישירות מהסוכנות, מפני שלא היה מוכן להתחייב למלא אחר הוראות המדריך. לעומת זאת, יו"ר הוועד פנה לסוכנות, וביקש שתסדיר לערוסי את תקציב המטע שלו, בסך 45 לארץ ישראל (לירות ארצישראליות). הוועד נימק את בקשתו בכך, שערוסי זקוק לסכום זה לסידור צנרת בפרדס, להחזקת עובד בפרדס, להחזקת סוס לחרישה ועוד. מכתב זה מחזק את הרושם, שמצבו הכלכלי של ערוסי היה טוב, ולכן יכול להתעלם מהוראות המדריך ולהסתכן בהפסקת תקציבו. ייתכן גם שבשל היותו אחד מבעלי התפקידים במושב – הוא הרשה לעצמו שלא להתייחס להנחיות המדריכים ואף לזלזל בהן. בעוד שעל הנהגת המושב היה להיות בקשר רצוף עם המוסדות ולשמש גורם מתווך – סעדיה ערוסי ניתק עצמו מהמוסדות ולמעשה התמרד, שכן הפעיל אחרים שיסדרו לו את ההלוואה, במקום לפנות בעצמו לסוכנות.

ועד המושב שיתף פעולה עם ערוסי וסייע לו בקבלת ההלוואה מהסוכנות כנראה בשל מעמדו החשוב במושב, וגם מפני שהוועד היה חייב לערוסי כסף בעבור עבודתו במכון המים. הוועד פעל אם כן מתוך אינטרסים צרים ולא עמד לפניו האינטרס של שמירת כללי המושב, שעליהם הוא היה מופקד. בהתנהגותו זו יצר הוועד ואף עודד נורמה ברביד, המתירה התייחסות למדריכים בדומה לזו של ערוסי.

אולם מחלקת ההתיישבות של הסוכנות נשארה עקבית בעמדתה, והיא הודיעה לוועד רביד כי ההלוואה לערוסי תאושר רק לאחר שהמדריך כהנוביץ' ידווח למחלקה, שמתעו מטופל כראוי. כהנוביץ' ביקר בחלקת המטע של ערוסי, ודיווח לסוכנות, כי התפתחות העצים בחלקה זו היא חלשה מאוד, מכיוון שהם הורכבו יותר מידי מוקדם. עם זאת ציין, כי הפרדס מעובד טוב – מושקה בזמן, מזובל היטב ונקי מיבולית. לכן הציע לתת לערוסי מתוך תקציבו למטע – סך של 10 לארץ ישראל לעיבוד מטעו. הסוכנות קיבלה את הצעת הפשרה של כהנוביץ', והקצתה לערוסי את ההלוואה החלקית, מכיוון שאף היא רצתה, כמו נציגה, לפתור את הבעיות עם המתיישבים בדרך של פשרה.

הדרכה בטיפול בעופות

בשנים 1936–1938 נוצרו סיכסוכים רבים בין המדריכים לבין חברי רביד, גם בנוגע לאספקת המשק החי ולטיפול בו. מדריכי הסוכנות חילקו ב-1936 עופות למתיישבי רביד, אך התעוררו ויכוחים בינם לבין המתיישבים בשאלת חלוקת העופות והטיפול באספקה. ראשי המושב התלוננו בפני הסוכנות, כי המדריכים מקלר וכהנוביץ' חילקו לחברי המושב מספר שונה של עופות ובמחיר לא זהה. כמו-כן טענו, כי המדריכים התחייבו לתת לכל חבר שאושר לו תקציב – 300 אפרוחים בני יום, אך לאחר מכן הודיעו שימסרו את האפרוחים למתיישבים רק בעוד 6 שבועות, כשהם יגדלו. המשלוח הגיע לטענתם גם מאוחר יותר, ונגרמה לעופות מחלה.

לא מצאתי את תגובת הסוכנות או המדריכים לטענות אלה, אך תלונות אלה מצביעות על יחסים מתוחים וחוסר תקשורת בין הצדדים. המדריכים לא הסבירו כראוי למתיישבים את שיקוליהם בשינוי התכוף של תוכנית אספקת העופות, ולכן המתיישבים ונציגיהם חשו חוסר אמון כלפיהם, וראו בהתנהגותם יחס של זלזול. העובדה שהמדריכים סיפקו למתיישבים עופות בני 6 שבועות לאחר שהבטיחו לתת להם אפרוחים בני יום מחזקת גם את הרושם, שהמדריכים לא סמכו על המתיישבים שיצליחו לגדל בכוחות עצמם אפרוחים רכים, ולכן שינו את דעתם וסיפקו להם עופות חזקים יותר. רושם זה נוצר גם בקרב חברי רביד, והם נפגעו מיחס המדריכים אליהם.

ביחס לטיפול בעופות ובאספקת המזון שלהם – היו למדריכי הסוכנות טענות קשות נגד המתיישבים. כהנוביץ' התלונן בפני הסוכנות במאי-יוני 1936 על יחסם האדיש והרשלני של מתישבי רביד לעבודה, כשכוונתו ליחס המתיישבים לטיפול באספקה ובעופות. לטענתו, הוא סידר אספקת מזון לאפרוחים מ"המשביר המרכזי" (מוסד קואופרטיבי מרכזי שסיפק אספקה ליישובים ועסק גם בשיווק), כדי שמתיישבי רביד לא יצטרכו להיטלטל לחדרה. אולם לדבריו, האספקה לא חולקה ולא אוחסנה, למרות פניותיו החוזרות לוועד רביד, ולמרות שיש במושב די רפתות ריקות, שיכלו לשמש לאחסון. לדבריו, האספקה לא חולקה כי איש מאנשי רביד לא רצה להקדיש לכך זמן. לכן העופות חלו במחלת הקוקיסידיזיס, והוא נאלץ לעבור בחצרות ולאסוף אוכל לאפרוחים. כהנוביץ' הוסיף, כי השיג אספקה מהצרכנייה של הכפר הסמוך, אך לא הצליח לקבל עגלה מוועד רביד בטענה, שהעגלה שבורה וכדומה.

כהנוביץ' התלונן שברביד "... כך תמיד כל דבר קטן עלי לעשות לבד. לולא זה היה עניין עם בעלי חיים – פרות ועופות, הייתי עוזב אותם לנפשם, אבל במקרה זה אינני יכול לעשות את זאת"¹⁹. הוא ציין, כי האספקה חולקה לבסוף, רק לאחר שנרטבה בגשם. כמו כן הוסיף שבסוף יוני חילק אפרוחים נוספים למתיישבים ונתן להם אספקה לכמה ימים, וכן פתק שבאמצעותו יוכלו לקבל אספקה נוספת מצרכניית הכפר הקרוב. אולם רק לאחר שמתו 12 עופות מרעב, הלך מישהו להביא את האספקה משם.

ראשי רביד טענו מנגד במכתבם לסוכנות, כי האספקה לא חולקה מכיוון שחלקה נמצא בתל-אביב וחלקה בכפר הסמוך, והיא לא אוחסנה מכיוון שברביד אין מחסן. ביחס לאי מתן העגלה לכהנוביץ' הם הבהירו, שאחד המתיישבים סרב לתת את העגלה, מכיוון שכהנוביץ' טרם שילם לו את משכורתו על עבודת ההובלה שביצע בסך 14 לא"י. לדבריהם, הם הציעו לכהנוביץ', שישלח את האספקה מהכפר הסמוך

¹⁹ אצ"מ 2039 / S15. על הויכוח בין הצדדים ביחס לטיפול בעופות ובאספקה ראה גם אצ"מ 2040 / S15.

באוטו המגיע לרביד, שעלותו גם זולה יותר מהעגלה, אבל כהנוביץ' סרב. הם העירו גם, שרצוי שכהנוביץ' יברר קודם את טענותיו בפני הוועד ורק אחר כך יפנה לסוכנות. הויכוח בין הצדדים בשאלת האספקה מצביע בבירור על כך, שמתיישבי רביד גילו אפטיה בטיפול בעופות, למרות שהם קיבלו תמורתן הלוואות, שאותן היו צריכים לפרוע. אדישות המתיישבים הייתה לדעתי, ביטוי לחוסר האונים שלהם להתמודד עם העולם המודרני, שנבע בחלקו, מחוסר הכשרה מוקדמת. יש גם להוסיף, שהקשיים בארגון האספקה לעופות, כפי שעלו בחילופי הדברים בין הצדדים – נבעו מהיחסים החברתיים המעורערים ברביד, שהיקשו על פעולה קואופרטיבית. בויכוח זה ביטאו המדריכים גם את אוזלת ידם ויאוושם נוכח אדישותם וחוסר אחריותם של המתיישבים בטיפול בעופות. כמו-כן הם מצביעים על מורת רוחם מכך, שמתיישבי רביד תלויים בהם מדי, ובמקום לסייע לתימנים רק בהכנת התשתית – הם נאלצים למלא לאורך זמן פונקציות, שוועד המושב אחראי לביצוען. גם שמעון מקלר התלונן באותה שנה, בעניין אחר – על תלותם של המתיישבים בו. הוא כתב כי "... המתיישבים כאן מתרגלים לכך שמי שהוא צריך לדאוג להם ולא עליהם הדאגה לעצמם. ואם קיבלתי על עצמי את הדאגה הראשונה להקמת להקת הלול וסידורים ראשונים למשלוח החלב ... הרי עשיתי זאת מתוך הנחה שרק פעם אחת עושים זאת ולשם ביסוס ענף במשק..."²⁰.

הטיפול בפרות

חיכוכים רבים נוצרו בין מדריכי הסוכנות לבין המתיישבים, גם בנוגע לגידול הפרות, שהיה הענף המרכזי במשקי רביד²¹. הסוכנות חייבה את כל חברי המושב בעלי הפרות ומקבלי התקציב, בתוכם חברי רביד – לבטח את פרותיהם באגודת הביטוח "החקלאית". בצעד זה רצתה הסוכנות להבטיח, שהפרות תקבלנה טיפול וטרינרי סדיר, יהיה פיקוח על הטיפול הראוי בהן, וכספה שהושקע בפרות לא ירד לטמיון.

ב-1936 עם הקצאת התקציב למשק החי ברביד ביטחה הסוכנות בעצמה את פרות המתיישבים באגודת הביטוח "החקלאית"²². אולם באפריל 1937 הוסדר הביטוח האינדיבידואלי של המתיישבים עם האגודה. 13 מתיישבים נרשמו כחבריה, וקיבלו על עצמם להיות כפופים לתקנותיה ולשלם בזמן את חובותיהם²³. יחד עם זאת הסוכנות הייתה עדיין הגורם האחראי למתיישבים כלפי "החקלאית", ונוצר שיתוף פעולה ביניהן בדבר מילוי חובותיהם של המתיישבים לאגודה.

²⁰ ראה אצ"מ 2039 / S15 .

²¹ ראה דוח הסוכנות מ-1941, אצ"מ 827 / S53 עמ' 6 ; ראה גם מכתב מזכיר המושב - אצ"מ 17/3980.

²² ראה אצ"מ 2045 / S15 .

²³ רשימת החברים ראה אצ"מ 2041 / S15. הרשימה הסופית של המבוטחים ראה אצ"מ 2040 / S15 .

שמעון מקלר דיווח לסוכנות ביוני 1937 כי רק 9 חברים שילמו את חובם ל"חקלאית" עד סוף השנה, בסך כולל של 6 לא"י ו-200 מיל, והחוב שנוותר ל-13 החברים הוא 17 לא"י ו-790 מיל. ה"חקלאית" כתבה למקלר, כי המתיישבים שילמו עד כה רק 5.200 לא"י (ולא 6.200 לא"י), ורק 7 (ולא 9) מתוך 13 החברים שילמו תשלומים חלקיים לאגודה. ה"חקלאית" דרשה, שהסוכנות תערוך אֶתָה הסדר כספי ממשי הקיים גם בישובים אחרים - שייתן פְסוּי לאגודה במקרה של אי תשלום הביטוח על-ידי חברי רביד²⁴.

מספר שבועות לאחר-מכן הודיעו מנהלי "החקלאית" למקלר, כי 13 החברים ברביד עדיין חייבים את כספי הביטוח, וכי על מקלר להסדיר את ריכוז התשלומים במוסד כספי אחד, כפי שהוסכם. באפריל 1938 הפסיקה ה"חקלאית" את הביטוח והעזרה הוטרינרית ל-7 מתיישבי רביד, שלא שילמו לאגודה. כמו-כן הופסק ביטוחו של פר המושב מכיוון שהוועד לא שילם את דמי הביטוח. הסוכנות בתגובה, הזהירה את הוועד, שאם הפר ופרות המושב לא יבוטחו היא תנקוט באמצעים משפטיים. הסוכנות הגיבה בחריפות שכן בהמות שאינן מבוטחות תִּשָּׁאָרְנָה ללא פיקוח וטרינרי של "החקלאית", ולכן הן עלולות לסכן את כל פרות המושב, ולפגוע משקית במתיישבים ובהשקעות הסוכנות.

היו גם מתיישבים שסרבו כליל לבטח את פרותיהם. כבר בעת שחתמו המתיישבים על טפסי הביטוח הודיע מקלר לדוד שטרן, ראש מחלקת ההתיישבות של הסוכנות, כי שמעון דורי מסרב לבטח את פרתו, ומנוסח מכתבו של מקלר נלמד, שמקרה כזה אָרַע רק ברביד²⁵. שטרן דרש מוועד רביד בתקיפות להמציא לסוכנות את פוליסת הביטוח של דורי, אחרת יופסק תקציבו. אולם איומיו של שטרן לא הועילו, ושמו של דורי לא הופיע ברשימת החברים מיוני 1937 שביטחו את פרותיהם.

בדצמבר 1937 הודיע כהנוביץ' לסוכנות, כי שלושה מתיישבים נוספים טרם ביטחו את פרותיהם, למרות פניותיו החוזרות²⁶. מאחר ושניים מהם הופיעו ברשימת החברים ששילמו ביטוח חלקי, נראה שביטוחם הופסק, והם סָרְבוּ לחדשו. האחד סָרַב כנראה מסיבות כלכליות, ואילו השני, שהיה מבוסס כלכלית לא היה מעוניין בחידוש הביטוח. שטרן בתגובה, הטיל את האחריות לאי תשלום הביטוח של החברים על ועד המושב, ודרש ממנו לדאוג לביטוח פרותיהם של החברים, אחרת הסוכנות תאלץ לאחוז באמצעים כנגד המתיישבים הללו.

²⁴ התכתובת בין המוסדות בעניין זה ראה אצ"מ S15 / 2040, S15 / 2041.

²⁵ פרשת דורי ראה אצ"מ S15 / 2040.

²⁶ ראה אצ"מ S15 / 2040, S15 / 2041.

חוסר הנכונות של חלק מהמתיישבים לבטח את פרותיהם או לחדש את ביטוחן נבע בודאי מחוסר אמצעים, אך נבע לדעתי בעיקר מכך, שהם לא הבינו את הצורך בביטוח, שהיה דבר חדש בעבורם. המוסדות המיישבים ראו את ביטוח הפרות כדבר חיוני וכמובן מאליו, ולא הבינו מדוע חלק מהתימנים אינם נענים לדרישותיהם. התימנים שלא נהגו לבטח את רכושם בתימן לא ראו בו דבר יעיל וכדאי. שכן התמורה לכספם המושקע בביטוח, אינה מיידית ואינה בטוחה. אם הפרה לא נזקקה לטיפול, היה זה בעיניהם כסף שהוצא לשווא. ייתכן גם שבסרוב המתיישבים לבטח את הפרות הם ביקשו להשתחרר מפיקוחו הצמוד של וטרנר "החקלאית", ולטפל בפרות כרצונם. התנהגותם שיקפה בוודאי גם את גישתם המסוייגת של התימנים ביחס להדרכה. לכן, בשל הבדלי הגישות בין המוסדות המיישבים לבין התימנים בשאלת ביטוח הבהמות נוצר ביניהם קונפליקט.

שני חברים שביטוחם הופסק: סעדיה ערוסי ועזרא בושארי סברו כי הם פטורים מכללי הביטוח, ולכן החלו לטפל בפרותיהם כרצונם. למרות שהסוכנות קנתה פר לרביד הם הרביעו את עגלותיהם הרומניות בפר הערבי של הכפר השכן. המדריך שמעון מקלר התלונן בפני הסוכנות ב-1937, כי הוא הוכיח את שני החברים על הצעד הבלתי אחראי שעשו, והסביר להם את הסכנה הכרוכה במעשה זה (כוונתו למחלות ולקלקול גזע הפרות הרומניות שניתנו למתיישבים). כמו-כן היתרה מקלר בוועד רביד, כי עליו לפקח שבהמות ערוסי ובושארי לא ישתמשו בפר ההולנדי של המושב, ושלהבא לא יקרו מקרים מעין אלה. בפנייתו זו הטיל מקלר למעשה, את האחריות לפעולות אלה על ועד רביד, ודרש את טיפולו בהן. מקלר ביקש גם במכתבו, שהסוכנות תפנה אף היא בעניין זה לוועד, בגלל שמקלר חשש, שפנייתו לוועד לא תועיל.

דוד שטרן בתגובה, כתב לוועד רביד בחריפות, כי הסוכנות ונציגיה אינם יכולים לסבול עוד את ההפקרות השוררת ברביד והם דורשים את הסבר הוועד לתופעות אלה. הסוכנות הודיעה שהיא תגיש תביעה משפטית כנגד ערוסי ובושארי ותדרוש מהם להחזיר את ההלוואה שקיבלו או לעזוב את המושב. כמו-כן הזהירה, שאם בעתיד יופיעו מקרים דומים, היא תפסיק להקצות הלוואה כלשהי למושב²⁷. הסוכנות איימה בסנקציה קולקטיבית כנגד המושב ולא הסתפקה בהענשת שני המתיישבים, מכיוון שלדבריה רווחה במושב נורמה, המתירה למתיישבים לטפל בפרותיהם כראות עינם והסוכנות ראתה בוועד גורם האחראי לאי מניעתה של נורמה זו.

²⁷ על הטיפול בעניינם של ערוסי ובושארי ראה אצ"מ 2041 / S15.

לאחר פנייה נוספת של הסוכנות, הוועד לא עמד בלחץ. ראשי המושב הודיעו לסוכנות בדצמבר 1937, כי לאחר שערכו בירור עם ערוסי ובושארי התברר להם, ששני החברים פעלו מחוסר ידיעה. לדברי ראשי המושב, לאחר שהם הוכיחו אותם בעניין זה, שני החברים קיבלו על עצמם שלא יוסיפו עוד לעשות מעשים כאלה. ראשי המושב גם הבטיחו לנקוט להבא באמצעים תקיפים כנגד מקרים כאלה. מדברים אלה ייתכן, שראשי הוועד ביקשו לחפות על שני החברים ובייחוד על ערוסי שממנו חששו בשל כוחו והסטטוס החשוב שלו במושב. אם אכן כך היה הדבר הרי שוב הוכחה, שבעלי תפקידים במושב התעלמו בעצמם מכללי המושב, במקום לאכוף אותם, ויצרו בכך נורמה המתירה את הפרת הכללים וההוראות בכל הנוגע לטיפול במשק החי במושב.

היכוח בין המוסדות המיישבים לבין מתיישבי רביד בשאלת השימוש בפר הערבי שיקף למעשה, את תפישת עולמם השונה של שני הצדדים. המוסדות המיישבים רצו משק ברמה אירופית גבוהה, שדורש השקעה רבה של מיומנות, אך נותן תפוקה גבוהה. הפרה הערבית (המקומית) הסתגלה אומנם לתנאי הארץ, אך לא נחשבה לפרה מניבה²⁸, ולא היה לה ערך כלכלי רב. לכן למוסדות היישוב לא היה כל עניין להחזיקה במשקים, וגם ביישובי האזור עמדתה הנחושה של הסוכנות הייתה, שאין להכניס פרות ערביות למשקים²⁹.

אולם תימני רביד לא שאפו לרמת חיים של משק אירופי, אלא הסתפקו באורח החיים המסורתי המוכר להם מתימן, של הסתפקות במה שיש, שעליו ניתן לשמור ללא השקעה גבוהה, באמצעות גידול זן מקומי. לכן תימני רביד סברו, שעדיף לגדל פרות ועופות מקומיים. לטענתם "... הפרות והעופות 'אשכנזיים' [שקיבלו מחו"ל], אוכלים הרבה, ודורשים טיפול רב, אך ההכנסה מהם דלה ואינה מכסה את ההוצאות. אלה שיש להם פרות ועופות 'מקומיים' מצליחים יותר טוב" (ישעיהו, 1938: 92). חברים ברביד השתמשו בפר של הכפר הערבי השכן בניגוד להוראות, שכן הם רצו לקבל עגלות הדומות בתכונותיהן לזן המקומי. היו כאלה שלא קיבלו גם את ההוראות וטרינר "החקלאית", ופנו ל"וטרינר" ערבי מהסביבה, בניגוד לדעת הסוכנות, כיוון

²⁸ ראה גורביץ', ד גרץ, א' (תרצ"ח). ההתיישבות החקלאית העברית בארץ-ישראל, ירושלים: המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית, עמ' 68; ילקוט משקי העובדים בשנת תש"א, חוברת יח, תל-אביב, ברית פיקוח לקואופרציה החקלאית העובדת, עמ' 42.

²⁹ ראה הערת מקלר בשולי מכתבו של מומחה הסוכנות מה- 29.10.1935, אצ"מ 14837 / KKL5. על חוסר העניין של המוסדות להכניס את הפרה הערבייה לכל המשקים העבריים בארץ, בשל היותה דלת חלב ראה גם גורביץ' וגרץ (לעיל, הערה 28), עמ' 68.

שהוא נחשב בעיניהם מנוסה ובקיא יותר בטיפול בפרות המקומיות.

מדריכי הסוכנות כהנוביץ' ומקלר שהכירו את המתיישבים התימנים, המליצו לרכוש לכל מתיישב שתי פרות גולניות (מקומיות) או פרה גולנית ופרה מחו"ל. מומחה (כנראה מטעם הסוכנות) אף הביע דעתו עוד באוקטובר 1935, כי לאחר פגישה שקיים עם ראשי המושב בנוכחות אברהם טביב, סגן יו"ר התאחדות התימנים, הגיע להחלטה "שבשביל המתיישבים האלה היה רצוי וכדאי מאד לקנות לכל אחד שתי פרות גולניות טובות ... ופר הולנדי בשביל כל הכפר. לדעתי זה היה הפתרון הטוב ביותר בעבורם, שום פרה מחוץ לארץ ותהא אפילו הזולה ביותר לא תצלח להם כי למרות כל מה שנשמור ונדריך אותם העבודה תהיה לשווא. הפרה הזו לא צריכה שום תנאים מיוחדים, בריאה וחסונה יותר מפני מחלות וגם הטיפול הוא פשוט מאד ... הרי נדמה לי זהו הנוח ביותר ופרקטי בשבילם"³⁰.

בהמלצות אלה הייתה אומנם התייחסות של אנשי הסוכנות לתימנים כאל בלתי-ראויים לטפל בפרות משובחות, אלא רק בערביות. יחד עם זאת, המלצה זו התייחסה לתפיסה ולצרכים המיוחדים של התימנים. אולם הסוכנות לא נענתה להצעת נציגיה למודי הניסיון במגעם עם המתיישבים ולהעדפה של התימנים עצמם, והם לא גילו כל גמישות לצרכיהם המיוחדים של תימני רביד. לא ניתן לדעת אם היא פעלה מתוך נוקשות ביורוקרטית או מתוך רצון "לחנך" את התימנים ולהרגילם למשק הסטנדרטי, האירופי. הסוכנות סיפקה למתיישבי רביד פרות רומניות מיובאות, בהתאם למדיניותה הכוללת, וצעד זה הוכח ברביד כמשגה.

ברביד רווחה גם התופעה, שמתיישבים אשר ביטחו את פרותיהם פעלו בניגוד להוראות מדריכי הסוכנות וטרניר "החקלאית". כהנוביץ' התלונן בדו"ח מפורט מאפריל 1936³¹, כי הפרות הרומניות ברביד מקבלות טיפול רע מאד, פשוט מרעיבים אותן בטענה שאין להם כסף. בנוסף, אין הם נשמעים להוראותיהם של ד"ר אשכנזי, וטרניר "החקלאית", ופלמן, מדריך הסוכנות. פרתו של יוסף זהבי למשל, שנמצאת תמיד ברפת, יחד עם העגלה, בניגוד להוראות, אינה אוכלת טוב ומספקת פחות חלב. פרתו של שלום צעירי חולה כשבוע והפילה, אך אין חולבים אותה, למרות הוראות הרופא.

³⁰ על המעשה ועל התנגדות הסוכנות ראה: אצ"מ 2039 / S15.

³¹ אצ"מ 2039 / S15.

שטרן בתגובה, דרש מהתאחדות התימנים, בה ראה גורם אחראי לנעשה במושב, לפעול לתיקון המצב. אברהם טביב בתשובתו לסוכנות בסיוון תרצ"ו, הגן על תימני רביד וטען, כי הגורם העיקרי לתמותת הפרות הוא העדר סידור צנרת מים. אולם מצד שני טביב גם הוכיח את ראשי רביד, על שהחברים אינם מטפלים כראוי במשק החי. בפנייתה הכפולה של ההתאחדות לתימנים ולמוסדות היא מילאה אם-כן תפקיד של מתווך, כדי ששני הצדדים יוכלו להגיע ביניהם להבנה ולפעילות משותפת. ראשי רביד טענו כי הליקויים הרבים במושב אינם תלויים בהם אלא בעובדה, שברביד, בניגוד למושבים אחרים בסביבה, לא הונחה צנרת במגרשי הבתים, ולכן אין להם ירק לעופות ולפרות.

ביחס לטענות אלה מקלר השיב, כי במושבים אחרים נעשה סידור ההשקאה של המתיישבים על-ידי הלוואות שניתנו להם ממוסדות שונים, השייכים לתנועת המושבים, שהתימנים אינם חברים בה. מקלר הוסיף, כי לאחר התחלת חפירת התעלות להנחת הצינורות ברביד, התימנים שינו את הפרצלציה של חלקות המטע, ולכן פעולות החפירה התעכבו והתייקרו. בנוגע לעצם ההדרכה ויחסם של מתיישבי רביד למשק מקלר הביע את דעתו "אמרתי כבר שהם לא מבינים עדיין את גישתנו לעניינים משקיים – לי, למשל הם טוענים שלהם ישנה הכשרה משקית עוד מתימן – מה יש להוסיף לזה?"³²

ב-1937, עת פרצה ברפתות האזור מחלת הקדחת – דיווח מקלר לסוכנות, כי ברביד מתה פרה ממחלת הקדחת, מכיוון שהחברים אינם משתמשים בבריכה לטבילת הפרות, לפי הוראות אגודת הביטוח "החקלאית"³³. בעקבות דו"ח זה פנה שטרן לוועד רביד ודרש ממנו לדאוג, שכל המתיישבים ישתמשו בבריכת הטבילה לפרות כדי למנוע הפסדים כספיים לחברים וסיכון רכושה של הסוכנות. אולם רק לאחר שהסוכנות איימה על הוועד בסנקציות תקציביות, המתיישבים קנו במרוכז את התמיסה לטבילת פרותיהם. ייתכן שהתמיסה לא נרכשה קודם בשל בעיות ארגון במושב, שנבעו מהיחסים החברתיים המתוחים. אך ייתכן גם, שהחברים סרבו לשלם בעבור רכישת התמיסה כחלק מגישתם, שהתעלמה מהוראות המדריכים והוטרינר,

³² ראה שם.³³ על פרשה זו ראה אצ"מ 2040 / S15.

ולא ראתה בהם כל תועלת. אלה ההסברים גם להזנחה שהייתה באחזקתו המשותפת של פר המושב³⁴.

כהנוביץ' דיווח גם לסוכנות בספטמבר 1938, כי פרתו של המתיישב יצחק מלמד מרביד נגועה במחלת ההפלה והיא מסכנת את בריאות יתר הפרות ומעכבת את הכנסתו של פר חדש למושב. אולם מלמד סרב להוציאה מהמושב, ולכן כהנוביץ' ביקש את התערבות המחלקה. המדריך מקלר לעומתו סבר, כי אין לכפות על מלמד להוציא את פרתו, אלא יש להסתפק בחיובו להחזיקה בהסגר. שכן לדברי מקלר "...אם במושבים "המתוקנים" אין עושים כלום לבעלי פרות כאלה מה נעשה לאנשי רביד כאשר עלינו עוד להוכיח להם שקיימת מין מחלה כזאת הנקראת "הפלה" בו בזמן שהפרה בעצם לא הפילה?"³⁵ בהצעת פשרה זו שהתקבלה, הביע המדריך לעג כלפי המתיישבים, גם בעצם האבחנה בין "מושבים מתוקנים" לבין רביד, אך ביטא גם את הבנתו, שעולם המושגים של התימנים היה שונה מזה של החברה היישובית.

חודשים מספר לאחר מכן, הודיע הוטרינר לסוכנות ולוועד ישובי האזור, כי מחלת ההפלה המדבקת הופיעה אצל פרות נוספות ברביד, אך ניסיונותיו להשפיע על בעליהן להוציאן מהמושב – לא הועילו. הרופא הזהיר, שסכנה צפויה לכל בהמות המושב, והישוב עלול לשמש גם מקור הדבקה לכל האזור. גם שמעון מקלר התלונן, שכל פניות המדריכים בעניין זה לאנשי רביד לא הועילו, שכן המתיישבים דורשים שהסוכנות תממן קניית פרות חדשות. כמו-כן דיווח מקלר, כי הוא ויתר המדריכים הודיעו כבר לכל המושבים, שלא יבואו במגע עם מושב רביד, כדי שפרותיהם לא תדבקנה במחלה³⁶.

ראשי המושב הודיעו לבסוף לסוכנות ולנציגיה, כי הוועד (בהחלטת רוב), אילץ את שלושת החברים שפרותיהם נגועות – להוציאן מהמושב. שניים מתוכם היו בעלי תפקידים בכירים במושב, והם נמנו בין החברים שלא קיבלו את הוראות המדריכים והוטרינר, בעוד שהיה עליהם לסייע להם באכיפתם ואף לשמש דוגמא אישית. התנהגותם זו השפיעה בוודאי על יצירת נורמה ברביד המתירה התעלמות מכללי המדריכים ואי התייחסות מהוראותיהם, בדבר הטיפול במשק החי.

³⁴ ראה תלונתו של המדריך כהנוביץ', אצ"מ 2041 / S15.

³⁵ ראה הערת מקלר אצ"מ 3042 / S15.

³⁶ תלונותיהם של ד"ר אשכנזי ושמעון מקלר ראה שם.

ראשי הוועד גם ביקשו, שהסוכנות תקציב לשלושת החברים הלוואה, שתאפשר להם לקנות פרה אחת לפחות. לאחר שראשי הוועד מילאו אחר הוראות הסוכנות – נענתה גם היא לבקשת הוועד, ואישרה בתקציב 1939 הלוואה לרכישת פרות חדשות למתיישבים. אולם הסוכנות השמיטה את שמו של אחד החברים מרשימת מקבלי התקציב למרות פניית ראשי הוועד, בנימוק שהוא לא מילא אחר הוראות המדריך מ' פלמן³⁷. בתגובתה זו נתנה הסוכנות גיבוי למדריך שפעל במושב מטעמה, וכן הביעה עמדה תקיפה ועקבית ביחס למילוי חובותיהם של מתיישבי רביד כלפי ההדרכה.

הגורמים לקונפליקטים בשאלת ההדרכה

בעימות שנוצר בין המדריכים והמוסדות המיישבים לבין תימני רביד ונציגיהם בשאלת ההדרכה מסתבר, כי העובדה שהתימנים היו חסרי אמצעים, והם עלו למושב ללא סיוע מוסדות האשראי של תנועת המושבים, בניגוד למושבים אחרים באזור³⁸ – אכן יצרה קשיים בקבלת הוראות מהמדריכים, שהיו כרוכות בהוצאה כספית. כמו-כן ניתן להסיק, כי מאחר ולגורם המים היה תפקיד חשוב בהצלחת ההתיישבות האינטנסיבית – הרי גם העיכוב בסידור רשת המים במושב, בייחוד בשנים הראשונות³⁹, גרם לטיפול הלקוי של המתיישבים באדמות ובמשק החי.

אולם כשמתחקים אחר שורשי הבעייה, ומעיינים בחומר הארכיוני הרב, הרושם המצטייר הוא, שברביד היה חוסר מוכנות של המתיישבים לקבל הדרכה ולשתף פעולה עם המדריכים שבאו למושב, ובעייה זו הייתה חלק ממכלול היחסים שבין המתיישבים לבין המוסדות. המוטיבציה לקבל הדרכה או לדחותה, כמו בכל תהליך למידה, אינה גורם מבודד ועצמאי, אלא היא מותנית בעולם הערכים של הלומד, והיא מותנית גם בהיווצרות מערכת יחסים מתאימה, של רצון ושתוף פעולה בין מעביר ההוראה ובין מקבלה. אולם שני תנאים אלה לא התקיימו ברביד.

³⁷ התכתובת בעניינם של שלושת המתיישבים ראה אצ"מ S15 / 3042.

³⁸ ראה "דבר" 9.12.1934, 12.11.1935, 19.12.1939; "הפועל הצעיר" 10.12.1936; "תלמים" – ירחון תנועת המושבים (תוספת ל"דבר") אדר א', תרצ"ח. ראה גם נתונים שהובאו בתוך ההסתדרות החקלאית ופעולותיה: דין וחשבון המרכז החקלאי לוועידה החמישית תרצ"א – תרצ"ט, תל-אביב, ההסתדרות הכללית, 1939, עמ' 170.

³⁹ תלונות מתיישבי רביד ונציגיהם ראה למשל, אצ"מ S15 / 2039.

מטרת ההוראה עלתה אומנם בקנה אחד, במידה רבה, עם שאיפת מתיישבי רביד להגדיל את הכנסתם. אבל העובדה שההדרכה הייתה חלק מהתרבות החיצונית של המושב ולפיכך היא הייתה זרה למתיישבים – הורידה הרבה מייעילותה. מתיישבי רביד הסתייגו מהמדריכים, שבאו לסייע להם להקים משק חקלאי מודרני המותאם לכלכלת השוק. שכן בתימן לא הורגלו להדרכה מקצועית, ומקצועות המלאכה השונים בהם עסקו רוב יהודי תימן – הונחלו באופן אישי מאב לבן⁴⁰. מתיישבי רביד לא עברו גם כל הכשרה חקלאית לפני עלייתם למושב, שיכלה להקנות להם את התועלת שברכישת ידע מקצועי ובשימוש בשיטות מקצועיות לפיתוח המשקים.

דחיית ההדרכה נבעה גם מחוסר הנוחות שחשו התימנים נוכח יחס הפטרונות וההתנשאות שהפגינו כלפיהם המדריכים ונציגי המוסדות. דוד צדוק התלונן למשל, בפני יו"ר המועצה האזורית ב-1947, כי מים זורמים מצינור בית המטבחים המרכזי אל אדמתו, אך כל פניותיו לוטרניר ד"ר אשכנזי לא נענו. לדבריו, באחת הפעמים הוטרינר אף "...ענה לי בגסות רוח שהוא חרש ואינו שומע והעליב אותי לפני כל האנשים שאני חזיר ומדבר כמו ערבי והוא יראה לי ויסדר אותי..."⁴¹ יחס הזלזול שהפגין הוטרינר כלפי צדוק והביטויים העולבים שבהם השתמש, שיקפו גישה פטרנליסטית של החברה היישובית, כלפי התימנים, שיצרה בהם משקעים של תסכול, מרירות וריחוק, שהיקשו על פעולת ההדרכה במקום.

אולם לדעת, התנגדות התימנים לשיטות החקלאיות המודרניות – הייתה בעיקר ביטוי סמלי לשמירת כבודם וזהותם העצמית, מול מערכת אידיאולוגית השונה מהם, ושנתפסה על-ידם כגורם המאיים על זהותם התרבותית⁴². הם ביטאו בהתנהגותם את האנטגוניזם שלהם כלפי המוסדות המיישבים ונציגיהם, שתבעו מהם קונפורמיות לנורמות המקצועיות של ההתיישבות, שהיו זרות להם. לכן הם התייחסו למדריכים בחשדנות ובחוסר אמון, והסבריהם החוזרים של המדריכים לא הועילו.

⁴⁰ קאפה, י' (תשכ"ח). הליכות תימן, ירושלים, מכון יד בן-צבי, עמ' 227-244; קליין-פרנקה, א' (1983). "הכלכלה, המסחר והמלאכות בקרב יהודי תימן". בתוך: סרי, ש' (עורך). סעי יונה: יהודי תימן בישראל. תל-אביב: אגודת אעלה בתמר ועם עובד, עמ' 47-70; Parfitt, T' (1996). The Road to Redemption: The Jews of the Yemen 1900-1950. New York: E.J. Brill.

⁴¹ ארכיון המועצה האזורית עמק חפר (להלן א.ח.). 485 / 4350.

⁴² זהות תרבותית היא דרך מחשבה ותפיסת עולם, היוצרת את הקודים, המניעים את ההתנהגות החברתית. היא היכולת של ישות ליצור מובחנות מסביבתה החיצונית, על-מנת להתקיים מעבר לרמה האפיוודית. לכן בעוד שבוהות החברתית נוצרים שינויים – כי הפרט לומד תפקידים מסוימים המצופים ממנו, בסיטואציות ספציפיות – הרי זהות התרבותית היא יציבה יותר. ראה. Fitzgerald, T' (1974). Social and Cultural Identity. Atlanta; University Georgia; Brock, C & Tulasiewicz, W' (1985). (eds.). Cultural Identity and Educational Polity. London: Croom Heim Press; לאון, נ' (1999). ספרדים וחרדים. עבודת-גמר לתואר שני, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 28.

המדריכים לעומת זאת, ראו את עצמם אחראים לספק למתיישבים לא רק אמצעי קיום וייצור ראשוניים, אלא גם להקנות להם ידיעות, שבאמצעותן יוכלו להשיג את מטרת ההתיישבות ועקרונותיה. הם לא הבינו את חוסר הרצון והעניין של המתיישבים לקבל הדרכה, ואת אי ביצוע הוראותיהם, וחשו שהמתיישבים נוהגים כלפיהם בכפיות טובה ובזלזול, בשעה שהם והמוסדות משקיעים מאמץ רב במושב ומטפלים בכל ענייניו. בשל הבדלי התפיסות וחוסר ההבנה בין הצדדים בשאלת ההדרכה – נוצר קונפליקט, שגרם למתח רב בין המדריכים למתיישבים, ולא נוצרה מערכת יחסים ההכרחית לכל פעולת הדרכה.

מהתכתובת הרבה שבין תימני רביד למדריכי הסוכנות נוצר הרושם, כי היו בכל אופן הבדלים בגישת המתיישבים וביחסיהם כלפי בעלי התפקידים השונים שהדריכו במושב. כל המדריכים התלוננו אָמנם על קשיים בהדרכה, אולם מתקבל הרושם, שיחסי המתיישבים עם שמעון מקלר היו חריפים יותר, מכיוון שהוא היה מדריך בכיר יותר, עבד בסוכנות בירושלים וביקר במושב לעתים רחוקות. לכן אנשי המושב ראו אותו כאיש הסוכנות הבא בשמה ומשרת את מטרותיה והסתייגו ממנו. לעומת זאת, יחסי המתיישבים עם המדריך מתתיהו כהנוביץ' היו פחות מתוחים, וחברי המושב אף סיפרו לי על יחסי ידידות שנוקמו בינו לבינם. נראה שכהנוביץ', שגר במושב השכן – נתפס פחות כאיש הסוכנות ולכן המתיישבים רחשו לו יותר אמון, והיו מוכנים לשמוע אותו. בהבדל שביחסי שני המדריכים יש גם לציין, שכהנוביץ' נהג יותר כבוד במתיישבים בעוד שמקלר התייחס אליהם בצורה מעליבה, כאנשים שאינם מבינים.

הסבר זה מקבל חיזוק מהסטטוס המוערך של שלמה עוזרי – מזכיר המושב, שפעל כמדריך בלתי פורמלי במושב בשל היותו בוגר בית-ספר חקלאי. הוא סיפר לי כי כשעלה למושב ב-1937 "...באתי עם חרמש ואף אחד לא ידע מהו חרמש. פה קצרו במגלים. זה היה הפלא ופלא. איזה שטן. אנחנו קוצרים במשך שעה שעתיים והוא קוצר בכמה דקות. אז כבר השתכרתי בעבודה בחרמש. היו מזמינים אותי [חברי רביד] לקצור בחרמש והייתי מקבל בקבלנות, לפי שטח. גם ריסוסים – לא ידעו מה זה ריסוס. הייתי מרסס והם היו שואלים אותי ומתייעצים אִתִּי בהרבה תחומים בתור בוגר בית-ספר חקלאי, הם רצו ללמוד את זה...". מתיישבי רביד היו מוכנים אם-כן לקבל את הידע והמיומנות של עוזרי בשיטות החקלאיות אותן למד, מכיוון שהוא לא נחשב איש המוסדות ושליחם, אלא הוא היה אדם משלהם. לכן הם היו פתוחים לקבל את הדרכתו ולהפיק ממנה תועלת כלכלית. במובן זה שימש שלמה עוזרי דמות ביניים, שגישרה על התפיסות התרבותיות השונות של התימנים ושל החברה היישובית, ויצרה בסיס כלשהו לפשרה ביניהן.

עם זאת, גם עוזרי, כשהודיע ב-1949 על התפטרותו מתפקידו כמזכיר המושב - הביע את יאושו נוכח קשייו בשינוי שיטות העבודה החקלאיות של המתישבים "...בתפקידי כמזכיר ומרכז המושב עשיתי את כל המאמצים להדריך ולחנך אך נלאיתי מנשוא והתפטרתי. כיום אני עומד ותוהה - לחיות את אותם החיים שחיים בהם אחרים בכפר רביד, עם חקלאות בלתי מאורגנת ובשיטות פרימיטיביות - לא אוכל"⁴³.

דוח הסוכנות מ-1941 אף הוא הצביע על כך, ששיטת העיבוד ברביד הייתה עדיין בלתי מתקדמת⁴⁴. אולם דוח קודם שלה מ-1939, הציג תמונה אופטימית יותר. לפי הדו"ח, נעשו פעולות החריש והקציר עד 1939 בשיטות מיושנות. אולם מ-1939 נעשו 70% מעבודות אלה בשיטות חקלאיות חדישות⁴⁵. ייתכן שהערכת דו"ח זה מופרזת מידי, אך היא בודאי משקפת התקדמות בתהליך כניסתה של הקדמה החקלאית לרביד ובנכונות חלק גדול ממתישביו להסתגל לנורמות המקצועיות הנהוגות בחברה היישובית.

בקרב מתישבי רביד הייתה קיימת דיפרנציאציה בשאלת קבלת ההדרכה. בעוד שחלק מהחברים הסתייגו ממנה - אחרים הביעו בפני את הערכתם למדריכים, כיוון שראו בהדרכה מכשיר לקידום הכלכלי. יחיאל חבאני אמר לי "... כל הכבוד למדריכים באמת ... כל הכבוד להם מה שעשו בהתחלה ... אני אומר שהם בחורים טובים, הגונים ... ההדרכה ברור שעוזרת, וכי מאין הוא [התימני ברביד] יודע? בתימן לא התעסקנו עם הפרות, רק הערבים...". אין לקבל את דברי חבאני כפשוטם, וייתכן שבפרספקטיבה של זמן - הוא מציג את יחסו להדרכה באופן אידיאלי. אולם מאחר ולא מצאתי בארכיונים התייחסות שלילית כלשהי של חבאני אל המדריכים עם הקמת רביד - ייתכן שדבריו בראיון אכן משקפים את גישתו המקורית להדרכה.

גם שושנה רצאבי, שקודם עלייתה למושב הייתה חברה במועדון "הנוער העובד" סיפרה לי על נכונותה הרבה לקבל הדרכה. כן סיפרה, כי בפגישות שהתקיימו בביתה עם המדריכה - הנשים "...לא כולן הסכימו. לא כל כך התייחסו. לא התחשק להן. היותר צעירות באו. העולות החדשות שהיו יותר מבוגרות אי אפשר היה לשכנע אותן. כשהייתה [המדריכה] באה אלי הייתה אומרת לי לאסוף נשים והיו באות ארבע-חמש".

⁴³ ראה א"ח 3504 / 485 .

⁴⁴ הדוח ראה אצ"מ 827 / S53, עמ' 13.

⁴⁵ ארכיון תנועת העבודה (מכון לבון) בתל-אביב, A-12 - 257 - IV.

אם כן המתיישבים שהיו צעירים ו"מודרניים" יותר – הם אלה שגילו פתיחות להדרכה, ויחסם זה היה פונקציה לתפיסתם, שתמכה בשינוי הנורמות המסורתיות במושב ובהשתלבות בסביבתם החיצונית. חברי הקבוצה "המודרנית" ברביד, הם אלה שיצרו את הדיאלוג בין המתיישבים התימנים ברביד לבין המוסדות והחברה היישובית, לקראת איזו שהיא סינתזה, בין שני העולמות החברתיים.

פרשת עלייה אחת מתימן

יוסף דחוח־הלוי

פרשת עלייה אחת מתימן

הרשו לי לפרוש בפניכם אחת מפרשיות העלייה שאנכי אישית הייתי מעורב בה. בעקבותיה היו לי הרבה מאוד רגעי מתח וחרדה, רגעים של התחבטות ואימה גדולה מפני נטל האחריות שאני נוטל על עצמי. מדובר כאן בעניין של סכנת נפשות או ליתר דיוק מצב של סיכון חיים.

בשנת 1962 הגיעו ארצה משלוש עיירות בתימן, חֲגָה, גִּבְלָ עֵמֶר וְאַשְׁגֶּדֶרָה, תשעים ושש נפשות, כעשרים ושש משפחות לערך. אני הייתי מעורב בעלייתן של משפחות אלה, מראש ועד סוף. הפעלתי לחץ על הסוכנות היהודית, התדפקתי על דלתות אישים וקבוצות, משום שהיה ברור לי כי באותה העת המצב היה מסוכן למדי בדרכי תימן.

יהדות תימן עקרה כמעט כולה ועלתה ארצה, ונותרו ממנה רק שרידים פה ושם שלא העזו לצאת מחוץ למחוז מולדתם. פעולת חילוץם של היהודים הללו הייתה בבחינת הימור נועז, מפני שהעמדנו בסכנת חיים עשרות נפשות מישראל, אלא שידעתי שהסיכון הזה הוא למען יציאתם משעבוד לחרות ומגלות לגאולה ועלייה לארץ ישראל. במבט לאחור, אני תמה על הנחישות שהייתה בנו אז לפעול בכיוון זה, למרות הסכנות שהיו כרוכות לעולים בפעילות זו. עד עצם היום הזה, בראותי אחד מאנשי עלייה זו, אני מלא הודאה לקדוש ברוך הוא על שסייע בידינו להגשים את שאיפתנו, ואני חש רגשי רווחה בלב בדומה לאדם שנחלץ מאנייה טובעת והגיע אל חוף מבטחים.

הייתי עלם צעיר כשנכנסתי לעובי הקורה בתקופת העלייה הגדולה של שנת תש"ט. עסקתי אז בהוראה ובחישול הציבור והכנתו לקראת עלייתו לארץ. התנסיתי במאבקים מרים שטעם מרירותם לא פג מלבי עד עצם היום הזה. עסקתי בהוראה יומם ובשיחות הסברה בלילות. היינו מתי מספר פעילים שביקשו להכין את העם לקראת עלייתו ארצה. לאחר שזכינו ועלינו לארץ, מצאנו שהעלייה לארץ ישראל, אין פירושה הגעה אל המנוחה והנחלה. אני מטבעי לוחם, ואחד הדברים המקוממים אותי הוא העיוות. עיוות דמותו של יצור אנושי מסעיר את לבי עד היסוד. הדבר גוזל את מנוחתי ונוסף בי כוחות לחימה שאני עצמי איני יודע את מקורם.

בהגיענו ארצה, ראיתי שהיחס ליהודי תימן הנו יחס מְעִיָּת וּמְעִיָּת, מדעת או שלא מדעת, ונגד המגמה הזאת נאבקתי ואני נאבק בו עד עצם היום הזה. מטרת בשיחה זאת לספר בפרוטרוט על אחת הפרשיות המסעירות שנתמשכה והלכה לאורך פרק זמן של ארבע עשרה שנה, הואיל והחלה בשנת 1948 ונסתיימה בשנת 1962. הרשו לי להסביר את השתלשלות העניינים: בשנת תש"ח, בהיותי בעדן, שרוי הייתי בדאגה רבה לגורלן של משפחות אחדות ובהם קרובי משפחתי. משום מה, הם נשארו במקומותיהם בתימן, ואנו, שציפינו לבואם, נכזבה תוחלתנו. יום אחד כתבתי להם מכתב מפורט ובישרתיים על תקומת מדינת ישראל, על ניצחונות צבא ישראל ועל עלייתנו הקרובה לארץ ישראל. סיימתי את המכתב בהפצרות, בהתראות ובאזהרות כי מיד בהגיע מכתבי אליהם, יקומו ויצאו לדרך, כיוון שאנו מצפים להם בעדן ונכונים לעזור להם בכל דבר שידרשו מאתנו.

על המכתב הזה לא הגיעה כל תשובה. אבל הסתבר בדיעבד שמכתבי עשה את שלו. שבעה חודשים בערך לאחר שעלינו ארצה, הגיע לעדן גל עלייה מן המקומות שנשלח מכתבי אליהם. אבל נתברר לי לתמהוני, שהאנשים והמשפחות שנועד להם מכתבי, דווקא הם לא יצאו לדרך, לא הגיעו לעדן, ונשארו בתימן. נתברר לי שקרובי פרסמו את מכתבי בציבור והוא עשה את שלו, אלא שהם עצמם ומשפחות רבות אחרות נותרו תקועים בתימן. אני לא שקטתי ולא נחתי, ובמשך השנים שלאחר מכן קבעתי לי מנהג לשגר מכתבים לתימן באמצעות גורמים שונים בדרכי עקיפין.

מכתביי נשלחו תחילה ללונדון, ומשם נתגלגלו בגלגולים משונים עד שהגיעו לתעודתם. יש לציין שכל המכתבים ששלחתי לתימן, הגיעו לתעודתם בלא יוצא מן הכלל. אמנם לעתים התארך הזמן עד כדי שנה שלמה, אבל בסופו של דבר, קשרי המכתבים שלנו עשו את שלהם, ומכתבינו הגיעו ליעדם, ואף קיבלנו תשובה עליהם, אך באיחור מופלג. אחד ממכתבי התשובה אף התגלגל בדרך שנה תמימה.

בין המכתבים שהגיעו אלינו, היו שהעמידו אותי במצב מוזר, כי שם פָּקְפָּקוּ אחינו שנשארו בתימן בעצם קיומנו. הערבים היו אומרים להם שלא יאמינו לשמועות שכאלו היהודים ניצחו והקימו מדינה, אלא להפך: כל היהודים נשמדו על ידי הערבים. לכן, במכתבים שקיבלנו, עלתה הדרישה להוכיח באותות ובמופתים כי אמנם אני יוסף דחוח-הלוי, בנו של הרב סאלם דחוח הלוי, חי וקיים, ושהמכתבים הללו שאני כותב אליהם הם אמיתיים. הם דרשו סימנים, כגון שאספר להם על אירועים משותפים שהיו בזמן שהיינו בתימן או שאספר להם על אנשים שכבר הלכו לעולמם. כמו כן דרשו שנפרט להם בדקדוק את קשרי המשפחות זו עם זו ואת קשרי הנישואין בין המשפחות היהודיות שבאזור. עם כל הזרות שבדבר, קיבלתי עליי את הדין.

דליתי ממכמני זכרוני את כל האירועים החשובים שזכרתי בהיותי בתימן, ומסרתם להם פרטים על אישים ועל מקרים שאירעו אותם, על שערוריות בין הגויים שהיו שם ועל קשרי נישואין בין כל המשפחות של כפרי האזור. נקבתי בשמותיהם של עיירות וכפרים עם המספר המשוער של היהודים בקהילותיהם. הזכרתי תאריכים בעלי חשיבות רגשית, והשתדלתי שלא להשמיט שום פרט העשוי לחזק את אמונתם שהמכתבים נשלחים אליהם על ידי קרוביהם שחיו בעבר בתימן וחיים היום בארץ ישראל.

לאחר כמה מכתבים אליהם, הגיע אליי מתימן מכתב ובו שתי דרישות: לשלוח תמונות של בני המשפחה ופרטים אישיים שלהם; לשלוח עזרה כספית לאותן משפחות דלות, כיוון שאינן יכולות לעזוב את תימן משום שהן חייבות כסף לערביי המקום (הכסף גם יסייע לבני הקהילה לממן את הוצאות הנסיעה).

הזדרזתי לשלוח את התמונות, אך לא את האמצעים הכספיים, משום שלא היו בידי. כאן החלה סדרה ארוכה של התכתבויות עם אנשי "הסוכנות היהודית", כולל תזכורות אין קץ. בסופו של דבר, לאחר מאבק קשה ומר שנמשך שנים אחדות, סוכם ש"הסוכנות היהודית" תממן שליחת אדם שיחפש יחד עם אישי ציבור בעדן דרכים להעברת הסיוע הכספי לאותן שלוש קהילות.

האנשים שנועדו לבצע את הפעולה בעדן היו שני אישים ידועים שם. הדרכנו אותם כיצד לפעול ובאלו דרכים לקיים קשר עם אחינו שבתימן. מסרנו להם שמות וכתובות של שני ערבים תימנים, אחים, בני המחוז שישבו בו שלוש הקהילות, שהכרנו אותם עוד מימי היותנו בתימן, התוודענו להם גם בעדן לפני עלייתנו לארץ ישראל, והקשרים בינינו היו ממש ידידותיים, והיה אמון מלא בינינו. הם נראו לנו אמינים למדי, עד כדי לשלוח אותם בשליחות שיש בה סיכון מסוים לאחינו שם. הסברנו להם כי באמצעותם יתאפשר קשר נאות עם הקהילות. אחד האחים ישב בלונדון והוא העביר את מכתבינו אל אחיו שישב בעדן, והלה מסר את אחד המכתבים בעלי החשיבות המכרעת לאחינו שם. הוא גם סיפר להם אישית על חיינו במדינת ישראל.

שני הפעילים היהודים בעדן נקטו דרך זהירה ומסויגת לגבי שני האחים הערבים. הם לא יכלו לתת בהם אמון ולשלוח כסף באמצעותם. לכן, שלחו תחילה מכתב לבעלי האמצעים שבקהילות, וביקשו מהם לממן את חובם והוצאות נסיעתם של חסרי האמצעים, והבטיחו להם שבהגיעם לעדן ישולם להם כל מה שהשקיעו, אלא שהדרך הזאת לא צלחה, כיוון שגם בעלי הממון שבקהילות אמרו שאינם יכולים לשחרר את אחיהם העניים מחובותיהם ולממן את מסעם, ואפשר שלא האמינו לאנשי "הסוכנות היהודית" שאמנם יחזירו להם את השקעותיהם. חששם היה

שיישארו בחוסר כל בהגיעם לעֶדן. אנשי "הסוכנות היהודית" התייעצו עמנו. אחר הפצרות מרובות, נתנו אמון בשני האחים הערבים אנשי שלומנו, אבל שלחו את הכסף בידיהם טיפין טיפין כדי לבחון את מידת אמינותם. השליחים הוכיחו את אמינותם מעל לכל ספק, הכסף הגיע במלואו לאנשי הקהילות וההתארגנות ליציאה מתימן החלה.

באותה תקופה החלה התסיסה נגד בית המלכות בתימן. שלא כאביו אחמד, היה האמאם אַל-בַּאדֶר אדם חלש. אביו ידע לבלום כל תסיסה בעודה באֶבה: תליות אחדות של ראשי שבטים חתרניים פתרה אצלו כל בעיה. לעומתו, היה בנו אדם רכרוכי, רגשני וחסר מבט מרחיק ראות. תפיסתו המדינית הייתה מבולבלת ושטחית. הוא ביקש להנהיג ליברליות דוגמת זו שראה באירופה בלי להבין שאותן שיטות ותפיסות מדיניות באירופה אין להן מקום במציאות של תימן באותם הימים. מתוך קלות רגשנית, עמד ושחרר את אחד האנשים החתרניים, אדם בשם סַלָּאל, ולא עוד אלא שבאיוולתו כי רבה, מינה אותו לרמטכ"ל צבא תימן, כנראה מתוך מחשבה לקנות את לבו, כלומר מסר את גרונו לאויבו בנפש. ואמנם תוך עשרה ימים חולל סַלָּאל את המהפכה. תותחי הצבא המהפכני כוונו לעבר בית המלכות. המלך נמלט כשהוא מחופש לאשה, תחפושת שהלמה את אופיו. לבסוף, גם סַלָּאל הבוגדני לא האריך ימים על כיסא השלטון, ותימן רגשה כמרקחה.

באותו פרק זמן חשנו גם אנו בתסיסה שהתחוללה בתימן, והיינו אחוזי חרדה לגורלם, שהרי בסופו של דבר היו אלה בני משפחתנו ושאריו בשרנו. שיגרנו להם מכתבים ובהם התרעות חמורות על מצבם. הפצרנו בהם באותם מכתבים שיזדרזו ויתכוננו ליציאה, ימכרו כל מה שהם יכולים למכור וישמרו מכל משמר על כספם. באין בִּרְה, נאלצנו לנקוט דרכי עֶרמה. הבטחנו להם שנצפה להם בעֶדן, ומיד בבואם לשם, נטיס אותם לארץ ישראל ללא דיחוי. המכתבים הללו הגיעו לתעודתם בזכותם של אותם שני אחים ישמעאלים, שנראה שהייתה בהם מידה מסוימת של אותן תכונות המציינות את חסידי אומות העולם, משום שבסופו של דבר עשו מה שעשו תמורת תשלום, אך מילאו את שליחותם במידה רבה של אמינות ויושר.

התסיסה שהורגשה באוויר שזִיֶרזה את אותן עשרים ושש משפחות יהודיות לצאת מתימן במהירות האפשרית. אנו מצדנו סייענו להם בכל דרך אפשרית, ואפילו שלחנו כלי רכב ממונעים אליהם להמתין להם בעיר חַג'ה. ביום בהיר אחד, יצאו המשפחות הללו מעיריותיהם, ולאחר כשעתיים הגיעו לחַג'ה, ושם ציפו להם שלוש מכוניות. הם נסעו דרך תַעֲז וקֶטֶבָּה עד שִׁיך' עֶתְמָאן במסע שארך כשלושה ימים. בהגיעם לשִׁיך' עֶתְמָאן, שוכנו דרך עראי בשרידי מבנים עלובים שנותרו לפֶלֶטה ממחנה "גאולה" ששימש את עולי תימן בימי "על כנפי נשרים".

נציגי המשפחות שיגרו אלינו מברק ובו טענות ומענות על שבניגוד להבטחתנו, לא ציפינו להם בעדן. התנצלנו בפניהם והצבענו על הרבה קשיים שנערמו בדרכנו והם שמנעו מאתנו לממש את הבטחתנו להם. ואמנם שליחי הסוכנות נענו לבקשתנו לעזור ולסייע בידיהם כמיטב יכולתם לרווחתם ולישועתם. הם הזמינו מטוס והטיסו יחד אתם לאַסְמֶרָה שבחבש תשעים ושש נפשות, ומשם הפליגו באנייה לאילת בשנת 1962.

בהגיע האנשים לאילת, חשנו רווחה גדולה בלב, שהנה נעשה המעשה, ואותן תשעים ושש נפשות, הגיעו לארץ כיסופיהם. יחד עם זה, היה ברור לנו שעדיין לא נשלמה משימתנו, ועדיין אנו באמצע פעולתנו. מנוי וגמור היה עמנו לפעול בכל המרץ למנוע מאנשים אלה את מה שעבר עלינו. עלינו להיות קרקע קליטה לאנשים אלו, ואסור שיעברו את כל התלאות שעברנו אנו. נסענו לאילת כדי לקבל את פניהם ולהכשירם לחיי הארץ, אלא שכאן נתקלנו באנשי "הסוכנות היהודית", והם מנעו אותנו לפעול בתוכם. עד היום לא ברור לנו מדוע עשו כן. רצינו להיות שושבינים ומקשרים בין העולים ובין אנשי "הסוכנות היהודית", שלא ידעו את שפתם ולא הבינו את אָרְחָם ורבעם.

ואכן אשר יגורנו בא לנו. היה בלבול גמור ברישום הפרטים האישיים של העולים: היו מקרים שהבן נרשם מבוגר מאביו והיו סירוסים שמות עד לבלי היכר, נאלצנו לטרוח הרבה כדי לתקן את המעוות. גם הוצאות כספיות היו לנו עקב כך, כיוון שנזקקנו לשם כך גם לשירותי בתי המשפט. מלבד זאת, הביאו עמם העולים רכוש יקר שהושקע בו מיטב כספם, כולל תבלינים ומרקחות ממיטב תוצרתה של תימן. נאבקנו כשנה וחצי כדי להשיג את הדברים הללו. בסופו של דבר, היה עמלנו לשווא והכל ירד לטמיון.

בעיית יישובם של העולים הטרידה אותנו כבר זמן רב לפני עלותם ארצה. המשא ומתן שלנו עם הסוכנות הסתכם בסופו של דבר בהחלטה שהם ייושבו בשכונת "רמת-אליהו" שבראשון לציון. ואכן רוב העולים שוכנו שם, ורק מיעוטם שוכנו במושב "בני עי"ש" ליד גדרה ובעיירה יבנה. אמנם היו טרוניות ותרעומות מצד העולים שחיו בתימן יחדיו והפרידה בארץ הייתה קשה עליהם, אלא שבסופו של דבר שכנענו אותם שהדבר נעשה למען קליטתם המוצלחת בארץ.

גם עניין פרנסתם של האנשים הטרידה אותנו. הזעקנו את נציגי ההסתדרות לעזרתנו, אבל הללו לא יכלו לעשות הרבה יותר מסיוע שגרתי שלא הלם את טיבם של העולים ואת רצונותיהם. להפתעתנו הרבה, גילו הרבה מן העולים יזמה אישית והצליחו לסגל לעצמם דרכי פרנסה משלהם, והיום הם מסודרים ומבוססים להפליא. מקצת מן העולים היו בעלי אמצעים כספיים, ואנו הדרכנו אותם כיצד להשתמש בכספם למציאת דיור ומקום עבודה נאות.

היינו סבורים שבכך באנו אל המנוחה והנחלה. חשנו רווחה מסוימת שיש בה משום חדות ההצלחה, הצלחנו לחלץ את יקירינו ושאריו בשרנו מתחום הסכנה אל תחום הביטחון והשלווה. אפשר לומר שנשמנו נשימת רווחה ארוכה, אלא שמיד נקטעה אותה נשימה, שכן צצה לפנינו בעיה חדשה חמורה הרבה יותר וכבדה הרבה יותר מן הראשונה, שכן הפעם מדובר באלפים ולא בעשרות. הכוונה כמובן לשארית הפליטה מאחינו, שמסיבות שונות, שעד היום אינן נהירות לנו כל צורכן, נשארו תקועים בתימן, ולא יצאו עם שאר אחיהם בתקופת השטף העצום של העלייה הגדולה. באותו זמן, כבר ייסדנו את ביטאוננו "אפיקים", ופעילותנו נעשתה מכאן ואילך במסגרתו ומכח השפעתו.

הבסיס הראשון לפעילותנו היה המידע ששאבנו מאנשי העלייה החדשה. הם סיפרו לנו פרטים על שרידי קהילות שנשארו בצפון תימן ובמרכז. הבינונו מיד שעקב הריבוי הטבעי חלה התרבות מסוימת של מקצת משרידי הקהילות, ונוסדו קהילות כמעט כפי שהיו מקדם קדמתה. מן המידע ששאבנו מפיהם, התברר לנו שמדובר באלפים אחדים. הדבר הצית אש בלבנו. החלטנו מיד למצוא כל דרך אפשרית לקשור קשרים עם אותן קהילות.

מן המידע של אנשי העלייה החדשה, הסקנו שהמוקד אותן קהילות היא העיירה אַרְיֵדָה. יישוב גדול זה נחשב מאז ומתמיד לעיר ואם בישראל. לאחר שכמעט כל בני הקהילה יצאו את תימן עם קום מדינת ישראל, נשארו משפחות אחדות שהיוו קהילה זעירה ולה בית כנסת אחד ומלמד תינוקות. ברבות הימים, נצטרפו אליה משפחות מכפרי הסביבה, עד שנתרחבה והפכה לקהילה גדולה עם שבעים וחמש משפחות וכמה בתי כנסת. קהילה אחרת קטנה מצויה בעיר אַשְׁגַּאדְרָה, מרחק שני ימים מן אַרְיֵדָה. קהילה שלישית נוסדה באחד הכפרים היהודיים הנטושים במחוז פּוֹפְבָּאן. קהילות רבות קטנות מרוכזות בצפון תימן, בעיקר בחלקה הצפוני המרוחק.

נמצאנו למדים שאנשים אחדים מאנשי העלייה החדשה ידעו היטב לקרוא ולכתוב בלשון הערבית, ואף היו להם ידידים נכבדים מקרב הגויים במחוז מגוריהם לשעבר. מיד ביקשנום לקיים קשרי מכתבים עם אותם ידידים גויים כדי לקיים מעקב צמוד אחר גורל אחינו בני הקהילות שנותרו בתימן. הנסיון הזה הוכתר בהצלחה. מכתבים שנשלחו מן הארץ הגיעו לתעודתם בתוך תימן בידי ידידים שהיו להם בעדן, ותוך תקופה קצרה יחסית התקבלו תשובות לאותם מכתבים. ממכתבי התשובה הללו, קיבלנו מידע יקר ונכבד על ההתפתחות ההדרגתית של שרידי הקהילות בתימן. המכתבים כללו בתוכם קריאה לעזרה חמרתית-רוחנית דחופה, ביחוד בתשמישי קדושה, כגון ספרי קודש טליתות ותפילינים.

עמדנו בפני בעיה שנראתה לנו קשה ביותר וכמעט בלתי ניתנת לפתרון: היאך לשלוח את הדברים הנדרשים מאתנו כשמדובר במשלוחים בעלי נפח ומשקל. לא הייתה לנו ברירה אלא לפנות למוסדות מסוימים במדינה. תוך כדי התחבטות בשאלה זו, הופיעה על הבמה אישיות תימנית יקרה, המנוח יאיר מדאר-הלוי, שהביע נכונות לפעול בנידון. ואמנם נשלחו משלוחים אחדים של תשמישי קדושה בדרכים שעדיין אינן ניתנות לפרסום. משלוחים מתוכננים נתבטלו בגלל מלחמת האזרחים בתימן, שגרמה לדחיית פעילותנו לשנים אחדות.

לאחר תום המלחמה, נפתחו בפנינו האפשרויות להמשך הקשרים. הפעם חלה התפתחות חיובית במדיניות התימנית החדשה: נפתחו השערים לביקורי זרים בארץ תימן, כיוון שהממשלה התימנית הייתה מעוניינת למשוך תיירים לארצה מתוך כוונה לחזק את כלכלתה. ניצלנו את ההזדמנות החדשה שנקרתה בדרכנו, וחידשנו את הקשר עם יהודי תימן באמצעות תיירים שביקרו בתימן אחר שתודרכו על ידי האישים המטפלים בדבר. הצטבר בידינו מידע רחב ונכבד. התברר לנו לשמחתנו שהמלחמה לא פגעה בקהילות וגם שמבחינה כלכלית קיומית המצב תקין למדי.

פרשה זו הלכה ונתמשכה כמעט עשרים שנה: היו בה הרבה עליות ומורדות, היו בה רגשי ייאוש ואזלת יד, אבל היו בה גם הרבה חוויות של נחת רוח ורוממות. כיום, בהשקיפנו לאחור על כל מה שעבר עלינו, אנו חשים סיפוק חלקי בלבד, משום שעדיין יש אלפים מאחינו שנשארו בגולת תימן. החלום של חיסול הפזורה התימנית לא התגשם במלואו, ועדיין יש בתימן יהודים קדושים וטהורים המבקשים שנשלח אליהם "דברי אלהים חיים": הם אינם מבקשים לא בגדים ולא סעד כספי אלא תשמישי קדושה. הם שרויים שם בחסותו של משטר חדש, שלפי שעה אין דופי ביחסו ליהודים, אבל אסור לנו לשקוט ולשלות, כי אין לסמוך על הגלות, כי גם כשהיא נוחה היא רעה, וחובה על כל יהודי לשלול את הגלות תכלית השלילה, בין שהיא גלות של מצוקה ובין שהיא גלות של רווחה. אם נלך בכיוון הזה, נמצא את הדרך לחיזוקה של מדינת ישראל ולקיבוץ בניה לתוכה.

מִן הַיָּם הָיָה הַיָּם הַיְהוּדִי בַת הַיָּם לְנֶכֶד לְבָרְכָה בְּעַד כְּהֵנּוּ עָנִי עָשׂוּ כִּפָּר שָׁלוּ שְׁנֵי יִרְמְסֵמוּ בְּמַל בְּיָד
 אֲשֶׁר לְרַבֵּן לְרַבֵּן וּלְכָל יִשְׂרָאֵל יָעָא!

ישנו היום של לבסוף הדרת העלת הקהלה הנשענה והשכי על אגור חגון תקום הצדק והדני כל ביד זוגלי חפר עם
 זולת אויל שהמורה יסדל מקימי עילמות נהשגתם העטים והאפיונים נאעטם על נדפסת לים זרחה יורה וק נשם
 טוב לתלה ומתחת לחינו האלי גאלתינו הנקראים כסם! התאקדות חתוננים יעמך נכס כהר ונו אפרהם שיבות
 יעו ופאר הו שועטון דרידי יעו - אחר דתחילת יי בלתי להודיע לדוג ששלחתי לים ונפתם לכני חרש אויל ועו
 אתה נשארתי וזייתל נתי ותי תניו זינו תשובתם היקרה יען מי עיננו דמות יענשים ככל יום שטובים תיני
 תקשיבים לכל שול ועיבים כפסרניס ולייסיס ונאו דוקל בושרים! אי גים זולתים דשועות ועזרה ופדריס
 ועפרכסיס עמיס ניתומים ושורכס שום ונדומים! ולכני הייתי ותפלק על אימור התשובה לוך ולינה תלפי
 ונטי שלין לנו ונפר בהלק! מי שיש לנו אש וקה! כולכנו בני אש אחר ונכרלכנו ה אחר! ביצד נשלחו
 נעמטיס ביותד אחרים קיבלו תשובה ולכחכו לה ראיכו עד עתה! גב הנה אכחכו דואים כותה נכיס
 סוניס גלידריס וכדעומים שתיים ועפמיס! וכמי ארם ועשכעיס בדיאיש נעומים ודיחקים ולקניס דקים
 ושדומים קיים ועכ עריבים האיונים נקתח עינם על הכל של אידלך או ילין אחר כמשוכס יען מי חס גוי
 חסר לו הים קרובים אוי עינים תלויות לה ולנצרתכס הכל תיתפרסו בכל ותיי ועפירתכס שליועד וזיון
 הכל ביר - גב אכחכו אחיכס היושבים כעיר א צארהרה ומכיוותיה דודים מדינו דשיונות ועזרה!
 העמטיות לנו לבי שאין אכחכו יטולים עתה לדור עם הנחשים ככטפה אחת קוסן נחולו ודמנו עלינו נא נא!
 והרה חוסן גדולה השכלה רכפיה המשוערה! ארם דעכנלכין שניה! נתחדשה עבודה קולנו וזווי!
 קן על יעני! א תאחדו דריקן מקדיינין לעצות וכפר פרטנו לכס כל דבר כפתב הו והדו להצול נפשות
 ניד עושק כעידוס וכחוסר כל להחיותם ולסוס להם שארית פלהך כישלך וינה אנטי נשארתי כעשן זוס עקון
 כרי להחיש ומפלט להתי הן כרשיונות הן כעזרה שתיים ועכפנות זלז דרובן ענצרה לישר התשלה קיונו
 הינפסול וההדרך ויכלל תקונון ועלה לשלם נדייל ולשאהב ונתיסם שיש עיבם כל וזלת התדויה וכמן ואתם של

גא כתשובה רחום ונזן רוח
 עי גט היס שלם וערו עוף חיו

1111

1111

מאבקה של "התאחדות התימנים" להצלת אחים

יוסף דחוח־הלוי

מאבקה של "התאחדות התימנים" להצלת אחים

בימי שבתו הקצרים בעדן ניסה אחי לשלוח ידו במלאכה כצורף, אבל לא עלה הדבר בידו. שיטות העבודה בעדן היו שונות תכלית השינוי מאלו שהיו מקובלות בתימן. אחי נשאר בעדן שבועות אחדים בלבד, ובשנת תש"ה (1945) זכה לעלות ארצה למעשה עם אחרוני העולים באותה קבוצה, שכן לאחר מכן הועלתה קבוצת יתומים נוספת שאחיי הקטנים צורפו אליה כיתומים. מאז חלה הפסקה עד לאחר קום המדינה וראשית העלייה "על כנפי נשרים". הפסקה זו של חמש שנים הייתה לגבי דידי תקופה של בגרות. חמש שנות ציפיה בעדן הפכו אותי מנער לגבר צעיר של שנות לימודים והשתלמות במקצוע ההדרכה וההוראה.

בהתחלה הולך הייתי לישיבת עדן ללמוד תורה ושאר לימודי יהדות בהלכה, במדרש ובגמרא. באותו פרק זמן בערך התודעתי אל בחור צעיר בשם יצחק שור. לאמיתו של דבר כינויו היה בערבית תַבְיֵעַ (שור-הבר), והוא נודע בפי הבריות בשם זה. כינוי זה מוזר ומבדח למדי ועד היום מתקשה אני להבין מדוע הוצמד לו כינוי זה, שכן התנהגותו לא הייתה של תַבְיֵעַ¹; הוא לא היה מגושם ולא מחוספס אלא להיפך, עדין היה, תרבותי וידידותי בהתנהגותו עם הבריות. הוא הציע לי יחד עם בחור אחר ללמוד עברית אצל יוסף בן־דוד, שליח "התאחדות התימנים" בעדן. כאן החילותי ללמוד אנגלית מפיו של האיש עצמו. והנה באחד הימים נודע לנו על בואו של יהודי בשם מנחם ברגר (צוריאל) לעדן. התודענו ליהודי הזה ונתברר שהוא שליח הסוכנות היהודית בארץ ומגמת בואו לעדן הייתה להפיץ את ההשכלה העברית בקרב הצעירים בעדן, והעיקר לארגן קבוצות הוראה והדרכה מתוכם. אני זכיתי להיכלל בתוך אותה קבוצת צעירים. הוא העניק לנו שיעורים בספרות העברית החדשה, תולדות הציונות וההתיישבות החלוצית בארץ. הלימודים עם מנחם ברגר נמשכו כשלושת רבעי שנה, ואז נשלמה הלכה למעשה הכשרת הקבוצה הראשונה

¹ מאוחר יותר נתחוויר לי כנויו של יצחק שור - "התביע". בימים קדומים, שכונת היהודים בעדן הייתה בנויה מסוכות, היה שור הורס את סוכות השכונה בלילות. כדי לחסל אחת ולתמיד את התופעה המעציבה הזאת, זקנו של יצחק שור ארב ל"תביע", הכריע אותו, עקד אותו, שחטו וחילק את בשרו לאנשי השכונה, זה קרה בימי חג הפסח. מכאן כנוייה של המשפחה ה"תביעי".

שנועדה להדריך ולהורות בקרב גולי תימן בעדן. באותו פרק זמן הופיע בעדן עובדיה טוביה כמדריך וכמורה בקרב נוער וצעירים מקרב קהילת עדן. בשלבי בואו הראשונים הוא מיקד את פעילותו רק במסגרת קהילת עדן. אנחנו גולי תימן החדשים נשארנו מחוץ למסגרת פעילותו, אבל עם ייסוד מחנה "גאולה" נכללנו באותה מסגרת שלו. הוא פשוט חילק את זמנו פעם בקהילה בעדן ופעם במחנה "תאשד".

באותם הימים, בשנת תש"ו (1946) נתגבשה בלב כל אחד מאתנו, אנו הפעילים המורים, והמדריכים יחד עם המוני העם, ההחלטה להקים מחנה פליטים בסביבות עדן, בדומה לאותם מחנות פליטים שהוקמו בעבור פליטי השואה באירופה. ואכן מחנה כזה היה עניין של חיים ומוות. אלפי משפחות היו במצב של חיים תת-אנושיים, תת-תזונה ותת-דיור שהמיטו אבדון ומוות על אלפים. מחלות החולירע, הדיזנטריה ושאר כל מרעין בישין התרגשו ובאו על גולי תימן בעדן. גם האקלים הנורא והאיום של עדן הסב לגולים אלו צרות על צרותיהם. יהודי תימן שבאו מאזורים הרריים, שאוירם צח ואקלימם נקי וטהור, רגילים היו לאילנות, למים מפכים ממעינות בעמקים ובהרים. והנה הם נקלעו לתוך הגיהנם של עדן, ארץ מלחה וקשוחה, אשר לכל מלאות ראות העין לא תימצא חתימת דשא כדי לשובב את העין והלב. גולי תימן לא היו רגילים לתנאי האקלים האלה לשכון בהם, הם ראו בעדן רק גשר ומקפצה לארץ כיסופיהם – ציון וירושלים. מחנה המרכז בתוכו את הגולים, ממושטר ומסודר, היה אפוא עניין חיוני שלא יתכן עוד בלעדיו. למעשה כבר היה גרעין של מחנה גולים והוא מחנה "מַצְעֵבִין" שהיו בו מאות אחדות. אלו מצאו בו מקלט וחיו בו חיים תקינים וטובים, ניחא – אלא שמחנה זה חוסל עם עלות כל שוכניו ארצה בשנת תש"ה (1945).

מה עלץ לבנו כששמענו על מאבקם העקבי והלוהט של אחינו אנשי "התאחדות התימנים" בארץ ישראל ובראשם, האיש רם המעלה, מר זכריה גלוסקא ז"ל. האדם הזה לא ידע מנוחה בנפשו, לא היה יומו יום ולא לילו לילה. גם מחלתו לא מנעה ממנו את המאבק אפילו לרגע אחד. הוא להט וקדח, נשך בשרו בשיניו והניע גלגלים בארץ ובגולה, שלח מכתבים, תזכירים, מברקים בידעו כי כל שהות, כל עיכוב בהקמת המחנה ממיט אסון על בני עמו בתימן. לכאורה לא היה חולק על הדבר, שיש להקים את מחנה ההצלה במהירות האפשרית, אבל לגודל הצער נקלע הדבר הזה כאבן הקלע בין המוסדות, הסוכנות ויחד עמה כל מוסדות הישוב של אז גלגלו את הכדור לעבר ארגון ה"ג'וינט". לעומתם לא היה לו כנראה לארגון זה המידע הדרוש לגבי העם הזה אשר בתימן וממילא אף המגע הישיר אתו. רבים מראשי ה"ג'וינט" ספק רב אם ראו יהודי תימני בימיהם. בסופו של דבר הגיע גלוסקא אל הנקודה המרכזית של הבעיה; הוא הבין מיד, שהגוף היחיד שיש להאחז בו זה ה"ג'וינט". הוא הסיק מסקנה לעצמו מעצם התנהגותם של המוסדות הלאומיים

בארץ, כגון ה"סוכנות היהודית", "הוועד הלאומי", "ההסתדרות הציונית" וכו'. כולם הפנו אותו אל עבר ה"ג'וינט" כארגון מבצעי המטפל בפליטים. מתוך תחושה פנימית ידע גלוסקא שבסיוע, שבעזרת ראיונות אישיים עם ראשי ה"ג'וינט" לא יעלה בידו מאומה, ולכן הוא הקים ועדי קהילות בארצות-הברית אשר באמצעותם יצר לחץ צמוד ומתמיד על ראשי ה"ג'וינט". ועדים עממיים הומניטריים אלו נזדעזעו לשמוע על גורל אחיהם גולי תימן והרימו זעקה כלפי הג'וינט. הפעולה הזו של מר זכריה גלוסקא היא אחת מפעולותיו הגדולות שעשה למען אחיו, גולי תימן. מאבקו הקדחתני של גלוסקא נשא פרי.

ה"ג'וינט" החל לנוע, ופתאום נתברר שכל ההשתהות הזאת בהקמת מחנה ההצלה הייתה מיותרת לחלוטין ויש לזקוף אותה לחובת הביורוקרטיה הממסדית, שהרי חלוקת הפעולה בין ה"ג'וינט" לבין המוסדות הייתה פשוטה בתכלית הפשטות. ה"ג'וינט" הביא את האמצעים והמוסדות הלאומיים הביאו את המידע והאנשים. הסנונית הראשונה הייתה שליחותו של מר חיים צדוק. הוא נשלח ע"י הסוכנות כדי לבדוק ולסקר את העניינים בעדן ובתימן. הוא יצא לעדן וממש נזדעזע ממראה עיניו – אלפים רבים היו על סף סכנה. כבר בסקר הראשון שלו לסוכנות ול"ג'וינט" עלתה זעקה גדולה שיש להקים מיד מחנה ולרכז בו לפחות חלק מהמוני הגולים, ויש להקדיש מאמצים להצלת הנוער. זמן קצר אחר כך יצא לשם ד"ר ג'ינץ בִּיגֶל (בן-ברוך). ד"ר ג'ינץ בִּיגֶל (בן-ברוך) היה רופא ותפקידו היה להעניק טיפול רפואי ותברואתי להמוני הגולים, אבל לאיש הזה הייתה נשמה, והיה לו לב חם מלא וגדוש אהבת ישראל. הוא החל מיד בעשייה של ממש. לשם כך ריכז סביבו עשרות צעירים, הדריך אותם, טיפח אותם והכין אותם לפעולות אשר תידרשנה מהם. לאחר מכן בא במגע עם שלטונות עדן ולאחר לחץ תקיף הצליח להשיג מהם את שטח המחנה הצבאי שהיה ממוקם ליד "אלשיך" עות'מאן". היאך אדם זה, ללא עורף ציבורי וללא משאבים, הצליח לדרוש ולקבל את תביעותיו משלטון מתנשא כממשל הבריטי בעדן, אכן זו פליאה. אופיו של ד"ר ביגל קשור בעומק הפסיכולוגי של מחשבתו. הוא ניגש אל כל הנוגעים בדבר בטון מתכתי, לא כמבקש אלא כתובע ודורש. הוא נהג לנועף עיני נמר בעיניו של איש שיחו הבריטי, ולתת לו להבין שכל ילד יהודי שימות ברחובות עדן, יזקף לאחריותו האישית והוא אישית ישלם ביוקר בעבור זה. מאמציו נשאו פרי והרשות ניתנה מטעם השלטונות הבריטיים להקים את המחנה.

הקמת מחנה "האשד"

עם השגת הרשות להקמת מחנה "גאולה", נעצר לרגע ד"ר ביגל בחוץ וחיך חיוך רחב בראותו את עצמו. הוא השיג את שלו כיוון שהציג את עצמו כגורם חשוב ולא שיער שבסך-הכל ייצג ד"ר ביגל את ד"ר ביגל, אלא שלא היה לו זמן לשבת ולהרהר בתעלוליו. הזמן דחק והיה עליו להקים צוות אשר יקים את המחנה החדש ויתחזק אותו. הוא התחיל להתחבט ולהתלבט במה להתחיל ואיך יתחיל. האתגר היה גדול. הוא היה נרגש ביותר. ידע שבהקמת המחנה תלויה הצלתם של אלפים מישראל וזה נסך בו מרץ עצום וחשק לפעולה. הוא שם פעמיו תחילה לחיים צדוק, אחד מותיקי העולים לארץ ישראל ואף אחד הראשונים שנשלחו ע"י "התאחדות התימנים" ו"הסוכנות" כדי לבדוק ולפעול בקרב גולי תימן בעדן. מפיו של חיים צדוק נודעו לו פרטים על מחנה "מצעבין" שחוסל שנתיים קודם לכן. הוא גילה עניין רב בהקמת אותו מחנה כדי להתבסס על הלקחים שנצטברו מן הניסיון הראשון. התברר לו שמחנה "מצעבין" הוקם ע"י הבריטים ביזמת עצמם, בשל המגפה שפרצה בקרב גולי תימן ברחובות עדן. הם ריכזו באותו מחנה כ-1,600 נפשות. דבר זה הקל על קהילת עדן ושחרר אותה מהצפיפות וכן צימצם את התפשטות המחלות עקב אותה צפיפות. התברר שמרבית האוכלוסייה של אותו מחנה עלו ארצה ונתרו רק מספר זקנים שהועברו ל"שיך" עות'מאן". המחנה עצמו נסגר ומכל אותו צוות שטיפל באוכלוסיית המחנה נותרו חיים צדוק ורחל משאט. ד"ר ביגל רשם את המידע על אותו מחנה ובבואו לסכם את המידע הזה, נוכח לדעת כי לא יוכל להיעזר הרבה בשרידים מהצוות שפעל במחנה "מצעבין". הוא הבין שיהא עליו להתחיל הכול מחדש. לשם כך יצא לרחובות עדן והחל לתהות על קנקנם של מאות אחדות של צעירים מבני גולי תימן ומאנשי קהילת עדן. הוא נעזר הרבה ברחל משאט שלאחר מכן נישאה לו לאשה. בשלב הראשון התוודע אל עשרות אחדים של צעירים. ואכן אותם צעירים שהיו מתוסכלים והתהלכו אחוזה מרירות ויאוש הפכו בן-לילה לכוחות יעילים, אנושיים המפכים יצירה ותושייה. הם יצאו בלויית ד"ר ביגל והנציג הבריטי אל שטח הקרוב ל"שיך" עות'מאן" ששימש מחנה צבאי. הדבר הראשון שהוטל עליהם לעשות היה לנקות את השטח, ליישרו מכל ערימות החול שהצטברו בו עקב סופות החול הפוקדות את האזור לעתים קרובות. פעולה שניה - לאתר את המבנים המצויים במקום ולהכשירם לצרכים משקיים של המחנה המיועד. השלב השלישי והעיקרי - הקמת סוכות למען האוכלוסין הצפויים. וכך תוך זמן קצר יחסית הוקם השלד הראשון של המשק. הפעולה המעשית בהפעלת המחנה הייתה הקמת המשק. הוא בחר באחד הצעירים הנמרצים מר חיים יחיא אחרק ז"ל, לארגן שמירה והגנה עצמית סביב המחנה. הוא שימש בתפקיד זה בתקופה הראשונה של המחנה לאחר מכן הוצב כראש השומרים וכאחד ממארגני המשק של המחנה מר סעדיה חתוכה ז"ל. בחירתו של סעדיה חתוכה הייתה ללא ספק המוצלחת ביותר, שכן הוא המריץ

את אכלוס המחנה. בשלבים זהירים ומבוקרים כדי שלא יוצרו מתחים ואנדרלמוסיות מיותרות התנהל אכלוס המחנה. האחראים להקמת המחנה מנעו מריריות והתפרצויות שהיו עלולות להתרחש, ובכל השלב הראשון באכלוס היה ריכוז כל היתומים, בין שהם מאב ואם או מאחד ההורים. מדרך הטבע הפעולה הזאת התגלתה כפקחית ומעשית, שכן ליתומים לא היו תביעות והתפנקות. להפך הם התגלו ככוח-עזר שסייע באופן מעשי להקמת המחנה יחד עם הבחורים. עתה צצה ועלתה שאלת הלימודים, "עם-הספר" חייב ללמוד והגרעין להקמת כוח ההוראה התגלה בקלות. חיים צדוק ורעייתו היו כבר בחינת ותיקים בהוראה לילדי הגולים מתימן בעדן. בינתיים הופיעה אז דמותו של מחנך דגול, מר עובדיה טוביה, אשר עסק אז בהוראה והדרכה לבני קהילת עדן. הגרעין הוקם. נתארגנו האנשים ונערכו להוראה נקבעו ימים ושעות, וכל סדרי הלימודים החלו לפעול בקרב המחנה כבר מראשיתו. בשלבים הבאים הוחל אכלוס המחנה במשפחות שלמות מקרב הגולים בעדן. אל מעגל הפעילים הצטרפו באותם הימים שני האחים עזרא ויוסף כהן, נסים בנימין גמליאלי, יהודה כוכבי וכותב שורות אלו. אנו הצטרפנו למחנה לא רק כלח הוראה והדרכה אלא כפעילים בארגון חיים תקינים לאלפי הגולים שמצאו מרגוע לנפשם ולגופם. בשלב הזה יכול היה ד"ר ביגל עם סעדיה חתוכה וחבר עוזריו הראשונים להסתכל במחנה ולשאוף סיפוק ונחת-רוח ממעשי ידיהם. כאלפיים נפש נתאכלסו במחנה תוך פרק זמן של כמחצית השנה. הלימודים נערכו בסוכות עשויות מחצלאות. תחילה הספיקה סוכה אחת וככל שגדלה אוכלוסיית המחנה הוקמו סוכות נוספות. התפילות נערכו באותן סוכות. האוכלוסייה נתארגנה מאליה לפי מפתח קהילתי שיש בו עניין רב. בוני המחנה ומנהיגיו לא נתכוונו תחילה ליצור חלוקה קהילתית שבטית אלא הדבר נעשה מאליו. כל קהילה מקהילות תימן הקימה לעצמה סוכות ברחבי המחנה ויש כאלו שארגנו להם בתי כנסת כדי שיוכלו להתפלל לפי מסורת אבותיהם במחוזם שבתימן. וכך דרך משל, אנשי ד'מאר הסתופפו לבד, אנשי שרעב לבד, אנשי צנעא לבד, אנשי חידאן ואנשי אלגעוד ועוד. הדבר נעשה מאליו ללא כוונת מכוון. מנהיגי המחנה לא ראו בזה כל פגם ולהפך; הם הופתעו לראות שדבר זה הקל עליהם את החיים, שכן האנשים בני כל קהילה עזרו איש לרעהו ושחררו את כוחות הפעולה של המחנה המרכזיים ממאמץ מיותר.

ברבות הימים הוקמה מועצה כללית מקרב תושבי המחנה שתפקידה היה לייצג את האוכלוסייה בפני מנהיגות המחנה. אל המועצה הזאת נצטרפו גם אנשים שאינם מתושבי המחנה שהיו פעילים ואנשי ציבור שעסקו בפעולות הצלה, עלייה, הדרכה וסעד כללי למען גולי תימן ולמען אלה שעדיין נשארו בתימן ובדרכים. מעתה הייתה רווחה גדולה לכל גולי תימן אשר נתייסרו יסורים קשים ברחובות עדן, לחורב ביום ולצינה בלילה.

השמועה על הקמת המחנה נתפשטה תוך זמן קצר בכל רחבי תימן ועודדה אלפים לנטוש את בתיהם ואת משלח ידם בתימן ולנהור משפחות ויחידים לעבר עדן, תוך תקווה שהם ייקלטו במחנה "גאולה" ומשם תבוא גאולתם ע"י עלייתם לארץ ישראל. חייבים אנו להזכיר את "אגודת שוחרי גאולה" שבראשה עמדו שני אישים חשובים: מארי שלום עואץ' ג'בלי ומארי חסן אברהים שפעלו למען אוכלוסיית המחנה. ברבות הימים עם התרכזות אלפים מיוצאי תימן במחנה, גדל הצורך בהרחבת המועצה ואכן לאותם נציגים אחדים שהיו בראשונה נצטרפו עוד ועוד פעילים שנמנו על אוכלוסיית עדן. הם היו ותיקים בעדן, מבוססים מבחינה כלכלית והצטרפותם הייתה מתוך דחף לאומי לעזור, לייצב וליצור אמצעי קליטה נאותים ליוצאי תימן בעדן. עזרתם אכן הייתה רבת-ערך. הם נדרשו לתת יד סועדת ועוזרת בהרבה ממצבי משבר שנוצרו, לא רק במחנה הגולים עצמו אלא גם בקרב יהודים בכל מחוזות פזוריהם בתימן ובמחוזות הקרובים לעדן.

בינתיים אירגן מר **עובדיה טוביה** מורים ומדריכים לשם עיצוב דרכי למידה והקניית השכלה לבני הנעורים שבמחנה. בדרך כלל היו הלימודים מבוססים על עברית, ספרות, חשבון, כמו כן נתקיימו פעילויות תרבותיות אחרות כגון מקהלות ולהקות מחול והווי, ואף נערכה הצגה במחנה. לגבי הדור הישן מקרב אוכלוסיית המחנה לא היה לכל הלימודים הללו כל ערך של ממש, פרט לצורך להכין את הנערים והנערות ולהכשירם לעלייה לארץ ישראל. את הלימודים האמיתיים לילדיהם הקנו בעצמם באותם אמצעי למידה שאבותיהם ואבות אבותיהם החזיקו מאז ראשית הקהילה על אדמת תימן. בכל בתי האבות נמצא מישהו שאירגן את הילדים בלימודי דת, קריאה בתורה לפי הנעימה המסורתית, קריאת ההפטרה, משניות, מדרשים, הלכה, שירי ר' שלם שבזי ועוד ועוד.

בלימודים הללו הם מצאו את עיקר הקיום, את מחיית הנפש והגוף. לאחר שהשיגו את מטרתם בלימודים הללו, כבר לא היה אכפת להם מאותם עניינים אחרים שנראו בעיניהם כטפלים אך הכרחיים להקניית ההכשרה לנערים ולנערות לקראת העלייה לארץ ישראל.

באותם הימים ראיתי אני את עצמי לא רק כוותיק במחנה אלא כאחד הפעילים הראשונים של המחנה. אני השתלבתי בחבר המורים והמדריכים שנוסד מיד עם הקמת המחנה. התרשמתי מפעילותם של חלק מן האנשים ונחישות מאמצייהם ומסירותם מהדהדות בזכרוני עד עצם היום הזה; דמויות כמו ד"ר ביגל ורחל משאט, הרב מארי חיים סנואני, שלאחר מכן התגלה כמשורר ומחבר ספר מדרש, הרב דוד הלוי, הרב יוסף ברטי, סעדיה חתוכה, עובדיה טוביה, שמעון אביזמר, האחים עזרא ויוסף כהן, נסים בנימין גמליאלי ועוד. כל אלה הרשימו אותי וכיוונו את דרכי בחיים ועם אחדים מהם אף השתתפתי בחלק מפעילותם. תמיד ואפילו בשעת מריבה

חיבבתי אותם וכיבדתי מעומק לבי. גיליתי מאגר של אומץ לב, של יזמה ותושייה בקרב אנשים אשר היכרתי אותם שנראו לי אובדי דרך על סף היאוש. למדתי להכיר את ערכו החיוני העצום של מחנה הגולים. הוא סיפק פרוסת לחם וסוכת מחצלות לקורת גג. ערכו לא נאמד בעיניי מתוך אומדן של פרוסת לחם ומחצלת לשינה אלא בגיבוש האנושי של אותם אלפים שהיו בחינת חולים תשושים מחמת טלטול הדרך. המחנה העניק מסגרת חיים הדוקה וממושטרת. הוא העניק תוכן ומשמעות לשעות החולפות של היום והלילה, והוא פילס אפיקים של פעולה ועשייה לבני התשחורת. אהבתי את עצם החיים במחנה; חיים אלו נראים לי יפים הרבה יותר, פשוטים ונלבבים יותר מאשר חיי העיר כפי שהכרתי אותם מקרוב. את תפקידי כמורה ומדריך הוקרתי והשתדלתי להשתלם כדי שאוכל למלא את משימתי כראוי. אהבתי את אלה שהדרכתי והוריתי, לא פחות ממי שהורוני והדריכוני. הבולטים שבין מדריכי ומורי היו עובדיה טוביה, שמעון אביזמר ובנימין רצהבי. מהם למדתי את החיים האנושיים מנקודת השקפתם העולמית. הם פתחו לי פתח אל העולם הגדול. הם הדריכוני בהתפתחות חיבת-ציון וישוב ארץ ישראל, בציונות המדינית והמעשית ובעוד תופעות לאומיות רבות, אשר הכשירוני כאיש חינוך במהלך חיי הבאים. אולם שום דבר בעולם לא יכהה בעיניי את הקדושה, היפעה והשגב האדיר אשר בלימודי התורה, כפי שינקתי וגמעתי מפי אבי ומפי מורי ורבותיי: הראשון, אבא מארי הרב שלום דחוח-הלוי זצ"ל, אשר את דמותו לא אשכח לעולם, בהרעיפו אל תוך נשמתי משניות, "משנה תורה" להרמב"ם וכו'. וכן מורי ורבי יוסף שופר ומורי ורבי יוסף נחום נע"ג אשר פרשו לפני עיניי את הנוף המקראי בתורה ודקדוקיה, נביאים וכתובים עם הנעימות המיוחדות והמשנה עם פירושיה ודקדוקי לשונה.

שלום רב מעורה בדבש ונרמז ויקרב אל מעלת

בבור אהוב לבי וידוי' **יוסף דהוז הלוי** נ"ו

נסים שירי
גבעת צאלהרומות-חן
רחבת
נד א חנוכה תשנ"ז

א"ת

השלום והברכה!

זכתבתיך העלום נחמיש ובקורך כמותי תכירונני את אש בזנים הסוערת

שחיינך אזני נאמה בעדך ואמרה גלולה חלשך " ידוע לך שכל שנה הן בחירות לנו היהודים של הסוכנות היהודית וכל הענינים הייתה נבחר ליו"ר האומה. שמעך הדבר שאש אתה נבחר צמר כוונה עליך להגן עליון אבל ארעין בישון ולדונק על כל מה שנתחשב אם טוב או לא להימנע. לענין כל ההחלטות וכלל צללים על ידי אנוכס. אלוילת ככלל הרוח קליטים לעד/ נלתינן לא ללכת לפי דין תורה כמ"ן. אקולת הבשר ביום טוב קידושין נכירובין וכו' כמזון שאני הייתי מוכן ללענונים על הנהלה קני הסוכנות וזווד על כל שעשייהם הלא-אנשי כלפי הפליטים. אהננס. הסבתותי לא מצאה חן בעינייהם וכודשתי אן העמנה על ידי הגנה דר ביקר לעדן עקב הכתבותי נכדו נבדד ועמיון הלא רצונים לסוכנות. להסתדרנות ליתא מדוד התינונים לדר דובקין דאש הרולים בלרד וכו' גירושיו היתה שגויה חזקרה. ועדן הכקנות את האנ"ת סבתנים נהנת מענה כמ"ס מליטים לרבות אגודת אוחרי גלילא " בעדן החכמים הניעו אנוש הסמים מקול הקורא ויוחלפה ההנהלה בדר אלקנה נמיכוד אונת אשה גיעו לעדן חזור אונת לעמנה מיד. כלאש הגיע לעדן הזמן אונת וספר לו אקבל תודלה בהסוכנות להחזירנו לעמנה וכו' הוה

גם כן אלקנה עשה שגויות מעוררות ונראת האנשים הנדושה את הסלה נכדעה לסלקון. הוה העניש את כל העדה שבעים וחמש נקמות סלא לתת לכולם ככללה בכלל ארבעה אהם שלא יצאן לעבודה האנשים צודקים בסורכנס כי היום אהם צריכוס^ל הו' י"ב בתמוז ולא יוכלן לעבוד עם איעשיש מעלות מוס והחילונן לרצונן ולעמלא התערבותו אצל רבם שאלם געדי הו' אהסלום אונת

הוה הסכים כתנלוש סלון אכתש לסוכנות פרעה המדלינה אזני כתשתי נכתבים לכל המוסדות בלרד ואלתיו 21 יום סלקונו וצאקונן סיענון ונולדלם כלנודד בתקופת גולילא מרדו המרעות ולא קבלן הפליטים שאלה שפועות חתופת ביצר הפליטים התגולד עליו רבדים בער ובצדק. אצרוי אהם אש תשתלל יגיע לכל אלה חילון כווד. אכל אלו אהנס את המנועה ואלם יחלו ער ששחוקט נבצע. התלצלה ידועה לך אונת הרורה לא הסתפקה בכליאת כל חבדי המנועה אלה בקשה אצמחטרה לרשיני לתיוק סכך סרור רלש המנועה אונתו ולאער לוי אתה לגרוש לתיוק. עניתי לו השתכעתי יש לי סכנוייה- ניש לוי ילדה ילדיה עדן. הרליתי לו התענדדה שבוזלה ואנו בגיל 11. הוה הסתפק בתעודה נשחרר אונתו. סל מה אכתשתי לך בקצהה לקרא אריוסות כו גנס אתה ידוע לך הפל אני ספר כתבתו בספריו באריוסות שעדיין הוה בעריכה ובאשר יצא לאור אנו אשתלח לך ספר

פס נעמי אן כדולח ידידי היקר לא קל להיות פרנס צבור הדולג לעמו לכל יעמקוהו וישאלן אונת כל בסניותיו המנועים לון. תקצר הידועה וההסיל לספר לך את הסבל שסבלתי ידיעות. גירושים מכות והשמועות עקב זו אשתה נלחם לעדן הנחאז ארבעים שנה כל חצרו האנלועדים והסופרים הקרובים והאכדים תמקירים בו ללחונג ספס קורות קיו ולא הסכעתי והסתפקו בעללסת שורים. גענה שעברה העריוני עלי ובחונג אסיכה ועקיה אלא בידיעתי והגענוני לבקר את האנרחים שבאו זמקל ואיו הוועתי להם. כלאר העניתי נד האונת לערלה עיעו. האנשים האנלועדים קעו ונחונג נכדיי את המנועים שמתו עלי ונדוע אתה אינך מותם ספר לעדן הדור הצעיר ודעה עשו אכתונו לאנען הוולת. זשה דבר חנוכי בקצרה הכעמתי להם והענין בטמנול. כעת. אתה. קתח פוך ואלירו דברך. דיש לכל הילדים והאכדים. ואותה שלום נכיתך שלום וככלי אשר לך שלום

הברכה נשיח
יוסף דהוז הלוי

24-12-37

העוני, העושר והמאבק על הגבולות שביניהם

שלמה סבירסקי

העוני, העושר והמאבק על הגבולות שביניהם

כשדנים אצלנו בעוני, דנים בדרך כלל בעניים, ובהם בלבד. הדיונים בעוני כרוכים במעין ניתוק של העניים מכלל החברה ובהפיכת העוני לבעיה ייחודית של קבוצה ייחודית. ניתוק זה איננו הגיוני, שכן עוני הוא תופעה חברתית-כלכלית, והרי חברה וכלכלה הן מערכות שלמות.

אין לדבר על העוני בלא לדבר על העושר. השניים שלובים זה בזה, והשאלה המעניינת היא שאלת הגבולות ביניהם: היכן הם מוצבים, מי מציב אותם, מה הכוחות שמנסים להזיזם, כיצד פועל כל אחד מן הכוחות המנסים להזיזם.

בשני העשורים האחרונים היינו עדים לגידול חד בעוני ולגידול חד בעושר. אנו שרויים היום במאבק חריף על הצבת הגבול ביניהם. ככל שהגבול יהיה קרוב יותר למשאת הנפש של העשירים, כך יגדל אי השוויון, תפחת הסולידריות החברתית ויורע מצבם של העניים ושל אלה המצויים מרחק לא רב מעליהם. ככל שהגבול יהיה קרוב יותר למשאת הנפש של העניים, כך יגדל הצדק החברתי ויוטב מצבו של הרוב בישראל.

המאבק של ימינו שונה במובנים רבים ממאבקים דומים שנערכו בתקופות קודמות. אנסה להמחיש את הדברים באמצעות השוואת תקופתנו אנו עם שתי תקופות קודמות. אומר מראש כי המוקד שלי הוא בהבנת הנעשה כיום, ואשתמש בעבר בעיקר לצורך הבהרת ההווה. לא אציג כאן תיאור היסטורי מפורט ומדויק; אשתמש במכחול גס, ואדגיש את אותם הדברים שיסייעו לי להציג את טיעוניי.

התקופה הראשונה היא תקופת היישוב הציוני לפני 1948. באותה תקופה התנהלו החיים הציבוריים במידה רבה במסגרת של תנועות או זרמים ציוניים מתחרים. זו התקופה שהתיאור הקלאסי שלה מספר על אדם שקם בבוקר בבית בשיכון שנבנה על ידי הזרם שלו, אכל את ארוחת הבוקר תוך שהוא קורא בעיתון של הזרם שלו, שלח את ילדיו ללמוד בבית ספר של הזרם שלו, הלך לעבוד במפעל שהשתייך לזרם שלו, וכיו"ב. מרבית החוקרים שעסקו באותה תקופה מיקדו את תשומת הלב שלהם בגבולות שחצו בין הזרמים הציוניים השונים לבין עצמם, אבל אני רוצה להצביע דווקא על הגבול שבין העושר והעוני. ובכן, הגבול הזה חצץ באותם ימים בין אלה

שהשתייכו לזרם ציוני כלשהו ובין אלה שחיו מחוץ לגבולות הזרמים הציוניים. העוני רווח בעיקר בקרב אלה שלא נסמכו על הקופות הציוניות, ובמלים אחרות, בקרב אלה שלא נכללו במה שנקרא היישוב המאורגן. מי שלא השתייך לאחד המחנות בתנועה הציונית, או מי שלא הצליח להשתחל אליהן ולא היה בעל אמצעים משל עצמו, עלול היה למצוא עצמו בעוני.

אמנם, אפשר לטעון שבאותם ימים לא היה עושר של ממש, אבל עוני היה גם היה. והגבול בין חיים מסודרים פחות או יותר לבין עוני, או סכנה של עוני, נקבע על פי חברות בהסתדרות, שייכות לאחד הזרמים בחינוך, חברות באחת מקופות החולים, שייכות לאחת ממסגרות ההתיישבות או ההשתכנות. את העוני, לעומת זאת, ניתן היה למצוא בעיקר בקרב אלה שנותרו מחוץ לזרמים הציוניים. העוני רווח, לדוגמא, בקהילות של יוצאי תימן שלא הוכללו באחד הזרמים הציוניים ולא נהנו מן הקופות הציוניות.

התקופה שבה הגבול בין עושר לעוני נקבע בעיקר על פי מידת ההשתייכות לאחד מזרמי התנועה הציונית לא הסתיימה בשנת 1948; היא התמשכה אל תוך שנות החמישים. הזרמים הציוניים שימרו את המסגרות שלהם גם לאחר הקמת המדינה. בהכללה ניתן לומר כי זרמים אלה לא נפתחו אל הקבוצות הגדולות החדשות, אל העולים היהודים מארצות ערב ואל הפלסטינים שהפכו אזרחי ישראל. מאידך גיסא, המוסדות המדינתיים האוניברסליסטיים היו עדיין באותה תקופה בחיתוליהם. על כן אנו מוצאים שהגבולות בין חיים מסודרים ובין חיים לא מסודרים, כולל חי עוני, היו גבולות דומים במידה רבה לאלה שקדמו למלחמה בשנת 1948: המדובר בגבולות שהפרידו בין דיירי המעברות ומחנות העולים, מצד אחד, ובין תושבי היישובים והשכונות הוותיקות, מצד שני; בין מי שמצא עצמו תחת ממשל צבאי ובין מי שחי חיי אזרחות מלאים במדינת ישראל; בין תושביהם היהודים של השכונות הערביות שרוקנו בשנת 1948 ובין תושבי השכונות הוותיקות; בין מי שהמשיך ללמוד בבית הספר הוותיק במושבה ובין מי שלמד בבית ספר חדש ונפרד לילדי עולים. "העשירים" של אז היו בהכללה מי שנקראו "ותיקים", והם היו "מסודרים", כי הם נמנו עם המועדונים הסגורים, והם הקפידו לשמור על גבולותיהם.

כך בחינוך, כך בדיור, כך בשוק העבודה – פחות כך בבריאות. חשוב לציין שבאותם ימים לא היתה רשת בְּטָחון סוציאלית. העוני היה אם כך עדיין עוני של אי הכללה, או של הדרה. ההדרה היתה ברורה ביותר במקרה של הערבים, אך היא היתה ברורה גם במקרה של היהודים שהגיעו מארצות ערב.

באותן שנים, המאבק סביב הגבול בין העושר לעוני היה מאבק על הכללה, על פריצת השערים הסגורים. המאבק היה אז על פתיחת שערי ההסתדרות, שערי לשכת העבודה, שערי בתי הספר, שערי מקומות העבודה המאוגדים, השערים

הסגורים של הפקידות במשרדי הממשלה. מאחורי השערים הללו המתינו העבודה, השכר המוגן, הדיור, החינוך הטוב. מי שהצליח לפרוץ את השערים מצא עצמו "מסודר". רבים מאלה שלא הצליחו מצאו עצמם נזקקים ללשכת הסעד.

התקופה השנייה היא התקופה שבה הוקמו מוסדות מדינתיים, שנועדו, מצד אחד, לבטל את הגבולות הבין-זרמיים הישנים, וליצור במקומם מרחב אוניברסלי, שיכלול בתוכו את כל אזרחי המדינה. מצד שני, המוסדות המדינתיים החדשים נועדו להסדיר את היחסים בין הקבוצות השונות באוכלוסייה ולווסת את הלחצים ההדדיים ביניהן. זו התקופה שבה הוקמו לשכות העבודה הממשלתיות, המוסד לביטוח לאומי, השיכונים הממשלתיים ובתי הספר המקיפים. זו התקופה שבה פעלו ועדות ממשלתיות שניסו להנהיג הסדרים חדשים בתחומי חיים שונים – ועדת כ"ץ בתחום הרווחה, ועדת פראוור בתחום החינוך, וכיו"ב.

כל אלה בישרו על עידן של אוניברסליות. הגבולות נקבעו עתה בחקיקה ובתקינה. מלאכת הגדרת הגבולות ניטלה מידיהם של שומרי הסף של הזרמים הוותיקים והועברה לידיהם של פרופסיונלים עובדי מדינה או של יועצים אקדמיים. הגבולות, במקום שייקבעו על פי שייכות אידיאולוגית, נסתמכו על מדדים מדעיים ונייטרליים – לכאורה, כדוגמת מבדקי משכל, מבדקי הכנסה, מבדקי נזקקות לטיפוח, וכיו"ב.

הגבולות עצמם הפכו יותר בלתי נראים ופחות מקוממים: הגבול בין המסלול המקצועי והעיוני בבית הספר התיכון, הגבול בין נזקקות לאי נזקקות בלשכת הרווחה, הגבול בין ניקוד גבוה לניקוד נמוך בזכאות למשכנתא. יתרה מזאת, תקופה זאת עשירה בביטויים המצביעים לכאורה על כך שמי שנמצא בצד הלא נכון של הגבול זכאי להטבות מידי המדינה: טיפוח בחינוך, סיוע במשכנתא, שיקום בשכונות, קצבת ילדים מוגדלת ליוצאי צבא, וכיו"ב.

בתקופה שנייה זאת, המאבק היה על הרחבת פעילות המדינה – או נגד מדיניות ממשלתית מפלה. הפנתרים השחורים תקפו את מדיניות הממשלתית על כך שהיא מפלה – מעניקה הטבות לעולים ומזניחה את השכונות. בכל מקרה, המדינה היתה הכתובת, כיוון שהיא זו שקבעה את הגבולות: הפנתרים השחורים נפגשו עם גולדה מאיר כראש ממשלה, ואמרו: "מה אָתָנו". וגולדה השיבה, כאמור, באמצעות כלים מדינתיים: היא הקימה את ועדת כ"ץ. המחאה הובילה להרחבת פעילות הרווחה של המדינה.

מרגע שהיכולת לקבוע את הגבולות עברה אל מוסדות המדינה, החלו מוסדות אלה למשוך אליהם גם את מי שעמדו בראש המאבקים להזזת הגבולות. נציגי השכונות וראשי עיירות הפיתוח השקיעו עתה מאמצים רבים כדי להיבחר לכנסת, מתוך אמונה ותוך כדי הבטחה ששם הם יעשו למען בוחריהם ככל האפשר באמצעות החוקים והתקנות החדשות ובאמצעות הכלים המדינתיים החדשים שהוקמו.

אי השוויון לא נמחק, העוני לא נעלם, אבל היו לו נציגים ולנציגים היו לכאורה חוקים ותקנות ומוסדות להישען עליהם.

התקופה השלישית, שבה אנו נתונים, היא תקופה שבה הגבולות נקבעים על ידי העושר. זו תקופה שבה העושר דוחק את הגבולות שנקבעו על ידי המדינה, רומס אותם או מתעלם מהם. אנו חיים בתקופה שבה מספר העניים גדל עד מאוד, אך מי שקובע את הגבולות הם דווקא העשירים, שמספרם לא גדל באותה מידה, אך כספם גדל עד מאוד. מה שמכתיב את אופייה של התקופה שלנו הוא לא העוני אלא דווקא העושר.

היום אין זה עוד מעשה חתרני לדבר על הגידול באי שוויון, אבל בדרך כלל מתמקדים בצד התחתון של האי שוויון, בעוני, ומדברים פחות בגידול הרב בעושר. על העוני יש לנו הרבה נתונים ומאז שנות ה-70 יש לנו אפילו גם קו עוני רשמי. על העושר יש לנו מעט מאוד נתונים, ואין לנו קו עושר. אבל גם בלי נתונים מדוייקים על עושרו של המאון העליון, אשר מחזיק בידיו את העושר הגדול, יש לנו די והותר נתונים המצביעים על כך. מעבר למאון העליון ניתן להצביע על שכבה רחבה יותר, אך צרה בסך הכל, של שני העשירונים העליונים, שהלכה והרחיבה בשני העשורים האחרונים את חלקה בעוגת ההכנסות משכר, והיא עשתה זאת על חשבון חלקם בעוגה של 7 העשירונים הנמוכים.

העושר קובע את הגבולות באמצעות כסף. לא עוד חומות בצורות של המוסדות הציוניים הוותיקים, לא עוד חוקי מדינה ומבדקים מדעיים-לכאורה למיניהם, אלא כסף.

הכסף קובע את הגבול בין חינוך ממלכתי רגיל ובין חינוך אפור. הכסף קובע את הגבול בין רפואה ציבורית ובין שר"פ. הכסף קובע את הגבול בין לימוד במכללה פרטית ובין לימוד במכללה אזורית. הכסף קובע את הגבול בין ביטוח פנסיוני ובין הישענות על קצבת זקנה.

הכסף של המאון העליון קובע יותר מזה, כמובן. הוא קובע, למשל, את הגבול בין תעסוקה לאבטלה: כאשר המעסיק מוצא פועלים זולים יותר בירדן, הוא מפטר את עובדיו הישראלים. כאשר המעסיק מוצא בישראל פועלים זרים, שהם זולים יותר, הוא מפטר את עובדיו הישראלים.

העושר דוחק גבולות שהוצבו על ידי המדינה. הכסף דוחק כלפי מטה את שכר המינימום, והמדינה אינה מצליחה לגונן עליו; אולי היא אף אינה מעוניינת להגן עליו, ברצותה לרצות את העשירים. העושר דוחק כלפי מטה את קצבאות המוסד לביטוח לאומי, והוא מוצא את המדינה, שלכאורה אמורה להתייצב נגדו, כשהיא מפוצלת בתוך עצמה, כאשר האוצר מעוניין בהסטת הגבול כלפי מטה, בעוד שהמוסד

לביטוח לאומי אינו מחזיר מלחמה שיערה אלא מסתפק בהצעות פשרה, מתוך תקווה כי כך לפחות יוכל להגן על מה שנשאר. העושר אינו עוצר אף בשערי בתי המשפט, והוא דוחק בהם שלא יגנו על זכויותיהם החברתיות של האזרחים, וכל זאת בשם זכות הקניין וחופש העיסוק.

כיוון שכך, המאבק בתקופה שלנו הוא מאבק להגנה על מוסדות המדינה ועל החוקים והתקנות שנוצרו במסגרתם. המאבק הוא על ההבטחה של אוניברסליות. המאבק הוא על המוסד לביטוח לאומי ועל בתי הספר הממלכתיים ועל הרפואה הציבורית. המאבק הוא על גבולות שהוצבו, במקרים רבים, אך לפני זמן קצר – כמו במקרה של קצבאות הילדים האוניברסליות, שהושגו לפני פחות מעשור.

הבה נתבונן על רשת הביטחון הסוציאלית, הלא היא מערכת הקצבאות של המוסד לביטוח לאומי. העשירים מנהלים כיום מתקפה רבתי על קצבאות אלה. ישנן קצבאות שכבר נשחקו ללא הכר: למשל, דמי האבטלה, שבעבר הלא רחוק יכלו לפרנס לתקופת מה בכבוד את מי שנקלע לאבטלה, ואילו היום הם ירדו לרמה של קצבת סעד קצרת מועד.

יש כלכלנים הטוענים כי מצב העוני בישראל אינו נורא. על סמך מה הם אומרים זאת? טענתם היא כי שיעור הישראלים ששכרם מעמיד אותם בקו העוני או מתחתיו אמנם גדל מאוד בשני העשורים האחרונים, אבל קצבאות המוסד לביטוח לאומי מצליחות להחזיק רבים מהם מעל לקו העוני. במלים אחרות, הם טוענים שמערכת השכר אמנם נפגעה, אבל יש לנו מערכת טובה של ביטחון סוציאלי, המפצה על כך. טענה זאת מתעלמת מעוצמתו של העושר החדש בישראל. היא גם מתעלמת מחולשתו של העוני. היא מתעלמת מכך שכיום רשת הביטחון הסוציאלית עומדת בסכנה, והיא עלולה להיחלש, ולמעשה היא אכן הולכת ונחלשת לנגד עינינו.

אל מול המתקפה הזאת, עניי ישראל עומדים מפורדים וחלשים. מדוע? אחת הסיבות לכך היא שבניגוד לאירופה, שבה רשת הביטחון הסוציאלית היתה פרי מאבק ממושך של איגודים מקצועיים או של מפלגות סוציאל-דמוקרטיות, בישראל היא היתה פרי עבודתם של אנשי מקצוע שהועסקו בידי המדינה. הבעייה היא שאותם אנשי מקצוע אינם מסוגלים כיום לגונן עליה, או שהם אינם חזקים דיים כדי לגונן עליה. ושלא כמו הגרמנים והצרפתים, שלהם יש איגודים מקצועיים חזקים ותנועות סוציאל-דמוקרטיות חזקות, המצליחים להגן על מוסדות וחוקים והסכמים, בישראל יש הסתדרות עובדים שנחלשה מאוד ואין מפלגה סוציאל-דמוקרטית גדולה וחזקה.

ועוד: חלק מקצבאות הביטוח הלאומי נולדו בעבר כמענה ללחצים מגזריים; למשל, קצבאות הילדים, שכוונו תחילה למשפחות מרובות ילדים, הגדרה שתאמה בעיקר את היהודים המזרחים, ונתפסו כפיצוי על שכר נמוך בשוק העבודה; ומאוחר יותר, כאשר רצו לפצות את המזרחים על אי השוויון שנפער לאחר מלחמת ששת הימים, עשו זאת תוך אפליה בוטה של הערבים, כאשר הגדילו את הקצבה רק ליוצאי צבא. ומאוחר עוד יותר, בשנות ה-90, הצליחו החרדים, בקואליציה דה-פקטו עם הערבים, להגדיל את הקצבה לילד הרביעי ומעלה, ותוך כדי כך שיחקו לידי הניאו-ליברלים שבקרבו, ואיפשרו להם לזהות את קצבת הילדים עם "החרדים, המזרחים, הערבים והבטלנים". כיוון שכך, הם נעדרים כיום את הבסיס העממי הרחב שיגן עליהם. כך קורה שאנשים התרגלו לזהות "קצבאות" עם שכבות מסוימות בציבור שלנו, במקום שהן תיתפסנה כזכות חברתית בסיסית ואוניברסלית. כך קורה שכל נהג מונית יודע לומר שכל הבעיה היא שיותר מדי אנשים לא רוצים לעבוד.

כיוון שכך אנו נדרשים היום ליצור כמו מחדש תשתית של תמיכה ציבורית במוסדות מדינתיים דוגמת רשת הביטחון הסוציאלי. וחינוך ציבורי ומערכת בריאות ציבורית. אנו נדרשים היום למאבק ציבורי חוצה מגזרים כדי לבסס מחדש את הגבולות אשר העושר מבקש להזיז.

הקושי העומד בפנינו הוא שבינתיים נוצרו סביב ההטבות המגזריות השונות קבוצות אינטרסים מגזריות, המוכנות להקדיש את כל מאמציהן להגנה על ההטבה הספציפית להם, אך לא בהכרח להגנה על המכלול המוסדי. העושר הצליח לפורר את השורות, שכן, הוא הצליח ליצור את האשליה שכל אחד יכול לקנות חלקה בארץ החלומות, גם אם זו חלקה קטנה. תמורת 9,000 ש"ח אפשר לקנות מקום לילד או לילדה בבית הספר לאמנויות, אך גם תמורת 3,000 ש"ח אפשר לקנות משהו – למשל, מקום בכיתה הייחודית בבית הספר המקיף המקומי. כיוון שכך, אלה גם אלה מוכנים להתאמץ ולסבול ולשלם – אך לא בהכרח לשלב ידיים ולהגן על המוסד שיספק להם את מבוקשם תמורת פחות כסף, החינוך הממלכתי הציבורי. כך גם עם שר"פ. אותו הגיון עלול לפורר גם את שורות המגינים על רשת הביטחון הסוציאלי.

על כן יש ליצור סדר יום חברתי אוניברסלי, חוצה מגזרים, ולהציב סביבה גבול חזק ובר הגנה, שאותו העושר החדש לא יצליח לקעקע.

מדיניות של הפרדה
ורטוריקה של שילוב:
הקליטה של ילדי עולי
אתיופיה במערכת החינוך

אסתר הרצוג

מדיניות של הפרדה ורטוריקה של שילוב: הקליטה של ילדי עולי אתיופיה במערכת החינוך

מבוא

במאמר זה אני מבקשת לטעון שמדיניות ההפרדה של ילדי העולים מאתיופיה, משאר הילדים, באמצעות "כיתות קלט" והפנייתם ההמונית לפנימיות, היא שיטה (ולא "טעות"¹) לטיפול חזקות ולהשגת משאבים בשליטת פקדי מערכות הקליטה והחינוך ולא מדיניות המיטיבה עם הילדים. כמו כן, אטען במאמר שהטיעונים על "שוני תרבותי" בדיון על סוגיית קליטת עולים בישראל, משרתים בפועל את רשויות הקליטה, כטכניקה להעברת האחריות לכשלון מדיניות הקליטה מה"קולטים" ל"נקלטים". ממסד הקליטה מציג, לעתים קרובות, את התרבות של העולים, כשונה מהותית מהתרבות הישראלית, ולכן כמכשול שלא ניתן להתגבר עליו בתקופה קצרה. הרטוריקה ה"תרבותית" משמשת להצדקת כשלון מדיניות הקליטה, שהתרחש על אף ה"כוונות הטובות", ההשקעה בתקציבים רבים ובמערכות טיפול פרופסיונליות ובו בעת היא משמשת להשגת המשאבים וטיפול מערכות טיפול אלו.²

למרות שחלפו שנים רבות מאז החלו להגיע עולי אתיופיה לישראל ממשיכים, ארגוני הקליטה, החינוך והרווחה לפרוש את חסותם הביורוקרטית על העולים, לשכנם בנפרד ובריוחוק ממרכזי התעסוקה והחברה ולטפל בילדיהם כקטגוריה חברתית נפרדת ונזקקת. כשלון מדיניות ההפרדה החברתית בכלל והחינוכית בפרט

¹ מדובר בפרשנות רווחת, המתייחסת לכשלון בקליטת עליית שנות ה-50 מארצות צפון אפריקה. דוגמא אחת לכך היא דבריו של אלי עמיר, מחבר הספר "תרנגול של כפרות", חניך עליית הנוער בעבר ומנכ"ל עליית הנוער בהווה. וכך הוא כותב, ב"במקום פתיחה" לספר "שורש אחד וענפים רבים" (1997), בעריכתו ובעריכת אלכס זיהבי ורות פרגאני: "פסילת התרבות, המורשת והערכים היו מהשגיאות החמורות ביותר, והבלתי נסלחות, שנעשו כלפי העולים בשנות החמישים, ובעיקר כלפי אלה שהגיעו מארצות האסלאם, ובכך נתנסיתי אישית" (14). במקום אחר, כותב עמיר: "שוב פעלו רשויות הקליטה על פי התזה המוטעית של 'דור המדבר', תזה שהמיטה אסון על גלי עלייה רבים" (שם: 23).

² ניתוח זה נמצא בספרי "הקליטה הביורוקרטית של עולי אתיופיה" (1998).

ידוע היטב לממשלות בישראל³ ולמרות זאת הן ממשיכות באפרטהייד חינוכי כלפי ילדי העולים מאתיופיה⁴. חוקרי החינוך ממשיכים לספק את הצידוק "המדעי" לצורך בטיפול הנפרד⁵.

בתקופת "מבצע משה", ערכתי מחקר אנתרופולוגי על קליטת העולים מאתיופיה (הרצוג 1990). במהלך עבודת השדה בין השנים 1983–1984, התגוררתי במרכז קליטה שבו שוכנו עולים מאתיופיה ושימשתי בו גם כעוזרת לרכז החינוך והתרבות. מהמחקר עלה שהטיפול הביורוקרטי האינטנסיבי והמומושך בעולים מאתיופיה עיכב ואף פגע בקליטתם ובהשתלבותם בחברה ובשוק העבודה. התברר כי הריכוז של העולים במרכזי קליטה והטיפול הביורוקרטי בהם כקבוצה נזקקת שרתו את האינטרסים של פקידי וארגוני הקליטה, כמו גם ארגונים נוספים. יתר על כן, מצאתי שלא מחסור בכסף ובמשאבי כוח אדם הוא ההסבר ל"בעיית קליטת עולי אתיופיה". אדרבא. אלה שימשו, בעקיפין, ליצירת "הבעיה". ממצאי עבודתי מצביעים על כך שמירב המשאבים שהוקצו לקליטת עולי אתיופיה שימשו להעסקת עובדי קליטה רבים ושונים ולפריחתן של מערכות קליטה ביורוקרטיות. משמעותה המרכזית של מדיניות הקליטה של עולי אתיופיה היא שליטה ביורוקרטית בעולים, המתבססת על ריכוזם במרכזי קליטה ובמסגרות קליטה נוספות ועל הטיפול בהם כקבוצה נזקקת. הגדרת העולים והטיפול בהם כקבוצה נזקקת שימשה הצדקה לשליטה המתמשכת של הפקידים כמו גם אמצעי להסרת אחריות מהאשמה אפשרית בכשלון

³ בדבריו (שם: 22) מאשים אלי עמיר במפורש את מדיניות הקליטה של עולי אתיופיה בישראל, הן ביחס לבני הנוער והן ביחס למבוגרים. וכך הוא טוען: "לעניות דעתי ומתוך ניסיוני במשך שש עשרה שנים של עבודה בקליטת עלייה, עלי לומר בצער רב, כי קליטתם של העולים המבוגרים מאתיופיה נתקלת בקשיים עצומים, וכי ניתן היה לעשות הרבה יותר כדי להקל על קליטתם. הבעיות היסודיות נשארו בעיני: מעמד הקייסים, בעיות חיתון, הפאלשמורה, השיכון, התעסוקה, חינוך הילדים בקהילה, חינוך המבוגרים והכנתם לחיים קונסטרוקטיביים בישראל. מלכתחילה היה ברור כי קליטתם במרכזי קליטה שבבתי מלון לא תצליח. מלכתחילה היה ברור, כי הקרוונים ייהפכו למשכנות עוני, למעברות שנות התשעים, הגרועות יותר מהמעברות של שנות החמישים. כשעולים גרים באוהלים, יש לחץ מתמיד להוציאם משם; כשעולים גרים בקרוונים או בבתי מלון, הלחץ חלש יותר. קשה להסביר איך עד עכשיו לא נמצאו לעולים מאתיופיה דיור קבע, אפשרויות תעסוקה, טיפול חברתי ופסיכו-סוציאלי מקיף ונכון במקומות יישוב חזקים והמבוססים" (שם: 22). במקום אחר טוען עמיר, בהתייחסו להעברת ילדי העולים, כמסה, למוסדות פנימייתיים "נאלצנו לקלוט למעלה מחמשת אלפים חניכים מאתיופיה במספר מצומצם של מקומות חינוך. לצערנו, לא נעשה די לקליטה סדירה של ילדי העולים מאתיופיה במערכת החינוך הרגילה" (שם: 20).

גם דו"ח על קליטת נוער יוצא אתיופיה בעליית הנוער, בשנים 1985–1995, שהוגש לחבר הנאמנים של הסוכנות היהודית, מצביע על כך של"קובעי המדיניות" היו ידועות היטב המשמעויות של מדיניות ההפרדה החינוכית. במבוא לדו"ח נאמר שההחלטה הגורפת לקלוט בעליית הנוער את כל הילדים מאתיופיה, בני 12 שנה ומעלה וההחלטה להפנות את כל החניכים לכפרי הנוער של המגור הדתי גרמו ל"קשיים גדולים באינטגרציה, לעומס גדול מאוד על מוסדות החינוך הדתיים ולמגבלות חמורות במסלולי הלמידה" (שם: 259).

שר הקליטה, יאיר צבן, התייחס בכנס על קליטת עולי אתיופיה, שהתקיים מטעם מכון ברוקדייל ב-1994, לכך שהמדיניות שהפנתה את כל ילדי העולים לחינוך הממ"ד הייתה בעוכרי סיכויי האינטגרציה שלהם. הוא אומר "הפניית כל ילדי העדה לחינוך הדתי אינה מאפשרת פיזור אינטגרטיבי ועלולה להכשיל את קליטתם של ילדים רבים מבני העדה" (נועם, 1994: 6).

המדיניות. מאחר שהעולים נתפשו, טופלו ותוארו כ"בעיה קשה במיוחד" (למשל, במסמך של הסוכנות היהודית מ-1984, במסמך של משרד הקליטה מ-1985 ובמסמך של משרד העבודה והרווחה מ-1986), ובעלי רקע תרבותי ייחודי ושונה, הם, במשתמע, היו אחראים לכשלון השתלבותם.⁶

במחקרי מצאתי גם כי מדיניות הקליטה המפרידה פגעה בהשתלבות הלימודית והחברתית של ילדי העולים במוסדות החינוך וגרמה להתייחסות סטיגמטית ומפלה כלפיהם. מציאות זו היא במידה רבה היפוכה של המדיניות המוצהרת המדברת על השגת שילוב מלא של הילדים. ילדי העולים הופנו לבתי-ספר ממלכתיים דתיים כחלק מעסקה שהושגה בטרם הובאו ארצה ונשללה מהם זכות הבחירה בסוג החינוך המועדף עליהם (דתי או חילוני). יתר על כן, הילדים רוכזו ב"כיתות קלט" קטנות, המיועדות לעולים בלבד, למשך תקופה ממושכת.⁷

⁴ במסמך ששלח לראשי הסוכנות ולחבר הנאמנים, לשרי הממשלה ולחברי קבינט הקליטה ולמנכ"ל משרד החינוך והתרבות, מתייחס אלי עמיר בביקורת נוקבת להחלטה, שהתקבלה לדבריו בשל לחץ כבד של הממשלה, לקבל את ילדי העולים לפנימיות של עליית הנוער. בין השאר נכתב במכתבו: "הוצאת הילדים בצורה גורפת ממשפחותיהם משדרת להורים, כי אינם מסוגלים לטפל בילדיהם, והופכת אותם בעל כורחם לתלויים במוסדות החברה... הוצאת הילדים הבוגרים מהבית מכבידה על קליטת המשפחה... אוכלוסית המוסדות הפנימייתיים היא, ברובה, ממשפחות מצוקה, צירופם של כל צעירי העדה האתיופית למוסדות אלה מתייגת אותם עם אוכלוסייה זו... כפרי נוער ומוסדות דתיים שעולי אתיופיה הפכו בהם רוב (בלית ברירה, באין די מוסדות דתיים לקליטתם), הופכים בהדרגה למוסדות אתניים מצב שאינו נסבל ומעב הסתגלות..." (שם: 19-20).

⁵ דוגמא אחת לכך ניתן למצוא ב"פרויקט לקידום התלמידים יוצאי אתיופיה במערכת החינוך" (1998). שמטרתו "לעזור למשרד החינוך להפנות התלמידים יוצאי אתיופיה למסגרות חינוכיות מתאימות". כך כותב שם ראובן פוירשטיין, יו"ר המרכז הבינלאומי לקידום כושר הלמידה: "ההכרח להכוונה זאת נבע מעובדת היות העולה יוצא אתיופיה שונה ולעתים קיצונית, מבחינה תרבותית ומבחינת האוכלוסייה הקולטת... תרבות זאת התאפיינה מאידך בדלות, ואפילו בהעדר כמעט טוטלי של טכניקות תקשורת לקסית (קריאה וכתיבה) וכמו כן בהעדר מערכת מושגי-על, הדרושים לרכישת ידע והפיכתו למידע שהוא תשתית לטכנולוגיה המערבית. העדר מרכיבים אלה ברפרטואר האינטלקטואלי של המבוגר ובמיוחד של הילד יוצא אתיופיה בצרף לקשיים השפתיים, יוצרים קשיים אובייקטיביים בקליטתם במסגרות חינוכיות רגילות ושילובם בין אוכלוסיות בעלות נתונים קוגניטיביים הדרושים לתהליכי הלמידה" (שם: I).

⁶ דוגמא אחת, בקונטקסט של ה"קליטה החינוכית", נמצאת בדבריו של מנחם וינשטיין, שהיה מפקח חינוכי בעליית הנוער. הוא כותב (1997): "במקומות חינוך, שיותר מ-40% מחניכיהם היו יוצאי אתיופיה, היוו העולים איום על החניכים הישראליים בגלל השוני שלהם. לעומת זאת, במקומות חינוך שבהם היוו החניכים יוצאי אתיופיה פחות מ-25% הכבידה הסתגרות העולים על הסיכוי לאינטגרציה חברתית." (שם: 57).

⁷ במסמך של האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה (יוני 1995) מוזכרות שתי החלטות ממשלה הקובעות תאריך יעד לשילוב ילדי עולי אתיופיה בכיתות רגילות. אף אחת מהן לא יושמה. בפברואר 1992 קבינט הקליטה החליט שיש לשלב את כל ילדי העולים בכיתות רגילות עד ספטמבר 1992. ביוני 1995 "ההחלטה לא יושמה והסגרציה נמשכת" (שם: 30). ביוני 1993 הצהיר סגן שר החינוך, מיכה גולדמן, שמתחילת שנת הלימודים הקרובה ייסגרו הכיתות הנפרדות. בפועל "25% מילדי עולי אתיופיה בבתי ספר יסודיים ממשיכים לשבת בכיתות נפרדות, לגמרי שחורות" (שם).

בהשוואה לחינוך הממלכתי, כיתות החינוך הממלכתי דתי, במיוחד אלו שבפריפריה ובשכונות שאליהן נשלחו רבים מהעולים היו, בשנות ה-80, מדולדלות בהרבה במספר התלמידים בהן (לעיתים עד כדי מחצית) ורמתן היחסית נמוכה (בגלל הוצאת התלמידים ברמת השגים גבוהה יותר לשיבות, בגיל חטיבת הביניים). כלומר, ילדי אתיופיה העשירו בתקציבים את מערכת החינוך הממלכתי דתי, בעוד שהם הוסבו למעין חינוך מיוחד בתוך מערכת החינוך הממלכתי דתי, החלשה. ההפרדה המבחינה של ילדי עולי אתיופיה היתה נוחה למורים. הם לימדו בעיקר עברית, חשבון ותורה, בפיקוח מועט ולא נדרשו להציג הישגים של ממש כפי שנדרשים מורים בכיתות רגילות.

סגירות, קטגוריזציה ויחסי כח בקונטקסט של קליטת עולים דיון תיאורטי

מקומה של "סגירות" בצמיחת יחסי כח עלה במחקרי כמרכזי להבנת תהליכי השתלבות עולי אתיופיה בישראל ומדיניות הקליטה כלפיהם. טענתי שמערכת או מסגרת חברתית הנתפשת כ"סגורה", בשל אמצעי סגירה שונים: פיזיים, ארגוניים, קונספטואליים, או אחרים, היא מערכת המבנה יחסי כח-תלות על בסיס הפרדה מכלילה. הקטגוריזציה, לפי המשתמע מעבודתי, היא חלק מהאמצעים בהם נוקטת החברה לטיפול בפרטים ולשילובם במערכת הפח-תלות על בסיס הפרדה בקבוצות השתייכות הנבנות על חוץ, הפרדה והבחנה מקבוצות אחרות של פרטים ומוצגת ונתפשת כ"טבעית" ומובנת מאליה. הניתוח הצביע על קשר בין תפישת סגירות לבין שליטה מבוקשת, במסגרות או במערכות חברתיות מופרדות. הוא הדגים כיצד מרחק והפרדה בין בני אדם, או הקטגוריזציה שלהם, הבנויים על גבולות וסגירות נתפשים, קשורים לשליטה מבוקשת במשאבים.

במערכות חברתיות, הנתפשות כסגורות, משמשת האידיאולוגיה להצדקת השליטה. המקרה של עולים מאתיופיה, שרוכזו במרכזי קליטה הנראים ופועלים כמקומות "סגורים", היא דוגמה להבנית קטגוריות חברתיות כחלק ממערכות הכח בחברה ולתפישתן כמערכות סגורות בטבען. האידיאולוגיה של "קליטה" משמשת לחיזוק תפישות ההבחנה בין קטגוריות ולהצדקת הצורך בייצוג ובתיווך ביניהן והצורך בקיום מסגרת נפרדת ועצמאית.

מקומה של הקטגוריזציה על בסיס "תרבותי", במדיניות הריכוז וההפרדה של עולים במסגרות קליטה (עולי ארצות אפריקה-אסיה בשנות ה-50 במעברות ועולי אתיופיה בשנות ה-80 וה-90 במרכזי קליטה), עולה בעבודות שונות. העולים תוארו בהכללה כקבוצה בעלת ייחודיות תרבותית-אתנית. מאפיינים אתניים

ותרבותיים שימשו ליצירת דימויי הבחנה ולהבנית דימויי סגירות ומרחק חברתיים באמצעות מונחים דיכוטומיים של פער תרבותי, שוני תרבותי, הלם תרבותי וכיו"ב (למשל, בקונטקסט של קליטת עולי צפון אפריקה בשנות ה-50: פרנקנשטיין, 1947; 1953; בר-יוסף 1959; פטאי 1970; שוקד ודשן 1977; אדלר 1989 ובקונטקסט של קליטת עולי אתיופיה: מנוחין-איציקסון 1980; רפפורט 1983; בן-עזר 1983; אבינק 1984; רוזן 1985).

הספרות המחקרית-ביקורתית על מקומה של ההפרדה במערכת החינוך כאמצעי לשיעוק ולחיזוק חלוקת הכוח המעמדית, לאומית, אתנית, דתית ומגדרית הולכת ומתרחבת. מאז עבודתו האתנוגרפית והחלוצית של ארנולד לואיס (1979) התרבו העבודות העומדות על הקשר בין מנגנוני הפרדה לבין ניתוב ילדים לעולם חברתי-מעמדי מקפח. לואיס תיאר וניתח את האופן שבו הופרדו ילדי האשכנזים והמזרחים לכיתות שונות ונותבו באופן דיפרנציאלי למסלול עיוני ומקצועי. עבודותיו של שלמה סבירסקי (1990; 1995) מצביעות על ההפרדה המוסללת בבתי ספר, בכיתות והקבוצות, ככלי מרכזי של הקצאת משאבים במדיניות חינוך מעמדית המקפחת את המזרחים והערבים. יונה וספורטא (2002) עמדו על הקשר בין ניתובם הכפוי של תלמידים מזרחים לחינוך הקדם-מקצועי לבין יצירת מעמד הפועלים בישראל. במאמר על "היבטים של אי-שוויון בין המינים במערכת החינוך" (הרצוג 1996) הצבעתי על מנגנונים סמויים וגלויים של אבחנה והפרדה מגדריים הפועלים במערכת החינוך ואשר משפיעים על חלוקת משאבים המפלה נשים בחברה.

מדיניות ההפרדה החינוכית והאינטרסים העומדים מאחוריה

הקשר בין מדיניות ההפרדה החינוכית של ילדי עולי אתיופיה לבין האינטרסים הארגוניים והתקציביים, עולה בעקיפין מתוך הביקורת הנוקבת של אלי עמיר, מנכ"ל עליית הנוער על מדיניות ההפרדה וההעברה המסיבית של בני הנוער למוסדות עליית הנוער. עמיר מפרט בהרחבה את ביקורתו על מדיניות זו (במכתבו לזבולון אורלב, מנכ"ל משרד החינוך (מה-11 באוקטובר 1992) ועל פגיעתה הקשה בילדים ובמשפחותיהם. הוא כותב בו, בין השאר: "הוצאת ילדים בצורה גורפת ממשפחותיהם הופכת אותם בעל כורחם לאנשים התלויים בחברה ובמוסדותיה... בדיקות, שנערכו לבני הנוער מאתיופיה, הראו, שלילדים אלה יכולת לימודית רגילה ואצל חלקם נמצאת יכלת גבוהה מהממוצע. הוצאת כל הילדים מן הבית והכנסתם לפנימיות יחד עם ילדי מצוקה יוצרת סטראוטיפ ודעה קדומה נגדם, כאשר ייתכן, שבמסגרת נורמטיבית יגיעו להישגים גבוהים יותר מאשר בפנימיות. המספרים הגדולים של חניכים, שהוריהם בוחרים במסגרת ממלכתית דתית מביאה לכך, שיש כפרי נוער

בהם העולים מאתיופיה מהווים 60% ואף 85% מכלל אוכלוסייתם, מה שפוגע בסיכויי האינטגרציה שלהם עם בני גילם הישראליים. לא רק שהאינטגרציה בין ילדים אתיופים ואוכלוסיית הילדים "במצוקה" הישראליים היא בעייתית אלא גם העובדה שהקליטה ההמונית של מהגרים אתיופים בכפרים דתיים יצרה מצב שאין לקבלו, של כפרים "אתניים", במילים של שר החינוך, במוסדות שבהם יש יותר מ-60% ולעיתים אף יותר מ-85% מהגרים אתיופים. ההחלטה לשלוח את כל הילדים לפנימיות, שם רוב התלמידים הם מבתיים ברמות סוציו-אקונומיות נמוכות, פירושה שמלכתחילה אנו מתייחסים אליהם כאל אוכלוסייה בעייתית ושהם, כקהילה, קבוצה עם צרכים מיוחדים. קביעה זו יוצרת סטריאוטיפים ודעות קדומות נגדם ומכתיבה את הדרך שבה הם ייקלטו בהמשך." (במסמך האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה, 1995:36-37).

המשמעות התקציבית המסתתרת מאחורי ביקורתו של עמיר מתגלה בסוף מכתבו ורק בעקיפין. הוא מסביר שתקציב עליית הנוער, של 78 מיליון דולר, אינו עונה על הצרכים. "כעת אנחנו בגרעון של 2.5 מיליון דולר לקראת שנת התקציב 1993. נדרשנו לצמצם את התקציב ב-10% שפירושו, לקצץ כ-8 מיליון דולר. לפיכך אנחנו לא נוכל לענות על הדרישות" (של הממשלה להמשיך את שהות בני הנוער העולה מאתיופיה במוסדות עליית הנוער, לאחר שנת שהות אחת של ילדי העולים שהגיעו במבצע שלמה שנה קודם לכן) (שם:38).

עמיר אמנם כותב ש"זה יהיה חסר אחריות וחטא בלתי נסלח מצידנו אם ניכנע ללחצין" (שם:30). יותר מכך, הוא קובע שהמניע של משרד החינוך בכפיית מדיניות הקליטה הגורפת של הצעירים מיוצאי אתיופיה במוסדות עליית הנוער אינו הדאגה לטובת העולים מאתיופיה אלא מניע פוליטי וביורוקרטי (שם). העובדה שבפועל "כל הצעירים האתיופים ממשיכים להיקלט במוסדות עליית הנוער" (שם) מלמדת על כך שהביקורת נוצלה להסרת האחריות מעל כתפי ראשי הסוכנות היהודית ועליית הנוער בפרט. בו בזמן ההשתלחות במשרד החינוך שירתה היטב את התביעות להגדלת התקציבים שהוקצו על ידי המדינה "לטובת" קליטת ילדי העולים ול"תיקון" הנזקים החמורים הצפויים כתוצאה ממדיניות ההפרדה. המסמך של האגודה למען יהודי אתיופיה מפרט חלק מנזקים אלו, למשל: רק 7% מהתלמידים יוצאי אתיופיה שלמדו בבתי ספר על-יסודיים השיגו תעודות בגרות. 15%-20% אינם יודעים קרוא וכתוב. כ-700 מהצעירים, יוצאי אתיופיה, נשרו מבתי הספר וחיים ברחוב, עבריות נוער, שלא הייתה קיימת בעבר, היא תופעה נפוצה בקרבם ועוד (שם:1).

גופים שונים מימשו אינטרסים מגוונים מהטיפול הקולקטיבי בילדי העולים (כמו בהוריהם). הפיקוח הדתי במשרד החינוך והמפד"ל (זבולון המר, שר החינוך של מפלגה זו סיכם עם ראש הממשלה, מנחם בגין, על הפניית עולים מאתיופיה

בגילאי בית ספר יסודי ועל-יסודי למוסדות חינוך ממלכתיים דתיים) היו מעונינים בהפניית הילדים למוסדות הקשורים אליהם, בתי ספר ופנימיות דתיים. תקציבי החינוך הממלכתי הדתי התרחבו מאד ומצבת כח האדם של בתי הספר הדתיים גדלה באופן משמעותי. יחידות שונות בסוכנות ובעליית הנוער (כמו למשל, ביחידות לייעוץ לנוער עולה, במחלקה לשירותים חברתיים ובמחלקות להשתלמויות) יצרו מסגרות ותפקידים עבור אנשיהם. מעל לכל, תקציבי עליית הנוער התרחבו מאד וצוותי הפנימיות גדלו באופן ניכר: מנהלים, מורים, מדריכים ואמהות בית נוספו למערך כוח האדם שהועסק על ידי עליית הנוער.

בהמשך אציג מספר דוגמאות לאופן שבו הפרדת ילדי העולים מאתיופיה משאר הילדים והשמתם בכיתות נפרדות, "כיתות קלט", שימשה פקידים וארגונים שונים לצרכיהם המגוונים. בעזרת הדוגמאות מהמציאות של "חיי היום יום" אבקש להצביע על כך שהריכוז המפריד של הילדים איפשר להתייחס אליהם כאל משאב זמין לניהול יחסי חליפין, לטיפול חזקות ולמאבק על השגת משאבים מגוונים. מקומם של ההורים הפך לבלתי רלוונטי, בהמשך להבנית החסות של הפקידים על הילדים ועל בסיס תפישה הרואה בהם "דור המדבר"⁸. במציאות זו, של ריכוז ההורים והילדים במרכז הקליטה וריכוז הילדים בכיתות נפרדות, נשללה מהילדים ומהוריהם מעמד של שותפים בעלי עמדה ורצון עצמאי בכל הנוגע למעמדם וצרכיהם בהקשר לבתי ספר לימודיים. דוגמא אחת, הסיפור של הפסיכולוגים, תובא בהרחבה כדי להדגים את התהליך שבו הילדים המופרדים והמטופלים כקטגוריה נזקקת, הופכים לכלי בבניית טריטוריה לשליטה פרופסיונלית. בכל המקרים ההפרדה אינה משרתת את טובת הילדים. אדרבא, סיכוייהם להשתלב בחברת הילדים הותיקים וסיכוייהם להגיע להישגים לימודיים סטנדרטיים נפגעים.

⁸ עמנואל מרקס עומד על הגישה האתנוצנטרית ביחס לעולים מארצות המזרח וטוען ש"אלה שהתחנכו בחברות 'נחשלות' נתפשים כמקרים אבודים. הם נראים כפחות פתוחים לרעיונות ודפוסים תרבותיים חדשים מאשר ילדיהם וכמוכשרים להסתגלות חברתית רק באופן שולי" (בהקדמה לספרו של ארנולד לואיס, X:1979). חיזוק לטענה, בהקשר של קליטת עולי אתיופיה, נמצא בדבריו של אלי עמיר הכותב: "שוב פעלו רשויות הקליטה על פי התזה המוטעית של 'דור המדבר', תזה שהמיטה אסון על גלי עלייה רבים. מוסדות הקליטה כמו ויתרו מראש על טיפול בהורים..." (שם: 23).

דוגמה ראשונה. "הם ממילא אינם מבינים"

ילדי העולים במרכז הקליטה באור עקיבא, רוכזו כמו מרבית ילדי העולים מאתיופיה⁹, כאמור, ב"כיתות קלט" נפרדות. הילדים למדו זמן רב בלי ספרים ומנהלי בתי הספר תבעו מפקידי הסוכנות (באמצעות זאב, רכז התרבות ובאמצעות, כעוזרת לרכז התרבות) שיעבירו אליהם את הכסף בעבור רכישת ספרים לילדים. הם נמנעו מלפנות אל הורי הילדים בתביעה לשלם בעבור הספרים, כפי שנתבעו הורי הילדים תושבי אור עקיבא. הכסף לא הועבר והספרים לא הגיעו אל ילדי העולים.

רכז התרבות ואני קיבלנו את תפישת האחריות שלנו על צרכי הילדים במוסדות החינוך כמובנת מאליה. בין השאר, הצעתי לזאב שנפנה למחלקה לשירותים חברתיים בישוב, "אולי יש להם תקציב לציוד הנחוץ לילדים בגנים ובבתי הספר". ואמנם, בעידודו של זאב, פניתי למנהל המחלקה והוא אמר שאין לו כל תקציב לנושא "אפילו בשביל האוכלוסייה הרגילה בישוב. הכתובת היא במשרד הקליטה ובסוכנות היהודית". מנהל המחלקה הציע שאפנה למקשרת בין הישוב לבין הקהילה המאמצת ממיאמי, שנציגיה עמדו להגיע לביקור. בתגובה על ניסיוני לנחם את זאב במצוקתו על העדר התקציבים לציוד אמרתי לו "אלה בסך הכל בעיות של כסף". הוא הגיב "אלה הבעיות הגדולות, כי להישאר עוד שעתים אני יכול אך את הבעיות של הכסף אני לא יכול לפתור". הערתי "מענין שיש כסף לעובדים, חונכות ודברים נוספים אבל לציוד ראשוני אלמנטרי אין". זאב סיכם את הנושא בכך שיש להסביר למורות "לעשות את הכל בהדרגה ולא לדרוש מהילדים".

מדברים אלו עולה שגם הפקידים, תפשו את עצמם כאחראים לצרכי הילדים (והוריהם), כפי שנתפשו על ידי סביבתם. יותר מכך, הם נקלעו למצוקה במציאות זו של חסות על העולים. הם היו אחראים ללא משאבים נחוצים למימוש האחריות. מצוקת העובדים דחפה אותם לחפש פתרונות למחסור בתקציבים במקומות שונים, אצל מנהל המחלקה לשירותים חברתיים ואפילו אצל המקשרת עם הקהילה היהודית במיאמי. הצורך של הילדים בספרי לימוד הפכה, אם כן, את הילדים לנזקקים לתרומות ולחסדי גורמי סעד. הדימוי של מסכנות דבק בהם, על רקע זה, בעל כרחם.

⁹ לפי גולן-קוק, הורוביץ ושפטיה (1987) נמצאו ב-1986 בכיתות קלט 811 מתוך 1442 תלמידים עולים מאתיופיה שלמדו בבתי ספר יסודיים. מרביתם עלו במבצע משה בשנים 1983-1984. שיעור הילדים שלמדו בכיתות קלט עד שנה היה 42.2%, יותר משנה 6.7% ושיעור התלמידים שלמדו כשנתיים היה 7.5% (שם: 123). לפי עמיר ואחרים (שם: 65) 5,300 בני נוער התחנכו במוסדות עליית הנוער. בין 1981 ל-1995 התחנכו במסגרות עליית הנוער יותר מ-10,000 נערים ונערות עולים מאתיופיה המהווים קרוב ל-20% מכלל יוצאי אתיופיה בישראל (שם: 265).

לא רק זאב ואני חשפנו את התסכול במצבים של חוסר אוניס הכרוך בהעדר משאבים של בעלי תפקידים וסמכות, אשר הם וסביבתם מניחים שנמצאים בשליטתם, כמובן מאליו. גם צוריה, מפקח משרד החינוך נקלע למצוקה דומה. זאב ואני חיפשנו אותו במשך ימים ושבועות כדי שיסייע לנו להשיג את התקציבים הנחוצים למימון הספרים והציוד. כאשר, בסופו של דבר, הוא הגיע לאור עקיבא, הגיב לביקורתנו כך "הבעיה היא לא להשיג אותי אלא שמשד החינוך מדבר הרבה ועושה ועדת היגוי ויושבים שם אנשים מכל המחלקות. ואומרים מה צריך ומה כדאי, אבל אינם נותנים את המשאבים. תקנים, שעורי עזר וכל מה שצריך בשביל לקלוט את העולים. אני אומר לכם שאינם עושים כלום ורק יודעים לדבר יפה".

משתמע מכך, שהמערכת הביורוקרטית מייצרת הרבה תפקידים ועמדות ניהול, פיקוח, ריכוז, הדרכה והוראה, אך המשאבים המועברים באופן ישיר לידי העולים דלים ביותר. כלומר, תקציבי הקליטה מוקצים באופן שמשאיר בידי המערכת את עיקר המשאבים, כך שאלו מזינים את המנגנונים הביורוקרטיים ומותירים את העולים בחולשתם ובתלותם בפקידים.

אילו היו הילדים משולבים בכיתות "רגילות", היה בית הספר פונה אל ההורים ומפעיל עליהם לחצים, כפי שנעשה הדבר עם הילדים הוותיקים, בני היישוב. יתכן שקשר ישיר עם ההורים, ולא עם הפקידים מיצגיהם, היה מאפשר משא ומתן שבו היה בית הספר מתחשב במצוקתם הכלכלית של ההורים (כפי שנעשה ביחס לחלק לקטן מילדי בית הספר, המקומיים). וכך רטן חיים, מנהל ר' עקיבא באזנינו "כל הילדים (ילדי תושבי אור עקיבא) כבר שילמו, אמרנו להם אם אין כסף, אין ספרים וכולם הביאו. לילדים העולים אי אפשר לעשות את זה אבל אי אפשר לחכות כל כך הרבה זמן". ההורים לא היו כתובת אחראית לילדים בעיני אנשי בית הספר ובעיני הפקידים. מנהל בית ספר "עציון" התבטא פעם ברוח זו "בשבילי, אתם (זאב ואני) האבא והאמא של הילדים האלה".

גם ההורים עצמם השלימו עם מקומם השולי וחסר האחריות ביחס לילדיהם וראו בפקידים אחראים לחינוך ילדיהם. באחד המקרים סיפר לי זאב שהחליט לעשות את הפגישה המיועדת עם הורי תלמידי כיתה א' בבית ספר ר' עקיבא בלי ההורים עצמם, שאנחנו נייצג אותם כי "הם ממילא לא מבינים מה קורה ומה מדברים".

גם הצדקה תרבותית סופקה לכשלונם הצפוי של הילדים, לדוגמה, אמירות בסגנון: "הם לא יודעים אפילו מה זה להחזיק עט", ו"הם יצטרכו עוד שנות דור עד שהם ידביקו את הפער", הושמעו לעתים קרובות על ידי המורים, המנהלים ועל ידי אחרים. כך פגעה קשות שיטת החסות וההפרדה בסיכויי הילדים להשיג הישגים לימודיים משמעותיים וגם טבעה בהם סטיגמה. ריכוז הילדים, על ידי משרד החינוך,

בכיתות נפרדות ("כיתות קלט"), והטיפול הגורף בהם כמקשה אחת של ילדים פחותי יכולת, תרמו להתפתחות הניכור וההתנשאות ביחס אליהם בקרב ילדים, הורים ומורים.

דוגמה שניה. "חשוב ללמוד"

דברים דומים התרחשו גם בפנימיות שאליהן הופנו רוב בני הנוער¹⁰. פנימיות עליית הנוער היו, עד לבואם של עולי אתיופיה, מדולדלות מתלמידים¹¹. קליטת ילדי העולים אפשרה למלא את הפנימיות המתרוקנות. בני הנוער העולים הופנו לפנימיות דתיות, שרובן ברמה נמוכה ומשמשות את רשויות הרווחה בעיקר בעבור "מקרים סוציאליים". יתר על כן, העולים הוכנסו, לעתים קרובות, לכיתות נפרדות לעולים בלבד. כך הוכפל לעתים מספר הכיתות בפנימיות, ולכך היו כמובן השלכות תקציביות. ועוד, בני נוער הופנו ללימודים מקצועיים ברמה נמוכה, כמו לימודי מכונאות רכב ומסגרות¹². חלק מהם נשרו מהלימודים¹³ כאשר נוכחו לדעת שסיכוייהם להשתלב במסגרות לימודים לבגרות ובמגמות יוקרתיות כמו אלקטרוניקה ומחשבים, זעומים. הלימודים בפנימיות הפכו, אם כן, בעבור בני נוער רבים מאתיופיה למסלול חד כיווני אל עבר שולי החברה ותחתית הסולם התעסוקתי.

¹⁰ לפי הדו"ח לחבר הנאמנים (המבוסס על יחידת המחשוב והמידע של עליית הנוער) ב-1985/6 היו 20% מהחניכים יוצאי אתיופיה מרוכזים ב-6 פנימיות ובהן הם היו מעל 70% מאוכלוסיית החניכים. ב-1991 היו מרוכזים בני הנוער מעולי אתיופיה ב-21 פנימיות, בהן היו מעל ל-70% מאוכלוסיית החניכים (שם: 273).

¹¹ עמיר עומד בהרחבה על המשמעות החברתית הקשה של ההפנייה הגורפת של ילדי עולי אתיופיה למוסדות עליית הנוער. וכך הוא כותב: "אוכלוסית המוסדות הפנימייתיים היא, ברובה, ממשפחות מצוקה, צירופם של כל צעירי העדה האתיופית למוסדות אלה מתייגת אותם עם אוכלוסייה זו... כפרי נוער ומוסדות דתיים שעולי אתיופיה הפכו בהם רוב (בלית ברירה, באין די מוסדות דתיים לקליטתם), הופכים בהדרגה למוסדות אתניים מצב שאינו נסבל ומעכב הסתגלות" (שם: 20).

בדו"ח לחבר הנאמנים (שם: 273-303) מתוארים בפירוט נזקי מדיניות ההפרדה וההעברה המסיבית של ילדי העולים למוסדות הפנימייתיים. הדו"ח אומר כך: "ממשלת ישראל קבעה (אחרי מבצע משה) שכל החניכים בני 14-18 ייקלטו בפנימיות דתיות של עליית הנוער בשנת הלימודים הראשונה. זאת היתה מדיניות חריגה מבחינת אופייה הגורף והאוטומטי. היא עמדה בניגוד בולט לעקרונות שהנחו את מדיניות הקליטה של מדינת ישראל. הממשלה לא החליטה מעולם שאוכלוסיית עולים שלמה תופנה רובה ככולה למוסדות פנימייתיים, ובנוסף על כך רק למוסדות פנימייתיים דתיים!... התוצאה המיידית של מדיניות הקליטה הזאת היתה ריכוז רוב רובו של הנוער העולה מאתיופיה במספר מצומצם יחסית של פנימיות ממלכתיות-דתיות. במשך השנים הלך מצב זה והחמיר... למעשה, בלי להתכוון, הביאה מדיניות זו ליצירת סגרגציה דה-פקטו. עובדה זו חיבלה וסיכלה כל ניסיון של עליית הנוער לפעול על פי כללים חינוכיים ואינטגרטיביים" (שם: 273-274).

¹² בסיס לטענה זו נמצא, למשל, בדבריו של אלי עמיר, המודה בקושי של מוסדות עליית הנוער לספק לילדי עולי אתיופיה מסלול של מוביליות חברתית-מקצועית כי המבנה והאפשרויות של כפרי הנוער מוגבלים ורוב בתי-הספר שלהם "ערוכים למתן חינוך מקצועי וטכנולוגי, ולא תמיד ברמות הגבוהות ביותר" (שם: 15). ועוד, בדו"ח לחבר הנאמנים עולה הד להסתייגות של חניכי מוסדות עליית הנוער והוריהם מהפגיעה בשוויון ההזדמנויות שלהם במוסדות. וכך נאמר: "רבים החלו להסתייג מלימודים במגמות טכנולוגיות למקצועות ברמה נמוכה. טענתם המרכזית היתה שהם רוצים שיתייחסו אליהם כמו שמתייחסים לחניכים ילידי הארץ" (שם: 278).

דברים דומים נשמעו על ידי רחל גינדין, בכנס מכון ברוקדייל שהוזכר לעיל, על בסיס ממצאי מחקריה ב-1989, 1992 ו-1993. וכך אמרה "רוב התלמידים מנותבים למספר מצומצם מאוד של מגמות. הבנים בעיקר למגמות הרכב, מכונאות, צבעות, פחות, חשמלאות. הבנות בעיקר למסלול מטפלות לגיל הרך" (שם: 211).

דוגמה אחת לענין זה היא סיפורו של דניאל, נער צעיר שהגיע בגפו לארץ, לאחר שהשתתף בהפגנת תלמידים באתיופיה ונאלץ לברוח לסודן. עם בואו לארץ נשלח לפנימיה, שאותה עזב לאחר מספר חודשים. דניאל למד ב"הודיות" וב"מקוה ישראל" וסיפר לי שהוכנס לפתת עולים ומשם לא הצליח להיחלץ, למרות שהובטח לו לעבור לכיתה "רגילה". כל פעם נדחתה ההעברה ונאמר לו, לדבריו "אחרי ראש השנה, ואחר כך אמרו 'אחרי סוכות'". בסופו של דבר לא העבירו אותו לכיתה רגילה. הוא הסביר "כל הזמן לומדים א-ב, ובאנגלית ABC, אני למדתי 10 כתות באתיופיה. אמרו שיכניסו אותי למכונאות ואחר כך אמרו לי לתרגם לעולים החדשים". כאשר הסתובב בחוסר מעש במרכז הקליטה במשך תקופה ממושכת ומשך אליו את תשומת ליבם של עובדי המרכז, ביקשו לשלבו במסגרת פנימייתית אחרת, אך הוא סירב וביקש שיאפשרו לו לצאת לעבודה. באותה תקופה הוא כבר היה בן 17. בהזדמנות אחת אמר גבי, העובד הסוציאלי, לדניאל שעליו לחזור ללימודים. דניאל ענה בשפה רפה "מה אני לומד, אני למדתי שם ואני לא עושה כלום". גם אני עצמי ניסיתי לשדל את דניאל שכדאי לו ללמוד "כרגע נראה לך שהעבודה תביא לך כסף, ושזה הדבר החשוב, אבל אחר כך יהיה חסר לך הלימודים".

עובדים שונים ראו עצמם אחראים ל"טובתו" של דניאל, ביניהם רכז התרבות העובד הסוציאלי, הסומכת ואני. כולנו סברנו ש"חשוב" בעבורו שילמד ולפיכך לא ממש הקשבנו לטענותיו ובודאי שלא עלה על דעתנו שיש לבדוק אותן. ניסינו גם לשכנע את דניאל שישקול את האפשרות להתגייס, גיוס מוקדם לצבא "כי זה כדאי" הסברתי לו, "הקורסים בצבא והשירות הצבאי משלבים אפשרויות רבות ויתנו לך הזדמנות להיות כמו ישראלי ולהשיג עבודה טובה אחרי השירות". על דניאל הופעל לחץ רב לנסוע למרכז לצעירים בצפת, למרות שהוא נראה מדוכא ביותר לנוכח האפשרות לחזור שוב למסגרת פנימייתית. הוא חזר משם לאחר זמן קצר ושוב ביקש ללכת לעבוד, אך כאשר פנה ללשכת העבודה המקומית, נענה בשלילה על ידי הפקיד, אשר קיבל הנחיות מפורשות מהעובד הסוציאלי במרכז הקליטה (שאליו הוא פנה כדי לברר פרטים על הנער) לא לאפשר לדניאל לצאת לעבודה "מפני שהוא צריך ללמוד".

¹¹ לפני נתוני הלמ"ס (לקוח מתוך מחקר על "קליטתם של בני נוער יוצאי אתיופיה: מבט רב-ממדי", 1998) שיעור הנשירה ממסגרות חינוכיות של גילאי 14-17 בקרב יוצאי אתיופיה הוא כפול מזה של האוכלוסיה הכללית (6.2% לעומת 3.5%). נאמר שם כי "שיעורי הנשירה גבוהים במיוחד בקרב הבנים ובני הנוער הוותיקים יותר בארץ: 10.4% מבני הנוער שעלו לארץ עד שנת 1990 נושרים, לעומת 2.8% מאלו שעלו בשנת 1991 ואילך" (שם: VIII). בעבודה נוספת העוסקת בסוגיית הנשירה של בני הנוער יוצאי אתיופיה (דו"ח מסכם של זסלבסקי, אפטר ועידן מ-2002) נכתב: "מסקרים שערכה עלם במספר יישובים עולה כי, כמעט בכל יישוב שיש בו ריכוז גבוה של עולי אתיופיה יש עשרות בני נוער יוצאי העדה שנמצאים בדרגות שונות של ניתוק הבא לידי ביטוי בנשירה סמויה או גלויה מבתי הספר ומהפנימיות, בשוטטות, בשתייה, בעזובה נטשת ובעבריינות" (4).

אם כך, בטענה (שבה האמינו, בתום לב, כל המטפלים למיניהם, כולל אני עצמי) שטובת הנער מחייבת שיהיה במסגרת לימודית. כפינו עליו להיות במסגרות פנימיות שלא איפשרו לו הזדמנויות לימודיות ראויות. באותה עת, מנענו ממנו את האפשרות לעבוד, להתפרנס ובכך לשפר את מצבו הכלכלי ואת תהליך ההשתלבות בחברה החדשה. דוגמא זו מבליטה מאד את משמעותה של החסות. הפקידים יודעים מה טוב לנער וממשיכים ללחוץ עליו לקבל את הצעותיהם, על אף אי-רצונו וניסיונו הכושל במסגרות שאותן הפקידים יכולים היו להציע. על אף שדניאל היה כבר בן 17, הוא טופל כילד, שהפקידים ראו בו בן חסותם, כאילו היו הוריו. יתר על כן, מדובר בנער שהחוויות הרבות שבהן התנסה, בדרכו הקשה לארץ, הפכו את החיים במסגרת פנימית לבלתי רלוונטיים בעבורו. אך ענין זה לא עלה על הפרק בהתייחסות לדניאל.

דוגמה שלישית "תפנו למועצה"

בפתיחת שנת הלימודים (1984) הודיע מנהל בית ספר "עציון" למנהל מרכז הקליטה ולרכז התרבות, שלא יקבל את אחת מכיתות העולים שלמדו בבית-ספרו, בשנת הלימודים העומדת להיפתח. לאחר מספר דחיות של הרחקת הכיתה, נאמר לרכז התרבות שלא ישלח את הכיתה לבית הספר. פניותיו הרבות של מנהל מרכז הקליטה, למנהל בית הספר, לאנשי המועצה, לראשי הסוכנות ומשרד החינוך, לפעול לביטול הגזירה, נכשלו. למרות זאת הורה המנהל לשלוח את הילדים לבית הספר. הילדים שהגיעו לבית-הספר נשלחו חזרה למרכז הקליטה. מנהל המרכז, שהיה נסער מאד אמר: "אני הייתי עושה פייט, אבל אני לא מקבל את ה-O.K. מהמונים, הוא יכול להגיד לי 'תשב בשקט' כשהוא שמה". לאחר שהילדים נשלחו חזרה למרכז הקליטה ניגשנו, המנהל ואני, אל מנהל בית הספר. תקפנו אותו בחריפות על כך שאינו מוצא דרך לפתור את בעיית המחסור במקום, אני אף תבעתי ממנו לשלב את הילדים בכיתות רגילות ואז לא יהיה צורך בשום כיתה מיוחדת בעבורם שהרי "בכל מקרה הם כבר שנה שניה פה והם לא חדשים". ברגע של חולשה אמר לנו המנהל: "תשאלו את יעקב אדרי (שהיה סגן ראש המועצה). אני יכול לפתור את הבעיה. המועצה נתנה לי הוראה לא לקבל. אתם צריכים לדבר עם המועצה, לא אֶתִי". ואחר כך הודה "בינינו, המועצה רוצה את התקציב לשיפוצים". מנהל המרכז הגיב בזעם: "המועצה פה תראה שבישראל הכביש הוא דו סטרי."

כיתת העולים שהורחקה למדה, עד להרחקתה, במבנה-מקלט, קטן ומוזנח, בתוך בית הספר. כלומר, ילדי העולים הם קבוצה חלשה שעיקר ערכה הוא בשימוש בה כמשאב נוח להשגת משאבים בעבור אוכלוסיית הילדים ה"רגילים". לא רק שניתן להפריד קבוצה זו משאר הילדים, אפשר ומותר להקצות לה חדר, שבו תנאי הלימוד אינם מתאימים. המשמעות העולה מכך היא שילדי העולים התקבלו כמעשה

חסד ולא כזכות מוכרת שלהם. ראש המועצה המקומית השתמש בילדים כדי להפעיל לחץ על משרד החינוך, ולמען השיג באמצעות הרחקתם תקציבים נוספים מהמשרד, בעבור מוסדות החינוך בישוב. התנהגותו ממחישה את השימוש הקל שעשה בילדים בשל העובדה שהם היו נתונים לחסדיו, בהיותם קבוצה נפרדת ו"חיצונית" למוסד ולישוב. ילדי העולים, שרוכזו בכיתת קלט נפרדת משאר הילדים יכולים היו להיתפש ולהיות מטופלים כ"בלתי שייכים" למקום וקל היה להתנער מאחריות להם. הילדים הם "של" הסוכנות ומרכז הקליטה ולכן האחריות היא עליהם.

יתר על כן, נראה שיעקב אדרי סמך על כך שמשרד החינוך יחשוש מהאשמתו האפשרית ב"גזענות", אם הסוגיה תגיע לתקשורת, ולכן ימהר להיענות לתביעות. בהיות הסוכנות היהודית אחראית לילדים יכול היה סגן ראש המועצה לרחוץ בנקיון כפיו ואף יכול היה להסתתר מאחורי מנהל בית הספר. האחרון, מצידו, התגונן בעזרת הסבר של חוסר ברירה: "אין מה לעשות, חסרים חדרי לימוד בבית הספר".

בכל הארוע המתואר הורי הילדים כלל לא היו צד. גם הילדים היו קבוצה סבילה שאנחנו, הפקידים, נאבקו בעבורה. במצב "נורמלי", מחוץ למרכז הקליטה ובמגורי קבע, ההורים לא היו סומכים, כמובן מאליו, על הפקידים שייצגו את האינטרסים הבסיסיים שלהם ושל ילדיהם. הם היו, קרוב לודאי, פועלים בדרכים שונות כדי להבטיח את זכות החינוך הבסיסית המגיעה לילדיהם בישראל, על פי חוק. כך הפכה תלותם בפקידי מרכז הקליטה והסוכנות היהודית את קשריהם עם הממונים על חינוך ילדיהם לבלתי רלוונטיים מבחינת מעמדם בהחלטות קשות ביחס לילדיהם. כלומר, פגיעותם של הילדים גברה משום שהוריהם הוצאו מחוץ לתמונה.

אירוע זה עשוי להאיר גם את סוגיית ה"גזענות" המקושרת לעתים קרובות ליחס שלו זוכים העולים מאתיופיה בשל צבעם, מצד הרשויות ומסביבתם. מתברר, לפחות במקרה זה, שניתן לנצל את ההאשמה בגזענות כאיום במשא ומתן על השגת משאבים, בשל החשש מגינוי ציבורי למי שנחשד בה. האשמה בגזענות עלולה להסתיר אינטרסים ארגוניים, אישיים ואחרים. לכן, חשיפתם עשויה לצמצם את מקומה של טענת הגזענות ולהבליט את השימוש בקבוצות פגיעות התלויות בחסדי מערכות שלטוניות, לשם ניהול חליפין ארגוניים. במקרה הנדון, טענות על יחס גזעני כלפי ילדי העולים, שמשו לטשטש את העובדה שהצדדים ראו בילדים קבוצה שבאמצעותה ניתן לקדם אינטרסים מחד (מבחינת סגן ראש המועצה ומנהל בית הספר), ופגיעה בכבודם ובעמדת אחריותם על טובת הילדים מאידך (מבחינת מנהל המרכז, רכז התרבות ואני).

דוגמה רביעית "בלי תקן אני לא מקבל את הכיתה"

לעומת בית ספר עציון, שולבו ילדי העולים בבית ספר רבי עקיבא בכיתות רגילות. הילדים הגיעו לשם לאחר שבשנה קודם לארועים המתוארים הם הורחקו מבית ספר עציון בגלל גזות ונאלצו ללמוד במרכז הקליטה עד סיום שנת הלימודים. חיים, מנהל בית הספר רבי עקיבא, נענה לפניתי והסכים לקבל את התלמידים לבית ספרו. יותר מכך, הוא אף שילב את הילדים בכיתות רגילות והיה מאד גאה בכך. חיים נהג להדגיש באזני אורחיו שהילדים משולבים בכל המקצועות פרט למקצועות תורה ועברית. כאשר באתי לבקר את התלמידים בתחילת שנת הלימודים הם נראו מאד מרוצים ועליזים. אחת המורות התבטאה באזני בחמימות רבה על התלמידים, על כך שמאד התקשרה אליהם ועד כמה היא נהנית לעבוד אִתָּם. גם בחטיבה הצעירה (כיתות גן חובה במסגרת בית הספר היסודי), היו הילדים משולבים בין התלמידים הוותיקים, בני הישוב. מרכזת החטיבה העידה שהילדים נקלטו כל כך טוב שהם כבר "אפילו מתחצפים". המורות דיברו על הילדים בחמימות ותיארו אותם כחביבים. מורה אחת סיפרה שהילדים המקומיים מאד "אוהבים אותם".

היענותו של חיים לקבל את ילדי העולים מאתופיה לבית ספרו, מוסברת בכך שרצה לזכות ביתרונות הכרוכים בקבלת ילדים עולים. נוסף על כך יכול היה להראות את פתיחותו ורצונו הטוב, בהשוואה לבית ספר "עציון" שהרחיק את הילדים. מעשה זה מקבל משמעות על רקע התחרות בין בתי הספר הדתיים בישוב, על הכרה, יוקרה והשגים. הציפיה לתגמול במשאבים, בזכות הנכונות לקבל תלמידים עולים מאתופיה, באה לידי ביטוי בשלב מאוחר יותר, כאשר פניתי אל חיים וביקשתי שיקבל את הכיתה שהורחקה מבית ספר "עציון", כמסופר לעיל. הפעם התנה חיים את הסכמתו לקבל את הכיתה בכך שיקבל "תקן". "בלי תקן" כך הבהיר, "אני לא מקבל את הכיתה". משמעותו של "תקן" היא פתיחת כיתה נפרדת לילדי העולים.

כלומר, ילדי העולים טופלו כעסקה כלכלית. קיבלו אותם וגם שילבו אותם בכיתות רגילות כאשר מנהל בית ספר היה מעונין בהם, לצרכיו. לעומת זאת, קבלתם הוצגה כתנאי על ידי אותו מנהל כאשר הוא ידע שפקידי מרכז הקליטה והסוכנות היהודית נזקקו מאד להסכמתו. הפעם היה החליפין יותר מסובך ויותר יקר. אמנם מנהל מרכז הקליטה ורכז התרבות ראו בפתיחת כיתת לימוד במרכז הקליטה, פתרון הולם, במקרה זה כמו במקרה של הרחקת הילדים בגלל גזות. אך הפעם הייתה התנגדות לפתרון של פתיחת כיתה במרכז, מכיוונה של ירדנה וגם ממני. ירדנה, המזכירה, אמרה לזאב "תחשוב טוב על זה, אתה צריך פה את ההורים שישבתו לך? אתה אינך זוכר איזה שביתות איומות היו פה?". הוספתי ואמרתי "זה לא פתרון. זה יהיה תקדים ובכל פעם שתתעורר בעיה יוציאו את הילדים וישלחו אותם חזרה למרכז הקליטה". זאב אמר: "הטוב ביותר היה לו כולם יכלו ללמוד במרכז קליטה,

אלא מה, אז הם לא היו נפגשים עם ישראלים ואינם לומדים את המנהגים ופה זה כמו גטו".

כלומר, הזְכָרוֹן של ההתנסות הקודמת בהפעלת כיתת לימוד במרכז הפך את השארת הילדים לענין המבשר קשיים עתידיים. יותר מכך, בשל הביקורת שלי, הודה זאב שמשמעות השארת הילדים במרכז היא הרחקתם מסביבת הילדים הותיקים לתוך "גטו". ועוד, גם ההורים היו, כך מתברר, מודעים למשמעות הרחקת ילדיהם מבתי הספר בישוב ולכך שהם מורחקים, מנודים ומבוזים על ידי הרשות המקומית. את הזעם הם הפנו אל אלו שהיו תחת חסותם, פקידי הסוכנות במרכז, ולא כלפי המועצה המקומית ובית הספר.

יותר מכל, בולטת העובדה שלהשמת הילדים העולים בכיתות נפרדות לא היה כל קשר לטובת הילדים, מבחינה לימודית, חברתית או אחרת. לפי תיאורי המורות והגננות בבית הספר ובחטיבה הצעירה, שם למדו הילדים, הם השתלבו היטב בכיתות הרגילות. המורות הביעו את שביעות רצונן מהם והילדים נראו מרוצים. אך לאלו לא ניתן כל משקל כאשר בית הספר שינה את טעמו ושיפר את עמדת המיקוח שלו. מעת שהמנהל חש שיש בידו "קלף מיקוח" הוא לא היה מוכן לשום הסכם אשר אינו כרוך ב"תקן". הצד המפתיע במסקנה זו הוא שהתנהלות הדברים, באשר לשילוב או הפרדת ילדים עולים מאתיופיה, במוסדות החינוך, התקיימה כיחסי חליפין מקומיים וללא קשר ישיר למדיניות משרדי החינוך והקליטה. משרד החינוך (שהיה באותה תקופה בידי המפד"ל, בראשות זבולון המר) אמנם עודד את פתיחת כיתות הקלט, בכך שתיקצב אותן. אך בסופו של דבר, כך מסתבר לפחות מהדוגמא הנוכחית, שהדבר הוכרע ברמה המקומית. מכך עולה, שהגורמים המקומיים השונים יכולים היו לפעול לשילוב הילדים, אך בדרך כלל הם פעלו על בסיס האינטרסים הצרים, של קבלת תקנים נוספים וכיו"ב. ראיית הנזק העתידי הכרוך בהפרדה, כמו: מתחים, ניכור ואלימות בין הותיקים והחדשים¹⁴ ויצירת פערים בהשגים הלימודיים בקרב ילדי העולים לא הטרידה אותם. אולי משום שהילדים והוריהם נתפשו כתושבים ארעיים, שבקרוב יעזבו את האזור ולכן לא הם היו עתידיים לשלם את מחיר הפרדה.

דוגמה חמישית "יכולה ללמוד במפתן עד שיראו את הבטן"

המפתן (מסגרת חינוכית לבני נוער שנפלטים ממסגרות החינוך הפורמלי) המקומי, שסבל ממחסור תמידי בתלמידים (למדו במפתן באותה תקופה 52 תלמידים), נענה ברצון לפנייה לשלב ילדי עולים בתוכו. כאשר זאב, רכז התרבות ביקש ממנהל המפתן,

¹⁴ במחקר על קליטת בני נוער יוצאי אתיופיה (1998) נמצא ש-43% מבני נוער יוצאי אתיופיה היו קורבנות לאלימות של בני נוער ישראלים ותיקים או של עולים מארצות אחרות במהלך 1998.

יוסי, לקבל שלושה תלמידים ענה יוסי שאין קושי לקלוט בנים "אפילו עוד שניים" אבל עם בנות "אני מלא", אם כי במקרה מיוחד, היה מוכן להתחשב. זאב אמר שהוא מבקש להביא נערה עולה שהיא בהריון ויוסי הסביר שלא יוכל לקבלה למפתן, בגלל בעיית הדימוי שלו. הוא אמר: "זה לא בגלל בעיית הצבע, על זה כבר נתגבר, ישנה במפתן גם נערה ערביה ונער נכה שהתלמידים מקבלים מאד יפה ואף עוזרים להם. אך נערה בהריון זאת בעיה קשה שלא נוכל להתמודד אתה". יוסי פירט באזנינו את יתרונות הלימודים במפתן: "התלמידים נשארים עד שעה שתיים, אחר כך יש מועדון חברתי בין 4-7, יש עזרה בשיעורי עזר למתקשים ובכל כיתה אין יותר מ-7-8 תלמידים המקבלים ליווי אישי. מקבלים ארוחת 10 וארוחת צהרים וגם דמי כיס של 1,500 שקל ואפילו יותר, תלוי בהתנהגות של התלמיד. אם הוא לא עושה כלום, מקבל רק 1,500 שקל". אני סברתי אז שזהו פיתוי רציני לילדים לבוא למפתן. יוסי הסביר ש"יש בעיה רק לשכנע בהתחלה בגלל הדימוי, כמו למפתנים בכל הארץ, אבל כשנכנסים כבר אינם רוצים לעזוב. שינינו את השם לאהליאב ולחטיבה חינוכית ליצירה, כדי להתגבר על בעיית הדימוי, אבל זאת עבודה קשה מאד".

זאב היה מאד מעוניין שהמפתן יקבל את ליאורה, אשתו של ישעיהו המתורגמן (שהייתה אז כבת 16) וניסה לשכנע את יוסי שכדאי לו לקבל אותה וכי "אלה יקלטו פה טוב, אז בודאי במשך הזמן יגיעו עוד תלמידים כי כל הזמן מגיעים עוד עולים". זאב גם ניסה לשכנע את יוסי בעזרת נימוקים מעוררי אהדה. הוא הסביר שהילדות נשואות כבר מגיל 10-11 והוסיף שבדרך מאתיופיה אונסים את הבחורות ולוקחים אותן אם הן לא נשואות. אם הן נשואות לא נוגעים בהן ולכן הן צריכות להתחתן כל כך צעירות. גם הבחורה הזאת התחתנה ככה". יוסי הגיב, כצפוי, באהדה ושאל אם גם בבית הספר היסודי (הממ"ד הרגיל), שבו למדו ילדי העולים יש ילדות נשואות וזאב השיב "כן, ואנחנו היינו צריכים להפריד ביניהם ולהסביר שפה בארץ זה אסור". הוא המשיך לשדל את יוסי ותיאר את תבונתם הרבה של ילדי העולים. יוסי מצידו התפאר בהישגים שיש לבית הספר עם ילדים וכי "מי שנכשל פה יכול להגיע כבר רק לרחוב".

כשיצאנו מהמפתן הודה באזני זאב שהביא את סיפורי ה"מסִפְנוֹת" של הנשים כטכניקה שבה הוא משתמש כדי להתגבר על ההתנגדויות.

הנושא עלה שוב על שולחנו של מנהל המרכז. סיפרתי לו שמנהל המפתן אינו רוצה לקבל את ליאורה בגלל הריונה. ישראל אמר "אני חושב שלא הייתם צריכים להגיד בכלל שהיא בהריון". בתגובתי לא הסתייגתי מהטקטיקה המניפולטיבית ואמרתי: "יכול להיות שזה באמת היה פתרון אבל כעת הוא יודע והוא טוען שזה פוגע בדימוי בית הספר". זאב הוסיף: "אני בכלל שמעתי מהמון אנשים ביישוב דברים לא טובים על בית הספר" אמרתי "נכון, הדימוי של בית הספר הוא גרוע אבל

עניינית הוא בסדר גמור". השיחה נמשכה ובמהלכה דובר על כך שליאורה כלל אינה רוצה ללכת ללמוד. ישראל הציע לדבר עם ישעיהו בן-זוגה. טענתי שהדבר עלול להגביר את המתח ביניהם, כי למיטב ידיעתי הוא רוצה שהיא תלמד. הפשרה שהתקבלה היתה שאבקש ממנהל המפתן שיתן לליאורה הזדמנות. אם אצליח בכך – מה טוב ואם לא – לא נורא.

ימים אחדים מאוחר יותר טען באזני יוסי שלא ניתן לקבל את ליאורה, על פי החוק "העליתי את הבעיה והגעתי עד למישהו שידע את החוק ולפי החוק אסור לקבל אותה". אני הקשיתי עליו ואיימתי במרומז שהתלמידה הנוספת שאותה עמדנו להכניס למפתן לא תבוא לבד בלי ליאורה. כשהתעקש ואמר שאין מה לעשות כי "ככה זה החוק" טענתי שאין הדבר כך ואף הצעתי לו להתקשר אל היועץ המשפטי של משרד החינוך וכי "לפי החוק יש חובת חינוך עד גיל 16". ואז הוא נסוג ואמר שישאל את פיה של המורה ציונה שצריכה להיות המחנכת של שתי הנערות. ציונה הגיעה ואמרה שהיא תוכל לקלוט את הנערה ואף ציינה שכבר "היתה לי בחורה נשואה והיה בסדר גמור. אבל כשהיא היתה בהריון היא היתה חייבת לעזוב" ולבסוף פסקה "אני מוכנה לקבל אותה בתנאי שזה יהיה עד שיראו את הבטן". יוסי אמר "זה בסדר, לפחות חודשיים שלושה עד שהבת השניה תתרגל לבית ספר". ציונה הבהירה בפסקנות "אני מבקשת שזה יהיה ברור שברגע שהבטן נראית היא עוזבת. הבעיה היא לא עם הילדים. הם מתייחסים מאד יפה, הבעיה עם ההורים. הם לא מקבלים את זה שמישהי בהריון בבית ספר והם אומרים: במקום כזה הבן שלי ילמד?"

כלומר, אנחנו הפקידים כולנו חדורי רצון טוב ותחושת אחריות. אחריותו של זאב כרכו תרבות, שלי כעוזרת שלו, של גבי העובד הסוציאלי ושל ישראל האחראי על רווחת כלל העולים שתחת חסותו, לשלב ילדים במסגרות לימוד. אנחנו גם מוכנים לנקוט במניפולציות רגשיות ובסחטנות מרומזת ולהציג מידע מטעה כדי "לסדר" את בני חסותנו במסגרות חינוך. ליאורה כלל לא הייתה מעוניינת ללמוד, אך באל-כורחה הפכה לאוביקט לדאגה, לטיפול ולחליפין בין כל הגורמים שדנו תוך כדי כך בהריונה ובמצבה האישי. המפתן, מצידו, היה מעוניין רק בנערות ונערים "נורמליים", לא בנשים בהריון שעלולות לפגוע בדימוי הבעיתי בלאו הכי של המסגרת. קבלת נערות ונערים "נורמליים" עשויה לתרום למוסד, גם מבחינת מספר התלמידים וגם מבחינת אוכלוסייה העונה על קריטריונים סטנדרטיים (בהשוואה לאוכלוסייה ה"קשה", של נפלטי מוסדות החינוך, שמאכלסת את המסגרת). ליוסי היה ענין רב בילדי העולים מאתיופיה. לא רק שהם "נורמליים" הם גם מאד נוחים. כך אמר יוסי לגבי, העובד הסוציאלי "אני רוצה עוד אתיופים, גם חומר כזה טוב, אני ממש מרוצה מהם. הם טובים ומתנהגים יפה. רוצים ללמוד ומכבדים את המורה". במסגרת שבה ילדים רבים עם "בעיות משמעת" (אלו שהורחקו מבתי ספר על רקע זה, שהם חלק

נכבד מאוכלוסיית המפתן), ילדי העולים מאתיופיה הם בבחינת "נכס".

רוברט, איש התחזוקה במרכז הקליטה, שבעבר היה מדריך בצוות המפתן, ואשר היה קשור לאיגזו, ילד חירש שהסתובב במרכז במשך תקופה ארוכה ולא הגיע לשום מסגרת לימודית, גילה הסתייגות עמוקה ממסגרת זו. כאשר עלתה האפשרות שאיגזו יופנה למפתן במקום ש"יסתובב כל היום במרכז". רוברט הגיב לרעיון זה בהסתייגות גמורה: "אני לא חושב שזה מקום בשבילו. אני מכיר את המפתן, אפילו את יוסי אני מכיר טוב, אל תשכחי שבעצמי הייתי מדריך". רוברט, שראה באיגזו מעין בן-טיפוחים (הוא סידר לו, למשל, אופניים שעליהם נראה איגזו רוכב בשטח מרכז הקליטה, לעתים קרובות) סבר שהמפתן הוא מסגרת לא מתאימה "אפילו" בעבור ילד חריג ומתקשה ללמוד, כמו איגזו. כלומר, כאשר ההסתכלות על צרכי הילדים היא מהזוית האישית, ולא מהזוית הפרופסיונלית ו/או הביורוקרטית, המסגרת הנדונה מתבררת כבלתי ראויה לילדי העולים ("אפילו" לא בעבור ילד חירש). מתברר אם כן, שהשיקולים המנחים אותנו, פקידי החינוך והקליטה, הם הצרכים שלנו: למשל, לפתור את בעיית ה"הסתובבות" בשטח המרכז, המהווה מטרד לשלוותנו והוכחה לחוסר יכולתנו לעמוד בציפיות מאתנו, כאחראים על "סידור" הילדים.

דוגמה ששית "לכתוב זה יותר מדי בשבילם"

פירחה היתה האחראית על גן הילדים במרכז הקליטה, שבו היו ילדים מגיל שנתיים עד חמש. כאשר נכנסתי בוקר אחד לגנון הסבירה לי פירחה שהילדים המועמדים לעבור לגן חובה בישוב הם צעירים מידי. בהתייחסה לאחד הבנים, המועמד לעבור מהגן במרכז לגן באור-עקיבא היא הסבירה לי שהילד "בסדר ומבין ומפותח, רק הבעיה שלו שהוא מדוכא". מתיאור הקושי להעביר את הילד לגן חובה היא עברה לתיאור הקושי של כלל ילדי העולים: "להכניס אותם בין ילדים זרים זה ישובור אותם". היא הסבירה איך היא מבחינה במידת ההתפתחות של ילדי העולים "אני לא מלמדת אותם צבעים, רק רואה איך הם מכירים את הצבעים, למשל שהתפוז יש לו צבע של". היא הסבירה עוד שאחרי החגים מתחילים כבר ללמד בגן (בישוב) לכתוב ו"זה יותר מדי בשבילם". לעומת זאת בגן שבמרכז "הם מקבלים הכל, הם מציירים ועושים עבודות וכל מה שהם צריכים".

ניסיתי לטעון לטובת העברת הילדים לגן חובה בישוב: "גם אם ישלחו אותם לגן חובה זה לא יהיה מוצלח הם יוכלו תמיד לחזור לחממה שבמרכז". פירחה התעקשה ש"זה יעשה להם נזק". הוספתי והסברתי ש"שם בכל זאת הם יהיו בחברת ילדים גדולים יותר וגם אם ילמדו דברים קשים יותר, אז ודאי הם יספגו משהו זה אולי יקדם אותם ובלאו הכי כשיעברו מפה יצטרכו הם להיות בגן רגיל עם כל הבעיות".

פירחה לא השתכנעה. ניסיתי לשכנע גם את זאב בטיעונים דומים: "הילדים שנמצאים בחברת מבוגרים יותר ומשתתפים בפעילויות גן חובה יש סיכוי שהם יקלטו הרבה דברים גם בעקיפין וזה יתרום להתפתחות שלהם. אם זה לא ילך, תמיד אפשר להחזיר אותם למרכז קליטה". הוספתי ואמרתי "חשבתי שאולי פירחה רוצה את הילדים שיישארו אצלה כבוגרים ואינה ששה להיפרד מהם, ולכן אולי כדאי להגיד לה בעדינות" זאב לא הסכים לפרשנותי.

תיאוריה של פירחה את הילדים העולים קשורים להעדפתה שיישארו במסגרת שבאחריותה, יותר מאשר ליכולת אוביקטיבית כלשהי שלהם. משמעות הוצאת הילדים מהגן הייתה הקטנת מספר הילדים ופיטורי עובדות בגן. גם העניין של פירחה בכך שיהיו "לה" ילדים גדולים יותר בגן עומד מאחורי תיאורי הקושי המיוחד של הילדים ותפישתם בעיניה כנחותים ביכולתם בהשוואה לילדי התושבים הוותיקים באור-עקיבא. התיאורים רואים בילדים קבוצה הומוגנית שבה כולם דומים, "הם" אותו דבר, מסוגלים, מתקשים, עושים, ניזוקים, ולפיכך, אין מקום לראות בהם פרטים בעלי יכולת אינדיבידואלית המחייבת התייחסות המבחינה ביניהם, בצרכיהם וביכולותיהם, על בסיס אישי. ההכללה מתגלה כמתייגת כאשר משווים אותם לאחרים, שהם "זרים" ולא "כמו הילדים שלנו".

דוגמה שביעית "אנחנו מחליטים על העברה לכיתות רגילות" (סיפור הפסיכולוגים)

"סיפור הפסיכולוגים" הוא דוגמא נוספת לאופן שבו ילדי העולים הופכים למשאב בידי פקידים, בעלי מקצוע וארגונים. הם מקדמים את האינטרסים שלהם על ידי ייצוג העולים כקטגוריה נזקקת לטיפול ומקצועיותם. דוגמא זו ממחישה את תהליך הבנייה, בחזקת יצירת יש מאין, של טריטוריה לשליטה פרופסיונלית על הילדים העולים, כקטגוריה חברתית מובחנת. ריכוז הילדים בכיתות נפרדות וריכוז משפחותיהם במרכז, בשליטת הפקידים, היו בסיס להתפתחות חסות על הילדים ומאבקי הכח על תחומי שליטה של אחריות עליהם.

יוסף ורינה, הפסיכולוגים, נכנסו לראשונה למרכז הקליטה על פי הסכם בין אגפי החינוך ושירותי הרווחה בסוכנות, בחסותה של נירה המפקחת מאגף שירותי הרווחה בסוכנות והממונה על גבי, העובד הסוציאלי במרכז. שני הפסיכולוגים הופיעו מדי יום חמישי, לעתים שניהם לעתים אחד מהם, במשך מספר חודשים. בביקוריהם נהגו לקיים ישיבות ממושכות עם עובדים ולהיפגש עם המורות של ילדי העולים בבתי הספר.

הפגישה הראשונה ארכה כשלוש שעות והשתתפו בה ישראל מנהל המרכז, זאב רכז התרבות, גבי העובד הסוציאלי, יהושע, המדריך האתיופי, נירה המפקחת ואני, כמסייעת לרכז התרבות. במהלכה ביקשו הפסיכולוגים לשמוע על העמדות ועל דרכי הטיפול של העובדים בנושאים שונים. לאחר הישיבה ערכתי להם סיור, לבקשתם, במרכז. אחר כך נכנסנו לקרוון שלי ושוחחנו עד שעות אחר הצהרים. במהלך השיחה הציעו יוסף ורינה שאקח על עצמי את הטיפול בתחום המבוגרים. בביקור השני של הפסיכולוגים סיירנו אִתָּם בבתי הספר שבהם לומדים ילדי העולים. בשבוע השלישי הגיע יוסף לבדו. רכז התרבות הגיש לו שמות של ארבעה תלמידים עולים במפתן, לאבחוננו. יוסי, מנהל המוסד, סיפר לי על המפגש ודיווח כי הפסיכולוגים שהו בחדרו כשעתיים, עד שיוסי מצא דרך להתחמק. הפסיכולוג לא נפגש באותו יום עם התלמידים.

בביקור הרביעי הגיע שוב יוסף הפסיכולוג לבדו. לאחר שישב ושוחח זמן רב עם לוסי, המנהלת, בא לשוחח אִתִּי. כששאלתי על האבחון שהתבקש לבצע ענה שאינו מבצע אבחונים לבדו "ובכלל, אבחון אורך ארבע חמש שעות ולפעמים אפילו שמונה שעות". הוא הוסיף שהוא ורינה אינם מעוניינים כלל לעסוק באבחונים, כי הדבר יגזול את כל זמנם. פגישות דומות ממושכות עם חברי צוות אלה ואחרים חזרו מדי יום חמישי.

בסיום אחת הפגישות, שבה השתתפו הפסיכולוג, המפקחת מאגף הרווחה בסוכנות, העובד הסוציאלי ואני, ביקשו הפסיכולוגים מהצוות (העובד הסוציאלי, רכז התרבות ואני) להכין רשימת ציפיות מעבודתם לשם דיון בפגישה הבאה. בשבוע שלאחר מכן לא התקיים דיון בנושא זה מפני שרכז התרבות, נעדר. יוסף הסביר: "צריך לקיים דיון ביחד עם זאב, כי הרבה דברים לא ברורים: מה התחומים של האנשים, מה עושים, מה מצפים מאתנו ומהי אחריותו של כל אחד".

במהלך הישיבה התנהל דיון על איגזו, ילד לקוי שמיעה. הדיון נמשך כשעתיים ובסופו אמרה הפסיכולוגית שאנשים צריכים לקבל על עצמם אחריות להכנסת הילד לבית הספר, כדי שלא יחזור הפֶּשֶׁלֶן שחווה במפת"ן היא הוסיפה שצריך להכין את בית הספר, את המנהל ואת המורה לקבל את איגזו. על האח הגדול יש להטיל את הסיוע בימים הראשונים בבית-הספר והאב יקבל את האחריות על שימוש בנו במכשיר השמיעה.

רינה לחצה שאנחנו, העובדים, נקבל אחריות לכל שלבי הקליטה של איגזו בכיתה וחילקה את האחריות בינינו: גבי, העובד הסוציאלי, יהיה אחראי במרכז ואני אהיה אחראית בבית הספר. היו התלבטויות מי ידבר עם המשפחה. נירה המפקחת הציעה שהעובד הסוציאלי ואני נעשה זאת. אמרתי "זה קצת מצחיק שעד עכשיו אף אחד כמעט לא התעניין ופתאום שנינו ננחת על המשפחה" ואז הוחלט שהעובד הסוציאלי

ידבר עם המשפחה ואני נאלצתי לקבל על עצמי "להכין" את בית הספר, את המנהל, את האח הגדול ואת הילד עצמו.

גבי אמר שהפסיכולוגים צריכים לקבל על עצמם את המעקב. רינה הסכימה ורשמה את סיכום הדברים. גבי ציין בסיפוק: לכולם יש שיעורי בית". יוסף גיחך בהסתייגות ואמר "לא ידעתי שיש לי שיעורי בית".

לאחר הישיבה הודיתי בפני רכז התרבות ש"אין לי כבר סבלנות אליה" והוא הגיב "אני מזמן לא רוצה עניינים אתם. אמרתי לנירה דברים קשים. אמרתי להם מה אני רוצה מהם ונתתי להם את השמות של הילדים שאני רוצה שהם יבדקו. שום דבר הם לא עשו". עניתי "זה באמת משונה, איך הם מעבירים פה ימים שלמים רק בשיחות אתנו ולא עם הילדים". הוא חייך ואמר: "אולי הם עושים מחקר עלינו?". גבי אמר: "הם עובדים עלינו" והציע שנשב ביחד ונבוא מוכנים לפגישה הבאה "אנחנו נגיד מה אנחנו רוצים מהם ולא נשמע אותם מדברים על חלוקת עבודה בשבילנו".

שבוע לאחר מכן התקימה שוב ישיבה, הפסיכולוגים באו כמדי שבוע, לאחר שסיימו את פגישותיהם עם המורות בבית הספר. מרבית הישיבה הוקדשה גם הפעם למצבו של איגזו. גבי ניסה לשכנע אותי למלא טפסים עבור שיעורי עזר לאיגזו, כפי שנדרשתי. זאב לא השתתף גם הפעם בישיבה. בסופו של דבר נדחה המשך הדיון באיגזו, בהגדרת הציפיות ובחלוקת העבודה, לשבוע הבא. כאשר גם זאב ישתתף.

הישיבה שהתקימה לבסוף בהשתתפות זאב היתה רווית מתח. היא החלה לאחר שהשתתפנו בשיעור בכיתה של אורנה, המורה המודרכת על ידי הפסיכולוגים. גבי פתח את הישיבה ואמר ש"אנחנו מצפים לשמוע מה יוסף ורינה מתכוונים לעשות". רינה ניסתה להטות את הדיון ולא לדבר על עבודתם. אך גבי התעקש ודרש תשובה. רינה טענה שיש לקיים דיון על ציפיות ותפקידים, כי לא ברור מה התפקיד המוטל על כל אחד. גבי המשיך ללחוץ ומדי פעם השתררה שתיקה מביכה. גבי שאל שוב באילו דברים נוטים הפסיכולוגים לטפל. רינה אמרה: "אני חשבת שכתב יודעים מה אנחנו עושים, לפי מה שעשינו עד עכשיו. למשל, אחרי שנכנסנו לכאן התחיל איגזו ללכת לבית הספר ואנחנו גם מטפלים בגדי (ילד עולה) ומדברים עם המורות כמו שדיברנו עם אורנה במקרה של פנינה" (ילדה עולה).

גבי פנה לזאב ושאל אותו לדעתו. זאב אמר: "אני יודע שהכנתי ליוסף רשימה ורציתי שהוא יראה את הילדים – הוא לא עשה עם זה כלום. אני מצטער. אני לא למדתי (פסיכולוגיה) ואני לא רוצה להגיד לכם מה לעשות, אבל לפי מה שאני יודע, מארבעה בנים שלי בקיבוץ, אם יש בעיה – הפסיכולוג רואה את הילד ואת ההורים.

ציפיתי שגם אתם תראו את הילדים ותיתנו לי אבחון. למשל, אם אתם נותנים מכתב לפנימיה אז לוקחים את זה אחרת. או, למשל, אם יש לי ילד כמו גדי אני חושב שאולי צריך לתת לו חונך, כמו אח בוגר, ואתם יכולים לראות ולהמליץ מה לעשות".

רינה אמרה: "אתה אומר דבר והיפוכו". יוסף אמר "אני רגיל לקבל פניות בכתב מעובד סוציאלי או ממורה, בצורה מסודרת כמו שמקובל בכל מקום, אבל פה אני קיבלתי איזה נייר עם שמות".

נירה אמרה: "אני חושבת שצריך לדבר, כי יש הרגשה של עוינות" היא ביקשה ממני להביע את דעתי, אמרתי: "אני חושבת שהתאכזבנו כי ציפינו לדבר מסוים, כמו שזאב אמר ואתם בעצם לא אמרתם כל הזמן מה אתם עושים. כשדובר על כך שמפת"ן אולי לא מתאים לתלמידים וביקשתי שיוסף יבדוק, הוא הסביר שאבחון זה ענין לשמונה שעות. לי זה נראה כהתחמקות... ואולי מה שאתם יכולים לעשות זה בתחום הייעוץ למורים, אם כי לדעתי זה ענינו של היועץ החינוכי בבית הספר. בכל אופן, לא ראינו פה תרומה ואולי אפילו היה נזק. את איגוז, אנחנו הכנסנו לבית ספר בלי קשר אליכם".

גבי אמר שהוא מסכים עם כל דברי ואף חיזקם. יוסף הגיב: "אף פעם לא עמדתי למכור את עצמי, ואני לא מוכן לעמוד פה ולמכור את עצמי ומה אני שווה". הוא הוסיף: "יש אפילו מבחנים שאני עושה וזה אורך הרבה יותר משמונה שעות, בהם אני בוחן כל מיני תחומים של ידע ויכולת". אמרתי: "אז אתה בוחן רמת הישגים?" הוא השיב בחיוב. אמרתי: "אז אולי מה שנחנך פה זה יועץ חינוכי ולא פסיכולוגים!?" אחרי שתיקה קצרה, אמר יוסף: "אני רואה שהחדר הזה חצוי, פה בערך". והעביר ידו בין נירה וגבי לבין זאב ואלי. נירה אמרה: "אני נהנית מאד מהתהליך שהיה פה. זה היה תהליך מאד מענין ואני חושבת שצריך לדבר על הדברים. היתה בעיה של נתק בין הצד של זאב ואסתר ובין גבי".

שאלתי את גבי: "איזה נתק? יש משהו שאני לא ראיתי?" גבי לא ענה. זאב דיבר אחר כך ואמר: "המצב הוא שמי שמכיר את כל הילדים זה אני ואת כל העבודה אסתר ואני עושים. עם גבי אני לא מספיק לשבת והוא בכלל לא נמצא פה כל השבוע. כשאני נכנס לכאן ורואה המון אנשים, אני לא יכול לשוחח על הבעיה שלי. עכשיו אני מוכן להכין את הדו"ח על כל הילדים. אני אעשה הכל כדי לבוא, אבל בשביל לשבת בישיבות אני לא אבוא". נירה אמרה לו: "אבל יש הרבה ישיבות שיושבים ולא רואים מיד תוצאות. אנחנו מחכים למקרים שאתם תביאו. אנחנו לא מאתרים, אתם מאתרים בשבילנו ואז כולנו מדברים על זה". זאב אמר: "בסדר, אכין לפעם הבאה סיכום על כל המקרים הבעייתיים. כמה מקרים אתם רוצים?" רינה העוותה את פניה במיאוס וכשהצליחה להתגבר ענתה "אנחנו יכולים לדון בשניים

שלושה מקרים בפעם אחת. אם תגידו לנו עכשיו במי נדון בפעם הבאה, נדבר בפגישה הקרובה עם אורנה על הילדים האלה". זאב נתן שני שמות מהכיתה של אורנה ושם אחד מהכיתה של שולמית (מורה שלימדה כיתה ילדי עולים).

לקראת סיום השיבה גבי שוב ביקש לדעת באילו דברים הפסיכולוגים מתכוונים לטפל, רינה ציינה שהם מצפים שיתיעצו בהם במקרים כמו הכוונת תלמידים והעברתם למוסדות אחרים. היא הוסיפה והדגישה שכאשר מדובר בהעברת תלמידים מכיתות "קלט" לכיתות רגילות יש להתייעץ בהם לפני הביצוע. לדבריה: "במקרים כאלה של העברת תלמידים עלול להיגרם נזק, כי להחזיר אותם אחר כך זה לא פשוט וזה עלול לפגוע בהם קשות".

לאחר שבוע, כשהגיעו הפסיכולוגים, התאכזבו לגלות שזאב נעדר בטענה שהוא צריך להיות בישיבה בבית הספר. הישיבה לא התקימה. הפסיכולוגים שוחחו מעט עם נירה ואחר כך עזבו.

בשבוע שלאחר מכן לא השתתפתי בישיבה הקבועה וזאב דיווח לי כך: "נמאס לי כבר מהם. כל הזמן מדברים ומדברים. אני שואל אותם על אברהם וגדי (ילדים בני 14 ו-8). מתחילים קצת לדבר והם שואלים כל מיני שאלות 'יש לו מיטה? יש לו שולחן? ואולי לא טוב להוציא את אברהם מהבית, כי אמא שלו צריכה את התמיכה שלו'... כל דבר זה סיפורים. והם אומרים שרוצים להיות מעורבים בהעברה של הילדים לכיתות רגילות. אמרתי להם שאני לא מסכים. יש לי פה צוות, אסתר, החונכות, הסומכות ואנחנו ביחד מחליטים. אתם באים לכאן ועושים ישיבה פעם בשבועיים. אי אפשר ככה לעשות כלום. הם אמרו שיעבירו את זה לממונים ונראה מה הם יגידו".

לאחר אותה פגישה לא הגיעו עוד הפסיכולוגים למשרד במרכז. הם עשו את ימי חמישי בשבוע בפגישות בבית הספר עם אורנה, אחת משלוש המורות של ילדי העולים, אשר גילתה עניין בהדרכתם.

אם כך, הטיפול בילדי העולים היה בעבור הפסיכולוגים תחום טיפול, טריטוריה שעליה ביקשו שליטה ועליה תבעו חזקה בשם המקצועיות שלהם. הפסיכולוגים חיפשו במשך שבועות רבים איך לפלס דרכם לתוך המערכת הביורוקרטית המקומית וליצור לעצמם תעסוקה בקרב שלל המטפלים הנבנים מטיפול בילדי העולים.

המפגש במרכז הקליטה באור עקיבא בין הפסיכולוגים לבין מספר עובדי המרכז, מצטייר כמעט כמו מלחמה על "תחום מחיה". במאבק על השליטה בנושא הטיפול בילדי העולים, הפסיכולוגים פעלו כאילו על פי תכנית השתלטות עם שלבים ויעדים. תחילה הם למדו את הסביבה, שוחחו עם העובדים, ביקשו להכיר את בעלי התפקידים ולהתקבל על ידם. הם בנו את תפקידם בהדרגה. למדו להכיר את חלוקת האחריות

והשליטה בתחום שבו היום מעונינים. כדי לבסס את שליטתם ניסו להרחיק את העובדים שתפסו את העמדות המבוקשות, בעיקר את זאב ואוטי. הם הציעו לי, למשל, להיכנס לתחום אחר, תחום הטיפול המשפחתי.

במאמציים לבנות את שליטתם חיפשו הפסיכולוגים בעלי ברית. הם נעזרו במפקחת, שגם היא גילתה עניין בחדירה לתחום החינוך, בו שולטים זאב ואני. גבי היה חצוי מעט במאבק זה, בין הנאמנות לחבריו במרכז, זאב ואני, לבין כפיפותו למפקחת בסוכנות. מאידך, היה לו ענין להיכנס בעצמו לתחום החינוך והסיטואציה הזו זימנה לו הזדמנות להשיג "נתח" בתחום שליטה זה. גם באורנה המורה בבית הספר הסתייעו הפסיכולוגים כבת בריתם, באמצעותה הם הרחיבו את התערבותם לתחומי בית הספר.

רק לאחר שלבי הגישוש, ההכנה וההשתלבות חשפו הפסיכולוגים את כוונותיהם. הם ביקשו "מעמד על" של יועצים ולא מעמד "נחות" של מבצעי אבחונים אישיים לתלמידים. הם דחו בתקיפות כל ניסיון להפוך אותם לשותפים שווים, שגם להם "שיעורי בית" ותבעו להיות במעמד של מי שמחלק עבודה לאחרים. התנהגותם של הפסיכולוגים איימה על המונופול של זאב, בקשריו עם המורות, ושלי כ"יועצת חינוכית", מעמד שביסס את מקומי במרכז. לפיכך, נלחמנו שנינו בעוז כנגד חדירת הפסיכולוגים לתחומי השליטה שלנו ונגד ניסיונם לנכס לעצמם את מה שראינו כנתון לחזקתנו. לפיכך, חזרנו שנינו והבהרנו שהפסיכולוגים מיותרים במרכז הקליטה.

זאב היה מוכן להתפשר ולאפשר לפסיכולוגים למצוא מקום ונחלה בקרבנו, בתנאי שהם יגבילו את עצמם לעיסוק שאין בו אחריות כוללת לילדים וסמכות מקצועית מעלינו. הוא "הרשה" להם לעסוק באבחונים אישיים של ילדים שהוא עצמו יפנה אליהם. מובן שהפסיכולוגים לא היו מוכנים להסתפק בשליטה מצומצמת ובכפיפות לזאב והם דחו בזלזול ובעקביות את הצעותיו. הפסיכולוגים לא היו מעונינים בילד זה או אחר, אלא באחריות לילדים העולים כקבוצה. קשר אישי עם התלמידים והוריהם לא היה מאפשר להם שליטה.

מובן, לפיכך, שֶעבור הפסיכולוגים שילוב הילדים לא היה מעשה רצוי. הם הבהירו ששילוב בלתי מבוקר של ילדים בכיתות עלול להזיק להם. כלומר, לא הפרדת ילדי העולים מהאחרים הייתה הבעיה בעיניהם אלא השילוב. בעקיפין הם סיפקו את ההצדקה להפרדה הקטגוריאלי, שכן, אם השילוב עלול לפגוע בילדים אזי הפרדתם מוצדקת, מתוך דאגה לשלומם. עמדה זו מוסברת ברצונם להיות הסמכות הקובעת ביחס להעברת ילדים לכיתות רגילות. מבחינה זו, קיומן של כיתות הקלט מספקת להם בסיס לעבודה ממושכת ואחריות כוללת.

המקרה של איגזו, הנער החרש, ממחיש היטב את ההתייחסות הבלתי אישית של הפסיכולוגים אל הילדים. הם ראו בו אוביקט לדיון ולביסוס השליטה המקצועית שלהם, ביחס אלינו, אנשי הצוות במרכז. במשך שלוש פגישות עסקו הפסיכולוגים יחד אִתָּנו באיגזו אך הם מעולם לא פגשו אותו ולא החליפו עמו מילה. איגזו היה בעבורם בעיה שבאמצעותה הדגימו את מומחיותם בפנינו וציפו להכרתנו בה. הוא שימש בכך אמצעי להשגת שליטה בשאר חברי הצוות.

לסיכום

מדיניות הפרדה וטיפול ביורוקרטי מתמשך בעולים כקטגוריה נזקקת ולא מחסור במשאבים, היא שמסבירה את כְּשָׁלוֹן מדיניות הקליטה של עולים מארצות שאינן מערביות, מאז שנות ה-50 ועד היום. מסגרות קליטה נפרדות כמו מעברות ומרכזי קליטה מטפחות תלות בפקידים, מעכבות את תהליכי ההשתלבות בשוק העבודה ובמערכות החינוך והחברה ויוצרות פערים חברתיים-כלכליים וסטיגמטיזציה.

מדיניות ההפרדה הגיעה לממדים קיצוניים ביחס לעולים מאתיופיה. הריכוז הגורף של עולי אתיופיה במרכזי קליטה ושל ילדיהם בכיתות נפרדות בבתי ספר דתיים וההעברה הגורפת של בני הנוער למוסדות פנימייתיים-דתיים היו חלק ממדיניות המכוונת למימוש אינטרסים ארגוניים, כלכליים ופוליטיים מגוונים. מאחורי מדיניות ההפרדה לא עמדה המטרה של השגת שילוב של העולים וילדיהם ולא הדאגה לטובתם. מדיניות זו התבססה על התייחסות סטיגמטית שרואה בעולים ובילדיהם בעלי יכולת פחותה, שונים ונחשלים. כמו בשנות ה-50 גם בשני העשורים האחרונים שבהם נקלטו עולי אתיופיה בישראל בשיטת הקליטה המפרידה שימשו מחקרי השונות התרבותית להצדקתה.

משמעותה הקשה של מדיניות ההפרדה בשנות ה-80 וה-90 כלפי ילדי עולי אתיופיה גוברת לאור העובדה שמוסדות הקליטה, בממשלה ובסוכנות היהודית ידעו, כפי שמסתבר ממסמכים שונים, על נזקיה. יתר על כן, הצלחתה של מדיניות "הקליטה הישירה" של מיליון עולים מרוסיה בשנות ה-90, מדגישה עוד יותר את כשלונה של שיטת הקליטה המייצרת שליטה ארוכת טווח בחיי העולים וילדיהם.

מקורות

בן-עזר, גד. 1983. היערכות בצה"ל לקליטת "בית-ישראל" ("הפלשים"), סקר בסיסי והמלצות ראשוניות. מטכ"ל - אכ"א מחלקת מדעי ההתנהגות.

גולן-קוק, פנינה, הורוביץ, תמר, שפטיה, לאה. 1987. "הסתגלות התלמידים העולים מאתיופיה למסגרת בית-הספר". ירושלים: מכון הנרייטה סאלד והמכון לחקר הטיפוח בחינוך באוניברסיטה העברית.

הרצוג אסתר. 1990. סגירות ויחסי כח תלות, במרכז קליטה שבו עולים מאתיופיה. עבודת דוקטוראט, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

1996. "היבטים של אי-שוויון בין המינים במערכת החינוך". בתוך: ח. מרון (עורכת) זמנים בחינוך. תל אביב: הוצאת ארגון המורים בבתי הספר העל-יסודיים והאגודה הפדגוגית לקידום החינוך העל יסודי. 6-24.

1998. הביורוקרטיה ועולי אתיופיה, יחסי תלות במרכז קליטה. תל אביב: צ'ריקובר.

ויינשטיין, מנחם. 1997. "מאתיופיה לחברה הישראלית דרך עליית הנוער: תולדות קליטת נוער עולה מאתיופיה". בתוך: א. עמיר, א. זהבי, ר. פרגאי (עורכים). שורש אחד וענפים רבים, סיפור קליטתם של בני נוער מאתיופיה בעליית הנוער. ירושלים: הוצאת מאגנס.

זסלבסקי, טטיאנה, אפטר, יאיר ועידן, טלי. 2002. נערות יוצאות אתיופיה במצבי סיכון, דו"ח הערכה. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

יונה, יוסי וספורטא, יצחק. 2002. "החינוך הקדם-מקצועי ויצירת מעמד הפועלים בישראל" בתוך: ח. חבר, י. שנהב ופ. מוצפי-האלר (עורכים). מזרחים בישראל, עיון ביקורתי מחודש. ירושלים: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון-ליר. 68-104.

ליפשיץ, חן, ואחרים. 1998. קליטתם של בני נוער יוצאי אתיופיה: מבט רב ממדי, ראיית בני הנוער, האמהות, ואנשי מערכת החינוך - דו"ח מסכם. ירושלים: ג'וינט - מכון ברוקדייל. המרכז לילדים ולנוער.

מנוחין-איציקסון, שרה. 1980. "תיאור אנתרופולוגי של המפגש בין התרבות של היהודים האתיופים (פלאשים) ובין התרבות הישראלית". עלים.

משרד החינוך והתרבות, המנהל לחנוך דתי והמרכז הבינלאומי לקידום כושר הלמידה, המכון למחקר ע"ש הדסה-ויצ"ו-קנדה. 1998. הפרויקט לקידום תלמידים יוצאי אתיופיה במערכת החינוך, דו"ח ביניים שנת התערבות שניה (ראש הפרויקט: פרופ' ראובן פוירשטיין).

משרד לקליטת עליה. 1985. הנחות יסוד. ירושלים.

משרד העבודה והרווחה, האגף לשירותים אישיים וחברתיים. 1986. תוכנית הערכות של שרותי הרווחה לטיפול בעולי אתיופיה. (נכתב על ידי: טוקה, ילין-מור).

נועם, גילה (עורכת). 1994. הישגים ואתגרים בקליטת עולי אתיופיה, תרומת המידע והמחקר להערכת תהליך הקליטה. (הרצאות ודיונים מכנס ארצי). ירושלים: ג'וינט - מכון ברוקדייל.

סבירסקי, שלמה. 1990. חינוך בישראל, מחוז המסלולים הנפרדים. תל אביב: ברירות. 1995 זדעים של אי-שוויון. תל אביב: ברירות.

סוכנות יהודית. 1984. דף עבודה לצוות חשיבה (אוגוסט).

עמיר אלי, זהבי אלכס, פרגאי רות (עורכים). 1997. שורש אחד וענפים רבים, סיפור קליטתם של בני נוער מאתיופיה בעליית הנוער. ירושלים: הוצאת מאגנס.

פרנקנשטיין, קרל. 1947. עזובת הנוער: מהותה, התהוותה וסימניה. ירושלים: מוסד סאלד.
1953 "עליית הנוער וחינוך העולים הצעירים". מגמות, כרך ד' (3).
שוקד, משה ודשן, שלמה. 1977. דור התמורה, שינוי והמשכיות בעולמם של יוצאי צפון אפריקה. ירושלים: יד בן-צבי.

Abbink, G. J. 1984. The Falashas in Ethiopia and Israel: The Problem of Ethnic Assimilation, *Social Anthropologische Cahiers*. 15, Nijmegen: Institute for Cultural and Social Anthropology, University of Nijmegen.

Adler, Chaim. 1989. "Israeli Education Addressing Dilemmas by Pluralism: A Sociological Perspective" in: E. Krausz (ed.) *Education in a Comparative Context*, Vol. IV. New Brunswick: Transaction Publishers.

Bar-Yosef, Rivka. 1959. "The Moroccans: Background to the Problem" in: S.N. Eisenstadt, et al (eds.). *Integration and Development in Israel*. Jerusalem: Universities Press. 419-428.

Israel Association For Ethiopian Jews. 1995. *Creating an Underclass, How Israel's Educational System is Failing Ethiopian Immigrant Youth (A Call for Action)*. Jerusalem:

Lewis, Arnold. 1979. *Power, Poverty and Education*. Ramat Gan: Turtledove.

Marx, Emanuel. 1979. "Forward" in: *Power, Poverty and Education*. Ramat Gan: Turtledove. x.

Patai, Raphael. 1970. *Israel Between East and West, A Study in Human Relations*. (second edition). Westport Connecticut: Greenwood Publishing.

Rapoport, L. 1983. *The Lost Jews: Last of the Ethiopian Falashas*. New-York: Balshon.

Rosen, Chaim. 1985. "Core Symbols of Ethiopian Identity and Their Role in Understanding the Beta Israel Today". In: *Israel Social Science Research*, Beer Sheva: Ben-Gurion University of the Negev. Vol. 3. Nos. 1-2.

נֶעַר יְשִׁיבָה מִירוּשָׁלַיִם

רצון הלוי

שמונה שירים

ידידי רצון הלוי, הפליאני בְּסָפְרוּ לי על שריפה שערך לכתבים שכתב מאז היותו בן יג שנים, דבר זה התרחש בשנת תש"ב (או תש"ג) אבל לאחר שנות דור. לפני שנים אחדות, בעשותו סדר בביתו גילה שקית שְׁשֵׁרְדָה מאותה דליקה, כמובן שרוב החומר נידון לכליה, אבל נותרו דברים שגילה בהם עניין, ביחוד שירים.

חמישה שירים מאלה יפורסמו בע"ה ב"אפיקים" באחד הגליונות, כאן אני מביא כמה שירים, ביניהם שניים כתובים כאילו בקוצר נשימה, ללא חריזה ומשקל, דבר שלא היה נהוג הרבה באותם הימים.

הערכה: כאן יש להבהיר שהתאריכים בשולי השירים מתייחסים אך ורק ליום הקלדתם במכונת כתיבה, הם נכתבו לפני כן.

נַעַר יְשִׁיבָה מִירוּשָׁלַיִם

נַעַר יְשִׁיבָה בִּירוּשָׁלַיִם

לֹא בָרוּר מֵהַתְּגִלוֹת רָאָה

כִּי רָאָה בַּפְּרָקִי מְקַרָּא וּבְדָף גְּמָרָא

הַפְּרוּשִׁים לְפָנָיו בְּכָל מְלוֹאֵם

כִּי הִנֵּה קָם דְּבַר מֵהַ שֵׁם הַפְּלִיאָו

חֲלַץ תְּפִלּוֹ, קֶפֶל טְלִיתוֹ

וּפָנָה לְאִמּוֹ יוֹלְדָתוֹ:

"אֲנִי הוֹלֵךְ לְמָקוֹם שְׁצָרִיד לְלַכֵּת

חֲלַמְתִּי גְלִי אֵשׁ שְׂמֻקִּיפִים אֲשִׁי

ורַעְמִים כְּבָדִים רוֹגְגִים מֵעַל רֹאשִׁי
 אֲנִי הוֹלֵךְ לְאוֹר הַהוֹלְכִים לְפָנַי
 וּלְנוֹגַהּ אֵלֶּה שְׁיִלְכוּ אַחֲרַי
 הֲלֹלוּ מִנְּגַד אֵינָם אֵלֶּה גוֹף
 וְאִנְחָנוּ נֶפֶשׁ שְׂאִינָה נִתְּנָת לְכַלְיָהּ.

ת"ש

דְּמָמָה

בְּגִיא דְּמָמָה גְּדוּלָה מִתְאַרְבֵּת
 מִמְּלָאָה אֶת כָּל הָעֵצָמִים
 וּמִתְמַלְאָה מֵהֶם עַד מְלוֹאֵם
 חוֹגֶרֶת מִתְּנִי סְלָעִים
 וּמִסְתּוֹפֶפֶת עַל רֹאשֵׁי הָרִים
 שְׁחוּ צוּרִים לְכִתְפָהּ
 וּנְקִיקִים הִתְפַּעְרוּ לְגַמְעָה
 כִּי גְדוּלָה הַדְּמָמָה מְאֹד
 וְעֵצוּמִים מִפְּלֹאוֹתֶיהָ
 כִּי נִגְלָה ה' בְּדְמָמָה
 קוֹל שְׂדֵי בְּדְמָמָה יִשְׁמַע.

בְּגִיא שׁוֹרָה דְּמָמָה דְּקָה
 וְאֲנִי רֵבֶת הַשְּׁתֵּאִיתִי לָהּ
 כְּבֹן כְּפָר שְׂבֵא הָעִירָה
 וַיֵּרֶא אֶת הַמֶּלֶךְ
 בְּאֶשׁ אֶת מֶלְכִי רְאִיתִי בְּדְמָמָה
 מִחֲבִיּוֹנֶיהָ נִגְלַל אֵלַי, קוֹלוֹ

וְאָהִי כְּלֵי עֵינַיִם לְחִזּוֹתוֹ
 וְכָלֵי אָזְנַיִם לְרִנֵּן קוֹלוֹ
 כִּי ה' אֲדוֹנִי בְּדַמָּה
 סָבִיב אֲבִיטָה וְאִין אִישׁ
 וְאֲזַעַק בְּקוֹל וְאִין עוֹנָה
 ה' שְׁמַעְתִּי שְׁמַעָה יִרְאֲתִי ה'
 נִצְטַנְפָה הָאֲדָמָה שְׁפַחְתִּית לְרַגְלֵי
 וּמְלַמְעֵלִי הַשְׁתַּפְּרַר הַשַּׁחַק הַנּוֹרָא
 כָּל זֹאת רָאִיתִי וְאִירָא
 כִּי יַחִיד נוֹתַרְתִּי לְפָנֵי אֱלֹהִים
 וְהוּא יַחִידוֹ שֶׁל עוֹלָם
 אֲנִי קִטְנִיתִי מֵעֲבָרְתוֹ
 וְשִׁבְעַתִּים קִטְנִיתִי מֵהַתְּמַרְדּ בּוֹ
 וַיִּגְעִים הַדְּבָרִים, יִגְעִים מְאֹד.

ת"ש

בְּמוֹ שָׁנָת

מִשִּׁירֵי נְעוּרִים

אֶל זְכַרְתִּיהָ בְּמוֹ שָׁנָת
 וַיִּגּוֹנֵי חֵיל וַחֲתָת
 שְׁנֵי נִקְפּוּ שׁוֹן בְּשׁוֹן
 בְּרַכִּי כְּשֵׁלוֹ בְּחֶסֶד כֵּן
 הָאֲשַׁחֲרָה עוֹד וְהוֹן
 רִיקוֹן אֲנִי מְאוּס לִי אִין.

פַּעַם זָהָרָה נִפְשֵׁי תוֹם

קָרְנָה סְבִיב אֹר וְחוּם
 פְּנִימוֹתַי בְּקֶעָה חֵיל
 יוֹם מְרִירִי וְעֵבִי לַיִל
 דְּרָכָה סוּגָה לְשֵׁם שְׁבוּ
 תוֹעֲפוֹת סִינִי וְרוּם הַנְּבוּ.

הַיּוֹם נִקְלִית אַפּוֹפֶת חוֹל
 וַיִּכְתְּרוּהָ עֵיטִי שְׂאוּל
 סֵב סִבּוּהָ אֲנָשִׁי חַת
 עֲזִי פְרָצוּף, חֲשׂוּפִי שֶׁת
 קוֹצְצִי נְטִיעוֹת שׁוֹפְעֵי רֵאשׁ
 מִקְטִינֵי דָמוֹת בּוֹזֵי אָנוּשׁ

א-ל-א-להים עֲצָמִי חַת
 כִּי זְכַרְתִּיהָ בְּמוֹ שְׁנַת
 רַב יִדְעֵתִי בְּנִתִי מָאד
 יִצְרִים הֵם קוֹרְאִים - מְרֹד
 הֶסֶר עֲלֶהָ לְמַחּוֹק שֵׁם
 נִמְזָג בְּדָם עִם חֵלֶב אֵם

כִּי אָכַן יֵשׁ קֶסֶם, תְּהוֹמִי רַב זְרוּת
 לְחֵטָא בְּאֶשֶׁר הוּא חֵטָא, יֵשׁ יִצֵּר הַפְּקָרוֹת

הַקּוֹרָא לְזִנְק כֹּה עֲצוּם עֵינִים
 לְתוֹךְ יָם הַחַיִּים רַחֵב הַיָּדִים

וְלָדוּג שֵׁם לְשִׁלוֹת בְּמִים עֲכוּרִים

מִכָּל הַבָּא לֵיד - זֶה דַּחֵף הַיְצָרִים.

פַּעַם נִגְהָה נִפְשֵׁי אֹר
 גַּם בְּגִיא עֶכּוֹר, נִגְדָה פְּעוֹר
 הַיּוֹם אָהָה, רָאָה נָא א-ל
 נִגּוּהוּתֶיהָ הָעֵיב צֶל
 צֶל עֵיבְלֵי נֶאֱלַח
 הַשַּׁח עֲזָה וְעֲזָה שַׁח
 א-ל א-לֵהִים לְבָבִי חָת
 כִּי זָכַרְתִּיהָ בּו שְׁנַת.

תש"א

השכור

שְׁתִּיתִי אֶת הַכּוֹס עַד תָּמָה
 וְהַכּוֹס שְׁתַּתְּנִי עַד תָּמִי
 הִיא הִיְתָה לִי עֲלָמָה עֲלוּמָה
 אֲבַקְשָׁה כְּבַקֵּשׁ אֶת עֲצָמִי.

אֲנֹכִי בְלִשׁוֹנִי אֵין מְלִים
 הִיא כָּכָה בְלוּעִי מִתְלַעְלַעַת
 הַזְנַחְתִּי מֵאִשָּׁה וְטָפְלִים
 נוֹתַרְתִּי כְחִמּוֹר בְּמַרְדָּעַת.

הַבְּקֹבֹק הַבְּקֹבֹק מְצִיץ בִּי
 כְּהַבֵּט הַתְּלִין בְּתִלּוּי
 וְאֲנִי הַתְּפֹת בְּקֶרְבִּי
 גּוֹעֵשֶׁת לְרִיחוֹ וּלְצָרִיו.

לְמוֹת הַנוֹשֵׁב מִתְּכַנּוּ
 בַּפְּלֵאִי כְּזָבִיו וְחִנּוּ
 נִפְתִּיתִי רַק לְבָרֵךְ חֵיצוֹנוּ
 בְּלִי לְתַהוֹת קִבְלַת קִנְקֵנוּ.

אֲדַבֵּק בּוֹ עַד אֲשַׁכַּח מָה אֶתִּי
 מִבְּזָה לְאִשָּׁה לְבָנִים
 מִמֶּנּוּ אֲגַנֵּב לִי שְׂמֹחַתִּי
 עִם כְּמַס וְעַמָּס בְּזִיוֹנִים.

ת"ש

מִן הַקְּדָמוֹת
 בַּר כּוֹכְבָא לְחִילוּ

הָיוּ אַתֶּם נוֹצְחִים כִּי אוֹי לְמִנְצָחִים
 הֵם בְּכַחַם הַיּוֹם, אֲדָ טְמִיוֹנָם קָרַב
 הָיוּ נֹא כְּבָרֵךְ בֵּין עֲבֵי מַחֲשָׁכִים
 כִּסְעַר הַדּוֹהַר בְּמוֹרְשָׁיו שֶׁל לֵב.

יִפְרֹץ נֹא חֲרוֹנֶכֶם, יִמְחֹץ שַׁחַץ אוֹיֵב
 בְּעֲצָמַת עֲלֵעוֹלִים עַל רֵאשׁוֹ יִנְחַת
 בְּלַחְכֶּם זֶה לְכוּ עִם הַחֲרוֹן בְּלֵב
 עֲרַעְרוּ מַעֲזָנָיו בֵּן הַכּוֹת הוּא וְיִכַת.

אֵינָם אֵלָא אָדָם, נִשְׁקָם עֵץ וּבְרִזָּל
 אֱלֹהֵיהֶם שְׁקוּץ, אֲמוֹנָתָם אֶפְעַ

הם מעיקים כָּהֵר, רוֹבְצִים על חַיִּינו
אֵין מֵהֶם כָּל מַפְלֵט, אֵין מֵהֶם כָּל רוֹגֵעַ.

תִּתְחַשֵּׂר עֲבֵרְתְּכֶם, תִּתְקַשֵּׂר כְּעֵנָן
הַנוֹשֵׂא בְּחֶבֶר חֶרוֹן אֵשׁ בְּעֵלִיל
וּבִיּוֹם פָּרֵץ יִפְרֹץ מֵעֵזָז וּמִכֶּדָן
עַל רֹאשֵׁם וַיִּהְיֶה, נִגְדָה מַלְכוּת אֱלִיל.

קִדְמוּ לָהּ מַלְכוּיּוֹת שְׁלֹטוֹ עַל חַיִּינו
וְעֵתְקוּ כְּרִצּוֹנָם עַד נִשְׁבֵּר גְּאוֹנָם
אִם נִשְׁבֵּר גְּאוֹתָם - צוֹ עֲלִיוֹן קִיְמֵנו
אִם לֹא נִשְׁרַד בְּקֶרֶב - עֲמֵנו חַי קַיִם.

תש"ב

א

הַבְּטָה הַחוּצָה

דְּנִיָּה בְּשׂוֹאָה

תִּאֲמַץ יְמִינֶךָ בֵּת דְּנִיָּה אֲצִילָה
הוּי בֵּת צְפוֹן נְאוּה אַחוֹת צְפוֹנִית
עִם הַלֵּךְ עוֹלָמִים לֹא יִשְׁכַּח עוֹלָמִית
זֶה עֲמַדְךָ לְמַעַנּוֹ בְּנַחֲשׂוֹת אֵיתָנִית.

בְּנִיד הַתְּקוּשָׁשׁוּ לֵב וּנְפֹשׁ יַחַד
לְסוֹכְךָ וּלְמִלֵּט מִדִּין חִיתוֹ אָדָם
מִפִּיפִיּוֹת הַגִּזְרֵי אֵין מַחְסוֹם בְּפָנָיו

וַיִּכְתּוּ הַגִּזְרִים בְּנַפְשָׁם וּמְאוֹדָם.

הֵם – מְאוֹתוֹ שְׂרֵשׁ, הֵם מְאוֹתוֹ מְקוֹר
 אֶדְ הַבְּדֵל בֵּינֵיהֶם מְרַחֵב בְּלִתֵּי נְגִישׁ
 אֱלֹהִים כְּלָם נֶפֶשׁ אֱלֹהִים כְּלָם יִשְׁעַ
 וְאֱלֹהִים מְרַצְחִים מְעוֹלָל עַד יִשְׁיֵשׁ.

בְּאֵת גַּם אֶת בְּמִיָּצֵר בְּעִמְדָה בְּצֵר לֹ
 עֵת הַדְּרוֹךְ מְנוּחָה, וַיִּקְרָף אֵימִים
 יָד וְנֶפֶשׁ הוֹשֵׁטָתָּ וְחִבְשֵׁתָּ וְלִבְשֵׁתָּ
 בְּיָמִים אֵין בָּם נִיחוּם הַטְּלֵלֶת נְחוּמִים.

רַב נְכָאִים מְכֹפֵף יְדוּם מוֹלֵךְ
 בָּז לְחֹסֵר אוֹנוֹ דְּוִי וְנִכְלָם
 קִפּוּץ פֶּה בְּאֵלִים, לֹא מְלָה בְּשִׁפְתָיו
 לְאוֹר שְׁמֵשׁ נְדִיב מָה גְמוּל יִשְׁלָם.

לְמַדְבַּר תְּלֹאוּבוֹת כָּל צִפְרִיּוֹ נְדוּ
 בֵּיתוֹ הוֹשֵׁת בָּתָּה, וְגָנוּ טוֹרֵשׁ
 הִכָּה גְדוֹל חֲטָאוֹ, הִכָּה גְדוֹל עֲנָשׁוֹ
 אֲכַן חֲטָא הוּא לְהִיּוֹתָתָּ חֲלָשְׁלֵשׁ וְרֵשׁ.

אֶת הִרְהִבְתָּ בְּנִהְרָה עֵינִים עֲשִׂשׁוֹת
 הֶעֱנַקְתָּ חַיּוֹת כִּי עוֹד אֵי-שָׁם אָדָם
 לֹא הִכַּל הַתְּטַמְּנוֹ, בֵּין שְׁלֵדֵי הַחֲרָבוֹת
 מִתְהַבֵּהב אוֹר בּוֹדֵד וְחֲכָם וְתָם

א-ל יִנְצוֹר גְבוּלָהּ הַמִּקְדָּשׁ מִמַּחֲלָל
 לְבָלִי בֹא בּוֹ טָמֵא וּמַחְבֵּל עוֹיֵל
 עֲמַנּוּ קֶם יָקוּם, יֵאָחַז דְּרָכּוֹ בּוֹא
 קֶץ עֲנוּתוֹ עִם קֶץ מַמְלַכַת הָאֱלִיל.

תש"ג

לילה

לֵילָה אֲשֶׁר אִישׁוֹנָיו אֶפְלָה
 וְהוּא כָּלוּ עֵינָיִם
 עֵינָי לֵילָה חוֹדְרוֹת לְקַרְבִּי
 וְלֹא אֲדַע אִם אוֹיְבוֹת לִי
 אוֹ אוֹהְבוֹת לִי עַד הָאָפֶס
 וְאוֹלֵי אֵינִי אֵלֶּא מְאוּמָה נִכְחָן.

כּוֹמֵס הַלַּיְלָה בְּגִנְזָיו פְּלֵאֵי הַיְקוּם
 וְתַעֲלוּמוֹת עַד אֵין פֶּשֶׁר
 יִדְדָה כּוֹכְבִים עַל קוֹ אֲרָחִים
 וְלִקְנֵי נְתִיבָם יִתּוּה תִּכְלָה
 רַב אֲרֶשֶׁת בְּשִׁתִּיקוֹתָיו
 וְדַמְמָתוֹ כְּבִדַת אֹמֶר
 עֲצוּם בְּמַמְדִּיו הוּא הַלַּיְלָה
 גוֹהֵר בְּרַחְבוֹתוֹ עַל מְלוֹא הַיְקוּם
 "תִּבֵּל רָבָה" מֵה קֶטְנָה
 מֵה דָּלָה נְתִיבָתָה בְּמַרְחֲבֵיו
 סְפוּנָה הִיא אֵי שָׁם בְּתוֹכְכִי הַלַּיְלָה
 כְּמִסְכֵּית פְּנִינִים בְּקַרְקַעִית יָם.

וְאֵי כֹה קִטְנִיתִי בְּמִישׁוֹרֵי הַלֵּילָה
 אַחוּשׁ כְּאוֹבֵד בְּלֵב מְדַבֵּר
 מִבְקֵשׁ לִי עֵם וְאֵין עֵם
 רַק שְׂכָנִים בְּשִׁכּוּנָה שְׂאֵינִי יוֹדְעֵם
 וְאֵינִי בְּקִי בְּאַרְחָם וְרַבְעֵם.

פּוֹנֶה אֲנִי אֶל גִּנְזֵי אֲבוֹתַי מִתִּימָן
 כְּתָבִי יָד עֲתִיקֵי יָמִים
 עַד אַחֲרוֹנֵי הָאַחֲרוֹנִים
 וּבְכֵלֶם זַעֲקָה אַחַת לְצִיּוֹן וִירוּשָׁלַיִם
 הֵם דָּרוּ בְּכַפְרִים זְעִירִים
 דְּבוּקִים כְּעוֹלָלִים בְּצַלְעוֹת הַהָרִים
 וְהֵם הָיוּ אֵמָּה בְּחִירַת ה'
 וְלֹא גִבַּת אֶכְלוּסִין אֶלְמוּנִים.

בּוֹלֵשׁ אֲנִי פֶשֶׁר לְחִידַת הַחַיִּים
 וּבְכֵל פֶּשֶׁר אֶמְצֵא חִידָה
 מֵה רַבּוֹ הַתְּהַפּוּכוֹת סְבִיבִי
 וּמֵה נוֹרְאוֹ כִּי אֶהְגֶּה בָּם
 אֶתּוֹר לִי מִסְלָה אֶל הַתְּכַלִּית
 פֶּשֶׁר הַרְאֵשִׁית וְסוּד הָאַחֲרִית
 הֵא הִנֵּה אֲשֶׁמּוֹרָה אַחֲרוֹנָה שֶׁל הַלֵּילָה
 עַת לְקוֹם לְתַפְלַת שַׁחֲרִית.

הַצָּצָה הַחוּצָה

המיקדו מיז'י לעמו
 בחתמו על פתיחת שערי
 יפאן אל ארצות תבל

אל נא נהיה גאים כאשר היינו
 אם נשבר הגאון נתעטר ענוה
 חרישית נצעד על עפר אדמתנו
 שאף זה חוללה אל רעננה, נאווה
 לא בני אלים בלבד, גם בני איש נחנו -
 אם עוינו בבדוד אי בן-איש לא עוה.

נלמד את נכליהם, כלם אחד אחד
 ונסגל בינתם איך להשיט ספינה -
 ללא משוט מעץ וללא מפרש מבר
 אט נשב לנדנה חרבנו השנונה
 ינום תוך אשפתו חצנו החד
 ונחבר לתוכם, עם תותח ומכונה.

אותנו לא מעך כח אדם וגאון
 חילינו המרום לא שבר חיל אויב
 אלו זה כך היה - כי אז לא חוד פגיון
 רק יתד מרפת, תקעתי כאן בלב
 האל חננם און עולה על כל און
 אנו נלמד תוכם, או נגדם - נתיצב.

אַרְצָנוּ שְׁלָנוּ לֹא תִהְיֶה אַחֲרֵת
כְּתַמִּיד הִיא תִּנּוּב שׁוֹשְׁנִית וּבְשׁוּמָה
הַשְּׂמֵשׁ הָעוֹלָה עוֹלָה וּמְתַמָּרֵת
הָעֵנָן רַק יִרְעִיף וּבִירְקוֹת יִכְתִּימָה
לֹא יִסּוּף הַבֶּשֶׂם מֵהִיכָל הַקְּטָרֶת –
לֹא יוֹפֵר הַשֶּׁקֶט מִמְקַדָּשׁ הַדְּמָמָה.

כֹּה רַבִּים הַזּוֹעֲקִים: הַזֶּהוּ עִם נִיפּוֹן?
הַשְּׂמֵשׁ שְׂמֵשְׁנו רְאוּ עוֹלָה עוֹלָה
חֵיק אוֹקִינּוֹס הוּא טוֹב לְדוּג בּוֹ וְלִשְׁכֵן
הַדְּלִיקוּ מִשׁוּאוֹת נִפּוֹן תִּתֵּן דְּגָלָה
לְמוֹשְׁכִים קְדִימָה בְּכַנֵּף נֶץ אוֹ גָחוֹן
וּבְכָל אֶפְסֵי תַבַּל, יוֹנֵף דְּגָלָה מֵעֵלָה.

ת"ש

שירת ישראל בתימן

רצון הלווי

שירת ישראל בתימן

שיר זה לכאורה שיר ציון מובהק, אבל בשני הבתים האחרונים הוא מדבר בצוררים שחברו לגזור גזרה על היהודים; ואיש סגולה הוריד אותם עד לגודל "זרת". דבר זה מוביל אותנו לגזרת הגלות למוזע. הצוררים הללו יוזמי הגזרה, היו ראויים לחבל התליה, שכן הם דרשו "שמד או השמדה" ליהודים, תוך רימוז עב שחייו ומלכותו תלויים במילוי דרישה זו. המלך הפקח ארב להם, חיזק מעמדו, וברגע הנכון הוריד אותם ממעמדם.

השבזי וכל משוררי אסון מוזע, רחשו חיבה וכבוד למלך. כל כותבי הרשומות הערביים, התייחסו לגזרה על היהודים, כעל משהו שולי.

אבדן רבבות היהודים לא עשה עליהם רושם והם לא מדווחים מה קרה ליוזמי הגזרה.

אִימָה הַכְּלוּלָה בְּעֵטֶרֶת

סִי' אֶלְשַׁבְּזִי בֶן יוֹסֵף

הַמְּקוֹר: הַרְבַּ שְׁלֵמָה קוֹרַח

אִימָה הַכְּלוּלָה בְּעֵטֶרֶת

רְעוּת מַלְכָּה וּבִשְׁמוֹ נַעֲזֶרֶת.

לְצִיּוֹן רְעִבּוֹן לֶבָה וְנִפְשָׁה

לְמִימָה צְמָאָה אֹרֶךְ וְאַוֶּרֶת.

בְּשִׁבְרָה נַעֲקְרוּ כָּל מַחְנוֹתַי

וְאַרְאֵלִים יִבְכּוּן נַעֲקֶרֶת.

זְמַנִּים חוֹלְפִים מְדוֹר לְדוֹרוֹת
וְלֹא חֶלֶף יְגוֹנִי עַל גְּבַרְת.

יְדִידוֹת אֲרַחֶשֶׁה לְדַבִּיר וּמִקְדָּשׁ
וְאֶכְסֹף לְעַלְיָה וְעִזְרַת.

בְּרוֹב עִם הִיתָה עֲלָה לְגִילוֹת
שְׂכִינָה הִיתָה שָׁם נַעֲצָרַת.

נִתְשַׁנִּי אֲרִי רֵאשׁוֹן וְשַׁנִּי
וְהֵם כָּלוּ וּפְלָכִי נֶאֱזַרְת.

יְקוּדִים יוֹקְדִים בְּגוֹ וּבְבַר
וְהֵם הִבְרִית אֲשֶׁר אֵין לָהּ גְּמָרְת.

וְאֵילַת אֶהְבִּים לִי לְמַחֶסֶה
אֲשֶׁר לֹא אִירָאָה מְשׁוֹד בְּקָרְת.

סַעֲדַתְנִי בְיָמִים נְהַלְאִים
בְּעַת שְׁחִבְרוּ לְגַזּוֹר גְּזַרְת.

פְּדוּתִי הַשְּׁפָעָה מֵאִישׁ סִגְלָה
וְצָרִי הַמְכּוֹ עַד סִיט וְזַרְת.

אֲנֵה ה' הוֹשִׁיעָה נֵא

(10) לעליה - הר הבית היה בנוי מגבהים דרכם היו עולים מעזרה לעזרה. (13) נתשני וכי' נבוכדנצר וטיטוס.
(14) ופלכי - זה דימוי מענין. הפלך הוא כלי טויה, אשר בהסתובבו טווה את הצמר - גפן לחוטים, הסיבוב הזה של הפלך - דימוי לנצח ישראל הממשיך להסתובב בזמן שאויביו כלים והולכים. (17) ואילת - התורה.
(19) נהלאים - ימים יגעים של גירות וצרות. (20) שחוברו - אויבי שהיו יריבים זה לזה חוברו יחד לגזור גלות מוזע. (ראה פתיח).

מבוא לשיר: הוי פותחי בסוד קזאת דע

שיר זה שלפנינו הנו אחד השירים המוזרים שנכתבו ע"י השבזי, לכאורה יש לו דמות פולמוסית, כלומר המשורר משיב על שאלות, או דעות, כדי לסתור או לאשר אותן. ברם מסתבר שהאיש מנגד הנו מה שקוראים בימינו "מתחזה כמלומד" ששואל שאלות לא חכמות. עם זאת נראה שהוא לא היה ריקן לגמרי; נראה גם שהיה טיפוס תמים הידוע למשורר בפעילותו למען הכלל. וכך מתגלה לפנינו החכמה השבזית המובהקת: פה צביטה ושם לטיפה והארת פנים. המשורר נראה כמשיב על שאלות; לאמיתו של דבר הריהו "מתחזה" בדיוק כאיש דברו, היינו מתחזה כמשיב על שאלה בעוד שהוא מעל לראשו של איש דברו; מוכיח את כל שאינם יודעים לשאול ובכל זאת שואלים כדי "שיהיו בולטים בין האנשים" (בַּאדִיין בִּין אֶלְנַאס"). לעצם הבעיה השבזי לא הבין את טיב השאלה שהרי מה הוא יכול לענות על שאלת ההשתלשלות, ("אַלְתֶּסְלֶסֶל") בתנועת הגלגלים, שאלה זרה ומוזרה לחכמת התכונה, כי רק אדון העולמים יכול להשיב עליה.

השיר בנוי על נושאים שהאיש עלום השם העלה אולי בצורה בטלנית, וכך המשורר סונט ומלטף, טובט ומאיר פנים. הגיעו הדברים כדי כך, שרבנו שוטח תפילה לפני קונו שיתן חכמה ותבונה לבר-שיחו שידע לשאול כהלכה.

יֵא מִבְּתֵי בַּלְסֹר עֲלֵמֶךָ
סִי סַלֵּם

- / יֵא מִבְּתֵי פִי אֶלְסֹר עֲלֵמֶךָ /
נְבֵה לְעֵקֶלְךָ יַחְכְּמֶךָ
- / תַּעֲרֹף בְּסֹר תִּדְבִי גִסְמֶךָ /
דִּי בַּלְטִבְּאִיעַ אֲבַהֲמֶךָ
- / וְאַרְבַּע מִזְגוּתֵי קוֹאמֶךָ /
תִּלְתֵּד מִהֵמָה דְאִימֶךָ
- / עֲלֵם אֶלְרִיצֵ'א לֹא יִהְיֶמֶךָ /
מִן גִּיר אֶסְתֵּד' עֲלֵמֶךָ
- גַּאֵלֵס לֶאֱהַל אֶלְפִ'לֶסְפִּ'ה
דִּ'א בִּלְתִּ'קָּה וְאַמְעֶרְפֶּה
- צוֹן כְּסִרְתֶּךָ בַּאֲלִמְסִרְפִּ'ה
- / חֲתָא יִטֵּל בַּאֲלִסְעֵד נִגְמֶךָ /
כֹּל אֶלְמַעֲאִנִי יִפְ'הֶמֶךָ
- / וְאַכִּד מִן אֶלְאַסְרָאֵר קִסְמֶךָ /
כְּתִיר אֶלְטִמַּע לִיְהִדְמֶךָ
- / סְאֵלְתֵנִי עֵן עֲלֵם אֶלְאַפִּ'לֵךְ /
גְּאוּבַת מִקְצוּדֵי רִצֵּ'אֵךְ
- / אִמָּא אֶלְתִּסְלֶסֶל כֶּף בְּאַשְׂרָאֵךְ /
תִּנְגִי מְעֵאֲתִיר גְּאֵהִילֵךְ
- / עֲאֵדֶךָ פִּ'קִירָא עֵן דִּ'רֵאֲרֵךְ /
סֹר אֶלְטִבְּיַעַה חִיִּירֵךְ

הוּי פוֹתְחֵי בְּסוֹד כְּזֹאת דַּע

- / הוּי פוֹתְחֵי בְּסוֹד כְּזֹאת דַּע /
הָעֵר לְשַׁכְּלֶךָ יַחְכְּמֶךָ
- / תִּבְיִן בְּסוֹד גּוֹפֶךָ הַלִּיכִים /
שְׁבִטְבְּעִים יַחְשֶׁפֶךָ
- / אֲרַבַּע מִזְגוּתֵי לִנְגֵדֶךָ /
תִּנְעַם בְּעוֹד הֵם נִכְחֶךָ
- / דַּעַת הוּי לֹא יַעֲקִיבֶךָ /
מִבְּלַעֲדֵי מוֹרָה לֶךָ
- תִּדְבַק בְּאַנְשֵי הַהֲגוּת
זֹאת בְּאַמוּנָה וְחֻפּוֹת
- צוֹר חִלְקֶךָ הַתַּעֲשִׂפּוֹת
- / עַד כּוֹכְבֶךָ יַעַל וַיִּזְרַח /
וְכָלֵל הוּיּוֹת יוֹרֶךָ
- / טוֹל עֲצָמֶךָ מִתַּעֲלוּמוֹת /
חֲמֵדַת רְבוֹת תַּהֲדַכֶּךָ
- / דַּעַת פִּלְכִים שְׂאֵלְתֶךָ /
אַשִּׁיב עֲנוֹת כְּרִצוּנֶךָ
- / אֵךְ שְׂרָרוֹת הַפֶּסֶק לְחוּפֶךָ /
תִּסִּיר שְׁגוֹת מִנְבַּעְרֶךָ
- / עוֹדֶךָ מֵאֵד דֵּל מוֹל שְׂאָרֶךָ /
סוֹד הַטְּבָעִים בְּלִבְלֶךָ

- דְּבַר רְמוּזָאֲתִי בְּחִלְמֶךָ / דּוֹק כָּל רְמִזֵי בְּחִלּוֹמֶךָ /
 אִן פֶּאז שׁוּרֵי לֵאִימֶךָ / אִם עֲצִיתִי תִּף לָךְ.
- אִמָּא כְּלֵאמֶךָ ד' א עֲרֵאִף / אֵךְ זֶה דְּבִרְךָ הוּא שְׁעוֹת
- עֲלָם אֶלְתַּסְלֵסֵל מִן ד' יֵרֵאִף / אֶל מֵהֶלְכֵי הַשְּׁתַלְשָׁלוֹת /
 עֵדָה אֵלָא בְּאַלְחִין חִקֶּךָ / הוּא עַד לְעֵתָה רַק טְעוֹת
- לֹא גֵאדְלֵא תְּבִלְג' / מְרֵאדֶךָ / חוּץ מֵאֲשֶׁר תִּשְׁיֵג מִגְּמֶךָ /
 תִּמְסִי תְּגִ'וּץ שְׁבָה אֶלְסִמֶךָ / תִּתֵּעַ כְּדָגִים בְּתַעוֹת
- וְאַנְתְּ גֵאפֵל מִן מְנֵאמֶךָ / אֶתָּה מְעַמְעֵם מִשְׁנֵתֶךָ /
 אֶטְלַב מִן אֵלְלָה יֵרְחֶמֶךָ / בְּקֶשׁ לְצוּרֶךָ יֵרְחֶמֶךָ
- אֶקְצֵד בְּסַר צ' אַהֲרֵ וְסֵאִיל / תְּדַרְשׁ בְּסוֹד גְּלוֹי וּבְרוּר /
 אֶקְעֵד וְלֹא תִבְקֵא סָגֵל / אוֹ שֵׁב וְלֹא חֲטָטוּן תְּהִי
- כ'ץ אֶלְשֵׁדֵאִיד וְאַלְדְּסֵאִיל / דּוֹק בִּיגְעִים הִדְרוּשִׁים /
 ד'י אֶמְרָהָּ אִוּוֹל רְסִיל / הִמָּה הֵלֵא רֵאשִׁית דְּרֵשׁ
- תַּעֲרֹף בְּאַבּוּאב אֶלְדְּלֵאִיל / תְּבִין בְּשַׁעֲרֵי הָרְאִיוֹת /
 וְאַלְעֶקֶל לֹא בַד מֵא יֵצֵל / שְׁכֻלְךָ יֵאֵת לֹא יִחַרֵּשׁ
- חֵאל אִן יֵנִיר הוּ שִׁי יִקִּימֶךָ / עֵת הִיא בְּאִם תֵּאִיר תְּקִימֶךָ /
 בִּין אֶהֱל אֶלְאִימָאן יִכְרִימֶךָ / בִּין חוּג אֶמוּנִים תַּעֲלֶךָ
- תִּשְׁתַּק וְתִבְלַג' מֵא תְּרִיד / תֵּאמְצִי וְתִשְׁיֵג חֶפְצֶךָ
- פִּי כָל מֵא תִסְאֵל תְּרִיד / כָּל שְׁתִּבְקֵשׁ הוּא לָךְ
- אֶפְהֵם אֶד' א רֵאִיךְ סְדִיד / הֵבִן בְּאִם הוּא דְעֵךְ
- תִּלְהֵם עֵד' אֶבְךָ בְּעֵד חֵלְמֶךָ / תְּקִישׁ פְּגִמֶךָ לְחִלּוֹמֶךָ /
 מִן גִּיר פְּכַרְךָ מִדְּהִימֶךָ / מִחוּץ לָךְ הוּא יִכְךָ

- הָבֵן אֲמָרִים לֹא יִקְלוּךְ / אֲזַהֵד כְּלָאֵמֶךְ לֹא יִגְוֹרְךְ /
 חֹבֶבָה עָלֶיךָ נִזְהִירָהּ. / וְאִדְגָּב עֲלִינָא נַחְהִימֶךְ.
- הִנֵּה שְׂאֵלָה לָךְ וְאוֹמֵר / לִי מִסְאֵאלָה מִנְךָ בְּקוֹלָא /
 עַל סוּד חַיָּה אֲשֶׁלָּה / עַן סֵר חִיוָּאֵן מִסְאֵלָה
- לֹא בַעֲלַת קָרֵן מָאוּם לֹא / לֵם כָּאֵן דְּוִי קָרֵן וְשִׁי לֹא /
 אֶסְבִּיר בְּאֵמֶר נַעֲתָר / אֶפְתִּי בְּקוֹלֵן חֶאצִּילָא
- יֵשׁ פֶּן אֲשֶׁר לוֹ טוֹב עָלַי / וְשִׁי תִגַּד לֵה אַעֲלֵא /
 וְיֵשׁ אֲשֶׁר אֵין בֶּן רְבוֹת / וְשִׁי מָא הוּ כְּאֵמִילָא
- הֵב לְמַדְנִי אוֹן יִכְלַתְךָ / הָאֵת אֶפְתַּנִּי פִי קֶדֶר לֵהמֶךְ /
 מֵהוּ עַמְדָּה עֲדָה / מֵהוּ קִיאֵמֶךְ יִסְכְּמֶךְ
- חֹבֶבָה לְהוֹסִיף עוֹד יָדַע / וְאִגָּב אֲזִיד קוֹלִי תִקְאֵק /
 יֵשׁ חֵי בְּפֶרְסוֹתַיִו אֶטֶם / לֵם כָּאֵן שִׁי צִלְפָּה גִלֵּק
- וְיֵשׁ אֲשֶׁר יִשְׁסַע שְׁסַע / וְשִׁי מִשְׁתַּק מִפְתָּרֵק /
 נִדְרֵשׁ לְחֻכְמַתְךָ כְּמַתַּת / וְאִגָּב אֲזִיד קוֹלִי תִקְאֵק /
 הֵב נָא וְשִׁלֵּם חוֹבְךָ / מָא יִנְבְּגִי מִן רֵאִי חֻכְמֶךְ /
 אוֹ לוֹ תִבְרַר טֹב דְּבָרְךָ / וְלֹא תִצְרַח פִּי כְּלָאֵמֶךְ /
 הֵבִין יֵהָא מוֹרְשֶׁתְךָ. / בְּאַלְעֵלֶם תִּבְקָא גְּאֵנִימֶךְ
- מֵה הִסְבֵּב עִם הַמְּרֹדֶךְ / מָא דְּאֵ אֶלְסַבֵּב דְּוִי מִכְּלָב /
 מוֹלוּ רְאֵה נְרָדֶךְ רְדוּף / וְשִׁי עַכְסָן מִנְקֵלָב
- אֵיךְ הַמְּזַגִּים שָׁם שְׂרִירִים / כִּיִּף אֶלְמִיזָאֵג דְּוִי צָאֵר וְאִגָּב /
 וְתוֹצְאוֹת מֵהֶם עֲרִיר / וְאַלְמִבְעָדִי פִיֵּהוּ וְגִ'ב /
 הוּי אוֹר רְאוֹתַי הֵב עֲנֵנִי / יֵא נוֹר עֵינֵי הֵב וְגוֹוֹב /

הָאֵל יִפְגַּג דְּאֲגַתְךָ / עַד עַת תִּישָׁב דְּעָךְ	אֵלֵּלָה יִפְרֹג שֶׁר הַמוֹמֵךְ / מִתָּא תְּטִיב פִּי עַלְמֵךְ
הָאֵל בָּמו אַבְדֹן תְּנָה אוֹת	יָא רַב תְּגַלָּא בְּאַלְכֹרֹב
וּסְלַח עֲוֹנוֹת וְעוֹת	תְּגַפֵּר כְּטֹאנָא וְאַלְדֹנוֹב
עֲבַד הָאֵל יִשׁוּב שְׁבוֹת	אַלְעֲבַד אֲדָא אַכְטָא יִתּוּב
תְּפִיץ עֲנֹן טוּבָךְ וְהִלְךְ / בְּהוֹן אֲשֶׁר לֹא יַעֲזֹךְ	יָא פִּאֲיִץ אַחְסֵאנְךָ וְכִרְמֵךְ / בְּאַלְמֵלְךָ מֵא שִׁי יְקַדְמֵךְ
מְנַעִים עָלַי כֹּל טוֹב נְעִימָךְ / אֵף לֹא אֲנוּשׁ קָם נְגִדָךְ.	מְנַעִם עֲלָא כֹּל פִּי נְעִימֵךְ / לֹא קֵט אַחַד קְאוּמֵךְ.
הָא תָּם דְּבַר שִׁירֵי בְּחַפְצֵי / הַחוֹדוֹת לְאֵלֵי יוֹצְרֵי	תָּם קוֹלָנָא פִּי מֵא קְצַדְנָא / בְּאַלְשֶׁכֶר לֵלָה רַבְנָא
מְחִיל הָיִית זֹו יַעֲזָרְנוּ / בְּאַחֲרִית לֵי יִמְחַלָּה	מִן חָאֵל דִּ'א אֲלֵדְנֵינָא יַעֲיֵנָא / בְּאַלְאַכְרָה יִגְפֵר לְנָא
יְדִיד הָאֵל תְּבִין אֲמָרֵי / גַּם חֵישׁ תְּפָרֵשׁ נְאָמֵי	יָא אִפִּי'הֶם מֵא וְצִ'עֵנָא / וְאַפִּ'תֵּי בְּסָרְעָה קוֹלָנָא
וְנִצּוֹר הִגִּיךְ מְבַעַד לָךְ / תְּמַנַּע מְרִיבָה נְגִדָךְ.	וְאַלְזֹם צִ'מִּיךְ תַּחַת שְׁאֵמֵךְ / לְעֵל מֵא חַד יְכִ'צִמֵךְ.

אנא אנא הושיעה נא

שיר זה שלפנינו, נדפס בחלקו בדיואן חפץ חיים, בהשמטת תחילתו הנושאת את סימון השם "שלם" זהו שיר שבת-חתנות בבית משפחה כבודה אורחים באים מקרוב ומרחוק, והעליצות מרובה. המשורר מקדם את פני האורחים בצהלה מובנת כנראה שהיו עמיתיו, קורטוב של הוי יש בשיר הזה:

שְׁלוֹמוֹת לְאֲמוֹנֵי הַקְּהֵלָה

ס' שלם שבזי משתא

שְׁלוֹמוֹת לְאֲמוֹנֵי הַקְּהֵלָה
אֲשֶׁר בָּאוּ לְשֵׁשׁ חֲתָן וְכֹלָה.

לְיוֹם בּוֹאִים נְבֻרָה הַמְּסֻלָּה
הַבִּיאוֹתָם לְלֹא מִכְשׁוֹל וְחִילָה.

מִיָּדַעִים לְשֵׁבֶת הַכְּלוּלָה
בְּחוֹן חֲתָן וְכֹלָה הַמְּעֻלָּה.

שָׁבַח נְשִׁיר לְאֵל צוּרֵי בְּצִהְלָה
בְּיוֹם שֵׁבֶת לְרוֹכֵב עַל זְבוּלָה.

בְּיוֹם זֶה נִבְחָרוּ שְׁבֻטֵי סֻגְלָה
וְהַתּוֹרָה בְּתוֹכָם הִיא גְדוּלָה.

זְמִירוֹת קִדְמוֹ לְאֵל תְּחִלָּה
אֲשֶׁר הִנְחִיל לְיִשְׂרָאֵל גְּדוּלָה.

יְדִיד נֶפֶשׁ נִהְלַל לוֹ תְּהִלָּה
וְהַשְּׁבֶת מְנוּחָה הִיא וְשׁוּלָה.

מְנוּחָתָה לְעוֹלָם הָאֲצִוְלָה
וּבָהּ מְצוֹת וְחֻקִּים גַּם וּמִילָה.

שְׂאֵלוּ אֶת אֲשֶׁר קִדַּשׁ וְכֹלָה
וְהוּא קְדוֹשׁ אֲשֶׁר נִכְתָּר תְּחִלָּה.

תְּפִלָּתְךָ יִקְבַּל צוּר כְּעוֹלָה
וְהִיא תִזְכָּה עֲלוֹת מְעֻלָּה עֲלוּלָה.

אֶהוּבָה בְּתַ מְלָכִים הַכְּלוּלָה
וּתְפָאֲרָתָה הִדָּר מֶלֶךְ וְהִלָּה.

מִהֲלָל הוּא וְהוּא נִסְתָּר וְנִגְלָה
יַחֲיֵנוּ וְנִזְכָּה לְגֵאֲלָה.

והללויה

טוביה סולמי בתשנ"ח אל תשח רוחי

מִן הַחֲגִיגוֹת בְּתֵם הַיּוֹבֵל נִפְנִיתִי
לְהֵלֵךְ בְּרַחוּבָה שֶׁל עִיר
לְבַחֵן אֶת הַמוֹסָף לְאִמּוֹד חוֹבוֹת
וְהִנֵּה בְּרַחוּבוֹת נְטוּשִׁים הַדְּגָלִים
הַפְּרוּצוֹת קוֹבְעוֹת אֶת הָאֶפְנֶה
הַלִּיצָנִים נִבְטִים מִכָּל מִרְקַע
הַכֹּל מִתָּר וְאִין אֶסוּר וְטָרַף
פוֹסְקִים הַבְּדֻרְנִים וְאִין בְּדוּר
וְאִנִּי עֲרַגְתִּי לְפִסּוּקָה שֶׁל אִמָּא
אִם אִין הִלְכָה וְאִין מְלֹאכָה
אִיכָה בְּנֵי תִצְלַח הַמְּלוּכָה!?

וּבְתֵם הַיּוֹבֵל וְאִנִּי כְּאֶבֶל
בְּדַקְתִּי הַיּוֹבֵל עֲנִי וְחָבוּל
וְהִנֵּה לֹא יֵצְאוּ הָעֵבְדִים
לְחֵרוֹת מֵעֲבָדוֹת שְׂבִילָב
וְהָאֲדָמָה לֹא שָׁבָה לְאֲבוֹתֵי
אֲשֶׁר סָקְלוּ חֲרָשׁוֹ וְזָרְעוּ
וְלֹא הֵם קָצְרוּ אֶת הָעֵמֹר
וְלֹא לָנוּ הָיוּ קָצִיר וְאֶסִּיף.

וּבְתֵם הַיּוֹבֵל יִדְעֵתִי בְּאַרְצִי
לֹא תָבוֹא גְּאֻלָּה לְאָדָם וְלְאֲדָמָה
בְּאִין זְכָרוֹן עֵקֶדָה בְּרֵאשׁ הַשָּׁנָה
וּבִיּוֹם הַכְּפוּרִים לֹא סְלִיחָה וְלֹא מַחִילָה
בְּאִין בְּעוֹר חֲמִץ בְּטָרֵם חֲגִיגַת הַפֶּסַח
וּבִלְ"ג בְּעֵמֹר לֹא מוֹעֲלִים בָּאֵשׁ
הַמוֹעֲלִים וְעוֹשֵׂי הַרְמִיָּה
גַּם לֹא הַגְּרוּטָאוֹת שְׂבָחָצֵר.

וְאִף עַל פִּי כֵן וְלִמְרוֹת הַכֹּל
בְּתֵשֶׁנִּי"ח אֵל תִּשַׁח רוּחִי
כֹּל עוֹד הָרוּחַ מְרַחֶפֶת עַל פְּנֵי הַמַּיִם
וְהַתְּקוּהָ מְנוֹשֶׁבֶת בְּלֵב.

י"ב באייר תשנ"ט (28.4.99)

גִּלְסָנוּסְט – מֵהֶפְכָּה בְּכֹר הָאָדָמָה

שׁוֹב נוֹלַדְתָּ מֵהֶפְכָּה לְאִמָּא רוֹסְיָה
 אַחֲרֵי בְלוֹתָה הַתְּהִיָּה לָהּ עֲדָנָה?
 חֲבִלֵי מְשִׁיחַ הֵנָּה הַנֶּסֶם
 שְׁעַת בֵּין הַשְּׂמֻשׁוֹת, שְׁעַת הַרְחָמָן
 מַלְכוּת בְּמַלְכוּת נוֹגַעַת.

הַתְּזַכְּרוּ מִצְעָדֵי הָאָרְגָּמָן בְּיוֹם אֵידָם
 עַל חוֹמַת הַקְּרִמְלִין אִיקוּנִיוֹן שֶׁל לֵנִין
 וּשְׂדֵרַת הַמִּתְנַשְּׂאִים עַל חֵבֶר וְאָדָם
 בְּשֵׁם הַחֲרוּת שֶׁלֹּא הִיְתָה וְלֹא תִהְיֶה
 מַלְכֵי הַדִּיקְטַטוּרָה שֶׁל הַפְּרוֹלִיטְרִיוֹן
 לֹא מִצְחִיק אֱלוֹ הִיָּה רַק בְּתִיאָטְרוֹן.

דְּגָלִים מְאֻדִּימִים מִתְנוֹפְפִים בְּרוּחַ
 וּפְטִישׁ וּמַגָּל וְאַלְמוֹת הַקּוֹצֵר
 עַד לֹא נוֹתֵר בְּדָגֶל מְקוֹם לְנַפֵּשׁ
 לְהִשָּׁיֵב הַרוּחַ לְהוֹרִיד הַגֶּשֶׁם לְבִרְכָּה.

צוֹעֲדִים לוֹיִנִּים וְטִילִים וְכָלֵי זֵין
 גְּנָרְלִים שְׂמִנִּים בְּרַקְמַת הַמַּדְלִיּוֹת
 הוּי הַכֹּפֵר מִדְּמִים שֶׁהֶאֱדִימָה
 וְתַחַת שִׁירֵי מֵהֶפְכָּה שֶׁל חֲסִידִים שׁוֹטִים
 בְּכֹר הָאָדָמָה זַעֲקַת לַחֵשׁ בּוֹקַעַת
 כְּבִימֵי הַצָּאֵר, הוּי רוֹסְיָה אִמָּא
 רַק תִּנִּי לִי כְּכֹר לִילְדֵי הָרַעֲב
 וּבְגַד לְלֶבֶשׁ וְנֹר לְהָאִיר.

שׁוֹב מִתְרַסֵּים בְּרַחוּבוֹת
 מִלְחַמַת חֲלוֹמוֹת וְחַזוֹנוֹת
 הָאֲנֻדְרָטָה נַעֲקַרְתָּ וְאֲשֶׁרָה נִגְדַעַת
 פְּסִילִים נִתְצִים נְגָרִים כְּכֻלָּבִים
 מִי בְּעַד וּמִי נִגְדַעַת וּמִי בְּעַד וְנִגְדַעַת
 רֹאשׁ סְטֵלִין נַעֲרָף בְּחֶרְמֵשׁ מְאֻדָּם
 וְהוֹלֵם הַפְּטִישׁ בְּזַקְנוֹ שֶׁל לֵנִין

וְאוֹתוֹ אָדָם שֶׁקֶפֶץ בְּבִטְיִלְיָהּ
 וְרָקַד עַל פְּסָלֵי פְרֵעָה הֶמֶן וְאַנְטִיּוֹכוֹס
 מְחוֹלֵל פֹּה הַיּוֹם עַל פְּגְרֵי עָרִיצִים
 בְּנִפּוֹל אוֹיְבָיו בְּעֵתִיד עוֹד יִשְׁמַח.

וּבְדָגְל הָאָדָם יֵשׁ חוֹר שְׁחוֹר
 נֶעְקָר מִלְבוּ הַמַּגָּל שְׁעָרָף לוֹ רְאשִׁים
 בְּשֵׁם הַשְּׁלוֹם וְאַחֹת הָעַמְלִים
 נִקְצְרוּ הַקּוֹצְרִים נִשְׁחֲטוּ הַמּוֹנִים
 דָּגַל אֲרָגְמָן שֶׁהֵנִיעַ עִמִּים לְמַלְחָמָת
 מִקְנֵחַ הַיּוֹם גַּם רִצְפָּה מְטַנְפֵּת.

דְּגָלִים יִשְׁנִים מוֹצְאִים מִמֶּרְתֵּף
 מִרְחֵק הַזְּמַן נִמְחוּ כְתָמֵי דָמָם
 סְמָלֵי חֲזִירִים שְׁבִים לְמַחְזוֹר
 עֲטוּפִים בַּהֲלַת קִדְשָׁהּ מְזִיפֵת
 וְנִבְיָאֵי הָאֲתָמוֹל שֶׁקִּדְּשׁוּ אֶת הַרְשָׁע
 רֵאשׁוֹנִים גַּם הַיּוֹם עַל בְּמָה לְבָרָהּ.

וְשׁוֹב נֶצֶב אֲנֹכִי הַיְהוּדִי
 לְבָדִי אֵל מוֹל הָאֵל-לֵהִים
 הַמְּבַקֵּשׁ לְבְרוּא לּוֹ מִחֲדָשׁ
 אָדָם בְּדַמּוֹתוֹ וּבְצִלְמוֹ.

וְשׁוֹב נֶצֶב אֲנֹכִי לְבָדִי
 אֵל מוֹל הָאָדָם
 הַמְּבַקֵּשׁ לְבְרוּא לּוֹ מִחֲדָשׁ
 אֵל-לֵהִים בְּצִלְמוֹ וּבְדַמּוֹתוֹ.

אֵךְ מִבֵּין שְׁנֵיהֶם
 יֵרֵאתִי מִן הָאָדָם.

י"ז בכסלו תשנ"ב - (24.11.91)

הַמּוֹת בְּעֵתוֹ

מִסְלֹל הָאָנוּשׁ מֵרֵאשׁ יְדוּעַ
 עִם הַתִּינוּק נוֹלֵד גַּם צְלָמוֹת
 כְּצֵל יְלוּהוּ יִתְבַּגְּרוּ עַד קֶבֶר
 כְּשֶׁעוֹן הַחֹל יִמְעַט אוֹנוֹ
 וַיִּתְמַלֵּא כְּעֵרוֹי אֵין-אוֹנוֹ
 עַד בְּתַחֲנוּן יִבְקֵשׁ מְנוּחָה לוֹ
 לְנֶבֶל בְּשִׁלְכָת
 אוֹ סֵתָם רַק לְלִכָּת.

יְבָרֵךְ הַמּוֹת אִם בְּעֵתוֹ יוֹפִיעַ
 בְּלֹא יִסּוּרִין בְּלֹא זַעַם וְרַעַם
 אִם עֵין לֹא תִכְהֶה וְלֹא תִרְעַד רֶגֶל
 בְּזַקִּיפוֹת יִלְךְ אִישׁ כְּעוֹלָה הַרְגֵל
 מְעַמֵּל הַיּוֹם אֶל מְנוּחַת הַמָּחָר.

יֵאָבֵל הַכֹּפֵר תִּבְכֶּה גַם הָעִיר
 אִם בְּטָרֵם עֵת בָּאָבוּ הַצָּעִיר

לֹא בָנָה בֵּית וְלֹא אָרֶשׁ אֶשָּׁה
 לֹא רָאָה אֶרֶץ וְלֹא חָרְשָׁה
 יְגוּנִי עַל הַנְּעִר עֲמוּס חִלּוּמוֹת
 טֶרֶף מִן הַדֶּרֶךְ בְּגֹאוֹנוֹ וְאוֹנוֹ.

כ' בַּתְּשֵׁרִי תִשְׁנִי"ב לֵיל חֵיתוּם עֵרְבָה (28.9.91)

סָלֵם מִצֵּב הַשְּׂמִימָה

אֲבָרְהֵם יִצְחָק יַעֲקֹב
 שְׁלֵבִים בְּסָלֵם הַדּוּרוֹת
 רֵאשׁוֹ מִגִּיעַ הַשְּׂמִימָה
 וְרִגְלָיו בְּקִרְקַע הַמְּצִיאוֹת.

רְצוּפָה הַמְסֻלָּה
אֲדָנִים וּפְגָרִים
וּמְלֹאכִים רְעִים וְטוֹבִים
עוֹלָיִם וַיִּוְרְדִים בּוֹ.

מֵאֲזָ וְעַד עוֹלָם
הַחַיִּים אֶל וְ/אוֹ עַל הַמֵּתִים
צוֹעְדִים וְשׁוֹעֲטִים
כִּי דָשׁוּ תְמוֹלִים נְרַקְבִים
יוֹנְקִים שְׂרָשֵׁי הַהוֹה
אֶת פְּרָחֵי הָעֵתִיד הוּא מְרוֹה.

כ' באייר תשכ"ד (2.5.64)

יָם הָאָנוּשׁ כְּאוֹקֵינוֹס

יָם הָאָנוּשׁ כְּאוֹקֵינוֹס
עוֹלָם רָחֵב יָדַיִם
גְּלִים בְּנֵי גְלִים
מִתְנַפְּצִים אֶל חוֹף הַחֲלוֹמוֹת
וְרַק מִתֵּי מַעַט יוֹתִירוּ זֵכֶר
עוֹקְרֵי צוֹק וְסֻלְעִים
נוֹשְׂאֵי בְנֵי אֹרֶס
זוֹרְעֵי רֵאשִׁית וְסוֹף.

יָם הָאָדָם כְּאוֹקֵינוֹס
עוֹלָם רָחֵב יָדַיִם
תְּהוֹם רְבָא וְלוֹיִתָּן שׁוֹחֵק
דְּגֵי רֵקֶק וְכָרִישִׁים טוֹרְפִים
נְחֻשׁוֹלִים עַיִ פְּנִים מְחַצְפִים
מְקַפְּצִים אֶל-עַל שׁוֹלְחִים יָדַיִם
לְחֻטָּף לָהֶם מְלָכוֹת פֶּסֶת שְׁמַיִם
עוֹלָם תְּחַתּוֹן תְּחַתָּם וַיִּבְלַעֵם.

ים האדם עתים כים התכלת
 אז בנוחו הכל נשקף ומשתבר
 ערים ויערים עבים כבני כנף
 וברתחו ים האכזר מכל הוא
 יחזיר, יכסוף ויתקצף וישתצף
 המשברים מסתערים כבני שדים
 קוראים אל בראשית לתוהו
 ועוקפים אל החופים ותוקפים
 תחי המהפכה, ההפכה, המערבלת

בשר ודם, מתי יתם לו זה השיט
 מרדף ללא מנוס בין יוצר לבין יצר
 שרטון חוסם דרכי לגמל הבית
 ורק משב הרוח המכבשת מרחבים
 מבדלת בין עולם החי לעולם הדומם
 ואותה חללית שבתלה את חלל היקום
 מספורי אבא על רכב ישראל ופרשיו
 הורתה במטבח אמא בשריקת קמקום.

כ"ט במרחשון תש"ם (19.11.79)

מעשה אבות

כאביכם שאמר
 אחותי היא
 ויקחנה פרעה
 אל ביתו

לא קראת

לֹא זַעֲקָתָ
 אֶרְצִי וְאִירְשָׁנָה
 בְּשֶׁקֶר אֲבַל אֲמַרְתָּ
 אֵין עִם מִי לְשִׁיחַ
 וְאִם יִמְצֵא
 הִתְדוֹן עַל אִם שְׁזַקְנָה
 או תִּזְנֶה אֶת בִּתְּךָ שֶׁבְגָרָה!

יִרְאֵתִי
 כִּי פִלְשֵׁתִים אוֹמְרִים
 אֶרְצִי הִיא וְאִירְשָׁנָה

אִם אֵין מְשִׁיחַ בֵּינֵתֵים
 תָּנוּ לִי גַם חֲמוֹר
 יוֹדֵעַ דֶּרֶךְ

לְשֵׁאת אֱלֻמוֹתִי
 מִן הַשָּׁדָה אֶל בֵּיתִי
 כִּי טוֹב נָעַר מְחַפֵּשׁ אֶתוֹנוֹת
 מִמֶּלֶךְ זָקֵן מְבַקֵּשׁ שֵׁם עוֹלָם
 וּמְשַׁלֵּם בְּאֶתְנֵן נַחֲלַת אֲבוֹתָיו.

ה' באייר תשמ"ט יום העצמאות (10.5.89)

נֵר לְרַעִיָּה

יונה דחוח־הלוי נע"ג

אֶת הַלֶּכֶת מֵאֵתִי   יוֹנָה, יוֹנֵת הַלֵּב
אֶךְ עוֹדֵי חַי חַיִּיקָה.   נֶאֱמַנְתָּ בְּבְרִיתְךָ.
בְּנִתִּיב הַחֲתַחְתִּי   בְּשִׂמְחוֹת וּבְעֶצֶב
אֲנִי צוֹעֵד אֵלֶיךָ.   כָּל עֵת הִיְתָה עִתְךָ.

אֶת רְצִית כִּי אֶפְעַל   נִחַנְתָּ בְּמֵאוֹר לֵבָב
"אֵתָה אָדָם הִיסְטוֹרִי".   כָּל יוֹם הָיָה יוֹמְךָ.
תַּמְכֶּת בִּי כָּל שַׁעַל   לֹאֵל הַשְּׁלֶכֶת הִיְהֵב
נֶרְךָ הָיָה נְרִי.   אֵלָיו כֹּון פְּעַמְךָ.

סוֹד הַצְּמֻצוֹם יִדְעֵת   נִפְשֶׁךָ לְשָׁמַיִם
בְּמַלִּים וּבְהֶגָה   גּוֹפֶךָ לְאֲדָמָה.
וּבְחוֹשׁ לִפְנֵי נֶרְעֵדֶת   הִנֵּה רִקְמַת חַיִּים
הַתְּרַעֵת עַל כָּל מְשָׁגָה.   נִשְׁלָמָה וְתַמָּה.

בְּנִים שִׁילְדֵת
וְטַפְחַת וְהֵאֱמַרְתָּ
הֵם הֵלָה שֶׁהִשְׁאֲרַת
וְשָׁגַב שֶׁהִשְׁגַּבְתָּ.

אִישׁךְ הַדּוֹאֵב וּמִבְּכָה מוֹתֶךָ
יוֹסֵף דְּחוּח־הַלּוֹי

אַבֵּל דוֹדִי בְּאַהֲבָה יִזְכְּרֵנִי

כנפי יונה נחפה בכסף

לזכר הצדקת אשת החיל

אצילת הרוח ורבת החסד

יונה דחוח-הלוי ז"ל

כאילו צר עליך עולמנו, קמַת וּפְרִשֶׁת כנפיים. כאילו מאסת באפסות האדם ובדלות המעשים. לא עֲצַרְתָּ עוד כוח לחפש את האור בעת ליקוי המאורות. גם פְּסִיעוֹתֶיךָ האצילות והחרישיות כמו הפרו את דממת הנצח, הנצח האחד שהיה לנגדך תמיד, וְאַתָּה הלא פסעת לקראתו בכל הליכותיך. רק לפרוש כנפיים וְלִדְאוֹת לקראת האור, רק כך תבואי בסוד האחד, יונת אֵלֶם.

מְדַמּוֹת אלמונית הלכת וגבהת לנגד עינינו, הלכת זורחת בטוהר מְעֻשֶׂיךָ, באמונת תום שלך שלא ידעה פשרות, באצילות הַלִּיכוֹתֶיךָ הצנועות, במבטך הכבוש והביישני, בנועם חיוך הַנּוֹגֵה, בחן דְּבָרֶיךָ ובעומק תבונתך, תבונת אשת חיל באמת.

כמו צללים היו נטויים על הבית, עד שְׁקַמְתָּ אִם בישראל. אבן על אבן בניית את ביתך, חֲכַמַת נשים בנתה ביתה, העלית אור בכל פינה, כשתילי זיתים בָּנִיךָ, בני טיפוחים המה, אשר כל רואיהם יכירום כי הם זרע ברך ה'. ומאֲרֹךְ נאות אִישֶׁךָ, זרח האור על חייו, חיזקת את לבבו ותאמצי זרועותיו. את היית צפחת השמן אשר לא תִּכְלָה, אף כי אַחַר היותך. רב היה חסדך עם אנשים, יִקְרָתָּ בעיני אלהים, יונה תמה ורבת חסד, וּבְצַדִּיקוֹתֶיךָ מְשַׁכֶּתֶת שְׂכִינַת-אֵל על בני ביתך.

ואנו עוד רצינו ללמוד מְמַעְשֶׂיךָ הצרופים, לשמוע אמירותיך השנונות והנבונות, לחזות במו עינינו במופת חי של הרעיה והאם, של היהודייה השורשית שְׁחַכְמַת הדורות היתה נר לרגליה ומעיין תבונה בכל נתיבותיה.

יונה, יונה צְחוּרַת כְּנָפִים / רְעִיָה וְאִם - מִתַּת שָׁמַיִם
זְכִים הִי חַיִּיךָ, צְלוּלִים כְּפִים / חֵן וְחֶסֶד מְלוֹא תְּפִנִים
עֲתָה כְּצֵל דְּמוֹתֶךָ עַל פְּנֵי הַמַּיִם / אוּ הִיא בְּבוֹאֶתָה נְשֵׂאוֹת בְּשָׁמַיִם
עֲלִית לְמְרוֹמִים בְּטוֹהַר כְּפִים / וּלְאַחֲרֶיךָ - דְּמָעָה עַל עַפְעָפִים:

ד"ר יהודה עמיר

יהודה עמיר

אָבֵל דּוֹדֵי בְּאַהֲבָה יִזְכְּרֵנִי

"אילת חן" לר"ש שבזי כביטוי לאהבת אין-סוף נאצלת מעבר לתלאות הזמן

נֶפֶשׁ לְעִילוּי נִשְׁמַת הַצַּדִּיקָה
יונה דחוח-הלוי ז"ל

דברי מבוא

אין לך נשגב מרגש האהבה, ואין לך נאצל מהאהבה הרוחנית. במהותה האהבה היא דיבוק נפשות לאחת, ואם אין בה כוונות זרות הריהי תמצית האושר ותכלית הקיום האנושי. לא בכדי מהווה הציווי "ואהבת את ה' אלהיך" תמצית האמונה השלמה והדיבוק המוחלט בין המאמין לבין אלהיו. בספרות הקבלה מהווה האהבה לעילא גורם מרכזי בעבודת ה', בבחינת "רחמנא ליבא בעי". ומערכת היחסים בין קודשא בריך הוא לבין שכינתו מתוארת כיחסים של אהבה.

ר' שלם שבזי עשה את האהבה לעילא יסוד מוסד בשירתו, ואין לך כמעט שיר ממאות שיריו שאינו יונק כוח חיותו ושגב רעיונותיו מרגש האהבה. עשרות משיריו פותחים בביטויים של אהבה – "אהבת" "אהוב" "איומה" או "איומתי", "מי נשקני" ועוד. אהבת הנצח בין ישראל לאלהיו משתקפת בדמותה הרוחנית של השכינה שלא מְשָׁה מהם גם בגלותם. לפיכך עיקר תפילותיו של הפייטן מופנות אליה כמטרונית פטרונית של האומה במבעים של אהבה. תמצית נחרצת של ההגות הפיוטית השבזית באמצעות 'שירת העלמות' שלו ניתן למצוא לדוגמה בקטע הבא:

וּאֲנִי בְּטַעַם הַגִּיּוֹנִי / בְּאַהֲבָה אֶתְבּוֹנֵנִי

שִׁיר עַל עֲלָמוֹת אֶעֱנֶה

כּוֹס הַיְשׁוּעוֹת אֶהַנֶּה

בְּעַר בְּלִבִּי אֵשׁ סָנֶה

שְׁמִשִּׁי וְסֵהר רְעִיוֹנִי / נִסְתָּר בְּמַבּוּעַ מַעֲיִנִי

(אהבת צבי תעיר יגוני)

בעשרות כינויים נאצלים כינה הפייטן את כנסת ישראל הנאהבת, זו היונקת שפע חסדים מ"אדון הכל" "ומשפעת עלי כל האדמה". כרחל האם הרחימאית נשקפת היא ממרומים ומשפיעה חן וחסד על עם ישראל בגלותו, ומשגרת אותות של תקווה וסימנים של גאולה. באמצעות ה"רעיה" העליונה מבקש הפייטן לדובב את כל עולם האצילות ולקרב דרכה את גאולת ישראל. ברבים משיריו עומד הוא כצדיק יסוד עולם בין שמים וארץ ומשגר רזי תפילותיו למרומים. נוכחות השכינה בשיריו משרה עליהם אור של נגוהות וזיו של קדושה.

המוטיבים השכיחים בשירי הכיסופים שלו הם: פנייה לרעיה או הבעת כיסופי אהבה אליה, כגון: "אהבת הדסה על לבבי נקשרה", "אילת חן בגלות תסמכני", "איומה המשי דגלי המוני", "ביעלת חן נפשי דבוקה", "לבבי יחשקה עפרה" "שובי יפהיה חלי פני דודך" וכיו"ב. המוטיב השני הוא הפירוד בין הידידים שנגרם בעטיו של "הזמן" האכזרי. מוטיב שלישי הוא הדגשת האהבה כגורם השומר על הקשר הנצחי בין הנאהבים. כמוטיב נוסף מופיעה לעיתים פנייה ל"שרידי הזמן" להתבונן בעמקי השיר, דהיינו להתבונן במשמעות האליגורית הנסתר, מעין "בינו עדת קודש בשירה חוברה" (אהבת הדסה). "שרידי הזמן" הוא כינוי לאצולה הרוחנית, חכמי התורה או חכמי תורת הנסתר שאת דמויותיהם מעטר המשורר בדברי שִׁבְחָ על רוממות רוחם ורמתם המוסרית, "כי הם עלי יצרם בְּדָאֵי מוּשְׁלִים" (אהבת הדסה).

מגמת שיריו של שבזי היא תמיד למרומים, התנועה היא ממעמקים כלפי מעלה. הכוח המניע הוא רגש האהבה, האהבה במובנה הנאצל, ומכוחה מקבלות מלות השיר רוממות ושגב רוחני. אהבת הדוד והרעיה היא מעבר לגבולות המציאות, ואותה מעלה המשורר על ראש שירתו. גם אין כוח בעולם המסוגל להפריד אהבה זו, והיא משולה לאהבת לביה ולביא¹, וכך אמורים הדברים בלשון המשורר:

אַהֲבַת כָּלָה יִקְרָה / וַחֲתַן חֶפֶה יִשְׂרָה
 דּוּגְמַת אַבְרָהָם וְשָׂרָה / רֵאשׁ תְּחִלַּת אֲהַבְתִּי
 לָהּ מֵאֲד הוֹמָה לְבָבִי / חוֹשְׁקִים לְבָיָהּ וּלְבִיא
 לְעֶרְךָ נֵר מְעַרְבִי / אֶלְמָדָה חֶקִי וְדַתִּי (אהבת כלה יקרה)

רבים משיריו פותחים בציור חווייה עילאית או בהבעת כיסופים למהות רוחנית עליונה. "אם ננעלו" פותח בתיאור פמליה של מעלה הקושרת כתרי שבחים לבורא ומשמיעה שירים עֲרָבִים לכבודו, וזאת בהשראת חזונות המרכבה של ישעיה ויחזקאל. "מי נשקני מנשיקות אהבה" פותח בחוויית קרבת השכינה במעמד הר-סיני, קרבה שהיתה כרוכה בתחושה של פְּלוֹת הנפש.. ב"אהבת הדסה" פותח בהבעת

כיסופים לגאולה רוחנית ולהתחברות עם עולם האצילות, ורק השירה מקרבת את
נפש הפייטן לעולמה של השכינה:

”בְּנַעֲיִם זְמִירוֹת מְדוּד אֶתְעוֹרְרָה / וְאֲנִי וְרַעֲיָתִי בְּרָנָה צוֹהֲלִים”.

אילת חן

נדגים דברינו באחד השירים היותר מקובלים בקרב יהודי תימן, והוא מן
השירים היפים של הר”ש שבזי – ”אילת חן”. בזמרת יהודי תימן הוא משמש בטקסי
החתונה כשיר ’זפה’ ללווי החתן, ובימינו – ללווי הילד בחגיגת בר המצוה. שני
אירועים אלה אכן הולמים את עניין השיר שהוא ביסודו שיר גאולה עטוי בדימויים
מעולם האהבה והכלולות ובמרכזו משתה ידידים בשמחת חתנים אליגורית. כדרכו
ברבים משיריו מעמיד המשורר את דמות ה”רעיה” במרכז השיר ומסביבה הוא שוזר
מוטיבים החוזרים ונשנים בשיריו בהרכבים שונים, וכולם ביחד מהווים מסכת
רעיונות שקיים ביניהם קשר אימננטי.

שבזי ודאי הכיר היטב את שירי האהבה של משוררי ספרד, אולם הוא אימץ
לעצמו רק את מלבושיהם החיצוניים, ואילו בתוכן בחר לו נתיבי שירה משלו כשהוא
בורר ומזכך היטב את אמריו ומלבישם בגלימת זוהר של סמלי קבלה אליגוריים. גם
דימויים מקובלים משירת החול הספרדית מוארים אצלו באור רוחני ומכוונים את
הלבבות כלפי מעלה. השיר ”אילת חן” מדגים היטב את דרכו זו של שבזי לעדן
מוטיבים ודימויים משירת האהבה הארצית ולהופכם לסמלים בעלי משמעות
אליגורית עמוקה ועילאית. תחילה נעיין בחלקו הראשון של השיר:

וּבְלִילָה בְּתוֹךְ חִיקָה מְלוּנִי	אֵילַת חַן בְּגִלּוֹת תְּסַמְכְּנִי
וְנִתְעַרַב חֲמַד יִינָה בְּיַיִנִי	לְכוֹס יִינָה אֲנִי תַמִּיד מְזַמֵּן
וְהַעִירוּ לְשָׁכַל רַעֲיוֹנִי	שְׁתוּ דוּדִים לְעַמְתִּי וְשִׁכְרוּ
וְשִׁלְחָנָה מְזַמֵּן לְהַמוֹנִי	בְּהִיכַל בֵּת מַלְכִים הַכְּבֹדָה

השיר פותח בציור תמונה שנראית לכאורה כלקוחה ממסיבת רעים במשתה
חתנים סביב שולחן וכוס יין, וזו תמונת היסוד. ניתן אפילו להבחין ברמזים של
התקרבות הדדית והדרגתית בין החתן לבין הכלה. החתן הגולָה מוצא לעת לילה
מקום לינה בחיקה של ”האילת”, ולאחר ש”נתערב חמד יינה בייני”, דהיינו לאחר
שנתאחדו האוהבים, אזי מזמן החתן את כל רעיו למשתה חתנים: שתו דודים
לְעַמְתִּי וְשִׁכְרוּ”. אולם כפי שכבר הזהירו בעלי ההקדמות לדיואן, עלינו להשמר
מפירושים פשטניים של דברי המשורר הקדוש, שכן מגמת רעיונו לעניינים רוחניים,

או כדברי ר' יהודה ג'זפאן² בהקדמתו לדיואן, "כל שירי הרש"ש סודות עליונים הם, סולם מוצב ארצה, וראשו מגיע השמימה. ואם נראה בשיריו שבחים גשמיים כיד ורגל ושאר איברי הגוף, נהג ולך ולא יעצרך 'הגשם', כי הוא מדבר לצד עלאה..."³.

ואכן, כפי שנראה להלן השיר מתפרש מתוך עצמו, ודמות האילת מתפתחת ומתרחבת בהשתמעות רוחנית עליונה, עד כי לא ניתן עוד לראותה אלא ברוח הסמלים הקבליים האליגוריסטיים. רמזים וביטויים מפורשים מצביעים על כך שהמדובר בסיטואציה רוחנית. אזכור הגלות מרמז על הרובד הלאומי של השיר, ושתיית היין בצותא עם הרעים בזיקה ל"וְהָעִירוּ לְשָׂכָל רְעִיוֹנִי" מרמזת על התוועדות למטרת לימוד והרחבת הדעת. מכאן שכוונת המשורר לחברותא של לימוד תורה, ואילת חן הוא כינוי סמלי לתורה, אשר בהיכלה "בְּהִיכַל בַּת מְלָכִים הַפְּבֹדָה" נועדים לומדי התורה לצוותא של לימוד. הביטוי "וְשִׁלַּחנָה מִזְמָן לְהַמוֹנִי" מחזק את האבחנה שאכן מדובר בלימוד תורה המזומנת לכל עם-ישראל.

מכאן שביטויי האהבה הם כלפי תורת ישראל אשר החזיקה את האומה בחשכת הגלות: "ובלילה בתוך חיקה מלוני". שתיית היין מסמלת כאן, כבכל שירי שבזי, את ההתעמקות בסודות התורה, את העונג הרוחני שבהתפשטות הגשמיות וההתעלות הרוחנית, את הגאולה הרוחנית, ואילו השכרון מסמל את התפקחות השכל ורוממות הנפש, או לחילופין – את ההתעמקות בסודות התורה.

וכך מתודעים אנו בהדרגה למהותה האמיתית של שירת המשורר הקדוש אשר כל ביטויי הגוף והחומר כלפי דמויות נשיות מכוונים למושאים רוחניים. אמנם לעיתים קרובות שיריו אפופים אוירה מיסטית ותחושה של תעלומה, אך בעיון מקרוב במרכיבי השיר וברקמת הסמלים והכינויים ניתן להתקרב אל כוונת המשורר. בשיר שלפנינו אילת החן הופכת מדמות עלומה לערך נעלה – כינוי לתורת ישראל, שהיא נשמת אפה של האומה היהודית, לבת מלכים עילאית אשר הכל מזומנים להיכלה כדי לעסוק בה: "ושולחנה מזמן להמוני". גם בגולה הקודרת, בארץ מאפליה, מצאה האומה מקלט בהיכלה של בת המלכים, בהיכלה של תורה.

חלקו השני של השיר הוא יותר הגותי, והוא מבהיר ביתר שאת את משמעותו הרוחנית של השיר.

² צנעא, המאה ה"ח-ה"ט, וראה עליו רצהבי, תורתן שלבני תימן, עמ' קיז-קיח.
³ דיואן חפץ חיים, עמ' 6-10.

<p>אָבֵל דּוֹדֵי בְּאַהֲבָה יִזְכְּרֵנִי בְּמַעְגַל חֵן וְחֶסֶד יִמְשְׁכֵנִי לְרַעֲיָתִי וְהִיא תְּפִיק רְצוֹנִי זְכוֹת לְאֵה בְּבִינָה תִסְעַדְנִי בְּסוֹד מַלְכוּת עֲשִׂירִית תַּעֲלֵנִי</p>	<p>5 זָמַן הַפְּרִיד לְכָל רַעִים וְדוֹדִים יִקְשֶׁר חֵן וְחֶסֶד עַל גְּבַרְתִּי מִפְרִשֵׁז בְּעֵנֵי עֲבֵי שְׁחָקִים שְׁעָרֶיהָ חֲמָשִׁים הֵם קְבוּעִים תַּעוֹרֵר אֶהְבֵּת רַחֵל לְבָנִים</p>
--	---

חלק זה פותח בתלונה על "הזמן", הכוח הפטאלי העיוור המשבש דרכי אנוש ומפריד בין האוהבים. זהו מוטיב שכיח בשירת ספרד בהשפעת שירת ערב, ומשוררנו מזכירו לעיתים כדי להבליט את כוחה של אהבת ה' לעמו, שיש בה כדי להתגבר על תעלולי "הזמן". הודות לאהבת הנצח יש בכוח האומה להתקיים חרף תלאות הגלות ופגעי הגורל.

עיקרו של חלק זה תפילה לפני הבורא שיפרוש חסדו על השכינה כדי שהיא תפיק את רצון המתפלל, הדובר בשם הכלל. התפילה מובעת בבתים 6-7 שהם שונים במילותם אך זהים במשמעותם. הכפילות נועדה להעניק יתר תוקף לתפילה. בבתים 8-9 חוזר לדבר בשבח התורה אשר לה חמישים שערי בינה. בזכות לימוד התורה, המכונה כאן "זכות לאה", שלפי הקבלה היא כינוי לספירת בינה המסמלת את התורה, אותה זכות תסעד את האומה בגלותה. אמירה זו מקבילה לנאמר בראש השיר "אילת חן בגלות תסמכני". יתר על כן, יש בכוח התורה לעורר את אהבת רחל, שהיא כינוי לשכינה, לבנים (אלו ישראל) ולהעלותם לדרגה רוחנית גבוהה של השראת שכינה: "בסוד מלכות עשירית תעליני".

חלקו השלישי של השיר מהווה חתימה בבקשת הגאולה לעם ישראל, כפי שנוהג המשורר במרבית שיריו, בעקבות ר' יוסף בן ישראל וקודמיו.

<p>10 אֱלֹהִים חֵישׁ לְעַמֶּךָ יְשׁוּעָה שְׁלוֹמִי לֵב בְּרוּב שְׁלוֹם תְּסוּבֵב בְּעֵת רְצוֹן תִּצְחָצַח גְּרוֹנִי בְּנֵי אִישׁ תָּם סָגַלְתָּ אֵב הַמּוֹנִי:</p>
--

בחתימת שיריו נוהג הר"ש שבזי לבקש על צורכי העם ואף על צרכי עצמו, ובכך מגיע השיר ממרומי החוויה הרוחנית אל קרקע המציאות, בבחינת סולם המוצב ארצה וראשו מגיע השמימה. וכבר אמרנו שאצלו מתחיל השיר בדרך כלל במרומים ומסתיים בהוויה הארצית.

וזהו אחד מסודותיה של שירת המשורר הקדוש, שהיא מקרבת את מושגיה כביכול לחיים הארציים, אולם למעשה מגמתה לעולם האצילות והחיים הרוחניים במשמעותם הנצחית. המהות האניגמטית של מוטיבים וסמלים רבים בשירתו מגבירה את התעלומה ומעצימה את החווייה האינטלקטואלית בעקבות חשיפת המשמעות הפנימית. שבזי נטל את רגש האהבה, שהוא רגש יסודי כל כך שבכוחו לקרב רחוקים

ולדבק נפשות, ועשאו סמל עליון ובית קיבול לכיסופיה הנעלים ביותר של נפש אנוש בכלל ושל האומה היהודית בפרט.

אם ראית חבורה של לומדי תורה השוקדים על לימודם בשמחה ובהתלהבות, אם ראית שפניהם מפיקים נוגה ושכינה חופפת עליהם, אזי חזית במשתה חתנים בהיכל בת מלכים, בהיכלה של אילת החן. אם ראית כלה בחופתה בהדר יופיה, אם הצצת בזוהר שעל פניה שעה שהכל מלויים לה בתהלוכה של זפה, אזי אילת החן של שבזי היא בבואתה העליונה. שתי התמונות הללו שואבות את יופיין המיוחד ממקורות פנימיים, והן ניזונות מרגש אחד עמוק – רגש האהבה.

שיריו של הר"ש שבזי הם כדברי הזוהר "מִפְתָּחֵינּוּ תִרְעֵי שְׂמֵיָא דְרַחֲמֵי וּמַעוֹרְרֵינּוּ אֶת הָאֱהָבָה לְעֵילָא". האהבה הנצחית שבין קודשא בריך הוא לבין עמו ישראל היא אהבת אין-סוף נאצלה, מעבר לתלאות הזמן ומעבר לחיים הגשמיים, ואין שום כוח היכול להפריד בין הנאהבים. "זְמַן הַפְּרִיד לְכָל רְעִים וְדוֹדִים / אָבֶל דּוֹדֵי בְּאֵהָבָה יִזְכְּרֵנִי".

**סדר חלוקת פרשיות התורה
על פי מסורת תימן**

משה גברא – המכון לחקר חכמי תימן

סדר חלוקת התורה לפרשיות על פי מסורת תימן¹

המנהג הרווח היום בכל קהילות ישראל לסיים את קריאת חמשה חומשי התורה בשבת בשנה אחת, ומקורו בבבל בתקופת המשנה והתלמוד. מנהג ארץ ישראל הקדום, לסיים את קריאת התורה בשלוש שנים כדברי התלמוד (מגילה כ"ט, ב'): "לבני מערבא דמסקי דאורייתא בתלת שנין" – לבני המערב הכוונה לבני ארץ ישראל, המסיימים את התורה כשלוש שנים, כפי שפירש שם רש"י. עפ"י מנהג ארץ ישראל היו קוראים בכל שבת כשליש מפרשת השבוע הנהוג היום.

עפ"י הכללים והמנהג, יש צורך להתאים את הקריאה בתורה בשבת למועדים מסוימים, ולכן בשבתות מסוימות קוראים שתי פרשיות, לפני שנפרט זאת נראה את דברי הרמב"ם:

"משה רבינו תיקן להם לישראל שיהו קורין בתורה ברבים בשבת ובשני ובחמישי בשחרית, כדי שלא יהו שלושה ימים בלא שמיעת תורה... המנהג הפשוט בכל ישראל שמשלימין את התורה בשנה אחת, מתחילין בשבת שאחר חג הסוכות וקורין בסדר בראשית... עד שגומרין את התורה בחג הסוכות..."

עזרא תיקן להם לישראל שיהו קורין קללות שבספר ויקרא (פרשת בחקתי) קודם עצרת, ובמשנה תורה (פרשת כי תבוא) קודם ראש השנה. והמנהג הפשוט שיהו קוראין במדבר סיני קודם עצרת, ואתחנן אחרי תשעה באב, אתם נצבים קודם ר"ה, צו את אהרן קודם הפסח בשנה פשוטה, לפיכך, יש שבתות שקורין שחרית שני סדרים כגון אשה כי תזריע וזאת תהיה תורת המצורע, אם בחוקתי עם בהר סיני, וכיוצא בהן, כדי שישלימו בשנה ויקראו אותן הסדרים בעונתן". (תפילה יב, א; יג, א-ב).

¹ מאמר זה מבוסס על הפרויקט הגדול הנערך בשנים אלו במכון לחקר חכמי תימן על סידורי תימן. הכרך הראשון עסק במבוא לסידורים ובהגדה של פסח, ויצא לאור בשנת תשמ"ט. השני יצא לאור, א"ה, בשנים הקרובות, ויעסוק בתפילות ימי החול. סידורי תימן הקדומים כוללים בתוכם נוסחאות של שטרות, גיטין, לוחות שונים, שירים ועוד. מאמר זה מבוסס על הכתוב במדור לוחות השנים שבסידורי תימן הקדומים.

אין בידינו ידיעות מה היה סדר חלוקת פרשיות התורה בתימן בתקופת המשנה והתלמוד, אך עפ"י סימנים שונים מסתבר, כי היהודים בתימן נהגו כמנהג ארץ ישראל, לסיים את קריאת התורה בשלוש שנים, כפי שמצאנו במנהגים ומסורות עתיקות ביותר שנתרו בתימן, ומקורן בארץ ישראל, וחלקן אף מנוגד לתלמוד הבבלי.²

לאחר חתימת שני התלמודים, החל מהמאה השישית לספירה, התחזק הקשר בין יהדות בבל ליהדות תימן, ורבים ממנהגי בבל חדרו והתפשטו בתימן. קשר זה התעצם, בפרט בתקופת רבנו סעדיה גאון מגדולי חכמי הגאונים בבבל שנחשב כמאריה דאתרא דתימן – כינוי לפוסק ההלכה המרכזי – אדון המקום.³ ספריו – תפסיר לתורה, סידורו והשפעתו גדלו ועצמו, והם ניכרים במסורת תימן עד היום. גם לחכמי גאונים נוספים הייתה השפעה רבה בתימן. שליחים ותרומות כספיות גדולות, אשר תרמו יהודי תימן לישיבות הגאונים בבבל, המשיכו את המגמה של השפעת תורת בבל על יהדות תימן וצמצמה בצורה ניכרת את השפעת ארץ ישראל. בסידור רס"ג מפורטות שלוש אפשרויות, כיצד ניתן להתאמת הקריאה בתורה לתאריכים מסוימים:⁴

לקרוא שתי פרשיות בשבת אחת כפי שמקובל היום, כמו: ויקהל-פקודי, תזריע-מצורע, ועוד.

קריאת פרשה וחצי בשבת אחת, כמו: קרח וחצי חקת בשבת אחת, ובשבת שלאחריה חצי חקת ובלק.

קריאת חצי פרשה בשבת אחת, כגון: פרשת נצבים המוגדרת אצל רס"ג כחצי פרשה, פרשת וילך המוגדרת כחצי השני של פרשת נצבים, וכן חצי פרשת חקת "ויסעו מקדש" (במדבר כג, כב).

עיון בסידורי תימן העתיקים ביותר, וכן בחיבורים מדרשיים והלכתיים העתיקים

² בנושא זה עסקו רבים מחוקרי מורשת יהדות תימן, וביניהם הרב יוסף קאפח, פרופ' שלמה גויטיין ז"ל, ויבדל לחיים פרופ' יהודה רצהבי, ועוד. מספר מקרים בהם ניכרת השפעת מנהגי א"י הקדומים על יהודי תימן ריכזתי בספר "מחקרים בסידורי תימן – חלק א' הגדה של פסח, קריית אונו תשמ"ט, (להלן: מחקרים בסידורי תימן) עמ' 1-6. שם בעמודים 146-153, הראיתי, כי הגירסה "גואל ישראל" בברכת הגאולה בליל הסדר, כפי שנהוג היום בקרב מתפללי הבבלי – עפ"י מהרי"ץ – מקורה במנהגי ארץ ישראל הקדומים ומנוגדת לתלמוד הבבלי.

³ רס"ג נחשב מאריה דאתרא הראשון מבין שלושה חכמים שהטביעו את החותם הגדול ביותר בהלכה בתימן. החכם השני שהטביע את החותם הגדול ביותר הוא הרמב"ם, ומאריה דאתרא השלישי הוא מרן רבי יוסף קארו מחבר ספר השו"ע. זאת למדתי מדברי מהרי"ץ, ראה בספר: חכמי ישראל שבת-תימן – מהרי"ץ, (להלן: ספר מהרי"ץ), בני ברק תשנ"ד, עמ' 157-166.

⁴ סדר רב סעדיה גאון (ירושלים תשמ"ה) עמ' סס"ד – סס"ה. שם בהערה 12 מפורטים מנהגים שונים לחלוטין בחלוקת הפרשיות, כמו: כי תשא, וארא ועוד שמחלקים לשתיים או חיבור שתי פרשיות שלח-קרח, ועוד, שאין נהוג היום.

ביותר שנכתבו בתימן, מגלה, כי כל חלוקת הפרשיות מבוססת על סידור רס"ג. כך היא החלוקה במדרש הגדול שחיבר וערך רבי דוד בן עמרם עדני במאה הי"ג, וכדרכו בקודש, הוא מחבר שיר לפני כל פרשה. ואכן, נמצא שיר גם לפני פרשת "ויסעו מקדש", והיא בנויה כפרשה בפני עצמה, נוסף על פרשת פרה אדומה.

בכל סידורי תימן העתיקים שבדקתי, עד לתקופה בה ניכרים מנהגים מספרי הדפוס, שהיא משנת שמ"ג - 1583, מתגלה סדר אחד בלבד של חלוקת הפרשיות עפ"י סידור רס"ג. בלוחות השנים של הסידורים כתוב תמיד, כי כאשר מחברים פרשיות, הרי החיבור הוא פרשה וחצי - קרח וחצי חקת, ובשבת שלאחריה חצי חקת ובלק מ"ויסעו מקדש". בשנים מסוימות קוראים נצף (- חצי) "אתם נצבים אלי (- עד) וילך", ובשנים מסוימות קוראים "אתם נצבים כלהא (- כולה)".⁵ בסידורים מתקופה זו לא מצאתי הבדלים בתוך הסידורים, ולכן, לדעתי, לא היה הבדל בין אזור מרכז תימן לאזורים אחרים בתימן.

משנת שמ"ג - 1583 ניכרים שינויים ותוספות בסידורי תימן עפ"י ספרי הדפוס,⁶ וחדרו שינויים אף בתחום של חלוקת פרשיות התורה. מגמות שונות ניתן לראות בשינויים אלו. מצד אחד, מצטמצמת מאוד השפעת רס"ג בקריאת פרשה וחצי בשבת אחת, אך במקביל פרשת נצבים ממשיכה להיות מוגדרת חצי פרשה, ואף פרשת וילך מוגדרת כחצי פרשה. כלומר, ניכר שינוי משמעותי רק במנהג אחד אך במנהג השני אין שינוי.

מצד שני, החלו להתפשט בתימן שני מנהגים חדשים שמקורם בספרי הדפוס, כתחליף למנהג העתיק וסידור רס"ג. בשנים הפשוטות שאינן מעוברות, בהן יש צורך לקרוא ארבע פרשיות בשלש שבתות, קוראים שתי פרשיות בשבת אחת. מנהג ראשון, שמקורו בדפוס, להפריד את פרשיות חקת ובלק ולחבר את שתי הפרשיות מטות ומסעי. זהו המנהג המוכר לנו היום הרווח בקהילות ספרד, אשכנז וחלק מקהילות תימן-שאמי. מנהג שני, שמקורו בדפוס, לחבר את פרשיות חקת ובלק, אך להפריד את מטות ומסעי, מנהג שרווח במאה הי"ז והי"ח בארם צובא, ורווח היום בקרב קהילות תימן-בִּלְדִי. שני מנהגים אלו משמשים תחליף למנהג העתיק לקרוא בשבת אחת פרשה וחצי - חקת וחצי חקת, ובשבת שלאחריה - חצי חקת

⁵ כתב יד פרטי משנת רל"ג - 1473, תכלאל הקדמונים (מהדורת צילום ירושלים תשכ"ד), דף קצ"ו ע"ב, וכתבי יד רבים.

⁶ תְּקֵלָא - סידור הקדום ביותר שנכתב בתימן ובו השפעות מספרי הדפוס שהגיעו לתימן הוא משנת שמ"ג - 1583 (מחקרים בסידורי תימן, עמ' 38). סימון כתב היד הוא בית המדרש לרבנים בארה"ב 4806 (בקטלוג שבספר מחקרים בסידורי תימן, סימנו 15). יתכן והסופר הושפע מהשד"ר אברהם אשכנזי - המדפיס הראשון מצפת, אשר היה בתימן ארבע שנים קודם לכן, או שמדובר בהשפעת החכם והנוסע המפורסם מתימן מרי יחיאל אלצאהרי, שנסע לארץ ישראל ולארצות נוספות, וביקר בישיבת מרן השו"ע בצפת בשנת שכ"ז - 1567.

ובלק.

שלושה מנהגים אלו רווחו בתימן משנת שמ"ג – 1583, בכל רחבי תימן ללא הבדל בין אזור גאוגרפי זה או אחר, ואף במחוז שרעב – הנחשב לאזור המובהק ביותר של המקובלים, הנחשבים לקרובים ביותר למנהגי המקובלים וסידור עדות המזרח, מצאתי את המנהג העתיק כרס"ג לקרוא פרשה וחצי בשבת אחת⁷. הדבר היה תלוי בכל מקום, וכל חכם או סופר הושפע בצורה שונה מספרי הדפוס, כפי שנתקלתי במנהגים שונים בסידורי תימן.

מצב זה של מנהגים שונים נמשך עד תקופתו של מהרי"ץ, גדול חכמי תימן, ואשר ייסד את נוסח "בלדי", הנחשב כנוסח תימן, במחצית השנייה של המאה הי"ח. **אלו** הן העובדות והשינויים. כיצד ניתן להסביר את השינויים שחלו משנת שמ"ג – 1583 ועד למחצית השנייה של המאה הי"ח?

לדעתי, המנהג העתיק לקרוא פרשה וחצי בשבת החל להצטמצם בתימן בעקבות השפעת הקבלה וספרי הדפוס. יהודי תימן ראו בכל ספרי הדפוס שהגיעו לתימן, כי לא נמצא המנהג לקרוא פרשה וחצי, ולא עוד אלא שהיתה מנוגדת לכך בתורת הקבלה: "לפי שלכל פרשה ופרשה ממונה מלאך אחד, ולא רצו לחלוק פרשת חוקת לשני סדרים בשתי שבתות, כדי שלא להיות מלאך הפרשה תלוי ומופסק עד שבת שניה", כלשון מהרי"ץ בסידורו כדלקמן.

מצד שני, לא חל שינוי בהגדרת פרשת נצבים וילך, כיון שלא חל שינוי מעשי בחלוקת הפרשיות אלא רק בהגדרות. בעוד שבמנהג העתיק נצבים וילך זוהי פרשה אחת, הרי בספרי הדפוס נצבים היא פרשה עצמאית, וילך היא פרשה עצמאית. בפועל, לא חל שינוי כלשהוא. לאחר תקופת מהרי"ץ ניתן להבחין בשינוי משמעותי אף בהגדרה, ובתהליך איטי יותר נצבים וילך החלו להיות מוגדרות כשתי פרשיות עצמאיות, שבשנים מעוברות הן נפרדות ובשנים פשוטות נקראות יחד. ואולם, סימן למנהג הקדום כי נצבים וילך הן פרשה אחת ניתן לראות ברוב החומשים המודפסים. בסוף פרשת וילך כתוב, כי בפרשה שבעים פסוקים, ואילו כוללים את פרשת נצבים, שכן בפרשת נצבים ארבעים פסוקים ובפרשת וילך שלושים פסוקים.

⁷ ראה בתכלאל שבזי – משתא, אשר נכתב ע"י מרי ישראל בן יוסף משתא בשנת ת"ב – 1642 (מהדורת צילום בשנת תשמ"ו). סדר חלוקת הפרשיות כרס"ג, לקרוא פרשה וחצי בשבת אחת, מופיע בעמ' תרנ"ט ועוד. על ר' ישראל בן יוסף ראה באנציקלופדיה לחכמי תימן עמ' 243.

מהרי"ץ בסידורו עץ חיים⁸ מפרט את שלושה המנהגים ומסביר את הטעמים של כל מנהג. הוא מאמץ את המנהג לחבר את חקת ובלק ולהפריד את מטות ומסעי, ודוחה את שני המנהגים האחרים: מנהג תימן העתיק כרס"ג, והמנהג השלישי להפריד את חקת ובלק ולחבר את מטות ומסעי. מהרי"ץ מסביר את המנהג העתיק כרס"ג, שקדמוני תימן לא רצו לקרוא בשבת אחת על פטירתם של שני צדיקים אהרן הכהן ומרים הנביאה, ולכן העדיפו את מנהג רס"ג, שכן בקריאת פרשה וחצי קוראים בשבת אחת על פטירתו של אהרן הכהן, ובשבת שאחריה בחצי חקת ובלק קוראים בתורה על פטירת מרים הנביאה. ולמרות הסבר יפה זה לא אימץ מהרי"ץ את המנהג העתיק בסידורו, עפ"י הרעיון הקבלי דלעיל, שלכל פרשה יש מלאך אחד, ולא רצו לחלק פרשה אחת לשתי שבתות "כדי שלא להיות מלאך הפרשה תלוי ומופסק עד שבת שנייה". מתוך נסיונו עם דרכו של מהרי"ץ למדנו⁹, כי מהרי"ץ מעדיף תמיד את המנהג העתיק בתימן אף אם מדובר במנהג המנוגד לתלמוד הבבלי ולכל הפוסקים, אלא שלעתים מהרי"ץ חרג מכלל זה כאשר ראה שהמנהג העתיק בטל כמעט לחלוטין בימיו. ואף בנושא זה מהרי"ץ לא אימץ את המנהג העתיק, כיון שהבין שהמנהג העתיק בטל כמעט, והדברים מתאשרים אצלי מבדיקת מאות מכתבי היד של התפא"ליל (- סידורי תימן), שרובם המוחלט סמוך לזמנו של מהרי"ץ לא הזכירו את המנהג העתיק לקרוא פרשה וחצי בשבת אחת.

מהרי"ץ מסביר מדוע העדיף את המנהג לחבר את חקת ובלק, כיון שיש קשר בין שתי הפרשיות חקת ובלק, שכן סוף פרשת חקת עוסקת בנצחון ישראל על האמורי, שזוהי פתיחת הפרשה של בלק – "וירא בלק... את כל עשה ישראל לאמורי". הקשר בין שתי פרשיות אלו חזק יותר מהקשר שבין שתי הפרשיות מטות ומסעי.

בטעם השני שיש לצמצם את הפער שבין חוץ לארץ לבין ארץ ישראל. בשנים מסוימות חל חג השבועות ביום ששי בשבוע, ובארץ ישראל קוראים את פרשת השבוע, ואילו בחו"ל קוראים את הקריאה של יום השני של החג – יום טוב של גלויות, ולכן נוצר פער של פרשה בין יהודי א"י ליהודי הגולה. כדי לצמצם את הפער שנוצר, יש לחבר את פרשיות חקת ובלק, לעומת חיבור פרשיות מטות ומסעי שאז נמשך ההבדל מספר שבועות נוסף. לדעתי מהרי"ץ העדיף את המנהג מטעם נוסף, והוא, שמנהג זה קרוב יותר למנהג העתיק כרס"ג מאשר המנהג האחר.

⁸ חלק א' דף קצ"א, ע"א. את הסידור כתב מהרי"ץ במשך עשרות שנים, החל משנת תקל"ו – 1776, כמאה ושמונים וארבע שנים לאחר שחדרו מנהגי ספרד והקבלה לסידורי תימן, וכמאה ושש עשרה שנים לאחר שמנהגים אלו ניכרים בכל סידורי תימן, מצב אשר מהרי"ץ לא יכול להתעלם ממנו.
⁹ ראה בספר מהרי"ץ עמ' 143 – 157.

לאחר תקופת מהרי"ץ, דהיינו מסוף המאה הי"ח ועד לעליית יהודי תימן בעלייה הגדולה לארץ – אמצע המאה העשרים – מתחילות להיווצר יתר שיטתיות בסידורי תימן, וניתן להבחין בשלושה סוגי סידורים בתימן: נוסח מהרי"ץ – בלדי, סידורי ספרד או השפעה מרכזית מסידורי ספרד – שאמי, וסוג שלישי שהוא סידורים מעורבים, בהם משולבים מנהגי תימן עם מנהגי ספרד, ומהיום שלב ביניים בין השאמי לבלדי.

סידורו של מהרי"ץ הפך להיות הסידור הנפוץ ביותר בתימן והמייצג ביותר את סידורי תימן הקדומים. בדרום תימן בעיקר במחוזות שרעב, עדן, ביצא – דרום מזרח תימן, ועוד, נהגו להתפלל מתוך סידורים ספרדיים, והסידור הנפוץ ביותר הוא סידור תפילת החודש כפי שנדפס בלוורנו שבאיטליה.

ברוב אזורי תימן נהגו לערוך שילובים שונים מאזור לאזור ומחכם לחכם, והמכנה המשותף שבהם, שהמנהגים והנוסח הוא בין נוסח הבלדי שערך מהרי"ץ לסידורים הספרדיים.

כל מתפללי נוסח הבלדי אִמְצו אף בנושא זה את שיטת מהרי"ץ, ונהגו עד היום בארץ לחבר בשנים פשוטות את חקת ובלק ולהפריד את מטות ומסעי. כך נהגו גם השנה, שנת תשס"ב. מתפללי נוסח השאמי באזורים השונים של תימן ואף בארץ ישראל אִמְצו את המנהג האחר, להפריד את חקת ובלק ולחבר את מטות ומסעי, כפי שנוהגים גם הספרדיים והאשכנזים. כך נהגו מתפללי השאמי אף השנה – שנת תשס"ג. זה כולל את השאמי שבצנעא ומרכז תימן בהשפעת מארי דוד משרקי ובנו הדין מארי יחיאל¹⁰, הקרובים יותר לנוסח הבלדי, וזה כולל גם את מחוז שרעב בדרום תימן, נוסח מנהגים הקרובים יותר לסידורי המקובלים.

בשנת תר"ס – 1900, ח"י שנים לאחר שעלו לארץ ישראל יהודים מצנעא ומאזורים נוספים בעליית אעלה בתמ"ר (תרמ"ב – 1882), שלחו יוצאי תימן בירושלים שאלות לחכמי תימן¹¹, איך לחלק את פרשיות השבוע בירושלים, האם יש לשמור על מנהג מהרי"ץ, או להתאים את המנהג לשאר הקהילות הספרדיות והאשכנזיות. הסבר השאלה היה, האם הטעם הראשון של מהרי"ץ הוא העיקר והקשר שבין שתי הפרשיות

¹⁰ על רבי דוד משרקי ראה את ספרנו: חכמי ישראל שבתים – רבי דוד משרקי, בני ברק תשנ"ג. ר"ד משרקי ייסד את קהילת השאמי בצנעא, ולשם כך חיבר את הספר "שתילי זיתים", שהוא פירוש לשו"ע טור אורח חיים. על בנו הדיין הרב יחיאל משרקי ראה בספר חכמים וסופרים בתימן במאה הי"ח, בני ברק תשנ"ו, עמ' 52-68. הראשון שהעלה על הכתב את כל מסורת השאמי שבצנעא הוא מארי יוסף צוברי זצ"ל בסידורו כנסת הגדולה ובחיבוריו הנוספים. ראה באנציקלופדיה לחכמי תימן, עמ' 520-521.

¹¹ השאלה והתשובה מופיעות בספרו של הרב אברהם אלנדאף, ענף חיים זכרוננו איש, סימן ל"ו ע' קס"ט. פרטים נוספים עליו ראה באנציקלופדיה לחכמי תימן, עמ' 380 – 381.

חקת ובלק הוא המכריע, ולכן אף בארץ ישראל צריכים יוצאי תימן לחבר את חקת ובלק, או שטעמו השני של מהרי"ץ הוא העיקר, ולכן רק בחו"ל יש להעדיף את חיבור פרשיות חקת ובלק, ואילו כאשר אנו נמצאים בישראל אין צורך בכך.

תשובת חכמי תימן הייתה, כי טעמו הראשון של מהרי"ץ הוא העיקר, ולכן אף בישראל צריכים ללכת עפ"י פסיקתו והוראתו של מהרי"ץ.

לפני כשמונים שנה, בראשית המאה העשרים, התעוררה המחלוקת המפורסמת סביב היחס לספר הזוהר ולקבלה. בעקבות אותה מחלוקת החלה להתגבש קהילת ה"דרדעי" – דור דעה – בהנהגתו של מארי יחיא קאפח זצ"ל מצנעא, אשר דגלה בצמצום השפעת הקבלה ובחזרה למנהגי תימן הקדומים. קהילה זו החזירה את המנהג הקדום כרס"ג לקרוא פרשה וחצי בשבת אחת. כך נוהגים עד היום מתפללי הדרדעים בירושלים, קרית אונו ועוד, ואף בשנה זו – שנת תשס"ב נהגו כן.

יוצא, שמתחילת המאה העשרים חזר המצב למה שהיה בתימן משנת שמ"ג – 1583 ועד לתקופת מהרי"ץ, ונהוגים בקהילות תימן עד היום בשנים פשוטות, ואף בשנת תשס"ב – שלושה מנהגים שונים¹²:

הבלדי – מחברים את חקת ובלק ומפרידים את מטות ומסעי.

השאמי – מפרידים את חקת ובלק ומחברים את מטות ומסעי.

דרדעים – בשבת אחת קוראים קורח וחצי חקת עד "ויסעו מקדש", ובשבת שלאחריה קוראים חצי חקת ובלק. הפער וההבדל בין הבלדי לדרדעים הוא שתי שבתות, ואילו הפער בין הבלדי לשאמי הוא של ארבע שבתות.

¹² תפלאל – הסידור הקדום ביותר שנכתב בתימן ובו השפעות מספרי הדפוס שהגיעו לתימן הוא משנת שמ"ג – 1583 (מחקרים בסידורי תימן, עמ' 38). סימון כתב היד הוא בית המדרש לרבנים בארה"ב 4806 (בקטלוג שבספר מחקרים בסידורי תימן, סימנו 15). יתכן והסופר הושפע מהשד"ר ר' אברהם אשכנזי – המדפיס הראשון מצפת, אשר היה בתימן ארבע שנים קודם לכן, או שמדובר בהשפעת החכם והנוסע המפורסם מתימן מרי יחיא אלצאהרי, שנסע לארץ ישראל ולארצות נוספות, וביקר בישיבת מרן השו"ע בצפת בשנת שכ"ז - 1567.

סיכום

עד תקופת הגאונים נהגו יהודי תימן עפ"י מנהגי ארץ ישראל הקדומים, וכנראה, שקראו את חמשה חומשי תורה כל שלוש שנים. מתקופת הגאונים, חדר מנהגו של רס"ג, מאריה דאתרא של תימן, והחלו לקרוא את התורה ולסיימה בבית הכנסת פעם בשנה. כדי לסיים את הקריאה בשנה אחת ולהתאים את הקריאה למועדים מיוחדים קראו פרשה וחצי בשבת מסוימת או אף חצי פרשה בהתאם, או אף שתי פרשיות. בעקבות חדירת ספרי הדפוס לתימן, משנת שמ"ג - 1583 ואילך, חדרו לתימן שני מנהגים נוספים, לקרוא שתי פרשיות בשבת אחת, ובמקביל להצטמצם עד כדי ביטול כמעט לחלוטין מנהג תימן העתיק לקרוא פרשה וחצי בשבת אחת.

מהרי"ץ העדיף את המנהג שרווח בארם צובא - סוריה לחבר את הפרשיות חקת ובלק ולהפריד את מטות ומסעי, וכך נוהגים היום מתפללי הבלדי. קהילות השאמי העדיפו לאמץ את המנהג הספרדי השני הרווח עד היום, להפריד את חקת ובלק ולחבר את מטות ומסעי.

מארי יחיא קאפח חידש את המנהג העתיק לקרוא פרשה וחצי בשבת אחת, ולכן בכל שנה פשוטה - כמו השנה שנת תשס"ב - יש שלושה מנהגים בקרב יוצאי תימן בישראל.

לגבי פרשת נצבים וילך, לא חל שינוי מעשי בכל סידורי תימן מתקופת הגאונים ועד ימינו לגבי סדר הקריאה, השינוי שחל הוא רק בהגדרה, האם להגדיר את שתיהן כפרשה אחת כפי שכתוב בסידור רס"ג ובכל סידורי תימן העתיקים, או להגדירן כשתי פרשיות נפרדות. עד היום ישנו סימן ברוב החומשים המודפסים, כי נצבים וילך הייתה פרשת אחת, ובסוף פרשת וילך כתוב, כי בפרשה שבעים פסוקים הכוללים את פרשת נצבים.

טקס החופה
של יהודי חבאן

יעל שי

טקס החופה של יהודי חבאן

קהילת יהודי חבאן שבדרום מזרח תימן שייכת למאגר לא קטן של תרבויות יהודיות שרק מעט מעושרן התרבותי הועלה על הכתב ולמעשה עד היום רב הנסתר בו מן הגלוי¹. המאמר שלפנינו מבוסס ברובו על עבודת שדה רבת שנים שנערכה במושב ברקת מעוזם ומקום מגוריהם של יהודי חבאן. בתיאור אנתרופולוגי קצר מתאר המאמר את סדרת הטקסים שהתקיימו ביום החופה לכבודם של הכלה והחתן ומתמקד בתיאור טקס החופה². טקס החופה בקרב יהודי חבאן, בדומה לרוב קהילות ישראל ציין את שיאם של אירועי החתונה³, ולכן כל אשר קדם לו היווה נדבך נוסף של עשייה אקומונטיבית שכל פעילות בה הובילה להצלחתו של השיא המאחד את שני בני הזוג למשפחה אחת.

חראוה – חופה

שישה טקסים קדמו לטקס החופה בחבאן: א. הליכה למקווה. ב. קחאיף. ג. קישוט הכלה. ד. רחאיף. ה. רפדה.

ו. קישוט החתן⁴.

שלושת הטקסים השייכים לכלה

הליכה למקווה

¹ על יהודי חבאן ראה מעטוף 1987, שי 1997.

² שאלות רבות ומעניינות עולות בכל הקשור לטקסים השונים שהתקיימו ביום החופה בכלל ובטקס החופה בפרט. להלן אחדות מהן: לשם מה התקיים טקס הקחאיף? מה המשותף בין טקס הקחאיף ובין טקס הרחאיף? מדוע התקיים טקס החופה בשייבה? מדוע קודשה הכלה רק בכתובה ובשטר? פשר מועדו של טקס החופה, ועוד כהנה וכהנה. שני כיווני מחקר יכולים לסייע במתן מענה רחב ומקיף, האחד הוא בדיקה הלכתית מעמיקה והשני הוא בדיקה היסטורית בציר הרוחב של טקס החופה בקרב מספר קהילות ישראל, אלה יועלו על הכתב במסגרת מאמר אחר.

³ ברוב קהילות ישראל השתרעו אירועי החתונה על פני מספר שבועות לפני טקס החופה ועד השבוע שלאחריו.

⁴ שלושת הטקסים הראשונים היו קשורים להכנת הכלה ושלושת הטקסים האחרונים היו קשורים להכנת החתן.

בלילה שלפני החזואוה הלכה הכלה למקווה לבית השמשית⁵ ואמה בלבד. לפני טבילתה היא בירכה ברכת שהחיינו וברכת הטבילה וטבלה שלוש עשרה פעמים⁶.

הקחאיף

מששבה הכלה התקיים הקחאיף, שעיקרו סירוק השיער יחד עם מריחת משחת טיב⁷. השמשית מרטה את שערות מצחה של הכלה בעזרת אפר של עצים, דמאד, וסיפרה את שערותיה של הכלה בקדמת ראשה, עריף⁸. לאחר מכן היא סירקה היטב את שערותיה של הכלה תוך מריחת שמן, דהן, ומשחת טיב. לבסוף, קלעה צמות רבות ודקות בראשה של הכלה⁹, כאשר את קצות הצמות היא ליפפה בגושים סמיכים של משחת טיב, מחאליל¹⁰. לאחר סיום קליעת הצמות מרחח השמשית מיני משחות איפור, בעיקר הדד, על כל גופה של הכלה, בייחוד על פניה. משחות אלה הוסיפו ברק לעור גופה של הכלה ובכך הבליטו את יופיה.

קישוט הכלה

מלאכת קישוט הכלה הייתה מורכבת מחמישה שלבים:

טיפול שיער – השמשית ציירה שישה פסי רוחב מקבילים זה לזה לאורך ראשה של הכלה¹¹, בזה האופן: שלושה פסים בצדו הימני של הראש ושלושה פסים בצדו השמאלי של הראש. שני הפסים ה"קיצוניים" בכל אחד מצדי הראש נצבעו בצבע אדום ואילו הפס האמצעי נצבע בצבע שחור.

הלבשה – השמשית הלבישה את הכלה בשמלה אדומה ארוכה, צולי, רקומה בשוליה ובשולי שרווליה בפסי רקמה מקבילים זה לזה ומרהיבים בשלל צבעיהם. על הפסים הללו תפרו שורות של עיגולי כסף מבריקים וכן שורות של צדפים מיוחדים וכפתורים בצורת שונות ובצבעים שונים.

⁵ השמשית, כברה, הייתה אשה שלוותה את הכלה לאורך כל אירועי החתונה. תפקידה היו להכין את הכלה לאירועים השונים, לבצע את כל הטקסים ולתת הדרכה ועצות לכלה בדרכה החדשה.

⁶ כמספר י"ג עיקרי האמונה. יש הטובלות ארבעים פעמים, לא ידועה הסיבה למספר הזה דווקא.

⁷ משחת הטיב עשויה ממיני בשמים שכותשים אותם יחדיו בתוספת מים לפי הצורך עד לקבלת העיסה הרצויה. הבשמים שהיו בשימוש: שקור, לזאב, בצילה, מחלב, כאשני, נגב ועוד.

⁸ העריף אפיין נשים נשואות.

⁹ קליעת הצמות הייתה מלאכה מורכבת שארכה זמן רב. על אופן קליעת הצמות ראה שי 1997.

¹⁰ כל אחד מן הגושים, שהיה באורך של כחמישה סנטימטרים ובקוטר של כחצי סנטימטר, הונח בקצה של כל צמה והוצמד אליה בתנועות סיבוביות.

¹¹ פסים אלו נעשו באמצעות חסן, אבני איפור בצבע אדום, ובאמצעות ככר, משחה בצבע שחור.

על ראשה של הכלה הניחה השמשית מטפחת, שבאכה וצעוף צבעוני גדול, מקרמה.

איפור – השמשית איפרה את פני הכלה, בזה האופן: סביב שתי העיניים היא ציירה קו ישר בצבע שחור¹² ואת ריסי העיניים צבעה בכחל. ממרכז תחתית כל עין ועד לקצה האף היא מתחה קו אלכסון מנוקד, אותו סוג של קו מנוקד נמתח גם מעל הגבות לאורכן. הנקודות בקווים הללו היו בצבעים שונים¹³. לאורך האף נמתח קו מנוקד, ולאורך המצח נמתחו קווים אחדים מקבילים בצבע אדום ושחור.

מריחת בשמים – השמשית מרחה מיני בשמים במקומות שונים בגופה של הכלה.

תכשיטים – קישוט הכלה החל בראשה והסתיים בכפות רגליה¹⁴. השמשית ענדה שרשראות, ספאיף חנאע¹⁵, על צמותיה של הכלה, משני צדי ראשה¹⁶. על רקותיה של הכלה היא הניחה שרשראות נוספות: עד'ב, שנאגיל וכתאב. על מצחה של הכלה ענדה השמשית שרשרת, רפרוף, ובמרכז מצחה היא מדביקה עיגול מבריק, נקישא. אוזניה של הכלה קושטו בעגילים רבים, כ'דאץ'¹⁷. סביב צווארה של הכלה ענדה השמשית ענק, לאזם, ומספר שרשראות בגדלים שונים ובצורות שונות: עזאים, בריש, תנבי, קלאיד, מטאבך', חופאץ' ומרגאן. וכן, סוגי שרשראות קצרות וארוכות. כ'טור'¹⁸. על אצבעותיה של הכלה ענדה השמשית טבעות רבות, חלק, את אמות ידיה היא קישטה בצמידים בצורות שונות – סודה, שמילאת, מסאך עז'דה, חבוס, ועל מותניה ענדה השמשית שתי חגורות, נטאק ומנקד. על כפות רגליה של הכלה ענדה צמידים, חגול, ועל בהונות רגליה – טבעות, זגאר.

¹² הקו נעשה באמצעות משחת סבלה, זוהי משחה בצבע שחור שייצרו התושבים מאפר של אבוקה שעובד בשמן.

¹³ איפור זה נעשה באמצעות אבני החסן שהוזכרו לעיל ובאמצעות ככל. בדומה לסבלה גם צבעה של משחה זו הוא שחור. משחה זו הייתה מיוצרת מעיבודם של מיני בשמים, כדוגמת לבאן, מר ועוד, במים, אותם ייבשו ושפשפו שוב במים להשגת המשחה.

¹⁴ שעות רבות הושקעו בהכנת הכלה לקראת טקס החופה, בעיקר באיפור הכלה ובקישוטה. בעניין זה ראה שי, 1993.

¹⁵ הספאיף הן שרשראות ארוכות באורך כ-40-50 סנטימטרים, כשבקצותיהן פעמונים עגולים וקטנים. חנאע הן שרשראות ודומות לקודמותיהן, אך קצרות יותר.

¹⁶ במרכז הנונה, הצמה המרכזית שאפיינה את הכלה ואת הנשים הנשואות, הניחה השמשית תכשיט בצורת טיפה, שמסה, ולאורך הנונה שרשרת צרה וארוכה, צאדע.

¹⁷ נהגו לענוד ארבעה עשר עד שמונה עשר עגילים שונים באוזני הכלה.

¹⁸ במרכזה של כל שרשרת היה תליון בצורה גיאומטרית: מלבן, ריבוע, עיגול, אליפסה וכדו'. אחד התליונים היה מעין קופסה קטנה שבתוכה הונח קמע אשר נועד להגן על הכלה.

לבושה במיטב המלבושים ועדייה בתכשיטים רבים, כשפניה נפולות כלפי מטה, ציפתה הכלה לבואה של משלחת החתן.

שלושת הטקסים השייכים לחתן

א. הרחאץ'

השמש חפף את ראשו של החתן, סירק את שערותיו וסיפר מעט את שערותיו בשני צדעיו¹⁹. לאחר מכן הוא הניח סדין סביב צווארו של החתן. חלקו הגדול של הסדין הונח מעל חזהו וסודר כך שיווצר שקע בסדין. שקע זה שימש ככלי קיבול לטקס הבא, הוא הרפדה.

ב. הרפדה

עם סיום הרחאץ' התקיימה הרפדה, שעיקרה היה מתן כסף לחתן. ראשון הנותנים היה המבוגר שבחבורה, הוא נשק על מצחו של החתן ובו-זמנית שלשל סכום כסף לתוך השקע שבסדין. אחריו קמו בזה אחר זה זקני העדה ואחריהם צעיריה ומסרו את מתנותיהם באותו האופן. לצורה זו של מתן המתנות היו שתי סיבות עיקריות: א. "מפני הבושה"²⁰. מתנת כל איש הייתה לפי מצבו הכלכלי ולפי ראות עיניו. צורת מסירת המתנה בדרך זו נועדה לחסוך בושה מאותם אנשים אשר אין הפרוטה מצויה בכיסם²¹. ב. מטעמי צניעות. לפי דבריהם, מתנה שנועדה לסייע סיוע כלכלי למקבלת ניתנת בסתר.

ג. קישוט החתן

לבושו של החתן היה חולצה צבעונית וכיסוי בד צבעוני דמוי חצאית, קמאש, סביב פלג גופו התחתון. על ראשו הונחה עטרה מיוחדת לחתנים בצבע לבן, עמאמה, שבמרכזה הודבק פס נייר בצבע אדום, ורדיה, לרגליו ננעלו נעליים, חד'י, ועל פלג גופו העליון הונחה טלית גדולה, צבעונית ומקושטת. לאחר סיום הלבשת החתן מרח השמש בושם במספר מקומות בגופו של החתן והניח מעט אפר במרכז ראשו, זכר לחורבן בית-המקדש, והחתן אמר: "אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני, תדבק לשוני לחכי אם לא אזכרכי אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי"²².

¹⁹ על פי דבריהם, צורה זו של תספורת המאפיינת את החתנים באה לייפות את פני החתן.

²⁰ ציטוט מפיו של המידען שלום יצחק מעטוף.

²¹ יוצא אם כן שהחתן ומשפחתו לא ידעו מהי מתנתו של כל משתתף.

²² תהילים, קלו 5-6.

במרכז המחצ'ה ישב החתן כשמשני צדיו בלטה הופעתם של שני השושבינים – שני הבחורים שהתחתנו לאחרונה שלבשו לבוש דומה ללבשו של החתן. השמש פתח באחד ההללות וכל הקהל הצטרף אליו. שירת ההללות נמשכה עד זמן תפילת מנחה, אז ליווה כל הקהל את החתן בשירת *החזויות* לבית הכלה.

בבית הכלה

משהגיעו החתן ומלוויו לבית הכלה נכנס החתן יחד עם ראשוני המלווים – השמש, השושבינים וקרובי משפחתו – לחדר שבו נמצאת הכלה. הקהל אשר עמו המשיך את שירתו במקביל לשירת הנשים שאף היא לא הופרעה מכניסתם של החתן ומלוויו. ממרחק של מספר צעדים זרק השמש לעבר הכלה צרור בשמים, אחריו זרקו החתן ושני השושבינים שלושה צרורות דומים והכל יצאו מן החדר. השמשית הרימה את הבשמים הללו והכניסה אותם לכיסה. ואכן, בתוך צרור הבשמים של החתן היה עגיל מכסף, כְּעֶרְפָּה, מתנת משפחת החתן לשמשית²³.

לאחר השלכת הבשמים נכנסו החתן ומלוויו למחצ'ה, שם חיכתה להם סעודת ערב שהכינה משפחת הכלה. בסעודה זו התכבד החתן לבצוע את הפת ולברך ברכת המוציא. עם סיום הסעודה הוכרז זמנו המדויק של טקס החופה. מועד טקס החופה היה באחת השעות שבין חצות הליל ועד לשעות הבוקר המוקדמות, לרוב לערך בשעה שלוש לפנות בוקר. זמן זה, שנקרא בפיהם "השעה הטובה", נקבע על פי המזלות בידי אנשים ממשפחת החתן והכלה שעסקו בנושא זה. משהוכרז מועדו המדויק של טקס החופה עזבו החתן ומלוויו את בית הכלה ושבו לבית החתן באופן דומה לזה שבו באו. השירה המשיכה בעצמה רבה הן בבית החתן והן בבית הכלה עד למועד טקס החופה.

²³ זה היה למעשה שכרה של השמשית שלא קיבלה תשלום כספי תמורת שירותיה לכלה. דרך זו של נתינת מתנה לשמשית נחשבה לדרך צנועה והיא מזכירה את צורת נתינת המתנות לחתן בדפדה. מתעוררות כאן שאלות רבות, ביניהן: מדוע הוסתר שכרה של השמשית בתוך בשמים דווקא? מדוע נמסר לה שכרה ברגע זה דווקא? מדוע זורקים את הבשמים מופנים לעבר הכלה ולא לעבר השמשית, שהרי הם מיועדים לה? ועוד כהנה וכהנה. אין ספק ששאלות אלה ראויות לעיון מדוקדק יותר שאין לו מקום כאן.

טקס החופה

כששמעו הנשים את קול שירת הגברים ההולך וקרב, הן פינו את מרכז המחצ'צה והתרכזו בצדה האחד, בעודן ממשיכות את שירתן. לצדה הימני של הכלה נותרו לשבת רק השמשית, אם הכלה ואם החתן. כשנכנסו החתן ופמלייתו הלך ודעך קולן הנשים בהדרגה ואילו הגברים המשיכו את שירתם, עד אשר התיישבו החתן והכלה. לצדו הימני של החתן, במקום שהוכן לה מראש, ישבה הכלה, ולצדו השמאלי ישבו השמש, אביו, השושבינים ושני עדים שנבחרו מראש לתפקיד זה.

תלמיד חכם²⁴, שנבחר על ידי אבי החתן ואבי הכלה, ערך את טקס החופה. טקס זה היה נערך בישיבה. בין שני בני הזוג הונחה מחיצת בד על מנת שלא יראה החתן את פני כלתו, אף שאלה היו מכוסים בצעיף צבעוני. הכלה ישבה בשילוב רגלים, "ישיבה מזרחית", וברכו הימנית של החתן הונחה על ברכה השמאלית, מתחת למחיצה, רמז לבעלותו של הגבר על האשה²⁵. עורך החופה, הוא התלמיד החכם, ישב מול פני החתן והכלה ולצדו היו מונחים הכתובה והשטר²⁶, טלית קטן, בקבוק יין וכוס. עורך החופה ביקש את רשותו של הקהל ולאחר שזו ניתנה התחיל את הטקס. השמש מילא את הכוס ביין ומסרה לעורך החופה. זה האחרון אחז בידו את הכוס, פתח בברכת היין, המשיך ובירך את בְּרַפְתְּ האירוסין. בסיומה של ברכה זו לגם עורך החופה מן היין ומסר את הכוס לחתן. החתן לגם אף הוא מן היין ולאחר שהכוס מולאה שנית מסר החתן את הכוס לכלתו. כוס זו הייתה מיועדת אך ורק לכלה, לפיכך היה עליה לשתות את כל תוכנה. אם לא סיימה את שתיית היין, מ"טעמי בושה"²⁷, שפך החתן את יתרת היין על בגדיה²⁸. עורך החופה קרא את הכתובה ואת השטר שעליהם חתמו החתן. שני העדים ועורך החופה. השמשית אחזה בידה של הכלה, והחתן, הניח את הכתובה ואת השטר ביד כלתו ואמר בזה הלשון: "סבי כתובתיכי זה קידושיכי", בפעולה זו שלוותה במשפט האחרון בוצעה

²⁴ בחבאן זה היה כינויו של האדם שמילא תפקיד הידוע כיום בשם רב.

²⁵ צורה זו של עריכת טקס החופה בישיבה, תוך הנחת רגלו הימנית של החתן על רגלה של הכלה, לקוחה מן פסוק: "נצבה שגל לימינך בכתם אופיר" (תהלים, מה 10).

²⁶ בחבאן קידשו את הכלה בכתובה ובשטר. טקסט הכתובה היה בעברית וטקסט השטר היה בערבית-חבאנית.

²⁷ ציטוט מפייה של המידענית גמלה מעטוף.

²⁸ לרוב בני הקהילה לא ידועה הסיבה למנהג הזה של שפיכת היין על בגדי הכלה. יש התולים מנהג זה בקדושתו של היין. לפי דבריהם, יין זה קודש והוקדש רק לכלה זו, לפיכך רק היא מותרת בשתייתו. מכל מקום, בעטרת פז חלק ראשון חלק ראשון כרך א, או"ח טו נאמר "כוס של ברכה ולשפכו הכל לאיבוד"... ולא כתב המנהג.

פעולת הקידושין. לאחר מכן מסר החתן לכלתו גם מטבע כסף²⁹. הכתובה, השטר והמטבע הועברו לאם הכלה. אחר כך מסר עורך החופה טלית קטן לידי של החתן והשביע אותו באמרו: "אתה משעבד ממונך וצווארך כדת משה וישראל בכלי הכשר" וענה החתן: "הן". לבסוף, אחז עורך החופה בידו את כוס היין שמולאה בפעם השלישית וקרא את שבע הברכות. ברכות אלה סיימו את טקס החופה. עם סיום הטקס שאלו הורי החתן את הורי הכלה על אודות השעה המשוערת שבה יבוא שליחי החתן לקחת את הכלה מבית הוריה לבית החתן, הוא ביתה החדש³⁰.

לאחר טקס החופה ליוו הגברים את החתן חזרה לביתו. בבית החתן ובית הכלה שרו ורקדו עד אשר הגיעו שליחי החתן, בזמן שנקבע מראש, לקחת את הכלה לבית החתן³¹.

משנתקבלה הרשות מאת הורי הכלה כיסתה השמשית את ראשה של הכלה בטלית של חתנה³², וכל הנשים ליוו את הכלה לבית החתן בצעידה אטית. כשהגיעה הכלה לפתח בית החתן, יצא החתן לקראתה. שני בני הזוג עמדו בפתח הבית, כאשר רגל ימינו של החתן הונחה על רגלה השמאלית של הכלה³³. על רגלי שני בני הזוג שחטו עז³⁴. לאחר שרחצו השמש והשמשית את רגלי השניים נכנסו בני הזוג לבית החתן.

ביום זה הגיעה השמחה לשיאה. קהל רב השתתף בסעודת המצווה ולאחריה המשיכו הנשים והגברים את שירתם, בזה אחר זה, לסירוגין. שירה זו נמשכה עד לשעות הבוקר המוקדמות, מועד בו הרשו שני בני הזוג לפרוש לחדרם.

בחדר הייחוד חיכתה לשני בני זוג ארוחה דשנה³⁵. השניים ישבו זה לצדו של זה ללא אומר וללא דברים. זו הייתה הפעם הראשונה שהבחור ראה את פני כלתו. הוא ניסה לדובבה באופנים שונים: בהזמנה לסעוד, בשיחת רעים ואפילו במתן מתנות,

²⁹ כמו שנאמר: "האשה נקנית בשלושה דרכים... בכסף, בשטר ובביאה. בכסף... בית הלל אומרים בפרוטה ובשווה פרוטה" (משינות מבוארות 1976, מסכת קידושין, ו רעה-רעו).

³⁰ ברוב המקרים השהו הורי הכלה את בתם בביתם עד שעות הבוקר המוקדמות על מנת להעלות את ערכה בעיני החתן.

³¹ שליחי החתן היו אם החתן ודודותיו.

³² כיסוי זה נועד להגנה מפני המזיקים. השאלה מדוע דווקא טליתו של החתן ולא בד אחר נותרה ללא מענה.

³³ פעולה דומה נעשתה בטקס החופה, שם הניחו את ברכו של החתן על ברכה של הכלה.

³⁴ פעולה זו היא מעין פדיון. בשרה של העז שימש לסעודת שבע ברכות שהתקיימה בבית החתן.

³⁵ "אכן עיקר החופה מה שמתיוחדין במקום צנוע ואוכלים שם" (שבט לוי, ח רעו).

אולם ברוב המקרים ללא הצלחה יתרה. כעבור זמן מה נכנסו אל החדר הוריי החתן בלווית אורחים נוספים, בנסיון להפיג את המתח ששרר בחלל החדר.

ביום ראשון שלאחר שבת "שוש אשיש", במסגרת הדדיה, שבה הכלה לביקור ראשון בבית הוריה³⁶. היא הגיעה עם בעלה ועם מקורבים ממשפחת הכלה והחתן, שהוזמנו לסעודת ערב חגיגית שהסתיימה בשירה ובריקודים.

בסיומו של השבוע הראשון שלאחר החופה התקיים טקס הדחאץ³⁷, במסגרתו פירקה הכלה את צמותיה, רחצה את שערותיה וסירקה אותן. משסיימה היא ישיבה באחד ממקומות הישיבה ככל הנוכחים ולא במקום המיוחד במרכז החדר, כפי שהיה מקובל בכל אירועי החתונה הקודמים. עיקרו של האירוע היה, אם כן, שינוי מעמדה של הכלה מסטטוס של כלה לסטטוס של אשה נשואה.

ביבליוגרפיה

- אידלסון, אברהם צ' "יהודי תימן, שירתם ונגינתם", רשומות, (תרפ"ה), 3-66.
- אידלסון, אברהם צ' שידי תימן. סינסינטי: בית המדרש לרבנים, תרצ"א.
- אשכנזי, טוביה. "יהודי דרום ערב", סיני, 22(48-1947), רמח-רנז.
- בהט, נעמי ואבנר. ספרי תמה: שידי הדיואן של יהודי מרכז תימן. תל-אביב: בית-התפוצות, 1995.
- יערי, אברהם. "שליחים מארץ ישראל לתימן", סיני 4 (1939), שצב-תל.
- ישעיהו, ישראל. "גילויים וגאולתם של יהודי חבאן", מחניים, 93-94 (1964), 40-49.
- מורג, שלמה. העברית שבפי יהודי תימן. ירושלים: הוצאת האקדמיה ללשון העברית, 1963.
- מעטוף, סעדיה. יהדות חבאן (חצרמות) בדורות האחרונים. תל-אביב: הוצאת המחבר, 1987.
- סרי, שלום, עורך. בת-תימן: עולמה של האישה היהודייה. תל-אביב: אעלה בתמר, 1993.
- עדאקי, יחיאל, ואורי שרביט. מאוצר נעימות יהודי תימן. ירושלים: המכון הישראלי למוסיקה דתית, 1981.
- שי, יעל. "שידי הנשים באירועי החתונה של יהודי חבאן". בעריכת ש' סרי. תל-אביב: אעלה בתמר, עמ' 155-163.
- שי, יעל. "תהליכי השינוי ברפרטואר המוסיקלי המסורתי של החתונה בקרב יהודי חבאן", עבודת גמר לתואר שלישי. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, 1997.
- שרביט, אורי. "על אמנויות ודפוסי עיצוב אמנותיים במסורת יהודי תימן", פעמים, 110(1981), 119-130.

³⁶ מאז יום החופה נשארה הכלה בבית הוריי חתנה. מכאן ואילך יכלה היא לבקר בבית הוריה בכל עת שחפצה.

³⁷ שמו של טקס זה דומה לזה של הטקס שהתקיים בבית החתן לפני החופה, אולם עיקרו של הטקס שונה לחלוטין. טקס הדחאץ בבית החתן ציין את שינוי מעמדו של החתן מרווק לנשוי ואילו בבית הכלה הוא ציין את המעבר של מרכזיותה של הכלה ככלה למעמד של אשה ככל הנשים.

סיפור חיים של אשה בתימן ובישראל

נסים בנימין גמליאלי

סיפור חיים של אשה בתימן ובישראל

סיפור חייה והקורות אותה בתימן ובארץ-ישראל של המנוחה מרים סאלם ז"ל. נכתב בעטו של הסופר נסים בנימין גמליאלי ז"ל, והוא מובא כאן על ידו בַּסֵּפֶר המוקדש לזכרה של המורה והמחנכת יונה דחוח-הלוי נוחה עדן גן שנקטפה מארץ החיים באמצע עשייתה והיא כבת 60 שנה (המערכת)

ילדותה

היא נולדה בכפר קוראנה במחוז אחד'וף בדרום מערבה של תימן לאביה מוסא בן סאלם אלח'וד אלח'ג'בי, וגדלה אצל סבה וסבתה. הוריה נתגרשו והיא בת חודשיים, ולאחר מכן עזב אביה את תימן ונשתקע בעדן. הוא לימד ילדים בעיר זו. לא, היא כמעט ואינה מכירה אותו. פעם הוא חזר לכפרו בתימן, והמבשר בישר לה שהנה אביה בא. זה היה לאחר שכבר מתה עליה אִמָּה. כן, אמה מתה עליה בהיותה בת ארבע. אפשר היה לצפות ממנה שהיא תשמח לקראת בוא אביה; הוא אפילו הביא לה מתנה, מטפחת ראש קטנה, אבל היא לא שמחה בו ולא במתנתו. היא ברחה מפניו. אלו היה לפחות מביא לה מתנה ראויה לשמה אפשר שהיתה מתרככת ומגלה לו חיבה. אבל מטפחת קטנה, לאחר שלא ראה אותה מאז שנולדה, הלא זה עלבון! כיצד היא תוכל להתגאות באב שכזה?! מה תאמר לחברותיה, שאביה הביא לה מטפחת? זה הכל? הלזאת ייקרא מתנה מעדן?! לא, היא לא תאיר לו פנים, היא תברח מפניו! אפילו שיגידו שהסבא והסבתא שלה מסיתים אותה נגדו, שיגידו! הסבא והסבתא אינם מסיתים אותה כלל וכלל. היא עושה זאת מדעת עצמה, היא לא עוד תינוקת, היא כבר בת חמש... אבא שעוזב את בתו והולך, זה לא אבא... גם הוא מצידו לא עשה כל מאמץ להשיב את לבה אליו. נראה שנוח היה לו בכך שאחרים מטפלים בה. הוא עזב שוב את תימן ולא ראתה אותו עוד.

יתומה הייתה מרים, אך היא לא סבלה מיתמותה. הסבא והסבתא היקרים היו לה לאב ולאם. כן, זוכרת היא שהסבא שלה היה איש חיל, נפח וחרש ברזל. היו לו שדות, והיא, מאז שהיא זוכרת את עצמה, עבדה בשדות האלה. הייתה מעשבת, נוטרת את הקמה, ובימי הקציר קצרה ואילמה והובילה הגרנה. היו לסבא וסבתא שלש פרות חולבות וחמור, והיא רעתה אותם יום יום. הפרות לא נפרדו ממנה והיא

לא נפרדה מהן אלא פעם אחת כאשר היא חלתה במחלת האבעבועות. הייתה אז כבר בת שמונה, והמחלה האימה ניפחה אותה ולא הותירה מתום בבשרה. היא ריחפה בין החיים והמות. אבל הטיפולים והעישונים שעישנו לה הועילו לה והיא ניצלה.

בחרותה ונישואיה

משהגיעה לגיל 14 התחילו החתנים לדבר בה, אלא שצעירי המקום לא מצאו חן בעיניה. היא רצתה בחתן לא מקומי. אבל הסבא והסבתא רצו ההיפך ממה שהיא רצתה. הם רצו שהיא תינשא דוקא לחתן מקומי, כדי שהיא תישאר לידם ולא ירחיקוה מעליהם. היא עמדה על דעתה והם עמדו על דעתם. בעיה, מה לעשות?! השנים היפות התחילו לחמוק בזו אחר זו ועלולות היו לפסוח עליה לגמרי. עד מתי אם כן אפשר לחכות ולהתעקש?! סוף סוף הבינה מעצמה שכדאי יהיה להיכנע לרצון סבא וסבתא. היא נישאה בגיל 21 לחתן מקומי. זה היה, לדבריה, בחור טוב ועדין נפש, מלאך ממש. כעבור שנה ילדה לו את בתם הבכורה. מרים היניקה את בתה עשרים וארבעה חדשים ולא פירסה נדה (לפלא בעיניה, מדוע הנשים כאן בארץ פורסות נדה ומתעברות אפילו שהן מיניקות ומשלימות). משגמלה את הילדה נכנסה מיד להריון שני וילדה בן. היה להם בית גדול בן שתי קומות שבעלה קיבל בירושה מסבו והיתה להם פרה ועגלה. גם הפרנסה הייתה מצוייה; הבעל היה חרוץ ובעל מלאכה. מרים הייתה מאושרת בחלקה.

המסע הראשון לארץ ישראל – עוני ושכול

ובשנה השביעית לנישואיה עברה הרינה בכל רחבי תימן ש"כל העולם" עולים לא"י. מרים ובעלה מכרו את המטלטלין שלהם, מכרו כל דבר בזיל הזול. מכרו כלי הבית ואבן הריחיים, מכרו את הפרה והעגלה, מכרו את התכשיטים שלה שהורישה לה אמה בשמינית שבשמינית מערכם. רק הבית לא נמכר, לא היה מי שיקנה אותו. אחר כך צררו את מעט כסף הפדיון בחיקם ויצאו לדרך. נסעו בשיירה גדולה בת שלשים משפחות, משני כפרים סמוכים – קוראנה ועקירה. היו בין הנוסעים שהיה להם הרבה כסף והיו שהיה להם מעט. למרים ובעלה היה כסף שיסיפק להם בצמצום להוצאות הדרך עד עדן. משהגיעו למאויה עיר הגבול, המפריד בין תימן האמאמית ובין שטח הפרוטקטורט הבריטי. חנו בה וחיפשו לעצמם אמצעי תעבורה לפי אפשרויותיהם. שכרו להם גמלים ועמדו להמשיך בדרכם. אולם ביציאה מן העיר עצרו אותם חיילי האמאם ואמרו להם: – הגבול סגור. קמו לחזור לכפריהם ואף זאת לא נתנו להם. אמרו: – הישארו כאן עד שיגיעו הוראות בעניינכם. הם נשארו. לא הייתה להם ברירה. פרשו מחצלות וישבו תחת כיפת השמים. ישבו כך, כחודש ימים, עד שגמרו את כל הצידה והכסף שהיו להם. ולא עוד אלא שהיו חייבים

להאכיל את הגמלים ששכרו ולא לשלם שכר המתנה לגמלים. הם לא רצו לבטל את השכירות, מתוך שציפו יום שיותן להם רשיון מעבר. למרים ובעלה היו שני תינוקות – ילדה בת שש וילד בן שלוש. והיתה להם זקנה – חמותה של מרים אם בעלה – והללו היו צריכים רכב. אולם עד שהגיע הרשיון המיוחל כבר אזל כל כספם. מה לעשות עכשיו? להמשיך או לחזור הביתה ולהתארגן מחדש? כיצד יסעו בלי פרוטה ביד ובלי צידה לדרך? מה יהיה על שני התינוקות ועל הזקנה?

מרים דחתה את הרעיון של שיבה הביתה. חלילה להם להחמיץ את שעת הרצון לעלות לארץ ישראל! מי יודע אם שעה זו תחזור עוד על עצמה. היא נשאה את ילדה על כתפה ובעלה נשא את הילד על כתפו וחצו את הגבול ברגל. הלכו בשעות הקרירות של היום, ובלילות, ובשעות החמות חנו בואדיות ליד מקורות מים. גם חמותה הזקנה הלכה ברגל למרות שעיניה היו כבר עששות ולא הייתה יכולה לראות את הדרך בלילה. הלכו כמה ימים, בעקבות השיירות, וסוף סוף הגיעו לעיר לחג'. המרחק מכאן עד עדן הוא של שעה נסיעה באוטו.

אולם, בעיר לחג' נתקלה מרים במציאות מרה ומדכדכת. זרם היהודים שהגיע בחדשים אלה מתימן נתקע ברובו בעיר זו (זה היה בשנת תש"ג). חצר=היהודים הידועה (=אלחוש) הייתה מלאה עד אפס מקום. לא היה בה מקום להניח בו את הרגל. הייתה תמותה גדולה בין הפליטים הצפופים, מגפה ממש; היו תחלואים רעים, והגרוע מכל, היה רעב גדול. עדן הייתה סגורה בפני יהודים. הבריטים נעלו אותה בשבעה מנעולים, והיהודים דורשי העליה נשאו תקועים כאן. מי שלא היו לו אמצעים לחזור לעירו ומי שלא היה לו כח להחזיק מעמד מת במקום ההוא. גם חמותה של מרים מתה בלחג'. וכעבור זמן מת גם בנה בן השלוש. נשאר לה הילדה והבעל, אולם לא לאורך זמן. – "היינו מתים ברעב" – מספרת מרים – "רצינו לחזור לתימן אך לא היה בנו עוד כח ללכת ולא היו לנו אמצעי מחיה. נסים חסן (עסקן מקומי ידוע בעל זכויות – הרושם) הבטיח לנו הסעה באוטו משא בחזרה עד עיר אלצ'אלע, אך ההבטחה לא מומשה. במקום אוטו השיג לנו נסים חסן שני חמורים, וברוך יהיה על כך. עזבנו עיר רפאים זו, לאחר ששהינו בה למעלה מחודשים וקברנו שתי נפשות, וחזרנו הביתה. הגענו לעיר אלצ'אלע על חמורים. יהודי המקום אספו לנו פרוטות ושילחו אותנו. המשכנו לעיר אלג'לילה ברגל ועשינו שם שבת. משם התנהלנו לאטנו עד לעיר אלכ'יארייה ועשינו בה שבת שניה. נשארתי כאן עם הילדה ובעלי התקדם לכפר שלנו להזעיק עזרה. הילדה הייתה חולה, היא שלשלה דם. שלחו אלי שליח שעזר לי לשאת את הילדה. וכך הגעתי הביתה לבית סבי. סבי היה עדיין בחיים, אך סבתי כבר מתה בזמן שהיינו בלחג'. אותו ערב מתה הילדה שלי. הייתי נותנת נפשי במקומה. בעלי ניסה לנחם אותי באומרו שאנחנו עדיין צעירים, אך לא יכולתי להתנחם על ילדי. לא ידעתי שהאסון הגדול עדיין מחכה לי...

מותו של הבעל

– נכנסנו לבית שלנו ובעלי התחיל לעבוד. חגי תשרי עמדו בשער והבית ריק. אולם, אך יצא לשוק וחזר חולה. בטנו הייתה נפוחה ומצבו הלך והחמיר. לא יכול עוד לצאת ולבוא. המשענת שלי נשברה. מעתה צריכה הייתי אני לפרנס אותו ואת עצמי. הלכתי לכפרים למכור דברי סידקית. לא היה לי נסיון בעבודה מעין זו, אך הדוחק לא יגונה. בעלי החולה רצה כל הזמן לאכול בשר, משהו כנראה אכל אותו מבפנים. קניתי לו הרבה בשר ואכל לשובע, אבל זה לא היה מספיק בשבילו. הוא רצה כל יום בשר ולי לא היה מאין לספק לו את מבוקשו. שנה שלמה נשאר חולה ואני מטפלת בו ומספקת את צרכיו. ובאחד הימים, משהרגיש שהוא עומד למות, קרא לי ולאחותו וביקש מאתנו למחול לו על כל מה שעשינו למענו. מחלנו לו ובכינו. גם הוא בכה. היו לו שלשה קרוש ששמר אותם לעת מצוקה, הוציא אותם ונתן אותם לשתינו. זו הייתה מעין מתנת פרידה מאתנו ומן החיים. אחר כך שלח אותי לכבס בגדיו באגם. הלכתי. משחזרתי מצאתי אותו מת. עצמתי את עיני וקוננתי עליו בקול גדול. בחור כבן שלשים הלך מארץ החיים ועזב אותי לאנחות. גמרנו, יא מרים. נגבי ידים. אין עוד בעל ואין עוד ילדים ואין ארץ ישראל. אוי מה גדול שברי, אוי לי על מר גורלי! עכשיו צריכים לטפל בקבורתו. הוצאנו אני ואחותו את הכסף שנתן לנו וקנינו לו בו תכריכים. תם ונשלם. המסע לארץ ישראל הגיע לקיצו.

נישואיה השניים של מרים

– חייתי לבדי. לא רציתי עוד להתחתן למרות שהוטרדתי ע"י מחזרים שונים. איש אחד קרוב משפחה לא נתן לי מנוח. שנה שלמה רדף אחרי. הוא הפציר בי השכם והערב להינשא לו על אף היותו נשוי לקרובת משפחה שלי. סירבתי בכל תוקף, אך הוא לא התיאש ממני. רדף אחרי לכל מקום, ארב לי בצאתי ובבואי וחזר והכריז באזני שאני אהבת חייו. התחמקתי ממנו, עקפתי דרכים כדי שלא להיתקל בו, לא רציתי להיות צרה לאשה אחרת, והוא בשלו: את מרים אהבתי. משלא יכול לי, הלך אצל הדודים שלי, ביקש מהם להפעיל את השפעתם עלי וחפצו הצליח בידו. התחתנתי. אולם, לרוע המזל, עוד בטרם שהספקתי לעכל את השינוי שחל בחיי מת עלי גם הבעל הזה. מת מיתה חטופה, ללא כל מחלה או התראה. מת לאחר ארבעה חדשי נישואין בלבד והשאיר אותי הרה בחודש הרביעי."

המסע השני לארץ ישראל – עליית "על כנפי נשרים"

כאשר מלאו ימיה ללדת נולדה לה למרים בתה חמאמה, היא חבצלת שתחיה. זה היה הריח שלה מנישואיה השניים. עתה היה עליה לדאוג לא רק לכלכלת עצמה אלא גם לאחזקת בתה. והשעה הייתה רעה. ימי מצוקה ומחסור היו מנת חלקן של השתים. הבריות היו שבעים והן רעבות. מרים עקרה מכפרה ועברה לגור בעיר

אלצ'אלע בה יכלה למצוא מחיה לנפשה ולנפש בתה. הילדה הייתה כבר בת שנתיים. שנה שלמה נשאר השתים בעיר זו עד שפשטה בשורת העליה "על כנפי נשרים". דרכי תימן היו הומיות ושם מחנה "גאולה" הוא חאשד נישא על כל שפתים. משמע שאין זה עוד חזיון שוא. עיר אלצ'אלע הלכה והתרוקנה מתושביה היהודים. בעלי היכולת נסעו, והעניים, שלא הייתה ידם משגת לשלם דמי הנסיעה ומסי המעבר, נשארו במקומם. היה שם יהודי עשיר. שמו שאול יהודה ז"ל. יהודי זה משראה בצערם של העניים, שכר להם מכוניות משא והסיע את כולם על חשבונו. מרים ובתה הגיעו אפוא בשלום למחנה גאולה. חצי חודש בלבד נשארו במחנה זה ואחר כך עלו שתיהן למטוס שהביא אותן לארץ ישראל.

במחנה עולים בית ליד

משנחת המטוס בלוד הועברו מרים ובתה לאוהל במחנה בית ליד. בהגיען חלתה הילדה חבצלת ונלקחה לבית חולים במחנה ד'. מזג האויר היה אז גשום ומושלג. מרים הייתה הולכת לחפש את הילדה שלה, אך לא היו נותנים לה לגשת אליה ואף לא לראות אותה היו מגרשים אותה משער בית החולים כמעט בכח. והיו שמועות אז שתינוקות נעלמים במחנות העולים. – "העלימו את הילדה שלי – אומרת מרים – נפשי יצאה לילדה שלי ואינם מרשים לי לראותה. עשיתי רעש גדול: צעקתי ובכיתי והתפלשתי בבוך... סוף סוף הרעש עזר. אחות אחת באה ומסרה את הילדה לידי. "היא תמות אצלך באוהל בקור" – אמרה לי. לא נבהלתי. מוטב שתמות אצלי ולא בבית חולים ואני לא רואה אותה. לקחתי אותה אל האוהל והיא חולה. לא רציתי עוד למסרה לרופאים. אז פניתי למְרִי אחד שהיה בעל חפץ וביקשתיו לפתוח לה את הספר. והוא בא, ראה אותה נגע באצבעותיה, – ואני רואה ורועדת מפחד. אמר לי: – אל תדאגי! מחלתה אינה קשה כלל, היא תחלים מהר. נרגעתי. וברוך ה' הילדה קמה על רגליה, היא שבה מהר לאיתנה...

נישואים אומללים ומפח נפש

יום אחד, כאשר מרים הייתה עדיין במחנה בית ליד, בא אליה יהודי והציע לה נישואין. הסכימה. מרים לא רצתה להמשיך חייה בארץ ישראל כאשה בודדה. היא רצתה אב לילדה שלה. התחתנה. אולם, יום לאחר נישואיה התברר לה שהיא נפלה בפת. מן המשתמע מדבריה הסתבר, שהבעל הזה היה חסר כח גברא (היא לא אמרה זאת במפורש אלא במרומז). ונוסף על כך היה גם אדם אלים. לא עברו שבועיים מיום שנישאה לו וכבר קיבלה ממנו סטירות לחי... היא עמדה מהר מאד על טיבו, אך כבר הייתה לכודה בידו. לא על נקלה יכלה להשתחרר ממנו.

מבית ליד עברה מרים עם בעלה ובתה למחנה אוהלים בתל מונד; ומהאוהל עברו אחר כך לגור בצריף. היה בעלה מגרש אותה ואת בתה מהצריף, סוגר בפניהן

את הדלת בלילה ומניחן לישון תחת כיפת השמים. גם לאחר שעברו לשיכון המשיך הבעל למרר את חייה של מרים. רצתה להתגרש ממנו ומבוקשה לא ניתן לה. הרבנות בנתניה והמועצה המקומית הציעו לה לקבל צריף בקדימה ולחיות בנפרד מבעלה. מרים כמעט שהסכימה לקבל את ההצעה אלא שהיא חלמה חלום ואותו חלום קבע את החלטתה. בחלומה ראתה עצמה מהלכת במושב קדימה ושם היא ראתה שתי בארות עמוקות. הבארות הללו הפחידו אותה. אם היא תבוא לגור כאן הלא הילדה שלה עלולה ליפול לתוך אחת מהבארות אלה... לא, היא לא תעבור לקדימה, היא תישאר בתל מונד ויהי מה. אלא שבתל מונד לא היו צריפים פנויים, מה לעשות?

עבדה מרים במשק בית, אספה פרוטה לפרוטה, וכשהיה בידה הסכום הדרוש קנתה בכספה צריף יד שניה. היא השאירה את השיכון לבעל ועברה עתה לצריף שלה. הדבר לא מצא חן בעיני הבעל הזועם; הוא התנפל עליה לתוך הצריף שלה וניסה לחנוק אותה. סוף סוף, לאחר שנתיים של משפטים, נפסק הדין ברבנות: גירושים. מרים השאירה לבעלה את השיכון והוא נתן לה את גיטה. מרים גמרה עם הבעלים.

מול המצלמה

לאחר שהתגרשה מבעלה עבדה מרים עוד כשנה וחצי ואת חסכונוותיה, ביחד עם הלואה שקיבלה מהבנק, השקיעה ברכישת שיכון קטן בן חדר וחצי שבו היא גרה עד היום. התלאות שעברו עליה והעבודה הקשה נתנו בה אותותיהם. היא חלתה. שנה שלמה שכבה על המטה ואכלה כל חסכונוותיה שהיו לה בקרן ביטוח. משקמה מחוליה הייתה כבר מרים אחרת. היא כבר לא היתה בריאה, כושרה הפיסי אבד לה. יכלה לעסוק רק בעבודות קלות. שמונה שנים עבדה במסעדת בית ספר, חמש שעות ביום, עד שלא יכלה עוד לעמוד על רגליה. היא קיבלה תמיכה צנועה מלשכת הסעד, הודות לעזרתו של ראש המועצה הנוכחי מר משה נחום – עליו היא מרעיפה שבחים. ועכשיו, ברוך ה' היא מקבלת קצבת זקנה מהביטוח הלאומי, חיה בשכנות ליד בתה האהובה חבצלת – שהיא כיום אשה נשואה ואם לילדים – ומה עוד חסר לה? לא, לא חסר לה דבר, רק בריאות חסרה, ה' ירחם!

מרים למדה לקרוא ולכתוב בכוחות עצמה ואף עשתה חיל בלימודיה. היא מספרת, לא במעט סיפוק וגאווה, שהיא כבר יכולה לקרוא אפילו ספרים עבים... כל הכבוד, יא מרים! ועכשיו אשאל אותך שאלות אחדות:

– האם את מתגעגעת לפעמים לתימן, לנוף ילדותך?

ומרים עונה בשצף קצף:

– יחרים אבו-תימן היא וכל אשר בה! למה שאתגעגע אליה! מי שאומר שתימן היא ארץ יפה וטובה – ימח שמו.

- וארץ ישראל, יא מרים! - האם את מרוצה מהחיים בארץ והמתרחש בה?
 - וכי יש יותר טוב מארץ ישראל? נכון שיש בה פשע ורשע, אבל מי שהוא בן טובים, יהיה בכל מקום שיהיה, הוא יישאר בן טובים, אפילו בארץ ישראל. העיקר השורש.

- ומה אומרת את על כך, שאחד מסיפוריך נבחר לפרסום כאחד הסיפורים הנבחרים של השנה?

- ודאי שאני שמחה; שאחרים יראו שגם לתימנים יש סיפורים יפים... אבל למה לא שלחו אותך אתה לשמוע מפי את הסיפורים? "אתה תימני, מבין את הדיבור שלי ומבין ערבית. יש דברים שקשה היה לי לתרגם אותם לעברית והייתי מוכרחה להשמיט אותם..."

- ממי שמעת את הסיפורים שלך?

- שמעתי מהסבא שלי, הסבא שלי היה מספר לי סיפורים, בבית, או אפילו כשהיינו הולכים בדרך.

- תודה רבה, מרים! עכשיו בואי נצלם אותך, הקוראים לא רק יקראו את הסיפור שלך אלא גם יראו את תמונתך...

ומרים, למרות היותה חולה ומרותקת כמעט למיטתה, נענתה ברצון לבקשתנו. היא התקינה עצמה בעזרת בתה, קמה על רגליה והתייצבה בפני המצלמה...

קליק קלק! שלום, מרים!

- אבל אני רוצה את הספר, איפה הספר?...

- חכי; לא עושים ספר כל כך מהר, צריכים קודם להדפיס אותו, הוא יגיע אליך בדואר.

- אם כן, שלום לכם! אני סומכת עליך...

- שלום שלום...

**תריסר ניסיונות שנתנסה
בהם בן תימן וקיבל ייסוריו
באהבה**

חברת "פעולת שכיר"

לעדת התימנים יפו ארץ ישראל.

נוסדא א' אייר אחת"ד - החרס"ג יום ..... לחרש ..... אתהל"

Adresse : Haham Said pour "Peoulat-Sakhi", Jaffa Palestine.

לכבוד משלת איס קמאד, האור כי טוב, דורש טוב לעמנו, אוצר התעודה, כלי מלא חמדה,
שנותן כהלל, שבחיו פי יכלל, שנחט ובורך י' כקצת כהר קעדיא אדמת י' י' י'
אדון נכבד!

הננו בני משפחתך עונים איך בבקשה במכתבנו זה להודיעך כי
כאלו התימנים הזוכים פה יפו נתאחדנו יחד לחברה אחת תחת שם "פעולת שכיר"
ועתה נתעוררו אנשי חברתנו לבנות ביה"כנס מקדש מעט לשפוך קיחם לפני
אל ולא נעלם געשינו מבר אחינו אשריא הנו שואם דלות בני משפחתנו

על פי כאלו בבקשה א' אדוננו קע"ד וסכו"ך להוי לין לעזור לנו באמרי פיו
אמרות טהורות נהני גלי מעליהם דבי כשתאף לפני יחיד! מגלה נדיבי
אחינו ב"י גביריו ומיודעיו לתת את נדבתם ליד שלחנו דאופן אסאשר היו
תקותנו מקרה כי אדוננו שאר בפרנו אשריא הנו לא ימנע את פוננו ממנו ועס
חתימת ידיו קבל נא גם את כרכותנו ברכה המשלחת בני פמייכי, ומי אריכי "

ומזוט כתיחי כחפלו וכחפץ אחיו הדובש ומעתיורים כערו חברת פעולת שכיר "

ה' אצל מלך מעיר יוסף יונה
ה' יוסף יונה
ה' יוסף יונה
ה' יוסף יונה
ה' יוסף יונה
ה' יוסף יונה
ה' יוסף יונה
ה' יוסף יונה
ה' יוסף יונה
ה' יוסף יונה

ד"ר אהרן גימאני

תריסר ניסיונות שנתנסה בהם בן תימן וקיבל ייסוריו באהבה

ר' מחפוף גרופי מגולל ברשימתו זו את סיפור שהותו בצנעא משנת תרע"ה (1915) ועד עלייתו עם משפחתו מצנעא לארץ ישראל והתיישבותו באשקלון בתחילת שנת תש"י (1949). את הרשימה, "זאת מגלת צערי ויסורי"¹, סיים לכתוב כשש שנים לאחר עלותו ארצה, ה' באב תשט"ז (13.7.1956). ר' מחפוף נפטר באשקלון בשנת תשל"ג (1973).

בהקדמה מכין ר' מחפוף את הקורא לכך שהוא עומד להתוודע לייסורים, לתלאות ולצער שעברו עליו ועל בני משפחתו. בהקדמה ובסיום וכן בסיפור כל אירוע הוא חוזר ומציין, שהוא מקבל עליו את ייסוריו באהבה.

בתחילת סיפורו מציין הכותב שבגלל מצוקה כלכלית עברה משפחתו מהעיר דאיין לצנעא בשנת תרע"ה (1915), בהיותו בן 12 שנה. כשהגיע לגיל עשרים הצליח לרכוש בית ישן והרוס, ומאוחר יותר לעשות בו תיקונים. בשנת תרצ"ח (1938) רכשו חנות קטנה. הוא מונה 12 ניסיונות קשים במהלך חייו:

1. צנעא - גירוש האשה הראשונה
2. צנעא - מות הבת הראשונה בהיותה כבת שנתיים
3. צנעא - מות הבת השנייה בהיותה כבת שלוש שנים
4. צנעא - מות הבת השלישית בהיותה כבת תשעה חודשים

¹ הרשימה מצויה בבית גנזי נחמה ויאיר מדאר, רחובות.

5. צנעא – מות הבן סמוך לאחר הלידה.
6. צנעא – שדידת הסחורה בחנותו על ידי מוסלמים בשנת תש"ח (1948).
7. צנעא – מכירת רכושו במחירים נמוכים ועזיבת הנותר לפני העלייה לארץ בשנת תש"ט (1949).
8. עדן – מות הבת השביעית, ציונה.
9. בטיסה מעדן לארץ ישראל – מות הבת החמישית, צדקה.
10. אשקלון – מות הילדה השישית, ברכה.
11. אשקלון – עבודת כפיים קשה.
12. אשקלון – מות הבת השמינית, מתנה.

לר' מחפוף נולדו שמונה ילדים. כולם מתו בילדותם. שישה מהם נולדו בצנעא, הבת השביעית ציונה נולדה בדרך מצנעא לעדן, והבת השמינית מתנה נולדה באשקלון. ברשימתו כתב גם על תלאותיו בדרכו לארץ ישראל, מיציאתו מצנעא ועד הגעתו לעדן. עוד ציין את המעבר ממחנה העולים בראש העין להתיישבות באשקלון ואת קשיי הפרנסה במקום החדש.

בחתימת ספרו מצדיק הכותב עליו את מר גורלו ומציין את דברי חז"ל "בני חיי ומזוני לאו בזכותא תליא מילתא אלא במזלא". חיבור זה יש בו כדי ללמד על אמונתם העזה של יהודי תימן בבורא ועל כך שהיו מקבלים ייסוריהם באהבה.

1. דברי פתיחה²

אל עין הקורא³. הסכת ושמע ישראל!⁴ ועתה אדוני המעיין, תביט אל מגילת צער תימן, שמה תראה מעין התלאות ואוצר המצוקות אשר האדם מוכן ומזומן להן מיום שנברא, ומעט מזער זכרתי ממאורעות הזמן ומקריו, בכדי שידע האדם כי הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים⁵. על כן אמר הכתוב: כי את אשר יאהב ה' יוכיח, וכאב את בן ירצה⁶.

² הוספתי כותרות, חילקתי לפסקאות ורשמתי הערות. כמו כן ציינתי את הניקוד המופיע בכתב היד של המחבר, התואם למסורת תימן.

³ שופטים טו, יט.

⁴ דברים כז, ט.

⁵ ברכות לג ע"ב.

⁶ משלי ג, יב.

2. ההתיישבות בצנעא

כ"ה כסליו תש"י⁷, מגדל גד⁸.

כל מה דעבדין מן שמיא לטב⁹.

התבונן ובין.

זאת מגלת צערי ויסורי.

כך אמר שלמה המלך ע"ה¹⁰ דאגה בלב איש ישחנה¹¹. אל תקרי ישחנה אלא ישיחנה¹². זאת מגלת צער תימן, ובכל הדין נאמן¹³. הנני מודיע צערי לרבים¹⁴, כי היכי מאן דסאני לי יחדי ומאן דרחים ליבעי רחמי¹⁵. אוחילה לאל אחלה פניו אשאלה ממנו מענה לשון, אשר בקהל עם אשיר עוזו אביעה רננו בעד מפעליו. לאדם מערכי לב ומיי מענה לשון¹⁶. מה אענה ומה אומר מה אדבר ומה אצטדק¹⁷. צעיר אני לימים ואתם ישישים, על כן זחלתי ואירא מחוות דעי אתכם¹⁸.

בראשית צערי אגיד לך אחי, כשהייתי בן י"ב שנים גליתי מארץ מולדתי מעיר דאיין¹⁹ אשר בתימן בספת לחץ ומחץ האויב. ונסע ונלך עם אנשי בתינו וכל מה שיש לנו, ונלך למסעינו²⁰ לעיר מדינת צנעא בירת תימן בשנת תרע"ה²¹, ושמה היינו נודדים מבית לבית ומפנה לפנה ולא מצאנו מנוח לכף רגלנו²². משך עשרים שנה

16.12.1949 ⁷

= אשקלון. ⁸

על פי מאמר חז"ל בברכות ס ע"ב "כל מה דעבד רחמנא לטב עביד". ⁹

= עליו השלום. ¹⁰

משלי יב, כה. ¹¹

ראה יומא דף עה ע"א. ¹²

על פי קידושין עג ע"ב; עבודה זרה טז ע"ב. ¹³

ראה שבת סז ע"א: "כי היכי דלחזייה אינשי וליבעו עליה רחמי. כרתניא: 'וטמא טמא יקרא' (ויקרא יג, ¹⁴

מה) - צריך להודיע צערו לרבים, ורבים יבקשו עליו רחמים". וראה גם נדה סו ע"א. ¹⁵

תרגום: כדי שמי ששונא לי ישמח ומי שאוהב יבקש רחמים. על פי ברכות נה ע"ב. ¹⁶

משלי טז, א. הקטע הפותח אוחילה לאל וכו' הוא מתוך תפילת מוסף של ראש השנה. המחבר ציטט את ¹⁷

הביטוי "אביעה רננו" כנוסח הבלדי; ראה הרב י' צאלח, תכלאל עץ חיים, יר"ל ע"י ש' צאלח, ירושלים ¹⁸

תשל"ט, חלק ד, דף קס ע"א-ע"ב. נוסח השאמי התואם לנוסח ספרד ואשכנז הוא "אביעה דננות"; ראה ¹⁹

הרב י' צובירי, סידור כנסת הגדולה, ג, ירושלים תשנ"ב, עמ' שנט. המחבר ציין את נוסח הבלדי, שכנראה ²⁰

התפלל בו. ²¹

על פי בראשית מז, טז. ²²

איוב לב, ו. ²³

כנראה הכוונה גם לעיר דאיאן, מקום מגוריו של ר' שלמה הכהן מחבר לחם שלמה. ראה מ' חלמיש, ²⁴

לתולדות הקבלה בתימן, מבוא, עמ' 16; ראה גם במבואו של הרב י' רצאבי, "אופן המרכבה", לספר רכב ²⁵

אלהים לר' יצחק ונה, בני ברק תשנ"ב, עמ' 17 בהערה. ²⁶

על פי בראשית יג, ג. ²⁷

1915. ²⁸

על פי בראשית ח, ט. ראה גם לקמן הערה 69. ²⁹

אנחנו היינו בגלות תימן, ונוסף עליה גלות דגלות, והעולה על כללנה²³ הדוחק והעניות ה"י" עד תשלום עשרים שנה. קרוב לעשרים שנה ביגיעה רבה וחוסר פרנסה ועמל רב והלואות מבני אדם, קנינו שמה בית חדש, כלומר ישן נושן, שהוא צריך יותר מדמיו תקונים. אין בו לא דלת ולא חלון²⁵, ודמיו קרוב לשתי מאות קרוש תימניות²⁶. והוא על שפת החומה סמוך לקברי אבות.

גם קודם כל זה בהיותי בן חמש עשרה שנה²⁷ לקחתי אשה אחת מעיר אלגרוף וסבלתי כמה צערים בשבילה ובתקופת השנה גרשתי, ואמרתי חביבין יסורין²⁸. זה נסיון א.

ובהיותי בן י"ח שנה נשאתי אשה שנייה מצנעא. היא היתה לי לעזר, ומצאה חן בעיני. ואין בית אלא אשה²⁹, ובשנת עשרים קנינו הבית כאשר ביארתי למעלה. אחר הדברים האלה נולדה לנו ילדה ראשונה, חייתה קרוב לשנתים והלכה לבית עולמה, ואמרנו חביבין יסורין. זה נסיון שני.

אחר כך יגענו בכל פְחָנוּ יומם ולילה, תכבד העבודה עלינו³⁰, בלחם לחץ ומים צר³¹, פת חֲרָבָה במלח [נאכל] ומים במשורה נשתה וחיי צער נחיה³², וכל יגיעתינו לתקן הבית. אחר כך נולדה לנו בת שנייה. היא גם כן הגיעה קרוב לשלוש שנים. ונולדה בת שלישית אחריה. עד שהיתה השלישית בת ששה חדשים הלכה השנייה לבית עולמה. וברכנו על הרעה כשם שברכנו על הטובה³³, ונאמר חביבין יסורין. זה נסיון שלישי.

אחרי שלשה חדשים הלכה הילדה השלישית לבית עולמה, וענינו ואמרנו חביבין יסורין. זהו הנסיון הרביעי.

²³ על פי משלי לא, כט.

²⁴ = ה' ירחם.

²⁵ כנראה היה זה אחד הבתים העזובים אחרי "חזות אלנפר" שבה צר האמאם יחיא בשנים תרס"ג-תרס"ה (1903-1905) על התורכים ששלטו בצנעא. בזמן מצור זה היו שעקרו את הדלתות והחלונות לשימוש כעצי הסקה. על המאורע ראה י' רצהבי, "במצור ובמצוק" (לפרשת הרעב האחרון בשנים תרס"ג-תרס"ה), בתוך ה"ל (עורך), בואי תימן, תל אביב תשכ"ז, עמ' 67-102; י' ניני, "תימן וציון", תל אביב תשמ"ב, עמ' 97-99.

²⁶ הכוונה למטבע התימני ריאל. "קרוש" היינו גרוש.

²⁷ הגיל הממוצע לנישואים בתימן היה 16-19 שנה לגבר ולאשה 11-15 שנה. ראה הרב י' קאפח, "הליכות תימן", ירושלים תשכ"ב, עמ' 107.

²⁸ בבא מציעא פה ע"א.

²⁹ על פי יומא ב ע"א: "ביתו - זו אשתו".

³⁰ על פי שמות ה, ט.

³¹ על פי ישעיה ל, כ, בהחלפת סדר המילים.

³² על פי אבות ו, ד. המילה "חרבה" לא נכתבה במשנה אבות, וכנראה שאב המחבר מדברי הגמרא בתענית ל ע"א "פת חריבה במלח". ראה בעניין זה הגהת הרב דוד צאלח בתכלאל עץ חיים, ירושלים תשל"ט, חלק ג, דף מב ע"א, הערה 3, וכן בהערת הרב שמעון צאלח, שם, הערה 2.

³³ על פי ברכות נד ע"א.

אחרי הדברים האלה יגענו שנית לקנות חנות, כי אין מקום³⁴ בעבור המלאכה³⁵, וכן היה. קנינו חתיכת קרקע ד' אמות ברוחב שלוש אמות ובניתי אותה, ונכנסתי בה בשנת תרצ"ח³⁶. אחרי כן נולד לנו בן. הוא היה יפה תואר ויפה מראה³⁷, ובעת לידתו חי, ותכף פרח נשמתו ואיינו כי לקח אותו אלהים³⁸. זה נסיון חמישי.

אחרי כן נולדה לנו הצדקה³⁹ אחר תפלה, ואמרנו וצדקה תהיה לנו⁴⁰. גם אחריה נולדה ילדה, ואמרנו ברוך יי' אותנו, וקרינו שמה ברכה. ותהי לנו קצת נחמה בילדי שעשועים⁴¹. עד שבאה שנת הגאולה שנת תש"י⁴², היא התישה⁴³ כחינו וכל יגיעתינו לריק ולידתינו לבהלות⁴⁴ ולבלהות, כאשר אבאר אחת אחת. בתחלה החל הקצף⁴⁵ והאף בתימן בשנת תש"ח⁴⁶, כשנהרג שולטן תימן⁴⁷, החלו השודדים לשלול שלל ולבוז בז⁴⁸, ולקחו כל מה שיש בחנות בימי המצור והמצוק⁴⁹, כאשר ביארתי בספר חזוק האמונה⁵⁰ בארוכה, וקרוב למאה דינרים סחורה⁵¹ היתה בחנות ובזו הכל, ואמרנו ברוך ה' חביבין יסורין, גם זו לטוב⁵². זה נסיון ששי.

ומשנכנסה שנת תש"י⁵³ לקחו הכל⁵⁴ בלי מספר ובלי ערך, הגונב גונב והגוזל גוזל⁵⁵, וכמו שירצה הקונה יקנה ואין קונה, עד שקבצנו קצת כסף בשביל הדרכים, ומה שנשאר יקחו (יקחו)⁵⁶ להם, והבית והחנות בשמינית ערכם. ועזבנו הכל והלכנו לארצנו, ונאמר חביבין יסורין. זה נסיון שביעי.

³⁴ כנראה שלא היה מקום בבית בעבור המלאכה.

³⁵ עסק במלאכת הסנדלרות.

³⁶ 1938.

³⁷ בראשית לט, ו.

³⁸ בראשית ה, כד.

³⁹ מדבריו עולה ששמה צדקה ללא ה' הידיעה. על פי דברי הגב' שרה כהן, שעלתה לארץ מצנעא, היו שנהגו בתימן אם לא מתקיימים הבנים לקרוא לבת שנולדה בשם צדקה, כלומר צדקה עשה ה' עמנו. וכך נהג המחבר.

⁴⁰ דברים ו, כה.

⁴¹ על פי ירמיה לא.

⁴² השנים תש"ט-תש"י (1949-1950) היו שנות העלייה הגדולה של יהודי תימן, הידועה בשם "על כנפי נשרים".

⁴³ שנת תש"י מלשון התישה.

⁴⁴ על פי התחינה בתפילה, בקטע הפותח במילים "ובא לציון" - "לא ניגע לריק ולא נלד לבהלה".

⁴⁵ על פי במדבר יז, יא.

⁴⁶ 1948.

⁴⁷ הכוונה לרצח האמאם יחיא. על המאורע ראה א' גימאני, "ההנהגה היהודית בצנעא עם חיסול גולת תימן", מקדם ומים, ז (תש"ס), עמ' 185-188.

⁴⁸ ישעיה י, ו. הכוונה לשבת הטמעה (שבת השוד). ראה גימאני, שם, עמ' 188-191.

⁴⁹ על פי דברים כח, נג.

⁵⁰ רומז לחיבור אחר מחיבוריו.

⁵¹ הכוונה לסחורה בשווי מאה דינרים, וכנראה הכוונה למטבע התימני ריאל.

⁵² על פי תענית כא ע"א; סנהדרין כח ע"ב.

⁵³ נראה שהייתה זו שנת תש"ט; ראה להלן הערה 67.

⁵⁴ כלומר קנו את כל נכסיו.

⁵⁵ רמז שתוך כדי המכירה היו המתעניינים גונבים סחורה.

⁵⁶ מילה זו נכפלה בטעות.

3. העלייה לארץ ישראל

ונסע מאוּזל⁵⁷ ונלך אלחודידה והמדבר הגדול מדבר זביד, שמה נחשים שרפים ועקרבים, וצמאון מבלי מים⁵⁸. ובהגיענו אלחודידה והאשה קרובה ללדת. אז ונלן בתוך אש אלחודידה, ושמה בפתע פתאום קרבו חבלי לידה, במקום צר בתוך קהל ועדה⁵⁹, תחיל תזעק בחבליה⁶⁰ כל הלילה עד אור הבקר⁶¹ והמליטה ילדה⁶², ונאמר ברוך ה' ונקרא שמה ציונה, לאמר ציונה נלך.

אחרי כן ונסע מחרב האש, ונענה בצום נפשנו⁶³ בלחם צר ומים לחץ⁶⁴. ואוהבינו נהפכו לנו כולם לאויבים. אחרי ששה ימים שסבלנו כמה צרות, היינו ביום אֶקְלָנו חורב וקרח בלילה, ותדד⁶⁵ שנתנו מעינינו⁶⁶, כשלו ברכינו מרוב צערנו, ביומי אלול ז' בו השנה תש"י⁶⁷ עת ערב הגענו תעז, עיר אשר נקבר בה מ"ו שלום שבזי זי"ע⁶⁸. הסתובבנו ולא מצאנו מנוח לכף רגלנו⁶⁹. אחר כך נכנסנו אצל פונדק ערבי ושבתנו שם בצער גדול על יד החמורים, והגשם מזלף עלינו ממעל ומתחת. שהינו שם שלשה ימים, והיינו על יד קבר מ"ו שלום שבזי זי"ע.

אחר כן ביום ב' עשירי אלול תש"י⁷⁰ נסענו מעיר תעז, ולעת ערב הגענו למקום טמא מאד, ושמו אַשְׁרִיגָה⁷¹, והיתה הלינה שם ברעב ובצמא ופחד ובחוסר כל⁷², עד אור הבקר ומצאנו עון⁷³, לנסוע ולעבור נהרים יאורים, מקום אשר עליו נאמר הגיעו מים עד נפש⁷⁴, ושמו אֶלְכַנְדוּק, ועברנו בתוך המים עד המתנים, שנים שנים. ולולי חסדיו יתברך היו הקְרוֹנוֹת⁷⁵ טובעים במים, וכבר התחילו לטבוע, ותכף הזעיקו לְשִׁיטִים הכושים, וסחבו אותן עד היבשה.

⁵⁷ כינוי לצנעא.

⁵⁸ על פי דברים ח, טו.

⁵⁹ משלי ה, יד.

⁶⁰ ישעיה כו, יז.

⁶¹ שופטים טז, ב.

⁶² על פי ישעיה סו, ז והמליטה זכר.

⁶³ על פי תהלים לה, יג.

⁶⁴ ישעיה ל, כ. וראה גם לעיל הערה 31.

⁶⁵ בכתב היד נכתב בטעות ותדת.

⁶⁶ בראשית לא, מ.

⁶⁷ ז אלול חל בשנת תש"י ביום ראשון, ובשנת תש"ט ביום חמישי. על פי סדר המאורעות שסיפר בהמשך של התניה לפני השבת והמשך המסע לאחר השבת נראה שכוונתו לשנת תש"ט. זה גם מסתבר משום שבאלול תש"י נשארו רק בודדים מהנהגת הקהילה, וגם הם עלו בחודש זה. ראה גימאני, שם, עמ' 200.

⁶⁸ = זכותו יגן עלינו.

⁶⁹ על פי בראשית ח, ט. וראה גם לעיל הערה 22.

⁷⁰ י באלול תש"י חל ביום רביעי, ובשנת תש"ט ביום ראשון. סביר להניח שהוא מדבר על שנת תש"ט, וראה

לעיל הערה 67.

⁷¹ הניקוד במקור.

⁷² על פי דברים כח, מח.

⁷³ מלכים ב, ז, ט.

⁷⁴ יונה ב, ו.

⁷⁵ הכוונה לספינות.

אחר כל זה עברנו ארחות עקלקלות⁷⁶, עד שהגענו ונכנסנו תחום האַנְקָלִים⁷⁷ אל עיר אחת ושמה לַחַג⁷⁸ שמה היתה הַלִינָה בין העפר והקר והגשם וצער גדול ורעב וצָמָא וחוסר כל.

אחר הדברים האלה פקידי לחג מששו את כל כלינו⁷⁹ ולקחו תרומה ומעשר ופיאה, ולא השאירו כלום, את הכל לַקְחוּ. אחרי כן נִתְּנָה הרשות לעבור מלחג. לעת ערב הגענו למחנה גאולה, הנקרא חָאשֵׁד⁸⁰. כל מי שקדם זכה ונתנו לו מחצלת של קנה, ולצערנו לא השגנו שום דבר, וישבנו בין החול הדומה לגפרית ומלח⁸¹, ביום חורב, ובלילה קרח⁸², אש תמיד תוקד, ויום ולילה לא תכבה⁸³, עד שכמעט היו רוב בני אדם חולים. ולצערי הרב חלתה האשה והילדה⁸⁴, והולכנו אותן לבית חולים, ונשארו בבית חולים עד שיצאה לנו הרשימה ליכנס לארץ. ובהגיענו לחאשד חלתה הילדה שנולדה בלחודידה⁸⁵, והלכה לבית עולמה, ואמרנו חביבין יסורין. זהו נסיון שמיני.

בסוף שלשה שבועות יצאה הרשימה שלנו, וקראו לנו לנסוע לשדה התעופה ולהכנס בְּאֵיֶרֶן⁸⁶. לקחנו האשה והילדה הצדקה מבית חולים, ונסענו לשדה התעופה ונכנסנו באוירן. ואחרי שלש שעות פרחה נשמתה של [ה]ילדה הגדולה ששמה צדקה, ותמהו מתנינו וכשלו ברכינו, ונען ונאמר ברוך דיין האמת, לך יי' הצדקה ולנו בושת הפנים⁸⁷. זהו נסיון תשיעי.

משך תשע שעות היינו פורחים בְּאֵיֶרֶן⁸⁸ תוך האוירן, דוים ונאנחים ואוננים על המרגלית שאבדה על בעליה. ולעת ערב הגענו למחנה לוד, שמה ירדנו מהאוירן ולקחו הילדה⁸⁹ ולא ידענו לאן הוליכו אותה. ותכף ומיד היו מבהילים אותנו ליכנס

⁷⁶ שופטים ה, ו.

⁷⁷ = האנגלים. הכתיבה והניקוד כפי מבטא תימן.

⁷⁸ לחג' הייתה בחסות בריטית וקרובה לעדן. ראה נ"ב גמליאלי, "תימן ומחנה גאולה", תל אביב תשכ"ו, עמ' 124.

⁷⁹ על פי בראשית לא, לו.

⁸⁰ המחנה נפתח בשנת תש"ו (1946) ונסגר בשנת תשי"א (1951). העולים בעליית "על כנפי נשרים" רוכזו במחנה גאולה. ראה גמליאלי, שם, עמ' 158-297; ר' אהרוני, "יהודי עדן", תל אביב תשנ"א, עמ' 350-365.

⁸¹ המחבר הדגיש כאן את ההבדל בין מזג האוויר הקשה של עדן למזג האוויר הנוח שהיה רגיל אליו בצנעא. גם במכתבי עולים אחרים מודגש עניין זה. ראה למשל א' גימאני, "הרב יחיא נחום ועלייתו לארץ", הציונות, מאסף כג (2001), עמ' 153.

⁸² על פי בראשית לא, מ.

⁸³ על פי ויקרא ו, ו.

⁸⁴ הכוונה לילדה צדקה.

⁸⁵ הכוונה לילדה ציונה.

⁸⁶ המחבר ניקד את האות רי"ש בקמץ כפי מבטא תימן.

⁸⁷ דניאל ט, ז.

⁸⁸ הניקוד של האות וא"ו בצירי הוא כגרסת בני תימן.

⁸⁹ הכוונה לילדה המתה.

לקרונות הנקראים בערבית מֵאָתֶר⁹⁰, נכנסנו והוליכו אותנו בחושך, עד שהגענו למחנה ראש העין. שמה תוך האוהל קבלנו גזירת שמים אבל שבעת ימים, והכריחו אותנו אותה שעה ללכת לבית המרחץ ולהסתפר באיסור, שלא כדעת החכמים⁹¹.

4. ההתיישבות באשקלון

אחרי הדברים האלה ישבנו במחנה ראש העין חודש וחצי, וקראו לנו לסידור⁹². הלכנו למנהל ושאלנו אותו איפה תסדר אותנו, ענה ואמר במגדל גד⁹³. שאלנו אותו איפה היא זו מגדל גד, ענה ואמר הנה היא על יד תל אביב. מיד נסענו למגדל גד, והנה הדרך רחוקה. עברנו תל אביב, עברנו ראשון לציון, שאלנו איפה מגדל גד, [ענו לנו] עוד מעט. נסענו עד רחובות, [שאלנו] זו מגדל, [ענו לנו] לא, עוד מעט. [שאלנו] איפה זו מגדל גד, מי ראה אותה, מי בָּקַר שָׁמָּה, לא יודעים. טוב. ונסע מרחובות והגענו עד גדרה, [שאלנו] זו מגדל, [ענו לנו] לא, עוד מעט. טוב. נסענו עד מסמייה, [שאלנו] זו מגדל גד, [ענו לנו] לא, עוד קצת. [שאלנו] איפה היא זו מגדל גד, מי מכיר אותה, לא יודעים. טוב. נסענו ראינו השפונים של גוליס, [שאלנו] זו מגדל, [ענו לנו] לא, עוד רק מעט. ולעת ערב הגענו למגדל, והנה היא שוכנת בחוף הים, עיר גדולה חרבה ושממה, זרים⁹⁴ מתישבים במרכז⁹⁵ העיר, וסביבותיה בתים רעועים, אשר הם מוכנים עבור העולים החדשים. סבלנו זמן הרבה עד שנתגרשו האויבים מתוכה ונבנתה מחדש. וכעת, ברוך ה', כבר היא עיר ואם בישראל⁹⁶.

וכיון שהמשכנו כמה ימים במגדל גד ועוד יש לנו במה להתנחם, שנשארה לנו ילדה אחת אשר קרינו שמה ברכה. עדיין מדת הדין מקטרגת, ובפתע פתאום נולדה לה מחלה, וסבלנו יסורים קשים ומרים משך שנה וחצי. באותו זמן נולדה לנו עוד ילדה, וקרינו שמה מֵתָנָה. אחרי זמן מה הלכה הילדה ששמה ברכה לבית עולמה, ונשארה לנו רק הקטנה שנולדה במגדל, אשר שמה (ברכה) [מתנה]. ונודה ליי בדמעות שלישי, וכל מעשיו לטוב. זה נסיון עשירי.

⁹⁰ מכניויות, והוא מן הלשון האנגלית motor.

⁹¹ אבל תוך שבעה אסור במרחץ ובתספורת.

⁹² הכוונה לסידור מקום מגורים.

⁹³ כך נקראה אז אשקלון.

⁹⁴ כנראה הכוונה לערבים.

⁹⁵ צ"ל במרכז.

⁹⁶ שמואל ב כ, יט.

ויהי אחרי הדברים האלה⁹⁷, ואין ויהי אלא לשון צער⁹⁸, ומה צער היה, צער המכּוּש והטוֹרִייה⁹⁹, ונִדָּד שינה, ובלבול בלשכה¹⁰⁰, וקור וחום, ופחד ומורא מכל צד ומכל פנה, עד שכמעט יקוץ האדם אשר הוא רק רגיל להתפרנס בצל קורתו. ואחשבה לדעת זאת¹⁰¹ מה העמל הזה, ומה היגיעה הרבה הזאת, הלא הנותן לחם לכל בשר¹⁰², ולכל גוייה וגוייה די מחסורה¹⁰³, הוא יכול לפרנסני שלא בצער. ומה חיה ועוף שלא נבראו אלא בשביל האדם מתפרנסין שלא בצער, אני שנבראתי לעבוד את קוני עאכר¹⁰⁴. ואתבונן ואומר אולי זה, זה נסיון האחד עשר.

5. צידוק הדין

הנסיון השנים עשר¹⁰⁵, מה אגיד לך ידידי, מה אענה ומה אומר. כבר גלית לך מצפוני לבי, ואם יכמרו רחמיך ובקשת רחמים עלי, וגלית אהבתך לי, בודאי הגמור שאתה נִעְנָה תְּחִלָּה, כמאמר חז"ל כל המבקש רחמים על חֲבֵרוֹ הוא נִעְנָה תחלה¹⁰⁶.

הנסיון השנים עשר.

אחרי כל הנסיונות שעברו מאז היתה התחלת מאורעות הזמן ומקריו ללמד לאדם איך יחתה איש אש בחיקו ובגדיו לא תשרף, ואיך יהלך איש על הגחלים ורגליו לא תכוונו¹⁰⁷. וקשה הדבר מאד לקבל עול היסורין בלי תלונה ותדעומת, לולי שכבר ידוע שאין רע יורד מן השמים¹⁰⁸, וכפי מעשיו של אדם נותנין לו בין לטוב בין לְהַפְּכוֹ.

⁹⁷ בראשית כב, כ; שם מח, א; יהושע כד, כט.

⁹⁸ במדבר רבה י, א.

⁹⁹ רומז לעבודת העולים בשדות, בפרדסים וביערות.

¹⁰⁰ הכוונה ללשכת העבודה.

¹⁰¹ תהלים עג, טז.

¹⁰² על פי תהלים קלו, כה.

¹⁰³ על פי ברכות כט ע"ב.

¹⁰⁴ על אחת כמה וכמה. על פי קידושין פב ע"א: "רבי שמעון בן אלעזר אומר: ראית מימך חיה ועוף שיש להם אומנות והן מתפרנסין שלא בצער. והלא לא נבראו אלא לשמשני ואני נבראתי לשמש את קוני אינו דין שאתפרנס שלא בצער".

¹⁰⁵ ניסיון זה יתבאר לקמן, והוא מות בתו מתנה.

¹⁰⁶ על פי בבא קמא צב ע"א.

¹⁰⁷ על פי משלי ו, ז.

¹⁰⁸ למקורות לפתגם "אין רע יורד מן השמים" ונוסחים דומים אחרים, ראה מ' חלמיש, "לקט פתגמים", סיני, פ (תשל"ז), עמ' רעח; הנ"ל, "לקט פתגמים - ב", סיני, פה (תשל"ט), עמ' רסב. על משמעות הפתגם ראה מ' חלמיש, מבוא לקבלה, ירושלים [תשנ"ב], עמ' 134-140.

ולדעת חז"ל שאמרו הכל תלוי במזל¹⁰⁹, ובפרט שלשה דברים הידועים, אמרם: בני חיי ומזוני לאו בזכותא תליא מילתא, אלא במזלא¹¹⁰. הרי קושיא ממקום אחר, על דרך מה שאמרו: אין אדם נוקף באצבעו הקטנה, אלא אם כן מכריזים עליו מלמעלה¹¹¹, שהוא ראוי לכך. הרי למדנו שאין בכח המזל לעשות טוב או הפכו, זולתי על פי פקודה עליונה הנמסרת לו, והוא רק שליח, כמו העבד לרבו.

ונחזור לַמְכוּוֹן ונאמר. ומה אהרן הכהן הגדול, בעת שראה בחוריו אכלה אש¹¹², מה כתוב בו? וידום אהרן¹¹³ ויקבל שכר¹¹⁴. אנו על אחת כמה וכמה שנלמד לקח ונבין סתום מן המפורש¹¹⁵, ולא מצאתי לגוף טוב אלא שתיקה¹¹⁶.

אחרי כל הדברים האלה חזרה הַמִּתְנֶה למי שַׁנְתָּנָה¹¹⁷, וזה תשלום כל הנסיונות¹¹⁸ אשר בארתי בספרי זה, וגליתי לך אחי וראש¹¹⁹ מה שקרה מתימן ועד הנה. ועכשיו נודה ליי' על כל מדה ומדה¹²⁰, שופט בצדק לא ישא פנים ולא יקח שוחד¹²¹. אבל אנחנו בטוחים שייטיב אחריתנו מראשיתנו¹²², וישים לנו שארית בארץ ולהחיותינו לפליטה גדולה¹²³. וקצת מן הקצת זכרתי לך אחי המעיין, ותדע כי לא לקלים המרוץ, ולא לגבורים לחם, וגם לא לנבונים עושר, כי לכל זמן, ועת ופגע יקרה את כולם¹²⁴, והבוטח ביי' חסד יסובבנו¹²⁵.

ונשאל מלפניו יתברך לרחם עלינו ועל כל דורשיו, כי חנון ורחום הוא¹²⁶, ולא לנצח יריב, ולא לעולם יקצוף¹²⁷. ותהי זאת נחמתנו¹²⁸, כי היה ראשיתנו מצער, ובעזרתו יתברך אחריתנו תשגה מאד¹²⁹. ויהי רצון מלפניו יתברך, שיכבשו רחמיו את כעסו, ויגלו רחמיו על מדותיו, ויתנהג עמנו ה' אלהינו, במדת החסד, ואל יתנהג

¹⁰⁹ זוהר נשא דף קלד ע"א

¹¹⁰ מועד קטן כח ע"א. תרגום: בנים, חיים [אורך ימים] ומוזנות לא בזכות [האדם] תלוי הדבר, אלא במזל.

¹¹¹ חולין ז ע"ב.

¹¹² תהלים עה, סג.

¹¹³ ויקרא י, ג.

¹¹⁴ זבחים קטו ע"ב.

¹¹⁵ על פי יומא נט ע"א; זבחים נג ע"א; תמורה טז ע"א.

¹¹⁶ אבות א, יז. וקשר העניין הוא לפי אחת הנוסחאות בתרגום "וידום אהרן" – "ושתיק אהרן". וכן אמרו בזבחים שם: "כיון שידע אהרן שבניו ידועי מקום הם, שתק, וקיבל שכר".

¹¹⁷ הכוונה שבתו מתנה, שנותרה לו מכל בניו, גם היא נפטרה.

¹¹⁸ הכוונה לניסיון השנים עשר, שהוא האחרון.

¹¹⁹ בראשית מו, כא.

¹²⁰ על פי ברכות נד ע"א.

¹²¹ דברים י, יז.

¹²² על פי איוב מב, יב.

¹²³ על פי בראשית מה, ז.

¹²⁴ על פי קהלת ט, יא.

¹²⁵ תהלים לב, י.

¹²⁶ יואל ב, יג.

¹²⁷ על פי ישעיה נז, טז.

¹²⁸ על פי תהלים קיט, ג.

¹²⁹ על פי איוב ח, ז.

עמנו במדת הדין¹³⁰. והוא האל הנאמן שומר הברית והחסד לאוהביו, ולשומרי מצותיו לאלף דור¹³¹.
בר"ד בנל"כ ואע"י¹³² של"ע.

6. חתימה

הנה הצגתי לפניך קורא נעים מה שהאדם סובל מיום שנברא. ומהמגלה הזאת ילמד האדם לקח ואל יחשוב כי לחו עושה לו מאומה, כי אין מי יאמר לו מה תעשה ואין מי יאמר לו מה תפעל והכל מעשה ידי¹³³.

ותהי השלמת המגלה הזאת יום הנחתם לאורה, ששי בשבת ה' מנחם¹³⁴, השנה תשט"ז¹³⁵, ברס"ז¹³⁶, 13.7.56¹³⁷. צעיר התימנים גרופי מחפוץ יצ"ו.

¹³⁰ על פי התפילה הפותחת "רבונו של עולם" הנאמרת אחר פרשת העקדה בתפילת שחרית. מקור התפילה הוא בברכות ז ע"א.

¹³¹ דברים ז, ט.

¹³² = בריך רחמנא דסייען, בריך נותן ליעף כח ולאין אוניס עצמה ירבה (ישעיה מ, כט).

¹³³ על פי הנוסח הנאמר בסדר הטליחות בתפילה הפותחת "לקדושת שמך עשה ולא לנו". ראה תכלאל עץ חיים, חלק ד, (לעיל הערה 16), דף כח ע"א.

¹³⁴ הכוונה לחודש אב,

¹³⁵ ליצירה.

¹³⁶ לשטרות.

¹³⁷ במקור נכתב בטעות 11.7.56.

**השוויון בחברה הישראלית
יהודי תימן כמדד להוויה הישראלית**

השוויון בחברה הישראלית

יהודי תימן כמדד להוויה הישראלית

כי לה' מצוקי ארץ וישת עליהם תבל (שמ"א ב, ט)
לעילוי נשמת אחי

הרב שמחה ח' מירון, עו"ד ודיין
שנאבק ללא חת למען זכויות האדם
הזכויות האזרח של יהודים שומרי מצוות

מאת יעקב מירון

במאה ועשרים השנים שחלפו מראשית עלייתם ארצה של יהודים מתימן, עברה החברה הישראלית תמורות מהותיות. חברה זו, שהייתה אמורה להיות שוויונית, לפחות משנות העשרים של המאה העשרים, נתונה היום במלתעות של פערים מהגדולים בעולם¹, ואף הפכה מחברה שדגלה ברעיון כור ההיתוך לחברה הנושאת את דגל ה"פלורליזם", ולפיו יש לטפח את המיוחד בכל קבוצה. היישוב שקיים מוסד לבוררות בשם "משפט השלום העברי"² מתוך כמיהה להחיות את המשפט היהודי, חי היום תחת השפעת משפט זר.

והיכן עומדים יוצאי תימן בכל התהפוכות הללו? נראה להלן שלעיתים קרובות הם עמדו בעין הסערה, והקורות אותם משקפות נאמנה את מה שקשה, ואולי אף לא אפשרי, לראות מנקודת השקפה אחרת.

עולי תימן שהגיעו ארצה בשנת תרע"ב (1912) בעקבות שליחותו של שמואל יבניאלי לתימן, 1,200 נפש בערך, נתקלו מיד בממסד שדגל לכאורה באידיאולוגיה של שוויון. כה שוויוני היה הממסד בארץ, עד שהפועלים התימנים קיבלו "שני בישליקים כאשר פועלים אשכנזים קבלו ארבעה", ואין לשכוח שהאשכנזים היו רווקים בעוד התימנים היו בעלי משפחות³. ושואל בצדק פרופ' יהודה ניני: "מדוע

¹ Israel [is] one of the two most unequal societies among Western democracies" (R. Hirschel, 'Israel's Constitutional Revolution': The Legal Interpretation of Entrenched Civil Liberties in an Emerging Neo-Liberal Economic Order', *The American Journal of Comparative Law*, vol. 46 1998 p. 435.

² מ' אֶלֶן, המשפט העברי תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו, הוצאת מנגס, ירושלים תשל"ג, עמ' 77-81. פ' דייקן (דיקשטיין), תולדות משפט השלום העברי, תל-אביב 1964.

³ ל' ניני, ההיית או חלמתי חלום?, עם-עובד בע"מ, תל-אביב 1996, עמ' 71, 102. והשווה לדברי נ' דרויאן: "הדאגה לבני המשפחה, לא רק בזמן אלא גם בחינוך ובריאות, הכבידו מאד על הפועל התימני" (נ' דרויאן, באין מרבד הקסמים, עולי תימן בארץ ישראל תרמ"ב-תרע"ד [1881-1914], הוצאת מכון בן-צבי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 139).

שכרם היה כמעט מחצית משכרו של הפועל האשכנזי" (י' ניני, הנזכר בהערה 3, עמ' 71)⁴? מדוע לא שבתו? מדוע לא הרעישו עולמות? מדוע קיבלו בלא ערעור את הקביעה ששכר עבודת פועל תימני צריך להיות מחצית שכרו של הפועל האשכנזי (שם, עמ' 71)?⁵ אפליית הפועל התימני על ידי מי שדגלו ב"ערכים חברתיים שוויוניים ואף ברעיון "האחדות הלאומית" (שם, עמ' 94) התבססה על הנימוק ש"הפועל התימני לא היה בחזקת פועל אידיאליסט... לפיכך שכרו היה מחצית משכרו של מי שנחשב לפועל אידיאליסט". הוא הדין לגבי זכותם של התימנים להתיישב על הקרקע במקום שבו הם היו "מייבשי ביצות", "כובשי אדמה" ו"מפריחי שממה" (שם, עמ' 93)⁶. אמנם יש אומרים שבימים הראשונים לבואם לחוות כינרת שהו התימנים בחצר כינרת, ה"חצר" המיתולוגית של ימי העלייה השנייה (שם, עמ' 97), שהייתה מוקפת חומה עם שער ברזל חזק, אלא שהם הורחקו ממנה מיד, בתחילה לבית ה"מוטור", ומאוחר יותר לחמישה בתים שהיו משם במרחק של חצי שעה הליכה (שם, עמ' 94-95), והיו חשופים להתנפלויות, שוד ורצח מצד הבדווים שהשתוללו בסביבה, ובפרט מצד שבט ה"דליקה", שממנו נרכשו אדמות כינרת (שם, עמ' 103). התימנים בכינרת דיברו פרוזה, ולא ידעו כל השנים הללו שפרוזה זו היא שירה לאומית. הם לא ידעו שהם עושים "מעשה לאומי". הם חשבו ששיבתם בארץ היא חלק משיבת ציון, ועבודתם בה היא חלק מתהליך הגאולה. ומכיוון שלא ידעו שהם

⁴ סעיף 23(2) להכרזה האוניברסלית של האו"ם בדבר זכויות האדם קובע: "Everyone has the right to equal pay for equal work without any discrimination" – "לכל אדם, בלא כל אפליה, הזכות למשכורת שווה עבור עבודה שווה" (החלטה A (iii); 217A, Dec. 10, 1948, UN Doc A / 810). ואף שאינה מחייבת על פי המשפט הבינלאומי, בני סמכא רואים בה ביטוי הצהרתי של משפט בינלאומי מנהיג מחייב, ורבים מחזיקים בדעה שהיא פירוט של זכויות האדם הרמזות באמנת האו"ם, המזכירה במפורש רק את הזכות להגנה שווה. דרריאן, בספרה הנזכר בהערה הקודמת, אומרת: "הבדלי השכר היו גורם קבוע לקנאה ולחוסר תקשורת בין הפועל המזרח-אירופאי לבין התימני" (עמ' 137); "שכרם היה דרך קבע נמוך משכר הפועלים ממזרח-אירופה ולעתים קרובות אף נמוך משכר הפועלים הערבים" (עמ' 139); "גם מן הבחינה האידיאולוגית לא קיבלו [התימנים] את ההנחה שעליהם לחיות ברמת חיים נמוכה מזו הפועלים של הלא-תימנים" (עמ' 138).

⁵ בראיון עם עופר שלח, אומר צבי גילת: "בקיבוצים [בגליל העליון] מודים היום שלא מעט אנשים שרוממות הסוציאליזם ושכחי האדם העובד נשמעה [כך?]; מגרום, לא החמיצו שום הזדמנות לדפוק את השכירים מקרית שמונה" ("מעריב", ערב ראש השנה התשנ"ט, עמ' 8, "הנפילה ממגדל בבל").

⁶ ברנ וקונס תהו אם השוויון מתיישב עם המשפט הטבעי, והשיבו בהסתמך על דברי נובק: "Natural law is not an objective code; it is constituted by a set of dynamically related operations on the part of each individual person" (M. Novak, "Bernard Lonergan: A New Approach to Natural Law", *Proceedings of the American Catholic Philosophical Association* 41, p. 246 (1967) (1967-1984), הדוגל בהקשבה (attentiveness), בינה (intelligence), סבירות (reasonableness) ואחריות (responsibility) כמעצבים את התודעה העצמית (self-consciousness) ואת האובייקטיביות (objectivity), השוויון מתיישב עם המשפט הטבעי: "If human equality is to hold, all rational persons must have it and have it to the same extent" – "אם השוויון בין בני אדם הוא בר-קיימא, כל אדם רציונלי חייב להיות שווה ולהיות כזה במידה שווה". John E. Coons, Patrick M. Brennan, "Nature and Human Equality" *The American Journal of Jurisprudence* 40 (1995), p. 290.

עושים "היסטוריה לאומית", לא כתבו שירים ולא זיכרונות שהיו עשויים להצטרף לאפוס הלאומי. וכיוון שלא ידעו זאת, אין לפנינו תיאורים מלאי פיוט ושירה של ימיהם הראשונים בייבוש הביצות ועקירת הסדריות (שם, עמ' 93).

לאור כל זאת, נשאלת השאלה: מה מקור הגישה המפלה כלפי יהודי תימן? יש מי שמצביע על מדיניות מכוונת להפלותם: "מלכתחילה הובאו [יהודים מתימן] לארץ ישראל כדי להתחרות בפועל הערבי, וזאת מבלי שהייתה כוונה של ממש ליישבם על הקרקע כחקלאים העומדים ברשות עצמם" (שם, עמ' 28), ו"כבר בשנת 1908, היו התימנים מועמדים טבעיים להחליף את הפועלים הערבים שעבדו במושבות" (שם, עמ' 23).⁷ גורם אחר הוא הפער הרוחני שהיה בין יהודי תימן לבין חברת הפועלים שלתוכה נקלעו: "הפועלים היו בעלי תודעה חברתית ואידיאולוגיה רדיקלית"⁸, "חברה יהודית שונה בתכלית... שגדול נביאיה בימים ההם (י"ח ברנר) פסק כי 'אין משיח לישראל'" (שם, עמ' 70).⁹ אולם המדיניות והפער הרוחני לא יכלו להסביר את הגישה המפלה במלואה.

לנו נראה שההסבר לאפליה נעוץ באישיותו של מי שעמד בראש המשדד הארצישראלי, הד"ר ארתור רופין, הסוציולוג-משפטן-כלכלן שנוולד והתחנך בגרמניה¹⁰. בשנים 1892-1893, השתתף ד"ר רופין בחברה על שם גרץ להיסטוריה וספרות יהודית במגדבורג בראשות הרב מוריץ ראהמר (Rahmer). זה היה "הביטוי

⁷ נראה שרעיון העלאת יהודי תימן לסייע בכיבוש העבודה מידי הפועל הערבי הועלה לראשונה על ידי אהרן אייזנברג מרחובות, בעוד שיבניאלי, מזכיר "אחוזה בית" בתל-אביב, כתב על העלאתם ארצה באופן כללי. דברים אלו עוררו את ר' בנימין (יהושע דלר-פלדמן) לפנות אליו בעניין שליחות לתימן, והרעיון יצא אל הפועל על ידי המשדד הארצישראלי (שם, עמ' 22).

⁸ מ' שילה, "מבט חדש על העלייה השנייה (תרס"ד-תרע"ד, 1904-1914)". כיוונים ס"ח, חוברות 11-12 (48-49), כסלו תשנ"ח, דצמבר 1997, עמ' 117. החברה הקיבוצית האמינה בערכים מוחלטים ובקולקטיביות בולשביקית מלווה ב"ניסיון להגשים ערכים אוניברסליים" כמו שוויון. עם זאת, לדעת הגב' ע' עמיר-זוהר, בת אחד הקיבוצים המצליחים, "אנחנו קבוצת אנשים די עצובים". (בראיון הנזכר בהערה 5, עמ' 11-12). אברהם שלונסקי, מאשיות השירה הישראלית, לא העלה בדעתו עד כמה מהר יישכח. שירתו, ששאפה להתנתק מן היהדות ה"עכשווית", לא עמדה לגמרי במבחן הזמן ואינה מדברת אלינו היום. הוא טיפח את המגמה המרקסיסטית בביקורת העברית, אך היא נוגעת בשר הגדול שאפיין את בני דורו, ההינתקות והקרע ממולדתם וממשפחתם. מחיר כבד של יתמות, תלישות, בדידות והוויתור על אהבה והגנה שילמו מי שביקשו לבנות את הארץ ולהעמיד בה דמות של עברי חדש, שהעברית שפתו והאדמה אדמתו. ב' גור: "איני יודע מה יאמרו עלי ההם שעוד יבואו (מוסף "הארץ", 1.11.2002). "הציבור הישראלי החילוני שרוי במשבר זהות" (י' לחובסקי, "משפט ואידאולוגיה ציונית בארץ ישראל המנדטורית". מ' מאוטנר, א' שגיא, ר' שמיר, דב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית, ספר זיכרון לאריאל רוזן-צבי ז"ל, הוצאת רמות, אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ח 1988, עמ' 569).

⁹ שנה לפני תרע"ד (1914) נוסד בארץ ה"קיבוץ", ובערב ראש השנה התשנ"ט היו בארץ 270 קיבוצים. הקיבוץ ראה את עצמו "כחוד החנית להגשמת הערכים בחברה", והיה "הפנינה הבוהקת בנור ההתחדשות הציונית".

¹⁰ מ' שילה, הנזכרת בהערה 8, עמ' 120. והשווה לדברי דרויאן: "קשה היה לפועלים להיכנס לעולמם הפנימי של יוצאי תימן ובמקומות רבים לא ניתן כלל לגשר על פני ההבדלים שביניהם" (דרואן, הנזכרת בהערה 3, עמ' 144).

הבולט ביותר לקשר עם היהדות, שהיה מכל בחינה אחרת קלוש¹¹. אף לאחר שנים רבות בארץ ישראל לא השתפר קשר זה, שכן "משפט השלום העברי", שד"ר רופין היה נשיאו הראשון¹², הוכיח את עצמו כיצירה ש"אינה יכולה להיחשב כהמשך – באיזו צורה שהיא – של מסורת המשפט העברי"¹³. בנו, רפאל רופין, שיצא להגנת אביו נגד הטענה שהמשרד הארצישראלי הוא שהנהיג את אפליית יהודי תימן "כמדיניות ציונית רשמית", אומר: "עולי תימן ראו ברופין את מגינם ומושיעם". כראיה לדבר הוא מספר שאביו הודיע לוועד מושב בן שמן "שהוא מקפיד את כל תקציב המושב עד שהתימנים יתקבלו למניין בבית הכנסת", אחר שהתימנים התלוננו על ש"אין מקבלים אותם למניין בבית הכנסת"¹⁴. היחלצותו לעזרת התימנים הייתה משכנעת יותר אילו היה ד"ר רופין בעצמו יהודי שומר מצוות, המכיר נוסחי תפילה ואת הקשיים שהם גורמים לפעמים.

אכן, "רופין... רחוק היה מלגלות אהדה לתימנים בכלל ולתימני כינרת בפרט (שם, עמ' 186)... דעתו של רופין על התימנים לא הייתה חיובית" (שם, עמ' 12; 86; עמ' 106–107, ושם בהערה 122). תלישותו מן היהדות חיבלה בקשריו עם תימני כינרת. הוא לא ידע "מה משמעות יש לבקעת כנרות ולכינרת, משמעות מיוחדת מבחינת הגאולה העתידיה. שם בים הכינרת נמצא "בארה של מרים", זו שנדדה עם בני ישראל במדבר¹⁵ ומשנכנסו לארץ שקעה בים כינרת¹⁶ עד בוא הגואל. מבקעת כינרת תחל הגאולה כי משם יעלו הנגאלים לירושלים בבוא משיח צדקנו" (שם, עמוד 91)¹⁷.

אך לא רק תלישות וזרות הדריכו את רופין ביחסו לתימנים אלא אף דעה קדומה מוצקה ומגובשת, כי לדעתו: "יהודי תימן הם ערבים שנתייהדו זמן מה לפני עלות האיסלאם"¹⁸. בעמדתו זו, הזדהה רופין עם הסופר ארתור קסטלר (Köstler), יהודי

¹¹ י' שורש, הפנייה לעבר ביהדות המודרנית, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תש"ס, עמ' 429, הערה 13.

¹² מנחם אלון, המשפט העברי, הנזכר בהערה 2, עמ' 78, הערה 32.

¹³ שם, עמ' 81.

¹⁴ "מעריב", 12.2.1998.

¹⁵ "היא הבאר אשר אמר ה' למשה אסף את העם ואתנה להם מים" (שמות כא, טז).

¹⁶ על דברי הפסוק "ונשקפה על פני הישימון" (שמות כא, כ), אומר רש"י: "הבאר שנגזזה בימה של טבריה, והעומד על הישימון מביט ורואה כמין כברה בים, והיא הבאר. כך דרש רבי תנחומא".

¹⁷ והשווה לדברי דרויאן: "העולה מתימן... נשאר דרך קבע אדם דתי וקיום המצוות נשאר הערך המרכזי בהוויתו הגשמית והרוחנית גם בארץ. לעומת זאת היה הפועל המזרח-אירופאי חילוני או אפילו אנטי דתי. כדי לקדם את התפתחותו הרוחנית שאף לספרים, לעיתונים, להרצאות עיוניות. לעומתו רצה התימני רק בית כנסת." (נ' דרויאן הנזכרת בהערה 3).

¹⁸ א' רופין, הסוציולוגיה של היהודים, הוצאת שטיבל, ברלין ותל-אביב תרצ"א, עמ' 17, כמובא במאמרו של ש' אביזמר, "ייחודה של יהדות תימן בתחום הלשון ותרבותה", סעי יונה – יהודי תימן בישראל, הוצאת עם-עובד, תל-אביב 1984, עמ' 327, 329–335. לאחר פגישתו עם יהודי תימן בשנת 1908 בירושלים, כתב רופין: "ניכר בהם נופך דם ערבי וצבע עור שחום עד מאד" (ההדגשה שלי). ראה נ' דרויאן, הנזכרת בהערה 2, עמ' 132. עוד לדמיון בין התימנים לערבים, ראה שם, עמ' 107 ובעיקר עמ' 116.

ליד בודפסט, שלמד בווינה והשתלב בלבו ונפשו בתרבות הגרמנית, וסבר גם שיהודי אירופה, לפחות בחלקם, הם צאצאי הכוזרים¹⁹. נראה שהפוסלים – במומם הם פוסלים. אולי אין זה מקרה שקסטלר ורופין השתייכו לחוג התרבות הגרמנית השדופה, בשנים שקדמו למלחמת העולם השנייה, שדגלה בתורת הגזע. לא רק שכיום אבד הכלח על חטטנות זו בנבכי עברם של גזעים, אלא שכל הגישה הזו היא זרה לרוח היהדות, שהרי כבר הורה רב סעדיה גאון: "אין אומתנו אומה אלא בתורתה"²⁰. לא ייפלא אפוא שהמשרד הארצישראלי בראשות רופין ראה בעולי תימן פועלים זולים (שם, עמ' 92). הגישה המפלה התבטאה גם בהלוואות שהוצעו להם לבניית בתים בכינרת: "לפועל אשכנזי יינתנו אלפיים פרנקים ואילו לפועל התימני אלף פרנק בלבד" (שם, עמ' 107). והאפליה נמשכה גם לאחר גירושם מכינרת והגלייתם לרחובות: "מה שעמדה המחלקה להתיישבות להציע לתימני כינרת הייתה התיישבות על חלקות אדמה כגודל החלקות שהמחלקה נתנה לו בכינרת, היינו עשרה דונם" (שם, עמ' 254)²¹, בעוד המינימום הנדרש לפרנסת משפחה היה עשרים דונם. "לא הייתה כוונה מצד המוסדות המיישבים לתת לתימני כינרת קרקע מספיקה להתפרנס מחקלאות אלא מעבודה שכירה" (שם, עמ' 257)²². היחס שבין שני הבישלקים

¹⁹ I. Margalit, *The Khazan Connection*, *Forum* 28-29 (1978), pp. 206-221
²⁰ סעיף 2 להכרזה האוניברסלית על זכויות האדם, הנזכרת בהערה 3, קובע: "Everyone is entitled to all – rights and freedoms without distinction of any kind, such as race language, religion" – "כל אחד זכאי לכל הזכויות והחירויות... ללא הבחנה כמטעמי גזע... שפה, דת" (ההדגשות שלי). הד לתורותיהם של שני הארתורים, רופין וקסטלר, אך בעיקר לתורת קסטלר, יש בדברי פאדל ג'מאלי, שר החוץ העירקי, כשנאם נגד תכנית החלוקה של ארץ ישראל בפני עצרת האו"ם ביום 28 בנובמבר 1947. לדבריו, מוצאם של היהודים שהגיעו לפלסטינה אינו ברור, אך ודאי שהם זרים ואין להם זכות בה. ראה Official Records of the second session of the General Assembly, *Verbatim Record of the Plenary Meetings*, September 16 - November 22, 1947, vol. 2 110th - 128th Meeting November 16-29 1947, p. 1391.

²¹ זאת בניגוד לנאמר בסעיף 2 להכרזה האוניברסלית על זכויות האדם, הנזכרת בהערה 4.
²² גם ההפליה בחלוקת קרקע עומדת בניגוד לסעיף 2 של ההכרזה האוניברסלית על זכויות האדם. על ספרות החרטה שנכתבה כניסיון להכות על חטא בעקבות העול שנעשה לתימנים של כינרת, ראה שם, עמ' 284-287, כגון: "שמואל דיין ושמעון קושניר הם היחידים מקרב ציבור הפועלים שנתנו ביטוי לעול שנעשה [לתימנים של כינרת]" (עמ' 285). התימנים היו צריכים "להתקיים על עבודה שכירה". קביעה זו היא "בלתי מוסרית" (עמ' 287). לאמתו של דבר, גם ברל כצנלסון אמר: "בנוגע לשאלת התימנים לא עמדנו על הגובה הנחוץ. רוב הפועלים היו לגמרי אדישים למצב אחינו אלה. היחס אליהם אינו כמו אל חברים שווים" ("האחדות", גיליון 11 [תרע"ג], המובא אצל נ' דרויאן, הנזכרת בהערה 3, עמ' 193, הערה עמ' 35).

לארבעת הבישלקים נותר בתוקפו גם כשהגיעו תימני כינרת לשכונת מרמורק שליך רחובות.²³

היחס המשפיל ליהודי תימן דווקא מצד גורמים שהתהדרו באידיאל של שוויון ממחיש את אמרתו המפורסמת של הסופר האנגלי ג'ורג' אורוול (George Orwell):
 "All are equal but some are more equal than others", כלומר: הכל שווים – אך יש מי ששווים מן האחרים, והם הסוציאליסטים האידיאליסטים בעלי הערכים החברתיים השוויוניים, שנדבר על מעלליהם.

העלייה מתימן נמשכה גם אחרי מלחמת העולם הראשונה. שושנה ויוסף ג'יבלי ושלושת ילדיהם עלו ארצה בראשית שנות השלושים. בתם היחידה, מזל, נתקבלה לעבודה בבית פולה ודוד בן-גוריון. עשרים שנה עבדה מזל ג'יבלי בביתם, אף כשעברו לשדה בוקר. בראיון שנערך עמה ביום א' בכסלו התשל"ה, 15 בנובמבר 1974,

²³ בהסדר הראשון של חובות הקיבוצים בשנת 1989, מחקו הבנקים חובות שלהם בסך מיליארד ש"ח, והאוצר מחק עוד 650 מיליון ש"ח, ועוד 3.3 מיליארד ש"ח נפרסו בתשלומים לעשרים וחמש שנים. בהסדר המשלים שנעשה בשנת 1997, נמחקו עוד 6 מיליארד ש"ח של קיבוצי פריפריה על ידי הבנקים והממשלה ועוד 3.8 מיליארד ש"ח נמחקו בשנים תשנ"ט-תש"ס ב"תמורה" לאלפי דונמים של קרקע חקלאית של קיבוצי הנדל"ן במרכז הארץ, השייכת למעשה ל"מינהל מקרקעי ישראל". בממוצע נמחקו לכל קיבוץ בתק"מ 60 מיליון ש"ח חובות, ולכל קיבוץ בקיבוץ הארצי 80 מיליון. כל קיבוץ חייב היום להחזיר 30 מיליון ש"ח בשבע עשרה השנים הבאות – הישג של "קהילות שחיו בלי חשבון" (עמ' 7), כדברי ג'יל פיטוסי מקיבוץ ברעם: "סוציאליזם עולה הרבה כסף" (במאמר של שלח, הנזכר בהערה 5, עמ' 6).

בבג"ץ תנועת "שיח חדש" (הקשת הדמוקרטית המזרחית) והחברה להגנת הטבע נגד "מינהל מקרקעי ישראל", שניתן ביום כא באלול התשס"ב (29.8.2002), טען ראש המטה לביצוע הסדר חובות הקיבוצים ששינוי ייעוד הקרקעות החקלאיות היה אמור לשמש מקור לפירעון חובותיהם של חלק מן הקיבוצים ושמדובר במתיישבים שרבים מהם אין להם פנסיה ודמי אבטלה והשלמת הכנסה. הקיבוצים קבלו על פסיקת בג"ץ, ולפיה הפיצוי על שינוי ייעוד הקרקע פוגע בצדק ובשוויון ("הארץ", 29.8.2002), אלא שבג"ץ ביטל את החלטות "מינהל מקרקעי ישראל" מן השנים 1994-1995 להפשיר קרקע חקלאית לייעודים שאינם חקלאיים, בעיקר לבנייה, מלאכה ותיירות, ובג"ץ אומר בהחלטתו שהחלטות המינהל סובלות מחוסר סבירות קיצוני, משום שהעניקו טובות הנאה לא מוצדקות לקבוצה קטנה של חקלאים שמנהיגיה צמחו בקיבוצי הנדל"ן, תוך התעלמות מ"צדק חלוקתי" בהקצאת מקרקעין, וקבע שיש לפצות את החקלאים לפי קריטריונים אחידים ושאינן קשר בין הפיצוי לערך הקרקע: "הסמכות ליתן סעד וסיוע לחקלאים בשל קשייהם הכלכליים-הכספיים לא הוקנתה למועצת מקרקעי ישראל, ומתן כזה אינו חלק של 'מדיניות קרקעית' שאותה מוסמכת המועצה להתוות" ("הארץ", שם). על יסוד פסיקה זו, יש מי שמתכנן לנצל את הכסף שייחסך מתשלום הפיצוי לחקלאים לטובת כלל הציבור, כגון: "להשקיע ביום לימודים ארוך בפריפריה, בשיפור רמת ההוראה בעיירות הפיתוח ובשכונות" (נ' שטרסלר, "הארץ", שם, "המיליארדים ישרתו את כל הציבור"), אך לא ברור כיצד "יושקעו" ה"מיליארדים", אם על פי פסק דין קעדאן, הנזכר להלן, בהערה 52, ערביי ישראל שותפים גם הם לפירות שינוי הייעוד של קרקע חקלאית שבידי הקיבוצים.

²⁴ אורוול סבר ש"שהמפלגה הפשיסטית השלטת והמהפכנים השמאלניים מעוניינים שניהם בראש ובראשונה, לא בפיתוח כלכלי או תרבותי אלא בשלטון, רק בשלטון" (G. Orwell, *Animal Farm*, an introduction) M. Hodgart, *From Animal Farm*. (by C. M. Woodhouse, New York: Signet Classics, p. 123 Farm to Nineteen Eighty-Four" Miriam Gross (ed.), *The World of George Orwell*, London, 1971. p. 141. "אז למה ג'ורג' אורוול הוא הסופר הכי חשוב במאה העשרים?... איך הצליח אורוול לגעת בצורה כל כך מדויקת במהות הבסיסית של השלטון האנושי?", שואל א' פפר ("כל העיר", כ' בסיוון תשס"ג [20.6.2003]). אורוול, שמת בשנת 1950, האביר בעל דמות היגון של הבריטים, סבר ש"צריך להיות אינטלקטואל כדי להאמין בזה. אדם רגיל לא מסוגל להיות כזה טיפש".... בגלל העמידה הבלתי מתפשרת שלו על האמת, ימשיך ג'ורג' אורוול להיות רלבנטי גם בעוד מאה שנה" (שם).

במוסף "ימים ולילות" של "מעריב", היא אומרת: "אני מאמינה באלהים. אני מסורתית. פעם הייתי דתית יותר. עכשיו אני נוסעת בשבת. התחלתי לנסוע בשבת בזמן שהתחלתי לעבוד אצל בן-גוריון. היו באים לקחת אותי ולא הייתה לי ברירה. אחר-כך התרגלתי. פעם ביקש ממני בן-גוריון להכין לו תה בשבת. התביישתי להגיד לא. ביום השבת" (שמות לה, ג). חכיתי. גם הוא חכה. אחר-כך ירד ואמר: 'אה, את לא מדליקה בשבת?' ואז הוא הדליק. אחר-כך אני כבר הדלקתי". זו היא אם כן דמותו של סוציאליסט, מגן זכויות העובדים, חופש המצפון, זכויות האדם והשוויון. מזל ג'יבלי לא הייתה בכינרת, אך חוותה את אותה השפלה שחוו תימני כינרת מידי חסידי השוויון, אף שעלתה ארצה יותר מעשרים שנה אחרי עולי כינרת. ושוב צדק אורול²⁵.

לאור עמדת רופין ובן-גוריון²⁶ כלפי התימנים, אין פלא שגישתם הפכה למדיניות ממסדית. העיתונאי איתן הבר מ"דיעות אחרונות", בן לאחד מוותיקי התנועה הרביזיוניסטית, מתאר את תחושתו כילד תחת השלטון השוויוניסטי של מפא"י, והן אינן שונות מהרבה מאלו של מזל ג'יבלי בבית בן-גוריון: "מימי ילדותי אני זוכר בעיקר את תחושת המצורעות והנרדפות, ומנגד את אוירת הדורסנות של המפלגה השלטת, מפא"י. מי שלא חווה את הימים ההם לא יבין אותנו לעולם: המפא"יניקים הלכו על הכביש הראשי, אנחנו נצמדנו לקיר. כדי לקבל עבודה, תור לרופא, לימודים, כל דבר בחיים, היה צריך להיות חבר במפלגה הנכונה. משך שנים חשנו באווירה של חנק [ו]מועקה. היינו מצורעים, מנוזים, עצובים. הכל היה תלוי בפנקס האדום, ואבא, מה לעשות, לא רצה את הפנקס הזה. כך החל את חייו בפולין, כך סיים אותם כאן. את פירות הבאושים של הימים ההם אוכלת מפלגת העבודה היום: ילדיהם של ההורים שהושפלו אז, הם שמאכילים מרורים את המפלגה הדורסנית היא שכבר

²⁵ "אין כאן ולא הייתה בעבר מסורת של תרבות פועלית וסולידריות רחבה של עובדים המבוססת על אידאולוגיה משותפת של שינוי חברתי וחלוקה צודקת של העושר הציבורי" (ז' שטרנהל, "הארץ", 7.11.2003, "ויקי קנפו כדוגמה"). 'ה' הראל מקיבוץ מרום הגולן מדבר על הרגע בו "נגמרים ערכי השוויון" (עמ' 7), ומוקי צור מעין גב סבור שאחרי ששת הימים אין לקיבוץ תפקידים חדשים בעיקר בבעיה העיקרית של החברה, "הפיצול, חוסר השוויון" (עמ' 12). הקיבוץ חרט על דגלו שוויון בין המינים, אך הנשים מצאו את עצמן תוך זמן קצר במקומן הטבעי. גם בקיבוץ כרם שלום, הפכו הדיבורים על שוויון לכל למציאות שבה הגברים עבדו בחקלאות והנשים מיינו בגדים וטיפלו בתינוקות של אחרים (עמ' 10), והקיבוצים נעשו למגזר הפחות שוויוני בין המינים (עמ' 8). יתרה מזו, בצדי פיותיהן של הקיבוצניקיות צמחו קמטים של עצבות בעקבות צמצום האמהות שלהן בגלל הלינה המשותפת (עמ' 8, ח"כ א' גולדשמידט). במאמרו של ע' שלח, הנזכר בהערה 5, עמ' 7, 8, 10, 12. והשווה לדברי ג' אבריאלי, רכז המשק של קיבוץ הזרוע ונצר לדור המייסדים: "תם זמנם של האמונה והעקרונות שהנחו את הראשונים, אידאולוגיה שהייתה יפה לתקופה אחרת, שלא שרדה ולא הוכיחה את עצמה במבחן המציאות המשתנה". (מוסף "הארץ", 25.5.03).

²⁶ "בפרוטוקולים הפנימיים אמר [בן גוריון] לחבריו: 'נעשים מעשי חמס שאם הם יימשכו אנחנו נגיע לידי כך שהתימנים ייזרקו למפלגות אחרות ואנחנו נאבד את ההגמוניה במדינת ישראל'" (מוסף "הארץ", 18.6.93, עמ' 26). משום כך, מימנה מפא"י את "העובד הדתי", שהיה "הסוואה שבעזרתה צדו את העולים הדתיים, למשל התימנים, במושבי העולים" (שם).

חלפה מן העולם²⁷. כרמית גיא, כתבת "קול ישראל", בת הקיבוץ הקומוניסטי "יד-חנה", מספרת על חוויות ילדותה ונעוריה בקיבוץ: "כשאני נזכרת בסבל שנגרם לאנשי יד חנה רק בגלל אמונותיהם, קשה לי להאמין שזה מה שקרה. בשבוע הספר העברי חתמתי על עותקי ספר שלי. אדם ניגש אלי ואמר: 'הייתי בקיבוץ שלך ב-1956, בערב מבצע סיני. לפני המלחמה כל קיבוץ במדינה קיבל 10,000 ל"י מצה"ל לצורך ביצורים. יד-חנה היה הקיבוץ היחיד שלא קיבל את הכסף, אף על פי שהם היו על הגבול עם ירדן והיו יוצאים לעבודה בשדות. לא רק שהם לא קיבלו את הכסף, אלא היה עליהם לזון אותנו החיילים. אבל לא היה מזון בעבורנו, כך חלקנו איתם את מנות הקרב שלנו'... אלה היו ימי בן-גוריון. כמה טוב שהדברים קצת השתנו מאז" (מוסף "ג'רוסלם פוסט", 24 ביולי 1992). "בלי חרות ומק"י היה אפוא לא רק ססמה פוליטית אלא גם מציאות חברתית.

נשיא המדינה, מר משה קצב, חניך בן-שמן, נשאל בהיותו שר הרווחה בממשלת ישראל: "אתה למדת בבית ספר דתי?", והשיב: "לא. מעולם לא... אלו היו הימים ש[בהם] המערך מנע בכל מחיר הקמת בתי ספר דתיים בעיירות הפיתוח והמעברות. במעברת קסטינה (שקדמה לקריית-מלאכי) שם גדלתי לא היה בית ספר דתי, שהוקם רק מאוחר יותר, אחר הרבה מאבקים, התכתשויות ומכות... המערך, שגישתו אנטי-דתית מובהקת, שגישתו הבסיסית היא חילונית באמצעים מגוונים של עם ישראל, שגם אני הייתי קורבן שלה, כאשר נאלצתי ללמוד בבית ספר חילוני, משום שהמערכניקים לא אפשרו כאמור הקמת בית ספר דתי". בגאווה לא מועטה סיפר שכל ילדיו לומדים בבתי ספר דתיים: "שלושת הגדולים במוסדות יסודיים דתיים, ואפילו דתיים מאד. הבת ב"חורב" בירושלים (פנימייה) ושני הבנים בישיבה התיכונית "אור עציון" (השבועון "ערב שבת", כ' באלול התשמ"ה, 6.9.1985). במדינת חוק, בה נישא שלטון החוק בפיהם של רבים, מותר לחייך בעצב נוכח כפייה חילונית זו. ואם בארזים כרופין ובן-גוריון נפלה שלהבת, מה יגידו אזובי הקיר, כגון "המחלקה להנחלת הלשון ולקליטה תרבותית בקרב העולים"²⁸ בהנהלת מר נחום לוין, והמנגנון הענף שהיה תחת פיקודו ופיקוחו, לרבות רכז התרבות במחנה העולים "עין-שמר", מר אלדמע, והגב' צפורה זהבי, מדריכה במחנה הנוער "בית-ליד", שזכו לגינוי מפורש

²⁷ א' הבר, מוסף חג השבועות של "ידיעות אחרונות", 16.5.2002, "הדמעות של אבא שלי". שטרנהל ודאי יודע מה הוא אומר, בכתבו: "אין חילוקי דעות על כך שגסיסתה של מפלגת בן אליעזר-פרס מתקרבת לסיומה... ספק אם מצויה היום בפוליטיקה הישראלית קבוצת אנשים המעוררת חמלה יותר מהם" ("הארץ", 26 ביולי 2002). "חוויותיהם האישיים וניסיונם הקיבוצי של בני העדה התימנית בארץ... השאירו לדורות הבאים משקע של רגשות מעורבים, הן בלב העולים והן בקרב המסגרות השונות ביישוב ה'ותיק'" (דרויאן, הנזכרת בהערה 3).

²⁸ דר"ח ועדת החקירה בענייני חינוך במחנות העולים בראשות השופט ג' פרומקין - שחבריה היו אברהם אלמליח, יצחק בן-צבי, הרב קלמן כהנא, הרב אברהם חיים שאג, ומזכירה ישראל ישעיהו - שהוגש ביום 9.5.1950, עמ' 60.

של ועדת החקירה שחקרה את המצב במחנות העולים²⁹, שקבעה ש"גזיזת פאות הייתה שיטה... הפרעת לימוד תורה הייתה שיטה... [וכן פגיעה ב]שמירת שבת ובתפילה"³⁰.

ומעניין מה היו מניעיו של אלדמע, רכז התרבות במחנה "עין-שמר", שהיה משמיע ברמקול את שידורי הרדיו, כולל בשבת³¹. מה עבר במוחו כשהכריז על "מבצע פאות", גזיזת פאותיהם של נערים ושל מבוגרים³². ברור שביקש שיאזינו התימנים למוסיקה במקום להתפלל. הוא רצה שיהיו "מתקדמים", שינהגו כמוהו. כשגזז את הפאות, "אחד החזיק בידי, אחד גזז"³³, ביקש רק לקרבם אליו, שיפסיקו להיות "פרימיטיבים"³⁴, ושיהיו שווים לו באורחותיהם. בעצם הוא נהג בהם כמו שנהג בן-גוריון בתימניה "שלו". הנה כי כן הגיע הקץ לעידן שני הבישליקים. מעתה ואילך שווים התימנים בכול: הם שווים מבחינת ההתרחקות מן הדת לרכז התרבות במחנה "עין-שמר"³⁵ ואף לראש ממשלת ישראל, דוד בן-גוריון.

אך לא כל התימנים התלהבו מן השוויון שנכפה עליהם. תגובה תימנית מקורית הייתה לתימנים במחנה "בית-ליד". צפורה הגוזזת, צפורה זהבי, שמילאה תפקיד דומה לזה של מר אדון אלדמע, אמנם לא הכריזה על "מבצע פאות", אך השיגה תוצאה דומה בדרך אחרת: "כל מי שרוצה ללכת לטיול לחיפה שיגוזז הפאות"³⁶, וכך נגזזו את פאותיהם של חמישים ילדים. והעיד אחד מהם: "צפורה אמרה לי: אם לא תגוזז, אסלק אותך מן החדר"³⁷. צפורה הגוזזת הייתה כה דומיננטית בתודעת תימני בית-ליד, עד שהוסיפו בברכת המזון שתי ברכות "הרחמן": "הרחמן הוא ינקום נקמתנו", "הרחמן יעניש את צפורה". הרב כהנמן מ"זכרון מאיר" שבבני-ברק, ששמע ילדים שלמדו במוסד שלו אומרים בברכת המזון את התוספת הזו, חשב בתחילה שמדובר במנהג שהביאו עמהם מתימן, אלא שאחר כך "התברר שצפורה זו היא מטפלת אשר גזזה להם את הפאות"³⁸. התימנים הביעו הסתייגות ממה שנעשה

²⁹ שם, עמ' 61.

³⁰ שם, עמ' 60.

³¹ שם, עמ' 41. השמעת המוזיקה ברמקול בזמן התפילה, בפרט בשבת, נוגדת את עקרון חופש הדת האמור בסעיף 18 להכרזה האוניברסלית על זכויות האדם, הנזכרת בהערה 4, ובסעיף 20, המבטיח חופש להתכנסות שלווה (peaceful assembly).

³² דו"ח הוועדה, הנזכר בהערה 28, עמ' 44.

³³ שם. השופטת בדימוס הדסה בן עתו (ליפמנוביץ), האחראית על מחנות הנוער התימני שנוסדו ממועדוני הנוער שהוקמו במחנות הרגילים, אומרת: "באמת, בדרך כלל המקרים של גזיזת פאות נעשו על ידי הילדים עצמם". וראה י' שלג "לא גזזנו" ("כל העיר", 5 בפברואר 1993, עמ' 41).

³⁴ דו"ח הוועדה הנזכר בהערה 28, עמ' 23, 46.

³⁵ חברי עין-שמר היו אידאולוגים ואינדיבידואליסטים, והיום יושב מזכיר הקיבוץ ב"חדר קטן ישן, מחשב שרחוק מלהיות המילה האחרונה, שתי כורסאות בעלות ריפוד שחוק למדי, [ש]שימש בעבר כמאפית הקיבוץ" (ע' שלח, הנזכר בהערה, עמ' 10-11).

³⁶ דו"ח הוועדה, הנזכרת בהערה 28, עמ' 45.

³⁷ שם.

³⁸ שם, עמ' 11. ושם, בעמ' 41, דברי הרב י"מ לויין על השתדלותה של צפורה שלא יברכו ברכת המזון, כי "לא צריך להתפלל בארץ ישראל". וראה גם בעמ' 45.

להם, בצורה צנועה ומאופקת מזו של אירוועי ואדי סליב בחיפה ותנועת האוהלים והפנתרים השחורים בירושלים.³⁹

דו"ח ועדת החקירה בראשות השופט פרומקין מיום כ"ב באייר תש"י (9.5.1950), עורך סערה בכנסת⁴⁰. לדעת ד"ר צבי צמרת, שחקר את הפרשה⁴¹, "ועדת פרומקין... הייתה גורם מרכזי בערעור תפיסת "כור ההיתוך" שרווחה אז בישראל הוותיקה⁴². הוא מדגיש ש"גם אחרי פרסום מסקנותיה של הוועדה התרחשו ניסיונות אגרסיביים של חילון העולים בעיקר בהתיישבות העובדת, קרי במושבים (ובפרט באלו ששויכו לתנועת המושבים) ובקיבוצים (בעיקר לגבי ילדי עליית הנוער)". הוא מביא מדברי יצחק בן-צבי, שהתמרמר על שמפא"י מנסה להתכחש בכל דרך לדו"ח ועדת פרומקין, ואמר בכאב לד"ר זרח ורהפטיג: "אם ביקשה מפא"י בדו"ח מעושה לרצונה ולטעמה, היו צריכים לשגר לוועדה חבר אחר"⁴³. ורהפטיג עצמו אמר מעל בימת הכנסת: "ההיסטוריון שיכתוב את תולדות הקליטה הרוחנית-התרבותית של העלייה בימינו ובייחוד את קליטת יהדות המזרח, יכתוב איך עמדו יהודים אשר השתדלו והתאמצו להעביר את ילדי[הם] על דתם ועל דעתם. הוא יכתוב את הפרק הזה תחת הכותרת: 'גזירת שמד'⁴⁴".

³⁹ קיבוץ כרם שלום שבפתחת רפיח התפרק בשנת 1995, אך "מיטב הנוער הצפון-תל-אביבי ניפס [כך!] והזדיין שם... עושה רושם שלכל אחד יש נוסטלגיה למקום שבו איבד את בתוליו". "הגרעינים התל-אביביים המפורסמים שהביאו למקום אהבה חופשית, בטלנות מפליגה ושמאלנות קיצונית כבר עזבו". בכל זאת, סבור י' רגב: "את הקיבוץ צריך לקבור. קבורה מפוארת אבל לקבור" (שלח, במאמרו הנזכר בהערה 5, עמ' 9-10).

⁴⁰ ראה "דברי הכנסת" בעקבות פרסום דו"ח ועדת החקירה (9.5.1950). וראה גם להלן, בהערה 44.
⁴¹ צ' צמרת, ימי כור ההיתוך, קריית שדה בוקר, המרכז למורשת בן-גוריון, הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 1993.

⁴² "מאבקי של זרח ורהפטיג בזכות חינוך ילדי העולים בשנות המדינה הראשונות" (ש' רז, קובץ הציונות הדתית, מוקדש לד"ר זרח ורהפטיג, הוצאת הסתדרות המזרחי-הפועל המזרחי, ירושלים תשס"ב, עמ' 543-559, 561).

⁴³ שם, עמ' 560-561.

⁴⁴ שם, עמ' 559, ציטוט מדברי הכנסת 5, עמ' 1600 (דיון מיום 5.6.1950).

פסגת רדיפת יהודי תימן היא פרשת חטיפת הילדים, שעמדה במרכזן של ועדות חקירה אחדות בלא תוצאות⁴⁵, וגם מלוא משמעותה הרוחנית, המוסרית והמשפטית עדיין לא נחשף⁴⁶. ואולם דבר אחד ברור: מעשה זה, כמעשיו של רופין, עומד בסתירה בוטה ליהדות, לערכיה ולהוראותיה. הדיבר השמיני הוא "לא תגנוב", וכבר פירש רש"י ש"בגונב נפשות הכתוב מדבר"⁴⁷. רק מי שמנוכר לכל רגש ולחלוחית של

⁴⁵ ועדת בהלול-מינקובסקי פעלה בשנות השישים, ועדת שלגי בשנות השמונים, ובשנות התשעים, תחילה בראשות השופט י' כהן ואחר כך בראשות השופט י' קדמי. ביום 2.6.2000, אומר קדמי: "לפני חצי שנה מסרה הוועדה הודעה קצרה, שלפיה פענחה כ-680 מקרים של תינוקות שנעלמו, אבל יש עוד 90 תינוקות... רובם הגדול נעלמו ממחנות העולים בעין-שמר ובבית-ליד ודווקא משם לא נשאר רישום על תנועות התינוקות למרפאות ולבתי חולים" (מוסף "ידיעות אחרונות", 2.6.2000, עמ' 20). הדו"ח המסכם נתפרסם בנובמבר 2001, ולדעת א' עין גיל (מוסף "הארץ", 7.12.2001, "ילדי תימן בעקבות הדו"ח שאלות לחברי הוועדה") קריאה מזדקקת בו מעוררת תמיהות רבות: "בדו"ח יש הבחנה בין 'חטיפה ממסדית' לבין 'מסירה מזדמנת לאימוץ... נדמה כי מרוב מאמצים להפריך את האשמה בדבר חטיפה ממסדית, הקלה הוועדה בחומרת התופעה שכן התגלתה לעיניה", אך היא מודה כי 69 ילדים שנעלמו... גורלם לא נודע". עו"ד סנג'רו אומר שהוועדה פעלה "כמכשיר הצורך מידע ומעבדו... כדי לטפל לכאורה בסוגיה הציבורית ו"לקבור" אותה במסווה של טיפול רציני" (ב' סנג'רו, "באין חשד אין חקירה אמיתית: היעלמותם של ילדים מבין עולי תימן", תיאוריה וביקורת 21 [סתיו 2002], עמ' 75). התמיהה הגדולה היא על אולת ידה של משטרת ישראל, שלא חקרה את פרשת היעלמותם של ילדי תימן כבר בשנות החמישים, לאחר שראש אגף החקירות במשטרה, ישורון שיף, כתב במכתבו על היעלמותם של ילדים מבתי החולים. וכבר העיר השופט ש"ז חשין על קשיי השופטים ומבוכתם נוכח אימוצים בלתי חוקיים. דבריו, שצוטטו בדיוני הכנסת על חוק האימוץ ביום 20.1.1950, מובאים בספרה של ש' זייד, הילד איננו, פרשת ילדי תימן, הוצאת גפן, ירושלים תשכ"א, עמ' 29. במוסף "הארץ", 28 ביוני 2002, נאמר: "התימנים איבדו עניין... עד היום התקבלו במשרדי גנוך המדינה שבע פניות בלבד לעיון בתיקים" של ועדת החקירה הממלכתית לעניין היעלמותם של ילדי תימן, אלא שאינו יודע שהסיבה היא משום שיהודי תימן היו מנוסים בחטיפות של ילדיהם כבר בארץ מוצאם. ראה בת-ציון עראקי-קלורמן, "אסלום בכח של יתומים בתימן - תגובת היהודים ופוסקי התנהגות של מוסלמים", פעמים 62 (תשנ"ה), עמ' 82-110 Bat-Zion Eraqi-Klorman, "The Forced Conversion of Jewish Orphans in Yemen", *Middle East Studies* 33 (2001), pp. 23-47.

⁴⁶ סעיף 12 להכרזת האוניברסלית על זכויות האדם, הנוכרת בהערה 4, קובע: "No one shall be subjected to arbitrary interference with his privacy, family, home or correspondence, nor to attacks upon his honor - and reputation" אף אחד לא יוכפף להתערבות שרירותית בפרטיותו, במשפחתו, בביתו או בהתכתבותיו ולא להתקפות על כבודו או על המוניטין שלו" (ההדגשה שלי). יתרה מזו, חטיפת ילדים אסורה גם מכוח האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות. ביחס לפרשת קו 300, אומרת הגב' י' קרפ, המשנה ליועץ המשפטי לממשלה, אחרי צאתה לגמלאות: "הרגשנו כאילו השמיים נופלים. אי אפשר להפריז בעוצמה של מה שאירע שם. זו הייתה תופעה של חתירה בוטה תחת שלטון החוק והשחחה מתוכננת של המערכות הנוגעות. אני לא זוכרת אירוע דומה בחומרנו בהיסטוריה של מדינת ישראל בהקשר כזה. במקביל התנהל מסע נרחב של ייצור שקרים ורכילות והטלת רפש... זו הייתה ממש מערכת ברוטלית", אך עם חטיפת ילדי תימן, השמים לא נפלו, אף שלגבי הורי החטופים, זהו "אירוע דומה בחומרנו בהיסטוריה של מדינת ישראל", וגם הגב' קרפ מזכירה באותו ריאיון את ה"בירוקרטיה של שנות החמישים", את "חיי היומיום של העולים החדשים, שהתנהלו תוך אי-התחשבות מחולטת של הממסד בזכויותיהם וברצונותיהם" (ר' ברגמן וט' צימוקי, "7 ימים", ידיעות אחרונות, 27 בדצמבר 2002, "יהודית ודמוקרטיה").

⁴⁷ שהרי איסור גנבת ממון נאמר במקום אחר: "לא תגנוב" (ויקרא יט, יא), ואילו בעשרת הדיברות (שמות כ, ג), רש"י אומר שמדובר בגונב נפשות.

Y. Meron, "Le Droit Allemand en Israel", *Revue Internationale de Droit Comparé*, 1991, pp. 127-132. וכבר אמרה הגב' שטרסברג: "עקרון 'תום הלב'... יובא לשיטתנו מה המשפט הגרמני" (שטרסברג-כהן, "עקרונות כלליים במשפט הפרטי" המשפט, כתב עת לענייני משפט (יולי 2002), עמ' 4. בעוד שבישראל מתמוגגים בתום הלב, בארצות הקהילייה האירופית שוקלים להשמיט את המושג הגרמני הזה מן הקודקס האזרחי המתוכנן. ראה C. von Bar et al., *Towards a European Civil Code*, 2nd expanded "Good faith", 1998, pp. 285-310.

יהדות יכול לרדת לשפלות של הרחקת יהודים מן הדת ולגנבת ילדים מהוריהם. גולת הכותרת של הישגי חסידי השוויון בישראל היא חקיקת חוק "שוויון זכויות האשה תשי"א-1951" חיקוי של החוק הגרמני Bonner Grundgesetz מיום 23.5.1949,⁴⁸ שנעשה חלוץ החקיקה הגרמנית במדינת ישראל⁴⁹. בימים שנחטפו ילדים תימנים לא מצא המחוקק הישראלי נושא להתגדר בו אלא בחוק של שוויון זכויות לנשים, שעד כמה זוהרים הישגיו, תעיד העובדה שרק עשרות שנים לאחר חקיקתו נקבעה בפסיקה השוואת גיל הפרישה לנשים ולגברים⁵⁰. משך עשרות שנים חי חוק זה בשלום עם העובדה שנשים אולצו לפרוש לגימלאות בגיל 60 בעוד הגברים יכלו לעבוד עד גיל 65.

השאלה האופנתית ביותר בתחום השוויון בימינו היא: האם הוא כלול ב"כבוד האדם וחירותו" האמור ב"חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו התשנ"ב-1992"? לדעת השופט חשין, הכנסת אינה מסוגלת ליצור נורמה חקיקתית ברמה על-חוקית, ולכל היותר היא יכולה לומר שאין לשנות חוק מסוים אלא ברוב של 61 חברי כנסת, אך לא יותר מכך, ולא חשוב לו לשופט חשין אם הכנסת אמרה את הדבר אם לאו, משום שאינה מסוגלת לאמרו⁵¹. דעת השופט משה לנדוי, הנשיא בדימוס של בית המשפט העליון, היא שהכנסת מוסמכת ליצור נורמה, אלא שבשני חוקי היסוד של זכויות האדם – "חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו" ו"חוק יסוד: חופש העיסוק"

⁴⁸ חוק זה הולך בעקבות המשפט המוסלמי, שקבע מקדמת דנא את שוויון האישה: "חסידות השוויון הקנאיות ביותר בעולם יכולות לקבל שיעורים אצל האישה המוסלמית". ראה Y. Meron, "L'accommodation de la pudiation musulmane" *Revue Internationale de Droit Comparé*, 1955, p. 927

⁴⁹ בבג"צ 104/87, ד"ר נעמי נבו נ' בית הדין הארצי לעבודה, פ"ד מד (4) 749. לדעת אסאל, "המהות של שוויון אינה לעשות 'אותו דבר' אלא לספק אותן אפשרויות, אבל כל אחד בהתאם לצורך שלו". (מ' אסאל, "בית ספר לשוויון", "לאשה", 25.2.2002, עמ' 92). זוהי גם ההשקפה הרווחת היום בקיבוצים: "החברים עדיין רוצים שוויון, אבל הוא שונה מהשוויון המסורתי הסוציאליסטי. כשהחבר[ים]... אומרים 'שוויון' הם מתכוונים לשוויון הזדמנויות. בעצם הם רוצים לטפח את השונות" (ע' שלח, במאמרו הנזכר בהערה 5, עמ' 8).

⁵⁰ "רב שיח: פסק הדין בנק המזרחי* לאחר שלוש שנים", המשפט 9 (אפריל 1999). *ע"א 6821/93 בנק המזרחי נ' מגדל כפר שיתופי, פ"ד מט (4) 221.

⁵¹ שם, עמ' 12. הנשיא מאיר שמגר מאשש את עמדת הנשיא ברק באמרו: "להבטחת תחושת החרות והשוויון בקרב בני האדם", יש לעגן את עקרון השוויון בחקיקה, כי "המעשה החקיקתי... אינו דומה ושווה משקל להסתפקות בתורה שבעל-פה, העולה מן האמונה בקיומן, מכללא במשפט ארצנו, של זכויות יסוד שהן חלק אינטגרלי של המשפט הפוזיטיבי שלנו... רק חקיקה מעלה את הנורמה למידרג משפטי גבוהה יותר המשליט (ההדגשה שלי) את הנורמה לא רק על התנהגותן של הרשויות אלא גם על דברי החקיקה של המחוקק". מ' שמגר, "על זכויות האדם", הפרקליט מו (תשס"ב), עמ' 8-7.

הכנסת לא מיצתה את הפוטנציאל שיש בה, משום שאין בשניהם תניית עליונות (Supremacy Clause) ולא תנייה בדבר ביקורת שיפוטית (Judicial Review). נראה שנשיא בית המשפט העליון היום, השופט אהרן ברק, התבסס על עמדת השופט חשין, כשתבע מן השופט לנדוי "להסביר לעם ישראל איך יכולה הכנסת לחוקק חוקה? על יסוד מה?", והוא סבור ש "יש לנו Supremacy Clause לא מפורש אלא משתמע ויש לנו Judicial Review", אלא שכדי ש"גם חשין יצטרף למחנה", דגל ברק בהליכה אל העם: "זה מה שמפריע לו, ואני בהחלט מכבד את העמדה הזאת... צריך בשלב מסוים לחזור אל העם ולשאול את פי העם. אני משוכנע שהעם יקבל את זה ברוב מוחץ"⁵².

לנו נראה שלפני שרצים אל העם לשאול את פיו ראוי לברר אם השוויון חל גם על יהודי תימן? ואם הוא חל עליהם, מאימתי הוא חל? ולמה דווקא מאז? ומה באשר לתקופה שקדמה לכך?

כללו של דבר: אם ינסה מאן דהוא לייגע את מוחכם בהתהדרות בשוויון⁵³, זכרו לספר לו לאיזה שוויון זכו יהודי תימן בארצנו.

⁵² בבג"צ 6698/95 קעדאן נ' מינהל מקרקעי ישראל, פ"ד נד (1) 258, טענו העותרים שמדיניות הקמת יישובים המיועדים רק ליהודים סותרת את עקרון השוויון, ובית המשפט העליון קיבל את טענתם, ואמר: "השוויון הוא מערכי היסוד של מדינת ישראל... (ראו זמיר וסובל "השוויון בפני החוק" משפט וממשלה [1999] 165). שוויון הוא טבעי לאדם. הוא מבוסס על צדק והגינות" (סעיף 21 בפסק הדין. וראה גם סעיפים 22-24, 26, 29-30, 40).

⁵³ המשפט המשווה מדגיש היום את חשיבותו העצומה של עקרון השוויון כעקרון מרכזי של כל דמוקרטיה חוקתית. בוויכוח על האוניברסליזם של זכויות, הזכות לשוויון נוטה להיראות אפילו כזכות היסוד האמתית היחידה בעלת תחולה אוניברסלית. שוויון והפליית חיוביות, דוגמת affirmative action בארצות הברית, המשקפת את מגבלותיה של יזמה מעין זו, נמצאות בלב לבו של המפגש בין משפט וחברה והדיון על אחדות וגיוון בין המדינות. ראה R.I.D.C., 1999, pp. 185-187.

מפתח כללי

(אישים, מקומות עניינים)

א.

- אביזמר, שמעון 69 338-339
אביקט 375
אברהם - מושלה הוצרי של חבש 219 235
אגודת צעירי המגור 251
אגרותי 160
אהבה ואיבה 11
אהבת הנצח 413
אוטונומיה 289
אורים ותומים 35
אושרי, חיים 76
אחוזי חרדה 326
אחי ישעיה 24-26 28 59
א-טוילה 22
אין קול ואין עונה 256
אימר 433
אלג'וף 235
אלג'וף 68 337
אלחבילין, 47
אלח'גי 28
אלחשבי 47 28
אלמהדי 232 230
אלמלאח 57 47
אל-סדה 26-27
אלפסוך 127
אלפסי וכן נצוא 153-154 157
אלקארה, מרי יוסף 228
אלקטיבי 47 28
אלקצר - מבצר 223
אלקסמה, סלימאן 42-44
אמונה תפלה 93
אמצעי התקשורת 283
אמרתיו אעלה בתמר 291
א-נאפס 23
אניות אבה 158
אפיקים 328
אפרטיחיד חנוכי 352
אפרים, יעקב 123
ארגון שבוי 302
א-רזמית 52
ארחב 217
אשת החיל 84 91 244 412

ב.

- באב א-סלב 52
ביגל, ד"ר גרץ 65-66 67 335-338
בירכות ביתן 92
בית הדין של מעלה 100
בית שמואל 12
בלאד אלרוס 226
בלאד בהולל 233
בל'די 423
בן זומא 99
בן חלמון, ר' אברהם 144
בן מיטון, ר' אברהם 18
בן-דוד, יוסף 53 65
בנות ישראל אינן הפקר 92
בנין בית 91
ברג (עזריאל), מנחם 64 333
ברטי, הרב יוסף 69 338
בשכונה 252

ג.

- גאווה 99 103 162
גאון, רבנו סעדיה 422
גבל עמר, 17 19 22 24 25 38 323
גדולי ישראל 100

גהראן 34

- גוייטין, דב 215
גט פיטורין 92
גימאן 233
גירושים 446
גירושין 94 92
גלוסקא, זכריה 64-65 334-335
גלות ונאולה 144
גמל פשה 260
גמליאלי, נסים בנימין 67 69 337-338 441
גמסיה הרצליה 254
גסיסה 100
גרטל הפקחית 125 131-132
גרשי, דוד 22

ד.

- דאר סעד 49
דחוד'הלי, הרב שלום 69 339
דחוד'הלי, יונה 75 84 97 108 244 412 441
דחוד'הלי, יוסף 17 70 244 324
דחוד'הלי, סעדיה ועובדיה 55
דייודאש, רבי אליהו 100 97
ד'מאר 26 34-36 68 77 221 224 230 382 337
דעה קדומה 85 93

ה.

- האי שוויון 348
האיש העשירי 127
האמאם זיאא 23 32 40 286 293
האשה היהודיה בתיםן 90-91 94
הבה, חיים 17
הביגמיה 92
הגיינט 50 55 334-335
הגמרא 98 100 102
הדריץ 139
ההגמוניה 270
ההסלמה 137
ההסדרות הציונית 65 335
ההעברה על המידות 99 106
הוועד הלאומי 65 335
הוזהר 214 100 54 35 418 427
הזמים הציונים 344
ההקלאית 310
הטלת מחד 201
היקיצה הרותנית 142
הכל תלוי במול 460
הלוי, הרב דוד 69 338
הלוי, יוסף 210 213
הלוי, מרופ' יוסף 11
הלוי, ר' יהודה 18 138 141 143 147 162-163
הלכות תלמוד תורה 98
הלכות תשובה 98 145
המדרש הגדול 13 111-112 123-124 130 133 423
המתוכים 249
הנביא אלישע 103
הנשר הגדול 98
הסוכנות היהודית 64-66 305 325 327-332 333 353 356 363-364
העברה על המידות 99 97 103 106-107
העיון הוא המסבך 98
העיקר השורש 447
הפנתרים השחורים 345
הפקק 86
הפרוטקטורט הבריטי 41 442
הצבא הרומאי 226
הקב"ה 13 33 76-77 99 102-104 106 131 139 143 148-149
157 162 194 202 292
הרמ"א 78
הרמ"ק 97
הרמב"ם 17 69 98-99 105 112 114 116 117 145 339 421
הרמב"ן 99 107
השבת 33 37-38 48 77-79 84 123
השמטית 437

כנסת ישראל 147
כריתת הבחורים 194

ל.

לא הומירה מתום בבשרה 442
לאתערעא משיתיה 143
לא תקום 97-98
לבם נבא לחם 253
להג 57-63 49-56
לימד התורה 94

מ.

מארה דאתרין 19
מארי פנחס 80
מארי שלום 17
מבעד בראש 234
מבשרו 159
מדהלה, סעידה 90
מדיניות ההפרדה 351
מהר"ץ 425
מוארים ... באור רוחני 415
מודה על האמת 107
מוקד משיכה 209
מזל, אמה של יונה 11
מחלי הקודש 231
מחמת הספק 78
מתנה "נאולה" 19 60 64 66 68 334 336 338 445 457
מתנה "חאשד" 64 66 334 336 447
מתנה "מעבין" 51-55 66
מטבע כסף 437
מידות טובות 102
מייל, רבקה 244
מינה משונה 97 100
מכתם לדוד 11
מלכת שבא 225
מלמד, יצחק 315
מנאב"ה 77 216 283
מנהג ארץ ישראל הקדום 421
מסורת תימן 153
מסכת יכמות 101 154
מעליב היחס של ועד החינוך 259
מעמד האשה בתחום ההלכה 92
מפני תיקון העולם 86
מצוקה כלכלית 451
מור עוקבא 99
מרים בת אברהם 90
מרעיפה שבחים 446
משאט, רחל 66 69 336 338
משגב 195
משלי 91
משנה תורה לרמב"ם 69 117 339
משפחה 91
משרשי המצווה 98
מתנה 458
מתנת פרידה 444

נ.

נאגי 59
נביאות 88
נחר בנא 27
נוי, מרופ' דב 124-125
נוכחתי לדעת 272
נטשא עזון ועובר על פסע 100
נחום, משה 446
נחום, רבי יוסף 69 339
נחלה 157
נחליאל 11-12
נישואין 90-91 217 91-324 444-445
נעשה להקב"ה 106
נעשה יצאה בדבורו 149
נקיל אלמורכאם 27

השעה הטובה 435
השתנו התנאים 259
התאחדות התימנים 63-64 302 313-314 333-334 336
התוספתא 115 117-118

ו.

וארי פאטסה 47
ויהבון ביה בסדלין 155
ועשאו סמל עליון 418
והיאורי טבע 137

ז.

זאירה 47
זוראני 55-56
זמיר עריצים 190
זום וזוסמות, 192

ח.

חביבין יסורין 454
חבשוש 45 54 210-217
חגה 22-23 38 323 326
חדייה 19-21 216
חדרי תימן 123
חוק לישראל 17
חידאן 68 337
חיי אישות 81
חילופי שלטון תכופים 275
חכם באשי 290
חכמי ההלכה בתימן 92
חסוד, עלי 22
חמיר 213
חסות האציל 218
חקבי, אברהם 38-40
חראו 234
חחוכה, סעדיה 67 69 336-338

ט.

טביב, אברהם 313
טוביה, עובדיה 60 64 66 337 339

י.

יבנאלי 11 270 284 293
יהודי אתיופיה 356
יהודי מנחת אירופה 277
יהודי תימן 40 55 78 84 90 94 99 211 213-216 218-229 243 249
270-271 275-280 282 290-294 317 329 334 415 422 424 426
452 428
יומא 97-98 104 106 164
יועץ חינוכי 372
ילדי מצוקה 355
ילדי תימן 271
יפה, אליעזר 303
יצירה עצמאית 133
יצירת פגרים 365
יום-דמת 26
יוסי, מארי סעיד 37-38
יתרון האדם העלוב 104

כ.

כבוד האשה 94
כבוד התורה 98
כתן, עזרא ויוסף 67 69 337-338
כחנביץ, מתתיהו 305
כחלאן 25
כל המעביר על מידותיו 97 100-102 104-105
כלב כופר 222
כלף, שלמה 56-63
כמה 81
כנוי לשיכנה 417
כנוי סמלי לתורה 416
כנויים נאצלים 414
כניסת בית אלכסטר 33 232

קוראן 17 153 234
 קורלציה 86
 קידוש השם 91
 קיפוח האשה 85 92
 קישוט חחתן 434
 קישוט הכלה 432
 קעטנבה 19 26-26 30 28-38 42-44 46-50 54-56 59-326
 קעבאות 348
 קרואני, אברהם 29-30 45 53-60
 קריאת שמע 77
 קריה נשבה 196
 קשרי שארות 304

ר.

ראו ברכה 261
 ראש השנה 78 145 163 361 421
 ראשית חכמה 97 100 102
 רב הונא 100
 רב חסדא 99
 רב פסא 100
 רבא 97
 רבי אבא 100 104
 רבי יהושע בן לוי 100
 רבי עקיבא 100-102 364
 רביד 302 305
 רביח 58-59
 רבן נמליאל 101
 רבין חיסין 292
 רגילות 359
 רוממות והוראות 191
 רמת אליהו 327
 רעיונות ההשכלה 276
 רצאבי, שושנה 319
 רצהבי, בנימין 69 339
 רש"י 97 100-101 104 148 154 157-158 161 421

ש.

שאולי 12
 שבזי, ר' שלם 68 80 91 145-147 338 395 397 402 413-418 456
 שבזי יה 146
 שבעה טובי העיר 280
 שזכר, יוסף 69 339
 שומע חרמונו ולא משיב 105
 שור, ישחק 63 333
 שטרן, דוד 311
 שי"ך עותמאן 48 51-59 60 63 66-65 326 335-336
 שירת הקודש 141
 שכורח אשר 262
 שלום 99
 שלימות המשפחה 94
 שלמה המלך 89 97 107 176 195 209 453
 שלש מקבילות 126
 שמו, ר' דוד 11
 שמחת החתונה 80
 שטעה הצדקת 91
 שריר ופליט 128
 שרעבי, סאלם 54
 שרעבי, ציון 55

ת.

תבעותי 161
 תחבולה 193
 תחממוני 12
 תימני רביד 312
 תכלאל 427
 תכריכים 444
 תכריכין 100
 תלמוד 76 79 84 97 98-98 148 154-153 162 292 421-422 425
 תנועת האמנציפציה 278
 תרגנה 17

נקיל א-צ'אלע 47
 נקרע חלב 247
 נשות תימן 76
 נשיקות אתכה 146

ס.

סגורים 354
 סדור שאמי 426
 סיטואציה 87 92-93 374
 סילת בלה 47
 סילת תרדגה 47
 סימנים 46
 סיפור עם 124
 סלטאן לחג' 47-49
 סלימאן, אבראחם 41 44
 סנאני, חיים 69 338
 ספיר, יעקב 75 77 111 210-212 216
 ספק דאורייתא 78
 ספר החינוך 98-99
 ספרות משתורת 91
 ספרי ההגות 140-141
 סרטימיקטים 21

ע.

עאבד 61-62
 עדי הקינח 81
 עדן 19 20-22 26 28-29 34 39-44 46-49 57-59 60-62 68-92 212
 224 275 276 283 288 324 328-333 336-415 426 441-443
 452
 עדי, רבי דוד 423
 עואץ, נסים 54-56
 עול מלכות שמים 99
 עול תורה דת 154
 עולה של תורה 148
 על כנפי נשרים 19 63 76 326 333 444-445
 עליה המבוהלת 281
 עליית יבנאלי 293
 עמראן 25 27 224 283
 עניי ישראל 347
 עץ יוסף 101
 ערוסי, סעדיה 307

פ.

פיוטי התוכחה 145
 פעולת שכר 243
 פרק 162
 פרשת "זכור" 78
 פרשת "קדושים" 97

צ.

צבוי, רחל 90
 צדוק, דוד 317
 צדוק, חיים 65-66 335-337
 צידה לדרך 129
 צניעות 92
 צועא 17 22 24 28-33 34 38 45 41 38 36 34-33 28-24 22 17 213-210 98 92 77-75 68 45 41 38 36 34-33 28-24 22 17 213-210
 216 219-221 223-227 229 236-275 277-280 282-284
 286-288 290-291 302 307 337 427-426 451-454
 צעירי המורח 244
 צפינו לבואם 324
 צרה 92

ק.

קאע אליהוד 25 31-32 224-223
 קאפה, הרב יוסף 90-92 213-214 239 265
 קאפה, הרבנית ברכה 90
 קאפה, ר' יחזא 214
 קארה, ר' סלימאן 279
 קדושה וסוהרה 91

מכתם ליונה

מחקרים בתרבות יהודי תימן
ובסוגיות חברתיות וחינוכיות

הספר שלפנינו מוקדש לזכרה של המורה יונה דחוח-הלוי בת ר' דוד שמור ז"ל. יונה דחוח-הלוי הייתה מחנכת במלוא מובן המילה. בזכות אהבת הבריות שחננה בה הקדוש ברוך הוא, נמשכה כבר בצעירותה להוראה. רבים היו תלמידיה וכולם העריצו אותה הן בזכות צניעותה והן בזכות חכמתה הרבה. יונה דחוח-הלוי, שהייתה מלאת מרץ, נסתלקה לפתע לבית עולמה בהניחה אחריה חלל ריק שאי אפשר למלאו. מיד לאחר פטירתה נמנו וגמרו כמה מידידיה להנציח את זכרה בדרך הראויה לה ביותר, בכתיבת קובץ מאמרים שיעסוק בתרבותם של יהודי תימן מצד אחד ובסוגיות חברתיות וחינוכיות מצד שני.

היא נחנה בכושר הסתגלות יחודי לאישיותה המורכבת, ועם כל זאת דחתה כל דבר וכל עניין שלא התמזג עם עולמה הרוחני הפנימי. כל נשימה מנשימותיה התלכדה סביב החינוך. בחינוך ילדי ישראל הייתה שקועה בכל נפשה ובכל מאודה.

יונה – שם שיש בו משמעות של עשייה, של פעילות חברתית יוצרת, של זקיפות קומה ועמידה של כבוד בנושאים חברתיים וחינוכיים ואהבה ומסירות למורשת אבות. היא הייתה ידידת אמת של כולם; וכולם, ללא יוצא מן הכלל, רחשו לה ידידות אמת, תִּבְּה והוקרה רבה. באורח חייה הייתה נוחה לבריות, נעימת הליכות ושלמה במעשיה ובהתנהגות עם קרוביה ועם כל אדם מן הסביבה הקרובה והרחוקה.

תכלית חיי האדם עלי אדמות – עלייה בסולם השלמות, השלמות הכוללת את כל המידות הטובות – כך אמרה תמיד.

הוצאת אפיקים תל-אביב